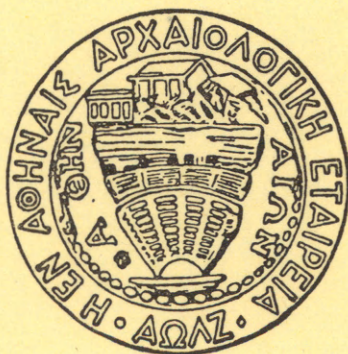

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1981

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1983

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1981

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1983

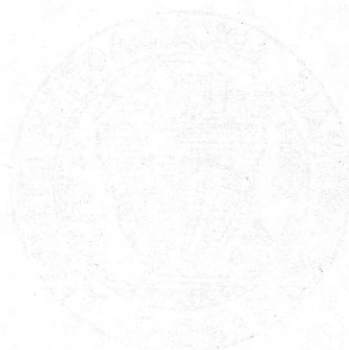
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1891

ΕΠΙΣΤΗΜΗ

1891

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Ἀγγελικὴ Λεμπέση:	Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπι- βιώσεις καὶ ἀναβιώσεις (Πίνακες 1 - 3, παρ. πίν. Α, Β)	1 - 24
Μιχάλης Τιβέριος:	«Saltantes Lacaenae» (Πίνακες 4 - 6)	25 - 37
Νικόλαος Παπαχατζής:	Ὁ βοιωτικὸς χάροψ Ἡρακλῆς (Πίνακες 7 - 9)	38 - 51
Ἀλκίστη Σπετσιέρη-Χωρέμη:	«Θησαυρὸς» ἀργυρῶν κερκυραϊκῶν στατήρων (Πίνακες 10 - 14)	52 - 73
Μαρία Πλάτωνος-Μαντῆ:	Τελετουργικὲς σφύρες καὶ ρόπαλα στὸ μινωικὸ κόσμο	74 - 83
Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου:	Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἐρετρίας. ΙΙΙ (σκύφοι) (Πίνακες 15 - 44)	84 - 113
Κώστας Μπουραζέλης:	Παρατηρήσεις στὶς συνθήκες τοῦ βασιλιᾶ Ἀντί- γονου μὲ τὴν Ἐλεύθερνα καὶ τὴν Ἱεράπυτνα (Staatsv. ΙΙΙ. 501, 502)	114 - 126
Ἀλκμήνη Ντάτσουλη-Σταυρίδη:	Ὑστερορωμαϊκὰ πορτραῖτα 2ου - 5ου μ.Χ. αἰῶνα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (Πίνακες 45 - 51)	127 - 138
Μάρκελλος Θ. Μιτσός:	Εἰς Ἡρόδοτον VI 83	139 - 141
Nikolaus I. Xiotiris -	The Cremations from the Royal Macedonian	
Franziska Langenscheidt:	Tombs of Vergina (Πίνακες 52 - 55)	142 - 160

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Εὐάγγελος Χ. Κακαβογιάννης:	Ἀπὸ τὴ δράση τῆς ἀρχαιοκαπηλείας στὴ Θεσ- σαλία (Πίνακες Α - Β)	1 - 9
Λήδα Μόσχου - Τάκης Μόσχος:	Τὸ ἀρχαῖο φρούριο τῆς Τευθρώνης (Πίνακες Γ - Δ)	10 - 22
Elias Kapetanopoulos:	Romanitas and the Athenian Prytaneis	23 - 36
Ἀπόστολος Κοντογιάννης:	Ἐπιτύμβιο γιὰ ἓνα μονομάχο (Πίνακας Ε)	37 - 52

Ευτέρπη Μαρκή-Αγγέλκου:	Τὸ σταυρικό μαρτύριο καὶ οἱ χριστιανικοὶ τάφοι τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου στὴ Θεσσαλονίκη (Πίνακες ΣΤ - ΙΔ, παρένθ. πίν. Γ)	53 - 69
Εὐτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου:	Τὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς στὸ Ἀν. νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης (Πίνακες ΙΕ - ΚΑ)	70 - 81
Δέσποινα Εὐγενίδου:	Νομίσματα Ἱεροῦ Βασιλικῆς Γ' Σεπτεμβρίου Θεσσαλονίκης (Πίνακας ΚΒ)	82 - 85
Δ. Ζιρώ:	Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς — παρα- λάurio τῆς Μονῆς Ὁσίου Μελετίου (Πίνακες ΚΓ - ΚΔ)	86 - 90
Δημήτρης Γραμμένος:	Ἀνασκαφὴ σὲ οἰκισμὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Πεντάπολη τοῦ νομοῦ Σερρών (Πίνακες ΚΕ - ΚΘ)	91 - 153

ΜΕΛΕΤΑΙ

MEVETAL

Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΕΠΙΒΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΒΙΩΣΕΙΣ*

Τὸ πρόβλημα τῆς διαδοχῆς τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ὁδήγησε σὲ δύο ἐντελῶς ἀντίθετα συμπεράσματα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα γίνεται ἀποδεκτὴ¹ ἢ ἀπορρίπτεται² ἡ ὀργανικὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὸν παλαιότερο στὸν νεώτερο πολιτισμὸ. Στὸν γεωγραφικὸ ὥστόσο χῶρο τῆς Κρήτης ἐπέρχεται προσέγγιση τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεων, ἀφοῦ καὶ οἱ ἀρνητὲς ἀκόμη τῆς συνεχοῦς διαδοχῆς τῶν δύο πολιτισμῶν ἀναγνωρίζουν τὰ κρητομυκηναϊκὰ στοιχεῖα, ποὺ διατηροῦνται στοὺς τύπους τῶν τάφων, τοὺς τρόπους ταφῆς καὶ τὴ θρησκεία ὡς καὶ τὴν πρώιμη ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα³.

Ἡ ἐμμονὴ στὶς θρησκευτικὰς πίστεις καὶ τὸ λατρευτικὸ τυπικὸ ἀποτελεῖ, χωρὶς ἀμφιβολία, οὐσιώδη παράγοντα γιὰ τὴν ἐπιβίωση κρητομυκηναϊκῶν στοιχείων στὰ μεταγενέστερα χρόνια. Ἀπρόσμενο παράδειγμα ὁμοίας ἐμμονῆς ἔδωσε πρόσφατα ἡ Κρήτη μὲ ἀγνωστο ὡς τώρα ἱερό, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε τὸ 1972 καὶ συνεχίζεται ἀκόμη⁴. Πλήρῃ ἐπομένως εἰκόνα τοῦ ἱεροῦ δὲν ἔχομε γιὰ τὴν ὥρα. Τὰ στοιχεῖα ὥστόσο

*Τοῦτο τὸ ἄρθρο, σὲ συνεπτυγμένη μορφή, ἀπέτελεσε θέμα ἀνακοίνωσης γιὰ τὸ Ε' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, ποὺ ἔγινε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1981 στὸν Ἅγιο Νικόλαο Κρήτης. Οἱ φωτογραφίες τῶν πινάκων 1-3 γ, ἔγιναν ἀπὸ τὸ φωτογράφο Ἡρακλείου κ. Γ. Εὐλούρη. Ἡ φωτογραφία τῆς εἰκ. 3 εἶναι τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ πίν. 3δ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, τοῦ ὁποῖου τὸν διευθυντὴ Ἀγγελο Δεληβοριά εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης. Τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 2 καὶ 4 εἶναι τοῦ Κ. Ἡλιάκη τῆς εἰκ. 3 τοῦ Ἀ. Παπαηλιοπούλου, τῶν εἰκ. 5 καὶ 6 τῆς Αἰκ. Ἀστρινάκη.

1. M. R. NILSSON, *Minoan - Mycenaean Religion* (1968) 453 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Geschichte der griechischen Religion* (1967) 303 κέ. B. C. DIETRICH, *Acta Classica* 11, 1968, 153-169. Τοῦ ἴδιου *BICS* 17, 1970, 16-31 καὶ *The Origins of Greek Religion* (1974) 191 κέ. H. GALLET DE SANTERRE, *BCH* 99, 1975, 247-261. Γιὰ τὸ ἴδιο πρόβλημα στὸν τομέα τῆς τέχνης: J. L. BENSON, *Horse, Bird and Man* (1970) καὶ τῆς κρητικῆς τέχνης ἰδιαίτερα: J. L. CLOUGH, *Untersuchung zum Archaismus an kretischen Gefässen und Kleinplastiken aus Ton und Bronze des 8. und frühen 7. Jhs. v. Chr.* (1972 φωτομηχανικὴ ἔκδοσις) σ. XIII κέ. μὲ κριτικὴ παρου-

σίαση τῶν παλαιότερων θέσεων.

2. CH. G. STARR, *The Origins of Greek Civilization* (1961). RHYS CARPENTER, *Discontinuity in Greek Civilization* (1966). V. R. D'A. DESBOROUGH, *The Last Mycenaean and their Successors* (1964) 40 κέ. A. M. SNODGRASS, *The Dark Age of Greece* (1971) 394 κέ. W. BURKERT, *Griechische Religion* (1977) 90 κέ.

3. V. R. D'A. DESBOROUGH, *The Greek Dark Ages* (1972) 112 κέ., 125 κέ., 263 κέ., 274 κέ., 284 κέ., 334-5.

4. Βλ. προσωρινὰς ἐκθέσεις: Ἔργον 1972, 125-130, εἰκ. 119-120· 1973, 420, εἰκ. 111-114· 1974, 118-121, εἰκ. 108-111· 1975, 171-175, εἰκ. 170-174· 1976, 179-184, εἰκ. 155-159· 1977, 175-181, εἰκ. 116-120. Πρβ. AR 1972-3, 30-31, εἰκ. 67-68· 1973-4, 36-37· 1974-5, 28, εἰκ. 52-53· 1975-6, 30· 1977-8, 64, εἰκ. 112-114 καὶ BCH 97, 1973, *Chronique* 398, εἰκ. 319-325· 98, 1974, *Chronique* 707-9, εἰκ. 291-293· 99, 1975, *Chronique* 728, εἰκ. 345-346· 101, 1977, *Chronique* 648, εἰκ. 319-321. Πρόσθεσε Α. ΔΕΜΠΕΣΗ, *ΑΑΑ* 6, 1973, 104-113, εἰκ. 1-10. Τῆς ἴδιας *Expedition* 18, 1976, 1-13 μὲ εἰκόνες. Διεξοδικὰς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφικῶν ἀποτελεσμάτων ὑπάρχουν στὰ ΠΑΕ 1972-1977, ὅπου καὶ θὰ ἀναφέρομαι. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ ξα-

πού διαθέτομε διαφωτίζουν ἄρκετὰ τὸ πρόβλημα τῆς διαδοχῆς τῶν δύο πολιτισμῶν, ἔστω καὶ ἂν τὸ περιορίζουν στὸν χῶρο τῆς Κρήτης ἢ ἂν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σχετικὰ συμπεράσματα συνέβαινε νὰ τροποποιηθοῦν στὸ μέλλον.

Γιὰ νὰ σταχυολογηθοῦν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, πού δείχνουν τὴ συνεχὴ ἄσκηση τῆς λατρείας στὸν ἴδιο τόπο καὶ τὴν ἐπιβίωση ἢ τὴν ἀναβίωση πολιτιστικῶν ἐκφάνσεων τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στὸν ἑλληνικό, χρειάζεται νὰ καθοριστοῦν τὰ χρονικὰ πλαίσια τῶν ἐπὶ μέρους φάσεων τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ μὲ σύντομη ἀναφορὰ στὴν ἱστορία του. Ὡς σημεῖο ἀφετηρίας γιὰ τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ ἀναδρομὴ χρησιμοποιοῦνται οἱ νεώτερες φάσεις τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ. Ἀντιστρέφεται δηλαδὴ ἡ καθιερωμένη ἱστορικὴ μέθοδος στὴν προκειμένη περίπτωση, γιατί, μὲ τὸ νὰ εἶναι πλούσιες οἱ νεώτερες φάσεις σὲ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ γνωστὰ εἰκονογραφικὰ σχήματα, ὁδηγοῦν στὴν κατανόηση τῶν παλαιότερων περιόδων, πού εἶναι λιγότερο εὐγλωττες καὶ γι' αὐτὸ περισσότερες προβληματικές.

Ἡ ἀνάγνωση τοῦ συνοπτικοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ διαγράμματος προϋποθέτει τὶς ἐτήσιες ἐκθέσεις ἀνασκαφῆς στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1972 - 1977), στὶς ὁποῖες ὑπάρχει πλούσια εἰκονογράφηση, πού δὲν χρειάζεται νὰ ἐπαναληφθεῖ, ἀφοῦ τοῦτο τὸ ἄρθρο δὲν ἀναφέρεται στὴ δημοσίευση τῶν ἀναθημάτων τοῦ ἱεροῦ¹. Γιὰ τὸ πρόβλημα, πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, κρίθηκε ἀντίθετα ἀναγκαῖο νὰ ἀπεικονιστοῦν λίγα εὐρήματα, πού δὲν εἶχαν περιληφθεῖ στὶς ἐκθέσεις καὶ νὰ ἀναλυθεῖ τὸ σχέδιο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ σὲ τρία ἐπὶ μέρους σχέδια, πού ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμες μεγάλες περιόδους τῆς λειτουργίας του (εἰκ. 1, παρ. πίν. Α - Β). Ἀπὸ τὸ τρίτο μάλιστα σχέδιο παραλείπονται λίγα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων ἡ μορφή καὶ ἡ χρονολόγηση εἶναι γιὰ τὴν ὥρα προβληματικὴ.

Τὸ ἱερὸ βρίσκεται στὶς νότιες πλαγιὲς τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τῆς Δίκτης, χαμηλότερα ἀπὸ τὸν Βιαννίτικο Ὀμαλό, ἀλλὰ σὲ ὑψόμετρο 1130 μ. Ἀπὸ τὶς κωμοπόλεις Βιάννο καὶ Ἱεράπετρα ἀπέχει 17 καὶ 31 χιλ. ἀντίστοιχα, ἐνῶ τὸ πλησιέστερο χωριό, ἡ Κάτω Σύμη Βιάννου, βρίσκεται 6 χιλ. νότια τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ φυσικὸ περιβάλλον μοιάζει μὲ τεράστιο ἀμφιθεατρικὸ χῶρο, καθὼς τὸ πρηνὲς ἔπου ἰδρύθηκε τὸ ἱερὸ περικλείεται κατὰ τὸν Βορρὰ καὶ τὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τὶς πανύψηλες πευκόφυτες πλαγιὲς τοῦ Βιαννίτικου Ὀμαλοῦ καὶ ἀνοίγεται νότια καὶ δυτικὰ πρὸς τὸ Λιβυκὸ πέλαγος, μὲ ἐλεύθερη θέα στὴ νότια ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸν λόφο Κέρατο ὡς τὸ ἀκρωτήρι Σεντόνα. Πηγὴ μὲ ἀφθονα νερά, πού ὑπῆρχε καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ἔδωσε στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ τὸ σύγχρονο ὄνομα Κρύα Βρύση².

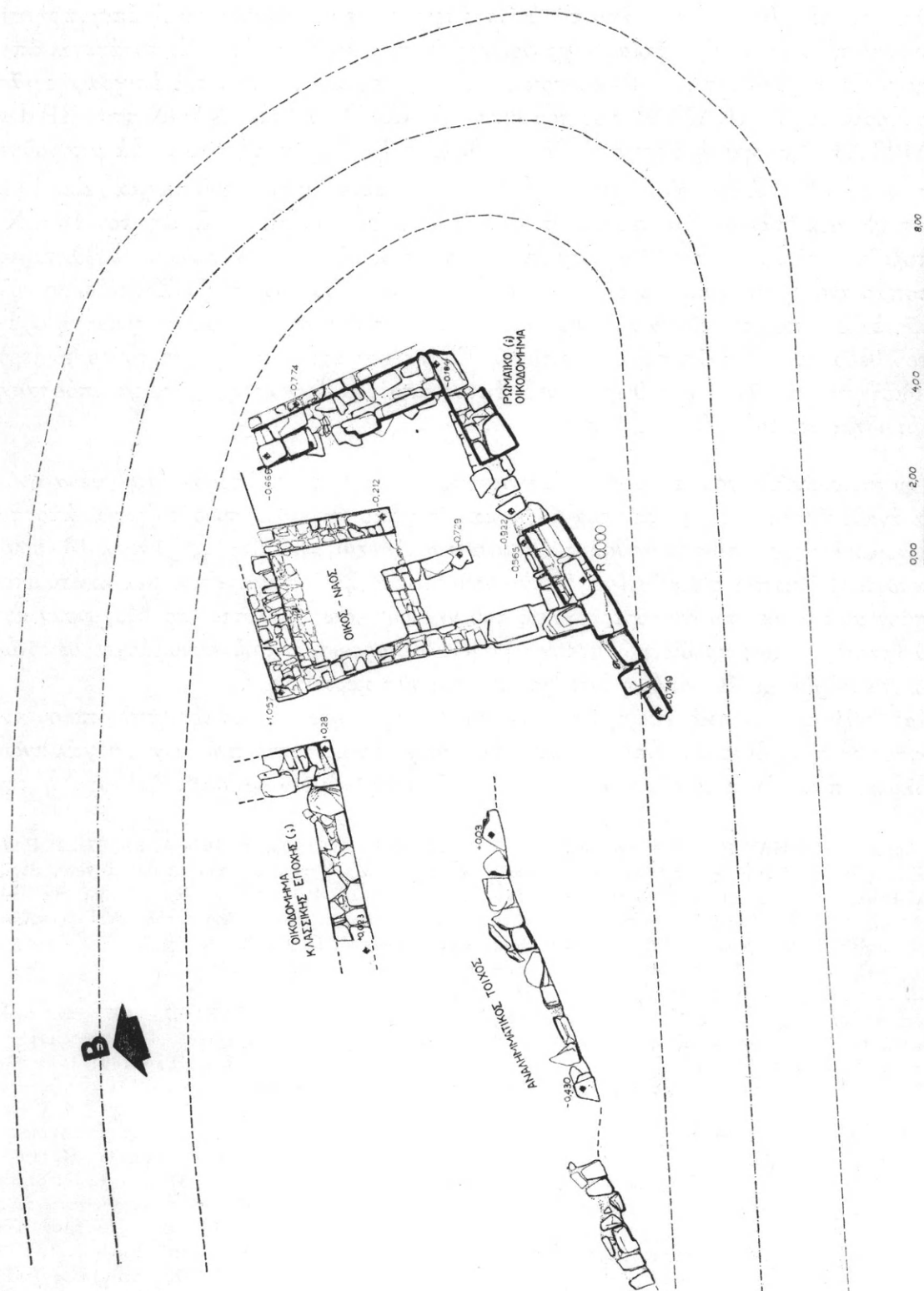
Ἡ νεώτερη σημαντικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν χῶρο, πού προσδιορίζει τὴν ἱερότητά του,

νᾶρχισε τὸ 1981 ὕστερα ἀπὸ διακοπὴ τριῶν ἐτῶν, δὲν τοδοτεῖ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ.

περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸ ἄρθρο.

2. Σχετικὲς φωτογραφίες βλ. ΠΑΕ 1972, 193 - 4, πίν. 177 - 179.

1. Ἡ ὀριστικὴ τους δημοσίευση θὰ γίνῃ στὴ σειρὰ Ἐκδόσεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, πού χρημα-

Εἰκ. 1. Κλασικὴ ἔως καὶ ρωμαϊκὴ φάση λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (σχ. Χρ. Τζομπανάκη-Μπασιόδη).

τὸν λατρεύμενο θεὸ καὶ μία ἀπὸ τὶς ὑποστάσεις του εἶναι ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή σὲ ὀρθογώνιο πωρόλιθο, τῆς ὁποίας ἡ χρονολόγησις στὸν 2ο ἢ 3ο αἰ. μ.Χ. συνάγεται ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων¹. Τὸ σύντομο, ἀλλὰ περιεκτικὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ΝΙΚΑΝΩΡ γιὸς τοῦ ΘΕΟΜΝΑΣΤΟ ἀναθέτει ΝΑΟΝ στὸν ΕΡΜΑ ΚΕΔΡΙΤΑ². Ἄν καὶ ἡ ἐπιγραφή δὲν βρέθηκε στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ συνδεθεῖ μὲ ἰσχυρὸ κτίριο, τοῦ ὁποίου ἔχει φανεῖ μικρὸ μόνο τμήμα (εἰκ. 1)³. Τὴν παρουσία πάντως λατρευτῶν στὸ ἱερὸ ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ὡς τὸν 1ο μ.Χ. μαρτυροῦν πολλὰ λυχνάρια⁴, νομίσματα Αὐγούστου, Μάρκου Ἀντωνίου μὲ Ὀκτάβιο ἢ Βεσπασιανοῦ⁵, κεραμικὴ καὶ πήλινα εἰδώλια. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει εἰδώλιο τοῦ Ἑρμῆ, ἐνὸς τύπου πανελλήνια καθιερωμένου, ποὺ ὑπαινίσσεται ἴσως τὴ γνωστὴ σχέση τοῦ θεοῦ μὲ τὴν παλαιστρά⁶. Ἐτσι ὁ Ἑρμῆς φαίνεται ὅτι εἶχε σὲ τοῦτο τὸ ἱερὸ καὶ ἰδιότητες πανελλήνια καθιερωμένες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄγνωστη ὡς τώρα ὑπόστασις ποὺ ὑποδηλώνει τὸ ἐπίθετο *κεδρίτης*.

Τὴν ἀκτινοβολία τοῦ ἱεροῦ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀποκαλύπτουν χαραγμένα ὀνόματα ἀναθετῶν σὲ θραύσματα κεραμίδων καὶ ὄστρακο ἀγγείου, συνοδευόμενα ἀπὸ τὰ τοπωνυμικά τους, ὅπως *Δαμιθάλης Θιομνάστω Λύττιο[ς]*, *Σάτυρος Ἀπολλο[δώρου]*, *Ἀρχάδ[ιος]* ἢ *κάποιος Κνώσι[ος]*⁷. Σίγουρα τὸ ἱερὸ ἦταν παγκρήτιο, μὴ καὶ τὸ ἐπισκέπτονταν πιστοὶ ἀπὸ διάφορες πόλεις τοῦ νησιοῦ. Ἰσως μάλιστα προσέρχονταν καὶ κατὰ θιάσους, ὅπως προδίδει ἡ μετοχὴ *[σ]υνοδοιπορέοντες*, ποὺ συνυπάρχει μὲ ὀνόματα προθύρων σὲ ἓνα ἀκόμη ἐνεπίγραφο θραῦσμα κεραμίδας⁸.

Καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ λατρεύμενη θεότητα ἦταν ὁ Ἑρμῆς, τοῦ ὁποίου τιμῶνται καὶ πάλι διάφορες ὑποστάσεις, ὅπως δείχνουν οἱ τύποι πήλινων καὶ χάλκινων εἰδωλίων, ποὺ τὸν εἰκονίζουν ὡς *νόμο*⁹ ἢ *ὁδοιπόρο-ἀγγελιοφόρο*¹⁰. Ἡ σχέση του

1. Ἀρ. ΜΗ. 348: ΠΑΕ 1973, 198, πίν. 205.

2. Γιά τὴ σωστὴ ἀνάγνωσις τῆς ἐπικλήσεως τοῦ θεοῦ: DAUX, BCH 100, 1976, 211 - 3. Πρβ. SEG 26, 1976 - 7, 242, ἀρ. 1046. Ἡ ὑπόθεσις ὥστόσο τοῦ Daux ὅτι τὸ ἐπίθετο «κεδρίτης» παράγεται ὅχι ἀπὸ τὸν κέδρος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν «κεδρία», τὸ λάδι δηλ. ποὺ δίνει τὸ δέντρο, προσκρούει σὲ παλαιότερα μνημεῖα τοῦ ἱεροῦ, στὰ ὁποῖα ὁ Ἑρμῆς εἰκονίζεται ὡς βλαστικὴ θεότητα, χωρὶς νὰ συνδέεται μάλιστα μὲ συγκεκριμένον εἶδος δέντρου: βλ. π. κ. σ. 7 σημ. 4· σ. 9 σημ. 3.

3. ΠΑΕ 1973, 196, πίν. 204, παρ. πίν. Γ' στὰ ὀρθογώνια -B, -N, -E.

4. Ὁ. π. 196 - 7, πίν. 206γ.

5. ΠΑΕ 1975, 329 πίν. 2608.

6. Ἀρ. ΜΗ. 20052: ΠΑΕ 1972, πίν. 190 β. Ὁ τρόπος ποὺ ἀποδίδονται οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου καὶ οἱ ραβδώσεις τοῦ πεσσοῦ, ὅπως καὶ ἡ διάλυσις τοῦ μοτίβου στήριξης τῆς μορφῆς δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ρωμαϊκὸ ἔργο, τοῦ ὁποίου ὁ τύπος ἀποτελεῖ παραλλαγή ὕστεροελληνιστικῶν προτύπων (S. MOLLARD - BESQUE, Catalogue raisonné de figurines et reliefs en terre-cuite grecs et

romaines II (1963) 54, ἀρ. 1068 A, πίν. 67e. P. PENSABENE κ.ά., Terracotta votive dal Tevere, Studi Miscellanei 25, 1978 - 79, 78, ἀρ. 32 - 35, πίν. 11), ποὺ ἀνάγονται σὲ τύπους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: A. FURTWÄNGLER, Gemmen (1900) πίν. 31, ἀρ. 36.

7. ΠΑΕ 1972, 202· 1973, 197.

8. Ὁ. π. 202.

9. Ἀρ. ΜΗ. 20874: ΠΑΕ 1973, 197, πίν. 202β. Ὁ τύπος τοῦ ἀποτελεῖ παραλλαγή τοῦ Ἑρμῆ κριοφόρου ἀπὸ τὴν Τροιζήνα: LEGRAND, BCH 16, 1892, 165 - 174, πίν. 2, 17. LIPPOLD, HdArch. V (1950) 200, σημ. 1. DESPINIS, AM 96, 1981, 237 - 244, πίν. 77 - 86. Γιά τὴ διευθέτησις τοῦ ἱματίου στὸ εἰδώλιο πρβ. FR. WINTER, Die Typen der figürlichen Terrakotten III₂ (1903) 362, ἀρ. 6 καὶ λίθινο ρωμαϊκὸ ἀγαλμάτιο Ἑρμῆ: SITTE, ÖJh 11, 1908, 162, εἰκ. 55. Γιά τὶς μεταγενέστερες παραλλαγές τοῦ Ἑρμῆ τῆς Τροιζήνας: A. LINFERT, Von Polyklet zu Lysipp (1966) 14 κέ. σημ. 8.

10. Ἀρ. ΜΗ. 3144, ΠΑΕ 1972, πίν. 185β, χρονολογούμενο στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ.

ὥστόσο μὲ τοὺς κέδρους φαίνεται νὰ εἶχε βαθιὲς ρίζες, γιατί σὲ ἐνεπίγραφα θραύσματα κεραμίδας ἀναφέρεται κάποιος *Πρεῖγισ*[τος Αἰ]σχύλος ἀπὸ τοὺς Ἀρκάδες, ποὺ ἀπευθύνεται καὶ πάλι στὸν [Ἑρ]μαῖ κεδρίται (πίν. 1α), ἐνῶ σὲ ἄλλο θραῦσμα ὑπάρχει ἡ φράση *Ἰδρυσά κέδροις*. Ἄν ἡ δοτικὴ εἶναι τοπικὴ, τὸ ρῆμα *Ἰδρυσά* ἀναφέρεται πιθανότατα στοὺς κέδρους τοῦ ἱεροῦ, ποὺ στὰ κλαδιά τους κρεμοῦσαν οἱ πιστοὶ ἀναθήματα¹.

Ἡ σχέση τοῦ Ἑρμῆ μὲ τοὺς κέδρους ἀποσαφηνίζεται καὶ ἀποκτᾷ ἀπρόσμενες διαστάσεις, χάρις σὲ πρόσθετα στοιχεῖα ποὺ ἔδωσε τοῦτο τὴ ἱερό. Ὁ θεὸς λατρεύεται μὲ τὴν Ἀφροδίτη², ποὺ ἀναγνωρίζεται σὲ πολλὰ πῆλινα εἰδώλια³ ἢ σὲ μικρὸ μαρμάρινο ἀγάλμα⁴ καὶ τὸ ὄνομά της ἀναγράφεται στὸ χεῖλος πρόχου (πίν. 1β). Οἱ δύο θεότητες συστεγάζονταν σὲ δίχωρο ἀπλὸ οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποῖου ἔχει ἐρευνηθεῖ τὸ ἓνα μόνον δωμάτιο (διαστ. 2.65 × 2.85 μ.) καὶ μικρὸ πρόσκτισμα, ποὺ ἐφάπτεται στὸν τοῖχο τῆς εἰσόδου του (εἰκ. 1)⁵. Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ἐπιβίωσης ἀποτελεῖ τὸ ὑψηλὸ βάθρο τοῦ δωματίου, τὸ ἐκτεινόμενο σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τοίχου ποὺ ἀντικρύζει τὴν εἴσοδο, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ βάθρου στὸ ΥΜ ΙΙβ ἱερὸ τῶν διπλῶν πελέκεων τῆς Κνωσοῦ⁶. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφερθοῦν οἱ συνδυαστικοὶ κρίκοι, ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αὐτοῦ στοιχείου ὡς καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, γιατί ἔχουν κιόλας ἐπισημανθεῖ⁷. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ μισογκρεμισμένο βάθρο χρησίμευε, ὅπως καὶ τὸ ΥΜ ΙΙβ παράλληλο παράδειγμα, γιὰ τὴν ἐναπόθεση ἀντικειμένων σχετικῶν μὲ τὴ λατρεία, λύχνων π.χ. καὶ πῆλινων εἰδωλίων, ποὺ βρέθηκαν πεσμένα μπρὸς ἀπὸ αὐτό. Εἰδώλια καὶ λύχνοι, ἀψευδεῖς μάρτυρες τῆς ἱερότητας τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς λειτουργίας του ὡς οἴκου-ναοῦ, καλύπτουν χρονικὰ καὶ τοὺς τρεῖς αἰῶνες τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ θεματικὰ δὲν περιορίζονται στὸν Ἑρμῆ μόνον καὶ τὴν Ἀφροδίτη, ἀλλὰ ἀναφέρονται καὶ σὲ μορφὲς τοῦ κύκλου τῶν δύο θεοτήτων⁸.

Κατὰ τὸν Πλούταρχο οἱ παλαιοὶ τῇ Ἀφροδίτῃ τὸν Ἑρμῆν συγκαθίδρυσαν ὡς τῆς περὶ τὸν γάμον ἡδονῆς μάλιστα λόγου δεομένης⁹. Ὁ Ἑρμῆς δηλαδὴ ἐπέχει τὴ θέση

1. Ὁ.π. 202. Τὸ ἀρχικὸ θραῦσμα τοῦ *πρεῖγισ*[ου Αἰ]σχύλου ἐπαυξήθηκε τὸ 1977 μὲ δύο θραύσματα, ποὺ δίνουν τὸ τοπωνυμικὸ τοῦ ἀναθέτη, τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπίθετο τοῦ λατρευομένου θεοῦ.

Ἡ προτεινόμενη ἐρμηνεία τῆς φράσης *Ἰδρυσά κέδροις* ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ παλαιότερα ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ, ὅπως χάλκινα περίτμητα ἐλάσματα, ποὺ σώζουν τὸν κρίκο ἀνάρτησης. Γιὰ τὸ ἱδρῶ μὲ τὴ σημασία τοῦ ἀναθέτου: LIDDEL - SCOTT στὴ λ. *Ἰδρυμα*, ΙΙ.

2. Συγκεντρωμένα παραδείγματα λατρείας Ἑρμῆ καὶ Ἀφροδίτης δίνει ὁ H. PRÜCKNER, *Die Lokrischen Tonreliefs* (1968) 19, σημ. 114. Πρόσθεσε M. NILSSON, *GGR*³ 503.

3. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1972, 202, πίν. 189α (Ἀρ. ΜΗ. 20053). Γιὰ τὸν τύπο καὶ τὴ χρονολόγησή του στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.: MOLLARD - BESQUES, ὁ.π. (σ. 4 σημ. 6) 19, ἀρ. 18, πίν. 18α καὶ A. LAUMONIER, *Délos XXIII, Les figurines de terre cuite* (1956) ἀρ.

489, πίν. 51.

4. ΠΑΕ 1973, 197, πίν. 203α (Ἀρ. ΜΗ. 526). Πρόκειται γιὰ μέτριο ἔργο τοῦ 3ου ἢ 2ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης «ἀναδυομένης», ποὺ στηρίζεται στὸ δεξιὸ καὶ ὄχι στὸ ἀριστερὸ σκέλος, ὅπως στὸ ἀγάλματι ἀπὸ τὴ Σύμη: G.M.A. RICHTER, *Catalogue of Greek Sculptures, Metropolitan Museum* (1954) ἀρ. 154, πίν. 111.

5. ΠΑΕ 1973, 195 - 7, πίν. 206α.

6. EVANS, PM II, 335 κέ. M. NILSSON, *MMR*,² 78 κέ.

7. BANTI, *ASAtene* 19 - 21, 1941 - 3, 40 - 50, εἰκ. 27 - 28. Πρόσθεσε MARINATOS, *BCH* 60, 1936, 234 κέ. πίν. 28. DESBOROUGH ὁ.π. (σ. 1 σημ. 3) 284 - 5.

8. Π.χ. ΠΑΕ 1973, 196 - 197, πίν. 1938, 203β.

9. ΠΛΟΥΤ. Γαμ. παραγγ. 138D. Γιὰ τὴ λατρεία Ἑρμῆ καὶ Ἀφροδίτης κατὰ τίς πηγές: PRELLER - C. ROBERT, *Griechische Mythologie I*⁴ (1894) 387. CH. SCHERER, *στοῦ ROSCHER, LM I* 2354. EITREM, *RE VIII*₁ (1912) 748. *Bull. Ép.* 75, 1962, 195 - 6, ἀρ. 264.

τοῦ παρέδρου τῆς θεᾶς τοῦ ἔρωτα, γιὰ νὰ ἐπαυξηθεῖ ἡ γονιμοποιὸς δύναμη καὶ τῶν δύο¹. Ἀλλὰ ἡ προσέγγιση δύο θεοτήτων ἦταν ἐφικτή, ἐφόσον ταυτίζονταν ὀρισμένες τουλάχιστον ιδιότητες τῆς προσωπικότητάς τους. Ἡ ἐπικύληση τοῦ Ἑρμῆ μετὰ τὸ ἐπίθετο «κεδρίτης», ἂν συνδυαστεῖ μετὰ παλαιότερα ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ (βλ. π.κ. σελ. 7, 9), ὑπογραμμίζει τὴν φυτική του ὑπόσταση, γιὰ τὴν ὁποία οἱ σχετικὲς ἐνδείξεις ἦταν ὡς τώρα ἀσαφεῖς². Ἡ δύναμη ἐπομένως, ποὺ ἐπήγαξε ἀπὸ τὴν συνένωσή του μετὰ τὴν Ἀφροδίτη, προϋπέθετε τὴν εὐρύτερη σχέση τοῦ θεοῦ μετὰ τὴν φύση καὶ ὄχι μόνο τὴ γνωστὴ ἰθυφαλλική του ιδιότητα, ποὺ ἔχει ἐρμηνευτεῖ ποικιλλότροπα³. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ εὐεργετικὴ προστασία τοῦ Ἑρμῆ θὰ ἀναφερόταν ὄχι μόνο στὴν ἐπαύξηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἢ τοῦ ζωικοῦ βασιλείου, ἀλλὰ καὶ στὴ βλάστηση γενικά, στὴν ἀνανέωση τῆς ὁποίας μετεῖχε καὶ ἡ Ἀφροδίτη κατὰ τὶς πηγές⁴.

Πλήρης ἐρήμωση θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἐπικράτησε τὸν 4ο αἰ. π.Χ. στὸ ἱερό, ἂν ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ καὶ ἂν ἀγνοούσαμε τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ κάμψη τῶν κρητικῶν πόλεων, ποὺ θὰ εἶχε ἐπιπτώσεις καὶ στὸν τομέα τῆς λατρείας. Ὑπάρχουν ὡστόσο λίγες ἐνδείξεις, ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἱερὸ ἐγκαταλείφθηκε τὴν κλασικὴ ἐποχὴ: ἓνα πήλινο εἰδῶλιο νέου ποὺ κρατεῖ περιστέρι, ταιριαστὴ δηλαδὴ προσφορὰ πρὸς τὴν Ἀφροδίτη (πίν. 1γ)⁵ καὶ κυλινδρικό κύπελλο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. (πίν. 2α)⁶ προδίδουν ὑποτονικὴ, ἀλλὰ χωρὶς διακοπή, λειτουργία τοῦ ἱεροῦ. Στὸν 5ο μάλιστα αἰῶνα ἀναπτύσσεται καὶ κάποια οἰκοδομικὴ δραστηριότητα. Χτίζεται ἀναλημματικὸς τοῖχος καὶ στεγασμένο πιθανότατα οἰκοδόμημα (εἰκ. 1)⁷. Γιὰ τοῦτον ὡστόσο τὸν αἰῶνα, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ λατρεῖα ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται σὲ ὕφεση, ἀντλοῦμε περισσότερες πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἀναθήματα: ὁ Ἑρμῆς εἰκονίζεται σὲ χάλκινο μικρὸ πῖνακα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ὡς κοῦρος τῆς πρώιμης κλασικῆς ἀρ-

1. O. A. HOFFMANN, *Hermes and Kerykeion* (1890) 32. U. PESTALOZZA, *L'éternel féminin dans la religion méditerranéenne* (1965) 31. P. ZANKER, *Wandel des Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei* (1965) 88, σημ. 413 καὶ σ. 120. SOURVINOU-IMWOOD, *JHS* 98, 1978, 101 - 102, ἰδιαίτερα 119 σημ. 143.

2. Τὴν φυτικὴ ὑπόσταση τοῦ θεοῦ ἀρνοῦνται ὅλοι σχεδὸν οἱ μελετητές: N. O. BROWN, *Hermes the Thief. The Evolution of a Myth* (1947) 35 κέ. μετὰ τὴν παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία, N. K. C. GUTHRIE, *The Greeks and their Gods* (1950) 91. NILSSON, *GGR*³ 508 - 9. E. SIMON, *Die Götter der Griechen* (1969) 301. HERTER, *RheinMus.* 119, 1976, 215 κέ., 224, 232 κέ. Γι' αὐτὸ δύσκολα ἀνάγεται σὲ κάποια πρωταρχικὴ ὑπόσταση τοῦ Ἑρμῆ ἡ ιδιότητά του ὡς ψυχοπομποῦ (K. KERÉNYI, *Hermes der Seelenführer* (1944) 9 κέ., 65 κέ. ἰδιαίτερα), ποὺ ἀποσαφηνίζεται στὴν κλασικὴ κυρίως ἐποχὴ (ZANKER, ὁ.π. (σ. 6 σημ. 1) 119 - 20) Ὁ P. RAINGEARD, *Hermès Psychagogue. Essai sur les origines du culte d'Hermès* (1935) 351 συγκέντρωσε τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες, ποὺ συνδέουν τὸν Ἑρμῆ μετὰ δέντρα, καὶ ἡ

CHITTENDEN, *Hesperia* 16, 1947, 89 - 114 διαπιστώνει κάποια σχέση τοῦ θεοῦ μετὰ τὰ δέντρα (σ. 98), ἀλλὰ ἀπορρίπτει τὴν φυτικὴ του ὑπόσταση.

3. Βλ. BROWN, ὁ.π. (σ. 6 σημ. 2) 35 - 36, σημ. 4.

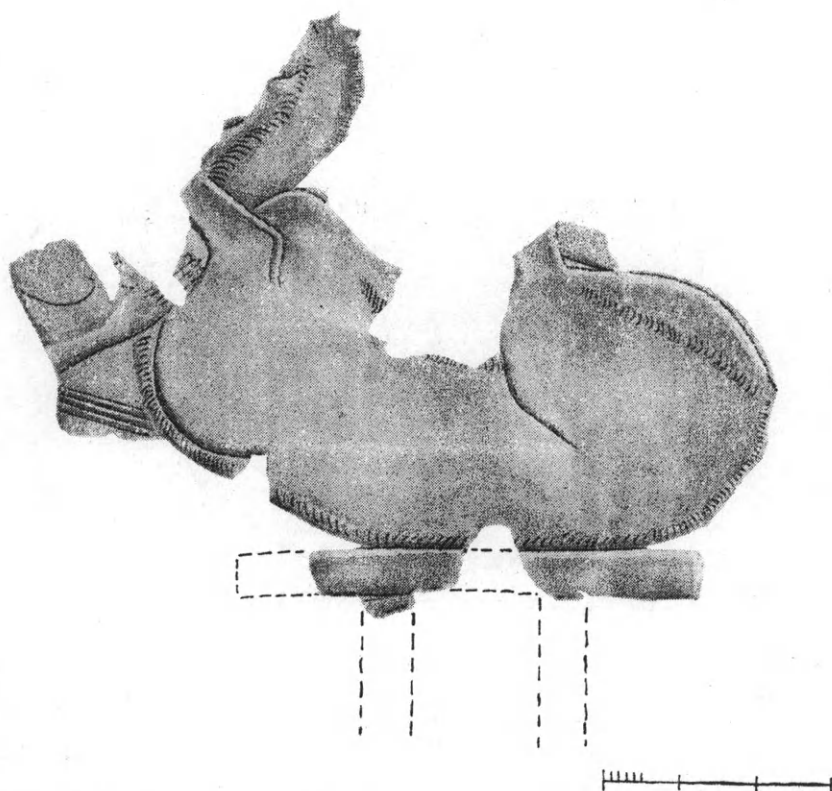
4. ALEX. fr. 44N². ΣΟΦ. fr. 855N² Eyr. fr. 898N². Γιὰ τὸν χθόνιο χαρακτήρα τῆς Ἀφροδίτης: W. FAUTH, *Der Kheine Pauly I* (1964) στὴ λ. Ἀφροδίτη, ἰδιαίτερα 430.

5. Ἀρ. ΜΗ. 20055: Γιὰ τὴ χρονολόγησή του στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. πρβ. B. SCHMALTZ, *Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben* στὴ σειρά *Das Kabirenheiligtum bei Theben* (1974) 72 κέ. ἀρ. 196, πίν. 15.

6. Ἀρ. ΜΗ. 21111: Πρβ. DUCREY - HADZIMICHALI - PICARD, *BCH* 100, 1976, 253 - 267, εἰκ. 12.

7. Γιὰ τὸν τοῖχο: ΠΑΕ 1974, 222, παρ. πίν. Η', πίν. 254β' 1975, 325, παρ. πίν. Θ', πίν. 253β' 1976, 404, παρ. πίν. ΙΓ' στὰ ὀρθογώνια -Ρ, -Π, -Ο. Γιὰ τὸ μικρὸ τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος ποὺ ἀποκαλύφθηκε καὶ τὴν προβληματικὴ του χρονολόγησι: ΠΑΕ 1974, 222 - 3, παρ. πίν. Η', πίν. 161β, τοῖχοι 1 καὶ 4 στὸ ὀρθογώνιο -Δ.

χαιότητας μὲ μοναδικὸ σύμβολο τὸ κηρύκειο¹. Σὲ ὅμοιο ἀνάθημα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. εἰκονίζεται ἀντὶ τοῦ θεοῦ κοινὸς θνητὸς ὡς τοξότης, νὰ προσφέρει ἓνα ἀπὸ τὰ βέλη του (πίν. 3α)². Ἡ προσφορά του, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἀπευθύνεται πρὸς τὴν Ἀφροδίτη, τῆς ὁποίας τὴν πολεμικὴ ιδιότητα ὑπαινίσσεται τὸ ἐπίθετο ἐνόπλιος³, καὶ ὄχι πρὸς τὸν Ἑρμῆ, τοῦ ὁποίου ἡ σχέση μετὰ τὸν πόλεμο εἶναι προβληματική. Κατ'ἀκολουθίαν καὶ ὁ θνητὸς ποὺ εἰκονίζεται στὸν πίνακα θὰ ἦταν τοξότης-πολεμιστὴς καὶ ὄχι τοξότης-κυνηγός.

Εἰκ. 2. Σχέδιο χάλκινου περίτμητου ἐλάσματος μετὰ παράσταση θυσίας ἀγριμιοῦ (Κ. Ἡλιάκης).

Ἡ διαλεκτικὴ ὥστόσο σχέση τοῦ θνητοῦ τοξότη μετὰ τὶς λατρεύμενες σὲ τοῦτο τὸ ἱερὸ θεότητες ἀποσαφηνίζεται χάρις σὲ παλαιότερα ἀναθήματα, τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ λατρεία γνωρίζει μεγάλη ἀνθήση. Σὲ περίτμητο π.χ. ἔλασμα τοῦ 530 π.Χ.⁴ ὁ Ἑρμῆς, βλαστικὴ πάντα θεότητα ὅπως δείχνουν τὰ κλαδιὰ ποὺ φύονται ἀπὸ πλόκαμο τῆς κόμης του, εἰκονίζεται ὡς τοξότης, ὅπως ὡς τοξότες εἰκονίζονται καὶ οἱ πιστοὶ ποὺ προσκομίζουν θήραμα σὲ ἀναθήματα τῆς ἴδιας κατη-

1. Ἀρ. ΜΗ. 3189: ΠΑΕ 1972, 197, 201, πίν. 185α. Πρόκειται γιὰ κρητικὸ ἔργο μετὰ ἀττικὰς ἐπιδράσεις.

2. Ἀρ. ΜΗ. 3713: Βρέθηκε τὸ 1973 σὲ ἀνάμεικτο στρῶμα. Καὶ τούτου τοῦ ἐλάσματος ἡ παράσταση ἔχει δεχθεῖ ἔντονες ἀττικὰς ἐπιδράσεις. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ

ὅτι ἡ ἀνάθεση βελῶν ἐπιβεβαιώθηκε καὶ ἀνασκαφικά, γιὰτὶ βρέθηκαν κατὰ συστάδες πολλὰς σιδερένιες αἰχμές.

3. NILSSON, GGR³ 521, σημ. 5. HADJIOANNOY, RDAC 1981, 184-6, πίν. 33.

4. Ἀρ. ΜΗ. 4112: ΠΑΕ 1974, 225, πίν. 167β.

γορίας τοῦ 7ου καὶ 6ου αἰ. π.Χ.¹ Ἔτσι παράλληλα μὲ τὴ φυτική ὑπόσταση τοῦ θεοῦ διαγράφεται γιὰ πρώτη φορὰ μὲ σαφήνεια καὶ ἡ κυνηγετική του ιδιότητα, ποὺ ἐλάνθανε στὸ ὁμηρικὸ ἐπίθετο εὐσκοπος (Ω 24, 109· α 38, η 137)², σὲ παραστάσεις ἀγγείων τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.³ καὶ σὲ ἐλληνιστικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἰτανο (IC IV 39,9).

Τὸ προσφερόμενο θήραμα, διαμελισμένο ἢ ὁλόκληρο, εἶναι κατὰ κανόνα τὸ ἀγρίμι, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία στὴ μινωικὴ λατρεία εἶναι γνωστή⁴. Ἡ ἐπιλογή τοῦ ἀγριμιοῦ

Εἰκ. 3. Σχέδιο σφραγίδας ἀπὸ τῆς Μυκῆνης (Α. Παπαηλιόπουλος).

ὡς τυπικὴ προσφορὰ πρὸς ἕναν φυτικὸ-γονιμοποιὸ θεό, ὅπως τὸν Ἑρμῆ στὴν προκειμένη περίπτωση, θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ ὡς ἐπιβίωση πανάρχαιας πίστεως στὴν ιερότητα τούτου τοῦ ζώου. Ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται μὲ τὴν παράσταση χάλκινου περιτίμητου ἐλάσματος, στὴν ὁποία τὸ προσφερόμενο θήραμα θυσιάζεται πάνω σὲ τράπεζα κατὰ τὸ κρητομυκηναϊκὸ τελετουργικὸ καὶ ὄχι σὲ βωμὸ κατὰ τὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τῶν ἐλληνικῶν χρόνων⁵ (εἰκ. 2). Ἡ σύγκριση πράγματι τούτου τοῦ ἐλάσματος

1. Π.χ. ΠΑΕ 1972, πίν. 192 - 3· 1973, πίν. 189α.

2. LIDDELL - SCOTT στὴ λ. εὐσκοπος. Ὅταν τὸ ἐπίθετο συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἑρμῆ μεταφράζεται ὡς «αὐτὸς ποὺ ἔχει ὀξυδερκὲς βλέμμα», γιὰτὶ ἦταν ἄγνωστη ὡς τώρα ἡ κυνηγετικὴ ιδιότητα τοῦ θεοῦ. E. SIMON, *Die Götter der Griechen* (1969) 299, 300. Σχέση τοῦ Ἑρμῆ μὲ τοὺς κυνηγούς ἐπισήμαναν οἱ CHITTENDEN, δ.π. (σ. 6 σημ. 2) 103, 110 καὶ GUTHRIE, δ.π. (σ. 6 σημ. 2) 93. Ἀντίθετος ὁ NILSSON, *MMR*² 515.

3. BEAZLEY, *JHS* 51, 1931, 256 κέ., ἰδιαιτέρα 259, εἰκ. 1 - 2, πίν. 9. S. KAROUZOU, *The Amasis Painter* (1956) 5 - 6, πίν. 6₂, 7, 8₁ καὶ SCHAUBENBURG, *JdI* 79, 1964, 109 - 141, ἰδιαιτέρα 116 κέ., εἰκ. 3, 8· 128 κέ.

εἰκ. 14, ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀποχαρακτηρίσει τὴν εἰκόνα τοῦ Ἑρμῆ.

4. CH. R. LONG, *The Ayia Triada Sarkophagus* (*Studies in Mediterranean Archaeology* XLI 1974), 55 κέ. N. ΠΑΛΑΤΩΝ, *Ζάκρος*, Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον (1974) 54 κέ. εἰκ. 76 - 77. I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων* (1977) 86.

5. Τὸ ἐλάσμα (ἀρ. ΜΗ. 3255) συγκροτήθηκε ἀπὸ θραύσματα, ποὺ βρέθηκαν διασκορπισμένα στὸ στρώμα τῆς πυρᾶς· χρονολογεῖται στὴ δεκαετία 650 - 40 π.Χ. καὶ εἶναι ἔργο τοῦ τεχνίτη τῶν ἐλασμάτων Ὁξφόρδης καὶ Κοπεγχάγης: H. HOFFMANN, *Early Cretan Armors* (1972) 32, σημ. 17, πίν. 48, 49₁₁. Τὴν φίλη κ. Θεοδοσία

τος μὲ τὴν παράσταση κρητομυκηναϊκῆς σφραγίδας ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (εἰκ. 3)¹ ἀποκαλύπτει ὅχι μόνον τὴν ἐπιβίωση μιᾶς κρητομυκηναϊκῆς λατρευτικῆς πράξης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναβίωση ἐνὸς κρητομυκηναϊκοῦ σχήματος γιὰ τὴν καταγραφή της σὲ ἔργο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.²

Κυρίαρχη πάντα ὑπόσταση τοῦ λατρευόμενου θεοῦ καὶ στὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ φάση τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἡ φυτική, ποὺ ἀποκαλύπτεται μὲ ἀπρόσμενη τόλμη σὲ παράσταση χάλκινου περίτμητου ἐλάσματος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.³ Σὲ τοῦτο τὸ ἔργο ὁ Ἑρμῆς εἰκονίζεται ἀγένειος, ὡς νεαρὸς θεὸς κατὰ τὸ ὁμηρικὸ ἰδεῶδες κούρω. . . εἰκῶς πρῶτον ὑπηνήτη τοῦ περ χαριεστάτη ἦβη (Ω 347-8· κ 278 κέ.), νὰ ἐπιφαίνεται ἀνάμεσα στὰ κλαδιὰ δέντρου. Σύγχρονα εἰκονογραφικὰ παράλληλα τῆς μοναδικῆς αὐτῆς σύνθεσης δὲν ὑπάρχουν. Σὲ νομίσματα μόνον τῆς Φαιστοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἰκονίζεται ὁμοιότροπα μία ἀκόμη φυτικὴ κρητικὴ θεότητα, ὁ Δίας-Βελχανός⁴. Ἡ ταύτιση ὅμως τῆς μορφῆς τοῦ ἐλάσματος μὲ τὸν Ἑρμῆ εἶναι ἡ μόνη πιθανή, γιὰ τὴν ἡ λατρεία του στὸ ἱερὸ κατὰ τὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἐνισχύεται ἀπὸ παλαιότερες παραστάσεις του καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ πρώιμες ἐπιγραφές σὲ χάλκινα ἀναθήματα⁵.

Ἄν ἡ ἐπίκληση τοῦ θεοῦ μὲ τὸ ἐπίθετο «κεδρίτης» περιορίζει στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ τὴ σχέση του μὲ ἓνα δέντρο, οἱ πρώιμες παραστάσεις τοῦ θεοῦ τὸν συνδέουν μὲ τὰ δέντρα γενικά, γιὰ τὴν δὲν παρουσιάζουν εἰκονογραφικὴ ἀναφορὰ σὲ ἓνα ἀποκλειστικὸ εἶδος δέντρου. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὑποθέτω ὅτι ἐκφράζει κάποια μεταλλαγή τῆς προσωπικότητος τῶν συλλατρευομένων θεοτήτων, ποὺ συντελέστηκε τὴν κλασικὴ μᾶλλον ἐποχὴ, γιὰ τὴν τότε ἀλλάζει καὶ ἡ λατρευτικὴ πρακτικὴ στὸ ἱερὸ.

Οἱ τελετουργίες ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ὡς καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. γίνονταν πιθανότατα μέσα σὲ οἴκους-ναοὺς· στὴν ἀρχαϊκὴ ἀντίθετα ἐποχὴ ἦταν ὑπαίθριες. Θὰ ὑπῆρχαν βέβαια καὶ στεγασμένα οἰκοδομήματα, ὅπως δείχνουν τὰ λίγα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ 6ου καὶ 7ου αἰ. π.Χ. (παρ. πίν. Α')⁶. Κύριος ὡστόσο λατρευτικὸς πυρήνας ἦταν ὁ ὑπαίθριος χτιστὸς βωμὸς μὲ βόθρο καὶ βαθμίδα στὴν ἀνατολικὴ του πλευρά, ποὺ πλαισιωνόταν ἀνατολικά, νότια καὶ δυτικὰ ἀπὸ τρία μεγάλα κλιμακωτὰ ἄνδρα καὶ αὐλάκι

Τιβερίου - Στεφανίδου εὐχαριστῶ θερμὰ, γιὰ τὴν μὲν ἐπέδειξε τὴ σωστὴ τοποθέτηση τοῦ ἐλάσματος. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀνάμεσα στὰ πολλὰ κόκαλα τῶν θυσιασμένων ζώων, ποὺ βρέθηκαν στὸ στρῶμα τῆς πυρᾶς (βλ. π.κ. σ. 10) ὑπῆρχαν καὶ κέρατα ἀγριμιῶν.

1. CMS I, ἀρ. 80. Θυσία ἀγριμιῶν στὴ μινωικὴ ἐποχὴ συνάγεται ἔμμεσα ἀπὸ ὀρισμένα παραδείγματα: LONG, ὁ.π. (σ. 8 σημ. 4) 56.

2. Στὶς ἀντίστοιχες ἐλληνικὲς παραστάσεις εἰκονίζεται ὁ διαμελισμὸς τοῦ θυσιασμένου ζώου πάνω σὲ τράπεζα καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν καταγραφή τοῦ θέματος τριμερὲς καὶ ὅχι διμερὲς σχῆμα, ἀναγόμενο σὲ ἀνατολικά πρότυπα: O. BENDORF, Das Heroon von Gjölbaski-Trysa (1889) 159 κέ. εἰκ. 145· 167, εἰκ. 146. FR. EYLER, Die Reliefs der Heroon von Gjölbaski-Trysa (1950) 67, ἀρ. 6, πίν. 24 - 25. AA 1935, 489, εἰκ. 66.

JHS 71, 1951, 44, ἀρ. 50. N. ALFIERI, Spina, Museo Archaeologico Nazionale di Ferrara I (1979) ἀρ. 25 - 27, εἰκ. στὴ σ. 9. J. D. BEAZLEY, Greek Vases in Poland (1928) 35 - 36, πίν. 20.

3. Ἀρ. MH. 4113: ΠΑΕ 1974, 225, πίν. 187α· χρονολογεῖται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.

4. CH. SELTMAN, Greek Coins (1955) 170, πίν. 37,1 καὶ καλὴ φωτογραφία C. M. KRAAY - M. HIRMER, Greek Coins ἀρ. 549, πίν. 167.

5. Π.χ. βλ. π.κ. σ. 10 σημ. 2 καὶ 3. Λαβὴ ἀποσπασματικὰ διατηρημένου κατόπτρου (ἀρ. MH. 3925) σώζει τμήμα ἐπιγραφῆς τοῦ 7ου ἢ πρώιμου 6ου αἰ. π.Χ. μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἑρμῆ στὴ δοτικὴ.

6. ΠΑΕ 1974, 222 - 224, παρ. πίν. Η', πίν. 163· 1975, 325, παρ. πίν. Θ', πίν. 250β.

μέ πέτρινα τοιχώματα, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο διοχετευόταν τὸ νερὸ τῆς πηγῆς γιὰ τὸν ἀέναο καθαρισμὸ τοῦ χώρου τῶν τελετουργιῶν (παρ. πίν. Α')¹.

Πάνω σὲ τοῦτα τὰ ἄνθηρα καὶ σὲ μεγάλη ἔκταση ΝΑ. τοῦ βωμοῦ βρέθηκε παχύτατο, μαῦρο καὶ λιπαρὸ χῶμα (0.20 - 0.40 μ.), ἀνάμεικτο μὲ πέτρες διαφόρων μεγεθῶν, πλῆθος ἀπὸ κόκαλα θυσιασμένων ζώων, ἐξανθρακωμένα κομμάτια ξύλων καὶ πάμπολλα ἀναθήματα. Ἡ ἄσκηση ἐπομένως τῆς λατρείας τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ γινόταν στὸ ὑπαιθρο μὲ τεράστιες πυρές, θυσίες ζώων καὶ κοινὰ γεύματα, ὅπως προδίδουν τὰ ὅστρακα τῶν χυτρῶν.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀναθημάτων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται καὶ τὰ προαναφερθέντα περίτμητα ἐλάσματα, ἀποχωρίζονται τρία παραδείγματα, ποὺ δείχνουν ὅτι καὶ στὸν 7ο αἰ. π.Χ. συλλατρεύονταν οἱ γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ θεότητες.

Τὸ χάλκινο εἰδώλιο ἀντρικῆς μορφῆς, ποὺ κρατεῖ λύρα, ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὸν Ἑρμῆ, τὸν εὐρετὴ τοῦ μουσικοῦ αὐτοῦ ὀργάνου κατὰ τὸν Ὀμηρικὸ Ὑμνο (4, 24 κέ.)², ἐνῶ ἡ κατ' ἐνώπιον γυναικεία μορφή σὲ ἀνάγλυφο πλακίδιο, ἡ ὁποία ἀνασύρει τὸ ἐνδυμα γιὰ νὰ ἀποκαλύψει τὸ αἶδοιό της, ἀποτελεῖ πρόσφορο εἰκονογραφικὸ τύπο γιὰ τὴν παράσταση τῆς Ἀφροδίτης, τῆς μεγάλης θεᾶς τοῦ ἔρωτα³. Ὁ Ἑρμῆς ἀναγνωρίζεται καὶ σὲ περίτμητο ἐλάσμα τῆς ἀρχῆς τοῦ 7ου αἰ. (εἰκ. 4)⁴, στὸ ὁποῖο κηταγράφεται σχηματικὰ ἡ σχέση του μὲ τοὺς λιθοσωροὺς, τοὺς γνωστὸς *εἰρμακες*, ποὺ προσφέρουν καὶ τὴν πιὸ πιθανὴ ἐτυμολογία στὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ⁵. Καὶ σὲ τοῦτο τὸ ἔργον εἰκονίζεται ὁ Ἑρμῆς ἀγένειος ὡς νεαρός, χθόνιος συνάμα, θεός, ὅπως δείχνει τὸ φίδι ποὺ περιτυλίγεται στὸν πῆχυν τοῦ προβαλλόμενου χεριοῦ. Ἀντὶ τοῦ κηρυκείου κρατεῖ τὴν

1. Βωμός: ΠΑΕ 1972, 194 - 6, εἰκ. 1, πίν. 180 - 181α. Ἄνθηρα: ΠΑΕ 1973, 188 - 9, παρ. πίν. Ι', πίν. 187α - 1975, 325 κέ., παρ. πίν. Θ' 1976, 401 - 402, παρ. πίν. ΙΙ' 1977, 417 - 8, παρ. πίν. Ι'. Ἀνάλογο αὐλάκι καθαρμοῦ ἀπαντᾶται στὸ Καβεῖριο τῆς Θήβας καὶ τὸ Καβεῖριο τῆς Σαμοθράκης: Κ. καὶ Ph. LEHMANN, Samothrace 3. The Hieron I (1969) 126 κέ., 201 κέ., πίν. 102 καὶ ΙΙ (1969) 23 - 24, εἰκ. 369, 441. Ἡ ἐπίκληση «κρηναῖος» πρὸς τὸν Ἑρμῆ, ποὺ λατρεύεται στὸ σπήλαιον τοῦ Πατσοῦ (IC II, IX, 1), προδίδει τὴν σχέσιν τοῦ θεοῦ μὲ τὶς πηγές, ἡ ὁποία δὲν ἀπαντᾶται μόνον στὴν Κρήτη: HERTER, δ.π. (σ. 6 σημ. 2) 219, σημ. 94.

2. Ἀρ. ΜΗ. 3139: ΠΑΕ 1972, 200, πίν. 189γ τοῦ πρώιμου 7ου αἰ. π.Χ. Ἀντίθετα ὁ BROWN, δ.π. (σ. 6 σημ. 2) 100 θέλει τὸν μουσικὸ Ἑρμῆ τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ὡς «bearded, muscular and rather comical».

3. Ἀρ. ΜΗ. 20037: ΠΑΕ 1972, 201, πίν. 190γ. Χρονολογούμενον στὴ μέση δαιδαλικὴ φάση ἀποτελεῖ παλαιότερο παράδειγμα τῶν ἀντίστοιχων πλακιδίων ἀπὸ τὴν Ἀξό: RIZZA, ASAtene 45 - 46, 1967 - 8, 238, 279, 292 - 3, ἀρ. 86, εἰκ. 12. Ἡ ἀνεύρεση τοῦ σπάνιου αὐτοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου σὲ δύο ἀπομακρυσμένα ἱερὰ τοῦ ἴδιου τόπου, ὅπου λατρεύεται ἡ Ἀφροδίτη (LEVI, ASAtene 13 - 4, 1930 - 1, 50), δύσκολα ἀποδίδεται στὴν

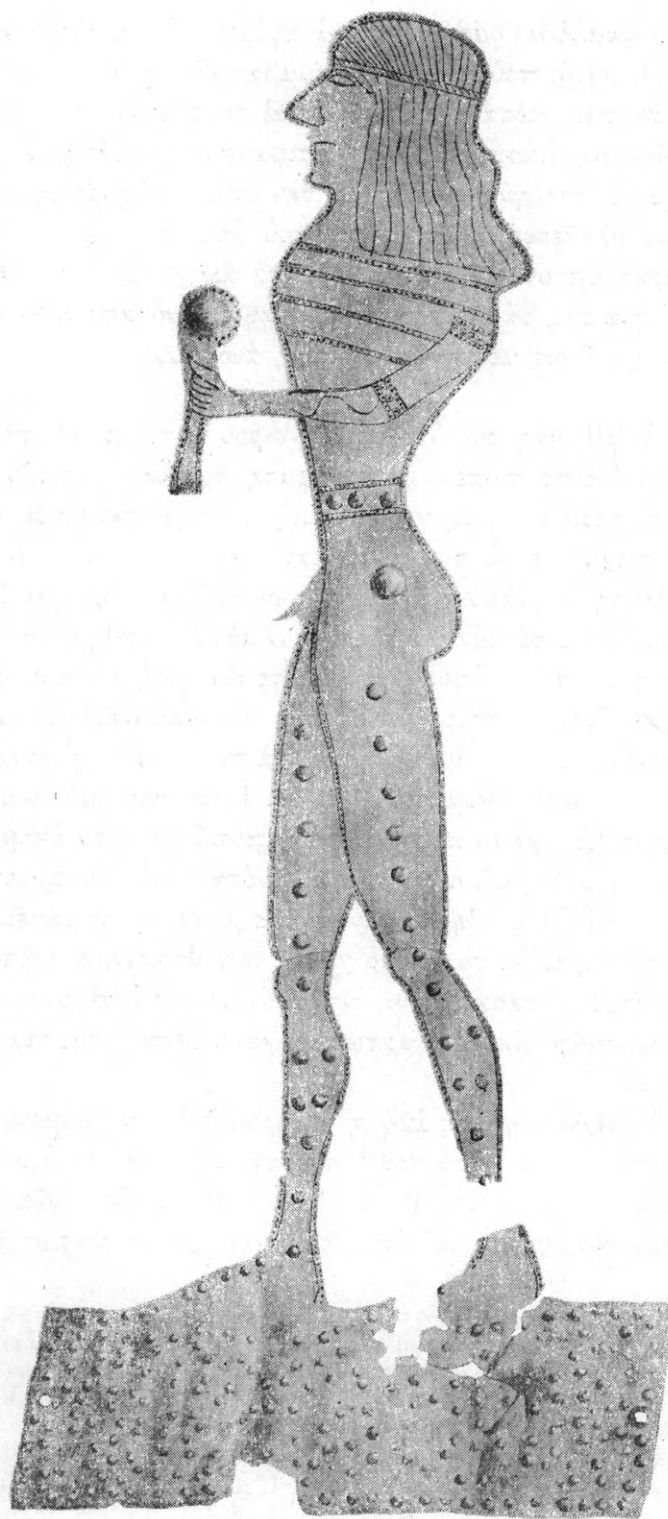
τύχη. Φαίνεται ὅτι ὁ τύπος καθιερώθηκε στὴν Κρήτη τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ. γιὰ τὴν καταγραφή τῆς Ἀφροδίτης, ὅπως ὁ ἀντίστοιχος πλατὺς διαδομένος τύπος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀποδίδει τὴν Ἀφροδίτη *ἀνασυρμένη*: P. PERDRIZET, Bronzes grecs d'Égypte de la Collection Fouquet (1911) 6, πίν. 4. Τοῦ ἴδιου Les terres cuites grecques d'Égypte (1921) 54, ἀρ. 157, πίν. 5. E. BRECCIA, Terracotte figurate greche e greco-egizie del Museo di Alessandria (1930) 46, ἀρ. 181 - 2, πίν. 51-3. L. GATTI LO GUZZO, Il deposito votivo dall'Esquilino detto di Minerva Medica (1978) 71, typo CIIb, πίν. 26, ἀρ. 2624. H. B. WALTERS, Catalogue of the Terracottas British Museum (1903) 250 - 1, ἀρ. C574 - 578. Γιὰ τὴν ἐρμηνείαν ἀνάλογος τύπος σὲ πολὺ παλαιότερα ἀνατολικά παραδείγματα: W. HELCK, Betrachtungen zur grossen Göttin und den ihr verbundenen Gottheiten (1981) 112 - 3.

4. Ἀρ. ΜΗ. 3157: ΠΑΕ 1972, 201. Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες ἀντρικῆς μορφῆς ποὺ κρατοῦν ράβδον.

5. NILSSON, GGR³ 504 κέ. P. CHANTRAINE, RevPhil. 31, 1957, 244. Τοῦ ἴδιου Dictionnaire étymologique de la langue grecque (1970) στὴ λ. Ἑρμῆς μὲ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις.

Εικ. 4. Σχέδιο χάλκινου περίτμητου ἐλάσματος (Κ. Ἡλιάκης).

ὄλβου καὶ πλούτου περικαλλέαν ράβδον, ποὺ ἀναφέρει ὁ ὁμηρικὸς ὕμνος (4, 528 κέ.)¹, καὶ ἀναδύεται ἀπὸ λιθοσωρό, ποὺ παίρνει τὸ συμβατικὸ σχῆμα τῆς ὀρθογώνιας βάσης, σύμφωνα μὲ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τῆς ἐποχῆς καὶ τοὺς κανόνες ποὺ ἐπέβαλλε τὸ ἴδιο τὸ ἔργο. Οἱ μικρὲς δηλαδὴ διάσπαρτες στὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης ἀποφύσεις δὲν ἀποτελοῦν κόσμημα τυχαίας ἐπιλογῆς οὔτε ἔχουν τὴν ἴδια κατ' ἀνάγκη ἀντικειμενικὴ ἀξία μὲ τὶς ἀντίστοιχες μεγαλύτερες τῶν σκελῶν, ποὺ ἀποδίδουν χωρὶς ἀμφιβολία ἀνατομικὰ στοιχεῖα. Ὑπερκαλύπτοντας οἱ ἀποφύσεις τὰ ἄκρα πόδια τοῦ θεοῦ καὶ διασκορπισμένες στὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ὑπαινίσσονται πιθανότατα λιθοσωρὸς² ἢ πρόχειρη λιθοκατασκευή, ἀνάλογη ἴσως μὲ τὴν κατασκευὴ ἀνδῆρου.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωση τοῦ ὑπαίθριου χώρου λατρείας μὲ τὰ τρία ἀνδῆρα καὶ ὁ βωμὸς μὲ τὸν βόθρο ἀντιπροσωπεύουν πρόσφατη σχετικὰ περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ. Σὲ παλαιότερες περιόδους, τὴ γεωμετρικὴ καὶ τὴν πρωτογεωμετρικὴ, ὁ βωμὸς εἶχε σχῆμα πλατιοῦ τοίχου (παρ. πίν. Α')³ καὶ ἡ γύρω του ἑκταση δὲν εἶχε διαμορφωθεῖ. Κατὰ τὴ διάλυση μεγάλου τμήματος τῶν ἀνδῆρων φάνηκε ὅτι τὸ μαῦρο καὶ λιπαρὸ χῶμα τῶν θυσιῶν μὲ τὰ κόκαλα τῶν ζώων καὶ τὰ ἀναθήματα εἶχε παρεισφρήσει ἀνάμεσα στὶς πέτρες τῆς παχιάς ὑποδομῆς τῶν τριῶν ἀνδῆρων καὶ ὅτι γιὰ τὴ δόμησή τους χρησιμοποιήθηκε ὑλικὸ προερχόμενο ἀπὸ μισοκατεστραμμένο MM III - YM I οἰκοδόμημα, ποὺ προϋπῆρχε στὴν ἴδια θέση καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω⁴. Στὴ γωνία μάλιστα δύο τοίχων δωματίου (ΔΩΜ. 1) τούτου τοῦ οἰκοδομήματος ἐνσωματώθηκε χαμηλὸ τραπεζιόσχημο πεζούλι, ποὺ ἀποτελέσει ἕναν ἀκόμη ὑπαίθριο πυρῆνα λατρείας ἀνατολικά τοῦ βωμοῦ, σύγχρονο πιθανότατα μὲ τὴν πρώτη του φάση (πρβ. παρ. πίν. Α' μὲ Β')⁵. Ἡ ἀνάμειξη ἐπομένως τῆς μινωικῆς κεραμεικῆς μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἀναθήματα, ποὺ παρουσιάζει τὸ μαῦρο χῶμα τῶν θυσιῶν, δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα, ἀφοῦ συμβαίνει νεώτερες κατασκευὲς νὰ ἐντάσσονται μέσα σὲ μινωικὰ οἰκοδομήματα καὶ τὸ ὑλικὸ τῶν μινωικῶν οἰκοδομημάτων νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ δόμηση μεταγενέστερων κτισμάτων.

Ἀπρόσμενη ἦταν ἡ ἀνίχνευση ἐνὸς ἀκόμη ἀνδῆρου ΝΔ. τοῦ βωμοῦ, ποὺ ἔχει ἐντελῶς διαφορετικὸ προσανατολισμὸ ἀπὸ τὰ τρία ὑστερογεωμετρικὰ-πρώιμα ἀρχαῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ εἶχε καλυφθεῖ (παρ. πίν. Α')⁶. Ἐτσι ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ὕστερη γεωμετρικὴ-πρώιμη ἀρχαῖκὴ διάρθρωση τοῦ ὑπαίθριου χώρου λατρείας σὲ τοῦτο τὸ ἱερὸ ἔχει

1. Σφαιρικὴ ἀπόληξη ἔχει καὶ ἡ μακριὰ ράβδος τοῦ Ἑρμῆ σὲ ἐρυθρόμορφη πελίκη τῆς Ρόδου: Mus. d. Spedale dei Cavalieri ἀρ. 12.454, CVA III Ic, πίν. 1. ARV 1218. 2. Τὸ ἴδιο σύμβολο ποὺ κρατεῖ θεϊκὴ μορφή σὲ μυλιακὴ ὑδρία τοῦ 7ου αἰ. (B. KUSCHEL, Gewanddarstellungen der Griechen um 8. und 7. Jh. (1954) 25, εἰκ. 2) ἐπιβάλλει τὴν ταύτισή της μὲ τὸν Ἑρμῆ καὶ ὄχι τὸν Δία ποὺ πρότεινε ἡ E. BRANDT, Gruss und Gebet (1965) 113. 3. Βλ. ὁμοίον τρόπο ἀπόδοσης τῶν λόφων στὴν ἀσημένια φιάλη τοῦ Rijksmuseum van Oudheden στὸ Leiden: ALEXANDER, Archaeology 16, 1963, 246, εἰκ. 4.

CANZIANI, AA 1979, 3 σημ. 16. Γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀξία τῶν κοσμημάτων: N. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, Über einige gegenständliche Bedeutungsmöglichkeiten der frühgriechischen Ornamente, AbhMainz 1968, no 7, 261 κέ.

3. Γιὰ τὴν πρώτη φάση τοῦ βωμοῦ: ΠΑΕ 1972, 194, σημ. 1, εἰκ. 1, πίν. 180β καὶ 181α.

4. Βλ. σ. 17.

5. ΠΑΕ 1976, 402 - 3, παρ. πίν. II' στὸ ὀρθογώνιο Ψ, πίν. 221β.

6. ΠΑΕ 1973, 192, παρ. πίν. I', πίν. 194β.

τὶς προβαθμίδες τῆς σὲ παλαιότερες φάσεις τῆς λειτουργίας του. Πότε ἀκριβῶς χτίστηκε τὸ παλαιότερο ἄνδρo δὲν μπορῶ νὰ πῶ, γιατί οἱ λίθοι τοῦ βρέθηκαν ἐγκλωβισμένοι στὸ ἀνάμεικτο στρῶμα τῶν θυσιῶν. Ὅπως δὲ ἐγένε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ MM III - ΥΜ I οἰκοδομήματος, τοῦ ὁποῦ καλύπτει ὀρισμένα δωμάτια καὶ παλαιότερα τῆς ὑστερογεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ εἶχε ὑπερκαλυφθεῖ ἀπὸ τὰ τρία ὑστερογεωμετρικά-πρώιμα ἀρχαῖα ἄνδρa. Τὸ βέβαιον γιὰ τὴν ὥρα εἶναι ὅτι ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας στὸ ὑπαιθρο μὲ μεγάλες εὐετηρικὲς (;) πυρὲς πάνω σὲ ἄνδρa γινόταν καὶ σὲ παλαιότερες τοῦ 8ου αἰ. φάσεις τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

Οἱ φάσεις αὐτὲς ὀρίζονται χρονικὰ μὲ τὴ βοήθεια τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν πολυπληθῶν ἀναθημάτων, ποὺ βρέθηκαν στὸ ἀνάμεικτο στρῶμα τῆς πυρᾶς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπισημαίνονται ἐλάχιστα παραδείγματα ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν αἰώνων, κατὰ τοὺς ὁποῖους ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας ἦταν ὁμοιότροπη. Ἡ ταύτιση τῶν εἰδωλίων μὲ συγκεκριμένες θεότητες ἢ θνητοὺς δὲν εἶναι πιά δυνατή, ἀφοῦ οἱ εἰκονογραφικοὶ τοὺς τύποι βυθίζονται στὴν ἀνωνυμία, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν πρώιμη ἐλληνικὴ καὶ τὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη. Δὲν λείπουν ὡστόσο κάποιες εἰκονογραφικὲς νύξεις, προσδιοριστικὲς τοῦ χαρακτῆρα τῶν τιμώμενων θεοτήτων.

Τὸ χάλκινο π.χ. ὑστερογεωμετρικὸ σύνταγμα δύο γυμνῶν κρανοφόρων¹ ὑπαινίσσεται μὲ τὴ χειρονομία τῶν μορφῶν, τὸ ἄνισο ὕψος καὶ τὴν ἰθυφαλλικὴ διάπλαση ἔθιμα μύησης, συνδεόμενα κατὰ κανόνα μὲ τελετουργίες τῆς γονιμότητος, στίς ὁποῖες εἰσάγεται ἡ μικρότερη ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη μορφή. Ἄν ἔχομε κατὰ νοῦ ὅτι οἱ Κουρήτες εἰκονίζονται ὡς πολεμιστὲς, ὅτι μετεῖχαν σὲ ἔθιμα μύησης καὶ ὅτι παρουσιάζουν σημεῖα ἀναφορᾶς μὲ τοὺς Καβείρους, τῶν ὁποῖων ἡ σχέση μὲ τὸν Ἑρμῆ εἶναι γνωστὴ², θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ δύο κρανοφόροι τοῦ χάλκινου συντάγματος ἐνσαρκώνουν ὡς Κουρήτες τὶς συντελούμενες στὸ ἱερὸ τελετουργίες μύησης.

Παλαιότερη ἐξελικτικὴ βαθμίδα τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. ἀντιπροσωπεύει ἓνα χάλκινο εἰδῶλιο, ποὺ εἰκονίζει γυμνὸ ἄνδρa³, ἐνῶ ἀκόμη πιδ παλαιὸ εἶναι τὸ χάλκινο εἰδῶλιο γυμνῆς γυναίκας⁴. Ἡ γυμνότης, τὸ τονισμένο στῆθος καὶ ἡ χειρονομία τῆς μορφῆς χαρακτηρίζουν προφανῶς τὴ θεϊκὴ γονιμοποιὸ τῆς ὑπόστασης, χωρὶς νὰ ἀποκαλύπτουν καὶ τὸ ὄνομά της. Ἡ ἀνάθεση πάντως ζωδίων, κατὰ μέγα μέρος ταύρων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ χάλκινα μόνο ξεπερνοῦν τὰ 400, φανερώνει παράλληλα μὲ τὸ κοινωνικὸ-οἰκονομικὸ status τῶν ἀναθετῶν καὶ τὴ βούλησή τους νὰ ἐπαυξηθεῖ ἡ περιουσία τους ἀπὸ τὴ γονιμοποιὸ θεὰ ἢ ἀπὸ τὸ θεϊκὸ ζεῦγος Ἀφροδίτη-Ἑρμῆς, ἂν ἡ συνένωση τῶν δύο θεοτήτων εἶχε συντελεστεῖ τὸν 8ο αἰ. π.Χ.

1. Ἀρ. ΜΗ. 3132: ΠΑΕ 1972, 199, πίν. 188δ.

2. Βλ. HARRISON, BSA 15, 1908 - 9, 308 κέ. ἰδιαίτερα 310. Τῆς ἰδίας Themis, A Study of the Social Origins of Greek Religion (1912) 11 κέ., 492 κέ. WALTER, ÖJh. 31, 1939, 57, 72 καὶ KEIL, ÖJh. 18, 1915, 77. Γιὰ τὴ σχέση τῶν Κουρητῶν μὲ τοὺς Καβείρους καὶ τῶν Καβείρων μὲ τὸν Ἑρμῆ: B. HEMBERG, Die Kabinen (1950) 16 καὶ γενικὰ κεφ. V. K. KERÉNYI, ἑ.ἀ. (σ. 6

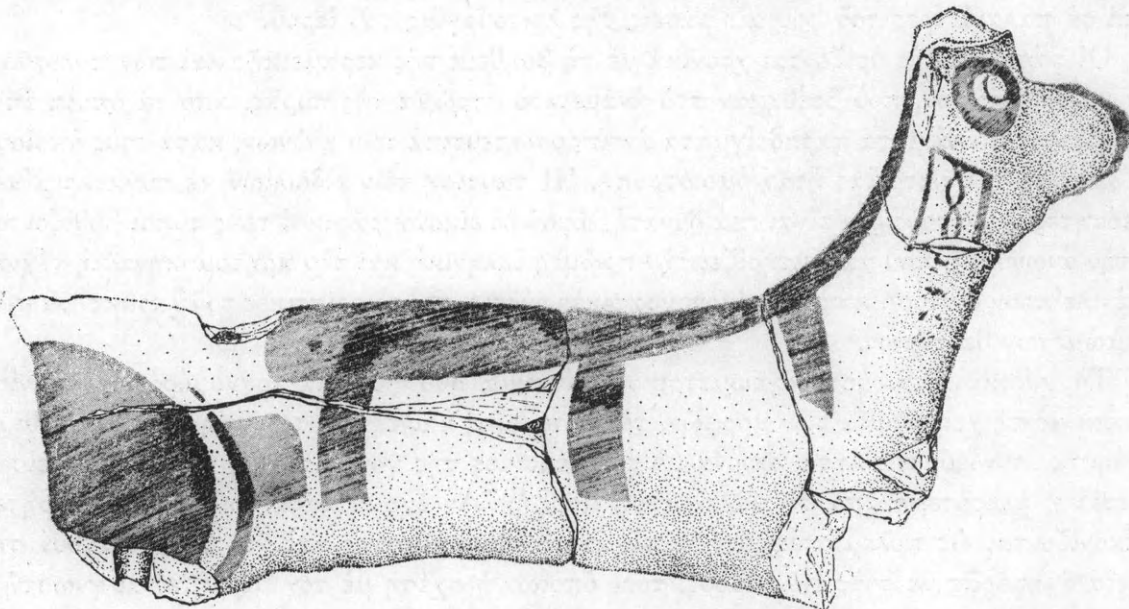
σημ. 2) 53, 78 κέ. 93 μὲ ἐπιφαλὲς εἰκονογραφικὸ παράλληλον γιὰ τὸν γέρον καὶ τὸν νέον Ἑρμῆ. Εἰσαγωγὴ τοῦ Πανὸς ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Ἑρμῆ εἰκονίζεται σὲ κύπελλον ἀπὸ τὸ Καβείριο τῆς Θήβας: BRUNS, AA 1967, 268 - 272, εἰκ. 70.

3. Ἀρ. ΜΗ. 4360: ΠΑΕ 1977, 409, 410, πίν. 215ε.

4. Ἀρ. ΜΗ. 3136: ΠΑΕ 1972, 199, πίν. 189β.

Στὸν 9ο ἢ 10ο αἰ. π.Χ. ἀνήκει πῆλινο λατρευτικὸ ἀνθρωπόμορφο ἄγγειο, ποὺ φέρει τὴ σφραγίδα τῆς μινωικῆς πλαστικῆς ἀντίληψης¹. Παράλληλα ἀντιπροσωπεύεται καὶ ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς μὲ κεραμεικὴ (πίν. 2β)², χάλκινα κοσμήματα³ καὶ μὲ πῆλινα εἰδώλια ἀνθρώπων μορφῶν⁴ καὶ ζώων⁵.

Κεραμεικὴ ἀνάλογη μὲ τοῦ Καρφιοῦ, ποὺ συμπεριλαμβάνει πρωτογεωμετρικὰ παραδείγματα, ὑπομινωικὰ καὶ τοῦ τέλους τῆς ΥΜ ΙΙΙγ ἐποχῆς, βρέθηκε πάνω στὸ μισοκα-

Εἰκ. 5. Σχέδιο πῆλινου εἰδωλίου τετράποδου (Κ. Ἀστρινάκη).

τεστραμμένο πλακόστρωτο δάπεδο ἑνὸς δωματίου δυτικὰ τοῦ βωμοῦ, ἐνῶ στὸ δάπεδο μεγαλύτερου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸ δωματίου (ΔΥΤΙΚΟ ΔΩΜΑΤΙΟ: παρ. πίν. Β')⁶ βρέθηκε κάλπη τοῦ τέλους καὶ πάλι τῆς ΥΜ ΙΙΙγ ἐποχῆς⁷. Καὶ οἱ δύο στεγασμένοι χῶροι ἐξυπηρετοῦσαν προφανῶς τὶς ἀνάγκες τῆς ὑπαίθριας λατρείας στὸν 11ο καὶ 12ο αἰ. π.Χ., κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν ἀντίστοιχων κτισμάτων τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰ.

Ἀναθήματα, ὅπως μεγάλο πῆλινο εἰδῶλιο τετράποδου (εἰκ. 5)⁸ ἢ κεραμεικὴ τῆς πρώιμης ΥΜ ΙΙΙγ φάσης⁹ δὲν λείπουν ἀπὸ τὸ ἀνάμεικτο στρῶμα τῆς πυρᾶς, ποὺ ἔδω-

1. Ἀρ. ΜΗ. 20018: δ.π. 198, σημ. 4, πίν. 187β.

2. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς πρόχου (ἀρ. ΜΗ. 21712) στὸ 10ο ἢ πρῶμο 9ο αἰ. π.Χ. πρβ. J. K. Brock, Fortetsa, Early Greek Tombs near Knossos (1957) ἀρ. 216, πίν. 15. Τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐξάλλου ἐποχῆς εἶναι καὶ ἡ ἐστία ΝΔ. τοῦ βωμοῦ (παρ. πίν. Α'): βλ. π.κ. σ. 19 σημ. 5.

3. Διάδημα ἀρ. ΜΗ. 4256: ΠΑΕ 1975, 328. Περόνη, ἀρ. ΜΗ. 4417: ΠΑΕ 1977, 410 - 411, σημ. 1.

4. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1972, 198, πίν. 187α (ἀρ. ΜΗ. 20020) καὶ 1975, 327, πίν. 257α (ἀρ. ΜΗ. 21350).

5. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1977, 414, πίν. 218ε (ἀρ. ΜΗ. 21867).

6. Ὁ.π. 1977, 417, παρ. πίν. Ι'.

7. Ἀρ. ΜΗ. 20876: ΠΑΕ 1973, 193, παρ. πίν. Ι', πίν. 197α' 1977, 417, παρ. πίν. Ι'.

8. Ἀρ. ΜΗ. 21033 καὶ 20329, πρβ. μὲ εἰδῶλιο σφίγγας ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (BANTI, ASAtene, 19 - 21, 1941 - 43, 54 - 56, εἰκ. 43 - 45), ἀπὸ τὸ ὅποιο εἶναι νεώτερο.

9. Ἀρ. ΜΗ. 20980: ΠΑΕ 1973, 192, πίν. 196.

σε καὶ τμήματα μεγάλων τροχήλατων εἰδωλίων ταύρων¹ καὶ λίθινες τράπεζες προσφορῶν σὲ ἀπρόσμενα μεγάλες ποσότητες. Ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς μετανакτορικῆς φάσης τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ εἶναι καὶ πῆλινο εἰδώλιο ἀντρικῆς μορφῆς² καὶ χάλκινα εἰδώλια λατρευτῶν³, ὅπως καὶ χάλκινα ζώδια⁴. Πέρα ἐπομένως ἀπὸ τὴν ὁμοιότροπη ἄσκηση τῆς λατρείας καὶ ὁρισμένες κατηγορίες ἀναθημάτων ἦταν ἴδιες μὲ τὶς προσφερόμενες στὴν πρωτογεωμετρική, τὴ γεωμετρική καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, κατὰ τὶς ὁποῖες μάλιστα ἐπιβιώνει καὶ ἡ κρητομυκηναϊκὴ τεχνικὴ τῶν τροχήλατων ζώων⁵.

Τὴν παρουσίαν λατρευτῶν στὸ ἱερὸ κατὰ τὴν ΥΜ IIIβ καὶ IIIα περίοδο προδίδουν καὶ δύο σφραγίδες⁶, ἐνῶ μία τρίτη παλαιότερη⁷ δείχνει ὅτι τὸ ἱερὸ λειτουργοῦσε καὶ κατὰ τὴ μετὰβαση τῆς ΥΜ IIIα πρὸς τὴν ΥΜ II ἐποχὴ.

Ἡ ΥΜ II ἐποχὴ δὲν ἔχει δώσει στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ παραγνωριστῇ ἡ σημασία τῶν λίγων ΥΜ II ὀστράκων καὶ νὰ συναχθεῖ τὸ συμπέρασμα, ὅτι τότε ἀκριβῶς ἐγκαταλείπεται τὸ ἱερό⁸, ἂν ἔλειπε ἓνα σπάνιο εὔρημα: πρόκειται γιὰ τρία ξίφη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο ξεπερνοῦν τὸ 1 μ. καὶ τὸ τρίτο, μήκους 61 ἐκ., ἔχει θαυμάσια χαρακτὴ κόσμηση (πίν. 2γ-δ)⁹. Τὸ μεγάλο μῆκος τῶν δύο ξιφῶν, ὁ ἀριθμὸς, τὸ μέγεθος, ἡ διάταξη τῶν ὀπῶν τῆς λαβῆς τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο καὶ ἡ κόσμηση ἰδιαίτερα τοῦ μικρότερου ἐπιβάλλουν τὴν πρώιμη χρονολόγησή τους, στὸ δεύτερο ἴσως μισὸ τοῦ 15ου αἰ., παρὰ τοὺς ἀνεπτυγμένους καὶ ἔντονα καμπτόμενους κνώδοντες τῆς λαβῆς¹⁰.

1. Π.χ. ΠΑΕ 1972, 198, πίν. 186γ· 1973, 192· 1974, 224, πίν. 166α· 1975, 324· 1976, 404, 406· 1977, 413 - 4, πίν. 217γ - ε.

2. Ἀρ. ΜΗ. 21351: ΠΑΕ 1975, 323, πίν. 257β τῆς ΥΜ IIIβ ἐποχῆς.

3. Ἀρ. ΜΗ. 4304, 4305: ΠΑΕ 1976, 403, πίν. 222β καὶ ἀπλὴ ἀναφορά: ΔΑΒΑΡΑΣ, ΑΕ 1977, 114, ἀρ. 69 - 70. Ἡ χρονολόγησή τους στὴ μετανакτορικὴ περίοδο δὲν εἶναι βέβαιη, γιατί καὶ τὸ στρώμα τῶν θυσιῶν, ὅπου βρέθηκαν ἦταν ἀνάμεικτο καὶ ὁ κανόνας τῶν ἀναλογιῶν, ποὺ καθορίζει τὸ πλάσιμο τῶν μορφῶν ἀναγνωρίζεται σὲ εἰδώλια τῆς ἀκμῆς. Ἡ συνοπτικὴ μόνον ἀπόδοση, ποὺ χαρακτηρίζει τοῦτα τὰ εἰδώλια τὰ ἀποχωρίζει ἀπὸ τὰ νεοανακτορικά. Σχετικὰ βλ. FR. MATZ, Götterscheinung und Kultbild im minoische Kreta (1958) 409 κέ. καὶ ΔΑΒΑΡΑΣ, ἔ.ἀ. 122 - 4 μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής τῶν λατρευτῶν.

4. Ἀρ. ΜΗ. 4219: ΠΑΕ 1975, 324, πίν. 256α. Ἡ σχετικὴ ὁμάδα περιεῖχε MM III - ΥΜ I ὀστρακα καὶ ἐλάχιστα ΥΜ III, ποὺ δίνουν ἴσως τὸν terminum ante quem γιὰ τὸ ζώδιο.

5. ΠΑΕ 1977, 413 - 4, πίν. 218α - γ. R. V. NIKHOLL'S, στὸ Auckland Classical Essays presented to E. M. Blaiklock (1970) 1 - 37.

6. α) Ἀρ. ΜΗ. 3545: ΠΑΕ 1973, 192, πίν. 191β παραβάλλεται μὲ σφραγίδα τῆς Ν. Ὑόρκης (CMS XII,

ἀρ. 281), ἐνῶ ἡ ἀνάλογη παράσταση σὲ σφραγίδα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (CMS VII, ἀρ. 199) εἶναι περισσότερο σχηματικὴ.

β) Ἀρ. ΜΗ. 2623: ΠΑΕ 1976, 404, πίν. 223ε, πρβ. μὲ πρισματικὴ σφραγίδα ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους (CMS VI, ἀρ. 268b).

7. Ἀρ. ΜΗ. 2624: ΠΑΕ 1976, 407, σημ. 1, 2, πίν. 266ς' - ζ.

8. Ἐγκαταλείψεις τῶν ἱερῶν κορυφῆς ὑποστηρίζουν οἱ B. RUTKOWSKI, Cult Places in the Aegean World (1972) 188 καὶ Ν. ΠΑΛΑΤΩΝ, Κρητ. Χρον. 5, 1951, 159. Καὶ στὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Γιούχτα ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΥΜ II ἐποχὴ μὲ λίγα ὀστρακα: ΚΑΡΕΤΕΟΥ, ΠΑΕ 1975, 339.

9. Ἀρ. ΜΗ. 3821, 3822, 3820: ΠΑΕ 1973, 193, πίν. 198α.

10. Τὰ δύο μεγάλα ξίφη παραβάλλονται μὲ τὰ ξίφη τῶν τάφων 36 καὶ 44 τοῦ νεκροταφείου τῆς Ζαφὲρ Παπούρας: A. J. EVANS, Prehistoric Tombs of Knossos (1906) 54, 62, ἀρ. 36b, 44a, εἰκ. 66· σ. 109 - 110. Τὸ μικρὸ ξίφος παραβάλλεται μὲ τὸ ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο 14 τοῦ ἴδιου νεκροταφείου: EVANS, ὁ.π. 43, ἀρ. 14ς, εἰκ. 39· σ. 109, ἀρ. 14γ. Βλ. SANDARS, AJA 67, 1963, 117 κέ. κατηγορία CI καὶ 122 - 3, 139 κέ. γιὰ τὴν προβληματικὴ χρονολογικὴ κατάταξη τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ τάφου 14 στὴ μεταγενέστερη κατηγορία G. Ἡ κόσμηση τοῦ

Ἄν τὰ ξίφη ἀνῆκαν σὲ μέλη τοῦ ἱερατείου τοῦ ἱεροῦ ἢ ἀποτελοῦσαν ἀνάθημα ἐπιφανῶν πιστῶν, δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε. Βρέθηκαν προσεχτικὰ τοποθετημένα σὲ σημεῖο τῆς ΒΑ. περιφέρειας τοῦ ἀνδῆρου Ι, ἀλλὰ μέσα σὲ ἀνάμεικτο στρώμα. Φαίνεται ὅτι ἀνακαλύφθηκαν τυχαῖα σὲ μεταγενέστερες οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ ἱεροῦ, γιὰ νὰ θαφτοῦν εὐλαβικά στὸν χῶρο τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ὡς παμπάλαιο ἱερὸ ἀνάθημα.

Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα, φαίνεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ παρέμεναν κατὰ διαστήματα στὸ ἱερὸ εἶχαν συχνὰ τὴν εὐκαιρία νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ παλαιότερα τῆς ἐποχῆς τους ἀντικείμενα· ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ξίφη καὶ οἱ σφραγίδες, ποὺ ἀναφέρθηκαν, καὶ πολλὰ ἄλλα μινωικά ἀντικείμενα βρέθηκαν σὲ ἀνάμεικτα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στρώματα, ἐνῶ μινωικὲς τράπεζες προσφορῶν χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ σὲ κτίρια καὶ τῆς ἐλληνιστικῆς ἀκόμη ἐποχῆς¹. Ἐνα ἐπομένως ἀπὸ τὰ κανάλια, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διοχετεύθηκαν στοιχεῖα τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στὸν ἐλληνικόν, ὡς ἐπιβιώσεις ἢ ἀναβιώσεις, εἶναι τὰ ἱερὰ ἐκεῖνα, στὰ ὁποῖα ἡ λατρεία ἦταν συνεχῆς, ὅπως καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης.

Πρόσφατες ἀνασκαφὲς σὲ πολλὰ ἱερὰ κορυφῆς καὶ ἰδιαίτερα στὸ ἱερὸ τοῦ Γιούχτα ἔδειξαν ὅτι καὶ χάλκινα ἀναθήματα προσφέρονταν στὴ λατρευόμενη θεότητα² καὶ κατηγορίες ἔργων, ὅπως σφραγίδες ἢ ξίφη, συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα³. Στὸ ἱερὸ μάλιστα τοῦ Γιούχτα τὸ κέντρο τῆς λατρείας ἀποτελοῦσε χαμηλὸς χτιστὸς ὀρθογώνιος βωμός, ποὺ πλαισιώθηκε τὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τρία κλιμακωτὰ ἀνδхра, πάνω στὰ ὁποῖα γίνονταν θυσίαι μὲ πυρὲς καὶ ἀναθέσεις⁴.

Ἀπόλυτη μορφολογικὴ ταυτότητα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς διάρθρωσης τοῦ ὑπαίθριου χώρου μὲ τὴν ἀντίστοιχη ὑστερογεωμετρικῆ-πρώιμη ἀρχαϊκὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης δὲν ὑπάρχει βέβαια· οὔτε καὶ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναζητηθεῖ, ὅταν τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἀποχωρίζει τίς συγκρινόμενες κατασκευὲς εἶναι μεγάλο καὶ ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους ὅπου οἰκοδομοῦνται οἱ κατασκευὲς εἶναι διαφορετικὴ. Ἡ ἰδέα ὅμως νὰ διαρθρωθεῖ ὁ ὑπαίθριος χῶρος λατρείας μὲ ἀνδхра εἶναι κοινὴ καὶ ἡ πραγματάωσή της στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης σὲ ἐποχὴ παλαιότερη τῆς γεωμετρικῆς⁵ δίνει τὸν πρῶτο κρίκο σύνδεσης ἀνάμεσα στὰ νεοανακτορικὰ ἀνδхра τοῦ Γιούχτα καὶ τὰ ὑστερογεωμετρικῆ-πρώιμα ἀρχαϊκὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης.

μικροῦ ξίφους ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς τρέχουσας σπείρας ἀπαντῶνται πανομοιότυπα καὶ στὰ ξίφη τῶν τάφων 3 καὶ 4 τοῦ Σελλόπουλου: CATTILING, BSA 69, 1974, 225 κέ. ἀρ. 1 - 2, εἰκ. 16 - 17, πίν. 39 καὶ σ. 242 - 3. Οἱ ὁμοιότητες γενικὰ εἶναι τόσες, ποὺ καὶ τὰ ξίφη τῆς Σύμης μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸ κνωσιακὸ ἐργαστήριον, τοῦ ὁποῦ τὴν φυσιογνωμία καθόρισε ἡ SANDARS, ὅ.π. 126 - 7. Πρόσθεσε PORHAM, BSA 75, 1980, 166.

1. Βλ. ΠΑΕ 1973, 198, σημ. 4.

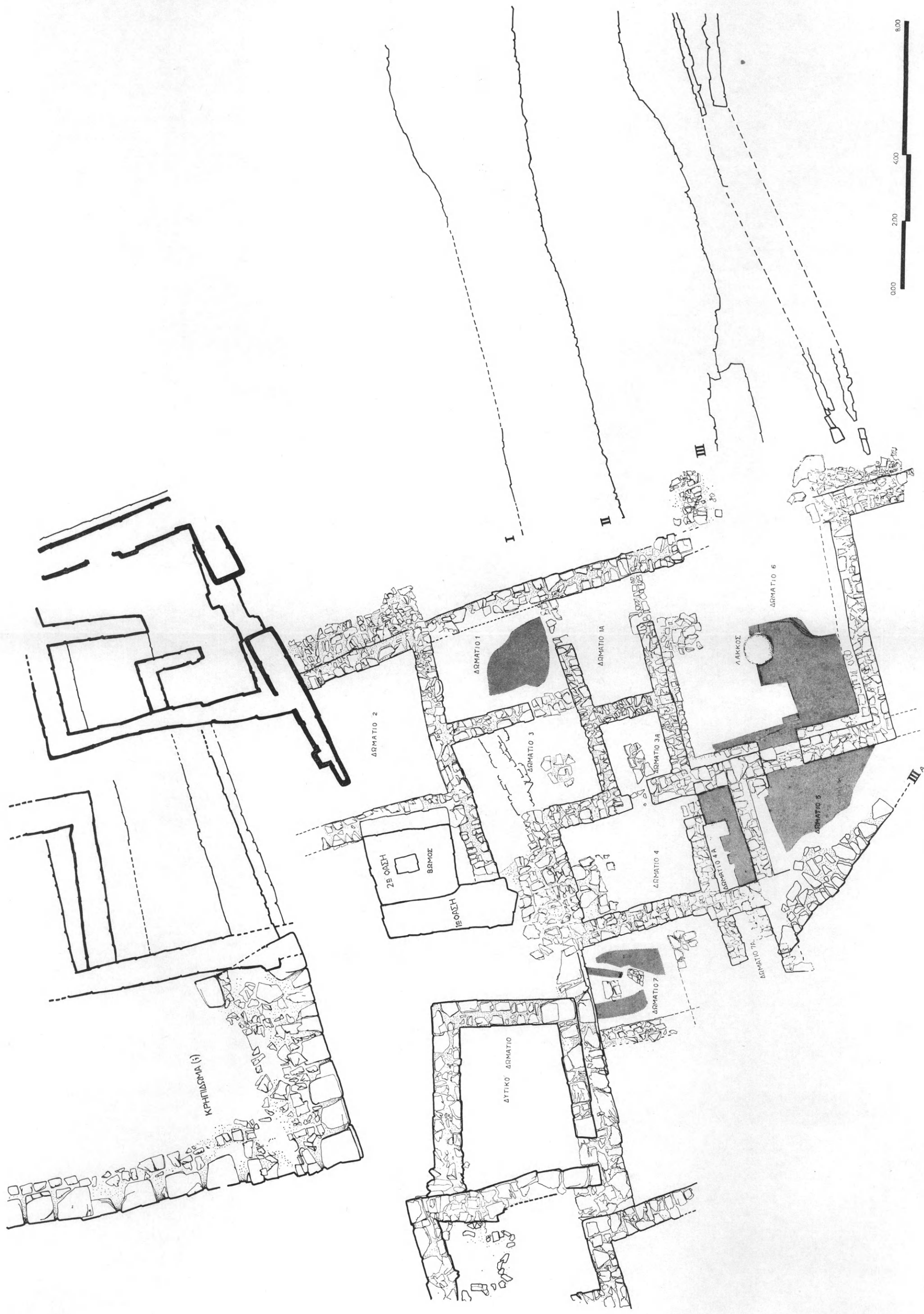
2. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, ΠΑΕ 1974, 232, 236, πίν. 173α, 175α,

8· 1975, 337, πίν. 265γ· 1976, 415, πίν. 230ζ· 1977, 420. Ἀπὸ ἄλλα ἱερὰ κορυφῆς: ΔΑΒΑΡΑΣ, ΑΔ 27, 1972, Β2, Χρον. 652 - 3 (Πετσοφῆ). ΑΛΕΞΙΟΥ, ΑΔ 19, 1964, Β2, Χρον. 437, πίν. 514δ (Κόφινα). ΔΑΒΑΡΑΣ, ΑΑΑ 7, 1974, 211 (Βρύσινα). Ἀντίθετος ὁ ΠΛΑΤΩΝ ὅ.π. (σ. 15 σημ. 8) 150 - 8.

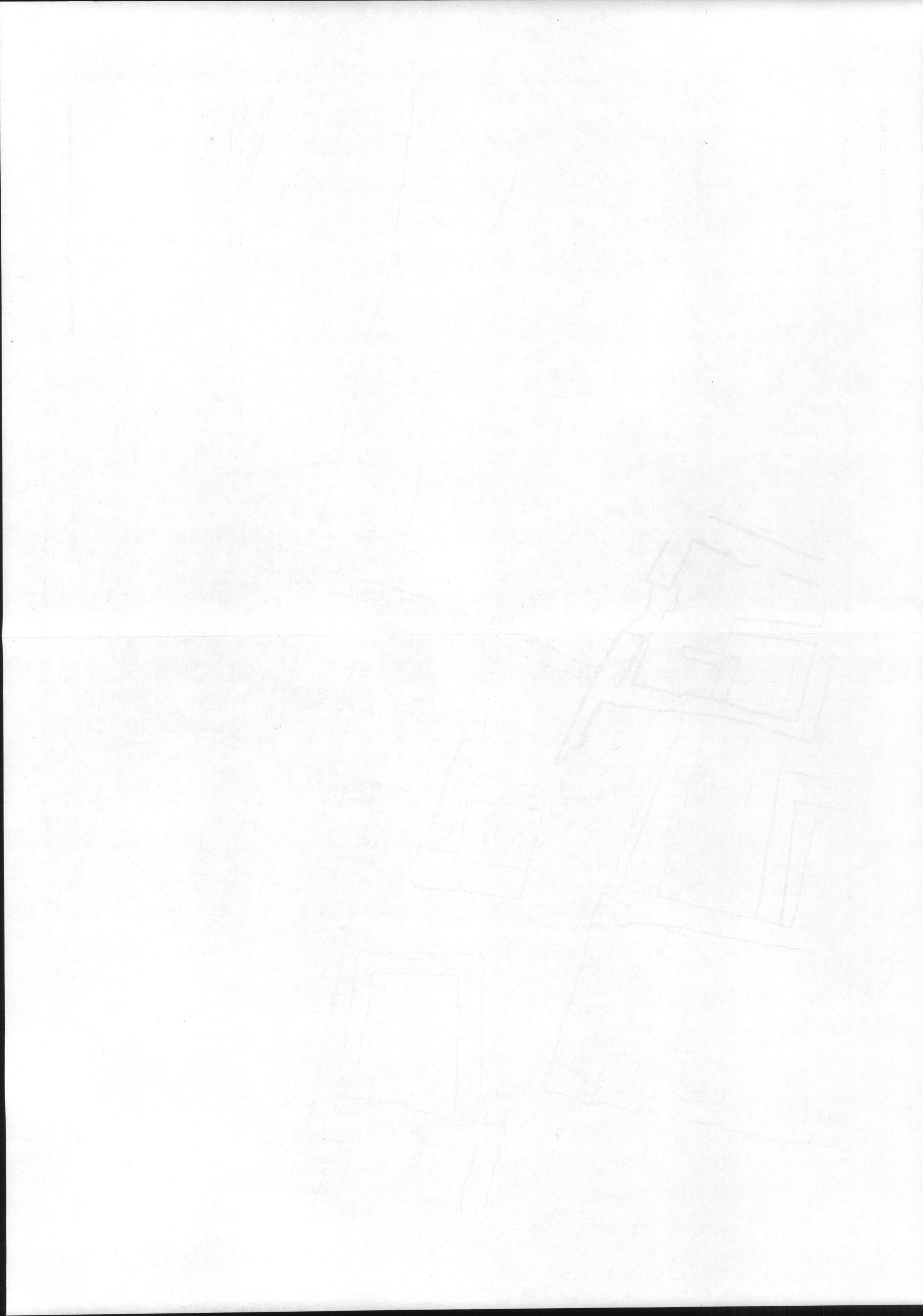
3. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, ΠΑΕ 1974, 237, πίν. 178α· 1976, 415, πίν. 231γ.

4. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, ΠΑΕ 1975, 342· 1976, 417, σημ. 3· 1978, 246 - 7, 249. Τῆς ἰδίας Ἔργον 1979, 29.

5. Βλ. π.π. σ. 12 - 13.

Μινωική φάση τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (σχ. Χρ. Τσομπανάκη-Μπασιούδη).

Ἀνάλογες ἐξάλλου μορφολογικὲς διαφορὲς παρουσιάζουν καὶ τὰ νεοανακτορικὰ κτίσματα, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ τοῦτο τὸ ἱερό, ἂν συγκριθοῦν μὲ τὰ σύγχρονα ἀντίστοιχα οἰκοδομήματα τῶν γνωστῶν μινωικῶν ἱερῶν.

Κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ γνωρίζει ἡ λατρεία στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης τὴν ἀνθηση, ποὺ χαρακτηρίζει τὶς τελευταῖες φάσεις τῆς μετανακτορικῆς περιόδου, τὴ γεωμετρικὴ, πρῶιμη ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ φάση τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

Τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς εἶναι μεγάλο οἰκοδόμημα μὲ πολλὰ δωμάτια καὶ ὑπαίθριο πλακόστρωτο στὴν ἀνατολική του πλευρὰ (παρ. πίν. Β')¹. Ἡ ἔκταση, ποὺ εἶχε καταλάβει τὸ οἰκοδόμημα, χρησιμοποιήθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ του γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας καὶ καλύφθηκε βαθμιαῖα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ἄνδρα. Τὸ χαμηλὸ ἐπίχριστο θρανίον, ποὺ περιτρέχει τοὺς τοίχους τοῦ μεγαλύτερου δωματίου τοῦ οἰκοδομήματος (ΔΩΜ. 6), ἡ πέτρινη θήκη τοῦ διπλανοῦ μικρότερου (ΔΩΜ. 5) καὶ τὰ πῆλινα λατρευτικὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδό του², ὅπως καὶ οἱ πολ- λὲς λίθινες τράπεζες προσφορῶν, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ὑπάρχουν καὶ ἐνεπίγραφες μὲ ση- μεῖα τῆς γραμμικῆς Α³, ἐντάσσουν τὸ κτίριον στὴν κατηγορίαν τῶν θρησκευτικῶν οἰκο- δομημάτων, ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας στὰ ἱερά.

Σύγχρονο μὲ τοῦτο τὸ οἰκοδόμημα εἶναι καὶ ὀρθογώνιον κτίσμα μνημειακῶν διαστά- σεων, τοῦ ὁποῦ σῶζεται ὁ κατώτερος δόμος ἀπὸ μεγάλους καλοπελεκημένους λιθο- πλίνθους (παρ. πίν. Β')⁴. Πρόωρη θὰ ἦταν ἡ διατύπωση κάθε ὑπόθεσης γιὰ τὴ λει- τουργία τοῦ ιδιότυπου αὐτοῦ ἀρχιτεκτονήματος, μιὰ καὶ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐρευνά του. Δύσκολα ὥστόσο ἀποκαθίσταται ὡς στεγασμένος χώρος, γιὰτὶ εἶναι μεγάλων δια- στάσεων, δὲν σῶζει ἔχνη κεντρικῆς στήριξης τῆς ὀροφῆς καὶ οἱ ἰσχυροὶ του τοῖχοι ἔχουν ἐξωτερικὴ μόνον ὄψη. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ εἶδος κρηπιδώματος μὲ λειτουργία ἀντίστοιχη ἴσως ἐκείνης τῶν ἀνδῶν τῶν μεταγενέστερων φάσεων λατρείας τοῦ ἱεροῦ.

Πράγματι, δυτικὰ τοῦ κτίσματος, σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ αὐτὸ καὶ 0.25 μ. βαθύτερα τοῦ ἀνάμεικτου στρώματος τῶν θυσιῶν ἐπισημάνθηκε καὶ δεῦτερο στρώμα ἀπὸ μαῦρο, λιπαρὸ χῶμα μὲ κόκαλα ζώων, λατρευτικὰ κύπελλα, λίθινες τράπεζες προσφορῶν καὶ καθαρὴ ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι κεραμεικὴ. Ἡ ἔκταση καὶ τὸ πάχος τοῦ παλαιότερου αὐτοῦ στρώματος θυσιῶν δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ. Φαίνεται ὥστόσο ὅτι τὸ κρηπίδωμα ἀποτελοῦσε τὸν πυρῆνα τῆς λατρείας μὲ ὑπαίθριες πυρές, ἐνῶ τὸ σύγχρονο οἰκοδόμημα μὲ τὰ πολλὰ δωμάτια χρησίμευε γιὰ ἀποθήκευση, φύλαξη τῶν λατρευτικῶν σκευῶν ἢ προσωρινὴ διαμονή.

1. ΠΑΕ 1973, 194 - 5, παρ. πίν. Ι', πίν. 195· 1975, 322, παρ. πίν. Θ'· 1976, 400 κέ., παρ. πίν. ΙΙ'· 1977, 403 κέ., παρ. πίν. Ι'.

2. ΠΑΕ 1973, 194, πίν. 1978 καὶ 198β. Μὲ τὸ σωλη- νωτὸ σκεῦος τοῦ πίν. 198β βρέθηκαν καὶ δύο εὐρύστομα, χωρὶς λαβές, κωνικὰ κύπελλα μὲ κυλινδρικό στέλεχος στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα (ἀρ. ΜΗ. 20918 - 9), εὐκόλα προσαρμοζόμενα στὸ στόμιον τοῦ σωληνωτοῦ σκεύους. Ἡ χρῆσις ἐπομένως τοῦ σωληνωτοῦ μπορούσε νὰ ἦταν διπλή: α) βάσις - φορέας τοῦ κυπέλλου, ποὺ δε-

χόταν τὴν προσφορὰ καὶ β) σπονδικὸ σκεῦος. Σχετικὰ βλ. G. CADOGAN, Clay Tubes in Minoan Religion, Πεπραγμένα Ι' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου 18 - 23 Σεπτεμβρίου 1971 (1973) 34 - 38, πίν. 9 - 10. GE- SELL, AJA 80, 1976, 247 - 259, σημ. 60, πίν. 41 - 44.

3. ΠΑΕ 1973, 194 - 5, πίν. 200γ καὶ 201β.

4. ΠΑΕ 1974, 223 - 4, πίν. 163, παρ. πίν. Η'· 1975, 323 - 4, πίν. 251β, 253α, παρ. πίν. Θ'· 1976, 405 - 6, παρ. πίν. ΙΙ', πίν. 225α.

Ἀπὸ τῆ νεοανακτορικῆ ἐπομένως ἐποχῇ ὡς καὶ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. ὑπάρχουν σὲ κάθε περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ ὡς σταθερὰ στοιχεῖα ὁ ὑπαίθριος πυρήνας λατρείας καὶ οἱ στεγασμένοι χώροι, ποὺ ὑπόκεινται σὲ μορφικὲς μεταλλαγές μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων.

Χαρακτηριστικὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς εἶναι τὰ πολλὰ λατρευτικὰ κύπελλα¹, οἱ λίθινες τράπεζες προσφορῶν, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες συγκαταλέγονται καὶ τράπεζες τύπου κέρνου², καὶ δύο χάλκινα εἰδώλια λατρευτῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα παραβάλλεται ποιοτικὰ μὲ τὰ καλύτερα γνωστὰ παραδείγματα³.

Προβληματικὴ μοιάζει ἡ ἑνταξὴ τοῦ MM III - ΥΜ I ἱεροῦ τῆς Σύμης σὲ μία ἀπὸ τὶς γνωστὲς κατηγορίες τῶν μινωικῶν ἱερῶν. Γενικὰ γνωρίσματα, ὅπως τὸ μεγάλο ὑψόμετρο τῆς θέσης, ἡ λατρεία μὲ τὶς ὑπαίθριες πυρές, ἡ ἀνάπτυξη ἑντονης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος τῇ νεοανακτορικῇ περίοδῳ καὶ τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀνευρίσκονται βέβαια στὰ ἱερὰ κορυφῆς. Δὲν λείπουν καὶ ἐπὶ μέρους σημεῖα ἀναφορᾶς: τὸ χαμηλὸ π.χ. ἐπίχριστο πεζούλι τοῦ μεγάλου δωματίου (ΔΩΜ. 6), τὰ ἐπίχριστα δάπεδα τῶν δωματίων καὶ τὸ ὑπαίθριο πλακόστρωτο ὑπάρχουν καὶ στὰ οἰκοδομήματα τῶν ἱερῶν κορυφῆς τοῦ Πετσοφᾶ⁴, τοῦ Γιούχτα⁵ ἢ τῶν γωνιῶν Μαλεβυζίου⁶. Τὸ φυσικὸ ὥστόσο περιβάλλον τῶν ἱερῶν κορυφῆς εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ τοπίο τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης καὶ τὸ μέγεθος τοῦ οἰκοδομήματος μὲ τὰ πολλὰ δωμάτια ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὰ μικρὰ ἀντίστοιχα κτίσματα τῶν ἄλλων ἱερῶν κορυφῆς. Ἄν ἡ διαφορὰ αὕτῃ ὀφείλεται στὴν εὐνοϊκὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους, ποὺ ἐπέτρεψε τὴν κατ' ἑκτασὴ διεύρυνση καθιερωμένων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, θὰ τὸ δείξει ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας.

Γιὰ τὴν ὥρα ἀρκεῖ νὰ σταθοῦμε στὰ σίγουρα στοιχεῖα, ποὺ προσφέρει τὸ ἱερό, συνοψίζοντας τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα:

Τὸ ἱερό τῆς Σύμης λειτούργησε 19 τουλάχιστον αἰῶνες, ἀπὸ τῆ νεοανακτορικῆ δηλαδὴ ἐποχῇ⁷ ὡς καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., χωρὶς τὴν παρεμβολὴ τῶν πολυσυζητημένων

1. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1973, 194, πίν. 198γ, 199α - β. Πρβ. ὁμοίου τύπου κύπελλα ἀπὸ τὴν Τόλισο: ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ΑΕ 1912, 197 κέ. πίν. 14β.

2. ΠΑΕ 1975, 322, πίν. 252α. Πρβ. ὁμοίου τύπου ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Γιούχτα: ΚΑΡΕΤΣΟΥ, ΠΑΕ 1974, 327.

3. Ἀρ. ΜΗ. 3696, 3627: ΠΑΕ 1973, 195, πίν. 202α. ΔΑΒΑΡΑΣ, ὁ.π. (σ. 15 σημ. 2) 114, ἀρ. 67 - 68.

4. J. MYRES, The Sanctuary Site of Petsofa, BSA 9, 1902 - 3, 356 - 387, ἰδιαίτερα 358 κέ. Πρόσφατη ἔρευνα: ΔΑΒΑΡΑΣ, ὁ.π. (σ. 16 σημ. 2).

5. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, ΠΑΕ 1975 Β, 332 κέ., 342, παρ. πίν. Ι' 1976, 411 - 2 καὶ 418, ἀρ. 4, παρ. πίν. ΙΔ' 1978, 233 κέ. 239, παρ. πίν. Η'.

6. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ.Χρον 17, 1963, 406· 18, 1964, 282. Τοῦ ἴδιου, ΑΔ 20, 1965, Β' Χρον., 552· 22, 1967, Β' Χρον., 484 - 5. FAURE, BCH 93, 1969, 184, εἰκ. 6 - 7 καὶ RUTKOWSKI, ὁ.π. (σ. 15 σημ. 8) 163, σημ. 19,

ποὺ ἀμφισβητεῖ τὴ χρονολόγησιν τοῦ οἰκοδομήματος. Τοῦ ἴδιου Religious Architecture in Cyprus and in Crete in the Late Bronze Age στὰ Acts of the International Archaeological Symposium «The Relations between Cyprus and Crete ca. 2000 - 500 B.C.» (1979) 223 - 227 γιὰ τὸ ἱερό τῆς Σύμης.

7. Στοιχεῖα ἐνδεικτικὰ παλαιότερης ἐγκατάστασης στὴν ἴδια θέση εἶναι: α) τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ὀφείτη, ποὺ ἔχουν ἐντοιχιστεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στοὺς τοίχους τοῦ MM III - ΥΜ I οἰκοδομήματος μὲ τὰ πολλὰ δωμάτια· β) τὰ τμήματα τῶν τοίχων κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τριῶν δωματίων (ΔΩΜ. 3Α, 7, 7Α) καὶ γ) τὸ πλακόστρωτο ποὺ καλύπτει ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ΔΩΜ. 7: ΠΑΕ 1977, 406, παρ. πίν. Ι' (ἐδῶ παρ. πίν. Β'). Πρβ. καὶ νεοανακτορικὰ δωμάτια ἱεροῦ Γιούχτα: ΚΑΡΕΤΣΟΥ, ΠΑΕ 1975, 332· 1976, 417· 1978, 239 κέ. Ἀντίθετος ὁ RUTKOWSKI, ὁ.π. (σ. 15 σημ. 8) 186.

περιόδων ἐγκατάλειψης¹. Ἐποχές, κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ λατρεία γνωρίζει ιδιαίτερη ἀνθη-
ση, διαδέχονται περίοδοι ὑφeshs, ὅπως ἡ ΥΜ ΙΙ, ἡ πρωτογεωμετρικὴ καὶ ἡ κλασικὴ,
ποὺ ἀντικατοπτρίζουν ἴσως σύγχρονες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις τῶν κατοίκων τοῦ νη-
σιοῦ ἢ κάποια κάμψη τῆς οἰκονομίας.

Ἡ λατρεία μὲ μεγάλες ὑπαίθριες πυρές, θυσίες ζώων καὶ ἀναθέσεις ἀσχεῖται ἀπὸ τῇ
ΜΜ ΙΙΙ ἐποχὴ τουλάχιστον ὥς καὶ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. Ἔτσι ἀποκαθίσταται καὶ ἡ χρονικὴ
σύνδεση τῶν εὐετηρικῶν πυρῶν τῶν ΜΜ Ι καὶ ΙΙ ἱερῶν κορυφῆς μὲ τὴν πυρὰ τοῦ Ἡρα-
κλῆ στὴν Οἶτη, ὅπου τὸ λατρευτικὸ ἔθιμο ἔχει περιβληθεῖ τὸ μανδύα τοῦ μύθου². Ἡ
εὐρύτατη γεωγραφικὴ ἐξάπλωση τοῦ ἔθιμου τῶν εὐετηρικῶν πυρῶν³ ἀμβλύνει ἴσως τὸ
πρόβλημα, ποὺ ἔθεσε ὁ Nilsson, ἀν δηλαδὴ τὸ ἔθιμο προϋπῆρχε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἢ
εἰσάγεται μὲ τοὺς Δωριεῖς⁴. Οἰκεῖο τὸ ἔθιμο στοὺς αὐτόχθονες καὶ τοὺς ἐπήλυδες μοιά-
ζει νὰ ἀσχεῖται ἀπρόσκοπτα καὶ μετὰ τῇ συγχώνευσή τους, ἔστω καὶ ἀν τὸ ἰδεολο-
γικὸ περιεχόμενό του δέχτηκε μεταλλαγές, ποὺ δύκολα ἐπισημαίνονται ἀνασκαφικὰ
τουλάχιστον.

Ἡ ἐμμονὴ στὸ λατρευτικὸ τυπικὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπιβίωση ἐπὶ μέρους ἀρχι-
τεκτονικῶν στοιχείων καὶ βασικῶν ἀρχῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διάρθρωσης τοῦ ὑπαί-
θριου χώρου λατρείας, ἡ ὁποία τροποποιεῖται βαθμιαῖα, παράλληλα ἴσως μὲ τὴ διεξ-
δυσή νέων λατρευτικῶν πράξεων.

Τὴν ὑπαρξὴ νέων λατρευτικῶν πράξεων προδίδει ἡ παρουσία ἐπὶ μέρους λατρευτικῶν
πυρῆνων στὸν εὐρύτερο ὑπαίθριο χῶρο λατρείας, ὅπως τὸ τραπεζιόσχημο ὑπαίθριο πε-
ζούλι, ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἢ δύο μικρὲς ἐστίες τῆς πρωτογεωμετρικῆς καὶ
πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἀντίστοιχα (παρ. πίν. Α')⁵. Τῶν ἀπλῶν αὐτῶν κατασκευῶν
δὲν βρέθηκαν προβαθμίδες στὶς κρητομυκηναϊκὲς φάσεις τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ οὔτε
καὶ ἔχουν ἐπισημανθεῖ σὲ μινωικὰ ἱερὰ κορυφῆς.

Οἱ νέες λατρευτικὲς πράξεις ἀπηχοῦν τὶς μεταλλαγές, ποὺ δέχτηκε ἡ ἀρχικὰ λα-
τρευόμενὴ θεότητα, τῆς ὁποίας ὁ ιδιαίτερος χαρακτήρας σὲ τοῦτο τὸ ἱερὸ δὲν ἔχει ἀκόμη
ἀποσαφηνιστεῖ.

Τὰ σταθερὰ ὡστόσο στοιχεῖα τῆς μινωικῆς λατρείας, ἡ μεγάλη δηλαδὴ θεὰ καὶ ὁ
πάρεδρός της, ποὺ ἐνσαρκώνουν τὸν ἐτήσιο κύκλο τῆς βλάστησης, συνυφάνθηκαν μὲ
νέες ἐξίσου σταθερὲς πίστεις, ποὺ ἔφτασαν κατὰ καιροὺς στὸ νησι ἀπὸ τὸν βόρειο χῶρο.
Ἔτσι γίνεται κατανοητὴ καὶ ἡ μεταβίβαση ιδιοτήτων τῆς μινωικῆς θεᾶς καὶ τοῦ παρέ-
δρου της στὴν Ἀφροδίτη καὶ τὸν Ἑρμὴ ἀντίστοιχα, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀντιστροφή τοῦ
ρόλου τῶν μορφῶν τοῦ ἀρχικοῦ θεϊκοῦ ζεύγους πρὸς ὄφελος τῆς ἀντρικῆς θεότητας.

Σὲ ὑπόστρωμα κρητομυκηναϊκῶν δοξασιῶν γύρω ἀπὸ τὸν πάρεδρο τῆς μεγάλης θεᾶς

1. Βλ. π.π. σ. 15 σημ. 8 γιὰ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις.

2. Γιὰ τὴ σχέση μύθου καὶ λατρείας: W. BURKERT, *Homo Necans* (1972) 42 κέ. Γιὰ τὶς πυρές τῶν μινωι-
κῶν ἱερῶν κορυφῆς: MYRES, ὁ.π. (σ. 18 σημ. 2) 380
κέ. EVANS, *PM I* (1921) 159. ΠΛΑΤΩΝ ὁ.π. (σ. 15
σημ. 8) 152, ποὺ ἀναζητᾷ τὴν ἐσωτερικὴν σχέση τῶν ΜΜ
πυρῶν μὲ τὴν πυρὰ τοῦ Ἡρακλῆ στὴν Οἶτη.

3. J. G. FRAZER, *The Golden Bough, A Study in
Magic and Religion* (abridged edition 1974) 840 κέ.

4. NILSSON, *JHS* 43, 1923, 144 - 8.

5. Γιὰ τὸ πεζούλι: βλ. π.π. σ. 12 σημ. 5. Γιὰ τὴν ΠΓ
ἐστία: ΠΑΕ 1977, 416 - 7, παρ. πίν. Γ', πίν. 2198. Γιὰ
τὴν ἀρχαϊκὴ ἐστία: ΠΑΕ 1974, 224 - 5, παρ. πίν. Η',
πίν. 164· 1975, 325.

μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν ἡ κυνηγετικὴ ιδιότης τοῦ Ἑρμῆ, τῆς ὁποίας ἔχνη μόνο διατηρήθηκαν στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, ἡ σχέση του μὲ τοὺς λιθοσωροὺς¹ καὶ ἡ φυτικὴ του ὑπόσταση, ποὺ ἀποτελεῖ σὲ τοῦτο τὸ ἱερὸ τὴν κατ' ἐξοχὴν ὑπόσταση τοῦ θεοῦ ὡς καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. Ἔτσι καὶ ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε ὅτι ἡ ιδιότης τοῦ Ἑρμῆ ὡς ψυχοπομποῦ συρρικνώθηκε τὴν κλασικὴ ἐποχὴ στὸν ἀπλὸ ρόλο τοῦ συνοδοῦ τῶν νεκρῶν στὸν Ἄδη², δὲν μπορούμε παρὰ νὰ τὴν ἀναγάγομε στὴν παλαιότερη, ξεχασμένη σχεδόν, φυτικὴ του ὑπόσταση, στὴν ὁποία καὶ ἐνυπάρχει τὸ χθόνιο στοιχεῖο. Ὁ ὑπομνηματισμὸς μάλιστα τοῦ χθόνιου χαρακτήρα τοῦ Ἑρμῆ μὲ τὸ φίδι, ποὺ περιτυλίγεται στὸν πῆχη τοῦ χεριοῦ του (εἰκ. 4), θυμίζει ἀόριστα τὸν πιὸ φυσιοκρατικὸ τρόπο καταγραφῆς, ποὺ χρησιμοποίησε ἡ μινωικὴ τέχνη γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὴν χθόνια ὑπόσταση τῆς μεγάλης θεᾶς τῶν ὄψεων.

Ἄν ἡ μινωικὴ θεὰ καὶ ὁ πάρεδρός της συγκεκριμενοποιῶνται ἀπὸ τὴ μετανакτορικὴ κιόλας ἐποχὴ στὴν Ἀφροδίτη καὶ τὸν Ἑρμῆ, ποὺ τὰ ὀνόματά τους ὑπάρχουν μᾶλλον στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β³, εἶναι ζήτημα γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ὁποίου τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ ἱεροῦ συμβάλλουν ἔμμεσα μόνο.

Ὅπως δὲποτε ἀποτελεῖ ἱστορικὸ λάθος ἡ προσπάθεια νὰ ἀνάγονται οἱ πολλὲς, συχνὰ συγκρουόμενες, ιδιότητες ἑνὸς θεοῦ σὲ μία καὶ μόνη πρωταρχικὴ. Ἡ κατὰ τόπους ὑπερίσχυση μιᾶς ἀπὸ τίς ὑποστάσεις του ἐξαρθρεῖται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη κάθε τόπου, ἡ ὁποία παραλλάζει ἀπὸ τὴ συντελούμενη στὰ μεγάλα οἰκιστικὰ κέντρα, ὅπου καὶ ἀποκρυσταλλώνεται ἡ προσωπικότητα τῶν θεοτήτων τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἐπηρεάζοντας μὲ τὴ σειρά της τὸν χαρακτήρα τῶν ἀντίστοιχων τοπικῶν θεῶν.

Ἔτσι στὸ συγκεκριμένο ἐρώτημα, ἂν ὁ Ἑρμῆς εἶναι θεότητα ἐλληνικὴ ἢ προελληνικὴ⁴, δὲν ὑπάρχει μονολεκτικὴ ἀπάντηση μὲ καθολικὴ μάλιστα ἰσχὺ γιὰ ὅλο τὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Γιὰ τὴν Κρήτη ὥστόσο μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ, μὲ βάση τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ὅτι ἡ πολύμορφη προσωπικότητα τοῦ θεοῦ ἀπηχεῖ τὸν εἰρηνικὸ συγκεκρισμὸ τοῦ αὐτόχθονος πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἐπήλυδων, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν κατὰ καιροὺς στὸ νησί.

Ἀνάλογη εἰκόνα συγκεκρισμοῦ παλαιῶν καὶ νέων σταθερῶν ἀρχῶν (Konstaten) παρουσιάζουν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ δομὴ π.χ. πῆλινου ἀντριοῦ εἰδωλίου (εἰκ. 6) προέρχεται ἀπὸ τὸν μινωικὸ κόσμο, ἐνῶ ὁ ρυθμὸς του ἐκφράζει τὴν ὀπτικὴ ἀντίληψη τῶν ἐπήλυδων, ὅπως διαμορφώθηκε στὸ νησί τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ⁵.

1. Βλ. CHITTENDEN, ὁ.π. (σ. 6 σημ. 2) 103 κέ., ποὺ προσεγγίζει σημαντικὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἑρμῆ, ἀλλὰ καταλήγει στὴν ταύτισή του μὲ τὸν κρητομυκηναϊκὸ «Πότι θερῶν».

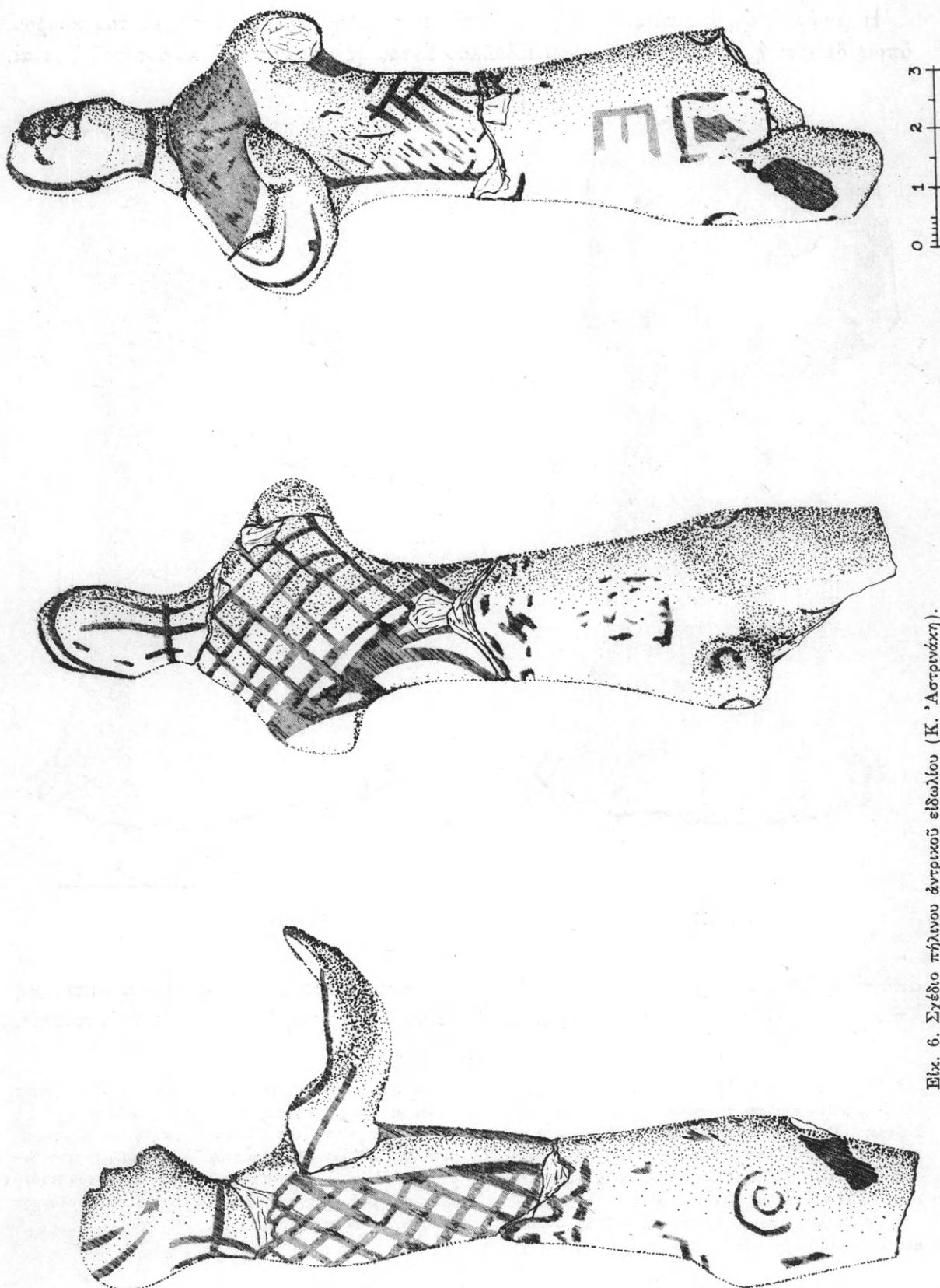
2. Βλ. ππ. σ. 6 σημ. 2.

3. Γιὰ τὴν προβληματικὴ ἑρμηνεία τῆς λ. *ermaa*: M. GÉRARD - ROUSSEAU, Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes (1968), 85. Τῆς ἰδίας Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Mycenaologia 1967, 2ος τόμος (1968) 594 - 7. Πρβ. HEUBECK, Gnomon 42, 1970, 812 καὶ L. BAUMBACH, Greek Re-

ligion στὴ σειρά CNR. 20, 1979, 143 - 160, ἰδιαίτερα 148 κέ. μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

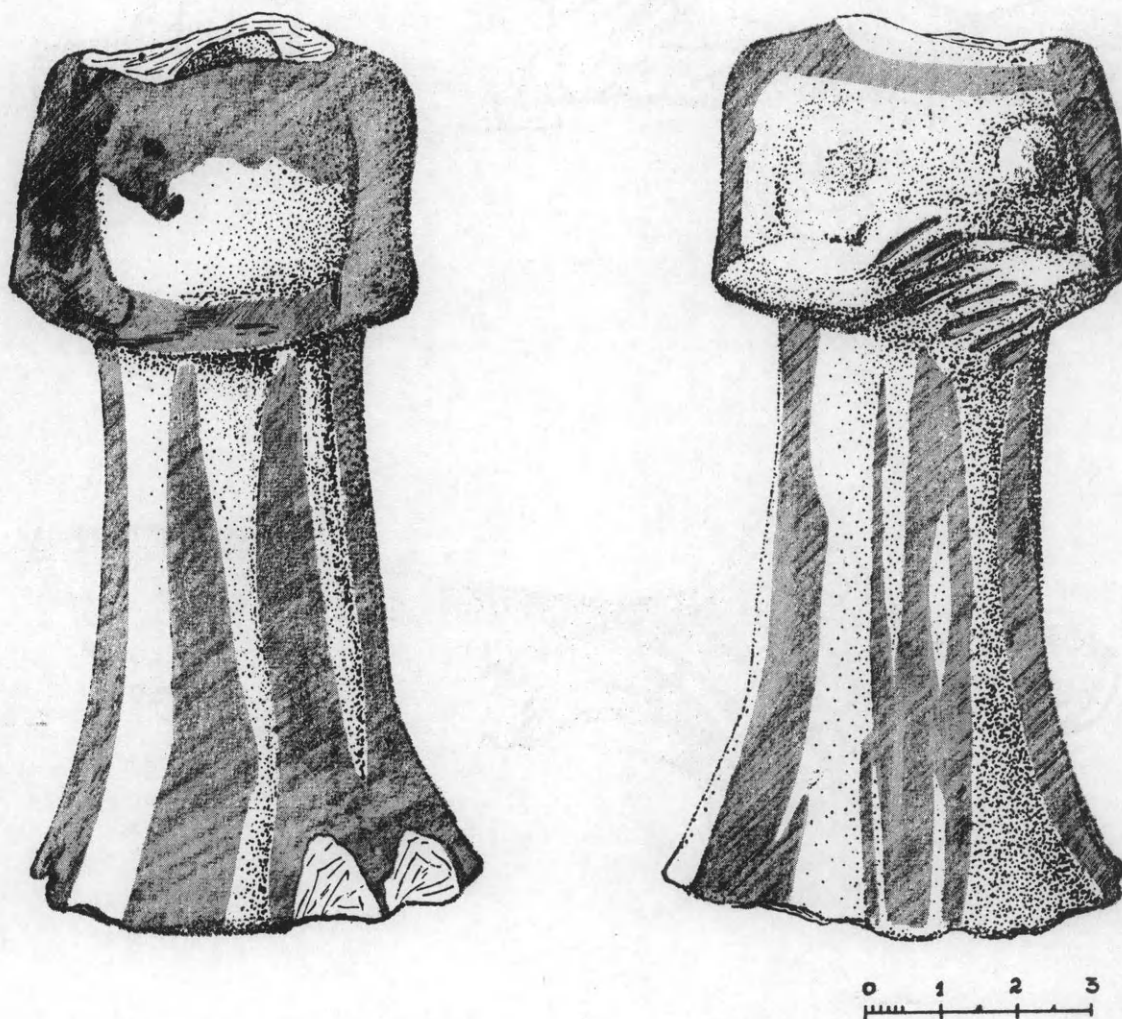
4. L. R. FARNELL, The Cults of the Greek States V (1909) 1 κέ., ἰδιαίτερα 8 - 9, σημ. 89. EVANS, PM III (1930) 524. CHITTENDEN, ὁ.π. (σ. 6 σημ. 2) 95 κέ. μὲ τίς παλαιότερες ἀπόψεις.

5. Ἄρ. MH. 20693: ΠΑΕ 1977, 411 - 2, εἰκ. 1, πίν. 217α. Γιὰ τὴν ἐννοία τῆς δομῆς καὶ τὴ διχοφύκη ἀπὸ τὴν ἐννοία τοῦ ρυθμοῦ βλ. γενικὰ: N. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, MrbWpr. 1960, 13 κέ., ἰδιαίτερα 21, 24 - 5 μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Εἰκ. 6. Σχέδιο πύλινου ἀντρικοῦ εἰδωλοῦ (Κ. Ἀστρινάκη).

Ἡ μινωικὴ δομὴ λανθάνει ἀκόμη καὶ στὸ κατ' ἐξοχὴ ἑλληνικὸ σχῆμα τοῦ κούρου, ὅπως δείχνει ἡ σύγκριση χάλκινου εἰδωλίου ἀντρικῆς μορφῆς τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ.

Εἰκ. 7. Σχέδιο πῆλινου γυναικείου εἰδωλίου (Κ. Ἀστρινάκη).

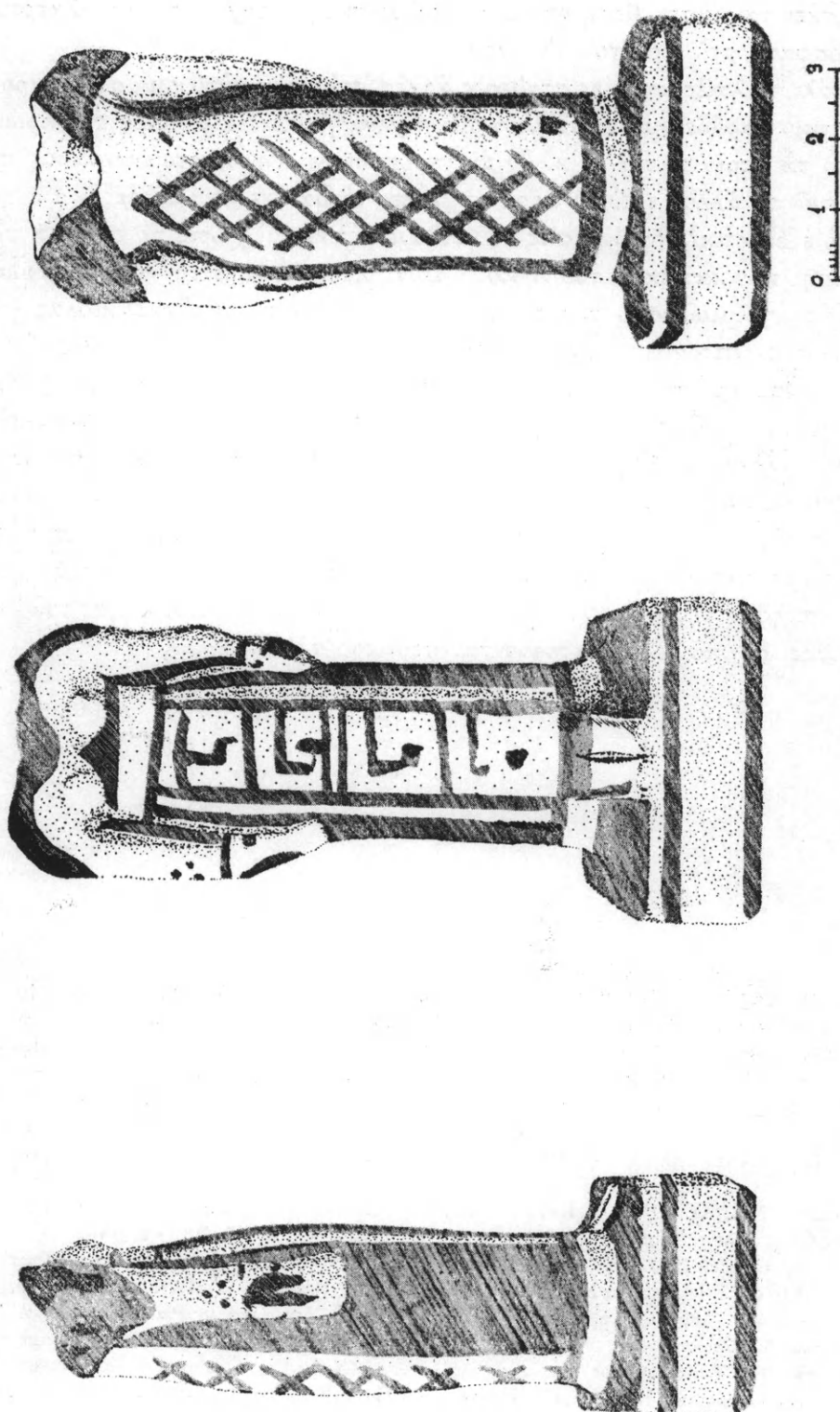
ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης (πίν. 3γ)¹ μὲ χάλκινο μινωικὸ λατρευτὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη (πίν. 3δ)². Ἡ γνησιότητα τοῦ προτύπου τούτου τοῦ ἔργου δύσκολα ἀμφισβητεῖται³,

1. Ἀρ. ΜΗ. 3143: ΠΑΕ 1972, 200 καὶ Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, Τὸ ἐλεφάντινο εἰδώλιο τοῦ νέου ἀπὸ τὸ Σάμο, Διεθνὲς Συνέδριο Μελετῶν «Ἑλλάς, Ἰταλία, Σικελία στὸν 8ο καὶ 7ο αἰ. π.Χ.». Ὑπὸ ἐκτύπωση.

2. Ἀρ. ΜΗ. 7839: CARO, AA 1936, 120. DAVARAS, BCH 93, 1969, 634, ἀρ. 56.

3. ΔΑΒΑΡΑΣ, ὁ.π. (σ. 15 σημ. 2) 117, ἀρ. 56. σημ. 3, ποὺ ἀναφέρει ὅτι τὸ εἰδώλιο εἶναι κίβδηλο κατὰ τὴ γνώμη

τοῦ Ἰ. Σακελλαράκη. Ἡ ἀνάλυση πράγματι τοῦ κράματος ἔδωσε μεγάλο γιὰ τὴν ἐποχὴ ποσοστὸ μολύβδου (6.50%) καὶ ἡ πατίνα εἶναι ὑποπτη κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συντηρητῆ μετᾶλλων κ. Ἀντ. Φουντουλάκη. Ἄν τὸ εἰδώλιο εἶναι ὡστόσο κίβδηλο, ὁ κίβδηλοποιὸς θὰ εἶχε ὑπόψην τοῦ πανομοιότυπο γνήσιο ἔργο, χαμένο ἴσως σὲ κάποια συλλογὴ: βλ. π.κ. σ. 24 σημ. 1.

Εἰκ. 8. Σχέδιο πῆλινου γυναικείου εἰδωλίου (Κ. Ἀστρινάκη).

μιὰ καὶ βρίσκει ταιριαστὴ θέσιν δίπλα σὲ παλαιότερης ἐποχῆς χάλκινο λατρευτὴ, ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὸ ἱερό τοῦ Γιούχτα¹.

Ἄλλοτε πάλι, παλαιῆς καὶ νέες σταθερὲς ἀρχὲς ὑπάρχουν αὐτόνομα σὲ σύγχρονα ἔργα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν δύο πήλινα γυναικεῖα εἰδῶλια τοῦ πρώιμου 7ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα (εἰκ. 7) ἀντιπροσωπεύει τὴν κρητομυκηναϊκὴ πλαστικὴ ἀντίληψη², ἐνῶ τὸ ἄλλο (εἰκ. 8) προαναγγέλλει τὸ δαιδαλικὸ ἰδεῶδες³.

Μέσα ἀπὸ ἐξελικτικὲς διαδικασίες τοῦ εἴδους αὐτοῦ καὶ χωρὶς τὴ βοήθεια τῆς φυλετικῆς διάκρισης τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ⁴ εἶναι κατανοητὴ καὶ ἡ «μινωίζουσα» παράσταση θυσίας ἀγριμιοῦ στὸ περίτμητο ἔλασμα, ποὺ ἀναφέρθηκε κιόλας (εἰκ. 2)⁵. Σὲ ἄλλες ὅμως περιπτώσεις δύσκολα ἀποδεικνύεται, ἂν ὀρισμένες φόρμες, ὅπως ὁ τύπος π.χ. τοῦ κυπέλλου ποὺ κρατεῖ μορφή ὑστερογεωμετρικοῦ εἰδωλίου ἢ ἡ βάση του, ποὺ μοιάζει μὲ τάλαντο (πίν. 3β), ἔχουν ταυτόσημο περιεχόμενο μὲ τὰ μινωικὰ παράλληλα, ἂν ἔχουν ἐπενδυθεῖ μὲ νέες ἀξίες ἢ ἂν ἀποτελοῦν ἀποστεωμένα πιά σχήματα⁶.

Πέρα ὥστόσο ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, ἡ ἐπιβίωση παλαιῶν πολιτιστικῶν στοιχείων καὶ ἡ διαλεκτικὴ τους σχέση μὲ νέες σταθερὲς ἀρχὲς ἀποτελέσαν τὸν βασικὸ παράγοντα, ποὺ καθόρισε τὴν ἐξέλιξη τῶν τρόπων ἔκφρασης τῆς τέχνης, τοῦ τρόπου ἄσκησης τῆς λατρείας καὶ τὴν διάπλαση τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης, οἱ ὁποῖοι συλλατρεύονταν στὸ ἱερό τῆς Σύμης.

Πειραιᾶς 1981

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

1. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, Ἔργον 1980, 47, εἰκ. 102.

2. Ἄρ. ΜΗ. 20001: ΠΑΕ 1972, 198, πίν. 188α.

3. Ἄρ. ΜΗ. 21860: ΠΑΕ 1977, 412-3, πίν. 217β.

4. Τὴ σχετικὴ θεωρία, ποὺ ἐξυπηρέτησε τὴν πολιτικὴ σκοπιμότητα μιᾶς ἐποχῆς, ὑποστήριξαν οἱ: KUNZE, AM 57, 1932, 135-141, παρ. πίν. 31-2, πίν. 5, ἰδιαίτερα σ. 138 κέ. K. A. NEUGEBAUER, Kat. Berlin, Bronzen, I (1931) 62, πίν. 19· A. VON SALIS, Neue Darstellungen griechischer Sagen, I Kreta Abh Heidelberg 1936, 40-41. E. LANGLOTZ, Eine eteokretische Sphinx στὸν τόμο Corolla Ludwig Curtius (1937) 60-62, πίν. 5-6. FR. MATZ, Geschichte der griechischen Kunst I (1950) 175, 256 κέ., 371-2, 459, 480 κέ., μὲ τροποποιημένη τὴ σχετικὴ φραστικὴ διατύπωση.

Ἄπὸ παλιὰ ὥστόσο τὸ ἰδιαίτερο ὄφος τῆς κρητικῆς τέχνης καὶ πολλὰ εἰκονογραφικὰ τῆς στοιχεῖα ἔδωσαν ἀφορμὴ στοὺς μελετητὲς νὰ ἐπισημάνουν τὶς σχέσεις τῆς μὲ τὴ μινωικὴ τέχνη: POULSEN, AM 31, 1906, 380. DEMARGNE, BCH 54, 1930, 208, πίν. 10. ΑΛΕΞΙΟΥ,

ΚρητΧρον. 4, 1950, 294-318, πίν. 13-16. A. MARIA SCRIMARI-G. RIZZA, Il santuario sull'Acropoli di Gortina (1968) 246-7, 253-4, 255-6. V. LA ROSA, Capitello arcaico da Festós, Antichita Cretesa τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν D. Levi (1974) 136-148, ἰδιαίτερα 143. CLOUGH, ὁ.π. (σ. 1 σημ. 1) XIII κέ. Τὴ σημασία τῶν μινωικῶν ἐπιβιώσεων στὴν κρητικὴ τέχνη περιορίζουν οἱ: V. MÜLLER, AM 50, 1925, 51-70· BROCK, ὁ.π. (σ. 14 σημ. 2) 219· J. BOARDMAN, The Cretan Collection in Oxford (1961) 6, 47, 131-2, 146.

5. Βλ. π.π. σ. 8 σημ. 5, σ. 9 σημ. 1 καὶ 2.

6. Ἄρ. ΜΗ. 4357: ΠΑΕ 1977, 407-9, σημ. 1-5, πίν. 215α, ὅπου καὶ θίγεται τὸ πρόβλημα. Ἀπεικόνιση τῆς ἴδιας φωτογραφίας καὶ ἀπλὴ ἀναφορὰ στὸ εἰδῶλιο δίνει ὁ N. PLATON, L'exportation du cuivre de l'île de Chypre en Crète, στὸ Acts of the International Archeological Symposium «The Relations between Cyprus and Crete ca. 2000-500 (1979) 103, σημ. 10.

«SALTANTES LACAENAE»*

Ἀπὸ παλιὰ εἶναι γνωστὸς ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀριθ. B 606 (πίν. 4α), ποὺ ἔχει βρεθεῖ στὴν Ταύχειρα. Ὁ ἀμφορέας ἀνήκει στὴν Ὀμάδα Kuban¹ καὶ ἔχει ζωγραφιστεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ζωγραφιστεῖ καὶ οἱ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς στὸ Λένινγκραντ ἀριθ. 17553 καὶ στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀριθ. B 605². Ἀξιοπρόσεκτη στὸν ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. B 606 εἶναι ἡ διακόσμηση τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἐνδύματος τῆς Ἀθηνᾶς (πίν. 4α). Μέσα σὲ μιὰ ὀριζόντια ζώνη, ποὺ πλαισιώνεται πάνω καὶ κάτω ἀπὸ ἓναν συνεχόμενο σπειρομαίανδρο, εἰκονίζονται ἕξι μορφές ἀποδομένες μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα. Εὐκόλα μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς στάσεις τῶν μορφῶν, τὶς κινήσεις τους καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνεμιζόμενους χιτωνίσκους ὅτι πρόκειται γιὰ ἕξι γυναικεῖες μορφές ποὺ χορεύουν. Ἡ μικρογραφικὴ αὐτὴ παράσταση στὸν πέπλο τῆς Ἀθηνᾶς δὲν θὰ ἦταν ἀξιοπρόσεκτη ἂν δὲν συνέβαινε οἱ μορφές νὰ παρουσιάζουν χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες μὲ τὶς χορεύτριες ποὺ ξέρουμε κυρίως ἀπὸ μιὰ σειρὰ ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων. Τὰ ἀντίγραφα αὐτὰ σχετίστηκαν ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς μὲ τὶς «Saltantes Lacae-nae»³ τοῦ Καλλιμάχου, γιὰ τὶς ὁποῖες ἡ μοναδικὴ μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸν Πλίνιο, NH. 34, 92. Σύμφωνα μὲ ὀρισμένους ἐρευνητὲς τὴν πρωτότυπη σύνθεση τοῦ Καλλιμάχου τὴν ἀποτελοῦσαν ἕξι χορεύτριες⁴ (εἰκ. 1), ἀριθμὸς ποὺ εἶναι ἐνδεικτικὸς γιὰ τὴ συσχέτιση τῶν χορευτριῶν τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα μὲ τὸ ἔργο αὐτό. Φυσικὰ οἱ μικρὲς μορφές τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς, σχηματοποιημένες καὶ ἀπλοποιημένες καθὼς εἶναι, δὲν μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν μία πρὸς μία καὶ ὥς πρὸς ὅλες τὶς λεπτομέρειές τους μὲ τὶς χορεύτριες τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων. Ἀλλωστε καὶ στὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ποὺ ἐπαναλαμβάνουν τὸν ἴδιο τύπο χορεύτριας, μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς μερικὲς φορὲς ἀρκετὲς διαφορὲς⁵. Παρόλα αὐτὰ ὅμως, καὶ μολονότι οἱ χορεύτριες τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα δὲν φοροῦν στὸ κεφάλι τους καλαθίσκο, παρουσιάζουν πολλὲς καὶ χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες μὲ τὶς χορεύτριες τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων (πίν. 4β). Οἱ ἀναλο-

*Γιὰ χρήσιμες συζητήσεις σχετικὲς μὲ τὸ θέμα αὐτό, εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθ. κ. Γ. Δεσπίνη. Τὸν εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν παραχώρησιν τῆ δημοσίευσιν τοῦ θραύσματος τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθῆνας, ἐδῶ πίν. 6α-β.

1. ABV 411, 3 καὶ Para. 177.

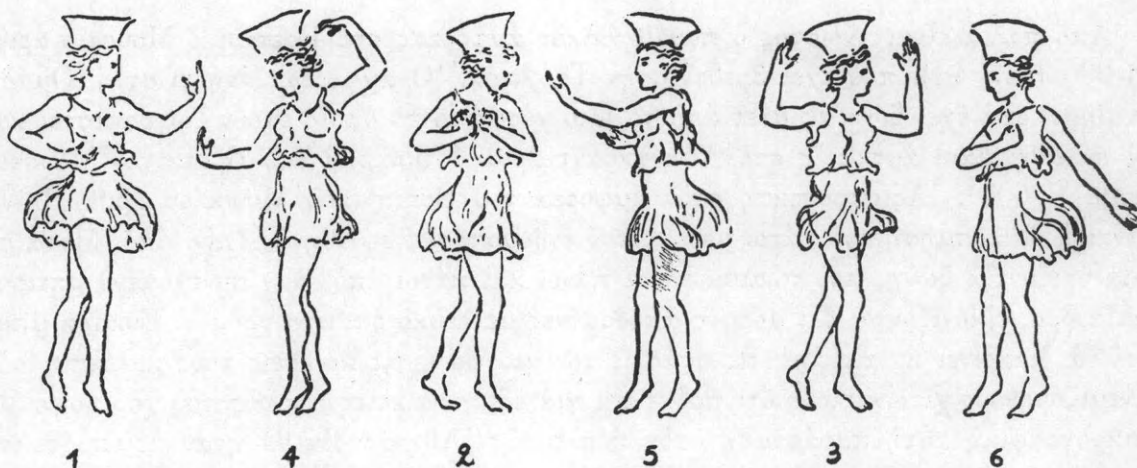
2. ABV 411, 2 (πάνω) καὶ Para. 177. ABV 411, 4 καὶ Para. 177. Βλ. ἐπίσης J. BEAZLEY, AJA 47, 1943, 453.

3. Βασικὴ βιβλιογραφία: A. FURTWÄNGLER, Meisterwerke der griechischen Plastik (1893) 202 καὶ σημ. 3. H. SCHRADER, Phidias (1924) 343 κέ. C. BLUMEL, Katalog der Sammlung antiker Skulpturen IV (1931) 45 κέ. ἀριθ. K 184 καὶ K 185. W. FUCHS, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs, JdI 20.EH (1959) 91 κέ. Βλ. ἐπίσης G. RIZZO, Thiasos (1934) 43 κέ.

4. Βλ. π.χ. FUCHS ὁ.π. 92 κέ.

5. Βλ. π.χ. παρακάτω σ. 31.

γίες αυτές δύσκολα θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν τυχαῖες. Σημειώνω καταρχὴν ὀρισμένες γενικότερες ὁμοιότητες (πίν. 4α καὶ εἰκ. 1): καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις οἱ χορεύτριες φοροῦν τὸ ἴδιο ἔνδυμα, ἓναν χιτωνίσκο· ἐπιπλέον, ὅπως στὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἔτσι καὶ στὸν ἀμφορέα ἔχουμε τρεῖς χορεύτριες πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τρεῖς πρὸς τ' ἀριστερά. Ἀλλὰ καὶ ὀρισμένοι συγκεκριμένοι τύποι τῶν χορευτριῶν τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων μποροῦν νά ἀναγνωριστοῦν στὶς μορφές τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα. Οἱ χο-

Εἰκ. 1. Ἀναπαράσταση τῶν «χορευτριῶν» τοῦ Καλλιμάχου κατὰ τὸν W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs*, Jdl 20. EH (1959), 91 εἰκ. 2.

ρεύτριες π.χ. ἀριθ. 1 καὶ 3 — σύμφωνα με τὴν ἀρίθμηση τοῦ Fuchs¹ — μποροῦν νά ταυτιστοῦν μετὶς χορεύτριες ἀριθ. 4 καὶ 6 τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα μετρώντας ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ· ἡ χορεύτρια ἀριθ. 6 τοῦ Fuchs², παρουσιάζει ἐπίσης ὀρισμένες ὁμοιότητες μετὶς χορεύτριες ἀριθ. 2 καὶ 3 τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς. Μποροῦμε λοιπὸν νά συμπεράνουμε ὅτι καὶ οἱ χορεύτριες ποὺ διακοσμοῦν τὸν πέπλο τῆς Ἀθηνᾶς στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. B 606, σχετίζονται μετὶς τὸ πρωτότυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφονται οἱ χορεύτριες τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων.

Τὸ πρωτότυπο αὐτὸ χρονολογεῖται συνήθως στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ.³ Τὴ χρονολόγηση αὕτὴ ἐπιβεβαιώνει, νομίζω, ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. B 606. Οἱ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς τῆς Ὁμάδας Kuban χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. Ἰδιαίτερα μάλιστα ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ποὺ ἀποδίδονται στὸν ἀγγειογράφο τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. B 606, μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μετὰ ἀπόλυτη σχεδὸν ἀκρίβεια. Πρόκειται γιὰ τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. B 605⁴, ποὺ ὡς ἐπίσημα στὴν ἀσπίδα τῆς Ἀθηνᾶς ἔχει τὸ νεώτερο σύνταγμα τῶν Τυραννοκτόνων τοῦ Κριτίου καὶ τοῦ Νησιώτη. Ἐξυπακούε-

1. FUCHS ὁ.π. 92 καὶ 93.

2. Ὁ.π. 95.

3. Ὁ.π. 96.

4. ABV 411, 4 καὶ Para. 177. P. ARIAS - M. HIRMER - B. SHEFTON, *A History of Greek Vase Painting* (1962) πίν. XXVIII.

ται ότι τὸ ἐπίσημα αὐτὸ πάνω στοὺς ἀμφορεῖς, ποὺ δίνονταν ἀπὸ τὴν πόλη ὡς ἑπαθλα, ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὴν κατάλυση τῆς τυραννίας τῶν τριάκοντα ἀπὸ τὸν Θρασύβουλο τὸ 403¹. Ἐπομένως ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. Β 605 πρέπει νὰ δόθηκε ὡς ἑπαθλο στὰ πρῶτα Παναθήναια μετὰ τὰ γεγονότα αὐτά, δηλαδὴ στὰ Παναθήναια τοῦ 402. Ἐπειδὴ ἡ γιορτὴ αὐτὴ γιορταζόταν στὸν πρῶτο μῆνα τοῦ ἔτους, τὸν Ἑκατομβαιῶνα, μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀμφορέας κατασκευάστηκε στοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 403, τὴν ἴδια δηλαδὴ ἐποχὴ ποὺ καθιερώνεται καὶ τὸ εὐκλείδειο ἀλφάβητο στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σαφῶς ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιγραφή ΤΩΝ ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΑΘΛΩΝ αὐτοῦ τοῦ ἀγγείου². Ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας μετὰ τις χορεύτριες τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. Β 606 φαίνεται στυλιστικὰ λίγο παλιότερος ἀπὸ τὸν ἀμφορέα μετὰ τὸ σύνταγμα τῶν Τυραννοκτόνων. Οἱ πτυχές στὸ ἀπόπτυγμα τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι κάπως αὐστηρότερες ἀπὸ ὅ,τι στὸν ἀμφορέα ἀριθ. Β 605. Σὲ μιὰ πρωιμότερη χρονολόγηση τοῦ ἀμφορέα ἀριθ. Β 606 μᾶς ὁδηγεῖ καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν πετεινῶν. Σ' αὐτὸν δὲν ὑπάρχει ἡ ἐκλέπτυνση ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς πετεινοὺς τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα ἀριθ. Β 605. Ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου διακρίνεται ἀπὸ μιὰ μεγαλύτερη ἀνάταση σὲ σχέση μετὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἀμφορέα ἀριθ. Β 606. Ὡστόσο ἡ χρονικὴ διαφορὰ τῶν δυὸ αὐτῶν ἀγγείων δὲν εἶναι μεγάλη. Θὰ πρέπει καὶ τὰ δυὸ ἀγγεῖα, ποὺ δόθηκαν ὡς ἑπαθλα στὰ Μεγάλα Παναθήναια τοῦ 402³, νὰ κατασκευάστηκαν περίπου σύγχρονα, νὰ ἀπέχουν δηλαδὴ χρονικὰ τὸ πολὺ μιὰ τριετία μεταξὺ τους.

Μὲ τις παρατηρήσεις ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἡ ἄποψη ὅτι τὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ Καλλιμάχου ἀνήκει στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου αἰ. Μὲ τὴ συσχέτιση μάλιστα τοῦ ἔργου μετὰ τὴν παράσταση τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀριθ. Β 606, κερδίζουμε καὶ τὸν *terminum ante quem*, ποὺ εἶναι τὸ ἔτος 403.

Ἡ παράσταση τῶν χορευτριῶν τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς μᾶς βοηθᾷ νὰ κερδίσουμε καὶ ὁρισμένα ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ Καλλιμάχου. Καταρχὴν ἐνισχύεται ἡ ἄποψη ὅτι στὴν ἀρχικὴ σύνθεση εἶχαμε συνολικὰ ἑξὶ μορφές χορευτριῶν⁴. Ἀλλὰ

1. Βλ. H. SÜSSEROT, *Griechische Plastik des 4. Jhs v. Chr.* (1938) 69 κέ. καὶ 205.

2. Τὸ εὐκλείδειο ἀλφάβητο δὲν καθιερώθηκε ἀμέσως σ' ὅλους τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς. Πρβ. SÜSSEROT ὁ.π. 70 καὶ σημ. 139 καὶ J. FREL, *Panathenäische Preisamphoren* (1973) 15. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ ἰωνικὸ ἀλφάβητο τὸ συναντοῦμε στίς ἐπιγραφές τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ἥδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας 440 - 430. Βλ. H. MARWITZ, *AntK* 22, 1979, 79 κέ. Πρόσφατα ἡ Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg τῆς Κοπεγχάγης ἀγόρασε ἓνα παναθηναϊκὸ ἀμφορέα ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 430 καὶ ἡ ἐπιγραφή του εἶναι γραμμένη μετὰ ἰωνικὸ ἀλφάβητο. Βλ. J. CHRISTIANSEN, *Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek* 37, 1981, 28 κέ. εἰκ. 1 - 4 καὶ ἰδιαίτερα σ. 37 καὶ 48.

3. Καὶ ὁ J. BEAZLEY, *AJA* 47, 1943, 453 κατατάσσοντας χρονολογικὰ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τῆς

Ὁμάδας Kuban, τοποθετεῖ τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετ. Μουσείου ἀριθ. Β 606 πρὶν ἀπὸ τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα ἀριθ. Β 605 τοῦ ἴδιου Μουσείου.

4. Σχετικὰ μετὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν χορευτριῶν στὴν πρωτότυπη σύνθεση τοῦ Καλλιμάχου βλ. FUCHS ὁ.π. 92, 93 καὶ σημ. 58. Οἱ τύποι τῶν χορευτριῶν μετὰ καλαθίσκο, ποὺ μᾶς ἔχουν σωθεῖ κυρίως σὲ ρωμαϊκὰ ἔργα, εἶναι πολὺ περισσότεροι ἀπὸ ἑξί. Βλ. π.χ. *Ars Antiqua. Auktion*. 2. Mai 1959, 22. H. RIEMANN, *Kerameikos II* (1940) 82 ἀριθ. 105 καὶ πίν. 22 ἀριθ. 105. ΕΑ ἀριθ. 2318 - 2319. H. DRAGENDORFF - C. WATZINGER, *Argentinische Reliefkeramik* (1948) 55 κέ. καὶ 58 κέ. Βλ. ἐπίσης H. DRAGENDORFF, *BJb.* 96 - 97, 1895, 42 κέ. Ὁ L. STEFANI, *CRPetersb.* 1865, 60 κέ. ἔχει συγκεντρώσει τίς σχετικὰς παραστάσεις σὲ ἀνέγλυφα, σφραγιδολῖθους, εἰδώλια καὶ νομίσματα.

για τὴ σχέση τῶν ἑξι χορευτριῶν μεταξύ τους, ἡ παράσταση τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα μᾶς ὁδηγεῖ, νομίζω, σὲ νέα συμπεράσματα. Ὁ Fuchs ὑπέθεσε ὅτι ἡ σύνθεση κατανέμενταν σὲ τρία ζεύγη ἀπὸ ἀντωπὲς μορφές¹ (εἰκ. 1). Ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο (πίν. 4α) μᾶς κάνει ὅμως νὰ ἐξετάσουμε καὶ τὴ δυνατότητα διάκρισης σὲ δυὸ ομάδες ἀπὸ τρεῖς μορφές, ποὺ ἀποτελοῦσαν κλειστὴ σύνθεση, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιά καὶ τ' ἀριστερὰ ἀντίστοιχα. Ἀλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Fuchs γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς πρωτότυπης σύνθεσης τοῦ μνημείου τῶν Μαινάδων, τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἀποδίδεται στὸν Καλλιμάχο, δέχεται αὐτὴ ἀκριβῶς τὴ διάταξη². Ἡ διάταξη τῶν μορφῶν τῶν χορευτριῶν ποὺ προτείνει ὁ Fuchs ἂν καὶ ὑπάρχει σὲ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ.³, στὰ μεταγενέστερα ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα τῶν χορευτριῶν ἀποτελεῖ, νομίζω, μιὰ κλασικιστικὴ ἐπινόηση⁴. Ἐπομένως ἡ διάταξη τῶν ἑξι χορευτριῶν σὲ δυὸ ομάδες ἀπὸ τρεῖς μορφές εἶναι γιὰ τὴν πρωτότυπη σύνθεση ἡ πιὸ πιθανή. Ἡ παρατήρηση ὅτι στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. Β 606 οἱ δυὸ ομάδες τῶν χορευτριῶν δὲ συγκλίνουν πρὸς τὸ μέσο ἀλλὰ ἀπομακρύνονται ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲ δημιουργεῖ δυσκολίες. Στὸ ἀγγεῖο ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ τὸ πίσω μέρος καὶ ἐπομένως στὴν κύρια ὄψη τῆς θὰ πρέπει νὰ φανταστοῦμε τίς δυὸ αὐτὲς ομάδες νὰ συγκλίνουν πρὸς τὸ μέσο.

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν χορευτριῶν στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Λονδίνου μᾶς ὁδηγεῖ καὶ σ' ἓνα ἀκόμη συμπέρασμα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ πρωτότυπο ἔργο ἦταν στημένο στὴν Ἀθήνα, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ἐνδεικτικὰ καὶ τὰ ἀντίγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα⁵. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ ἀγγειογράφος τοῦ παναθηναϊκοῦ αὐτοῦ ἀμφορέα ἀπεικόνισε καὶ σ' ἓνα ἄλλο ἀγγεῖο τοῦ ἓνα ἀκόμη μνημεῖο ποὺ ἦταν στημένο στὴν Ἀθήνα. Πρόκειται, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, γιὰ τὸ σύνταγμα τῶν Τυραννοκτόνων ποὺ κοσμεῖ ὡς ἐπίσημα τὴν ἀσπίδα τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. Β 605⁶. Ἡ ἄποψη ὅτι τὸ πρωτότυπο τῶν χορευτριῶν θὰ μπορούσε νὰ σχετίζεται κατὰ κάποιον τρόπο καὶ μὲ μιὰ ἄλλη περιοχὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα εἶναι, νομίζω, ἀπίθανη. Ὁ τύπος τῆς χορεύτριας ἀριθ. 1 τοῦ Fuchs, ποὺ εἰκονίζεται σὲ νομίσματα τῶν Ἀβδήρων τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ.⁷, πρέπει νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ ἔργο⁸. Ὁ τύπος ἄλλωστε αὐτῆς τῆς χορεύτριας μαρτυρεῖται καὶ στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα⁹.

Ἐρχόμαστε τώρα νὰ ἐξετάσουμε ἓνα ἄλλο ζήτημα. Οἱ χορεύτριες ποὺ ὁ ἀγγειογράφος τοποθέτησε στὸ ἔνδυμα τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι ἀπλὲς διακοσμητικὲς μορφές ἢ μήπως σχετίζονται στενότερα, κατὰ κάποιον τρόπο, μὲ τὴ θεὰ τῆς Ἀθηνᾶς; Ἄν ἰσχύει τὸ

1. FUCHS ὁ.π. 95.

2. Ὁ.π. 88 κέ. καὶ 89 εἰκ. 1.

3. Βλ. π.χ. F. WEEGE, Der Tanz in der Antike (1926) 80 - 81, εἰκ. 111 - 112.

4. Ὁ FUCHS ὁ.π. 88 σχετικὰ μὲ τὴν ἀναπαράσταση τῆς πρωτότυπης σύνθεσης τῶν Μαινάδων τοῦ Καλλιμάχου λέει: «... das Zusammenordnen zweier Gestalten zu einer Art Menuett eine dekorativ - klassizi-

stische Auflösung des Tanzzuges bedeutet. . .».

5. Βλ. παρακάτω σ. 30 κέ.

6. Βλ. παραπάνω σ. 26 κέ.

7. FUCHS ὁ.π. 91 κέ. σημ. 53 καὶ G. Rizzo, Thiasos 47 εἰκ. 31.

8. Βλ. FUCHS ὁ.π. 95 καὶ σημ. 63.

9. Βλ. π.χ. τὴ μορφή ποὺ εἰκονίζεται τέταρτη ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ (πίν. 4α).

δεύτερο, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι το μνημείο που έφερε την πρωτότυπη σύνθεση σχετιζόταν κι αυτό με τη θεά Ἀθηνᾶ. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε μεταγενέστερα μνημεία έχουμε χορεύτριες με καλαθίσκο που περιβάλλουν Παλλάδια¹, κάτι που ο Furtwängler² πίστευε και για την πρωτότυπη σύνθεση. Ἀλλά και από αρχαίες μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι στην Ἀθήνα γίνονταν λατρευτικοί χοροὶ πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς³. Οἱ πληροφορίες αὐτές, σὲ συνδυασμὸ με τὴν ἀπεικόνιση τῶν χορευτριῶν στὸν πέπλο τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, μᾶς κάνουν νὰ θεωροῦμε πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Καλλιμάχου σχετίζεται με τὴν πολιούχο τῆς Ἀθήνας⁴.

Ὁ Πλίνιος NH. 34,92 ἀναφέρει τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Καλλιμάχου με τὴν ὀνομασία «Saltantes Lacaenae». Ἄν πράγματι οἱ χορεύτριες αὐτές ἦταν χορεύτριες Λάκαινες, τότε δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε κάποια σχέση ἀνάμεσα στὴ θεά τῆς Ἀθήνας καὶ σὲ Σπαρτιάτισσες χορεύτριες στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ., σὲ μιὰ ἐποχὴ δηλαδὴ ποὺ ὁ πελοποννησιακὸς πόλεμος, ἀκόμη καὶ ἂν εἶχε τελειώσει, ἐπηρέαζε ἀρνητικὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ Σπάρτη καὶ στὴν Ἀθήνα. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς πληροφορίας τοῦ Πλινίου θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἔχει ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις⁵. Οἱ ἑξὶ χορεύτριες, ὅπως τὶς ξέρουμε τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα μνημεία, δὲν ἔχουν κανένα ιδιαίτερο στοιχεῖο ποὺ νὰ τὶς σχετίζει με τὴ Σπάρτη καὶ γενικότερα με τὴ Λακωνία. Ὁ καλαθίσκος, ποὺ συναντοῦμε στὶς χορεύτριες, εἶχε μιὰ ιδιαίτερη σημασία σὲ δωρικὲς περιοχές καὶ στὴν ἴδια τὴ Σπάρτη⁶, εἶναι ὅμως γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἰωνικὲς περιοχές⁷. Χορεύτριες με χιτωνίσκο καὶ με καλαθίσκο στὸ κεφάλι, ὅμοιες με τὶς χορεύτριες ποὺ ἐξετάζουμε, ὑπάρχουν καὶ σὲ παλαιότερα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. μνημεία, τόσο στὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα⁸ ὅσο καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν⁹. Ὁ χιτωνίσκος καὶ ὁ καλαθίσκος φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ συνηθισμένα γιὰ χορεύτριες γενικὰ καὶ ὄχι μόνο γιὰ τὶς χορεύτριες λα-

1. Βλ. A. FURTWÄNGLER, *Meisterwerke der griechischen Plastik* 202 καὶ σημ. 3. A. BORBEIN, *Campaneliefs*, RM 14. EH (1968) 188 κέ. καὶ πίν. 40 ἀριθ. 1. K. STEMME, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen* (1978) 159.

2. FURTWÄNGLER ὁ.π. 202.

3. L. DEUBNER, *Attische Feste* (1932) 24 καὶ σημ. 7. Πρβ. H. METZGER, BCH 66/67, 1942/43, 235 καὶ σημ. 7 καὶ G. PRUDHOMMEAU, *La danse grecque antique* (1965), 338.

4. Θὰ ἤθελα νὰ ὑπενθυμίσω ἐδῶ ὅτι στὸν 4ο αἰ. ἔνα ἀνάθημα τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφοὺς εἶχε διακοσμηθεῖ με παρόμοιες χορεύτριες. Βλ. J. POUILLIUX - G. ROUX, *Énigmes à Delphes* (1963) 123 κέ. καὶ κυρίως 140 κέ., J. BOUSQUET, BCH 88, 1964, 655 κέ. καὶ P. AMANDRY, BCH 100, 1976, 65 κέ. Πρβ. καὶ X. KAPOTZOS, *Δελφοὶ* (1974) κυρίως 143 κέ. Πρόσφατα ὁ J. FREL, *GettyMusJ* 6 - 7, 1978 - 1979, 75 κέ. υποστηρίζει ὅτι τὸ ἀνάθημα αὐτὸ τῶν Ἀθηναίων ἦταν ἔργο τοῦ Ραμνούσιου καλλιτέχνη Χαιρεστράτου. Ὁ METZGER ὁ.π. 234 κέ. προσπαθεῖ νὰ συσχετίσει τὶς Saltantes

Lacaenae με τὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στὴν Ἀθήνα.

5. Ὁ P. WOLTERS, *Zeitschrift für Bildende Kunst* N. F. 6, 1895, 36 ὑποστήριξε ὅτι οἱ «Saltantes Lacaenae» τοῦ Καλλιμάχου ἦταν Καρυάτιδες. Πρβ. καὶ A. FURTWÄNGLER - K. REICHOLD, *Griechische Vasenmalerei III* (1932) 31 σημ. 12 (F. HAUSER). Ἡ ἀποψη ἀποκλείεται ἀπὸ τὸν M. NILSSON, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung* (1906) 197 καὶ R. DELBRUECK, *JdI* 28, 1913, 303 σημ. 7. Βλ. σχετικὰ καὶ K. ΡΩΜΑΙΟΣ, *Πελοποννησιακὰ* 3 - 4, 1958 - 1959, 389.

6. Βλ. R. HERBIG, *JdI* 55, 1940, κυρίως 73 κέ.

7. Βλ. FUCHS ὁ.π. 91 καὶ σημ. 53. Βλ. ἐπίσης N. KONTOΛΕΩΝ, BCH 71 - 72, 1947 - 48, 273 κέ. καὶ πίν. 47, 48.

8. Βλ. π.χ. FURTWÄNGLER - REICHOLD ὁ.π. 320 εἰκ. 151, 152 καὶ 323 κέ. (C. WATZINGER) καὶ HERBIG ὁ.π. 75 εἰκ. 12.

9. Βλ. π.χ. P. JACOBSTHAL, *Die melischen Reliefs* (1931) 48 κέ. ἀριθ. 64 καὶ πίν. 63 ἀριθ. 64. Ἡ χορεύτρια δὲν σώζεται ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Δὲν πρέπει ὥστόσο νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ χιτώνας τῆς δὲν ξεπερνοῦσε τὸ ὕψος τῶν γονάτων τῆς.

τρευτικῶν χορῶν¹. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν οἱ ἑξὶ χορεύτριες τοῦ Καλλιμάχου νὰ σχετίζονται μ' ἓνα χορὸ κάποιας ἀθηναϊκῆς λατρείας. Ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλινίου, ὅταν σὲ πολλὰ μέρη τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου εἶχαν ἀτονίσει πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παλιούς αὐτοὺς λατρευτικούς χοροὺς μὲ καλαθίσκο καὶ διατηροῦνταν μόνο σὲ περιοχὲς ὅπως στὴ συντηρητικὴ Λακωνία, θὰ μπορούσε μιὰ τέτοια παράσταση χορευτριῶν νὰ ὀνομαστεῖ καταχρηστικὰ «Saltantes Lacaeanae». Ἀλλωστε κάτι ἀνάλογο συνέβη καὶ μὲ τὶς «Καρυάτιδες». Ἀπὸ τὸν χορὸ τῶν γυναικῶν στὶς Καρυὲς τῆς Λακωνίας, πολλὰ γυναικεῖα ἀγάλματα ὀνομάστηκαν «Καρυάτιδες», χωρὶς νὰ ἔχουν στὴν πραγματικότητα καμιά σχέση μὲ τὶς Καρυὲς καὶ τοὺς λατρευτικούς χοροὺς ποὺ γίνονταν ἐκεῖ πρὸς τιμὴν τῆς Ἀρτεμης².

Ὡστόσο, ἂν δὲ θέλαμε νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ὀνομασία τοῦ Πλινίου «Saltantes Lacaeanae», ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη δυνατότητα γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ παρουσία ἐνὸς μνημείου στὴν Ἀθήνα, στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ., διακοσμημένου μὲ Λάκαινες χορεύτριες. Θὰ ἦταν δυνατόν οἱ «Saltantes Lacaeanae» νὰ σχετιστοῦν μ' ἓνα ἀνάθημα τοῦ Λυσάνδρου ἢ τῶν φιλολακῶνων τριάκοντα τυράννων τοῦ 404 - 403 πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς, μὲ καθαρὰ πολιτικούς στόχους. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια ὑπόθεση, ὅσο δελεαστικὴ καὶ ἂν φαίνεται, δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ.

Στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ὁ Γ. Δεσπίνης ξαναβρῆκε τὸ χαμένο, καὶ ἀδημοσίευτο μέχρι τώρα, θραῦσμα ἐνὸς κεφαλιοῦ μὲ καλαθίσκο πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ κομμάτι αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀνάγλυφο ποὺ ἀντέγραφε μιὰ ἀπὸ τὶς χορεύτριες τοῦ Καλλιμάχου³ (πίν. 6α-β). Παρόλο ποὺ στὸ θραῦσμα αὐτὸ σώζεται ἓνα μικρὸ μέρος τῆς χορεύτριας, μιὰ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε μὲ βεβαιότητα τὸν τύπο τῆς. Ὁ κάπως ἀσαφὴς ὄγκος ποὺ διακρίνεται στὸ πίσω μέρος τοῦ καλαθίσκου, σχετίζεται μὲ τὰ δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ τῆς χεριοῦ⁴. Ἐχομε λοιπὸν μιὰ χορεύτρια ποὺ εἶχε ἀνασηκωμένο τὸ ἓνα τῆς χέρι στὸ ὕψος περίπου τοῦ καλαθίσκου, πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς. Τὸ μοτίβο αὐτὸ ἀπαντᾷται μόνο στὸν τύπο τῆς χορεύτριας ἀριθ. 4 τοῦ Fuchs⁵, ἡ ὁποία ὅμως κατὰ τὸν Fuchs κινοῦνταν πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, δηλαδὴ πρὸς τ' ἀριστερὰ (εἰκ. 1). Παρατηρώντας τὴν ἀναπαράσταση τῆς σύνθεσης τοῦ Καλλιμάχου ποὺ προτείνει ὁ Fuchs (εἰκ. 1), βλέπουμε ὅτι οἱ χορεύτριες μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιά προβάλλουν

1. Τὰ σωζόμενα μνημεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ χορεύτριες μὲ καλαθίσκο σχετίζονται βασικὰ μὲ λατρευτικούς χοροὺς, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀσχετες καὶ μὲ ἄλλους χοροὺς τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Γιὰ τὸ θέμα βλ. K. SCHAUENBURG, *Perseus in der Kunst des Altertums* (1960) 99 κέ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ L. G. KAHIL, *AntK* 8, 1965, 29.

2. Βλ. σχετικὰ RE 10. 2, 2249 κέ. λ. *Καρυάτιδες* (FIECHTER). Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, *Πελοποννησιακά* 3 - 4, 1958 - 1959, 391 κέ. καὶ σ. 391 σημ. 1. H. DRERUP, *MWP* 1975 - 76, 11 κέ. Πρβ. W. FUCHS, *HELBIG IV*⁴ (1972) 244 καὶ H. SCHRADER, *Phidias* 346.

3. Τὸ θραῦσμα αὐτό, ὅπως ἀναφέρει ὁ SCHRADER ὁ.π. 346 τὸ εἶχε δεῖ ὁ Brückner τὸ 1890 στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ τὸ 1893 ἦταν ἤδη χαμένο. Τὸ θραῦσμα ὅπως ὑποθέτει ὁ SCHRADER ὁ.π. 346, ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 2046 στὸν κατάλογο τοῦ Sybel. Βλ. L. VON SYBEL, *Katalog der Skulpturen zu Athen* (1881) 169 ἀριθ. 2046.

4. Ὁ SYBEL ὁ.π. 169 ἀριθ. 2046 δὲν κατάλαβε τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ καὶ τὴν περιγράφει: «zurück, hinten oben wie Flügelchen».

5. W. FUCHS, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs* 94.

πάντα τὸ δεξιὸν τοῦ πόδι. Τὸ ἴδιο πόδι προβάλλουν κι αὐτὲς ποὺ κατευθύνονται πρὸς τ' ἀριστερὰ μὲ ἐξαίρεση μόνο τῇ χορεύτρια ἀριθ. 4. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὴ τῇ λεπτομέρεια ὑπάρχουν καὶ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ ἀναπαράσταση τῆς χορεύτριας 4 ἀπὸ τὸν Fuchs θὰ πρέπει νὰ τροποποιηθεῖ. Ἐνα ἀπὸ τὰ πληρέστερα ἀντίγραφα τῆς χορεύτριας 4 εἶναι ὡς γνωστὸν τὸ ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο¹ (πίν. 5α), ὅπου ἡ χορεύτρια κατευθύνεται πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὸ θραῦσμα τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἑθν. Μουσείου. Ἡ ἀποψη τοῦ Fuchs ὅτι ἡ χορεύτρια ἀριθ. 4 κατευθυνόταν πρὸς τ' ἀριστερὰ βασίζεται κυρίως στὸ βωμὸ τῆς Βενετίας, ἔργο τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων², γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε στὰ μεγάλα μόνο ἀντίγραφα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴ μορφή αὐτή. Στὸ μνημεῖο αὐτὸ ἡ χορεύτρια δὲν προβάλλει τὸ δεξιὸν πόδι, ὅπως π.χ. στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βερολίνου (πίν. 5α), ἀλλὰ ἔχει τὰ πόδια της κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο μὲ κάπως νὰ προσέχει τὸ ἀριστερό. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς μοτίβο τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ δυὸ θραῦσματα ἀναγλύφων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα βρίσκεται στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας μὲ ἀριθ. 2185³ (πίν. 6γ) καὶ τὸ ἄλλο στὴ Ραβέννα, S. Giovanni ἀριθ. 107⁴. Οἱ χορεύτριες στὰ δυὸ αὐτὰ ἀνάγλυφα δὲν ἔχουν ταυτιστεῖ μὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς ἑξι γνωστοὺς τύπους χορευτριῶν. Καὶ στὰ ἀνάγλυφα αὐτά, ἀντίθετα μὲ τὸ βωμὸ τῆς Βενετίας, οἱ χορεύτριες κατευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο (πίν. 5α), καὶ τὸ νέο θραῦσμα στὴς ἀποθήκες τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (πίν. 6α-β), καὶ τὰ θραῦσματα Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 2185 (πίν. 6γ) καὶ Ραβέννας ἐνισχύουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κατεύθυνση τῆς χορεύτριας ἀριθ. 4 τοῦ Fuchs στὴν ἀρχικὴ σύνθεση δὲν ἦταν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἀλλὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἄς ἀναφερθεῖ ὅτι καὶ ἓνας παραπλήσιος τύπος χορεύτριας πάνω σὲ ρωμαϊκὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ στοῦκο κατευθύνεται ἐπίσης πρὸς τὰ δεξιὰ⁵.

Μετὰ ἀπὸ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χορεύτρια ἀριθ. 4 τοῦ Fuchs κατευθυνόταν στὴν πρωτότυπη σύνθεση πρὸς τὰ δεξιὰ, οἱ χορεύτριες μὲ κατεύθυνση πρὸς τ' ἀριστερὰ ποὺ ἀπομένουν εἶναι δυὸ καὶ ἔτσι οἱ μορφὲς κατανέμονται σὲ δυὸ ἄνισες ἀριθμητικὰ ομάδες. Ἐπειδὴ ὅμως στὴν ἀρχικὴ σύνθεση, θὰ πρέπει νὰ ἦταν δυὸ ομάδες ἰσάριθμες, ὑποχρεωνόμαστε κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ἐρευνήσουμε μήπως ἀπὸ τοὺς τύπους τῶν χορευτριῶν ἀριθ. 1, 2 καὶ 3 τοῦ Fuchs μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιὰ, ὑπάρχει κάποιος ποὺ νὰ μᾶς παραδίδεται καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς τ' ἀριστερά. Πράγματι, ὁ τύπος τῆς χορεύτριας ἀριθ. 2 μᾶς παραδίδεται καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πρὸς τ' ἀριστερά⁶.

1. Βλ. K. BLÜMEL, Katalog der Sammlung antiker Skulpturen IV, 45 ἀριθ. K 185 καὶ πίν. 77 ἀριθ. K. 185.

2. EA 2471. Βλ. καὶ C. ANTI, Il Regio Museo Archeologico nel Palazzo Reale di Venezia (1930) 30 ἀριθ. 11. B. F. TAMARO, Il Museo Archeologico del Palazzo Reale di Venezia (1953) 47 (δεξιὰ). G. RICHTER, Ancient Italy (1955) εἰκ. 290. FUCHS ὁ.π. 94 (Typus 4).

3. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν (1967) 67 ἀριθ. 2184 - 2185. SCHRADER ὁ.π. 349 καὶ εἰκ. 315 (ἀριστερά). SYBEL ὁ.π. ἀριθ. 1997. Στὴ φωτογραφία ποὺ δίνει ὁ Schrader, πίσω ἀπὸ

τὰ πόδια τῆς χορεύτριας διακρίνεται ἓνα Ε, ποὺ κατὰ τὸν SYBEL ὁ.π. σελ. XXI σημαίνει ὅτι τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ ἦταν ἀρχικὰ στὴ Συλλογὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Sybel ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 32 σημ. 2, σ. 33 σημ. 1.

4. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. Ρώμης, Neg. 74. 754.

5. Βλ. H. MIELSCH, Römische Stuckreliefs, RM 21. EH (1975) πίν. 58 (ἀριστερά).

6. Βλ. H. DRAGENDORFF-C. WATZINGER, Arretinische Reliefkeramik 55 ἀριθ. 1 καὶ 58f. C. VERMEULE III, Greek, Etruscan and Roman Art Museum of Fine

Μπορούμε επομένως να αποκαταστήσουμε δυο ομάδες από τρεις μορφές την κάθε μία.

Τὸ θραῦσμα τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας, ὅπως εἶχε ἤδη διαπιστώσει ὁ Γ. Δεσπίνης, προέρχεται ἀπὸ τὶς παλιές ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀνασκαφές καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο μέρος προέρχεται ἀσφαλῶς καὶ τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὴ χορεύτρια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 2182+2183¹ (πίν. 5β), ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὴν περιγραφή στὸν κατάλογο τῶν λιθίνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 364 καὶ 365, ὅπου τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ ἀναφέρεται μαζὶ μὲ τὸ θραῦσμα τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου². Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς αὐτὲς ἐνδείξεις, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ εἰκονιζόμενες μορφές ἔχουν τὶς ἴδιες ἀναλογίες καὶ ἡ ἐργασία εἶναι ὅμοια. Ἀκόμη καὶ τὰ δυὸ ἀνάγλυφα εἶναι ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο καί, τὸ σπουδαιότερο, ἡ ἐπιφάνειά τους ἔχει ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ φωτιά. Ἔτσι σὲ ὁρισμένα σημεῖα τὸ μάρμαρο ἔχει ἀσβεστοποιηθεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα ὁρισμένοι παλιότεροι μελετητὲς νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ εἶχαν ἐπικαλυφθεῖ μ' ἓνα λεπτὸ κονίαμα³. Οἱ ὁμοιότητες ποὺ ἀπαριθμήσαμε δείχνουν ὅτι τὰ θραύσματα αὐτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο⁴.

Τὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. 2182+2183 (πίν. 5β) δὲν προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ εἴδους τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸ ὅποιο προέρχεται. Οἱ διαστάσεις του εἶναι: μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.58 μ.· μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.29 μ.· πάχος 0.118 - 0.12 μ. Ὁ σωζόμενος κρόταφος εἶναι λεῖος, ἐνῶ ἡ πίσω πλευρὰ ἔχει δουλευθεῖ μὲ βελόνι. Ἀπὸ μιὰ προσεκτικὴ ἐξέταση μπορεῖ ἐπίσης νὰ διαπιστώσει κανεὶς ὅτι ἡ πίσω πλευρὰ τῆς πλάκας παρουσιάζεται ἐλαφρὰ κοίλη σὲ ὀριζόντια τομή. Τὸ θραῦσμα τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (πίν. 6α-β) δὲν σώζει τὸ ἀρχικὸ πάχος του, ἀφοῦ ἡ πίσω ὄψη του εἶναι σπασμένη. Οἱ διαστάσεις του εἶναι: μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.175 μ.· μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.16 μ.· μέγιστο σωζόμενο πάχος 0.08 μ. Καὶ στὸ κομμάτι αὐτὸ διακρίνεται μιὰ ἀνεπαίσθητη καμπυλότητα στὴν ἀνάγλυφη πλευρά. Ἐδῶ ὅμως ἔχουμε καὶ ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο. Στὴν ἐπάνω πλευρὰ (πίν. 6β) ὑπάρχει ἓνας τὸρμος γόμφου, σχεδὸν τετράγωνος, μὲ μῆκος πλευρῶν ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 0.03 μ. ὠς 0.04 μ. Στὸν τὸρμο αὐτὸ σώζεται ἀκόμη ἓνα μέρος ἀπὸ τὸν σιδερένιο γόμφο μαζὶ

Arts, Boston² (1963) 266 ἀριθ. 252 καὶ G. Rizzo, Thiasos 45 εἰκ. 29.

1. ΚΑΡΟΥΖΟΥ ὁ.π. 67 ἀριθ. 2182 - 2183, SCHRADER ὁ.π. 346 κέ. καὶ 350 εἰκ. 316.

2. Τὶς πληροφορίες αὐτὲς τὶς ὀφείλω στὸν Γ. Δεσπίνη. Στὸ εὑρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 2182+2183 ἔχει ἀριθ. 364. Μὲ τὸν ἀριθμὸ αὐτὸν εἶναι καταχωρημένο μόνον τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀναγλύφου, μὲ τοὺς γλυτοὺς τῆς μορφῆς. Ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ εἰμαστε σίγουροι ἂν τὰ δυὸ ἐνωμένα σήμερα θραύσματα τοῦ γλυπτοῦ αὐτοῦ βρέθηκαν συγχρόνως. Ὡστόσο στὴ φωτογραφία ποὺ δίνει ὁ SCHRADER ὁ.π. 350 εἰκ. 316, ὁ ἀριθμὸς 364 εἶναι

γραμμένος μὲ μολύβι στὸ πάνω κομμάτι. Στὴν ἴδια φωτογραφία δὲν διακρίνεται πούθενά ἓνα Ε. Βλ. σχετικὰ καὶ παραπάνω σ. 31 σημ. 3 καὶ παρακάτω σ. 33 σημ. 1.

3. Βλ. SCHRADER ὁ.π. 349. Καὶ στὸ εὑρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γίνεται λόγος γιὰ «γύψινον πιθανῶς ἐπίχρισμα». Στὸν γλύπτη κ. Σ. Τριάντη ὀφείλω τὴ διαβεβαίωση ὅτι στὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ τὸ «γύψινο ἐπίχρισμα» δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀσβεστοποίηση τοῦ μαρμάρου, ποὺ προέκυψε ἀπὸ ἐπίδραση φωτιάς.

4. Πρβ. SCHRADER ὁ.π. 346, 349. Καὶ στὸ εὑρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ Γ. Δεσπίνης, ἀναφέρεται ὅτι τὰ δυὸ αὐτὰ ἀνάγλυφα ἔχουν «τὴν αὐτὴν τέχνην».

μέ μολύβι. Στο πίσω μέρος του θραύσματος και προς τα πάνω, πίσω ακριβώς από τον τόρμο που αναφέραμε, διακρίνονται εμφανή ίχνη από έναν άλλο τόρμο, μεγαλύτερο από τον προηγούμενο, βάθους 0.04 - 0.05 μ. και με μήκος της μιάς του πλευρᾶς 0.06 μ. Ἡ ὑπαρξὴ δυὸ τόρμων στὸ πάνω μέρος τοῦ ἀναγλύφου καὶ μάλιστα στὸ μέσο του (ἀφοῦ, ὅπως μπορούμε νὰ κρίνουμε καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀνάγλυφα (βλ. π.χ. πίν. 4β, 5α), τὸ κεφάλι τῆς χορευτρίας θὰ βρισκόταν περίπου στὸ μέσο τῆς πλάκας), δείχνει ὅτι οἱ τόρμοι αὐτοὶ ἀντιστοιχοῦν πιθανὸν σὲ δυὸ διαφορετικὲς χρήσεις τοῦ ἀναγλύφου.

Στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας ὑπάρχουν ἀκόμη δυὸ θραύσματα ἀπὸ ἀνάγλυφα χορευτριῶν με ἀριθ. 2184¹ (πίν. 6δ) καὶ 2185 (πίν. 6γ), στὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ². Καὶ τὰ δυὸ σώζονται σὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ κατάσταση, ὥστε ἀπὸ τίς μορφές τῶν χορευτριῶν ἔχουμε μόνο τὸ κάτω μέρος τῶν σκελῶν τους. Ἡ προέλευσή τους μᾶς εἶναι ἀγνωστὴ. Τὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. 2185 ἔχει: μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.275 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.26 μ., πάχος πλάκας 0.12 - 0.125 μ. Τὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. 2184 ἔχει: μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.30 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.31 μ., πάχος 0.125 - 0.128 μ. Καὶ τὰ δύο εἶναι ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς με τὸ μάρμαρο τῆς πλάκας ἀριθ. 2182 + 2183 (πίν. 5β) καὶ τοῦ θραύσματος τῶν ἀποθηκῶν (πίν. 6α - β). Καὶ τὰ δυὸ θραύσματα ἀριθ. 2184 καὶ 2185 παρουσιάζουν ἐπίσης καμπυλότητα στὶς πλευρές τους. Ἰδιο εἶναι καὶ τὸ πάχος τους (γύρω στὰ 0.12 μ.). "Ὅτι καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ ἀνάγλυφα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο³ μᾶς τὸ δείχνουν: οἱ ἀναλογίες τῶν μορφῶν τους, ἡ πλαστικὴ ἐργασία, ἡ κατεργασία στοὺς κροτάφους καὶ στὴν πίσω πλευρὰ πού εἶναι δουλεμένη με τὸ βελόνι. Ἐπιπλέον καὶ στὰ δυὸ ὑπάρχει στὴ μέση τῆς κάτω πλευρᾶς τους ἕνας τόρμος γόμφου⁴. Οἱ διαστάσεις τοῦ τόρμου στὸ 2185 εἶναι 0.05 μ. × 0.017 μ. με βάθος 0.043 μ., ἐνῶ στὸ 2184 τὸ βάθος εἶναι 0.045 μ. καὶ οἱ πλευρές 0.035 μ. × 0.025 μ. Ἐπίσης ἴδιες φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρχικὰ καὶ οἱ συνολικὲς διαστάσεις τῶν ἀναγλύφων. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι οἱ τόρμοι πρέπει νὰ ἦταν στὸ μέσο τῆς πάνω καὶ κάτω πλευρᾶς κάθε πλάκας, μπορούμε κατὰ προσέγγιση νὰ κερδίσουμε τὸ ἀρχικὸ πλάτος τῶν ἀναγλύφων, ἀφοῦ σώζεται ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς κροτάφους τους. Ἀπὸ τίς σχετικὲς μετρήσεις διαπιστώνεται ὅτι τὸ ἀρχικὸ πλάτος τους ἦταν γύρω στὰ 0.45 μ. Παρόμοιο πλάτος πρέπει νὰ εἶχε καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 2182 + 2183 (πίν. 5β), ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἡ θέση τῆς μορφῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕψος τῶν χορευτριῶν στὰ ἀνάγλυφα αὐτά, οἱ μετρήσεις δείχνουν ὅτι μόλις θὰ ξεπερνοῦσε τὰ 0.90 μ. Ἐνα ἀκόμη κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀναγλύφων ἀριθ. 2185 (πίν. 6γ) καὶ 2184 (πίν. 6δ) εἶναι ἡ ταινία ὕψους γύρω στὰ 0.03 μ., στὸ κάτω μέρος τους. Μιὰ παρόμοια

1. ΚΑΡΟΤΖΟΥ ὁ.π. 67 ἀριθ. 2184 - 2185. SCHRADER 349 εἰκ. 315 (δεξιὰ). Στὴ φωτογραφία πού δίνει ὁ SCHRADER ὁ.π. διακρίνεται ὁ ἀριθμὸς Ε 423, πού ἴσως δείχνει ὅτι κι αὐτὸ ἦταν κάποτε στὴ Συλλογὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Βλ. σχετικὰ παραπάνω σ. 31 σημ. 3. Ὅπως ὁμως με διαβεβαίωσε ὁ Γ. Δεσπίνης ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δὲν

ἀνταποκρίνεται στὸ εὐρετήριο γλυπτῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

2. Βλ. παραπάνω σ. 31 καὶ σημ. 3.

3. Πρβ. SCHRADER ὁ.π. 346, 349.

4. Βλ. ὁ.π. 349.

ταινία πρέπει πιθανότατα να υπήρχε και στο ανάγλυφο αριθ. 2182+2183. Στο ανάγλυφο αριθ. 2184 (πίν. 6δ) η ταινία αυτή δεν σώζεται σήμερα με την αρχική της μορφή. Έχει απολαξευτεί από μεταγενέστερη επέμβαση με βελόνι, που σκοπό είχε προφανώς να μετατρέψει την ταινία αυτή σε έμβολο για τη στερέωση του ανάγλυφου, όταν ξαναχρησιμοποιήθηκε¹. Συγχρόνως με τη διαμόρφωση του εμβόλου ανοίχτηκε ίσως και ο μικρός, λοξός πρὸς τὰ κάτω, τώμος γόμφου, που ίχνη του διακρίνονται στο δεξιό κρόταφο του ίδιου ανάγλυφου και σε απόσταση 0.06 μ. από την επιφάνεια αυτού του κροτάφου. Πιθανώς ο τώμος αυτός βοηθοῦσε, μαζί με τὸ έμβολο, στην καλύτερη στερέωση του ανάγλυφου πάνω στη βάση του. Ίχνη από μεταγενέστερες επεμβάσεις παρουσιάζει και τὸ ανάγλυφο αριθ. 2185 (πίν. 6γ). Φαίνεται ὅτι αρχικά τὰ πόδια τῆς χορεύτριας δὲν ἦταν μετέωρα ἀλλὰ ἄγγιζαν με τὰ δάχτυλά τους ἕνα ἕξαρμα «ἐδάφους», τὸ ὁποῖο, γιὰ ἕναν ἄγνωστο λόγο, ἀργότερα ἀφαιρέθηκε. Στὴ θέση του μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς σήμερα βελονιές².

Δυστυχῶς τὰ στοιχεῖα πὺ μᾶς παρέχουν τὰ ἀποσπασματικά αὐτὰ ἀνάγλυφα, γιὰ τὸ εἶδος τοῦ μνημεῖου ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται εἶναι λίγα. Μποροῦν ὥστόσο νὰ γίνουν μερικές παρατηρήσεις. Ἡ ὑπαρξὴ τώμων γόμφων στὴν πάνω καὶ στὴν κάτω πλευρὰ τῶν πλακῶν δείχνει ὅτι τὰ ἀνάγλυφα συμπληρώνονταν ἀπὸ τὴν πάνω καὶ κάτω πλευρὰ τους με ἄλλα ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα. Ἡ καμπυλότητα μάλιστα τὴν ὁποία παρουσιάζουν, μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε μήπως τὰ ἀνάγλυφα τῶν χορευτριῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας προέρχονται ἀπὸ ἕνα κυκλικὸ μνημεῖο, π.χ. ἀπὸ ἕνα χορηγικὸ μνημεῖο. Ἀνάμεσα στὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ θὰ πρέπει ἴσως νὰ παρεμβάλλονταν κάθετα διαχωριστικά στοιχεῖα, πράγμα πὺ θὰ δικαιολογοῦσε καλύτερα τὴ λεία ἐπεξεργασία στοὺς κροτάφους τους. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἴσως τὰ ἀνάγλυφα τῶν χορευτριῶν νὰ εἶχαν στὸ ὅλο μνημεῖο μιὰ θέση ἀνάλογη μ' αὐτὴν πὺ ἔχουν τὰ ἀνάγλυφα τῶν τριπόδων στὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη³. Πολὺ πιθανὸν μάλιστα νὰ ἦταν τοποθετημένα ἀνὰ δυὸ, νὰ εἶχαμε δηλαδὴ ζεύγη χορευτριῶν. Τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ θραῦσμα τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (πίν. 6α-β) θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν τοποθετημένο πλάι στὸ ἀνάγλυφο τῆς χορεύτριας τοῦ ἰδίου Μουσείου ἀριθ. 2182+2183 (πίν. 5β). Γιὰ τὴ γειτνιάσή τους στὸ μνημεῖο εἶναι ἴσως ἐνδεικτικά τὰ ἴχνη τῆς φωτιᾶς πὺ ἀναφέραμε. Μὲ τὸ θραῦσμα τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (πίν. 6α-β) σχετίζεται ἴσως ἄμεσα τὸ θραῦσμα ἀριθ. 2185 (πίν. 6γ) ἐπειδὴ, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, καὶ τὰ δυὸ ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο χορεύτριας⁴. Ὅμως ὅλες οἱ παρα-

1. Ὁ SCHRADER ὁ.π. 349 θεωρεῖ τὴν ταινία τοῦ ἀνάγλυφου ἀριθ. 2185 ὡς «Zapfen», ἐνῶ στὴν ταινία τοῦ ἀνάγλυφου ἀριθ. 2184 δὲν διαπιστώνει δεύτερη χρῆση. Ἀντίθετα ἀπὸ δεύτερη χρῆση νομίζει ὅτι προέρχονται οἱ τώμοι πὺ βρίσκονται στὴν κάτω πλευρὰ τῶν ἀνάγλυφων αὐτῶν. Γιὰ ἄλλα ἀνάγλυφα πὺ φέρουν παρόμοια ταινία στὸ κάτω μέρος τους βλ. π.χ. Μ. ERVIN, AJA 72, 1968, πίν. 91 ἀριθ. 17 καὶ σ. 269.

2. Γιὰ τὰ ἴχνη ἀπὸ ἐρυθρὸ πὺ χρώμα, πὺ σκεπάζουν ἀκόμη καὶ τὶς βελονιές στὸ ἀνάγλυφο αὐτό, δὲν

μπορεῖ νὰ βεβαιωθεῖ ὅτι σχετίζονται με τὶς προηγούμενες του χρήσεις.

3. Βλ. π.χ. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Pictorial Dictionary of Ancient Athens (1971) 348 καὶ εἰκ. 450-452. Ρ. AMANDRY, BCH 100, 1976, 71 κέ. καὶ εἰκ. 43 καὶ 46. Η. BAUER, AM 92, 1977, 197 κέ. καὶ ἰδιαίτερα 212 κέ.

4. Βλ. παραπάνω σ. 31. Ἀντίθετα ὁ SCHRADER ὁ.π. 346 θεωρεῖ ὅτι τὸ θραῦσμα τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (πίν. 6α-β) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια πλάκα με τὸ θραῦσμα ἀριθ. 2184 (πίν. 6δ).

πάνω σκέψεις για την αρχική θέση των ανάγλυφων αὐτῶν δὲν μποροῦν νὰ τεκμηριωθοῦν οὔτε ἡ προτεινόμενη λύση μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἡ μόνη δυνατή¹.

Τὰ ἀνάγλυφα τῶν χορευτριῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας χρονολογοῦνται στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου². Οἱ ὠραῖα σχεδιασμένες καὶ καλλιγραφικὰ ἀποδομένες πτυχές, καθὼς καὶ τὰ διάφορα ἐνδύματα τῶν μορφῶν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν καλὰ μὲ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου³. Μὲ μιὰ χρονολόγηση στὰ πρώιμα αὐτοκρατορικά χρόνια συμφωνοῦν καὶ τὰ συνεχῆ περιγράμματα τῶν μορφῶν ποὺ ἔγιναν χωρὶς τρυπάνι. Ἀλλωστε σὲ κανένα σημεῖο τῶν ἀνάγλυφων δὲν διαπιστώνεται χρῆση αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου.

Τὰ ἀνάγλυφα τῶν χορευτριῶν τοῦ Βερολίνου (πίν. 4β καὶ 5α), παρὰ τὴ δυσκολία ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὴ χρονολόγησή τους ἐξαιτίας τῆς ἀλλοίωσης τῆς ἀρχικῆς τους ἐπιφάνειας⁴, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν κάπως ὑστερότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου⁵. Τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ μιὰ ὀψιμότερη χρονολόγηση εἶναι ἡ περισσότερο ἀπλοποιημένη ἀπόδοση τῶν πτυχῶν, ποὺ δημιουργεῖ συγχρόνως τὴν αἴσθηση γιὰ ἓνα κάπως βαρύτερο ὕφασμα σὲ σχέση μὲ τὸ ἐνδυμα τῆς χορεύτριας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 2182+2183⁶ (πίν. 5β). Τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Βερολίνου θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν στὴν ὀψιμη ἐποχὴ τῶν Κλαυδίων ἢ στὴν πρώιμη τῶν Φλαβίων.

Οἱ μορφές τῶν χορευτριῶν ποὺ μᾶς ἔχουν σωθεῖ παραδίδονται κυρίως σὲ ἀνάγλυφα. Ἔτσι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὴν πρωτότυπη σύνθεση οἱ μορφές αὐτὲς ἦταν ὁλόγλυφες, ὅπως ἔχουν ὑποστηρίξει ὀρισμένοι μελετητές⁷.

Γιὰ νὰ προσδιορίσουμε τὴ θέση καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς ἑξὶ χορεύτριες στὴ σύνθεση τῶν δυὸ ὁμάδων, ποὺ πιστεύουμε ὅτι συγκροτοῦσαν τὸ πρωτότυπο τοῦ Καλλιμάχου, δὲν μπορούμε βέβαια νὰ βασιστοῦμε στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Λονδίνου. Τὶς χορεύτριες ἀριθ. 4 καὶ 5 τοῦ Fuchs (εἰκ. 1) τὶς τοποθετῶ στὸ μέσο, ἀντιμέτωπες (εἰκ. 2), ἐπειδὴ, ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω, αὐτὴ ἦταν πιθανότατα ἡ σχέση τους καὶ στὸ ἀθηναϊκὸ μνημεῖο τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου. Τὴ χορεύτρια ἀριθ. 6 τὴν τοποθετῶ πίσω ἀπὸ τὴ χορεύτρια ἀριθ. 5, ἐπειδὴ τὸ μοτίβο τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ χεριοῦ δὲν ται-

1. Τὰ ἀνάγλυφα θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται π.χ. ἀπὸ ἓνα θωρακεῖο. Λιγότερο πιθανὴ μοῦ φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ SCHRADER ὁ.π. 349 ποὺ δέχεται ὅτι τὰ ἀνάγλυφα τῶν Ἀθηναίων εἶχαν ἔμβολο (βλ. παραπάνω σ. 34 σημ. 2) καὶ ἔμπαιναν σὲ βάσεις. Ὁ ἴδιος τὰ θεωροῦσε «als Weihgaben in irgendeinem kultlichen Tanze siegreicher jünger Mädchen». Ὁ Schrader ἐπίσης πιστεύει ὅτι μετὰ ἀπὸ φωτιά τὰ ἀπέσπασαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ, ἀφοῦ ἄνοιξαν τοὺς τὸρμους, τὰ χρησιμοποίησαν ὡς «Wandschmuck». Γιὰ τὴ χρῆση τῶν ἀναγλύφων μὲ τὶς χορεύτριες τοῦ Βερολίνου βλ. SCHRADER ὁ.π. 343 κέ., 349 καὶ C. BLÜMEL, Katalog der Sammlung antiker Skulpturen IV, 45-46, ἀριθ. K 184 καὶ K 185.

2. W. FUCHS, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs 94, 95. Πρβ. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μοσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν 67 ἀριθ. 2184-2185.

3. Βλ. π.χ. B. ANDREAE, Römische Kunst (1973) εἰκ. 280. Ὅρισμένα ἄλλα ἀνάγλυφα, ποὺ μποροῦν ἐπίσης νὰ συγκριθοῦν μὲ τὶς χορεύτριες τῶν Ἀθηναίων, φαίνονται κάπως πρὸ προχωρημένα. Βλ. π.χ. ὁ.π. εἰκ. 342, 343.

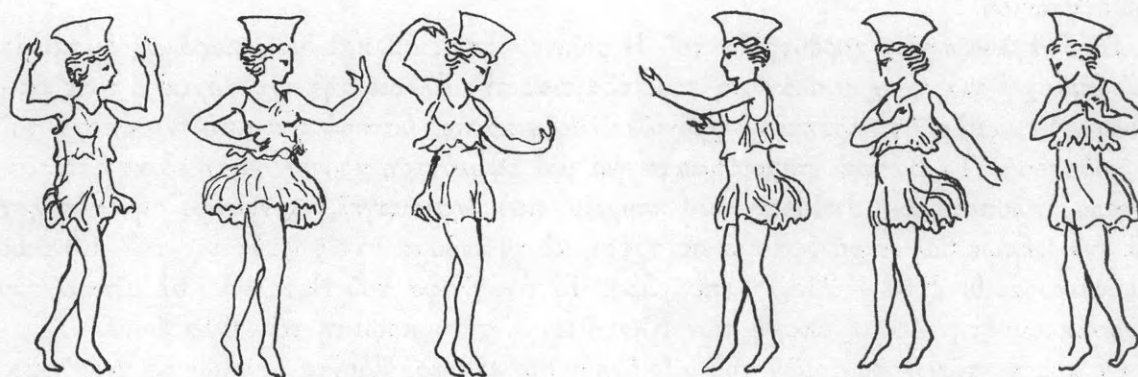
4. Βλ. BLÜMEL ὁ.π. 45 ἀριθ. K 184 καὶ K 185.

5. Ἐποχῆς Αὐγούστου τὰ δέχεται ὁ FUCHS ὁ.π. 93 κ.έ.

6. Σύγκρινε π.χ. τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Βερολίνου μὲ τὴν ἀνάγλυφη χορεύτρια τῆς ἐποχῆς τοῦ Βεσπασιανοῦ ἀπὸ τὸ Pozzuoli. H. MIELSCH, Römische Stuckreliefs, RM 21. EH, πίν. 58 (ἀριστερὰ) καὶ σελ. 63 κέ. καὶ 148 κέ.

7. Βλ. FUCHS ὁ.π. 95 σημ. 62. Γιὰ ὁλόγλυφα ἔργα μιλοῦν οἱ K. ΡΩΜΑΙΟΣ, Πελοποννησιακὰ 3-4, 1958-1959, 389· SCHRADER ὁ.π. 350, 362· R. KEKULE, Die griechische Skulptur³ (1922) 137 κέ.· G. LIPPOLD, Griechische Plastik (1950) 222 κέ.

ριάζει σε μορφή που κλείνει μια σύνθεση. Αντίθετα είναι πιο λογικό να δεχτούμε ότι πίσω από τη χορεύτρια αυτή ακολουθοῦσε ή χορεύτρια ἀριθ. 2, που ταιριάζει να είναι ή τελευταία τῆς δεξιᾶς ομάδας. Πρέπει ἐδῶ να ἀναφερθεῖ ὅτι τὶς χορεύτριες ἀριθ. 6 καὶ 2 τὶς συναντοῦμε ἀρκετὲς φορές, πάλι τῇ μιᾷ πίσω ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ σὲ ἀρρητινὰ ἀγγεῖα¹. Πίσω ἀπὸ τὴ χορεύτρια ἀριθ. 4 τοποθετῶ τὴν 1, ἐπεὶδὴ οἱ κινήσεις τῶν χειρῶν τῆς βρίσκονται σὲ ἀνταπόκριση μὲ τὶς κινήσεις τῶν χειρῶν τῆς ἀντίστοιχης χορεύτριας ἀριθ. 6 τῆς ἄλλης ομάδας. Σὲ ἀνταπόκριση βρίσκονται ἐπίσης καὶ οἱ κινήσεις

Εἰκ. 2. Ἡ προτεινόμενη νέα ἀναπαράσταση τῆς σύνθεσης τῶν «χορευτριῶν» τοῦ Καλλιμάχου.

τῶν χειρῶν τῆς χορεύτριας ἀριθ. 3 πρὸς τὶς κινήσεις τῆς χορεύτριας ἀριθ. 2 τῆς δεξιᾶς ομάδας. Οἱ κινήσεις τῶν χειρῶν τῶν δυὸ αὐτῶν χορευτριῶν ταιριάζουν, νομίζω, καλὰ σὲ μορφὲς που κλείνουν μιὰ σύνθεση. Στὴν ἀναπαράσταση ποὺ προτείνω, τόσο οἱ χορεύτριες τῆς ἀριστερῆς ομάδας ὅσο καὶ τῆς δεξιᾶς, προβάλλουν πάντοτε τὸ δεξιὸ σκέλος.

Ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. Β 606 δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει στοιχεῖα γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴ μορφή τοῦ μνημείου ποὺ ἔφερε τὴν πρωτότυπη σύνθεση τοῦ Καλλιμάχου. Τὸ θέμα ὅμως θὰ μπορούσε ἴσως νὰ σχετίζεται μ' ἓνα κυκλικὸ μνημεῖο. Γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐπικαλεστεῖ κανεὶς καὶ τὴν καμπυλότητα τῶν ἀναγλύφων τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Καὶ ὁ ἀγγειογράφος τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. Β 606 ἐντάσσει ἐπίσης τὶς χορεύτριες σὲ μιὰ κυκλικὴ σύνθεση γύρω ἀπὸ τὴν παρυφὴ τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς. Οἱ δυὸ σειρὲς τοῦ σπειρομαϊάνδρου ποὺ περιβάλλουν τὴ σύνθεση τῶν χορευτριῶν μικραίνουν πρὸς τὰ ἄκρα, πράγμα ποὺ εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐμφανὲς στὶς ἴδιες τὶς χορεύτριες (πίν. 4α). Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ κανένα ἄλλο τμῆμα τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου τοῦ ἀμφορέα αὐτοῦ δὲν τονίζεται τόσο χαρακτηριστικὰ τὸ τρισδιάστατο τῆς μορφῆς.

1. Βλ. G. H. CHASE, Catalogue of Arretine Pottery (1916) πίν. 11 ἀριθ. 31 καὶ σ. 53 κέ. ἀριθ. 31 τοῦ ἴδιου, The Loeb Collection of Arretine Pottery (1908) πίν. 3 ἀριθ. 53 καὶ σ. 55 κέ. ἀριθ. 53. Μὲ ἀ-

ντίθετη κατεύθυνση βλ. M. TODD, AJA 74, 1970, 180 κέ. καὶ πίν. 50 ἀριθ. 1 καὶ 2. Ὅλα τὰ παραπάνω παραδείγματα εἶναι μῆτρες ἀρρητινῶν ἀγγείων.

Μετά τις παραπάνω σκέψεις θεωρώ πιθανό ότι η σύνθεση των χορευτριών του Καλλιμάχου διακοσμούσε ίσως ένα κυκλικό βωμό Ἀθηνᾶς ἢ ἔστω ένα κυκλικό βάθρο¹ ἀγάλματος αὐτῆς τῆς θεᾶς, μιὰ καί, ὅπως ἀναφέραμε, ἡ σχέση τῆς παράστασης μὲ τὴν Ἀθηνᾶ εἶναι πολὺ πιθανή. Θὰ μπορούσε ὁμως νὰ σκεφτεῖ κανεὶς καὶ μιὰ τρίτη περίπτωση. Ἀπὸ τὸν Παυσανία I, 26, 6 - 7 ξέρουμε ὅτι ὁ Καλλιμάχος εἶχε κατασκευάσει γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ στὸ Ἐρέχθειο μιὰ χρυσή λυχνία, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπῆρχε ἕνας χάλκινος φοῖνικας γιὰ νὰ «ἀνασπᾷ τὴν ἀτμίδα». Ποιὸς ἐφτιαξε τὸν φοῖνικα, δὲν μᾶς τὸ λέει οὔτε ὁ Παυσανίας οὔτε καμιά ἄλλη πηγὴ. Ἐπειδὴ ὁμως ὁ φοῖνικας σχετιζόταν ἄμεσα μὲ τὴ λυχνία, μᾶς ἐπιτρέπεται, νομίζω, νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Καλλιμάχος ἦταν ὁ κατασκευαστὴς καὶ τοῦ φοῖνικα². Ἡ ἔρευνα ἔχει δεχτεῖ ὅτι ἡ σύνθεση τῶν χορευτριῶν σχετίζεται μ' ἕνα χάλκινο μνημεῖο³. Μήπως λοιπὸν οἱ «Saltantes Lacaeanae» διακοσμοῦσαν τὸ παραπάνω ἔργο τοῦ Καλλιμάχου στὴν Ἀκρόπολη⁴; Ἴσως τὸ κυκλικὸ βάθρο μὲ τὴν παράσταση τῶν χορευτριῶν νὰ ἦταν τὸ βάθρο τοῦ φοῖνικα⁵.

Θεσσαλονίκη 1981

M. A. TIBERIOS

1. FUCHS δ.π. 95 καὶ HELBIG⁴ IV, 244, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ «runde Basis».

2. Πρβ. LIPPOLD δ.π. 222, SCHRADER δ.π. 359, 360, 363, W. FUCHS, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs 90.

3. FUCHS δ.π. 95 καὶ σημ. 62. Τοῦ ἴδιου HELBIG⁴ IV, 244. SCHRADER δ.π. 350. KEKULE δ.π. 137. Πρβ. καὶ A. FURTWÄNGLER, Meisterwerke der griechischen Plastik 202, 203.

4. Πρβ. τὸ γνωστὸ ἀνάθημα τῶν Ἀθηναίων μὲ τις χορεύτριες στοὺς Δελφοὺς (βλ. παραπάνω σ. 29 σημ. 4). Βλ. καὶ ΠΑΥΣΑΝΙΑ X, 15, 4, ὅπου ἀναφέρεται σὲ ἕνα ἄλλο χάλκινο φοῖνικα, ἀνάθημα ἐπίσης τῶν Ἀθηναίων. Ἐπάνω στὸν φοῖνικα αὐτὸν ὑπῆρχε ἕνα ἐπίχρυσο ἄγαλμα Ἀθηνᾶς.

5. Γιὰ μιὰ τέτοια ἀπόδοση συμφωνεῖ καὶ τὸ ὕψος ποὺ

φαίνεται ὅτι εἶχαν στὴν πρωτότυπη σύνθεση οἱ «Saltantes Lacaeanae». Τὸ ὕψος αὐτό, σύμφωνα μὲ τὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα, δὲν ξεπερνοῦσε τὸ ἕνα μέτρο. Γιὰ τὸ ὕψος τῶν ἀναγλύφων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου βλ. παραπάνω σ. 32 κέ. Τὸ ὕψος τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Βερολίνου ἀριθ. 1456 (πίν. 4β) εἶναι 0.95 μ. καὶ τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ ἄλλου στὸ ἴδιο μουσεῖο (πίν. 5α) 0.80 μ.

Προσθήκη στὴ σημ. 1 τῆς σ. 35:

Γιὰ τὴν ἀρχικὴ θέση τοῦ ἀναγλύφου τῶν χορευτριῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας, θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ ἕνα μνημεῖο ἀνάλογο μὲ τὴν κυκλικὴ κατασκευὴ (προστομαῖο;) στὸ Antiquarium τοῦ Παλατίνου στὴ Ρώμη ἀριθ. 12490 ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερες ἀνάγλυφες πλάκες, κάθε μιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες εἰκονίζει μιὰ μορφή (Μαινάδα, Σάτυρο ἢ Πάνα).

Ο ΒΟΙΩΤΙΚΟΣ ΧΑΡΟΨ ΗΡΑΚΛΗΣ

1. Μαρτυρίες επιγραφικές και φιλολογικές

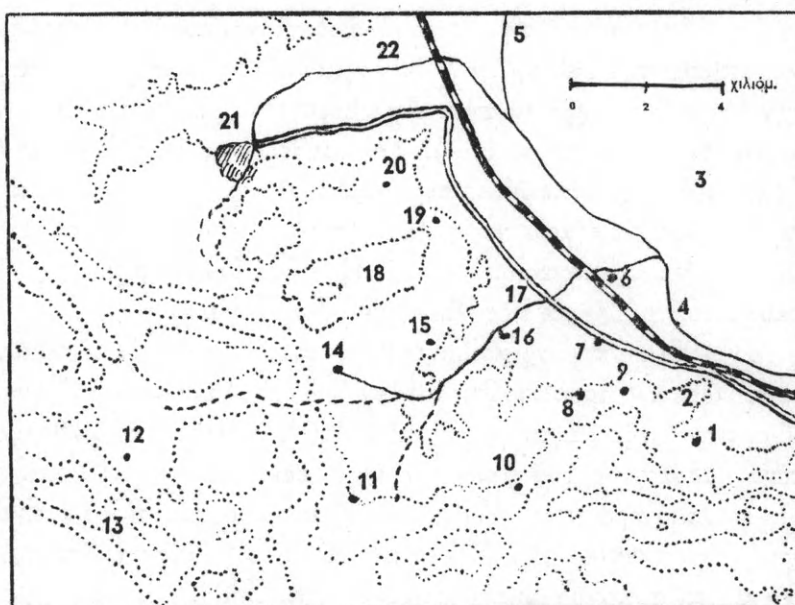
Λατρεία χάροπος Ἡρακλῆ ἀναφέρεται μόνο ἀπὸ τὸν Παυσανία (9, 34, 5) κοντὰ στὴ βοιωτικὴ Κορώνεια, σὲ χῶρο, ὅπου κατὰ τὴν τοπικὴ παράδοση ὁ ἥρωας εἶχε ἀναβῆ ἄγων τὸν κῦνα τοῦ Ἄδου. Ὁ Παυσανίας δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴ λατρεία οὔτε περιγράφει τὸ χῶρο, σημειώνει ὅμως πὼς βρισκόταν «ἀνωτέρω» τοῦ τεμένου τοῦ λαφυστίου Διός, τὸ ὁποῖο ἀνῆκε στὴν Κορώνεια καὶ ἀπεῖχε ἀπ' αὐτὴ εἴκοσι στάδια.

Ἐπιγραφικὰ ἡ λατρεία βεβαιώθηκε ἀπὸ τὶς ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές ποὺ δημοσίευσε ὁ Ν. Παππαδάκης στὸ ΑΔ 1916, 217 - 272: ὁ δοῦλος ἢ ἡ δούλη ποὺ ἀπελευθερωνόταν ἀφιερωνόταν στὸ χάροπα Ἡρακλῆ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἱέρεια ἐπιφορτιζόταν μὲ τὴ φροντίδα νὰ μὴν καταπατηθεῖ ἡ ἀπελευθερωτικὴ πράξη. Δεκατρεῖς ἀπὸ τὶς πράξεις αὐτὲς βρέθηκαν χαραγμένες σὲ δυὸ λίθινες παραστάδες μικροῦ κτίσματος (ναῖσκου μᾶλλον καὶ ὄχι ἡρώου ἢ στοᾶς) ποὺ πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ὑπῆρχε στὸ Χαρόπειο. Ἀπὸ τὶς ἐνεπίγραφες παραστάδες (καθεμιὰ σωζόμενου ὕψους περίπου 1.5 μέτρου, πλάτους λίγο μικρότερου τοῦ μισοῦ μέτρου καὶ πάχους 30 ἑκατοστῶν, κατὰ τὶς μετρήσεις τοῦ Παππαδάκη), ἡ μιὰ βρέθηκε στὸ παλιὸ ἐκκλησάκι τῆς ἁγ. Παρασκευῆς, στὸ βουνὸ τῆς Πέτρας (ἀρχαῖο Τιλφούσιο), μεταξὺ τῶν χωριῶν Σουληνάρι καὶ Κορώνεια (Κουτουμουλᾶ) καὶ ἡ ἄλλη στὴ Θήβα. Ἄλλη ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή τοῦ Χαροπέου (χαραγμένη σὲ στήλη, ὁμοίου λίθου μὲ τῶν παραστάδων) βρέθηκε στὸ σημερινὸ χωριὸ Ἀλαλκομενές (στὴν ἄλλοτε παραλίμνια Μαμούρα) καὶ τέλος ἓνα μικρὸ λίθινο βᾶθρο μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή γιὰ τὸ Χάροπα (κατὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ Παππαδάκη, ὁ.π. 272) βρέθηκε στὸ σημερινὸ χωριὸ Ἀγ. Παρασκευῆ (πρὶν Ἀγόριανη), στὸ δημόσιο δρόμο Θηβῶν - Λεβαδιᾶς (βλ. τὶς θέσεις στὸ τοπογραφικὸ σκίτσο τῆς εἰκ. 1). Ὁ εὐρύτατος διασκορπισμὸς τῶν ἐπιγραφικῶν αὐτῶν εὐρημάτων εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ δυσχέραναν τὸν προσδιορισμὸ τῆς θέσης τοῦ ἀρχαίου Χαροπέου (βλ. παρακάτω).

Ὁ σημαντικότερος καὶ καλύτερα διατηρημένος ἀπὸ τοὺς ἐνεπίγραφους λίθους εἶναι ἡ παραστάδα ἡ σωζόμενη στὸ ἐκκλησάκι τῆς ἁγ. Παρασκευῆς, ὅπου εἶναι χαραγμένες οἱ ἐφτά ἀπὸ τὶς ἀπελευθερωτικὲς πράξεις. Ὅπως στὴν ἀρχαιότητα, εἶναι καὶ τώρα χρησιμοποιημένος ὡς παραστάδα (δεξιὰ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ ἱερό). Τὸ ἐκκλησάκι αὐτὸ χρησιμεύει σήμερα ὡς καθολικὸ γυναικείου μοναστηριοῦ, πρόσφατα ἀνακαινισμένου. Ἐπειδὴ εἶναι μικρὸ καὶ σκοτεινὸ, πρόκειται νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ ἀνεγειρόμενη ἐκκλησίᾳ τρουλλωτῇ, ὅπως καὶ ἡ παλιά. Δρόμος γιὰ τροχοφόρα, μήκους δυὸ περίπου χιλιομέτρων ὑπάρχει σήμερα ἀπὸ τὸ μοναστήρι ὡς τὸ χωριὸ Σουληνάρι, τὸ ὁποῖο

συνδέεται μετὰ τὸ δημόσιο δρόμο Θηβῶν - Λεβαδιᾶς μετὰ ἀμαξιτὸ δρόμο μήκους ἄλλων δυὸ χιλιομέτρων.

Ἡ παραστάδα μετὰ τὶς ἐπιγραφές, ὅπως καὶ ἡ δευτέρα ποὺ βρίσκεται σὲ τρία κομμάτια στὸ μουσεῖο τῆς Θήβας, εἶναι μαρμάρινες σκοτεινοῦ γαλαζοπράσινου χρώματος, σχεδὸν μαύρου. Ὁ λίθος αὐτὸς ὀρύσσεται στὸ ὄρος Λαφύστιο (τῆς Γρανίτσας), ἀφθονεῖ ὅμως καὶ στὸν κοντινὸ λόφο ποὺ χρησίμευε ὡς ἀκρόπολη τῆς Κορώνειας. Οἱ περισσότερες ἐπιγραφές τῶν δυὸ παραστάδων ἀνήκουν χρονολογικὰ στὸν 1ο μ.Χ. αἰῶνα καὶ στὸν 1ο π.Χ. καὶ εἶναι φανερὸ πὼς τότε ἡ λατρεία τοῦ χάροπα Ἡρακλῆ βρισκό-

Εἰκ. 1. Ἡ περιοχή τῆς ἀρχαίας Κορώνειας. 1. Τὸ σημερινὸ χωριὸ Ὑψηλάντης (πρὶν Βρασταμίτες). 2. Βραχὴδης προβολὴ τῆς Πέτρας (ἀρχαῖο Τυφούσιο ὄρος). 3. Τέως Κωπαῖδα λίμνη. 4-5. Σημερινὴ (διαρρυθμισμένη) κοίτη τοῦ Κηφισοῦ στὰ κράσπεδα τῆς ἄλλοτε λίμνης. 6. Σημερινὸ χωριὸ Ἀλαλκομενές (ἄλλοτε παραλίμνια Μαιούρα). 7. Σημερινὸ χωριὸ Ἀγία Παρασκευή (ἄλλοτε Ἀγόριανη). 8. Μοναστήρι Ἀγ. Παρασκευῆς. 9. Χωριὸ Σωληνάρι (ἢ Σουληνάρι). 10. Σημερινὸ χωριὸ Κορώνεια (πρὶν Κουτουμουλᾶ). 11. Χωριὸ Ἀγία Τριάδα. 12. Χωριὸ Ἐλικῶν (πρὶν Ζερίκια). 13. Ὄρος Ἐλικῶν (Μεγάλη Λούτσα). 14. Πηγὴ Πότζα καὶ ὁμώνυμος ποταμός (ἀρχαῖος Φάλαρος). 15. Χωριὸ Ἀγ. Γεώργιος. 16. Ἀρχαία Κορώνεια. 17. Ποταμὸς Φάλαρος. 18. Ὄρος Λαφύστιον (τῆς Γρανίτσας). 19. Καλάμι. 20. Χωριὸ Λαφύστι (πρὶν Γρανίτσα). 21. Λεβάδεια. 22. Ποταμὸς Ἐρκυνα.

ταν σὲ μεγάλη ἀκμὴ. Ἀπὸ τὰ ἐπόμενα θὰ φανεῖ πὼς δὲν παρήκμασε οὔτε στὸν καιρὸ τοῦ Παυσανία οὔτε στὴ μεταγενέστερη περίοδο τῶν αὐτοκρατόρων, ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος.

2. Τὸ Λαφύστιο καὶ τὸ Χαρόπειο τῆς Κορώνειας

Μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν ὁ Ν. Παππαδάκης ἐπιδόθηκε μετὰ ζῆλο στὴν ἀναζήτησι τοῦ Χαροπείου, τὸ ὁποῖο σχεδίαζε νὰ ἀνασκάψει (ΑΔ 1916, 256 κπ.). Ἡ πρώτη θέση ποὺ σκέφτηκε ἦταν οἱ θερμὲς πηγές τῶν ΒΑ. ὑπω-

ρειῶν τοῦ Λαφυστίου ὄρους, γιατί εἶναι γνωστό πὼς πολλές πηγές, ἰδίως θερμές, θεωροῦνταν ἱερές τοῦ Ἡρακλῆ. Ἐπισκέφτηκε καὶ τὶς τέσσερες θερμές πηγές ποὺ βρίσκονται λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Λαφύστι (πρὶν Γρανίτσα), πρὸς τὸ ἐκκλησιάκι τοῦ ἁγ. Ἰωάννου καὶ τὸ Καλάμι, ἀριστερὰ τοῦ δημόσιου δρόμου πρὸς τὴ Λεβαδιά καὶ πρὶν ὁ δρόμος αὐτός, ἀφοῦ παρακάμψει τὸ Λαφύστιο ὄρος, στραφεῖ πρὸς τὰ δυτικὰ γιὰ νὰ μπεῖ στὴ Λεβαδιά. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία Κορώνεια ἡ περιοχὴ τῶν θερμῶν πηγῶν ἀπέχει (πρὸς τὰ βορειοανατολικά) 20 στάδια, δηλ. ὅσο κατὰ τὸν Πausanias (9, 34, 5) ἀπεῖχε τὸ ἱερὸ τοῦ Δία λαφύστιου, τὸ ἀναφερόμενο μαζὶ μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρακλῆ. Πιστεύοντας ὁ Παππαδάκις πὼς αὐτοῦ θὰ ἀνακάλυπτε λείψανα τοῦ Χαροπείου ἐρευνήσε ἐξαντλητικὰ τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸ χωριὸ Λαφύστι ὡς τὸ ἐκκλησιάκι τοῦ ἁγ. Ἰωάννη, ἐπίσης τὴν περιοχὴ τοῦ Καλαμιοῦ καὶ τὴν περιοχὴ μιᾶς μικρῆς σπηλιάς, κοντὰ στὴν ὁποία λίγα χρόνια πρὶν εἶχε βρεθεῖ ὁ ὄρος τῶν ἀρχαίων πόλεων Κορωνείας καὶ Λεβαδείας (βλ. παρακάτω). Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐρευνας ἦταν ἀπογοητευτικό: ἡ σπηλιά ποὺ ὁ Παππαδάκις εἶχε σκεφθεῖ νὰ τὴν ταυτίσει μὲ τὸ Χαρόπειο εἶχε δημιουργηθεῖ πρόσφατα ἀπὸ ντόπιους λατόμους, ἐνῶ γύρω στὸ ἐκκλησιάκι τοῦ ἁγ. Ἰωάννη καὶ στὶς θερμές πηγές δὲν ἀνακάλυψε οὔτε ἕχνος ἀρχαίου λίθου (ὅ.π. 259). Ἔτσι ἄφησε ἄλυτο τὸ πρόβλημα τῆς θέσης τοῦ Χαροπείου.

Τὸ χειμῶνα τοῦ 1980, ὑπομνηματίζοντας τὸ κεφ. 34 τῶν Βοιωτικῶν τοῦ Πausanias, εἶχα προτείνει ὡς τὴν προσφορότερη θέση γιὰ τὸ Λαφύστιο καὶ τὸ Χαρόπειο τῆς Κορωνείας τὴν περιοχὴ τῆς μεγάλης πηγῆς Πότζας, κοντὰ στὸ καθολικὸ τοῦ ἄλλοτε μοναστηριοῦ τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ χωριοῦ Ἀγ. Γεώργιος (σ. 219 κπ. τοῦ Ε' τόμου τοῦ Πausanias). Παλαιότερα ὁ A. Wilhelm, δημοσιεύοντας τὸν παρακάτω ἀναφερόμενο ἀρχαῖο ὄρο, εἶχε σκεφθεῖ τὴν ἴδια θέση, ἀλλ' ὁ N. Παππαδάκις δὲν βρῆκε τὴν ἀποψη σύμφωνη μὲ τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα (ὅ.π. 260).

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Πότζας ποὺ εἶναι τόσο πλούσια σὲ ἀρχαῖα κατάλοιπα, δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ἐπιγραφικὸ εὔρημα ποὺ νὰ ἐπιτρέπει μὲ βεβαιότητα τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἀναζητούμενου τεμένους. Τὸ κείμενο ὅμως τοῦ Πausanias καὶ ἡ μεγάλη πηγὴ εὐνοοῦν τὴν ταύτιση. Συγκεκριμένα ἡ ἀπόσταση τῶν εἴκοσι σταδίων ἀπὸ τὴν Κορώνεια (Πaus. 9, 34, 5) συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀπόσταση τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τῆς πηγῆς ἀπὸ τὴς ΒΔ. ὑπώρειες τῆς ἀκρόπολης τῆς Κορωνείας (πλησιάζει τὰ τέσσερα χιλιόμετρα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ κρᾶσπεδα τῆς πόλης ἦταν μικρότερη). Μὲ τὴν ἔκφραση ἐξ ἄλλου τοῦ Πausanias ἐς δὲ τὸ ὄρος τὸ Λαφύστιον καὶ ἐς τοῦ Διὸς τοῦ λαφυστίου τὸ τέμενος δὲν ἐξυπακούεται πὼς ἐδῶ συνεχίζεται ἡ κανονικὴ ἀπὸ τοῦ Τίλφους πορεία πρὸς τὰ ΒΑ. (μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸν Ὀρχομενόν), ὅπως νομίζει ὁ Παππαδάκις. Ἡ πορεία αὐτὴ συνεχίζεται ἀπὸ τῆς § 6 μὲ τὴ φράση τοῦ δὲ ὄρους τοῦ Λαφυστίου πέραν ἐστὶν Ὀρχομενός. Προηγουμένως ὁ Πausanias, ἀφοῦ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ Ἰώνιο καὶ μὲ τὴν Κορώνεια (§ 1 - 3), ἔκανε δυὸ διαδρομές (πρὸς τὰ Ν. καὶ τὰ ΝΔ. τῆς Κορωνείας), μιὰ μακρινή (40 σταδίων) ὡς τὸ Λιβήθριον (§ 4), δηλ. πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς σημερινῆς Μεγάλης Λούτσας, ὅπου εἶδε ἀγάλματα λιβηθρίων νυμφῶν κοντὰ σὲ δυὸ μεγάλες πηγές, καὶ μιὰ δεύτερη κοντινότερη (20 σταδίων) πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ση-

μερινοῦ Ἀγ. Ταξιάρχῃ, ὅπου ὑπάρχει ἄλλη μεγάλη πηγὴ καὶ τοπίο μὲ ἄφθονη βλάστηση, ὅπως καὶ σήμερα. Τὸ δεύτερο ἱερὸ ἀνῆκε στὸ λαφύστιο Δία (§ 5), τοῦ ὁποίου ὁ Πausanίας εἶδε μαρμαρίνο ἄγαλμα, ἴσως καὶ ναῖσκο, ὅπου ἦταν στημένο τὸ ἄγαλμα. Στὴ θέση τῆς μεγάλης πηγῆς καὶ κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Δία βρισκόταν τὸ λατρευτικὸ χτίσμα τοῦ χάροπα Ἡρακλῆ. Ὁ Πausanίας λέει πὼς ὁ χάροψ Ἡρακλῆς τιμῶνταν ἀνωτέρω τοῦ χώρου, ὅπου ἦταν στημένο τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία, ἐννοεῖται ὅμως μέσα στὸ ἴδιο τέμενος (στὸ Λαφύστιο) κι ὄχι σ' ἄλλο τόπο, ὅπως μπορεῖ νὰ νομίσει κανεὶς (ὁ Παππαδάκις δὲν ἔχει γνώμη γιὰ τὴ θέση τοῦ Χαροπέου, χαρακτηρίζει ὅμως τὸν Ἡρακλῆ εἴτε γείτονα εἴτε χωρὶς οἰκοῦντα τοῦ Λαφυστίου θεοῦ, ὅ.π. 239). Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον πὼς ἡ πηγὴ μὲ τὴν ἄμεση περιοχὴ τῆς ἦταν ἀφιερωμένη στὸν Ἡρακλῆ, ἐνῶ λίγα μέτρα χαμηλότερα ἦταν ὁ βωμὸς καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία. Ὁ Ἡρακλῆς δὲν ἦταν μόνο θεὸς τῶν θερμῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ γενικότερα μεγάλων πηγῶν (κεφαλαιῶν) ποὺ τὸ νερό τους σχημάτιζε μεγάλα ἢ μικρὰ ποτάμια: ὡς ἐπώνυμον πηγῶν ποταμίων ὑδάτων (ἐκτὸς τῶν λουτροπηγῶν) τὸν παρουσιάζει ὁ σύγχρονος τοῦ Πausanία ρήτορας Αἴλιος Ἀριστείδης στὸ λόγο ποὺ ἀφιέρωσε εἰδικὰ στὸν Ἡρακλῆ, § 64: *λουτρῶν τε τὰ ἡδίστα Ἡράκλεια ἐπωνυμίαν ἔχοντά ἐστι, χωρὶς δὲ πηγαὶ ποταμίων ὑδάτων, ἐπώνυμοι καὶ αὐταὶ τοῦ θεοῦ. Τοσαύτην παρὰ ταῖς νύμφαις εἴληχε τὴν προεδρίαν (ἡ προεδρία παρὰ ταῖς νύμφαις μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ κοινῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς, ὅπως Ἡρακλεῖ καὶ νύμφαις, Suppl. Epigr. Gr. XX, 1964, ἀριθ. 19). Στὴν Πότζα εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ Φαλάρου (βλ. ὅσα γράφει ὁ Παππαδάκις, ὅ.π. 259 - 260). Οἱ περίοικοι ὀνομάζουν τὸ Φάλαρο «ποτάμι τῆς Πότζας». Τὸ ρέμα του ποὺ δὲν στερεύει ποτὲ περνάει ἀκριβῶς στοὺς πρόποδες τῆς ἀκρόπολης τῆς ἀρχαίας Κορώνειας (στὰ Βορειοδυτικὰ τοῦ λόφου). Χυνόταν ἄλλοτε στὴν Κωπαῖδα καὶ σήμερα στὸν ἐκεῖ βραχίονα τῆς διαρρυθμισμένης κοίτης τοῦ Κηφισοῦ. Τὸ ποτάμι ὅμως αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νερά τῆς Πότζας, δέχεται καὶ νερά μερικῶν μικρῶν πηγῶν, καθὼς καὶ ὄμβρια (ἀρετῶν χειμάρρων τῆς περιοχῆς). Στὸ γειτονικὸ Ὅρχομενόν, στίς ἐκεῖ πηγές τοῦ Μέλανα ποταμοῦ, ὁ Πausanίας ἀναφέρει (9, 38, 6) πάλι λατρεῖα τοῦ Ἡρακλῆ: ὑπῆρχε ἐκεῖ ναὸς μὲ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ. Καὶ οἱ κορωνεῖς πρέπει νὰ εἶχαν στίς πηγές τοῦ δικοῦ τους ποταμοῦ (τοῦ Φαλάρου) ναὸ τοῦ Ἡρακλῆ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται οἱ παραστάδες μὲ τίς ἀπελευθερωτικῆς ἐπιγραφές. Ἡ μνεῖα τοῦ Φαλάρου μεταξὺ τῶν δυὸ ἱερῶν Λαφυστίου καὶ Ἰωνίου (9, 34, 5) ἀδικοιολόγητα ἐμπόδισε τὸν Παππαδάκι νὰ δεχτεῖ τὸ Λαφύστιο στὴν Πότζα: κατεβαίνοντας κανεὶς ἀπὸ τὸ Λαφύστιο μπορούσε νὰ μπεῖ στὴν Κορώνεια χωρὶς νὰ περάσει τὸ Φάλαρο, γιατί ἓνα μέρος τῆς πόλης βρισκόταν στὴν ἀριστερὴ ὄχθῃ τοῦ ποταμοῦ. Ἄν ὅμως πήγαινε ἀπὸ τὸ Λαφύστιο στὸ Ἰώνιο, ἔπρεπε νὰ περάσει τὸ Φάλαρο, γιατί τὸ Ἰώνιο βρισκόταν πέραν τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ στα νότια τοῦ ποταμοῦ καὶ τῆς ἴδιας τῆς Κορώνειας. Ὁ Πausanίας, ἀκολουθώντας προηγουμένως ἀντίθετη πορεία (ἀπὸ Ν. πρὸς Β.) ρητὰ λέει πὼς πέρασε ἀπὸ τὸ Ἰώνιο πρὶν φτάσει στὴν Κορώνεια (κεφ. 34, 1).*

Ἡ πλούσια βλάστηση καὶ ἡ πηγὴ τῆς Πότζας εἶχαν κάνει τὸ σχετικὰ ἀπόμερο τέμενος ἀξιοθέατο γιὰ τοὺς ξένους ποὺ ἐπισκέπτονταν τὴν Κορώνεια. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ

τὰ ψηφίσματα καὶ τὶς ἄλλες ἐπιγραφές, καθὼς καὶ τὰ γλυπτικὰ ἔργα τὰ στημένα ἐκεῖ. Ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ὁ Παυσανίας, ὁ ὁποῖος πρὶν ἐγκαταλείψει τὴν Κορώνεια ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὸ ἱερὸ καὶ μὲ τὸ μαρμαρίνο ἄγαλμα τοῦ Δία καὶ διεξοδικότερα μὲ τοὺς μύθους τοὺς σχετικούς μὲ τὸ λαφύστιο Δία καὶ μὲ τὸ χάροπα Ἑρακλῆ. Οἱ ξένοι πρέπει μὲ πολλή περιέργεια νὰ ἔφταναν ὡς τὸ τέμενος γιὰ νὰ δοῦν ἀπὸ κοντὰ τὸν τόπο, ὅπου ὁ βασιλιάς Ἀθάμας εἶχε φέρει τὸ Φρίξο καὶ τὴν Ἑλλη γιὰ νὰ τοὺς θυσιάσει καὶ ὅπου ὁ θεὸς εἶχε στείλει τὸ χρυσὸ κριάρι γιὰ νὰ δραπετεύσουν τὰ ἀθῶα ἀδέρφια. Αὐτοῦ ἔβλεπαν καὶ τὸ στόμιο τοῦ Ἀδῆ, ἀπὸ ὅπου ὁ Ἑρακλῆς εἶχε ἀναγάγει τὸν Κέρβερο. Ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς γῆς ἔφτανε τότε τὸ ἀφθονο νερὸ τοῦ Φαλάρου. Γιὰ τὸ πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον ποὺ εἶχε τὸ τοπίο οἱ κορωνεῖς ἔχτισαν αὐτοῦ τὴ στοᾶ (βλ. πίν. 7α-β) ποὺ πρόσφατα ἔσκαψε ὁ ἔφορος Θ. Σπυρόπουλος (ΑΔ 1972, Χρον. 316). Στὴ στοᾶ ἦταν στημένες ἐπιγραφές. Τὸν περασμένο αἰῶνα εἶχε βρεθεῖ ὁ λίθος ὑπ' ἀριθ. 2882 IG, VII ποὺ ἔχει χαραγμένο μέρος ἐπιστολῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, καθὼς καὶ ἐνεπίγραφα βάθρα ἀπὸ γλυπτικὲς εἰκόνες τοῦ Ἀδριανοῦ (IG VII 2879 *Πόπλιον Αἴλιον Ἀδριανὸν ἢ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος* καὶ 2880 *θεὸν Ἀδριανὸν ἢ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος*). Ὁ Ἀδριανὸς πρέπει νὰ εἶχε ἐνδιαφερθεῖ εἴτε γιὰ τὸν ἐξωραϊσμὸ τοῦ τεμένους εἴτε γιὰ τὸ χτίσιμο ἢ τὴν ἀνακαίνιση τῶν ἐκεῖ ναίσκων καὶ τῆς στοᾶς. Ἀπὸ μιὰ ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε τὸν περασμένο αἰῶνα στὸ χωριὸ Ἀγ. Γεώργιος εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ κορωνεῖς εἶχαν σημαντικὸ τέμενος γιὰ τὸν Ἑρακλῆ τιμώμενον μὲ τὸ προσωνύμιο *παλαίμων*. Ὁ παλαίμων Ἑρακλῆς (δηλ. ἐκεῖνος ποὺ μὲ ἐπιτυχία κατεπάλαισε τὶς δυνάμεις τοῦ κάτω κόσμου, τὸν Κέρβερο καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ἀδῆ)μποροῦσε νὰ ἀποκαλεῖται καὶ χάροψ Ἑρακλῆς. Εἶναι πολὺ πιθανὸ τὸ σημαντικὸ τέμενος ποὺ ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφὴ, μὲ νὰ, στοᾶ καὶ ἄλλες κατασκευὲς νὰ εἶναι τὸ τέμενος τῆς Πότζας, ἀφοῦ ὡς τώρα ἄλλο μεγαλύτερο δὲν βρέθηκε: *Ἑρακ]λεῖ παλαίμονι καὶ τῇ πόλει Μελάντιχος Ἀρίστωνος τὸν ναὸν καὶ τὴν στοᾶν καὶ τὰ λοιπὰ πάντα ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέθηκε* (IG VII 2874, βλ. καὶ ΑΔ 1916, 243, 5).

Μὲ τὴ θέση τοῦ Λαφυστίου στὸν Ἀγ. Ταξιάρχῃ εἶναι σύμφωνες καὶ οἱ τοπογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ παρέχει ἡ πολὺ ἀκρωτηριασμένη ἐπιγραφὴ, ἡ σχετικὴ μὲ τὰ ὅρια τῶν ἀρχαίων πόλεων Λεβαδείας καὶ Κορωνείας ποὺ πρώτη φορὰ τὴ δημοσίευσε ἀρκετὰ ἀποκαταστημένη ὁ Adolf Wilhelm (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien 1911, 13 κπ.):

Ὅρια Ἑλικ]ωνιάδος γᾶς
 ..Λεβα]δειήωμ ποτὶ
 Κορωνῆας ὡς] Βοιωτοὶ ὄριτταγ
 ...] ν' ἐς τᾶμ παγᾶων
 ...] ὡς τὰ ἄκρα ὡς ὅ-
 δωρ ῥέει ἐπὶ τ]ὸμ βωμόν τῷ Δι-
 ὸς τῷ λαφυστί]ω.

Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὸ κοινὸ τῶν βοιωτῶν ἔβαλε ὡς ὄριο τῶν δυὸ γειτονικῶν ἐπι-

κρατειῶν τὴν ἐπιμήκη κορυφογραμμὴ τοῦ βουνοῦ τῆς Γρανίτσας (Λαφύστιου ὄρους) ποὺ εἶχε πηγές σ' ἀμφοτέρω τὰ πέρατά της (στὸ ἓνα τὶς θερμὲς πηγές τῆς βορειο-ανατολικῆς πλαγιᾶς καὶ στὸ ἄλλο τὴν πηγὴ ποὺ τὰ νερά της ἔρρεαν κοντὰ στὸ βωμὸ τοῦ λαφύστιου Δία). Οἱ στίχοι 4 καὶ 5 ποὺ κατὰ τὸν Wilhelm δὲν μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν, γιατί λείπουν τὰ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀσφαλῆ στηρίγματα, θὰ μπορούσαν κατὰ τὸν ἴδιο νὰ περιέχουν τὶς λέξεις: [καὶ ἐτερμάξα]ν ἐς τὰμ παγάων/ [τὰν θερμάων] ὡς τὰ ἄκρα. Τὸ ὅλο νόημα θὰ ἦταν: «ὡς ὄριο θὰ χρησιμεύει τὸ ὄρος Λαφύστιο, ἀπὸ τὶς θερμὲς πηγές (ἢ πρόθεση ἐς ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἐκ), ὅπως προχωρεῖ ἡ κορυφογραμμὴ μέχρι τοῦ τέρματός της, δηλ. πάνω ἀπὸ τὴν πηγὴ ποὺ τὸ νερό της ῥέει πρὸς τὸ βωμὸ τοῦ λαφύστιου Δία».

Τὰ πράγματα δὲν ἀλλάζουν μὲ τὴν συμπλήρωση ποὺ πρότεινε τελευταῖα ὁ P. Roesch, *Thespies et la confédération béotienne* (1965) 65: [ὄρια τᾶς Τροφ]ωνιάδος γᾶς [ἰαρᾶς κῆ Λεβα]δειήωμ ποτὶ [Κορωνεῖας ὡς] Βοιωτοὶ ὤριτταγ [κὰτ τὰν ὁδὸν τὰ]ν ἐς τὰμ παγάων [ἄγωσαν ἔττε] ὡς τὰ ἄκρα ὡς ὕ[δωρ ῥέει ἐπὶ τ]ὸμ βωμὸν τῷ Δι[ὸς τῷ λαφουσί]ω. Ἡ συμπλήρωση αὐτὴ συμπεριλαμβάνει μὲ τὴν πόλη τῆς Λεβαδιᾶς καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ τροφώνιου Δία ποὺ θὰ μπορούσε μόνο του ἢ μαζὶ μὲ τὴν πόλη νὰ χαρακτηρίζεται ὡς *Τροφωνιάς γᾶ*. Ἡ ἄλλη ὅμως συμπλήρωση κὰτ τὰν ὁδὸν τὰν ἐς τὰμ παγάων ἄγωσαν εἶναι μᾶλλον ἀτυχής, γιατί ὡς σύνορο προτιμότερη εἶναι ἡ κορυφογραμμὴ καὶ ὅχι ἓνας δρόμος ποὺ δὲν ἔχει τὴν ἴδια μονιμότητα. Γιὰ ποιοὺ λόγους τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δυὸ πέρατα τῆς συνοριακῆς γραμμῆς ὀρίστηκε μὲ τὸ βωμὸ τοῦ λαφύστιου Δία (ἀντὶ τῆς ἐκεῖ κορυφῆς ἢ τῶν προπόδων της) τὸ καταλαβαίνει κανεὶς, ἂν βρεθεῖ στὸν Ἀγ. Ταξιάρχῃ καὶ στὴν πηγὴ τῆς Πότζας: πάνω ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τελειώνει τὸ ἐπίμηκες βουνὸ τῆς Γρανίτσας, μὲ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ προφ. Ἡλία στὴν κορυφὴ τοῦ τέρματος. Ἄν ἡ ὁροθεσία γινόταν σήμερα, τὸ ἐκκλησάκι αὐτὸ θὰ ἀναφερόταν ὡς τὸ τέρμα τῆς συνοριακῆς γραμμῆς. Στὴν ἀρχαιότητα δὲν ὑπῆρχε ἐμφανὲς μνημεῖο στὴν κορυφὴ, ὑπῆρχε ὅμως χαμηλά, στὸ τέρμα τοῦ βουνοῦ, τὸ σημαντικὸ ἱερὸ Λαφύστιο καὶ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ μνημονευτεῖ. Μ' ἄλλα λόγια ὁ «βωμὸς τοῦ Δία» μὲ τὴν ἐκεῖ πηγὴ ἀναφέρονται ὡς τὸ πρὸς τὰ ΝΔ. τέρμα τῆς συνοριακῆς γραμμῆς. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι πὼς οἱ γειτονικὲς πόλεις Λεβάδεια καὶ Κορώνεια εἶχαν τόσο κοντὰ καθεμιὰ ἀπὸ ἓνα ἱερὸ τοῦ ὑποχθόνιου Δία, ἡ πρώτη τοῦ Τροφώνιου καὶ ἡ δεύτερη τοῦ Λαφύστιου. Τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ταξιάρχῃ ἔχει ἐντοιχισμένες ἐπιτύμβιες στῆλεις στὶς πλευρὲς νότια καὶ ἀνατολική (πίν. 8β καὶ 9α), ἐνῶ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀπὸ μικρὸ κτίσμα εἶναι χρησιμοποιομένο στὸ νεώτερο ἀνάλημμα κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας (πίν. 8α).

3. Ποιὸς εἶναι ὁ χάροψ Ἡρακλῆς

Ὁ λίθινος ἀρχαῖος ὄρος ἀναφέρει μόνο βωμὸ τοῦ Δία στὸ Λαφύστιο ἱερὸ. Αὐτὸ ἐπιτρέπει τὴν εἰκασία πὼς στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα δὲν εἶχε ἀκόμα ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ ὁ χάροψ Ἡρακλῆς. Ἡ ἐγκατάστασή του συμπίπτει μὲ τὴ μεγάλη ἐπίδοση ποὺ πῆρε ἡ

λατρεία του Ἡρακλῆ στα ὄψιμα ἑλληνιστικά καὶ στα ρωμαϊκά χρόνια. Στὴ Βοιωτία ἀποδόθηκε τότε ὡς προσωνύμιο στὸν Ἡρακλῆ τὸ ὄνομα Χάροψ (*χαροπός* ἢ *εὐμενής*), συνηθισμένο, μεταξὺ τῶν ἄλλων, καὶ ὡς ὄνομα ἀνθρώπων: δυὸ στῆλες ἀπὸ τὴν Κορώνεια ἦταν στημένες σὲ τάφους γυναικῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν τὸ ὄνομα Χαροπῖς: IG VII 3049 *Χαροπὶ χαῖρε* καὶ 3037 *Χαροπῖς*. Ἐνας ἱερέας τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ὠρωπὸ λεγόταν Χαροπίδης (IG VII 4256). Ἀλλὰ βοιωτικά καὶ πανελλήνια ὀνόματα ἀνθρώπων: Χάροψ, Χαροπῖνα ἢ Χαροπεῖνα, Χαροπῖνος, Χαρόπεια, Χαρόπη. Ἐχουν τὴν ἔννοια τοῦ πρόσχαρου ἀνθρώπου. Στὴ Βοιωτία ἔδωσαν καὶ στὸν Ἄδη εὐφημιστικά τὸ ὄνομα Χάροψ, ὅπως ἄλλοι εὐφημιστικά τὸν ἀποκαλοῦσαν Πλούτωνα (πλουτοδότη). Ἀπὸ τὴ βοιωτικὴ Θέσβη εἶναι γνωστὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ μιὰ ἱέρεια τοῦ θεοῦ Χάροπα (ὄχι χάροπα Ἡρακλῆ (W. Peek, Gr. Grabepigr., ἀριθ. 1941) καὶ στὶς Θεσπιές ἀναφέρεται ἄλλη ἱέρεια, ἐπίσης τοῦ Χάροπα (IG VII, ἀριθ. 1870, κατὰ τὴν ἀσφαλῆ συμπλήρωση τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὸ Ν. Παππαδάκι, ΑΔ 1916, 237). Ἡ ἱέρεια αὐτὴ στὴν Κορώνεια, ὅπως μαρτυροῦν οἱ πολυάριθμες ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές, βρισκόταν στὴν ὑπηρεσία ὄχι τοῦ θεοῦ Χάροπα, ἀλλὰ τοῦ χάροπα Ἡρακλῆ.

Στὸν Ὀμηρὸ ὁ κυρίαρχος τοῦ κάτω κόσμου ἔχει τὸ κοινὸ ὄνομα Αἴδης καὶ εἶναι θεὸς ἀμείλιχος καὶ ἔχθιστος (Ἰλ. I 158 - 159). Θὰ μπορούσε μὲ τὸ ὄνομα Πλούτωνα νὰ γίνεῖ εὐμενής ἢ καλόβουλος, ἀλλὰ ὡς Πλούτωνα δὲν τὸν ξέρεῖ ὁ Ὀμηρὸς. Ὡς Αἴδης ἀμείλιχος εἶναι δυνατὸ νὰ καμφθεῖ μόνο μὲ τὴ βία καὶ ὁ Ὀμηρὸς ξέρεῖ μιὰ ὑπαρξὴ μὲ ἀκατάβλητη σωματικὴ ρώμη, τὴ μόνη πού μπόρεσε νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὸν ἄγριο θεὸ καὶ πού μπόρεσε ἀκόμη νὰ παραβιάσει τὴν πύλη τοῦ σκυθρωποῦ βασιλείου του καὶ νὰ ἀπαγάγει τὸν τερατώδη φύλακά της. Εἶναι ὁ Ἡρακλῆς πού ἤδη στὴν Ἰλιάδα (E 395 - 397) ἐμφανίζεται ὡς θριαμβευτὴς στὴ σύγκρουσή του μὲ τὸν Ἄδη καὶ ὡς φιλικὸς συμπαράστατος τῶν ἀνθρώπων. Στὴ Βοιωτία καὶ στὴ Θεσσαλία ὁ ἀδυσώπητος κυρίαρχος τοῦ κάτω κόσμου ἦταν ἓνας θεὸς λαφύστιος, δηλ. ὑπαρξὴ πού λαίμαργα σπαράζει τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ θεὸς αὐτὸς καὶ ὅταν ταυτίστηκε μὲ τὸ Δία, παρέμεινε σκληρὸς καὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν μπορούσαν νὰ τὸν κάμψουν παρὰ μόνο μὲ ἀνθρωποθυσίες (Ἡροδ. 7, 197). Οἱ κορωνεῖς εἶχαν καὶ αὐτοὶ τέμενος γιὰ τὸ λαφύστιο Δία, τὸ ἐποῖο συνέπεσε νὰ βρίσκεται κοντὰ στὴν πηγὴ τοῦ μεγαλύτερου ποταμοῦ τους, μέσα σὲ σκιερὸ φυσικὸ βαθούλωμα, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Ἡ μεγάλη πηγὴ, ὅπως ἄλλοι, ἀφιερώθηκε καὶ ἐδῶ στὸν Ἡρακλῆ, ὁ ἐποῖος ἔτσι βρέθηκε συγκυρίαρχος τοῦ Λαφυστίου ἱεροῦ. Ἡ βοιωτικὴ προσωνυμία χάροψ πού δὲν μπορούσε ν' ἀποδοθεῖ στὸ Δία, γιὰ αὐτὸς ἦταν ἤδη λαφύστιος, ἀποδόθηκε στὸν Ἡρακλῆ καὶ ὁ Ἡρακλῆς μετέβαλε τὸ σκυθρωπὸ Λαφύστιο σὲ χῶρο πρόσχαρο καὶ φιλικό.

Ὡς ὑπαρξὴ μὲ δεσμοὺς πρὸς τὸν κάτω κόσμο ὁ Ἡρακλῆς τιμῶνταν πολὺ σ' ὀλόκληρο τὸν ἀρχαῖο κόσμο κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ἰδίως τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ὁ Κικέρων πού ἐκθέτει στὸ *De natura deorum*, 3, 42 τίς γνωστότερες στοὺς συγχρόνους του μορφές τοῦ ἥρωα κατατάσσει τὸν Ἡρακλῆ αὐτὸν στοὺς λεγόμενους Δακτύλους τοῦ ἔρους Ἰδὴ καὶ προσθέτει πὼς οἱ ἄνθρωποι τὸν λατρεύουν μὲ τίς συνήθειες γιὰ τίς ὑπάρξεις τοῦ κάτω κόσμου ἱεροπραξίες (ἐκεῖνες πού λέγονταν *inferiae* στὴ Ρώμη):

Hercules ex idaeis Digitis, cui inferias adferunt. Στούς ἰδαίους Δακτύλους κατατάσσει καὶ ὁ Πausanías τὸν Ἡρακλῆ τῶν Θεσπιῶν, στὸ ἱερὸ τοῦ ὁποῖου ὑπηρετοῦσε ἰέρεια (9, 27, 8). ἰέρεια ὑπηρετοῦσε καὶ στὸ ἱερὸ τοῦ χάροπα Ἡρακλῆ τῆς Κορώνειας. Τὸν Ἡρακλῆ τῶν Θεσπιῶν ὅμως ὁ Pausanías δὲν τὸν ἀποκαλεῖ χάροπα, ἀν καὶ μιὰ «ἰέρεια χάροπος» εἶναι ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένη γιὰ τὶς Θεσπιές (βλ. παραπάνω). Ἔτσι ὁ Χάροψ τῶν Θεσπιῶν δὲν εἶναι βέβαιος, ἀν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Ἡρακλῆ χάροπα τῆς Κορώνειας.

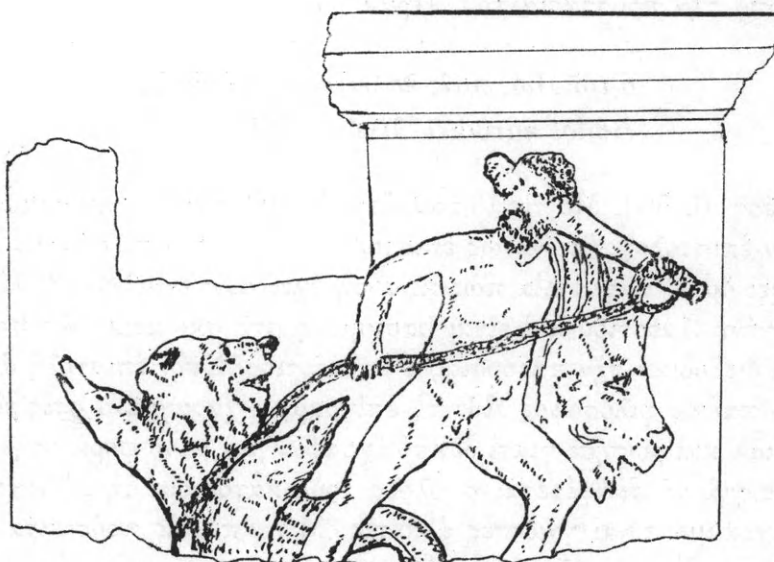
Ὁ χθόνιος Ἡρακλῆς, τοῦ ὁποῖου τὴ συμπαράσταση ἤθελαν νὰ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὴν κάθοδό τους στὸν Ἄδη στὶς ἐλληνικὲς πόλεις εἶχε συνηθέστερα τὰ προσω-
νύμια *κυναγίδας* ἢ *κυνάδας* (δηλ. ἐκεῖνος ποὺ αἰχμαλώτισε καὶ ἔβγαλε ἀπὸ τὸν Ἄδη τὸν Κέρβερο) ἢ *παλαίμων* καὶ *καλλίνικος* (ἐκεῖνος ποὺ πάλαιψε μὲ τὸν κυρίαρχο τοῦ κάτω κόσμου καὶ τὸν νίκησε) ἢ ἀκόμα *παγκράτης*, ὅπως στὸ σημαντικὸ παριλίσιο ἱερὸ τῆς Ἀθήνας ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Γιάνν. Μηλιάδης (ΠΑΕ 1953, 47 κπ. καὶ 1954, 41 κπ.). Ὅπως ὁ χάροψ Ἡρακλῆς τῆς Κορώνειας ἔτσι καὶ ὁ παγκράτηςμποροῦσε νὰ ἀποκαλεῖται καὶ παλαίμων (ὑπάρχει καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἱερὸ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή *Ἡρακλεῖ παλαίμονι*). Ὁ παγκράτης εἶχε τὴ μορφή καλόβουλης χθόνιας θεότητας καὶ τὸ ἱερό του, γνωστὸ ὡς Παγκράτιον, ἐπέζησε ὡς τὰ πρῶιμα χριστιανικὰ χρόνια καὶ ἔδωσε τὸ ὄνομά του στὴ γειτονικὴ ἀθηναϊκὴ συνοικία.

4. Ὁ Ἡρακλῆς στὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος

Ἡ μεγάλη δημοτικότητα τοῦ Ἡρακλῆ στὰ ἐλληνιστικὰ καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ξεκίνησε ἀπὸ τὴ σχέση του μὲ τὸν κάτω κόσμον ποὺ χρονολογικὰ εἶναι ἢ παλαιότερη: ἢ ἀναγωγή τοῦ Κερβέρου καὶ (σ' ἄλλῃ εὐκαιρία) ἢ ἐπιτυχῆς ἀναμέτρηση τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ἄδη εἶναι οἱ μόνοι ἄθλοι του οἱ γνωστοὶ στὴν Ἰλιάδα (Θ 362 κπ. καὶ Ε 395 κπ.). Ὅταν στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια διαμορφώθηκε ὁ λεγόμενος κανόνας τοῦ «δωδέκαθλου», πάλι τὴν πρώτη θέση πῆραν τὰ κατορθώματα τοῦ Ἡρακλῆ ἐναντίον δυνάμεων τοῦ κάτω κόσμου. Πλῆθος συγγενῶν τοπικῶν θρύλων, ἀρχικὰ ἀσχετων μὲ τὸν Ἡρακλῆ, ἀποδόθηκαν σ' αὐτὸν καὶ τὸν ὕψωσαν σὲ θεϊκὴ μορφή ἀκατάβλητη καὶ φιλικὴ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Τὰ ἀνθρωποκτόνα πουλιὰ τῆς Στυμφάλου π.χ. ἀνήκουν στοὺς πολυάριθμους καὶ ποικιλόμορφους δαίμονες τοῦ θανάτου, ὅπως οἱ ἄρπυιες. Τὸ λεοντάρι τῆς Νεμέας ἦταν ὑπαρξὴ ἐξίσου ὀλεθροφόρα, ὅσο καὶ ἡ βοιωτικὴ σφίγγα, ἡ ὁποία ἦταν κατὰ τοὺς μύθους ἀδελφὴ του. Ὁ Γηρυονέας εἶναι ἓνα ἀντίγραφο τοῦ Ἄδη, μορφή ἀγριότερη ἀπ' αὐτόν, γιατί ἦταν τρισώματος· ἦταν γιὸς τοῦ θεοῦ τοῦ κάτω κόσμου Ποσειδῶνα, ἐγκαταστημένος στὴν ἀπώτερη Δύση, ὅπου πολλοὶ μῦθοι τοποθετοῦν τὸ βασίλειο τοῦ Ἄδη. Ἀλλῇ εἰσβολὴ τοῦ Ἡρακλῆ στὸ βασίλειο τῆς μακρινῆς Δύσης ἔγινε χάριν τῶν «μήλων τῶν Ἑσπερίδων» ποὺ τὰ φρουροῦσε ὑπαρξὴ τερατώδης, ἓνας δράκοντας μὲ ἑκατὸ κεφάλαια, γεννημένος ἀπὸ τὴν Ἑχιδνα. Σκοτεινὴ μορφή, παρόμοια μὲ τοῦ Γηρυονέα, ἐμφανίζεται ὡς βασιλιάς τῆς Ἡλιδας μὲ τὸ ὄνομα Αὐγέας ἢ Αὐγείας, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ συνεργασία

τῶν φοβερῶν ἀνεψιῶν του Μολιονιδῶν νίκησε τὸν Ἡρακλῆ· οἱ Μολιονίδες ἦταν δυὸ αἱμοβόρες ὑπάρξεις ἐνωμένες σὲ μία ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω (ἐπομένως ἄλλο τέρας τοῦ κάτω κόσμου). Ὁ Ἡρακλῆς μόνο μὲ αἰφνιδιασμὸ μπόρεσε νὰ τοὺς σκοτώσει, ὥστε νὰ καταβάλει ἔπειτα καὶ τὸν Αὐγεία. Ὑπάρξεις τοῦ κάτω κόσμου ἦταν καὶ τὰ ἀνθρωποφάγα ἄλογα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Θράκης (πολλαπλῇ ἐπανάληψη τοῦ δαιμονικοῦ ἀλόγου ποὺ ἀρπάζει στὴ ράχη τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς φέρνει στὸν κάτω κόσμο). Ὁ Ἡρακλῆς ἔπιασε τὸ βασιλιά καὶ τὸν παρέδωσε ὡς τροφή στὰ ἄλογα. Ἐξω ἀπὸ τὸν κανόνα τῶν «δώδεκα ἄθλων» ὑπάρχουν μῦθοι ποὺ μὲ μεγαλύτερη ἐνέργεια παρουσιάζουν τὴ νικηφόρα σύγκρουση τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὸν κυρίαρχο τοῦ κάτω κόσμου. Ὡς βασιλιάς τῆς Πύλου ὁ κυρίαρχος αὐτὸς εἶχε τὸ ὄνομα Νηλεὺς (ἄσπλαχνος)· ἀντιμετώπισε τὸν Ἡρακλῆ μὲ τὴ βοήθεια τῶν γιῶν του, ιδίως τοῦ μεγαλύτερου ποὺ λέγονταν Περικλύμενος, δηλ. «ὀνομαστός» (ὡς μαχητῆς καὶ ὡς ἡγεμόνας στὸν πλατὺ κόσμο τῶν σκιῶν). Ὁ Ἡρακλῆς ἀναμετρήθηκε πρῶτα μὲ τὸν ἰσχυρὸ γιὸ καὶ ἀφοῦ τὸν νίκησε ἐξόντωσε καὶ τὸν πατέρα. Τὸ ὄνομα Πύλος δινόταν σὲ ἱερὰ ὑποχθόνιων θεοτήτων, ὅπου ὑπῆρχαν καὶ στόμια καθόδου στὸν Ἄδη. Ἡ καθόδος κατέληγε στὴν πύλη τοῦ ὑποχθόνιου βασιλείου ποὺ γιὰ νὰ χωράει τὰ πλήθη τῶν ἀνθρώπων ποὺ διαρκῶς κατέφθαναν ἦταν πολὺ πλατιά (εὐρυπυλὲς Ἄιδος δῶ στὴν Ἰλιάδα Ψ 74). Μακρὸς εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ Ἡρακλῆ κατὰ τῶν μισητῶν αὐτῶν δυνάμεων: στὴν Ὠλενο κατέβαλε τὸν κένταυρο Εὐρυτίωνα, σκοτεινὴ δαιμονικὴ ὑπαρξὴ σὰν τὸν κένταυρο Νέσσο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ βρεῖ τὸ θάνατο ὁ ἴδιος ὁ Ἡρακλῆς. Ὁ Εὐρυτίων εἶχε ἀρπάζει τὴν κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ὠλένου Δεξαμενοῦ, φίλου τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ Ἡρακλῆς σκότωσε τὸ βίαιο κένταυρο καὶ ἐλευθέρωσε τὴ νέα. Καὶ στίς Φερὲς τῆς Πελασγιώτιδας ἐπανάφερε στὴ ζωὴ τὴν Ἀλκιστὴ παραβιάζοντας τὸ βασίλειο τοῦ Ἄδη. Ὡς τελευταία ἐνέργειά του ἐναντίον τοῦ κυρίαρχου τῶν νεκρῶν οἱ μῦθοι ἀναφέρουν τὴν *Οἰχαλίας ἄλωση* καὶ τὴν ἐξόντωση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Εὐρύτου. Τὸ ὄνομα Εὐρυτος εἶναι τοπικὴ ἐπὶ κληση τοῦ Ἄδη καὶ Οἰχαλία εἶναι ἡ ἀπόκοσμη χώρα τῶν οἰχομένων (τῶν νεκρῶν, σύμφωνα μὲ μιὰ ἐλκυστικὴ παλιὰ ἐτυμολογία, βλ. Archiv f. Religionswiss. 24, 1926, 51). Τὸ κατόρθωμα αὐτὸ (ἔξω πάντα ἀπὸ τὸν κανόνα τῶν «12 ἄθλων») θεωροῦνταν στὰ ἐλληνιστικὰ καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ὡς τὸ τελευταῖο τοῦ Ἡρακλῆ. Ἔτσι ὁ μεγάλος αὐτὸς εὐεργέτης ἄρχισε τὴν ἐπίγεια δραστηριότητά του μὲ τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ Ἄδη καὶ τῶν ἐκεῖ τερατωδῶν ὑπάρξεων καὶ τελείωσε μὲ τὸν ἴδιο πόλεμο. Μὲ τὸν καιρὸ ὁ τομέας αὐτὸς τῆς ἡράκλειας δραστηριότητος ἐπαιρνε μεγαλύτερο βάθος καὶ πλουτιζόταν μὲ νέο περιεχόμενο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κάνει ὅλο καὶ προσφιλέστερη τὴ μορφή τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ Σενέκας, ἐμβιβάζοντάς μὲ βάση τὴς ἀρχὲς τῆς στωικῆς φιλοσοφίας στὸ νόημα τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ Ἡρακλῆ, δικαιώνει τὴν ἀποθέωσή του: τὸ μέγα ἔργο του ἦταν νὰ χτυπήσει πρῶτα τὴς δυνάμεις τοῦ κακοῦ ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα καὶ ἔπειτα νὰ ἐξοικειώσει τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸ βασίλειο τοῦ «ἄγριου Ἄδη». Γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὁ Ἡρακλῆς ἐπιφύλαξε μαρτυρικὸ θάνατο, εὐθὺς μετὰ τὸν ὁποῖο τὸ πνεῦμα του πῆρε τὴ θέση τοῦ ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς (μακρινὴ ἀναλογία μὲ τὸ μαρτυρικὸ τέλος καὶ τὴν ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ).

Ὁ Σενέκας στὴν τραγωδία *Hercules Oetaeus* παρουσιάζει τὴ μητέρα τοῦ Ἡρακλῆ παροῦσα στὶς τελευταῖες στιγμές του. Ἡ Ἀλκμήνη ὀλοφύρεται μπροστὰ στὴν πυρὰ μέχρις ὅτου ὁ Ἡρακλῆς ἐπιφαίνεται γιὰ νὰ τὴν παρηγορήσει καὶ νὰ τὴ βεβαιώσει πὺς νίκησε γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά τὸν Ἄδη: *infernā vici rursus loca* (στίχ. 1940 κπ.). Στὸ κέντρο τῆς ἡράκλειας μυθολογίας βρισκόταν ἡ νίκη τοῦ ἥρωα ἐπὶ τοῦ θανάτου ὅχι μόνο στὴ Βοιωτία, ἀλλὰ καὶ σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνορρωμαϊκὸ κόσμο. Στὰ τοιχώματα τῶν μαρμάρινων σαρκοφάγων ἀπεικονίζονταν συχνὰ ἄθλοι τοῦ Ἡρακλῆ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὴν πρώτη θέση εἶχε ἡ ἀναγωγή τοῦ Κερβέρου, ὅπως στὴν πολὺ σημαν-

Εἰκ. 2. Κομμάτι μαρμάρινης σαρκοφάγου ἀπὸ τὶς Θεσπιές τῆς Βοιωτίας μετὰ παράσταση τοῦ Ἡρακλῆ μετὰ τὸν Κέρβερο.

τική τῶν βοιωτικῶν Θεσπιῶν, τῆς ὁποίας τὰ κομμάτια βρίσκονται στὸ ἐθνικὸ μουσεῖο τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ σὲ πλῆθος σαρκοφάγων τῆς Δύσης (βλ. εἰκ. 2). Στὴ Δύση ὁ Ἡρακλῆς μπορεῖ νὰ μὴν εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ τέλεια θεότητα τοῦ κάτω κόσμου, ἀλλὰ νὰ ἔμεινε ἀπλῶς σύμβολο τοῦ θριάμβου ἐπὶ τοῦ θανάτου ἢ νὰ ἀπεικονίζόταν στὶς σαρκοφάγους σὰν ἔκφραση τοῦ πόθου γιὰ εὐτυχὴν κάθοδο στὸν κόσμο τῶν σκιῶν (αὐτὴ τὴν ἀποψη εὐνοεῖ ὁ J. Bayet στὴ μακρὰ μελέτη *Hercule funéraire*, *Mélanges d'Arch. et d'Hist.* 1921 - 1922, 219 κπ. καὶ 1923, 19 κπ.). Στὴ Βοιωτία ὅμως, ὡς χάρος, δὲν ἔμεινε ἀπλὸ σύμβολο, ἀλλὰ ἐξελίχτηκε σὲ ἀληθινὸ θεὸ καλὸβούλο, ἔτοιμο νὰ προστατέψει, κατὰ τὸ γεμάτο κινδύνους ταξίδι πρὸς τὸ ὑπερπέραν, ὅλους ἐκείνους ποὺ ἤθελαν νὰ τὸν ἐμπιστευθοῦν. Σύμβολα μπορεῖ νὰ ἦταν οἱ ἄθλοι τοῦ Ἡρακλῆ σὲ χριστιανικὲς σαρκοφάγους τῶν παλαιότερων χρόνων, γιὰ τὴν καὶ οἱ χριστιανοὶ τοὺς συνήθιζαν τότε. Μετὰ τὸν καιρὸ ὅμως σ' αὐτὲς τὶς σαρκοφάγους οἱ ἄθλοι τοῦ Ἡρακλῆ ἀντικαταστάθηκαν μετὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἄθλοι ἐπικράτησε νὰ ἔχουν ὡς ἀντίστοιχά τους τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ.

Ἀλλὰ ὁ Ἡρακλῆς στὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος δὲν ἦταν ἀπλῶς μιὰ παρήγορη θεότητα γιὰ τὶς τελευταῖες στιγμὲς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἦταν πλατύτερα ἓνα εἶδος «φύλακα ἀγγέλου» καὶ στὴν καθημερινή ζωή, ἓνας συμπαραστάτης σὲ κάθε εἰδους ἀντιξοότητα. Πολλοὶ μάλιστα ἀναγνώριζαν ὡς πολὺ παλιὸ τὸν ρόλο αὐτοῦ τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ Διογένης Λαέρτιος, γράφοντας στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια (στὸν 3ο μ.Χ. αἰ.) ἀποδίδει στὸ σινωπέα κυνικὸ φιλόσοφο Διογένη, ποὺ ζοῦσε ἐξακόσια χρόνια πρὶν, ἓνα σχόλιο σχετικὸ μὲ τὸ παρακάτω δίστιχο, τὸ ὁποῖο ὁ Λαέρτιος ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ πὼς ἦταν γνωστὸ ἤδη στὸν 4ο π.Χ. αἰ. Βέβαιον εἶναι μόνον πὼς στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια πολλοὶ εὐλαβεῖς οἰκογενειάρχες τὸ χάραζαν στὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ τους γιὰ νὰ τὸ θέσουν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἡρακλῆ:

ὁ τοῦ Διὸς παῖς καλλίνικος Ἡρακλῆς
ἐνθάδε κατοικεῖ. Μηδὲν εἰσίστω κακὸν

(βλ. Διογ. Λαέρτ. 6, 50). Μὲ τὶς ἴδιες λέξεις ἀναφέρεται τὸ ἐπίγραμμα στὴν ἐκδοσὴ τῶν «Ἑλλήνων ἐπιστολογράφων» ὡς ἐπιστολὴ τοῦ κυνικοῦ φιλοσόφου Διογένη (ἀριθ. 36), δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία πὼς κι αὐτὴ ἔχει συνταχθεῖ ὄχι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διογένη Λαέρτιου καὶ εἶναι βασισμένη στὴ σκωπτικὴ διάθεσιν τοῦ κυνικοῦ φιλοσόφου ποὺ διεξοδικὰ τὴν παρουσιάζει ὁ Λαέρτιος. Στὴν ἐπιστολὴ ἀναφέρεται πὼς στὴν Κύζικο ὁ παλιὸς φιλόσοφος εἶδε τὸ ἐπίγραμμα χαραγμένο στίς εἰσόδους σχεδὸν ὅλων τῶν σπιτιῶν καὶ ρώτησε γιὰ τὸ ἐγγράψαν μιὰ μόνον φορὰ στὴν πύλιν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως γιὰ νὰ ἀναφέρεται σ' ὅλους τοὺς κατοίκους της. Ἀρχαῖες ἐπιγραφές μὲ τὸ ἴδιο ἐπίγραμμα εἶναι γνωστὲς ἀρκετές. Μιὰ ἀπὸ τὶς πρόσφατα δημοσιευμένες προέρχεται ἀπὸ τὶς Καρυές τῆς Λακωνίας καὶ εἶναι συντομότερη ἀπὸ τὴν παραπάνω: Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ μηδὲν εἰσίστω κακὸν (BCH 1969, 1025, βλ. καὶ τὸ ὑπόμνημά μου στὰ Λακωνικὰ τοῦ Παυσανία, ἐκδοσὴ τοῦ 1976, σελ. 330, σημ. 1). Ἄλλη ἀπὸ μακρινὴ ἀνατολίτικη χώρα (κοντὰ στὴν ἀρχαία Μηδία): Ἡρακλῆ[ς ἐνθά]δε κ(ατοικ)εῖ· μη(θ)ὲν [ε]ἰσ(έ)λθ(οι) κακὸν (Suppl. Ep. Gr. τόμ. VII, 1934, ἀριθ. 36). Ἄλλη βλ. στὰ Epigramm. Gr. τοῦ G. Kaibel, ἀριθ. 1138, ἀπὸ τὴν Πομπηία, μὲ ἀνορθογραφίες: ὁ τοῦ Διὸς παῖς καλλίνικος Ἡρακλῆς ἐνθάδαι κατοικεῖ, μηδὲν εἰσειαίτω κακόν. Μεταξὺ τῶν συγκεντρωμένων ἀπὸ τὸν O. Weinreich στὸ Archiv f. Religionswiss. 1915, σ. 14 κπ. ὑπάρχει μιὰ ἀπὸ τὴ Ρώμη: Hercules invicte, sancte, Silvani nepos, hic advenisti, ne quid fiat mali, καθὼς καὶ χριστιανικὲς ποὺ ἀποδείχνουν πὼς οἱ χριστιανοὶ ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ ρήσιν προσαρμοσμένη στὴ νέα πίστι· σὲ εἴσοδο ἐκκλησίας τοῦ 6ου αἰ.: ὁ δεσπότης ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἐνθάδε κατοικεῖ. Μηδὲν εἰσίστω κακόν (δ.π. σ. 15, ἀπὸ τὸ AJA 1906, 140).

Στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ὑπῆρχαν ἄνθρωποι ἀφοσιωμένοι μὲ πάθος στὴ λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ: ἅπασιν ἀνθρώποις ἐν μνήμῃ καὶ τιμαῖς Ἡρακλῆς, λέει ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης στὸ λόγο γιὰ τὸν Ἡρακλῆ (V, 65). Ἐπιγραφικὰ εἶναι μαρτυρημένοι θρησκευτικοὶ θίασοι ἡρακλεϊστῶν. Στὸ μεγαρικὸ ἐπίνειο τῶν Παγῶν ὁ τοπικὸς θίασος ἀποκα-

λεῖται σὲ ἐπίγραμμα βάρου ἀγάλματος τοῦ Ἡρακλῆ ἱερὰ σύνοδος τῶν ἡρακλεῖστων (IG VII, ἀριθ. 192). «Σύνοδος ἡρακλεῖστων» ἀναφέρεται καὶ σὲ ἐπιγραφή τῆς Μοισίας (βόρειας Θράκης)· ὑπάρχει σ' αὐτὴ καὶ κατάλογος μελῶν τοῦ θιάσου, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχουν τὸ ὄνομα Ἡρακλέων (Suppl. Epigr. Gr. XXIV, 1966, ἀριθ. 1037). Σ' ἄλλη ἐπιγραφή ἀπὸ τὰ ἴδια μέρη ἀναφέρεται ἐπίσης τοπικὸς θίασος ἡρακλειαστῶν (δ.π. ἀριθ. 1112).

Ἐξ ἄλλου σὲ πλῆθος ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν, προερχόμενων κατὰ κανόνα ἀπὸ γυμνάσια ἢ παλαῖστρες, ἡ ἀνάθεση γίνεται ταυτόχρονα στὸν Ἑρμῇ καὶ στὸν Ἡρακλῆ. Οἱ ἀναθέτες εἶναι γυμνασίαρχοι, ἐφηβοί, ἐφηβάρχες, παιδονόμοι, λαμπαδάρχες, δηλ. πρόσωπα συνδεδεμένα μὲ γυμνάσια καὶ ἀγῶνες: Ἑρμῆ, Ἡρακλεῖ ἢ Ἑρμεῖ καὶ Ἡρακλεῖ ἢ Ἑρμῇ καὶ Ἡρακλεῖ ἢ Ἑρμῇ, Ἡρακλεῖ. Εἶναι γνωστὸ πὺς ὁ Ἑρμῆς, ἤδη ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Πραξιτέλη, εἶχε παύσει νὰ ἀπεικονίζεται ὡς αὐστηρὸς ψυχοπομπὸς θεὸς μὲ γενειάδα καὶ εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ὠραῖο ἀγένειο νέο, προστάτη ἰδίως τῶν ἀθλούμενων ἐφήβων. Στὸν κύκλο τῶν ἀθλούμενων νέων εἶχε πρῶιμα εἰσαχθεῖ καὶ ὁ Ἡρακλῆς ὡς «καλλίνικος». Γλυπτικὲς εἰκόνες τοῦ Ἑρμῆ στήνονταν τόσο πολλές, ὅχι μόνο στὰ γυμνάσια, ἀλλὰ καὶ στὶς πύλες τῶν πόλεων καὶ στοὺς δρόμους (τοῦ προπύλαιου ἢ τοῦ ἐνόδιου Ἑρμῆ), ὥστε χρειάστηκε νὰ ἀπλοποιηθεῖ ἡ μορφή του καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ λεγόμενη «έρμαική στήλη» (τετράγωνος στῦλος μὲ τὸ κεφάλι τοῦ θεοῦ στὸ πάνω μέρος). Στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια συνηθιζόταν πολὺ ὅμοια στήλη καὶ γιὰ τὸν Ἡρακλῆ (Ἑρμηρακλῆς, βλ. πίν. 9β). Ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης σημειώνει γιὰ τὶς εἰκόνες τῶν δυὸ αὐτῶν θεῶν: ἀλλὰ μὴν Ἑρμοῦ γε καὶ Ἡρακλέους ἔστι νῦν ἀγάλματα κοινὰ (V, 64).

Τὸ προσφεύστερο γιὰ τὸν Ἡρακλῆ ἐπίθετο κατὰ τὰ ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια ἦταν ἀλεξίκακος ἢ ἀπαλεξίκακος (στὸ ρωμαϊκὸ κόσμος tutor ἢ defensor). Ἕνα μακρὸ ποίημα χαραγμένο σὲ βάρου γλυπτικῆς εἰκόνας τοῦ ἥρωα, στημένης κοντὰ στὴ Ρώμη, ἀποτελεῖ προσφώνηση σ' αὐτὸν ὡς τὸν εὐμενῆ προστάτη καὶ πρόθυμο ἐπίκουρο: . . . ἦ-πιος εὐμενέων τε πέλοις ἐπεὶ νῦ μοι αἰεὶ εὐχομένῳ τε πάρει, χειρὰ θ' ὑπερθεῖν ἔχεις· τὸ ποίημα τελειώνει μὲ τὶς λέξεις: αὐτὸν ἀλεξητῆρα κακῶν, αὐτόν τε δοτῆρα παντοίης ἀρετῆς κλήζομεν, Ἡράκλεες (IG XIV, ἀριθ. 1003). Φυσικὸ εἶναι ἡ τόσο φιλικὴ καὶ πολὺπλευρὴ συμπαράσταση τοῦ Ἡρακλῆ νὰ συμπεριλάβει καὶ τὴ θεραπεία τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ ἀρρώστιες. Ὁ Παυσανίας ἀναφέρει στὴ βοιωτικὴ πολίχνη Ὑγίττο ναὸ τοῦ Ἡρακλῆ, ἔνθα ἰάματα εὖρασθαι τοῖς κάμνονσιν ἔστιν (9, 24, 3). Ἕνα ἀνάθημα ποὺ ἔκανε στὸν Ἡρακλῆ κάποιος Ἐπανδρίδας ἰατρῶν ἀντιχαριζόμενος συνοδευόταν μὲ σωζόμενο ἐπίγραμμα ποὺ τελειώνει μὲ τὶς λέξεις: ὦ χαῖρε Ἡράκλεις μεγαλόσθε-νες. Ἀντὶ δὲ δώρων πέμπε ὑγίειαν ἄμωμον Ἐπανδρίδαι ἠδὲ τέκνοισιν (IG V1, ἀριθ. 1119). Ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης στὸ λόγο γιὰ τὸν Ἡρακλῆ V, 64, ἀναφέρει παιᾶνα μὲ ἐπαδόμενον στίχον, ὁ ὁποῖος συνδέει τὸν Ἡρακλῆ μὲ τὸν κατεξοχὴν θεραπευτὴ θεό: ἰὴ παιᾶν Ἡρακλες Ἀσκληπιέ.

Στὰ ὄψιμα ρωμαϊκὰ χρόνια αὐτοκράτορες ἀρέσκονταν νὰ θέτουν τὸν ἑαυτὸ τους ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἡρακλῆ ἢ ἀκόμα ἤθελαν νὰ τοὺς τιμοῦν οἱ ὑπήκοοί τους ὡς νέους Ἡρακλεῖς· ὁ συνάρχων τοῦ Διοκλητιανοῦ Γαλέριος ἐπίσημα ἔφερε τὴν προσωνομία

Herculeus, ἐνῶ ὁ Κόμμοδος ἐμφανιζόταν ὡς Ἑρακλῆς στὶς εἰκαστικὲς παραστάσεις τῶν συγχρόνων του καλλιτεχνῶν (πίν. 9γ) ἢ ἔφερε τὰ ἐμβλήματα τοῦ Ἑρακλῆ (λεοντῆ καὶ ρόπαλο) σὲ δημόσιες ἐμφανίσεις του.

Ἡ μεγάλη δημοτικότητα τοῦ Ἑρακλῆ καὶ οἱ ὁμοιότητες τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου του πρὸς τὴν εἰκόνα ποὺ δίνουν γιὰ τὸ Χριστὸ οἱ εὐαγγελιστὲς ἔκανε πολλοὺς νὰ σκεφθοῦν μιὰ ἀλληλεπίδραση (βλ. Fr. Pfister, Herakles und Christus, Archiv f. Religionswiss. 1937, 42 κπ. καὶ ἰδίως τὴ διεξοδική μελέτη τοῦ Marcel Simon, Hercule et le Christianisme, 1955). Ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες οἱ πιὸ ἀξιοπρόσεχτες εἶναι οἱ ἑξῆς: τόσο ὁ Ἑρακλῆς ὅσο καὶ ὁ Χριστὸς ἐμφανίζονται ἀπὸ τὴν παράδοση ὡς θεάνθρωποι, γιοὶ τοῦ ὕψιστου θεοῦ καὶ μιᾶς θνητῆς, ὁ Ἑρακλῆς γιὸς τοῦ Δία καὶ τῆς Ἀλκμήνης καὶ ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ πατρὸς καὶ τῆς Παναγίας. Τὸ ἀθάνατο στοιχεῖο ποὺ καὶ οἱ δυὸ τὸ ὀφείλουν στὸν πατέρα ὑπερισχύει τελικὰ καὶ ἀμφότεροι καταλήγουν στὴν ἀποθέωση. Γιὰ τὴ δράση τους δέχονται καὶ οἱ δυὸ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τὸ προσω- νύμιο σωτῆρ (γιὰ τὸν Ἑρακλῆ βλ. τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή Suppl. Epigr. Gr. XXII, 1967, ἀριθ. 514: Ἑρακλεῖ σωτῆρι καθ' ὄραμα. Γιὰ τὸ Χριστὸ Ἐπιστ. Ἰω. Α' 4, 14: ὁ πατὴρ ἀπέσταλκε τὸν υἱόν, σωτῆρα τοῦ κόσμου). Στὴ νηπιακὴ ἡλικία κινδύνεψαν νὰ θανατωθοῦν, ὁ Ἑρακλῆς ἀπὸ τὰ φίδια ποὺ ἔστειλε ἡ Ἥρα καὶ ὁ Χριστὸς ἀπὸ τὴ σφαγὴ ποὺ διέταξε ὁ Ἡρώδης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θεὸ ποὺ ἦταν ὁ ἀληθινὸς πατέρας καθε- νός, ὑπῆρχε καὶ θνητὸς πατέρας, γιὰ τὸν Ἑρακλῆ ὁ Ἀμφιτρύων καὶ γιὰ τὸ Χριστὸ ὁ Ἰωσήφ. Στὴν ἀρχὴ τῆς δράσεως τους καθένας πέρασε μιὰ δοκιμασία, ὁ Ἑρακλῆς (κατὰ τὸ σοφιστὴ Πρόδικο ποὺ εἶχε γράψει βιβλίον γι' αὐτὸν) κλήθηκε νὰ διαλέξει τὸ δύσκολο δρόμο τῆς Ἀρετῆς ἢ τὸν εὐκόλο τῆς Κακίας (Ξεν. Ἀπομν. 2, 1, 21 κπ.) καὶ ὁ Χριστὸς κλήθηκε ἀπὸ τὸ Διάβολο νὰ τὸν ἀκολουθήσει μὲ ἀμοιβὴ πλοῦτη καὶ δό- ξα (Ματθ. 4, 8 κπ.). Μαρτυρικὸς θάνατος ἐπισφραγίζει τὸ τέλος καθενός, τοῦ Ἑρακλῆ στὴν πυρά, τοῦ Χριστοῦ στὸ σταυρό. Ἡ Ἀλκμήνη εἶχε παρακολουθήσει μέσα σὲ θρή- νους τὸ μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Ἑρακλῆ. Τὸ ἴδιο κατὰ τὴν παράδοση ἔκανε καὶ ἡ Πα- ναγία. Ὅπως ὁ Ἑρακλῆς ἐμφανίστηκε μετὰ τὸ θάνατό του στὴν Ἀλκμήνη, ἔτσι καὶ ὁ Χριστὸς ἐμφανίστηκε στὴ Μαγδαληνῇ. Ἡ Δηιάνειρα ποὺ προκάλεσε τὸ θάνατο τοῦ Ἑρακλῆ ἀντιλήφθηκε τὸ λάθος της καὶ αὐτοκτόνησε. Αὐτοκτόνησε καὶ ὁ Ἰούδας ποὺ μεταμελήθηκε, γιὰτὶ συνήργησε στὸ θάνατο τοῦ Χριστοῦ. Στὴν τραγωδία τοῦ Σενέκα Hercules Oetaeus 1476 καὶ στὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννη 19, 30 ὑπάρχει ἡ ἴδια ἔκφραση γιὰ τὸ πέρας τοῦ ἐπὶ τῆς γῆς ἔργου τοῦ Ἑρακλῆ καὶ τοῦ Χριστοῦ: peractum est καὶ τετέλεσται. Παράδοση γιὰ κάθοδο στὸν Ἄδη ὑπάρχει τόσο γιὰ τὴν Ἑρακλῆ ὅσο καὶ γιὰ τὸ Χριστό. Ὁ Ἑρακλῆς μὲ τὶς ἐπιτυχίες του στὸ ὑποχθόνιο βασίλειον (βλ. παραπά- νω) μπόρεσε νὰ παραμερίσει τὸ φόβο τῶν θνητῶν γιὰ τὸ ὑπερπέραν. Ὁ Χριστὸς κατὰ τὴν παράδοση εἶχε κατέβει στὸν Ἄδη κατὰ τὸ τριήμερον ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὸ σταυ- ρικὸ θάνατό του ὡς τὴν ἀνάσταση. Κήρυξε καὶ ἐκεῖ τὸ εὐαγγέλιον γιὰ νὰ βροῦν τὴ σωτηρία τους ὅλοι οἱ προαποθάνοντες, ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ἀδάμ: καὶ νεκροῖς εὐηγγελίσθη (ὁ Χριστός), ἵνα κριθῶσι μὲν κατὰ ἀνθρώπους σαρκί, ζῶσι δὲ κατὰ Θεὸν πνεύματι ση- μειώνεται στὴν πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου, κεφ. 4, 6. Ἡ κάθοδος τοῦ Χριστοῦ

στὸν Ἄδη ἐνέπνευσε στοὺς χριστιανούς ζωγράφους τὴ γνωστὴ σύνθεση, ὅπου ὁ Χριστὸς παριστάνεται νὰ ἀνορθώνει τὸν Ἀδὰμ κρατώντας τὸν ἀπὸ τὸ χέρι.

Οἱ πολλὰς ἀντιστοιχίες ἔθεσαν, ὅπως εἶναι φυσικό, πρόβλημα ἀλληλεπίδρασης. Μερικοὶ δέχονται, ἀντὶ τῆς ἀλληλεπίδρασης, πὼς οἱ χριστιανοί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς «ἡρακλεῖστες», υἱοθέτησαν ἀντιλήψεις διάχυτες στὴν ἐποχὴ τους, ἰδίως στωικὲς καὶ νεοπλατωνικὲς. Ὡς διάχυτη στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἀναγνωρίζεται καὶ ἡ ἰδέα γιὰ ἓνα «ἄμωμο θεάνθρωπο», εὐεργέτη τῆς ἀνθρωπότητος (βλ. M. Simon, *Hercule et le Christianisme*, 60 - 61). Ἡ ἀνεξάρτητη ὅμως υἱοθέτηση διάχυτων ἀντιλήψεων σχεδὸν συμπίπτει μὲ τὴν ἀλληλεπίδραση προκειμένου γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀντιστοιχιῶν. Στὰ ἐλληνιστικὰ καὶ ἰδίως στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ παλιὰ Ὀλυμπιακὴ θρησκεία εἶχε πολὺ παρακμάσει, ἀν καὶ δὲν εἶχε πάψει νὰ θεωρεῖται ὡς ἡ ἐπίσημη θρησκεία τῶν πόλεων. Στὴ σκιά τῆς «ἐπίσημης» αὐτῆς θρησκείας ἀνθοῦσε ἓνα πλῆθος νέων λατρεῶν, ἰδίως ἀνατολίτικων ποὺ ἦταν παρήγορες καὶ συγκινοῦσαν περισσότερο τὶς καρδιὰς τῶν ἀνθρώπων. Σ' αὐτὲς ἀνήκουν, πλὴν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ λατρεία τῆς αἰγυπτιακῆς Ἰσιδας καὶ τῆς μικρασιατικῆς Μεγάλης Μητέρας. Ταυτόχρονα οἱ παλιὲς λατρεῖες τοῦ τόπου ἄρχισαν νὰ ἀνακαινίζονται πλουτίζοντας τὸ δογματικὸ τους περιεχόμενο καὶ εἰσάγοντας μυστικὰς τελετὰς μὲ ἐσχατολογικὸ περιεχόμενο. Οἱ ὁπαδοὶ τῶν ποικίλων θρησκευτικῶν ρευμάτων, ὀργανωμένοι σὲ θρησκευτικὰς κοινότητες ἢ θιάσους ζητοῦσαν νὰ προσελκύσουν νέους πιστοὺς μὲ τὴν προσφορὰ ἐλκυστικότερης θρησκευτικῆς ζωῆς. Αὐτονόητο εἶναι πὼς γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ γινόταν σὲ μεγάλη κλίμακα ἀλληλοδανεισμοὶ ὅχι μόνον συμβόλων, ἀλλὰ καὶ θεολογικῶν σκέψεων καὶ ἐπαγγελιῶν.

Ἀνάμεσα στὶς παλιὲς λατρεῖες ποὺ πλουτίστηκαν μὲ νέο περιεχόμενο ἦταν ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ, ἡ ὁποία, ὅπως πολλοὶ παρατήρησαν, στὸ 2ο καὶ στὸν 3ο μ.Χ. αἰ. προόδευε μὲ τὸν ἴδιο ρυθμό, ὅπως ὁ χριστιανισμὸς (M. Simon, ὅ.π. σ. 118). Ἡ πρόδός της, ὡς ἓνα σημεῖο, ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ θεολογικὸ της μέρος ἀπασχόλησε ἀνθρώπους μὲ φιλοσοφικὴ παιδεία, ὅπως ὁ Σενέκας. Ἡ ἔμφαση ποὺ ἔδωσε ὁ Σενέκας στὴ νίκη τοῦ Ἡρακλῆ ἐπὶ τοῦ θανάτου καὶ στὸ παρήγορο νόημά της εὐνοεῖ τὴν ἀποψη πὼς ἐπηρεάσε τὴν πρῶιμη χριστιανικὴ σκέψη (M. Simon, ὅ.π. σ. 115), ἀφοῦ εἶναι ἀπίθανο νὰ ἐπηρεάστηκε ὁ Σενέκας ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν εὐαγγελίων. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς λατρείας τοῦ Ἡρακλῆ φρόντισαν πρὶν ἅπ' ὅλα νὰ δώσουν νέο νόημα σὲ παλιούς μύθους τοῦ ἥρωα, ἰδίως «ἄθλους» γνωστοὺς ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ὀμήρου. Καὶ μόνον τὸ καινούργιο αὐτὸ περιεχόμενο, ἀντλημένο ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ ἀνακαινίσει τὴ λατρεία καὶ νὰ τὴν παρουσιάσει σὰ μιὰ μορφή ἀμυνας τῆς παλιᾶς πίστεως κατὰ τῆς εἰσδοχῆς ξένων λατρεῶν.

Ἔτσι ὁ χάροψ Ἡρακλῆς τῆς Βοιωτίας, ὁ παγκράτης τῆς Ἀθήνας καὶ ὁ παλαίμων, ὁ κρατερόφρων, ὁ ἀλεξίκακος, ὁ καλλίνικος γενικότερα τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ κόσμου ἀνήκουν σὲ μιὰ ἀνακαινισμένη παλιὰ λατρεία, τῆς ὁποίας ἡ θέση στὴν τότε θρησκευτικὴ ζωὴ εἶναι σημαντικότερη ἀπὸ ὅ,τι συνήθως πιστεύεται.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΑΡΓΥΡΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑ·Ι·ΚΩΝ ΣΤΑΤΗΡΩΝ*

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1978 κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφῆς στὸ οἰκόπεδο Μεταλληνοῦ - Βλαχόπουλου, στὸν οἰκισμὸ «Στρατιὰ» τῆς Κέρκυρας βρέθηκε ἓνας «θησαυρὸς» ἀργυρῶν κερκυραϊκῶν νομισμάτων, 157 στατῆρες καὶ μιὰ δραχμὴ¹. Στὸ παραπάνω οἰκόπεδο ἦταν γνωστὸ, ὅτι ὑπῆρχαν ἀρχαιότητες, γιὰ τὸ 1977 στὴ δημοτικὴ ὁδὸ ἀκριβῶς ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτὸ εἶχαν ἐντοπισθεῖ τοῖχοι κτηρίων κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μέσα σὲ ἀποχετευτικὴ τάφρο². Σημειωτέον ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτῇ, ὅπως ἀναφέρεται, εἶχαν βρεθεῖ σημαντικὰ ἀρχαῖα καὶ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τοῦ λεγόμενου «Τάγιο»³, τῆς μεγάλης ὀχυρωματικῆς τάφρου, ποὺ διάνοιξαν οἱ Γάλλοι στρατιῶτες τὸ 1812 - 1813⁴.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1978 ἀποκαλύφθηκαν ἐρείπια τριῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν συγκροτημάτων καὶ δύο ἀρχαῖοι δρόμοι μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. - Ν. (βλ. εἰκ. 1). Στὰ συγκροτήματα αὐτὰ διαπιστώθηκαν ἀλλεπάλληλες οἰκιστικὲς φάσεις, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἀρχαῖκὴ μέχρι καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου, κάτω ἀπὸ τμῆμα κτηρίου ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀποκαλύφθηκαν

*Μὲ αὐτὴ τὴ μελέτη σκοπὸ ἔχω νὰ παρουσιάσω τὸ σημαντικὸ αὐτὸ εὑρημα χωρὶς νὰ ἐπεκταθῶ καὶ ἐξαντλήσω τὸ πρόβλημα τῶν πρώιμων κερκυραϊκῶν στατῆρων, γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει ἀναλάβει καὶ μελετᾷ σὰν διατριβὴ ἡ ἀμερικανίδα ἀρχαιολόγος δ. Sally Fried μὲ τὴν ἐπιπλοὴ τῆς καθηγήτριας κ. Marg. Thompson. Τῇ δ. Fried εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προθυμία της νὰ ἀνταλλάξουμε μερικὲς ἀπόψεις πάνω στὸ θέμα μὲ ἀλληλογραφία μέσω τῆς ἐφόρου κ. Μ. Οἰκονομίδου, διευθύντριας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

Στὴ μελέτῃ τοῦ «θησαυροῦ» αὐτοῦ πολύτιμὴ ὑπῆρξε γιὰ μένα ἡ βοήθεια καὶ ἡ συμπαράσταση τῆς ἐφόρου κ. Μ. Οἰκονομίδου, τὴν ὁποία θερμὰ εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῇ.

Τὸν ἔφορο κ. Π. Καλλιγᾶ εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ τὶς χρήσιμες καὶ ἐνδιαφέρουσες συμβουλές, ποὺ μοῦ ἔδωσε ἀφοῦ διάβασε τὸ χειρόγραφό μου. Εὐχαριστῶ τὸν ἐπιμελητὴ κ. Ἰ. Τουράτσογλου γιὰ ὀρισμένες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες καὶ γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων πάνω στὸ θέμα.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται ἐπίσης στὸ προσωπικὸ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου γιὰ τὶς διευκολύνσεις καὶ τὴ βοήθειά τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης μου: Τὴν ἀρχαιολόγο κ. Ἡ. Τσοῦρτη-Κούλη γιὰ τὴ βοήθειά της στὴ

βιβλιοθήκῃ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, τὴν κ. Μ. Πέτρου, γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὸν ἐλεγχὸ τοῦ μετάλλου τῶν νομισμάτων στὸ ἐργαστήριό τοῦ Μουσείου καὶ τὸν κ. Β. Σοφικίτη γιὰ τὴ φωτογράφησιν τῶν νομισμάτων.

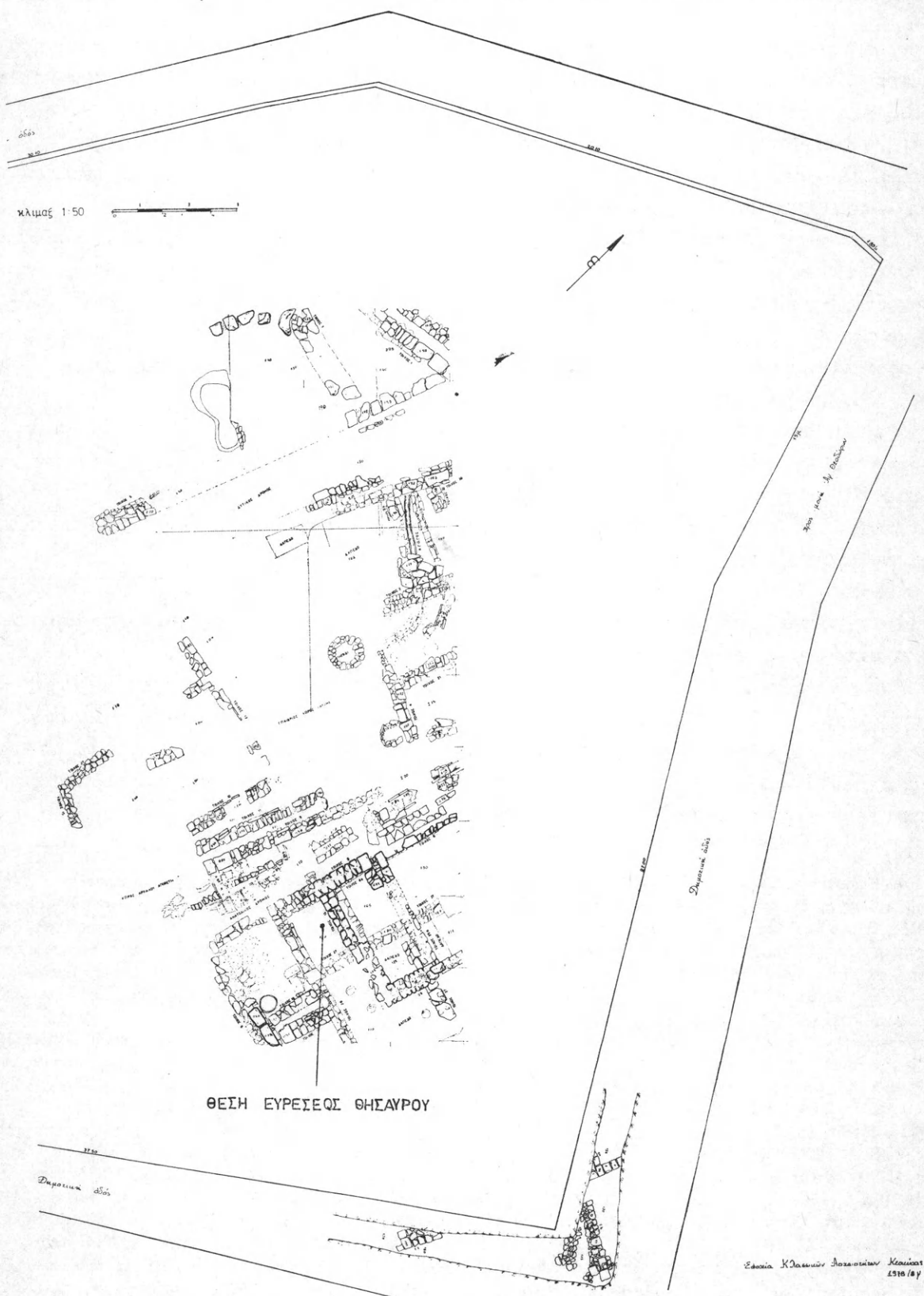
Ἐπίσης εὐχαριστῶ: τὴ συνάδελφο κ. Φ. Λιάπη ποὺ ἔκανε τὴν ἀνασκαφὴ τὸν ἀρχιφύλακα καὶ συντηρητὴ τοῦ Μουσείου Κερκύρας κ. Α. Ραφτάκη γιὰ τὶς πρώτες φροντίδες καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν στατῆρων ἀμέσως μετὰ τὴν εὑρεσὴ τους, καθὼς καὶ γιὰ τὴ συγκόλλησιν τῆς μικρῆς πρόχου τὸν ζωγράφο κ. Σπ. Ἀλαμάνο, γιὰ τὶς ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες, γιὰ τὶς φωτογραφίες τῆς πρόχου καὶ τῆς μάζας τῶν νομισμάτων, ὅπως βγῆκε μέσα ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο.

1. Α. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - ΧΩΡΕΜΗ, Τὸ ἔργο τῆς Ἡ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων κατὰ τὰ ἔτη 1973 - 1980 (Δελτίον τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας ἀρ. 17, Κέρκυρα 1980, 82 - 83).

2. Α. ΧΩΡΕΜΗΣ, ΑΔ 1977, Β 2 Χρον. (ὑπὸ ἐκδόσιν).

3. Ἡ σημερινὴ ὀνομασία «Τάγιο», ποὺ προφανῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ γαλλικὸ tailler = κόβω, διασώζει τὴν ἀνάμνησιν τοῦ γεγονότος μέχρι σήμερα.

4. C. RHOMAIOS, Les premières fouilles à Corfou, BCH 1925, 203.

Εικ. 1. Κάτοψη της άνασκαφής στο οικόπεδο Μεταλληνοῦ-Βλαχόπουλου, στη Στρατιά Κερκύρας, όπου βρέθηκε ο «θησαυρός» άργυρών στατήρων.

τοῖχοι παλαιότερου, τοῦ ὁποίου ἡ κατασκευὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ στὸ τέλος 6ου - ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ. Κοντὰ στὴ θεμελίωση ἑνὸς τοίχου αὐτοῦ τοῦ κτηρίου σὲ βάθος 1.30 μ. βρέθηκε μικρὴ ἄβαφη πρόχους γεμάτη νομίσματα (εἰκ. 1). Ἦταν τοποθετημένη ὀρθία μέσα σὲ λάκκο, πού εἶχε σκαφεῖ στὸ φυσικὸ ἔδαφος (πίν. 10α). Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΔ. βρέθηκε ἕνας ἀποθέτης, πού ἔδωσε πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἀντικείμενα ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς ἐποχῆς (6ου καὶ 5ου π.Χ. αἰ.)¹.

Ἡ περιοχὴ «Στρατιά» βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΔ. ἀπὸ τὴν Παλαιόπολη, ὅπου ἦταν ἡ Ἀγορά, τὸ κέντρο δηλαδὴ τῆς ἀρχαίας Κέρκυρας (εἰκ. 2). Ὅπως εἶναι γνωστό, γύρω ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Ἀλκινόου βρίσκονταν οἱ κατοικίες τῶν εὐπόρων ἀστῶν². Τὰ εὐρήματα πού προέρχονται ἀπὸ τὴ θέση «Στρατιά», τόσο ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀνασκαφές τῶν Γάλλων³, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς πρόσφατες, δείχνουν ὅτι στὴν περιοχὴ ὑπῆρχαν ἱερό, δημόσια κτήρια καὶ ἐργαστήρια⁴. Ἐνδιαφέρον εἶναι, ὅτι στὴν ἴδια θέση εἶχε βρεθεῖ κατὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν Γάλλων καὶ ἄλλος θησαυρὸς ἀργυρῶν νομισμάτων (4ου - 2ου π.Χ. αἰ.), τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ τύχη παραμένει ἄγνωστη⁵. Ὁ θησαυρὸς τοῦ 1978 εἶναι ὁ δεύτερος πού μᾶς σώζεται ἀπὸ τὴν Κέρκυρα⁶. Εἶναι σημαντικὸς, γιατί βρέθηκε σὲ ἀδιατάρακτο ἀνασκαφικὸ στρώμα, πού χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 6ου - ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Ἡ πρόχους, μέσα στὴν ὁποία ἦταν τὰ νομίσματα, ἔχει ὕψος μόλις 0.108 μ. Ἡ κοιλία στὸ πάνω μέρος εἶναι ἡμισφαιρικὴ (μέγ. διάμ. 0.104 μ.), ἐνῶ στὸ κάτω κωνικὴ καὶ πατάει σὲ στέρεη βάση. Ὁ λαίμκος εἶναι πλατὺς καὶ χαμηλὸς (διάμ. 0.63 μ.). Ἡ λαβὴ καὶ τμήματα τοῦ στομίου λείπουν. Πρόκειται γιὰ ἕνα εὐτελὲς ἀγγεῖο καθημερινῆς χρήσεως (πίν. 10γ, εἰκ. 3), τὸ ὁποῖο μετὰ τὸ σπάσιμο τῆς λαβῆς του χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τοῦ θησαυροῦ. Ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία δὲν μπορέσαμε νὰ βροῦμε ἀπόλυτα ὅμοιο παράδειγμα, ἀλλὰ μόνον παρόμοιου σχήματος μικρογραφικὰ ἀγγεῖα, πού χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ ἢ τὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.⁷

1. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε χάλκινο τριποδικὸ ἀγγεῖο μὲ περίτεχνη ἐγχάρακτη διακόσμηση, πῆλινη προτομὴ θεᾶς, πῆλινον ὁμοίωμα θρόνου κλπ. Βλ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - ΧΩΡΕΜΗ, ὁ.π. 83, εἰκ. 12 - 15. Ἡ λεπτομερὴς δημοσίευση τοῦ ἀποθέτη καὶ ὅλης τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἀποτελέσει θέμα ἰδιαίτερης μελέτης.

2. SCHMIDT - ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κερκυραϊκαὶ Μελέται (Κέρκυρα 1891) 27. ΓΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ἱστορία τῆς Νήσου Κέρκυρας μέχρι τοῦ 229 π.Χ. (Λεϊψία 1936) 40. Περισσότερα γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς βλ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, BSA 66, 1971, 92 καὶ Τόμος Δ' Πανιωνίου Συνεδρίου (1980) 85 κέ.

3. BCH 1925, 203.

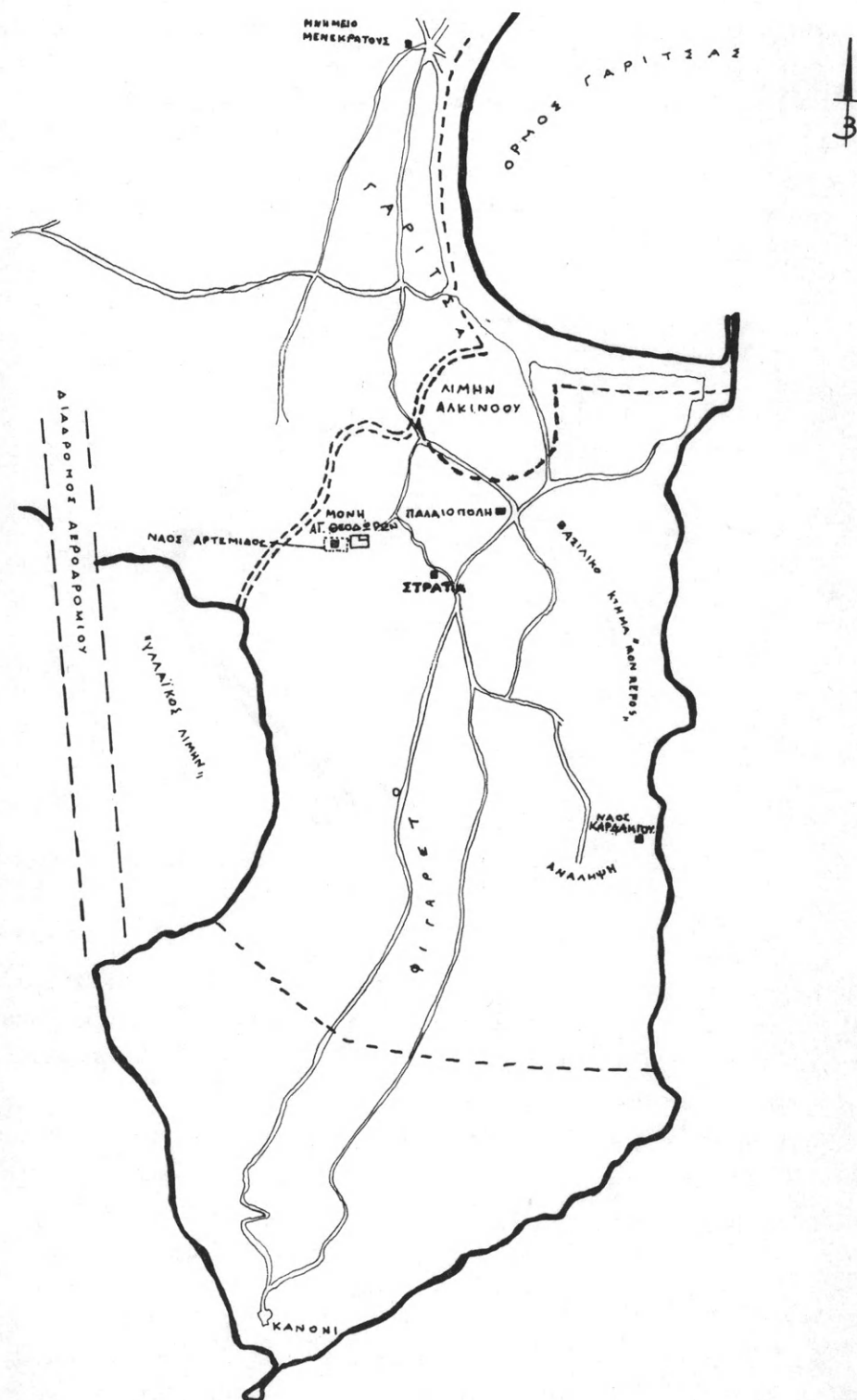
4. ΧΩΡΕΜΗΣ, ΑΔ 1977, Β 2 Χρον. (ὑπὸ ἐκδοσιν), ΑΔ 1978, Β 2 Χρον. (ὑπὸ ἐκδοσιν). ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - ΧΩΡΕΜΗ, ΑΔ 1979, Β 2 Χρον. (ὑπὸ ἐκδοσιν), ΑΔ 1980, Χρον. Β 2 (ὑπὸ ἐκδοσιν).

5. Στὴν ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς Moniteur Universel, 20 Mars 1813, No 79, σ. 294, ὁ χρονογράφος ἀναφέρει

ὅτι μετὰ τῶν ἄλλων ἀρχαίων, πού βρέθηκαν τότε στὴ θέση αὐτή, ἦταν καὶ ἕνας θησαυρὸς ἀργυρῶν νομισμάτων καλῆς διατηρήσεως, μέσα σὲ χάλκινο ἀγγεῖο μετρίου μεγέθους χωρὶς λαβές. Τὰ νομίσματα αὐτὰ ἦταν Δυρραχίου, Κερκύρας, Κορίνθου, Σίφνου, Βασιλέως Δημητρίου Μακεδονίας, 4ου - 2ου π.Χ. αἰῶνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περιγραφή τους.

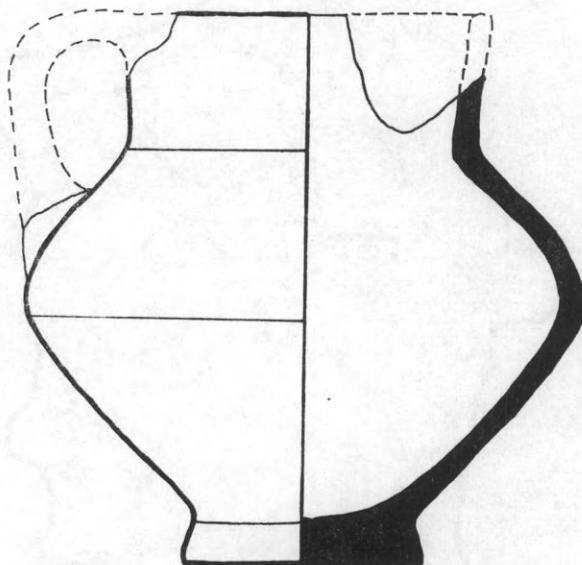
6. Ἄλλος «θησαυρὸς» μὲ 12 κερκυραϊκοὺς στατήρες 5ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα (1914) στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Βλ. An Inventory of Greek Coin Hoards IGCH (N. York 1973) ἀρ. 38.

7. Πρβ. Agora XII, πίν. 45, 1391. Πρόκειται γιὰ μικρογραφικὴ ὑδρία, ἀλλὰ τὸ σχῆμα τοῦ σώματος μοιάζει μὲ ἐκεῖνο τῆς δικῆς μας πρόχους. Χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. PAYNE, Perachora II, πίν. 118, ἀρ. 2887 ἢ 2894, β' μισοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Délos X, Les vases de l'Héraion, πίν. XXXVII, 129, ὕψ. 0.063 μ. Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Δὲν ὑπάρχει ἡ ἐντονη θλάση τῶν τοιχωμάτων ἀνάμεσα στὸ

Εἰκ. 2. Τοπογραφικὸ σχεδιάγραμμα τῆς χερσονήσου τοῦ Κανονιοῦ Κερκύρας, ὅπου βρισκόταν ἡ ἀρχαία Κέρκυρα.

Ὄταν βρέθηκε ἡ πρόχους στὸ ἔδαφος ἦταν ραγισμένη ἀπὸ τὴν ὑπερπλήρωση καὶ τὴ συμπίεση τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ καὶ βάρους ἀντικειμένων στὸ μικρὸ τῆς χῶρο. Τὰ νομίσματα μαζί μὲ τὸ χῶμα, ποὺ εἶχε εἰσχωρήσει στὸ ἀγγεῖο, εἶχαν γίνεи μία συμπαγῆς μάζα καὶ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ στόμιο (πίν. 10γ). Ἀναγκαστήκαμε λοιπὸν νὰ ἀνοίξουμε τὸ ἀγγεῖο στὰ σημεῖα τῶν ρωγμῶν, ὅποτε βγάλαμε τὴ μάζα αὐτὴ ποὺ εἶχε πάρει τὸ σχῆμα τῆς πρόχους (πίν. 10β). Μετὰ τὸ πλύσιμο τῶν νομισμάτων σὲ

Εἰκ. 3. Γραμμικὸ προφίλ τῆς πρόχους μέσα στὴν ὁποία βρέθηκε ὁ «θησαυρὸς» ἀργυρῶν στατήρων.

ἀποσταγμένο νερὸ διαπιστώσαμε, ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ 157 ἀργυροὺς κερκυραϊκοὺς στατήρες καὶ μία ἀργυρὴ δραχμή. Ἐνας ἀκόμη στατήρας ἴδιου τύπου βρέθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση Ν. ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ βρέθηκε ὁ θησαυρὸς, σὲ βάθος 0.85 μ. περίπου.

Στὶς δύο ὀψεις τῶν στατήρων εἰκονίζονται:

Ἐμπροσθεν: Ἀγελάδα πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἢ πρὸς τὰ δεξιὰ, ποὺ θηλάζει μοσχάρι.

Ὁπισθεν: Σὲ δύο ὀρθογώνιες κοιλότητες μὲ διαχωριστικὸ ἀνάμεσά τους, δύο φυτικὰ κοσμήματα, τὸ ἓνα μὲ ὀρθογώνιο καὶ τὸ ἄλλο μὲ ρόμβο στὸ κέντρο¹.

πάνω καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου. Ὁ λαιμὸς εἶναι κάπως στενότερος καὶ ἡ βάση πλατύτερη ἀπὸ τὰ ἀντιστοιχὰ τῆς δικῆς μας πρόχους. L. BERNABÒ - BREA - M. CAVALIER, *Meligunis Lipara*, II, πίν. LVIII, 5. Παρόμοιο ἀλλὰ μὲ βραχύτερο ὄμο, πλατύτερο λαιμὸ

καὶ στόμιο (τέλος 6ου - ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ.).

1. Ἡ κατὰταξη βασίστηκε κυρίως στὸ πάχος τοῦ διαχωριστικοῦ ἀνάμεσα στὰ δύο φυτικὰ κοσμήματα τοῦ ἐγκοίλου, ἀρχίζοντας μὲ τὰ πιδ πλατιά διαχωριστικά.

Ἀκολουθεῖ κατάλογος:

* 1.	Ἔμ. 1	(Δ3) ¹	Ὀπ. 1	(Δ3) Ἐλάττωμα στή μήτρα	10.28 γρ.
* 2.	Ἔμ. 2	(Δ3)	Ὀπ. 2	(Δ2)	10.465 γρ.
* 3.	Ἔμ. 2	(Δ3)	Ὀπ. 3	(Δ2)	10.65 γρ.
* 4.	Ἔμ. 3	(Δ3)	Ὀπ. 4	(Δ2)	10.99 γρ.
* 5.	Ἔμ. 4	(Δ3)	Ὀπ. 5	(Δ2)	10.61 γρ.
* 6.	Ἔμ. 4	(Δ4)	Ὀπ. 6	(Δ2)	10.89 γρ.
7.	Ἔμ. 5	(Δ4)	Ὀπ. 7	(Δ2)	10.39 γρ.
8.	Ἔμ. 6	(Δ6)	Ὀπ. 8	(Δ4)	9.995 γρ.
9.	Ἔμ. 7	(Δ5)	Ὀπ. 8	(Δ3)	10.19 γρ.
10.	Ἔμ. 8	(Δ6)	Ὀπ. 8	(Δ4)	10.31 γρ.
* 11.	Ἔμ. 9	(Δ4)	Ὀπ. 8	(Δ4)	10.355 γρ.
* 12.	Ἔμ. 9	(Δ5)	Ὀπ. 9	(Δ4)	10.56 γρ.
13.	Ἔμ. 10	(Δ4) test-mark	Ὀπ. 10	(Δ4)	10.580 γρ.
* 14.	Ἔμ. 11	(Δ2)	Ὀπ. 11	(Δ2)	10.77 γρ. ²
* 15.	Ἔμ. 12	(Δ2)	Ὀπ. 12	(Δ2)	10.87 γρ.
16.	Ἔμ. 13	(Δ3)	Ὀπ. 13	(Δ2)	10.665 γρ.
17.	Ἔμ. 14	(Δ3)	Ὀπ. 14	(Δ3)	10.245 γρ.
18.	Ἔμ. 15	(Δ3)	Ὀπ. 15	(Δ3)	10.45 γρ.
19.	Ἔμ. 16	(Δ5)	Ὀπ. 16	(Δ4)	10.525 γρ.
* 20.	Ἔμ. 17	(Δ4)	Ὀπ. 17	(Δ4)	10.34 γρ.
21.	Ἔμ. 18	(Δ4)	Ὀπ. 18	(Δ3)	10.955 γρ.
22.	Ἔμ. 19	(Δ5)	Ὀπ. 19	(Δ5)	11.275 γρ.
23.	Ἔμ. 20	(Δ5)	Ὀπ. 20	(Δ3)	10.825 γρ.
24.	Ἔμ. 21	(Δ5)	Ὀπ. 21	(Δ4)	10.07 γρ.
25.	Ἔμ. 22	(Δ5)	Ὀπ. 21	(Δ4)	10.085 γρ.
26.	Ἔμ. 23	(Δ5)	Ὀπ. 22	(Δ3)	10.69 γρ.
27.	Ἔμ. 24	(Δ5)	Ὀπ. 23	(Δ5)	10.335 γρ.
28.	Ἔμ. 25	(Δ5)	Ὀπ. 24	(Δ2)	11.00 γρ.
29.	Ἔμ. 26	(Δ5)	Ὀπ. 25	(Δ2)	10.61 γρ. ³
30.	Ἔμ. 27	(Δ6)	Ὀπ. 26	(Δ6)	9.525 γρ.
31.	Ἔμ. 28	(Δ4)	Ὀπ. 27	(Δ3)	10.99 γρ.
32.	Ἔμ. 28	(Δ5)	Ὀπ. 27	(Δ2)	10.455 γρ.

1. Ὁ ἀστερίσκος δηλώνει ἀπεικόνιση στοὺς πίνακες.
Ὁ βαθμὸς διατηρήσεως σημειώνεται μὲ Δ1 - Δ6, σύμφωνα μὲ τὴν παρακάτω κλίμακα:

Δ1 = ἄριστη διατήρηση, Δ2 = πολὺ καλή, Δ3 = καλή, Δ4 = ἐλάχιστα φθαρμένο, Δ5 = πολὺ φθαρμένο, Δ6 = τελείως φθαρμένο.

2. Πρβ. BMC Thessaly, πίν. XXI, 2, παρόμοιος τύπος ἔμπροσθεν.

3. Ὁ τύπος μοιάζει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 236 τοῦ «θησαυροῦ» τοῦ Asyut. Βλ. M. PRICE - N. WAGGONER: Archaic Greek Silver Coinage. The Asyut Hoard (London 1975) πίν. XII, 236.

* 33.	Ἑμ. 29	(Δ2)	Ὀπ. 28	(Δ3)	10.62	γρ.
* 34.	Ἑμ. 30	(Δ2)	Ὀπ. 29	(Δ2)	10.87	γρ.
35.	Ἑμ. 31	(Δ3)	Ὀπ. 30	(Δ2)	10.580	γρ. ¹
36.	Ἑμ. 32	(Δ3)	Ὀπ. 31	(Δ3)	10.54	γρ.
* 37.	Ἑμ. 33	(Δ3)	Ὀπ. 32	(Δ2)	11.355	γρ.
38.	Ἑμ. 34	(Δ6)	Ὀπ. 33	(Δ4) test-mark	10.52	γρ. ²
39.	Ἑμ. 35	(Δ5)	Ὀπ. 34	(Δ2)	10.645	γρ.
40.	Ἑμ. 36	(Δ5)	Ὀπ. 35	(Δ2)	10.98	γρ.
41.	Ἑμ. 37	(Δ6)	Ὀπ. 36	(Δ4)	12.73	γρ.
42.	Ἑμ. 38	(Δ5)	Ὀπ. 37	(Δ4)	10.72	γρ.
* 43.	Ἑμ. 39	(Δ2)	Ὀπ. 38	(Δ2)	10.53	γρ.
* 44.	Ἑμ. 39	(Δ5)	Ὀπ. 38	(Δ4)	11.09	γρ.
* 45.	Ἑμ. 40	(Δ3)	Ὀπ. 39	(Δ2)	10.605	γρ. ³
* 46.	Ἑμ. 40	(Δ3)	Ὀπ. 39	(Δ2)	10.73	γρ.
47.	Ἑμ. 41	(Δ3)	Ὀπ. 40	(Δ4)	10.00	γρ.
* 48.	Ἑμ. 42	(Δ3)	Ὀπ. 41	(Δ3)	10.83	γρ.
* 49.	Ἑμ. 42	(Δ4)	Ὀπ. 41	(Δ5)	10.105	γρ.
* 50.	Ἑμ. 42	(Δ3)	Ὀπ. 42	(Δ3)	10.70	γρ. ⁴
51.	Ἑμ. 42	(Δ4)	Ὀπ. 43	(Δ4)	10.32	γρ.
* 52.	Ἑμ. 43	(Δ3)	Ὀπ. 44	(Δ2)	10.91	γρ.
* 53.	Ἑμ. 44	(Δ4)	Ὀπ. 45	(Δ3)	10.68	γρ.
* 54.	Ἑμ. 44	(Δ4)	Ὀπ. 46	(Δ3)	10.30	γρ. ⁵
* 55.	Ἑμ. 44	(Δ5)	Ὀπ. 46	(Δ3)	11.990	γρ.
56.	Ἑμ. 45	(Δ5)	Ὀπ. 47	(Δ3)	9.92	γρ.
* 57.	Ἑμ. 46	(Δ3)	Ὀπ. 47	(Δ2)	10.06	γρ.
* 58.	Ἑμ. 46	(Δ5)	Ὀπ. 47	(Δ3)	11.33	γρ.
59.	Ἑμ. 47	(Δ6)	Ὀπ. 48	(Δ5)	9.66	γρ.
* 60.	Ἑμ. 48	(Δ5)	Ὀπ. 49	(Δ4)	9.57	γρ.
* 61.	Ἑμ. 49	(Δ5)	Ὀπ. 49	(Δ3)	10.91	γρ.
* 62.	Ἑμ. 49	(Δ5)	Ὀπ. 49	(Δ3)	10.935	γρ.
63.	Ἑμ. 49	(Δ5)	Ὀπ. 50	(Δ4)	10.225	γρ.
* 64.	Ἑμ. 50	(Δ4)	Ὀπ. 51	(Δ3)	10.395	γρ.
65.	Ἑμ. 51	(Δ6)	Ὀπ. 52	(Δ4)	9.825	γρ.
66.	Ἑμ. 52	(Δ4)	Ὀπ. 53	(Δ3)	10.80	γρ.
67.	Ἑμ. 52	(Δ5)	Ὀπ. 54	(Δ5)	9.755	γρ.
68.	Ἑμ. 52	(Δ4)	Ὀπ. 55	(Δ2)	10.24	γρ.

1. Πρβ. BMC Thessaly, πίν. XXI, 2 ἔμπροσθεν.

2. Πρβ. τύπο με ἀγέλαδα δεξιά τοῦ Asyut, πίν. XIII, ἀρ. 236.

3. Πρβ. SNG Grèce, Coll. Evelpides, Athènes, 2me partie (Louvain 1975) πίν. LI, 1866.

4. Προέρχεται ἀπὸ ἴδιες μῆτρες (ἔμπροσθεν καὶ ὀπίσθεν) με τὸ στατήρα τοῦ θησαυροῦ τοῦ Τάραντα, βλ. BABELON, RN 1912, πίν. IV, 1.

5. C. KRAY, Archaic and Classical Greek Coins (London 1976) πίν. 24, ἀρ. 446.

69.	Ἑμ. 53	(Δ4)	Ὀπ. 56	(Δ4)	10.39	γρ.
70.	Ἑμ. 54	(Δ3)	Ὀπ. 56	(Δ4)	9.765	γρ.
* 71.	Ἑμ. 55	(Δ5)	Ὀπ. 57	(Δ5)	10.59	γρ.
* 72.	Ἑμ. 55	(Δ5)	Ὀπ. 57	(Δ3)	11.29	γρ.
73.	Ἑμ. 55	(Δ5)	Ὀπ. 57	(Δ5)	10.30	γρ.
74.	Ἑμ. 55	(Δ5)	Ὀπ. 58	(Δ2)	10.85	γρ.
* 75.	Ἑμ. 55	(Δ5)	Ὀπ. 59	(Δ3)	10.75	γρ.
* 76.	Ἑμ. 55	(Δ5)	Ὀπ. 59	(Δ4)	10.41	γρ.
77.	Ἑμ. 55	(Δ6)	Ὀπ. 59	(Δ3)	11.14	γρ.
78.	Ἑμ. 55	(Δ5)	Ὀπ. 59	(Δ3)	10.75	γρ.
79.	Ἑμ. 55	(Δ6)	Ὀπ. 59	(Δ4)	10.57	γρ.
80.	Ἑμ. 55	(Δ5)	Ὀπ. 59	(Δ4)	10.81	γρ.
81.	Ἑμ. 56	(Δ5)	Ὀπ. 60	(Δ3)	10.85	γρ.
82.	Ἑμ. 57	(Δ5)	Ὀπ. 61	(Δ5)	9.71	γρ. ¹
* 83.	Ἑμ. 58	(Δ5)	Ὀπ. 62	(Δ4)	10.73	γρ.
* 84.	Ἑμ. 59	(Δ4)	Ὀπ. 62	(Δ3)	10.19	γρ.
* 85.	Ἑμ. 59	(Δ3)	Ὀπ. 63	(Δ2)	10.81	γρ.
* 86.	Ἑμ. 59	(Δ4)	Ὀπ. 63	(Δ4)	9.58	γρ.
* 87.	Ἑμ. 60	(Δ2)	Ὀπ. 64	(Δ3)	10.185	γρ.
* 88.	Ἑμ. 60	(Δ3)	Ὀπ. 65	(Δ3)	10.625	γρ.
89.	Ἑμ. 61	(Δ5)	Ὀπ. 65	(Δ5)	10.615	γρ.
90.	Ἑμ. 62	(Δ5)	Ὀπ. 66	(Δ5)	10.735	γρ.
91.	Ἑμ. 63	(Δ5)	Ὀπ. 67	(Δ5)	10.07	γρ.
92.	Ἑμ. 64	(Δ6)	Ὀπ. 68	(Δ2)	10.12	γρ.
93.	Ἑμ. 65	(Δ5)	Ὀπ. 69	(Δ5)	10.885	γρ.
94.	Ἑμ. 66	(Δ5)	Ὀπ. 70	(Δ3)	9.95	γρ.
95.	Ἑμ. 66	(Δ3)	Ὀπ. 70	(Δ3)	10.225	γρ.
96.	Ἑμ. 67	(Δ4)	Ὀπ. 70	(Δ2)	10.085	γρ.
* 97.	Ἑμ. 68	(Δ4)	Ὀπ. 71	(Δ3)	10.49	γρ.
* 98.	Ἑμ. 68	(Δ3)	Ὀπ. 71	(Δ2)	10.77	γρ.
99.	Ἑμ. 69	(Δ5)	Ὀπ. 72	(Δ3)	12.055	γρ.
100.	Ἑμ. 70	(Δ4)	Ὀπ. 72	(Δ5)	10.56	γρ.
101.	Ἑμ. 71	(Δ5)	Ὀπ. 73	(Δ3)	11.525	γρ.
* 102.	Ἑμ. 72	(Δ3)	Ὀπ. 74	(Δ3)	10.15	γρ.
* 103.	Ἑμ. 72	(Δ4)	Ὀπ. 74	(Δ4)	9.94	γρ.
* 104.	Ἑμ. 72	(Δ5)	Ὀπ. 74	(Δ5)	10.245	γρ.
* 105.	Ἑμ. 73	(Δ4)	Ὀπ. 75	(Δ4)	10.60	γρ.
* 106.	Ἑμ. 74	(Δ5)	Ὀπ. 75	(Δ3)	10.21	γρ.
* 107.	Ἑμ. 74	(Δ5)	Ὀπ. 76	(Δ3)	10.075	γρ.

1. Πρβ. ἀρ. 235 (ξμπροσθεν) τοῦ θησαυροῦ τοῦ Asyut.

108.	Ἔμ. 75	(Δ5)	Ὀπ. 77	(Δ5)	10.18 γρ.
109.	Ἔμ. 75	(Δ6)	Ὀπ. 77	(Δ5)	10.64 γρ.
110.	Ἔμ. 76	(Δ4)	Ὀπ. 78	(Δ4)	10.11 γρ.
111.	Ἔμ. 77	(Δ4)	Ὀπ. 79	(Δ2)	10.505 γρ. ¹
112.	Ἔμ. 78	(Δ5)	Ὀπ. 80	(Δ4)	10.71 γρ.
113.	Ἔμ. 79	(Δ6)	Ὀπ. 81	(Δ5)	11.21 γρ.
114.	Ἔμ. 80	(Δ5)	Ὀπ. 82	(Δ5)	10.815 γρ.
* 115.	Ἔμ. 81	(Δ4)	Ὀπ. 83	(Δ4)	10.43 γρ.
* 116.	Ἔμ. 81	(Δ5)	Ὀπ. 84	(Δ6)	9.585 γρ.
* 117.	Ἔμ. 81	(Δ5)	Ὀπ. 85	(Δ5)	9.93 γρ.
* 118.	Ἔμ. 81	(Δ2)	Ὀπ. 86	(Δ2)	10.72 γρ. ²
* 119.	Ἔμ. 82	(Δ5)	Ὀπ. 86	(Δ4)	10.075 γρ.
* 120.	Ἔμ. 82	(Δ4)	Ὀπ. 87	(Δ4)	10.32 γρ.
121.	Ἔμ. 83	(Δ4)	Ὀπ. 87	(Δ4)	10.195 γρ.
122.	Ἔμ. 84	(Δ5)	Ὀπ. 88	(Δ2)	10.57 γρ.
123.	Ἔμ. 84	(Δ5)	Ὀπ. 88	(Δ3)	10.67 γρ.
124.	Ἔμ. 85	(Δ4)	Ὀπ. 89	(Δ4)	10.48 γρ.
125.	Ἔμ. 86	(Δ5)	Ὀπ. 90	(Δ4)	10.51 γρ.
126.	Ἔμ. 87	(Δ5)	Ὀπ. 91	(Δ5)	10.05 γρ.
* 127.	Ἔμ. 88	(Δ5)	Ὀπ. 92	(Δ4)	10.57 γρ.
* 128.	Ἔμ. 89	(Δ2)	Ὀπ. 92	(Δ2)	10.90 γρ.
* 129.	Ἔμ. 90	(Δ4)	Ὀπ. 93	(Δ4)	11.02 γρ.
* 130.	Ἔμ. 90	(Δ5)	Ὀπ. 94	(Δ4)	10.75 γρ.
* 131.	Ἔμ. 90	(Δ4)	Ὀπ. 94	(Δ3)	10.58 γρ.
* 132.	Ἔμ. 91	(Δ5)	Ὀπ. 94	(Δ4)	9.885 γρ.
* 133.	Ἔμ. 91	(Δ5)	Ὀπ. 94	(Δ4)	10.049 γρ.
* 134.	Ἔμ. 91	(Δ6)	Ὀπ. 94	(Δ3)	10.595 γρ.
* 135.	Ἔμ. 91	(Δ5)	Ὀπ. 94	(Δ4)	10.049 γρ.
* 136.	Ἔμ. 92	(Δ5)	Ὀπ. 94	(Δ4)	10.46 γρ.
* 137.	Ἔμ. 92	(Δ5)	Ὀπ. 94	(Δ3)	10.80 γρ.
138.	Ἔμ. 92	(Δ5)	Ὀπ. 94	(Δ3)	10.183 γρ.
* 139.	Ἔμ. 91	(Δ5)	Ὀπ. 95	(Δ5)	10.505 γρ.
* 140.	Ἔμ. 93	(Δ3)	Ὀπ. 96	(Δ5)	9.695 γρ.
141.	Ἔμ. 94	(Δ4)	Ὀπ. 97	(Δ3)	10.48 γρ.
* 142.	Ἔμ. 95	(Δ4)	Ὀπ. 98	(Δ5)	9.535 γρ.
* 143.	Ἔμ. 95	(Δ3)	Ὀπ. 98	(Δ3)	9.63 γρ.
144.	Ἔμ. 96	(Δ5)	Ὀπ. 99	(Δ4)	10.575 γρ.
145.	Ἔμ. 97	(Δ5)	Ὀπ. 100	(Δ5)	10.10 γρ.

1. Βλ. BMC Thessaly, πίν. XXI, 2 ἔμπροσθεν.

2. Πρβ. BABELON, RN 1912, πίν. IV, 2, ἔμπροσθεν.

146.	Ἔμ. 98	(Δ4)	Ὀπ. 101	(Δ4)	10.475 γρ.
* 147.	Ἔμ. 99	(Δ4)	Ὀπ. 102	(Δ5)	10.535 γρ.
148.	Ἔμ. 100	(Δ5)	Ὀπ. 103	(Δ5)	10.045 γρ.
149.	Ἔμ. 101	(Δ5)	Ὀπ. 104	(Δ3)	11.13 γρ.
150.	Ἔμ. 101	(Δ6)	Ὀπ. 104	(Δ3)	10.25 γρ.
* 151.	Ἔμ. 102	(Δ3)	Ὀπ. 105	(Δ3)	10.455 γρ.
152.	Ἔμ. 103	(Δ3)	Ὀπ. 106	(Δ5)	10.275 γρ.
* 153.	Ἔμ. 104	(Δ5)	Ὀπ. 107	(Δ3)	10.375 γρ.
* 154.	Ἔμ. 104	(Δ5)	Ὀπ. 108	(Δ3)	10.58 γρ.
* 155.	Ἔμ. 105	(Δ3)	Ὀπ. 109	(Δ2)	10.84 γρ. ¹
* 156.	Ἔμ. 106	(Δ3)	Ὀπ. 110	(Δ2)	10.955 γρ.
* 157.	Ἔμ. 107	(Δ3)	Ὀπ. 110	(Δ2)	10.655 γρ.
158.	Δραχμή. Ἐμπροσθεν: Προτομή ἀγελάδας πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὀπισθεν: Ἀπλὸ φυτικὸ κόσμημα σὲ ἔγκοιλο. Ἔμ. 108 (Δ4) Ὀπ. 111 (Δ5) 5.10 γρ. ²				

Κατάσταση — διατήρηση τῶν νομισμάτων

Ἡ κατάσταση τῶν περισσοτέρων νομισμάτων τοῦ «θησαυροῦ» δὲν εἶναι καλή, ὅπως δείχνει ἡ κλίμακα διατηρήσεως στὸν κατάλογο (σ. 57 - 61) καὶ ὁ πίνακας σχέσεως διατηρήσεως καὶ βάρους (σ. 64).

Ἡ φθορὰ ποὺ παρατηρεῖται σ' αὐτὰ τὰ νομίσματα πρέπει νὰ διακριθεῖ σὲ φθορὰ τοῦ μετάλλου καὶ σὲ φθορὰ λόγῳ κυκλοφορίας.

Στὴν πρώτη περίπτωση ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ ἐντύπωση εἶναι ἡ κάπως περίεργη ὑφὴ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μετάλλου. Σὲ 48 περίπου νομίσματα εἶναι πορώδης· σὲ ἄρκετά ὑπάρχουν μικρὲς τρύπες, σὲ ἄλλα μεγάλες, ἐνῶ μερικὰ ἔχουν βαθιὰ «σκασίματα» στὴν περιφέρειά τους σὰν νὰ ἄνοιξαν μὲ τὸ χτύπημα. Ὅταν ὁ θησαυρὸς μεταφέρθηκε στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο γιὰ συντήρηση, ἡ διευθύντρια τοῦ Μουσείου κ. Μ. Οἰκονομίδου ἐπεσήμανε τὴν ἰδιομορφία αὐτή. Ἡ ὑφὴ μερικῶν στατήρων τῆς δημιούργησε τὴν ἐντύπωση, ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπόχαλκα νομίσματα. Ἀποταθήκαμε λοιπὸν σὲ εἰδικούς γιὰ νὰ γίνουν ὀρισμένες ἐξετάσεις μὲ μὴ καταστρεπτικὲς μεθόδους, δηλαδὴ μέτρηση εἰδικοῦ βάρους, ἐξέταση μὲ ἀκτίνες X καὶ ραδιογραφία³.

Ἀποτελέσματα τῶν ἀναλύσεων

Α. Μέτρηση εἰδικοῦ βάρους: Ἡ μέτρηση εἰδικοῦ βάρους ἔγινε σὲ 9 στατῆρες στὸ ἐργαστήριο Φυσικοχημείας καὶ ἐφαρμοσμένης Ἡλεκτροχημείας τοῦ κα-

1. Πρβ. R. GOEBL, Antike Numismatik (München 1978) πίν. 50, 783.

2. Πρβ. BMC Thessaly, πίν. XXI, 5 γιὰ ἔμπροσθεν, καὶ ἀρ. 4 γιὰ ὀπισθεν.

3. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πολυτεχνείου κ. Θ. Σκουλικίδη, τὸν κ. Δ. Χαράλαμπος, χημικὸ μηχανικὸ, καθὼς καὶ τοὺς κ.κ. Σ. Φιλιππάκη καὶ Χ. Καρακάλο, ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου Πυρηνικῶν Ἐρευνῶν «Δημόκριτος» γιὰ τὴ βοήθειά τους.

θηγητού του Πολυτεχνείου κ. Θ. Σκουλικίδη. Η σχετική έκθεση αναφέρει τα ακόλουθα:

«1. Σε όλα τα νομίσματα έγινε μέτρηση του ειδικού βάρους τους και σε τρία από αυτά ανίχνευση με τη μέθοδο ιχνογραφίας χαλκού στην εξωτερική τους επιφάνεια.

2. Από τις τιμές του ειδικού βάρους υπολογίστηκε η περιεκτικότητα αργύρου, θεωρώντας, ότι το υπόλοιπο είναι χαλκός, όπως προέκυψε από την παραπάνω ιχνογραφική μέθοδο και θεωρώντας, ότι πρόκειται περί μηχανικού μίγματος αργύρου-χαλκού.

Επομένως, τα αποτελέσματα είναι πιθανόν να διαφέρουν από την πραγματικότητα, εξαιτίας του σφάλματος μετρήσεως αλλά και κυρίως, γιατί η κραματοποίηση μεταβάλλει τον όγκο ως προς το μηχανικό μίγμα.

3. Τα αποτελέσματα είναι τα ακόλουθα:

Αύξων αριθμός νομισμάτων	Περιεκτικότητα σε άργυρο %
5	85 %
8	89 %
41	87 %
73	52 %
90	80 %
109	69 %
122	91 %
128	91.5 %
143	81.5 %

4. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι μπορεί να συμβαίνουν δύο πράγματα:

α. Ολόκληρα τα νομίσματα να είναι κράμα αργύρου της περιεκτικότητας του πίνακα και χαλκού.

β. Ολόκληρα τα νομίσματα να είναι κράμα μεγαλύτερης περιεκτικότητας σε άργυρο, ιδίως εκείνων, που έχουν μικρότερη περιεκτικότητα σε άργυρο (όπως φαίνεται στον πίνακα) και να περιέχουν πυρήνα χαλκού».

Β. Έξέταση με ακτίνες Χ: Η εξέταση αυτή έγινε σε τρία νομίσματα στο Κέντρο Πυρηνικών Έρευνών «Δημόκριτος». Η σχετική έκθεση αναφέρει τα ακόλουθα:

«Τα υπ' αριθ. 73, 8, 109 άργυρά νομίσματα εξετάσθηκαν στο εργαστήριο Ακτίνων Χ και Κρυσταλλογραφίας του ΚΠΕ «Δημόκριτος» υπό την επίβλεψη του Δρος Σ. Φιλιππάκη. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος φθορισμού ακτίνων Χ και ειδικότερα το όργανο Philips PW 1540. Οι συνθήκες εργασίας του όργάνου ήσαν οι εξής: Λυχνία χρωμίου με τάση 40 KV και 20 mA ρεύμα, απαριθμητή σπινθηρισμού και μονοχρωμάτορας Lif (200). Η διεισδυτικότητα των ακτίνων Χ αυτής της ενέργειας είναι καθαρά επιφανειακή και δεν ξεπερνά τα 500 Å. Πήραμε διαγράμματα για 2θ από 20 - 100°.

Τὰ μόνα στοιχεῖα πού μπορέσαμε νὰ προσδιορίσουμε ἀπὸ χαρακτηριστικὲς γραμμὲς Κ α , Κ β , ἦταν Ἀργυρὸς (Ag), Χαλκὸς (Cu) καὶ ποιοτικῶς μόνο γιὰ μόλυβδο (Pb). Μὲ κριτήριό μόνο τὶς ἐντάσεις τῶν διαφορῶν χαρακτηριστικῶν γραμμῶν καὶ χωρὶς νὰ χρησιμοποιήσουμε standards κάναμε ἓνα ἡμιποσοτικὸ προσδιορισμὸ τοῦ Ag καὶ Cu καὶ μᾶς ἔδωσαν τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα:

Ἀρ. δειγμ.	Ag	Cu
73	70 %	6 %
8	90 %	3 %
109	75 %	5 %

Γιὰ ἀκριβῆ ποσοτικὸ προσδιορισμὸ θὰ χρειαζόταν ἡ κοπὴ τοῦ νομίσματος ἢ λείανση μιᾶς πλευρᾶς αὐτοῦ ἢ ἡ ἀνάληψη ρινισμάτων μέχρι 250 mgr.

Γ. Ραδιογραφία: Μὲ τὴ μέθοδο τῆς ραδιογραφίας ἐξετάσθηκαν 4 στατήρες (ἀρ. 8, 73, 90, 134) στὸ Κέντρο Πυρηνικῶν Ἑρευνῶν «Δημόκριτο» ἀπὸ τὸν κ. Χ. Καράκαλο, Φυσικό.

Ἡ σχετικὴ ἐκθεση ἀναφέρει:

«Ἡ ραδιογραφία τῶν τεσσάρων ἀρχαίων νομισμάτων ἀπὸ κράμα ἀργύρου ἔγινε μὲ συσκευὴ ἀκτίνων X, τύπου Scanray Dob-140. Ἡ ἐκθεση τοῦ film, τύπου D7 τῆς Agfa-Gevaert, ἦταν 3 ἕως 4 mA. min, σὲ ὑψηλὴ τάση 100 ἕως 125 KV, στὴν ἀπόσταση τῶν 55 cm.

Ἡ ραδιογραφικὴ εἰκόνα καὶ τῶν τεσσάρων νομισμάτων παρουσιάζει λευκὸ κεντρικὸ πυρήνα πού σημαίνει ὅτι ἡ διείσδυση τῆς ἀκτινοβολίας στὴν κεντρικὴ περιοχὴ τοῦ νομίσματος εἶναι πολὺ μικρότερη ἐκείνης τῆς περιφερείας. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μᾶλλον στὴ μεγαλύτερη πυκνότητά πού ἀπέκτησε τὸ ἀρχικὸ ὕλικο κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νομίσματος καὶ τὴν ἀποτύπωση τῆς παραστάσεως πού φέρει — διὰ σφυρηλατήσεως — καὶ ὅχι σὲ ἄλλο ἑτερογενὲς ὕλικο μεγαλύτερας πυκνότητος πού ἐνδεχομένως ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα του».

Ἀπὸ τὶς ἐξετάσεις αὐτὲς προέκυψε, ὅτι στὸ «θησαυρὸ» δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχουν μὲν ὑπόχαλκα νομίσματα, ἀλλὰ τὸ μέταλλο δὲν εἶναι καθαρὸς ἄργυρος. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ κράμα ἀργύρου καὶ χαλκοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ μπορούμε νὰ ἔχουμε τὴν ἀκριβῆ ποσοτικὴ τους σχέση. Τὸ κράμα αὐτό, ὅπως φαίνεται, δὲν εἶχε ὁμοιογένεια. Μεγαλύτερο ποσοστὸ χαλκοῦ καὶ ἄλλων προσμίξεων πιθανότατα ἦταν συγκεντρωμένο στὴν ἐπιφάνεια τῶν νομισμάτων¹, ἀπὸ ὅπου ἔφυγε ἀρκετὴ ποσότητα ἀφοῦ ὀξειδώθηκε², μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουμε τὴν πορώδη ὑφή, πού ἀναφέραμε.

1. Πρβ. P. A. SCHUBIGER, O. MÜLLER, W. GENTNER: Neutron Activation Analysis on Ancient Greek Silver Coins and related Materials, Journal of Radioanalytical Chemistry 39, 1977, 103 - 105.

2. KRAY, ὁ.π. 10. Τὴν ἀποψη αὐτὴ διατύπωσε καὶ ὁ καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου κ. Κ. Κονοφάκος, ὅταν τυχαῖα εἶδε τὰ νομίσματα στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τῆ φθορὰ τοῦ μετάλλου φανερὴ εἶναι καὶ ἡ φθορὰ λόγῳ κυκλοφορίας. Περισσότερο φθαρμένη εἶναι συνήθως ἡ ἐμπρόσθια πλευρά, ὅπου σὲ πολλὰς περιπτώσεις δὲν ἀναγνωρίζεται ἡ παράστασις. Ἀντίθετα τὸ κόσμημα τῆς ὀπίσθιας πλευρᾶς διατηρεῖται καλύτερα, πράγμα φυσικόν, ἀφοῦ εἶναι προστατευμένο μέσα στὸ βαθὺ ἔγκοιλο.

Πίνακας σχέσεως διατηρήσεως (ἐμπρόσθιας καὶ ὀπίσθιας ὀψεως) — βάρους

Κατάσταση	Ἔμ.	%	Ὀπ.	%	Βάρος
Δ2-πολὺ καλὴ	8	5.06	35	22.1	10.00 - 10.995 γρ.
Δ3-καλὴ	30	18.98	49	31.01	10.995 - 11.000 γρ.
Δ4-σχετικὰ καλὴ	35	22.15	44	27.84	
Δ5-ἀρκετὰ φθαρμένο	71	44.93	28	17.72	9.525 - 9.595 γρ.
Δ6-πολὺ φθαρμένο	14	8.86	2	1.26	11.000 - 12.700 γρ.

Βάρος

Τὸ βάρος τῶν στατήρων παρουσιάζει μεγάλη κλίμακα διαφοροποιήσεως. Κυμαίνεται ἀπὸ 9.5 - 12.73 γρ., πράγμα πού ὀφείλεται στὴ φθορὰ τοῦ χαλκοῦ καὶ ἄλλων τυχόν προσμίξεων τοῦ ἀργύρου, ἀλλὰ καὶ στὴ φθορὰ λόγῳ κυκλοφορίας.

Στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τὰ περισσότερα νομίσματα τοῦ ἴδιου τύπου ἔχουν βάρος πού κυμαίνεται μεταξὺ 10.5 - 11.8 γρ., ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει βάρος 9.81 γρ.¹, ἐνῶ ἐκεῖνα μὲ βάρος πάνω ἀπὸ 12 γρ. εἶναι σπάνια. Τὸ βάρος τῆς δραχμῆς εἶναι 5.10 γρ., τὸ μισὸ δηλαδὴ τοῦ στατήρα.

Τὸ κεκρυαῖκὸ σταθμητικὸ σύστημα μᾶλλον εἶχε σχέση μετὰ τὸ αἰγινητικὸ (12.2 γρ.), παρὰ μετὰ τὸ κορινθιακὸ (2.9 γρ. X 4) ἢ μετὰ τὸ εὐβοϊκὸ (17.4 γρ. X 2/3 = 11.6 γρ.)². Δημιουργήθηκε σὲ περίοδο ἀνεξαρτησίας καὶ οἰκονομικῆς εὐημερίας καὶ υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία καὶ τὴ Ζάκυνθο καθὼς καὶ ἀπὸ ἀρκετὰς πόλεις τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας (Ρήγιο, Ἰμέρα, Ζάγκλη, Νάξο) γιὰ τὰ πρῶτα νομίσματά τους, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. μετὰ τὴ διακοπὴ οἰκονομικῶν σχέσεων μετὰ τὴν Κόρινθο³.

Μῆτρες

Ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν μητρῶν⁴ διαπιστώθηκε, ὅτι ἔχουμε 107 μῆτρες τῆς ἐμπρόσθιας ὀψεως καὶ 110 τῆς ὀπίσθιας. Σὲ 15 περιπτώσεις ἔχουμε σύνδεση μετὰ ὅμοιες μῆτρες μόνον ἐμπρόσθιας ὀψεως, σὲ 16 περιπτώσεις σύνδεση μετὰ ὅμοιες μῆτρες μόνον ὀπί-

1. SNG Cop. Epirus - Acarnania (Copenhagen 1943) πίν. 4, 142. Ἐνα νόμισμα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου βάρους 8.29 γρ. εἶναι ὑπόχαλκο, βλ. BMC Thessaly 115, ἀρ. 16.

2. KRAY, ὁ.π. 128.

3. Ὀ.π. 96. N.G.L. HAMMOND, Epirus (Oxford 1967) 442. DUNBABIN, Western Greeks (Oxford 1948) 245 καὶ 246.

4. Ὁ τελικὸς ἔλεγχος τῶν μητρῶν ἐγινε ἀπὸ τὴν κ. Μ. Οἰκονομίδου, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ θερμὰ.

σθιας ὀψεως καὶ σὲ 20 περιπτώσεις ὅμοιες μῆτρες ἐμπροσθεν καὶ ὀπίσθεν (βλ. κατά-
λογο). Τέλος ὑπάρχουν δύο μεγάλες σειρές ἀπὸ ὅμοιες μῆτρες: Ἡ πρώτη περιλαμβάνει
10 νομίσματα ἀπὸ μία ἐμπρόσθια μήτρα (ἀρ. 71 - 80) καὶ ἀπὸ δύο ὀπίσθιες (ἀρ.
71 - 73 καὶ 75 - 80). Ἡ δεύτερη σειρά περιλαμβάνει 11 νομίσματα ἀπὸ τρεῖς ἐμπρό-
σθιες μῆτρες (ἀρ. 129 - 131, 132 - 135+139, 136 - 138) καὶ ἀπὸ μία ὀπίσθια (ἀρ.
130 - 138). Στὶς σειρές αὐτὲς ἡ κατάσταση τῆς ἐμπρόσθιας ὀψεως εἶναι κακή, πράγμα
τὸ ὁποῖο ὀφείλεται μᾶλλον σὲ ἀλλοίωση τῆς μήτρας λόγω ὑπερθερμάνσεως ἀπὸ τὴ συ-
νεχῆ χρήση καὶ λιγότερο σὲ φθορὰ κυκλοφορίας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ παρατηροῦμε
χρήση μερικῶν μητρῶν μέχρι σχεδὸν πλήρους φθορᾶς. Σὲ ἄλλα νομίσματα ἡ ποιότη-
τα τῶν παραστάσεων καὶ τῶν δύο ὀψεων δὲν εἶναι ἱκανοποιητική. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἀπο-
δοθεῖ σὲ πλημμελὴ χάραξη τῶν μητρῶν καὶ σὲ βιαστική κοπή, π.χ. μερικὰ εἶναι χτυ-
πημένα ρηχά, ἐνῶ σὲ ἄλλα ἡ πάνω μήτρα δὲν χτυπήθηκε κάθετα πρὸς τὸν ἄκμονα,
ὁπότε ἔχουμε ἐλαττωματικὴ ἀπόδοση.

Ἡ ὑπαρξὴ τόσων πολλῶν ἐμπροσθίων μητρῶν (107) μὲ τόσες συνδέσεις καὶ στυλι-
στικὲς ὁμοιότητες, καθὼς καὶ ἡ ὅμοια ὕψὲς τοῦ μετάλλου φανερώνει μεγάλη κοπή, ἡ
ὁποία πρέπει νὰ ἔγινε σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ὅτι μία μήτρα,
ἐὰν δὲν σπάσει σύντομα εἴτε λόγω ἐλαττωματικῆς κατασκευῆς εἴτε λόγω κακῆς χρή-
σεως, μπορεῖ νὰ κόψει καὶ 15.000 περίπου νομίσματα¹.

Γιὰ μιὰ τέτοια ὅμως κοπή ἀπαιτεῖται μεγάλη ποσότητα ἀργύρου. Ἐτσι ἐξηγεῖται
καὶ ἡ χρησιμοποίησις μὴ καθαροῦ ἀργύρου ἀλλὰ κράματος ἀργύρου μὲ χαλκόν.

Ὅλα αὐτά, ἡ χρῆσις κράματος ἀργύρου καὶ χαλκοῦ, ἡ πλημμελὴς χάραξη τῶν μητρῶν
καὶ γενικὰ ἡ βιαστικὴ κοπή προφανῶς ἔγιναν γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ ἀυξημένες
οἰκονομικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς, π.χ. ἡ μεγάλη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ἡ ναυπή-
γησις στόλου κλπ., ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω (σ. 71).

Ἐμπρόσθιοι τύποι στατήρων

Στὸ θησαυρὸ τῆς Κέρκυρας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δραχμή, ἔχουμε δύο τύπους στατήρων,
ὡς πρὸς τὴν παράστασι τῆς ἐμπρόσθιας ὀψης:

1. Τὸν τύπο μὲ τὴν ἀγελάδα πρὸς τὰ ἀριστερὰ σὲ 135 νομίσματα.
2. Τὸν τύπο μὲ τὴν ἀγελάδα πρὸς τὰ δεξιὰ σὲ 23 μόνο νομίσματα (ἀρ. κατ. 1 - 6,
29, 33, 38, 71 - 82, 126, 128).

Ὁ τύπος μὲ τὴν ἀγελάδα πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἶναι πιὸ συνηθισμένος, ὅπως βλέπουμε
καὶ στὸ δικό μας θησαυρὸ, ἀλλὰ καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Στούς θησαυροὺς τοῦ
Τάραντα² καὶ τοῦ Asyut³ ἀναφέρεται ὅτι ὁ τύπος μὲ τὴν ἀγελάδα πρὸς τὰ ἀριστερὰ
εἶναι πρωιμότερος (τελευταῖο τέταρτο 6ου π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὸν τύπο μὲ τὴν ἀγελάδα
πρὸς τὰ δεξιὰ (ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ. πού συνεχίζεται ὡς τὸ 480 π.Χ.). Κατὰ τὸν ἐλεγχό

1. KRAY, ὁ.π. 14.

πίν. IV.

2. BABELON, Le trésor de Tarente, RN 1912, 1 - 40,

3. PRICE-WAGGONER, The Asyut Hoard 50 - 51.

ὅμως τῶν συνδέσεων τῶν μητρῶν τοῦ θησαυροῦ τῆς Κέρκυρας διαπιστώθηκε ὅτι ὑπάρχει σύνδεση μὲ ὅμοια ὀπίσθια μήτρα σὲ δύο στατῆρες διαφορετικοῦ ἐμπρόσθιου τύπου (ἀρ. 127 μὲ τὴν ἀγελάδα πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἀρ. 128 μὲ τὴν ἀγελάδα πρὸς τὰ δεξιὰ, πίν. 14). Ἄρα ἔχουμε μιὰν ἀδιάσειστη ἀπόδειξη ὅτι οἱ δύο τύποι συνυπάρχουν¹. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, δὲν ὑπάρχει στυλιστική διαφορὰ μεταξὺ δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν τύπων (πρβ. πίν. 11, ἀρ. 33, 34), ἐνῶ στὴν πίσω πλευρὰ ἀπαντοῦν ἀδιακρίτως πλατιά καὶ λεπτά διαχωριστικά (πρβ. πίν. 11, ἀρ. 1 - 6, πίν. 12, ἀρ. 71 - 76).

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς βασικοὺς τύπους, στὸ θησαυρὸ τῆς Κέρκυρας διακρίνουμε τέσσερις παραλλαγές πού πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ διαφορετικοὺς χαρακτες:

Α Παραλλαγή

Ἡ ἀγελάδα στρέφει τὸ κεφάλι καὶ ἀκουμπᾷ τὸ ρύγχος της στὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος τοῦ μοσχάριου, τὸ ὁποῖο πολλὲς φορές εἰκονίζεται νὰ γονατίζει γιὰ νὰ θηλάσει μὲ ἄνεση. Ἡ ἀγελάδα καὶ τὸ μοσχάρι ἄλλοτε ἔχουν σῶμα ραδινὸ (πίν. 11, 1 - 3) ἄλλοτε παχύτερο (πίν. 11, ἀρ. 5, 6).

Β Παραλλαγή

Ἡ ἀγελάδα στρέφει ἐντονότερα τὸ κεφάλι καὶ φθάνει τὸ ρύγχος της στὸ μέσο περίπου τοῦ σώματος τοῦ μοσχάριου. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις δηλώνονται ἔξωργα ὑποδερίδες κάτω ἀπὸ τὸ λαιμὸ τῆς ἀγελάδας σὰν σειρὰ ἀνάγλυφων κόμβων (πίν. 11, 43 - 46, πίν. 12, ἀρ. 48, 52, 55, 57, 58).

Γ Παραλλαγή

Ἡ ἀγελάδα στρέφει τὸ κεφάλι καὶ μοιάζει νὰ μυρίζει τὸ μοσχάρι της, πὺ ἄλλοτε εἰκονίζεται νὰ ἀναπηδᾷ πρὸς τὸ μαστὸ τῆς μητέρας του καὶ ἄλλοτε ἀκριβῶς τὴ στιγμή τοῦ θηλασμοῦ (πίν. 11, ἀρ. 14, 20, 33, 34, 37).

Δ Παραλλαγή

Τὸ κάπως ὀγκῶδες σῶμα τῆς ἀγελάδας μοιάζει σὰν κουλουριασμένο μὲ τὴν ἐντονη στροφή τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ σῶμα της μαζί μὲ τὸ σῶμα τοῦ μοσχάριου δίνουν τὴν ἐντύπωση κάποιας σφαιρικότητας στὴν ὅλη παράσταση (πίν. 13, ἀρ. 115 - 118).

Μὲ διαφορὲς παραλλαγές ἐπίσης ἀπαντᾷ ὁ τύπος τῆς ἀγελάδας πὺ θηλάζει καὶ σὲ νομίσματα ἄλλων περιοχῶν τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ὅπως: Σὲ εὐβοϊκὰ νομίσματα (τῆς

1. Ἡ δ. S. Fried, πὺ μελετᾷ τοὺς κερκυραϊκοὺς στοὺς δύο τύπους τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἔχει ἐπίσης τὴν ἴδια γνώμη, τὴν ὁποία στηρίζει ὅμως σὲ στυλιστικὲς ὁμοιότητες καὶ

στὸ ὅτι καὶ στοὺς δύο τύπους τὸ διαχωριστικὸ τῆς ὀπίσθιας ὀψης εἶναι ἄλλοτε πλατὺ καὶ ἄλλοτε λεπτό.

Ἑρέτριας¹ καὶ τῆς Καρύστου²) καὶ σὲ σειρά νομισμάτων, ποὺ λέγονται «ἀβέβαια θρακομακεδονικά»³ (τῆς Βοττικῆς⁴, τοῦ Ἀνθεμοῦντος⁵ καὶ τῆς Αἰνείας⁶). Στὴν Ἀνατολὴ ἐπίσης ἀπαντᾷ ὁ τύπος σὲ νομίσματα τῆς Λυκίας⁷ καὶ τῆς Φοινίκης⁸. Τέλος παράγωγα τῶν κερκυραϊκῶν στατήρων εἶναι οἱ στατήρες ποὺ ἔκοψαν τὸν 4ο π.Χ. αἰ. οἱ ἀποικίες τῆς Κέρκυρας Ἀπολλωνία καὶ Δυρράχιο⁹. Εἶναι ἡ περίοδος, ποὺ ἡ μητρόπολη Κέρκυρα ἔδωσε ἐλευθερίαν δράσεως στὶς ἀποικίες τῆς λόγω τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν, ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ ἴδια (375 π.Χ. Τιμόθεος¹⁰, 373 π.Χ. Μνάσιππος¹¹).

Ὁ τύπος τῆς ἀγελάδας ποὺ θηλάζει μοσχάρι εἶναι πολὺ παλαιὸς καὶ σαφῶς ἀνατολικῆς προελεύσεως. Ἀπαντᾷ στὴν τέχνη τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἀσσυρίας, τῆς Περσίας, τῆς Λυκίας καὶ τῆς Φοινίκης, καθὼς καὶ τῆς Μινωικῆς Κρήτης¹². Εἶναι σύμβολο τῆς Ἀσιατικῆς Θεᾶς τῆς φύσεως¹³, ποὺ λατρεῖα τῆς εἰσέχθη σὲ διάφορες ἐλληνικὲς πόλεις μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ ταυτίστηκε μὲ τοπικὲς θεότητες (Ἡρα ἢ Ἀρτεμη). Στὴν Εὐβοία βρίσκουμε ἔχνη τῆς λατρείας αὐτῆς καὶ ἴσως σ' αὐτὴ ὀφείλεται ὁ τύπος τῆς ἀγελάδας μὲ τὸ μοσχάρι¹⁴.

Στὴν Κέρκυρα ὁ τύπος αὐτὸς εἰσέχθη μᾶλλον ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀποίκους τῆς, τοὺς Ἑρετρίεις, οἱ ὅποιοι, ἀφοῦ ἐκδιώχθηκαν ἀπὸ τοὺς Κορίνθιους, κατέφυγαν τελικὰ στὴ Θράκη¹⁵. Πιθανῶς ὅμως ἄφησαν πίσω ἔχνη τῆς θρησκευτικῆς τους λατρείας. Ἐτσι ἡ Κέρκυρα μετὰ τὴν ἀνεξαρτητοποίησή της ἀπὸ τοὺς Κορίνθιους, ἀφοῦ γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα χρησιμοποιοῖ τὸ κορινθιακὸ νόμισμα, ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς τὴ μητρόπο-

1. SNG Cop., Euboea, πίν. 10. ἀρ. 474. The Mc Clean Gr. Coins II (1926) 337, πίν. 205, 2. Ὁ τύπος εἶναι ἄγνωστος στὸν Babelon. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁμοίος τύπος ὑπάρχει σὲ πανομοιότυπη ἀπομίμηση νομίσματος (σφράγισμα) ἀπὸ ἄγνωστο ὕλικό, ποὺ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τῆς Παλαιόπολης Κερκύρας (1959).

2. Κατὰ BABELON, *Traité I*, 2me partie (Paris 1907) 694, τὰ νομίσματα τῆς Καρύστου χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 480 π.Χ. Κατὰ τὸν D. M. ROBINSON, *A Hoard of Silver Coins from Carystus*, NNM 124, σ. 27, τὸν τύπο πῆραν οἱ Εὐβοεῖς πιθανὸν ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὸν χρησιμοποίησαν γιὰ πρώτη φορὰ στὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Τὴ μακεδονικὴ προέλευση τοῦ τύπου ὑποστηρίζουν καὶ οἱ SVORONOS, *L'hellénisme primitif de la Macédoine* (Paris - Athènes 1918 - 1919) 138 καὶ SELTMAN *Greek Coins* (London 1960) 69. Κατὰ τὸν KRAY, ὁ.π. 92, χρονολογοῦνται γύρω στὸ 470 π.Χ.

3. SVORONOS, ὁ.π. 137 - 139, πίν. XVIII, 1 - 8.

4. Κατὰ τὸ ΣΒΟΡΩΝΟ, (ὁ.π. 137) ἡ κοπὴ τῶν νομισμάτων αὐτῶν χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὰ μηδικά. Ἡ Βοτταία ἔχει σχέση μὲ βοῦς, ὅπως ἡ Εὐβοία, ὁπότε ὁ τύπος εἶναι λαλοῦν σύμβολο.

5. Ὁ.π. 150, πίν. XVIII, 14 - 16.

6. Ὁ.π. 139, 149, 150. Ἡ ἐπιγραφή EN = Ἐναία = Ἄνεα τῆς Καρίας. SNG V, Ashmolean Mus. Part III, Macedonia (London 1976) πίν. XLII, ἀρ. 2263,

2264. EN = Ἐνέα Ὀδοί. KRAY, ὁ.π. 151. Πρβ. ἓνα νόμισμα ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τοῦ Asyut, PRICE - WAGGONER, *The Asyut Hoard* 31, No 58. SVORONOS, ὁ.π. 72.

7. BMC (Lycia, Pisidia, Pamphylia) 20, πίν. V, 13.

8. BMC (Phoenicia), σ. CXLIV. BABELON II, 2me Partie (Paris 1910) 496 κέ. πίν. CXVI, 1, 2, 3.

9. BMC Thessaly, πίν. XII, 1 καὶ πίν. XIII, 10.

10. ΞΕΝΟΦΩΝ, Ἑλλήν. V 4, 63. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ XIII 22, ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ XV 109.

11. ΞΕΝΟΦΩΝ, Ἑλλήν. VI 2, 6 - 31, ΔΙΟΔΩΡΟΣ XV 47.

12. A. DE LONGPÉRIER, *Oeuvres I* (Paris 1833) 166, πίν. II, 1. CHR. BLINKENBERG, *Le chronique du temple lindien* (Copenhagen 1912) 393, εἰκ. 4. EVANS, *The Palace of Minos* (London 1921) I, 511, εἰκ. 367. BEAZLEY, *Lewis House Gems* (Oxford 1920) 2, πίν. I, 5. H. BOSSERT, *Alt - Kreta* (Berlin 1937) 231 b. SELTMAN *Gr. C.* 69, πίν. II, 4. BMC Thessaly, σ. XLVII.

13. E. CURTIUS, *Das Harpyien Monument von Xanthos*, AZ 1855, 3 κέ. LAWRENCE, *Classical Sculpture*, πίν. 29a.

14. BMC Thessaly, σ. XLVII.

15. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Ἡθικά, Κεφαλαίων Καταγραφὴ 293 A, B. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ἱστορία τῆς Νήσου Κερκύρας μέχρι τοῦ 229 π.Χ. 21. HAMMOND, *Epirus* 416.

λη ἐπιστρέφει στὶς ρίζες της καὶ ξαναθυμᾶται τύπο τῶν πρώτων ἀποίκων της, τῶν Εὐβοέων¹. Μήπως οἱ Ἑρετριεῖς ἐκεῖνοι ποὺ ἐκδιώχθηκαν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ἔφεραν τὸν τύπο καὶ στὴ θρακομακεδονικὴ περιοχὴ, ὅπου κατέφυγαν²; Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ γοργονεῖου σὲ ὀρισμένα νομίσματα π.Χ. τῆς Αἰνείας. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ἡ διάδοση τοῦ τύπου νὰ ἔγινε καὶ ἀνεξάρτητα στὶς δύο περιοχές³.

Ὁπίσθια ὄψη—ἐγκοίλο

Στὴν ὀπίσθια ὄψη, στὸ ἐγκοίλο, ποὺ ἔχει διάφορο βάθος, οἱ δύο ὀρθογώνιοι χῶροι μὲ τὰ φυτικὰ κοσμήματα χωρίζονται μὲ πλατὺ, μεσαῖο ἢ λεπτὸ διαχωριστικὸ. Τὸ διαχωριστικὸ αὐτό, ποὺ ἀρχικὰ εἶναι πλατὺ, βαθμιαῖα λεπταίνει καὶ γίνεται σὰν γραμμὴ πρὸς τὸ τέλος τῆς ομάδας. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὸ διαχωριστικὸ ἀποτελεῖ ἐνιαῖο σύνολο μὲ τὰ δύο ὀρθογώνια φυτικὰ κοσμήματα⁴. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὰ φύλλα τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος. Ἀρχικὰ εἶναι παχιά καὶ χυμώδη, ἐνῶ βαθμιαῖα ἐξελίσσονται σὲ λεπτότερα ἢ τελείως ραδιναὶ φυλλάρια, μὲ λεπτὸ διαχωριστικὸ συνήθως καὶ κάπως ρηχότερο ἐγκοίλο. Δηλαδή καὶ στὴν πίσω πλευρὰ συναντᾶμε ὀρισμένες παραλλαγές. Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ, τόσο τοῦ πάχους τοῦ διαχωριστικοῦ, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ παχιά στὰ ραδινότερα φύλλα πρέπει νὰ ἔγινε μέσα σὲ μικρὴ χρονικὴ περίοδο, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι συνδέονται μὲ ὅμοια ἐμπρόσθια μήτρα δύο ἐγκοίλα μὲ διαφορετικοῦ πάχους διαχωριστικὸ (πίν. 13, ἀρ. 115 μὲ παχὺ διαχωριστικὸ καὶ ἀρ. 118 μὲ λεπτό).

Τὸ διπλὸ φυτικὸ κόσμημα τῆς ὀπίσθιας πλευρᾶς ἐθεωρεῖτο παλαιότερα ὅτι συμβόλιζε τοὺς κήπους τοῦ Ἀλκινόου ἢ ὅτι ἦταν συνδυασμὸς ἀπὸ γραμμὲς χωρὶς σημασίαν, δηλαδή ἀπλὸ διακοσμητικὸ, ἢ τέλος ὅτι συμβόλιζε τὰ ἄστρα τῶν Διοσκούρων⁵. Οἱ περισσότεροι μελετητὲς σήμερα πιστεύουν ὅτι εἶναι φυτικὸ κόσμημα. Παρόμοιος τύπος, ἀπλὸς ἢ διπλός, ἀπαντᾷ καὶ σὲ νομίσματα ἄλλων περιοχῶν (Μιλήτου⁶, Ἰαλυσσοῦ, Λίνδου⁷, Κυρήνης⁸, Κνωσσοῦ⁹ καὶ Ἰτανοῦ Κρήτης¹⁰, καθὼς καὶ σὲ ἀργυροῦς στατῆρες τῆς Κύμης Αἰολίδος¹¹ καὶ τῆς Τρωάδος¹²).

Κατὰ τὸν Gardner ὁ τύπος δὲν εἶναι κερκυραϊκός, ἀλλὰ ἔχει σχέση μὲ ἀνάλογο κόσμημα, ποὺ συναντᾶται σὲ πολὺ πρόωγα νομίσματα τῆς Κυρήνης¹³. Πιθανότατα τὸ

1. BMC Thessaly, σ. XLVIII. HEAD - ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ἱστορία τῶν νομισμάτων 407 κέ. BABELON, *Traité I*, 2me partie 922. BLAKEWAY, BSA 33, 205-206, ὑπόσημ. 1. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Α' Μελέται, 57. KRAY, ὁ.π. 128.

2. Ἡ ἀποψη, ὅτι τὸν τύπο πῆρε ἡ Κέρκυρα ἀπὸ τὴ Μακεδονία μᾶλλον δὲν εὐσταθεῖ γιατί σὲ πῆλινο ἀναθηματικὸ δίσκο (7ου π.Χ. αἰ.) ποὺ βρέθηκε στὴ Ζάκυνθο εἰκονίζεται ἀγελάδα ποὺ θηλάζει μοσχάρι. Ἄρα ὁ τύπος προὔπηρχε στὰ Ἰόνια νησιά. Βλ. S. BENTON, *The Ionian Islands*, BSA 32, 214, εἰκ. 1 καὶ PRICE - WAGGONER, *The Asyut Hoard* 31.

3. SELTMAN, ὁ.π. 69.

4. KRAY, ὁ.π. 129.

5. GARDNER, NC 1881, 1 κέ.

6. P. NASTER, *La collection Lucien de Hirsch* (Bruxelles 1959) πίν. LXXX, 1511, 1512.

7. NASTER, ὁ.π. πίν. LXXXII, 1552-1554. BABELON, *Collection de Luynes* (Paris 1925) πίν. XCVIII, 2632.

8. HEAD, *Historia Numorum* (London 1963) 865.

9. L. ANSON, *Numismata Graeca, Greek Coin Types* (1910), Μέρος III, πίν. XXIX, 1576. SVORONOS, *Num. de la Crète ancienne* 8 (IV-28).

10. ANSON, ὁ.π. XXIX, 1580-82. BM Crète 51, No 1, 2.

11. ANSON, ὁ.π. XXIX, 1592-94.

12. BM Troas, 104, 105, No 1, 5, 7, 9.

13. BABELON, RN 1850, πίν. VII, 4. RN 1894, 254,

φυτικό αὐτὸ κόσμημα συνδεόταν μὲ τὴ λατρεία κάποιας Ἀπολλώνιας θεότητας, συγκεκριμένα τοῦ Ἀπόλλωνα Ἀρισταίου, ποὺ τιμῶνταν καὶ στὶς δύο περιοχές. Στὴν Κυρήνη ἦταν ἐθνικός ἥρωας, δότης τοῦ σιλφίου, ἐνῶ στὴν Κέρκυρα λατρευόταν σὰν Ἀγρεὺς ἢ Ζεὺς Ἀριστος προστάτης τῶν ποιμνίων καὶ συνδεόταν μὲ τὴν παραγωγή τοῦ ἐλαίου καὶ τὴ μελισσοκομία¹. Τὸ κόσμημα αὐτὸ ὑπάρχει καὶ ἀπλὸ στὴ δραχμὴ (πίν. 14, 158).

Ἡ δραχμὴ εἶναι παράγωγο τοῦ στατήρα στὸ βάρος καὶ τὴν ἀξία, ἀλλὰ καὶ στὰ θέματα τῶν δύο ὄψεων. Εἶναι ἴση πρὸς μισὸ στατήρα. Αὐτὸ προφανῶς ὑποδηλώνει ἢ ἀπεικόνιση μισῆς ἀγελάδας σὲ προτομὴ ἔμπροσθεν καὶ τὸ ἀπλὸ φυτικὸ κόσμημα ὀπίσθεν. Ἡ ἀγελάδα εἰκονίζεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἢ πρὸς τὰ δεξιὰ². Τὸ ἀπλὸ φυτικὸ κόσμημα εἶναι τετράγωνο καὶ ἔχει στὸ κέντρο ρόμβο ἢ τετράγωνο ἢ ἀπλῶς μιὰ κοκκίδα. Ἀλλοτε εἶναι πολύφυλλο μὲ λεπτὰ ἀκτινοειδῆ φύλλα καὶ ἄλλοτε μὲ λιγότερα καὶ πιὸ χυμώδη³. Τὸ κόσμημα αὐτὸ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν πρωιμότερο τύπο στατήρων μὲ τὰ τετράγωνα φυτικὰ κοσμήματα. Ἀπὸ ἄλλες ἀνασκαφές τῆς Κέρκυρας δὲν ἔχουμε κανένα παράδειγμα. Στὴ Συλλογὴ Μουρούζη τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ὑπάρχουν τρία παραδείγματα⁴ ἀπὸ εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα καὶ συλλογές ἀναφέρουμε ἕξι στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο⁵, καὶ ἓνα στὸ Μουσεῖο τῆς Κοπεγχάγης⁶.

Οἱ κερκυραῖκοι στατήρες διαφέρουν ὡς πρὸς τὸν τύπο καὶ τὸ βάρος ἀπὸ τὰ νομίσματα τῆς ἄλλης Ἑλλάδος. Εἶναι φανερό ὅτι εἶναι δημιούργημα τοπικῆς παράδοσης καὶ διαφόρων ἐπιρροῶν, ποὺ κατὰ καιροὺς δέχτηκε ἡ Κέρκυρα λόγω τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως⁷. Τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Κέρκυρας, ὅπως φαίνεται, δὲν ἔκοβε νομίσματα συνεχῶς, ἀλλὰ κατὰ διάφορες χρονικὲς περιόδους. Σὲ κάθε νέα κοπὴ παρατηρεῖται κάποια διαφοροποίηση ἢ ἐξέλιξη στοὺς παραδοσιακοὺς τύπους⁸.

Οἱ πρωιμότεροι στατήρες πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν μετὰ τὸ 520 π.Χ.⁹ Ἀρχικὰ τὸ σχῆμα τοῦ πετάλου εἶναι ἀκανόνιστο καὶ τὰ φυτικὰ κοσμήματα τῆς πίσω πλευρᾶς τετράγωνα¹⁰. Αὐτὸς ὁ τύπος εἶναι σπάνιος καὶ δὲν ὑπάρχει στὸ θησαυρὸ τῆς Κέρκυρας. Ἀκολουθοῦν οἱ στατήρες μὲ τὰ ὀρθογώνια φυτικὰ κοσμήματα μὲ ρόμβο καὶ τετράγωνο στὸ κέντρο τους¹¹. Ὁ τύπος αὐτὸς πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴ στροφὴ τοῦ 6ου - 5ου π.Χ. αἰ. καὶ ὅπως φαίνεται συνεχίζεται ὡς τὸ 480 π.Χ. ἢ καὶ ἀργότερα¹². Αὐτοῦ

πίν. X, 1. GARDNER, NC 1881, 1 κέ. HEAD, *Historia Numorum* 865.

1. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Α Μελέται, 57.

2. BMC Thessaly, 116, ἀρ. 18 - 23, πίν. XXI, 3 - 5. BABELON, πίν. XL 16 - 18. SELTMAN, Gr. C. 70, πίν. VIII, 5. KRAY, ὁ.π. 129.

3. BMC Thessaly, πίν. XXI, 3 - 5.

4. ΠΟΣΤΟΛΑΚΑΣ, Κατάλογος, σ. 3, ἀρ. 9, 10. Ἡ ἀγελάδα ἐδῶ ἀναφέρεται σὰν βόδι, ποὺ γονατίζει καὶ κάμπτει τὸ ἓνα μπροστινὸ πόδι.

5. BMC Thessaly 116, 18 - 23, πίν. XXI, 3 - 5.

6. SNG Cop., Epirus - Acarnania, πίν. 4, 144.

7. KRAY, ὁ.π. 123. Mc Clean II, 276. Κατὰ HEAD (*Hist. Num.* 326) τὸ κερκυραϊκὸ νόμισμα προῆλθε ἀπευθείας ἀπὸ ἐμπορικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ Μίλητο, τὴ Ρόδο καὶ τὴν Κυρήνη.

8. KRAY, ὁ.π. 129. Τὸν ἀργυρὸ πρέπει νὰ προμηθεύονταν οἱ Κερκυραῖοι ἀπὸ κάποιο ἄγνωστο μεταλλεῖο τῆς ἀπέναντι ἡπειρωτικῆς χώρας, βλ. SELTMAN, Gr. C. 70.

9. KRAY, ὁ.π. 123. PRICE - WAGGONER, *The Asyut Hoard* 51.

10. BMC Thessaly 115, πίν. XXI, 1.

11. BMC Thessaly πίν. XXI, 2.

12. PRICE - WAGGONER, *The Asyut Hoard* 51.

τοῦ τύπου εἶναι οἱ στατῆρες τοῦ θησαυροῦ τῆς Κέρκυρας. Ἀργότερα, γύρω στὸ γ' τέταρτο ἢ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. τὸ ἔγκοιλο γίνεται ρηχό, τὸ διαχωριστικὸ πολὺ λεπτὸ σὰν γραμμὴ καὶ ἐμφανίζεται ἓνας λεπτὸς ἀνάγλυφος κύκλος, ποὺ περιβάλλει τὸ ὅλο κόσμημα. Τέτοιοι εἶναι οἱ κερκυραῖκοι στατῆρες ποὺ περιλαμβάνονται στὸ θησαυρὸ τῆς Ἰορδανίας (450 π.Χ.)¹. Τέλος μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. τὸ φυτικὸ κόσμημα ἐπιπεδοποιεῖται καὶ τὸ περίγραμμα ποὺ τὸ περιβάλλει γίνεται διπλό².

Κερκυραῖκοι στατῆρες παρόμοιοι μὲ ἐκείνους τοῦ «θησαυροῦ» τῆς Κέρκυρας δὲν ἔχουν βρεθεῖ μέχρι στιγμῆς σὲ ἄλλες ἀνασκαφές τῆς Κέρκυρας. Ὑπάρχει μόνον ἓνας στὸ Ἀρχαιολογικὸ τῆς Μουσείῳ³. Ἐξάλλου στὴ Συλλογὴ Εὐελπίδῃ ὑπάρχουν τρεῖς⁴, ἐνῶ στὴ Συλλογὴ Μουρούζη τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν πέντε⁵. Σὲ ἄλλα μουσεῖα καὶ συλλογές ὑπάρχουν μερικὰ ἀκόμη παραδείγματα⁶. Τέλος στατῆρες ἴδιου τύπου μὲ ἐκείνους τοῦ θησαυροῦ τῆς Κέρκυρας βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἄλλα νομίσματα καὶ σὲ δύο μεῖζονες θησαυροὺς: στὸ θησαυρὸ τοῦ Τάραντα 14 στατῆρες⁷ καὶ στὸ θησαυρὸ τοῦ Asyut τέσσερις⁸.

Στὸ θησαυρὸ τοῦ Τάραντα ὑπάρχει ἓνας τουλάχιστον στατῆρας⁹, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἴδιες μῆτρες (ἐμπροσθεν καὶ ὀπισθεν) μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 50 δικό μας (πίν. 12, ἀρ. 50) καὶ ἓνας ἄλλος¹⁰, ποὺ εἶναι ἴδιου τύπου μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 118 δικό μας (πίν. 13, 118). Σημαντικὸ χρονολογικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸ θησαυρὸ τοῦ Τάραντα εἶναι τὸ νόμισμα τῆς Χαλκίδας σὰν μέλους τῆς Βοιωτικῆς Συμμαχίας (507-506 π.Χ.)¹¹. Ἡ χρονολογία ἀποκρύψεως ὅμως τοποθετεῖται ὅπωςδήποτε μετὰ τὸ 500 π.Χ. καὶ μᾶλλον γύρω στὸ 490 π.Χ., γιατί περιέχει καὶ τρεῖς στατῆρες τοῦ Μεταποντίου μὲ μεσαῖο ἔγκοιλο (medium incuse)¹². Στὰ ἴδια χρονικὰ ὅρια περίπου πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ὁ θησαυρὸς τῆς Κέρκυρας ἀφοῦ, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, καὶ στοὺς δύο θησαυροὺς ὑπάρχουν ἴδιες μῆτρες καὶ ἴδιοι τύποι κερκυραϊκῶν στατῆρων, ποὺ προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο. Ἡ χρονολόγησις αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα.

Ὁ θησαυρὸς τοῦ Asyut, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 475 π.Χ., περιλαμβάνει ἐπίσης ἴδιους τύπους κερκυραϊκῶν στατῆρων, δύο μὲ τὴν ἀγελάδα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ δύο μὲ

1. IGCH 1482. The Asyut Hoard 22.

2. BMC Thessaly 118, πίν. XXI, 14.

3. Ἀρ. εὗρετ. νομισμάτων Μουσείου Κερκύρας 1, Συλλογὴ Μπουνιά.

4. SNG, Grèce, Collection Evelpides ἀρ. 1866, 1867, 1868.

5. ΠΟΣΤΟΛΑΚΑΣ, Κατάλογος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων Κερκύρας, Λευκάδος κ.λ.π. σ. 2-3, ἀρ. 3, 4, 6, 7.

6. BMC Thessaly 115, πίν. XXI, 2. Mc Clean Gr. C. II, 276 ἀρ. 5201, πίν. 189, 16. SNG, Epirus πίν. 4, 141 καὶ 142. NASTER, Collection de Hirsch 199, ἀρ. 1195. L. FORRER, The Weber Coll. II (London 1924) 260, ἀρ. 3039, 3040, πίν. 117. Coll. R. JAMESON, I, Monnaies grecques antiques (Paris 1913) 253, ἀρ. 1113. BABELON, Coll. de Luynes II (Paris 1925)

70, ἀρ. 1912, πίν. LXXII. H. DE NANTEUIL, Coll. de Monnaies grecques 288, ἀρ. 867. S. BOUTIN, Cat. de Coll. Pozzi (Paris 1979) 168, CXXXIV, 3006, 3007.

7. BABELON, RN 1912, 1-40, πίν. IV. IGCH 1874.

8. IGCH 1644, Asyut.

9. BABELON, RN 1912, πίν. IV, 1.

10. Ὁ.π. πίν. IV, 2.

11. PRICE - WAGGONER, The Asyut Hoard 19. Τῶν νομισμάτων αὐτῶν τῆς Βοιωτικῆς Συμμαχίας γνωρίζουμε τὴν ἀκριβὴ χρονολογία κοπῆς (507 π.Χ.). Σῶζονται μόνον δύο, ἓνα στὸ Βερολίνο καὶ δεύτερο ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τοῦ Τάραντα, βλ. BABELON, Traité II, 1, 973 κέ., RN 1912, 10. SELTMAN, Gr. C. 57. KRAY, ὁ.π. 90, 109.

12. KRAY, NC 1956, 49 καὶ PRICE - WAGGONER, The Asyut Hoard 19.

τὴν ἀγελάδα πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ παχὺ καὶ λεπτὸ διαχωριστικὸ ἀδιακρίτως (πρβ. τὸ ὑπ' ἀρ. 234 τοῦ Asyut μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 83 δικό μας). Καὶ οἱ τέσσερις στατῆρες τοῦ Asyut παρουσιάζουν ἐπίσης πλημμελὴ χάραξη τῶν μητρῶν καὶ κατάστασις ὅμοια μὲ ἐκείνη τῶν στατῆρων τοῦ θησαυροῦ τῆς Κέρκυρας, πράγμα πού δείχνει ὅτι προέρχονται καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο. Ἡ ὕπαρξίς τῶν κερκυραϊκῶν στατῆρων στοὺς πιὸ πάλαιον θησαυροὺς φανερώνει τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ κερκυραϊκοῦ ἐμπορίου καὶ τὴν ἰσχὺ τοῦ κερκυραϊκοῦ νομίσματος σὲ τόσο μακρινὰς χώρας.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ θησαυροῦ τῆς Κέρκυρας ἀποτελεῖται στὸ σύνολό του, πλὴν μιᾶς δραχμῆς, ἀπὸ μεγάλες ὑποδιαίρέσεις, ἀπὸ στατῆρες. Αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν οἰκιακῶν (domestic) θησαυρῶν¹. Ἐπειδὴ ὅμως ἔχουμε μεγάλο ἀριθμὸ φθαρμένων λόγῳ κυκλοφορίας στατῆρων, μᾶλλον πρόκειται γιὰ ἐμπορικὸ (mercantile) θησαυρὸ². Στὴν περίπτωσιν αὕτη μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι ὁ «θησαυρὸς» αὐτὸς ἀνήκε σὲ ἓνα μεγαλέμπορο ἢ ἐργολάβου δημοσίων ἔργων, ὁ ὁποῖος σὲ κάποια στιγμή μέσα στὴ 2η δεκαετία τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἀπόκρυψε μεγάλο ἀριθμὸ ἀργυρῶν στατῆρων ἀρκετὰ κυκλοφορημένων μιᾶς σύντομης χρονικῆς περιόδου.

Ἡ ἐποχὴ αὕτη, τέλος 6ου - ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ. εἶναι περίοδος οἰκονομικῆς ἀκμῆς γιὰ τὴν Κέρκυρα, κατὰ τὴν ὁποία παρατηρεῖται μεγάλος οἰκοδομικὸς ὀργασμὸς καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνθήσις. Γίνονται ἀνακαινίσεις σὲ παλαιὰ μεγάλα ἱερά, ὅπως π.χ. ἡ ἀντικατάστασις τῆς πῆλινης σίμης καὶ τῶν ἀκροκεράμων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος μὲ μαρμάρηνα³. Χτίζονται καινούργιοι ναοί, ὅπως τοῦ Καρδακιοῦ⁴, τῆς Ρόδας⁵ καὶ κάποιος ἄλλος, ἴσως τοῦ Διονύσου, στὴν περιοχὴ τοῦ Φιγαρέτου, ἀπὸ ὅπου προέρχεται τὸ μικρὸ πώρινον ἀέτωμα μὲ παράστασις διονυσιακοῦ συμποσίου⁶. Τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀφιερώματα τῆς Κέρκυρας στὰ μεγάλα πανελλήνια ἱερά χρονολογοῦνται στὴν ἐποχὴ αὕτη, ὅπως π.χ. οἱ χάλκινοι βόες στοὺς Δελφοὺς καὶ τὴν Ὀλυμπία, πού στήθηκαν γιὰ ἐπιδείξιν πλοῦτος καὶ δόξας. Τὴν περίοδον αὕτη ἡ Κέρκυρα ἐκτὸς ἀπὸ ἱκανοὺς ἐμπόρους καὶ ναυτικούς ἔχει νὰ ἐπιδείξει καὶ ἀγωνιστὰς σὲ πανελλήνιους ἀγῶνες⁷. Εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ναυπηγεῖται ὁ ἀξιόλογος κερκυραϊκὸς στόλος μὲ τίς 60 τριήρεις⁸. Τέλος καὶ ἡ ἀπόκρυψις ἑνὸς τέτοιου «θησαυροῦ» φανερώνει τὸν πλεονάζοντα πλοῦτον τοῦ ἐμπόρου αὐτοῦ καὶ συνεπῶς τὴ γενικότερη εὐημερία τῆς πόλεως.

Ποιὸ εἶναι ὅμως τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο πού προκάλεσε τὴν ἀπόκρυψιν τοῦ θησαυροῦ; Ἡ ταφὴ μιᾶς τέτοιας ποσότητος νομισμάτων καὶ μάλιστα ἀρκετὰ κυκλοφορημένων μαρτυρεῖ κάτι ξαφνικόν, μιὰ βεβιασμένη πράξιν καὶ ὅχι συνήθη ἀποθησαυρισμὸν, πού γίνε-

1. MILNE, Greek and Roman Coinage 92 - 97. D. M. ROBINSON, A Hoard of Silver Coins from Carystus 5 (NNM 124, 15).

2. ROBINSON, ὁ.π. 5. KRAY, Arch. and Class. Gr. Coins 8 - 9.

3. Korkyra, I (Berlin 1940) 43, 53 - 54.

4. F. B. JOHNSON, The Kardaki Temple, AJA 1936, 46 κέ. Ἔργον 1977, 81, εἰκ. 49 - 51.

5. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1939, 85 κέ. εἰκ. 1 - 12.

Κερκυραϊκὰ Χρονικά 1952, 59. ΔΟΝΤΑΣ, ΑΔ 21, 1966, Β 2 Χρον., 329 πίν. 337β - γ καὶ ΑΔ 22, 1967, Β 2 Χρον., 367 - 368 σχ. 8, πίν. 275 δ', ε.

6. ΧΩΡΕΜΗΣ, Ἀρχαϊκὸν ἀέτωμα ἐκ Κερκύρας, ΑΔΑ 1974, 183 - 186.

7. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ VI 9, 3. ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ, ἀποσπ. 148 (DIEHL). ΚΑΡΥΔΗΣ, Ἱστορία τῆς Νήσου Κέρκυρας μέχρι τὸ 229 π.Χ. 38 - 39.

8. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ I 14, 2.

ται με άνεση ἐπιλογῆς τῶν βαρύτερων καὶ καλύτερης διατηρήσεως νομισμάτων. Ὁ χρόνος ἀποκρύψεως πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μᾶλλον γύρω στὸ 480 π.Χ. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Κέρκυρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνήθεις πειρατικὲς ἐπιδρομές, ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ ἄλλους σοβαρότερους κινδύνους. Στὴ Δύση ἐμφανίζεται ἀπειλητικὸς ὁ καρχηδονιακὸς κίνδυνος, ἐνῶ στὴν Ἀνατολὴ ὁ περσικὸς. Στὴ δεύτερη μάλιστα περίπτωσις ἀναφέρεται ὅτι οἱ Κερκυραῖοι ξεκίνησαν νὰ βοηθήσουν τοὺς ἄλλους Ἕλληνες στέλνοντας τὸ στόλο τους στὴ Σαλαμίνα· ἄσχετα ἂν τελικὰ δὲν ἔφθασαν ποτὲ κατὰ μία ἄποψη γιατί συνάντησαν θαλασσοταραχὴ στὸ ἀκρωτήρι τοῦ Μαλέα, κατὰ ἄλλη γιατί καραδοκοῦσαν νὰ δοῦν τὴν τροπὴ τοῦ πολέμου¹. Ἴσως πάλι ἡ πόλη νὰ ἀντιμετώπισε κάποιο ἄμεσο κίνδυνο, ποὺ δὲν ἀναφέρεται σὲ ἀρχαῖες πηγές. Τέλος καὶ κάποιο προσωπικὸ συμβάν τοῦ ἐμπορίου μπορεῖ νὰ ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς ἀπόκρυψης, π.χ. αἰφνίδια ἀναχώρηση γιὰ μακρινὸ ταξίδι εἴτε γιὰ ἐμπορικὸ εἴτε γιὰ πολεμικὸ σκοπὸ (ἐπιστράτευση), ἀπὸ ὅπου ὅμως δὲν ἐπέστρεψε ποτὲ ὁ κάτοχος τοῦ «θησαυροῦ» γιὰ νὰ τὸν ξαναβρεῖ. Ἔτσι μᾶς σώθηκε ἄθικτος ὁ τόσο σημαντικὸς αὐτὸς «θησαυρὸς» μέσα στὴν κερκυραϊκὴ γῆ, γιὰ νὰ βγεῖ στὸ φῶς ὕστερα ἀπὸ 25 περίπου αἰῶνες.

Ἰανουάριος 1982

ΑΛΚΗΣΤΗ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - ΧΩΡΕΜΗ

1. ΗΡΟΔΟΤΟΣ VII 168, 1 - 4. ΔΙΟΔΩΡΟΣ XI 15, 1.

SUMMARY

A HOARD OF SILVER STATERS FROM KERKYRA

In 1978 a hoard of 157 silver Kerkyrean staters and one silver drachm was found in a handleless jug during an excavation in the area "Stratia" near Palaeopolis, where the Agora of ancient Kerkyra was (pls. 10α - γ, 11 - 14, figs. 1, 2).

This hoard is very important, because it has been unearthed in an unspoiled stratum, which can be dated by the pottery in the end of the 6th—beginning of the 5th c. B.C. This date is also confirmed by the comparison with similar Kerkyrean staters, which are included in the two large contemporary hoards, the Asyut and the Taranto hoard. It is important that in the latter, there is a stater made from the same dies (obv. and rev.) as the stater nr. 50 of our hoard.

The existence of several die-links, the stylistical features and the quality of the metal show that all these staters have come from a large issue of a short period, during which time it was necessary to meet rapidly increasing financial needs for building in the sanctuaries and ship-building of the famous kerkyrean fleet. Thus the poor quality of several dies and the use of an alloy (c. 80% silver and c. 5% copper) instead of pure silver can be explained. The state of wear of the staters show that this hoard must be a mercantile one, which had been buried around 480 B.C.

The study of this hoard has given new elements for the types of the early Kerkyrean staters and their chronology. The most important is that the two types (cow to the left and cow to the right) are contemporary, as it has been proved by a reverse die-link (see pl. 14, nrs. 127 and 128).

ALKESTIS SPETSIERIS - CHOREMIS

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΣΦΥΡΕΣ ΚΑΙ ΡΟΠΑΛΑ ΣΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Νέα στοιχεῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μὲ τὶς καινούργιες ἔρευνες ἔρχονται νὰ διασαφήσουν καὶ νὰ συμπληρώσουν τὶς γνώσεις μας πάνω στὰ σύμβολα καὶ τὸ τελετουργικὸ τῆς μινωικῆς θρησκείας. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἴδια του τῇ φύση παραμένει ἀρκετὰ σκοτεινὸ καὶ διαμφισβητούμενο, γι' αὐτὸ χρειάζεται ἰδιαίτερη προσοχὴ στὸ χειρισμὸ καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ καινούργιου ὕλικου.

Ὅταν ὁ Ἀρθοῦρος Ἔβανς ἀνακάλυψε τοὺς Ἀποθέτες τῶν σκευῶν τοῦ ἱεροῦ — τὰ Temple Repositories — στὴ Δυτικὴ πτέρυγα τοῦ Ἀνάκτορου τῆς Κνωσοῦ, συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ τοῦ Κεντρικοῦ ἱεροῦ¹, κίνησαν ἰδιαίτερα τὴν προσοχὴ του δυὸ πέτρινες σφύρες ἀπὸ κροκαλοπαγὴ πέτρα (breccia), ἀρκετὰ βαριές καὶ ὄχι τόσο καλὰ διατηρημένες² (εἰκ. 1). Ἡ μιὰ ἦταν ὁλόκληρη, ἀλλὰ παρουσίαζε φθορὰ στὴν περιφέρεια τῶν ἐπιφανειῶν κρούσης. Τῆς δεύτερης εἶχε ἀποκοπεῖ περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/3 καὶ στὴν περιφέρεια τῶν ἐπιφανειῶν κρούσης ὑπῆρχε ἀνάλογη φθορὰ μ' ἐκείνη τῆς πρώτης σφύρας. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Ἔβανς³ ἦταν ὅτι ἡ φθορὰ τῶν ἐπιφανειῶν κρούσης ἀπόδειχνε ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς συλητὲς τῶν ἀποθετῶν γιὰ τὴν παραβίασίν τους μὲ τὸ σπάσιμο τῶν καλυμμάτων, ἔτσι ποὺ νὰ γίνῃ κατωρθωτὴ ἡ διείσδυση γιὰ τὴ σύλληψη τῶν πολύτιμων ἀντικειμένων. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μᾶλλον αὐθαίρετο.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἀνακτόρου ποὺ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴ τοῦ Κεντρικοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν θησαυροφυλακίων καὶ ἀποθετῶν ἦταν ἀποτέλεσμα τρομακτικοῦ σεισμοῦ, ποὺ γίνηκε κατὰ τὸν Ἔβανς στὸ τέλος τῆς MM IIIB ἐποχῆς⁴. Κατὰ τὴ γεωλογικὴ ἐκείνη καταστροφὴ ἔπεσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐπάνω ὀρόφων, ποὺ μὲ τὴν πτώση τους κατακομμάτιασαν τὰ καλύμματα τῶν Ἀποθετῶν τῶν σκευῶν ποὺ ἦταν ἀπὸ γυψολιθικὲς πλάκες, ὅπως καὶ τὸ περιεχόμενό τους — ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὰ εἰδωλα τῶν θεοτήτων τῶν ὄφεων καὶ τὸν πλούσιο ἄλλο διάκοσμο ἀπὸ φαγεντιανή. Καμιὰ ἀπολύτως σύλληψη δὲ μεσολάβησε. Ἀλλὰ καὶ ἂν γινόταν — ἀπὸ ποιούς; — δὲν θὰ χρειαζόταν παραβίαση, ἀφοῦ τὰ καλύμματα εἶχαν συντριφεῖ καὶ τὰ κομμάτια τους εἶχαν

1. A. EVANS, The Palace of Minos, τόμ. I, 463 κέ., εἰκ. 332.

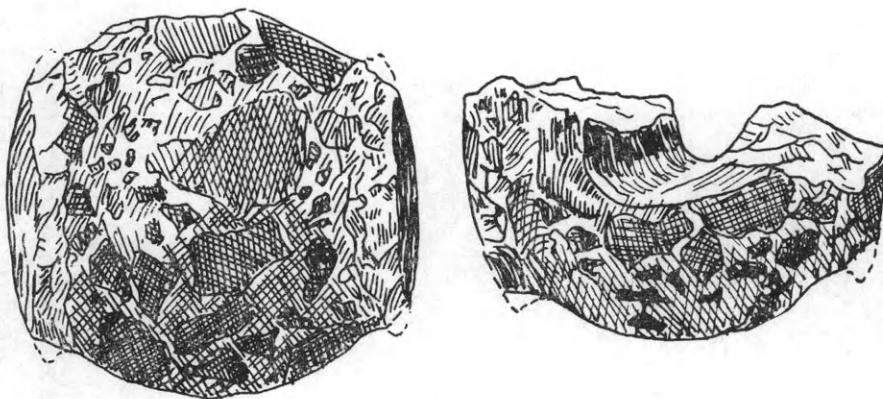
2. A. EVANS, PM I 469, εἰκ. 336.

3. Ὁ.π. 468.

4. Ἡ χρονολογία αὐτὴ δὲν εἶναι βέβαιη. Ὁ Ν. ΠΛΑΤΩΝ τὴν τοποθετεῖ στὸ τέλος τῆς YM IA περιόδου μὲ βάση

θετικὰς ἐνδείξεις· βλ. τὴν ἀνακοίνωσή του στὸ Γ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, Πρακτικὰ τόμ. Α', 241 κέ. La chronologie des réceptacles de trésors du sanctuaire «The Temple Repositories» et des autres contemporaines du palais de Cnossos.

πέσει μέσα στις κτιστές κασέλες. Τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο θὰ εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἔνοικους τοῦ ἀνακτόρου μετὰ τὶς πρῶτες προειδοποιητικὲς δονήσεις, ὅπως συνέβηκε καὶ στὰ ἄλλα ἀνάκτορα σὲ ἐπακόλουθες περιπτώσεις καὶ στὴ Θήρα¹. Μετὰ τὴν καταστροφή, κατὰ τὸ ξανακτίσιμο τοῦ ἀνακτόρου, οἱ ἔνοικοι κατὰχωσαν τοὺς Ἀποθέτες ἀφήνοντας τὰ σπασμένα ἀντικείμενα στὴ θέση τους καὶ κατασκεύασαν ἄλλους πιὸ ξέβαθους ἀποθέτες συναρμύζοντας γυψολιθικὲς πλάκες σὲ μικρὰ συναρμοστὰ κιβώτια. Ἔτσι ἡ ὑπόθεση τῆς παραβίασης μὲ τὴν χρησιμοποίηση σφυρῶν εἶναι ἀπαράδεκτη. Ἄς ἀφήσουμε ὅτι παραβίαση θὰ μποροῦσε νὰ γίνει μὲ κοι-

Εἰκ. 1. Πέτρινες σφύρες ἀπὸ τὰ Temple Repositories τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ.

νὰ χάλκινα ἐργαλεῖα — χάλκινες σφύρες βρέθηκαν σὲ πολλὰ σημεῖα² — καὶ ὅχι μὲ πέτρινες πολυτελεῖς σφύρες φανερά τελετουργικοῦ χαρακτήρα. Μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν τριῶν τελετουργικῶν σφυρῶν στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἀνακτοροῦ τῆς Ζάκρου καὶ τὴν ἀνέυρεση καὶ ἄλλων τελετουργικῶν σφυρῶν, σφυροπελέκεων καὶ ροπάλων σὲ διάφορα ἄλλα σημεῖα ἡ ὑπόθεση τοῦ Ἑβανς ἔχασε κάθε στήριγμα. Γιὰ τὰ εἶδη τῶν τελετουργικῶν ἀντικειμένων γίνεται παρακάτω λόγος καὶ καταχωρεῖται κατάλογος. Ἡ φθορὰ τῶν ἐπιφανειῶν κρούσης στὰ παραδείγματα τῶν Ἀποθετῶν σκευῶν τῆς Κνωσοῦ εἶναι εὐκόλο νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὸ σπάσιμο πού προκάλεσαν πέφτοντας οἱ ὀγκόλιθοι μέσα στὸ θησαυροφυλάκιο πού εἶχαν ἀποτεθεῖ, ἀφοῦ καὶ τὰ ἄλλα ἀντικείμενα ἔπαθαν ἀνάλογες φθορές. Τέλος παραστάσεις σὲ σφραγιδόλιθους καὶ σὲ σφραγίσματα δείχνουν τὸν τρόπο χρησιμοποίησής τους σὰν ἱερῶν ἐμβλημάτων στὰ χέρια ἱερέων.

Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα καὶ ἀποδεικτικὸ τῆς τελετουργικῆς σημασίας τῶν σφυρῶν ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τριῶν παραδειγμάτων στὸ Θησαυροφυλάκιο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀνακτοροῦ τῆς Ζάκρου³. Ἡ καταστροφή του ἦταν τὸ ἀπο-

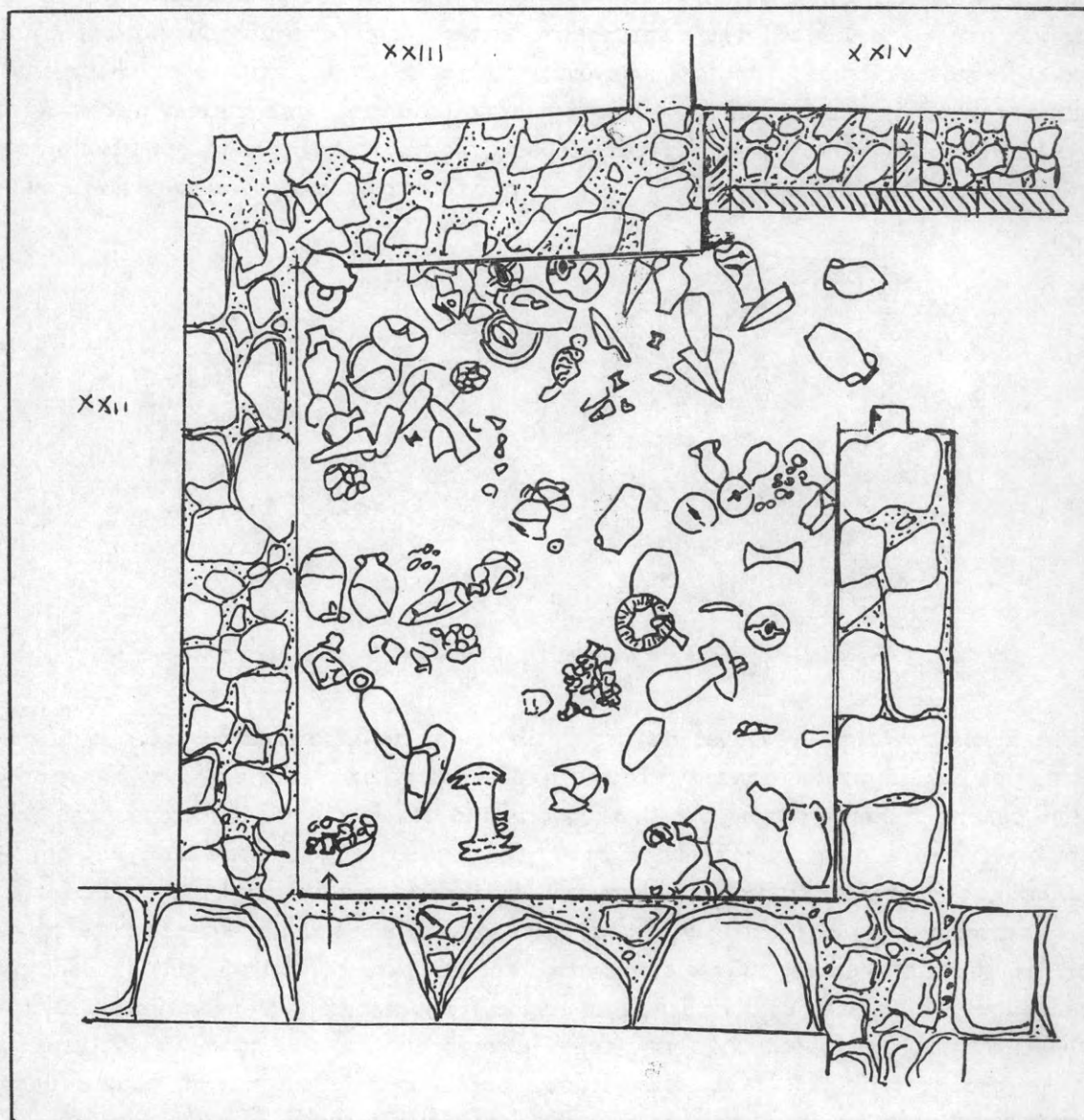
1. Γιὰ τὴ Ζάκρο βλ. Ν. ΠΑΑΤΩΝΟΣ, Τὸ μινωικὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου (1974) 284. Γιὰ τὴ Θήρα βλ. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Excavations at Thera II (1969) 5.

2. Γιὰ τὴ χάλκινη σφύρα τῆς Ἀγ. Τριάδας, ἀρ. κατ. Μ. Η. 1253, βλ. W. SCHIERING, Ein minoische Tonrhy-

ton in Hammerform, Κρητικὰ Χρονικὰ ΚΔ', 1972, 428, σημ. 2. Γιὰ μιὰ χάλκινη σφύρα ἀπὸ τὴ Ζάκρο Ν. ΠΑΑΤΩΝΟΣ, Ζάκρος 114, εἰκ. 58.

3. Βλ. Ν. ΠΑΑΤΩΝΟΣ, Ζάκρος 127, εἰκ. 22.

τέλεσμα τῆς μεγάλης ἡφαιστειακῆς ἐκρηξῆς τοῦ ἡφαίστειου τῆς Θήρας γύρω στὰ 1450 π.Χ.¹ Τὸ θησαυροφυλάκιο βρέθηκε καταχωσμένο μὲ ἄφθονο ὑλικὸ ποὺ προερχόταν ἀπὸ

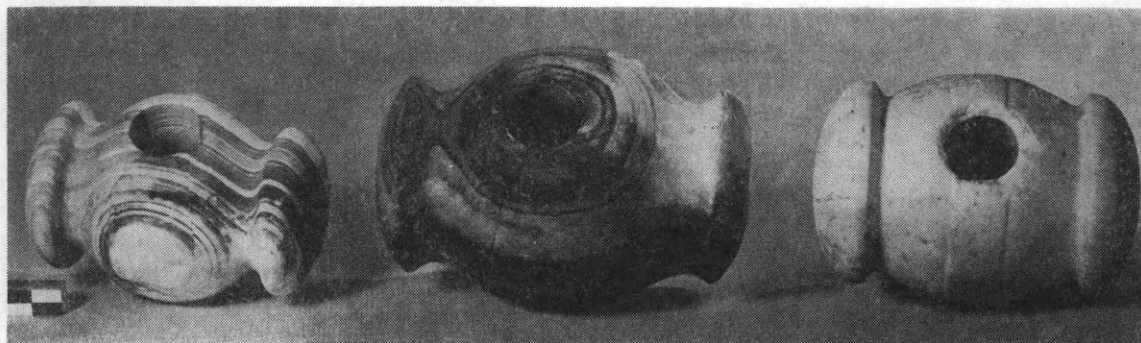
Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ θησαυροφυλακίου τοῦ ἱεροῦ στὸ Ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου. Μὲ βέλος σημειώνεται ἡ θέση τῶν σφυρῶν.

τὸ πάνω πάτωμα· τὰ σκεύη του καὶ σύμβολα ἔμειναν συντριμμένα στὴν ἀρχικὴ τους θέση, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, ἴσως ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο, ποὺ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς τῆς Θήρας καὶ τῶν μινωικῶν κέντρων βλ. ἀνακοίνωση τοῦ Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ. Ἡ τελικὴ καταστροφή τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων, στὸ Β' Διεθνὲς Κρητολογικὸ

Συνέδριο, Πρακτικά, τόμ. Α', 220 κέ. Βλ. καὶ H. PICHLER-W. SCHIERING, Der spätbronzezeitliche Ausbruch des Thera - Vulcans und seine Auswirkungen auf Kreta, AA 1980, 1 κέ.

Ίδιους τούς ἐνοίκους, ὅταν αὐτοὶ τρομοκρατημένοι ἀπὸ τὰ πρόδρομα φαινόμενα τῆς ἔκρηξης τράβηξαν κατὰ τὰ βουνὰ καὶ πρὸς τὴ θάλασσα. Οἱ τρεῖς σφύρες βρέθηκαν στὴ ΝΔ. γωνιά τοῦ θησαυροφυλακίου, μέσα στὸ γωνιακὸ κτιστὸ μὲ πλίνθους κιβώτιο, ἐνῶ τριγύρω τους ἦταν σκόρπια τὰ ἄλλα ποικίλα τελετουργικὰ σκεύη: πέτρινα ρυτά, σπονδικὲς πρόχοι, περιρραντήρια, τέσσερα ποτήρια τῆς ἱερῆς κοινωνίας, πλαστικὰ σκεύη ἀπὸ φαγεντιανή, λύχνοι, μαζὶ μ' αὐτὰ τὰ σύμβολα τῶν διπλῶν πελέκεων (εἰκ. 2). Τὸ σχῆμα τῶν σφυρῶν (εἰκ. 3) εἶναι παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο τῶν σφυρῶν τῶν Temple Reposi-

Εἰκ. 3. Οἱ τρεῖς πέτρινες σφύρες τοῦ θησαυροφυλακίου τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου.

tories, ἀλλὰ περισσότερο ραδινὸ καὶ μὲ ἐπιφάνειες κρούσης πιὸ καθαρά διαχωρισμένες ἀπὸ τὸ κύριο σῶμα. Οἱ τρύπες τῆς στελέχωσης εἶναι κυλινδρικές. Οἱ δυὸ εἶναι ἀπὸ ὠραῖο φλεβωτὸ μάρμαρο, ἡ τρίτη ἀπὸ λευκὸ. Στὴν τελευταία δυὸ χαρακτὲς γραμμὲς ποὺ τὴν περιζώνουν ἐνώνουν τὶς περιφέρειες τῶν ὀπῶν¹. Καμιὰ φθορὰ δὲν παρατηρήθηκε στὶς ἐπιφάνειες κρούσης. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία γιὰ τὴν τελετουργικὴ τους χρῆση, ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι βεβαιωμένη γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ ἀντικείμενα τοῦ θησαυροφυλακίου. Ἀλλὰ τὸν τελετουργικὸ χαρακτήρα τῶν σφυρῶν, ὅπως καὶ τῶν παραπλήσιων σφυροπελέκεων καὶ ροπάλων, ἐπιβεβαιώνουν οἱ ἄλλες σφύρες, ὁ τύπος ποὺ βρέθηκαν καὶ μερικὲς ἰδιορρυθμίες, ὅπως καὶ οἱ σχετικές, ὅχι πάντα ὅμως βέβαιες, παραστάσεις τους. Ὅχι ὁλοκληρωμένο κατάλογο σφυρῶν ἔδωσε ὁ καθηγητὴς W. Schiering στὴ δημοσίευσή του ἐνὸς μινωικοῦ πήλινου ρυτοῦ σὲ μορφὴ σφύρας². Παραθέτουμε ἐδῶ πληρέστερο κατάλογο, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα.

1. Σφύρα ἀπὸ τὸ Παλαίκαстро, ἀρ. κατ. Μ.Η. 915. Εἶναι ἀπὸ κυανωπὸ ὑπότεφρο μάρμαρο σὲ σχῆμα βυτιόσχημο ποὺ καταλήγει σὲ δισκοειδεῖς ἐπίπεδες ἐπιφάνειες κρούσης μὲ μικρὲς φθορὲς. Λεπτὲς ἀνάγλυφες ταινίες ξεχωρίζουν στὴ βάση τῶν τελευταίων. Ἡ τρύπα τῆς στελέχωσης εἶναι ἐλλειπτική γιὰ νὰ ἀποφεύγεται ἡ περιστροφή. Τὸ μῆκος της εἶναι 0.08 μ.³

1. α) Ἀρ. κατ. Μ.Η. 2691, ἀπὸ μάρμαρο μὲ λευκὲς τεφρὲς καὶ τεφρομέλανες φλέβες, μῆκ. 0.095, διάμ. ἐπιφανείας κρούσης 0.052 μ., μέγιστ. διάμ. 0.06 μ. β) Ἀρ. κατ. Μ.Η. 2692 ἀπὸ μάρμαρο μὲ τεφρὲς καὶ τεφρομέλανες φλεβώσεις, μῆκ. 0.015 μ., διάμ. ἐπιφανείας κρούσης 0.062 μ., μέγ. διάμ. 0.07 μ. γ) Ἀρ. κατ. Μ.Η. 2698, ἀπὸ μάρμαρο λευκὸ, μῆκ. 0.10 μ., διάμ. ἐπιφανείας κρού-

σης 0.06 μ., μέγ. διάμ. 0.07 μ.

2. Βλ. παραπάνω σ. 75, σημ. 2.

3. BSA XI, 1903 - 4, 279. DAWKINS, The Unpublished Objects of Palaikastro, Supplem. Papers 1910. CHR. ZERVOS, La Crète néolithique et minoenne εἰκ. 522. BUCHHOLZ - KARAGEORGHIS, Altägais und Altkypros πίν. 234, 5 - 7.

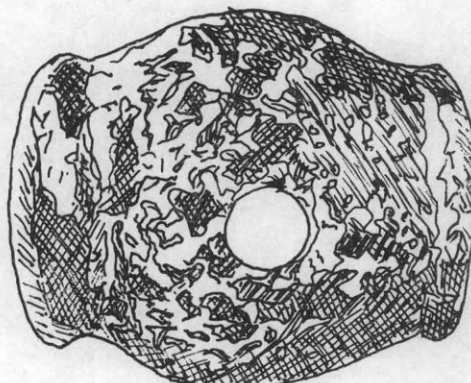
2. Σφύρα από τη νησίδα Ψύρα (εικ. 4), αρ. κατ. Μ.Η. 1127. Είναι από κυανόλευκο μάρμαρο με τεφρά στίγματα. Το σχήμα του κύριου σώματος είναι άτρακτοειδές και καταλήγει σε σφαιρούμενες επιφάνειες κρούσης. Η τρύπα της στελέχωσης είναι στρογγυλή κυλινδρική. Το μήκος της είναι 0.105 μ.¹

3. Σφύρα από τάφο της Αγ. Τριάδας (εικ. 5), αρ. κατ. Μ.Η. 383, από πρασινωπή με λευκές κηλίδες στικτή πέτρα, ίσως γρανίτη. Το κύριο σώμα είναι μάλλον σφαιρικό και καταλήγει σε επιφάνειες κρούσης κάπως κυρτές που δεν ξεχωρίζουν πολύ καθαρά από το λοιπό σώμα. Το μήκος της είναι 0.065 μ.²

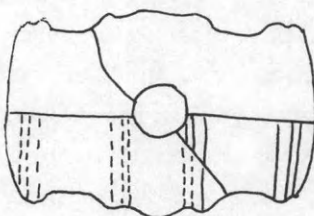
4. Σφύρα από την Αγροικία του Σκλαβόκαμπου, αρ. κατ. Μ.Η. 2260, από γκριζοπράσινη πέτρα. Το κύριο σώμα είναι αύγειοιδες και καταλήγει σε δισκοειδείς ελαφρά κυρτές επιφάνειες κρούσης. Το μήκος της είναι 0.085 μ.³

Εικ. 4. Πέτρινη σφύρα από τη νησίδα Ψύρα.

Εικ. 5. Πέτρινη σφύρα από την Αγία Τριάδα.

Εικ. 6. Σφύρα από την ακρόπολη της Ναυπλίας.

5. Πέτρινη σφύρα της περιοχής Ναυπλίας, στην αποθήκη του Μουσείου του Ναυπλίου (εικ. 6), χωρίς ακριβή προέλευση και αριθμό, χωρίς άλλο κρητικό αντικείμενο εισαγωγής. Δημοσιεύθηκε πρόσφατα με βάση σημειώματα του μακαρίτη νεαρού αρχαιολόγου Bernd Kaiser⁴. Είναι από μαύρη πέτρα με γκριζά στίγματα και σώζεται σε τρία κομμάτια: το ένα σώζει ολόκληρη τη στρογγυλή επιφάνεια κρούσης, το άλλο σώζει το μεσαίο τμήμα με την όπη στελέχωσης κατά το μεγαλύτερο μέρος· το τρίτο τμήμα θα πρέπει να συμπληρωθεί αναλογικά συμμετρικά. Το μεσαίο κυρτό μέρος ζώνεται κατά τις δυο πλευρές του από τριπλό σύστημα κυρτών ραβδώσεων, από τις

1. R. B. SEAGER, Excavations on the Island of Psira, Crete (Philadelphia 1910) 36.

2. PARIBENI, Monumenti Antichi, XIV, 56, εικ. 26. ZERVOS, ό.π. εικ. 103.

3. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Το μινωικόν μέγαρον του Σκλα-

βοκάμπου, ΑΔ 1930. 'Από το διάδρομο.

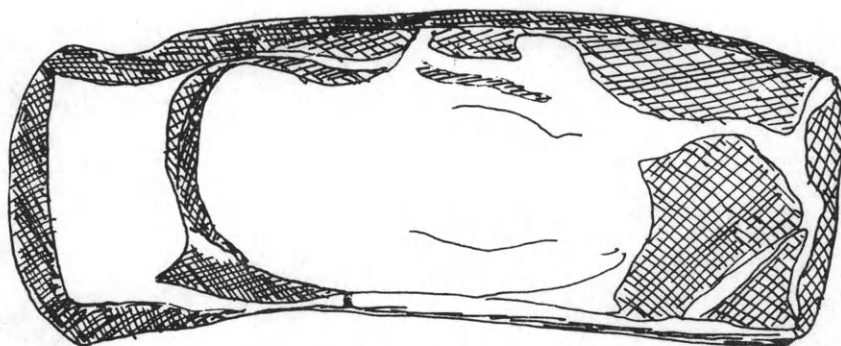
4. BERND KAISER, Mykenische Steingefässe und Verwandtes im Magazin zu Nauplion, AM 95, 1980, 55, πίν. 74.

όποιες ή μεσαία κάπως ψηλότερη και πλατύτερη. 'Η επιφάνεια κρούσης είναι κυρτή. 'Η δλη έργασία είναι πολύ έπιμελημένη. Πιθανό μήκος 12.20 εκ.

6 - 7. Σφύρες από τὰ Temple Repositories τής Κνωσοῦ (εἰκ. 1) από κροκαλοπαγή πέτρα. Τὸ κύριο σῶμα τους εἶναι σφαιροειδές και καταλήγει σὲ ἐλαφρὰ κυρτὲς ἐπιφάνειες κρούσης, πὺ τμήματά τους ἔχουν ἀποκοπεῖ στὴν περιφέρεια. Τὸ μήκος τους εἶναι $0.065 \times 0.05 \mu.$ ¹

8 - 10. Οἱ τρεῖς σφαῖρες τοῦ Θησαυροφυλακίου τοῦ Κεντρικοῦ ἱεροῦ τής Ζάκρου² (εἰκ. 3).

11. Σφυροπέλεκυς ἀπὸ τὸν 2ο σπηλαιώδη τάφο τοῦ Πόρου 'Ηρακλείου (εἰκ. 7), ἀρ. κατ.

Εἰκ. 7. Σφυροπέλεκυς ἀπὸ τὸ ταφικὸ σπήλαιον τοῦ Πόρου 'Ηρακλείου.

M.H. 3174, ἀπὸ ὠραῖο πολυχρωμικὸ, μὲ κύρια χρώματα τὸ κίτρινο και τὸ μενεξεδί, ἀσβεστόλιθο. Τὸ τμήμα τής σφύρας δημιουργεῖται μὲ λαιμὸ μορφῆς τροχαλίας πὺ καταλήγει σὲ ἐλαφρὰ κυρτὴ ἐπιφάνεια κρούσης. Τὸ πίσω τμήμα πὺ μορφώνεται σὰν πέλεκυς πλαισιώνεται μὲ ἀναθύρωση πὺ κάνει νὰ ξεχωρίζει καθαρότερα τὸ σχῆμα πὺ καταλήγει σὲ κόψη. Μήκος 0.107 μ.³

12. Σφυροπέλεκυς ἀπὸ τὸ Φουρνὶ 'Αχαρνῶν, ἀρ. κατ. M.H. 3593. Προέρχεται ἀπὸ τὸ Κτήριο 4, δωμάτιο 3, ὁμάδα 25. Εἶναι ἀπὸ τεφροπράσινη πέτρα. 'Εχει κυλινδρικό περίγραμμα μὲ ἐλαφρὰ κοῖλο τὸ ἓνα πλάγιο τοίχωμα. Καταλήγει σὲ κυρτὲς σφαιρούμενες ἐπιφάνειες κρούσης. Μήκος 0.081 μ., πάχος 0.061 μ.⁴

13. Σφύρα σὲ μορφή ροπάλου (εἰκ. 8) ἀπὸ κροκαλοπαγή πέτρα μὲ πλατιὲς κηλίδες, ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ ροπαλοφόρου τῶν Σοπάτων Κνωσοῦ, ἀρ. κατ. M.H. 1549. 'Η σφαιρική κεφαλὴ τοῦ ροπάλου ἔχει ραβδώσεις κατακόρυφες πὺ προεξέχουν ἐλαφρὰ και τοῦ δίνουν κάποια πολυεδρική μορφή. 'Η τρύπα στελέχωσης κατὰ τὸν ἄξονα εἶναι εὐρύχωρη κυλινδρική. Μήκος 0.05 μ.⁵

14 - 15. Δυὸ μικρὲς σφύρες πήλινες πὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ 'Ιερὸ κορυφῆς τοῦ Γιούκτα. Προέρχονται ἀπὸ τὲς νέες ἀνασκαφὲς και εἶναι ἀκόμη ἀκατάγραφες στὸ Μουσεῖο 'Ηρακλείου και ἀδημοσίευτες⁶. 'Η ἀνακάλυψή τους στὸ ἱερὸ ἀποτελεῖ σημαντική ἔνδειξη τής τελετουργικῆς τους χρήσης. Σὰν πήλινες δὲν θὰ εἶχαν καμιά ἄλλη πρακτική χρησιμότητα, ἀλλὰ θὰ ἀποτελοῦσαν ἐμβλήματα ἢ θὰ ἦταν ἀναθήματα στὸ ἱερὸ.

1. Βλ. σ. 74, σημ. 2. Στὸν κατάλογο M.H. οἱ ἀριθμοὶ 1411 - 1420 ἀναγράφονται ὅλοι σὰν σφύρες.

2. Βλ. παραπάνω και σ. 77, σημ. 1.

3. ΠΑΕ 1967, 125 - 209, πίν. 193α (Α. ΛΕΜΠΕΣΗ), ΑΑΑ 1968. 'Εργον 1967, 123. Κρητικά Χρονικά 21, 1964, 534. Στὸν τύπο τοῦ σφυροπέλεκυ ἀνήκει και ἡ γνωστὴ κεφαλὴ σκήπτρου ἀπὸ τὰ Μάλια σὲ μορφή πάρδαλη και πέλεκυ. Βλ. ΖΕΡΒΟΣ, ὁ.π. εἰκ. 424.

4. ΠΑΕ 1974, 207 κέ. δὲν ἀναφέρεται ὁ σφυροπέλε-

κυς ἀπὸ τὸ δωμάτιο 3 τοῦ κτηρίου 4, ὅπως ἀναγράφεται στὸν κατάλογο τοῦ M.H.

5. A. EVANS, The Tomb of the Double Axes, Archaeologia LXV, 11 κέ., 16, εἰκ. 23 A, B, πίν. 11.

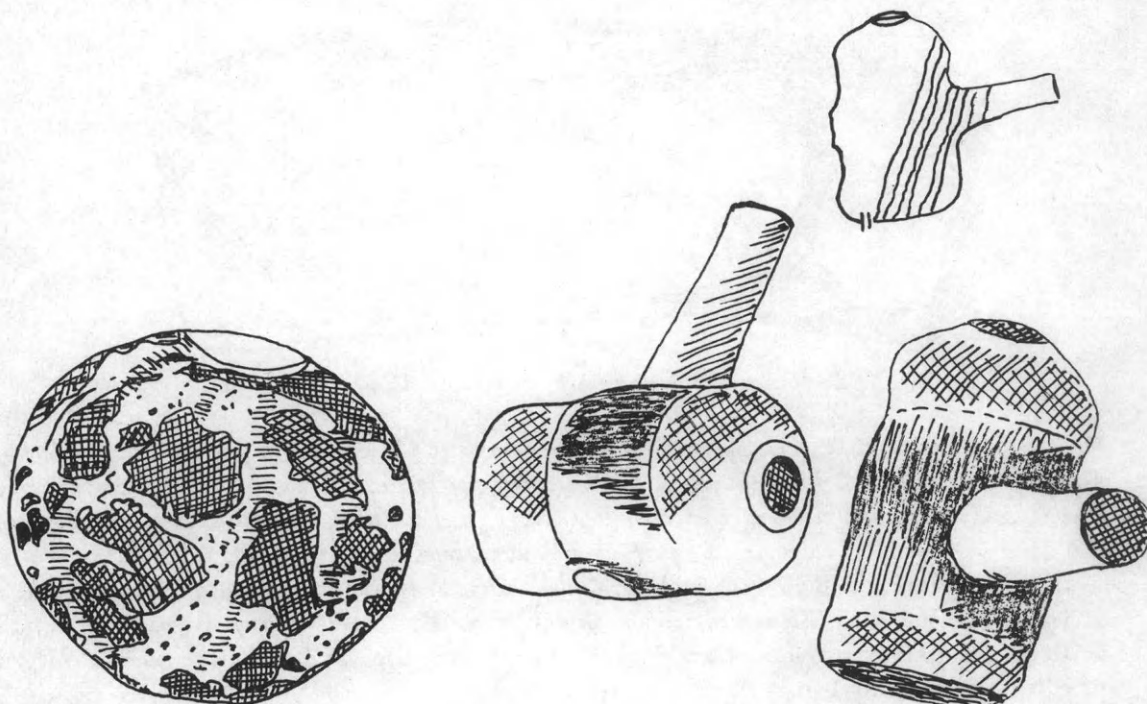
6. 'Εργον 1980, 47. 'Η μιὰ βρέθηκε στὸν ἐγκάρσιο τοῖχο τοῦ δωματίου V. 'Η ἄλλη εἶχε βρεθεῖ παλιότερα (1976). Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κ. 'Αλ. 'Ιωαννίδου - Καρέτσου γιὰ τὴν πληροφορία και τὴν ἄδεια νὰ ἀναφέρω τὰ εὐρήματα.

16. Σφύρα από ψαμμόλιθο από τὰ Μάλια, Οἰκία Δβ, ἀρ. κατ. Μ.Η. 2326. Εἶναι λίγο κτυπημένη. Μῆκος 0.012 μ.¹

17. Σφύρα από μελανωπή πέτρα από τὴν Ἀγία Τριάδα, ἀρ. κατ. Μ.Η. 2335. Εἶναι λίγο φθαρμένη καὶ ἔχει μῆκος 0.085 μ.²

18. Σφύρα από μαύρη σκληρὴ πέτρα από τὸ θολωτὸ τάφο στὸ Ἀπεσωκάρι, ἀρ. κατ. Μ.Η. 3168. Εἶναι σὲ σχῆμα πεπλατυσμένου κυλίνδρου καὶ σώζεται σχεδὸν ἡ μισή. Μῆκος 0.10 μ.³

19. Σφύρα από μαύρη πέτρα, από τὸ ἐργαστήρι τοῦ Ἀνάκτορου τῶν Μαλίων, ἀρ. κατ. Μ.Η. 3282. Εἶναι κτυπημένη σὲ διάφορα τμήματα. Μῆκος 0.07, πλάτος 0.051 καὶ πάχος 0.039 μ.⁴

Εἰκ. 8. Πέτρινο ρόπαλο-σφύρα από τὸν τάφο τοῦ Ροπαλοφόρου στὰ Ἰσόπατα Κνωσοῦ.

Εἰκ. 9. Πῆλινο ρυτὸ σὲ σχῆμα σφύρας στὴ Συλλογὴ Ν. Μεταξᾶ.

20. Σφύρα από πρασινόμαυρη πέτρα ἄγνωστης προέλευσης, ἀρ. κατ. Μ.Η. 3523. Μῆκος 0.15 μ., πλάτος 0.082 μ.⁵

21. Ρυτὸ πῆλινο σὲ μορφή πλαστικῆς σφύρας ἄγνωστης προέλευσης, τώρα στὴ Συλλογὴ Μεταξᾶ, ἀριθ. 1453 (εἰκ. 9). Τὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ σώματος εἶναι σφαιροειδὲς καὶ ἐπεκτείνεται σὲ δυὸ σφαιρούμενα ἄκρα ποὺ καταλήγουν τὸ ἓνα σὲ ἐπίπεδα κυρτὴ στὰ ἄκρα ἐπιφάνεια κρούσης, τὸ ἄλλο σὲ κυρτὴ ἐπιφάνεια μὲ κυκλικὸ ἄνοιγμα στὸ κέντρο γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ὑγροῦ τῆς σπονδῆς, μὲ ἐλαφρὴ ἀναθύρωση τριγύρω. Τὸ στέλεχος κατασκευάσθηκε κυλινδρικό, ἐσωτερικὰ κοῦλο, μὲ τὴν τρύπα γιὰ τὸ χύσιμο τῆς σπονδῆς στὴ μιὰ πλευρά. Δὲν εἶναι πολὺ μακρὸ καὶ ἡ κε-

1. Mallia, Les maisons I, 1953 (Études Crétoises IX) 59, πίν. XX, III.

2. Ἴσως ZERVOS, ὁ.π. 132, εἰκ. 103.

3. Βρέθηκε σὲ ἀνασκαφὴ τοῦ κ. Κ. Δαβάρια (1963) καὶ μένει ἀδημοσίευτη. Βλ. Κρητ. Χρονικά 12, 1963, 405. Στὸν κατάλογο ἀναφέρεται ἄλλη μιὰ ὅμοια, ἀρ. Μ.Η.

2968.

4. A. DESSENNE, CRAI 1957, 123 κέ., BCH 81, 1957, 683 κέ.

5. Βρισκόταν στὴν προθ. 144 τῆς Ἐπιστημονικῆς συλλογῆς τοῦ Μ.Η. μὲ ἄλλα ἀντικείμενα ποὺ παραδόθηκαν, ἄγνωστης προέλευσης.

φαλή του αποδόθηκε πλαστικά στο πάνω μέρος του μεσαίου τμήματος της σφύρας. 'Η σπονδική τελετουργική χρήση είναι πολύ καθαρή. Μήκος 0.13, μήκος στο στέλεχος ως την κορυφή της σφύρας 0.15 μ.¹

Χάλκινες σφύρες, όπως αυτές της 'Αγ. Τριάδας, δεν καταχωρήθηκαν στον παραπάνω κατάλογο, αφού αυτές δεν ήταν τελετουργικές, αλλά είχαν μόνο πρακτική χρησιμότητα².

Φυσικά δεν μπορεί να βεβαιωθεί απόλυτα ότι όλες οι σφύρες του καταλόγου, που ίσως θα μπορούσε να συμπληρωθεί με μερικά ακόμη παραδείγματα, χρησιμοποιήθηκαν για τελετουργικό σκοπό. Οι περισσότερες όμως ήταν δίχως άλλο τελετουργικές, αφού βρέθηκαν σε τόπους ιερών, σε θησαυροφυλάκια και αποθέτες, σε τάφους ιερών άξιωματούχων, σε ταφικά σπήλαια ή σε ιδιόρρυθμα ταφικά κτήρια. 'Από το άλλο μέρος και η μορφή τους, ή επιμελής κατασκευή τους, το ειδικής επιλογής υλικό τους δείχνουν αντικείμενα όχι κοινής χρήσης. 'Αλλά ειδική μαρτυρία για τελετουργική συγκεκριμένη χρήση — προσφορές σπονδής από πλαστικής μορφής ρυτό — είδαμε ότι προσφέρει το σε σχήμα σφύρας πλαστικό ρυτό της συλλογής Ν. Μεταξά. Τώρα ιδιόζουσες παραστάσεις του σφραγιστικού κύκλου, σε σφραγίδες και σφραγίσματα φαίνεται να επιβεβαιώνουν και την ειδική χρήση τους σαν έμβλημάτων στα χέρια ιερατικών προσώπων, που ή τελετουργούν μεμονωμένα ή συμμετέχουν σε ιερές πομπές³. Παραθέτω εδώ τα κυριότερα παραδείγματα.

Εικ. 10. 'Η σφραγίδα από τα Μάλια με την παράσταση ιερέα με τελετουργική σφύρα στον ώμο (σχέδιο Piet de Jong).

1. Παράσταση σε αμυγδαλόσχημη σφραγίδα από σαρδώνυχα από τα Μάλια, Οικία Δ, αρ. Μ.Η. 1456 (εικ. 10). 'Ιερέας με φόρεμα μακρό ως τα πόδια ανατολικού τύπου προχωρεί κρατώντας πάνω στον ώμο σφύρα με μακρό στέλεχος. 'Η σφύρα έχει σχήμα άτρακτοειδές⁴. Μήκος 0.022.

2. Παράσταση πάνω σε αμυγδαλόσχημο σφραγιδόλιθο από σαρδώνυχα από το θολωτό τάφο του Βαφειού, αριθ. 226, χωρίς άλλο κρητική προέλευσης⁵. Μια γυναικεία ιερατική μορφή που χορεύει σε έκσταση κρατεί με τα δύο της χέρια πάνω από το κε-

1. SCHIERING, ό.π. (βλ. σ. 75, σημ. 2).

2. Βλ. παραπάνω και σ. 75, σημ. 2.

3. 'Ο κ. Χρ. Μπουλώτης στην ακόμη άδημοσίευτη διατριβή του πάνω στο θέμα των κρητομυκηναϊκών πομπών κάνει λόγο για τις πομπικές μορφές με σφύρα, κατά

προφορική πληροφορία για την οποία τον εύχαριστώ.

4. Mallia, Les maisons I, 1959 (Études Crétoises IX) 62, πίν. XLV.

5. CMS I, 226. A. FURTWÄGLER, Mykenische Gemmen 49, πίν. II, 39.

φάλι ραβδί πού δὲ διακρίνονται τὰ ἄκρα του. Θὰ μπορούσε νὰ καταλήγει σὲ σφύρα ἢ σὲ πέλεκυ συριακοῦ τύπου. Πολλὲς εἶναι οἱ παραστάσεις πάνω σὲ σφραγιδόλιθους ἢ σὲ σφραγίσματα πού παριστάνουν ἱερατικὰ πρόσωπα νὰ κρατοῦν στὰ χέρια τους ἐμβλήματα ἢ σύμβολα μορφῆς συριακοῦ μονόστομου πέλεκυ ἢ διπλοῦ πέλεκυ, ὅπως στὰ σφραγίσματα 124, 126, 135 τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ τοὺς σφραγιδόλιθους 225 καὶ 226 τοῦ θολωτοῦ τάφου Βαφειοῦ. Θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθοῦν τέτοιες μορφές ὅτι ἔπαιρναν μέρος σὲ τελετουργικὲς πομπές καὶ ὅτι ἀπομονώθηκαν ἐξαιτίας τοῦ περιορισμένου στῆ σφραγίδα χώρου¹.

3. Παράσταση πάνω σὲ σφράγισμα ἀπὸ μινωικὸ κτήριο τοῦ Καστελλίου Χανίων ἀριθ. 30². Μπροστὰ σὲ καθισμένη μορφή, ἴσως θεότητας, μικρὴ γυναικεία μορφή μὲ κοντὸ φόρεμα σείει σφυρόμορφο ἀντικείμενο μὲ μακρὸ στέλεχος. Ὁ Ἰ. Παπαποστόλου πού δημοσίεψε τὸ εὑρημα τῶν σφραγισμάτων ταύτισε τὸ ἐμβλημα σὰ σφύρα. Τὸ ἄκραϊο σὲ στέλεχος ἀντικείμενο εἶναι κυλινδρικό ἢ ἐλαφρὰ ἀτρακτοειδές.

4. Παράσταση σὲ σφράγισμα ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα, ἀρ. 135. Παριστάνονται τρεῖς ἱερατικὲς μορφές σὲ τελετουργικὸ χορό· οἱ δυὸ ἀκριανὲς φοροῦν τὸ γνωστὸ σὰ βράκκα δερμάτινο φόρεμα, μυτερὸ πῖλο καὶ κρατοῦν στὰ χέρια τους σὰν ἐμβλήματα ἀντικείμενα μὲ μακρὰ στειλιάρια, πού ἡ κορυφή τους δὲν διατηρήθηκε. Ἰσως νὰ κατάληγαν σὲ σφύρες. Ἡ μεσαία μορφή κρατεῖ μὲ μακρὸ στειλίари ἐμβλημα πού μοιάζει μὲ σφυροπέλεκυ ἢ σφύρα.³

Γενικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι παράλληλα μὲ τὸ σύμβολο τοῦ διπλοῦ πέλεκυ χρησιμοποιοῦνταν σὰν θρησκευτικὸ ἐμβλημα ἢ σφύρα, ὁ σφυροπέλεκυς καὶ ἡ ροπαλόμορφη σφύρα. Ἐμβλήματα τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἀνακαλύφθηκαν στὰ θησαυροφυλάκια τῶν ἀνακτορικῶν ἱερῶν, σὲ ἱερὰ κορυφῆς, σὲ ταφικὰ σπήλαια, σὲ τάφους ἱερατικῶν προσώπων κλπ. Τὸν τρόπο χρησιμοποίησής τους στὴν ἱερὴ τελετουργία διδάσκουν παραστάσεις σὲ σφραγιδολίθους καὶ σφραγίσματα: ἱερατικὲς μορφές πομπεύουν ἔχοντας τὰ σύμβολα αὐτὰ πάνω στὸν ὤμο μὲ τὸ μακρὸ τους στέλεχος. Ἀλλὰ ἱερατικὰ πρόσωπα κραδαίνουν τὰ ἐμβλήματα αὐτὰ μπροστὰ τους ἢ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τους.

Ὅπως γιὰ τὸ πρόβλημα πῶς ὁ διπλὸς πέλεκυς ἔφτασε νὰ γίνῃ τὸ πιὸ ἱερὸ σύμβολο τῆς μινωικῆς θρησκείας, ἔτσι καὶ γιὰ τὸ ἐμβλημα τῆς σφύρας προβάλλει τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσής του καὶ τῆς ἀρχικῆς σημασίας του. Θὰ μπορούσε κι αὐτὸ νὰ εἶναι θυσιαστικὸ ὄργανο, μὲ τὸ ἀπότομο χτύπημα τοῦ κρανίου τοῦ θυσιαζόμενου ζώου. Θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ τελετουργικὸ χτύπημα τῆς θύρας τοῦ ἱεροῦ γιὰ νὰ ἀνοιχτεῖ αὐτὴ γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς θεότητας, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τελετουργίες συγγενῶν θρησκειῶν καὶ ἀπὸ τελετουργικὲς ἐπιβιώσεις σὲ διάφορα θρησκευτικὰ ἢ ἐθνικὰ δόγματα. Γιατὶ ἐπιβιώσεις στὰ κατοπινὰ χρόνια ἔχουμε πολλές, ἀλλὰ ἐδῶ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ παρακολουθηθεῖ τὸ θέμα αὐτὸ χωρὶς μακρότερη ἔρευνα. Πρόχειρο παράδειγ-

1. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστήριξε ὁ Χρ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ· σφρ. 30, 6.
βλ. σ. 81, σημ. 4.

2. Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων,

3. DORO LEVI, Le cretule di Haghia Triada e di Zakro, ASAtene XII, εἰκ. 151.

μα επιβίωσης αναφέρω ἐδῶ τὴν ἀξινόσφυρα ποὺ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τῆς Κασώπης τῆς Ἡπείρου¹. Σφύρες χρησιμοποιήθηκαν σὰ σκῆπτρα ἢ τελετουργικά σύμβολα στὴν Ἀνατολή καὶ στὴν Αἴγυπτο. Εἶναι γνωστὰ τὰ παραδείγματα ὅπου ὁ Φαραὼ χρησιμοποιεῖ σὰν ὄργανο ἐπικράτησης τὸ ρόπαλο ἢ σφύρα, μὲ τὴν ὁποία συντρίβει τὰ κεφάλια τῶν ἀντιπάλων². Σὲ συντηρητικὴ ἐπιβίωση ὀφείλεται χωρὶς ἄλλο ἡ χρησιμοποίηση τῆς σφύρας σὰν ἐμβλήματος στὸν ἐλεύθερο τεκτονισμό. Εἶναι ἄλλωστε πολὺ γνωστὴ ἡ δύναμη ἐπιβίωσης τῶν συμβόλων καὶ ἐμβλημάτων, κάποτε μὲ διαφορετικὴ σημασία.

ΜΑΡΙΑΣ ΜΑΝΤΗ - ΠΛΑΤΩΝΟΣ

1. ΠΑΕ 1978, 105, πίν. 82γ.

2. Βλ. πρόχειρα KURT LANGER - MAY HIRMER, Ae-

gypten (München 1955) εἰκ. 4.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΥΠΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΕΞ ΕΡΕΤΡΙΑΣ. ΙΙΙ (ΣΚΥΦΟΙ)

Εἰς μνήμην Ἀναστασίου Ὁρλάνδου

Εἰς τὸ π ρ ὦ τ ο ν¹ καὶ δ ε ὕ τ ε ρ ο ν² μέρος τῆς ἐργασίας γίνεται ἄδρομερῶς³ λόγος περὶ τῶν ἐν Ἑρετρίᾳ ἀνασκαφῶν μας τῶν ἐτῶν 1973 καὶ 1977, ἰδιαιτέρως ἐμφάσεως διδομένης εἰς τὰ εὐρήματα⁴ τοῦ γεωμετρικοῦ στρώματος. Μελετῶνται ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τῆς, κυριώτατα, τοπικῆς⁵ γεωμετρικῆς καὶ ὑπογεωμετρικῆς κεραμεικῆς παραγωγῆς, ἀναλύεται ἡ τεχνικὴ⁶ τοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου καὶ περιγράφονται αἱ συνιστῶσαι πολλῶν ομάδων⁷ ἀγγείων, χαρακτηριζουσῶν τὸ ἐργαστήριον τοῦτο⁸.

Εἰς τὸ παρόν, τ ρ ῖ τ ο ν, μέρος δημοσιεύονται ἅπαντα⁹ τὰ θραύσματα τῶν ὑστερογεωμετρικῶν καὶ ὑπογεωμετρικῶν σκύφων καὶ σκυφοειδῶν κρατηρίσκων¹⁰ τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1973 - 1977¹¹ καὶ ἐξ ἀνάγκης σχολιάζονται ἔνια ὄστρακα διαφό-

1. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἑρετρίας, ΑΕ 1975, 206 κέ.

2. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἑρετρίας. ΙΙ, ΑΕ 1977, 128 κέ.

3. Ἐκθέσεις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τούτων, ὡς καὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐτῶν 1974 - 1976, δημοσιεύονται εἰς τὰ Χρονικά τῶν ἐξῆς τόμων τοῦ ΑΔ: 29, 1973-74, 461 κέ. 30, 1975, 31, 1976, 32, 1977 (ἀπάντων ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

4. Εἰς τὰ ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα, τὰ φρέατα, τοὺς ἐγχυτρισμούς, τὰς καύσεις in situ, τὰς ἐκτερισμένας δι' ἀγγείων τῆς μεσογεωμετρικῆς ΙΙ ἐποχῆς καὶ διὰ χρυσοῦ διαδήματος, εἰς τὴν ἄφθονον, τέλος, ὑστερογεωμετρικὴν κεραμεικὴν (ΑΕ 1975, 206 καὶ σημ. 4· ΑΕ 1977, 129 καὶ σημ. 1 - 5).

5. Δι' ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, προσέτι βλ.: ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ausgewählte geometrische Keramik aus Eretria, Tainia, Festschrift Roland Hampe (Mainz 1980) 21 κέ. Τῆς αὐτῆς, Ἀμφορεὺς καὶ κρατὴρ ἐκ τῆς γεωμετρικῆς Ἑρετρίας, Ἀρχαιογνωσία Ι, 1980, 167 κέ. Τῆς αὐτῆς, Ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα καὶ κεραμεικὴ τοῦ 8ου καὶ 7ου π.Χ. αἰ. ἐν Ἑρετρίᾳ, ASAtene 58, 1980 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν), εἰς τὸ ἐξῆς ASAtene 1980.

6. ΑΕ 1975, 209 - 211 καὶ 226 - 227, 1977, 130 σημ. 4 - 6. Ὁ ἐρετριακὸς πηλὸς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῆς καθαρότητος, τῆς συμπαγοῦς ὕφης του, τῆς ἀρίστης ὀπτήσεως καὶ τοῦ κιτρινερούθρου χρώματος, τὸ ὅποιον πολλάκις ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ ζωηροῦ κεραμόχρου· ἐπεὶ δὲ τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀπαντοῦν ἐφ' ὅλων σχεδὸν τῶν ὀστράκων μας, δὲν

ὀρίζομεν τὸν πηλὸν των, ἀλλ' ἐπισημαίνομεν μόνον τὰς τυχόν ἀποκλίσεις ἀπὸ τῆς κιτρινερούθρου ἀποχρώσεως.

7. Βλ. ΑΕ 1975, 211 - 214.

8. Εἰς τὴν βιβλιογραφίαν, ἥτις παρατίθεται ἐν ΑΕ 1975, 207 σημ. 1, 1977, 130 σημ. 1 καὶ ἀνωτέρω σημ. 5, προστίθενται: Lefkandi. I, The Iron Age Settlement; The Cemeteries (London 1980). ΙΙ. ΘΕΜΕΛΗ, Ἀνασκαφὴ Ἑρετρίας: ΠΑΕ 1976, 69 κέ., 1979, 40 κέ., 1980, σ. 78 κέ.

9. Πλὴν τῶν ἤδη δημοσιευθέντων. Βλ. σημ. 1 - 3 καὶ 5. Διὰ τὰ ἐλαττωθῆ κατὰ τὸ δυνατόν ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰκόνων ἐκάστου πίνακος πολλὰ ἀρχικαὶ φωτογραφίαι παρεμφερῶν ὀστράκων συνεκολλήθησαν ἀνὰ δύο ἢ τρεῖς καὶ ἐφωτογραφήθησαν ὁμοῦ· ὡς ἐκ τούτου, ὁ συσχετισμὸς τῶν ἀναλογιῶν τῶν ὀστράκων δὲν πρέπει νὰ ἀναζητῇται εἰς τοὺς πίνακας, ἀλλὰ εἰς τὰς διαστάσεις, τὰς παρατιθεμένης εἰς τὰς ἀντιστοιχοῦς ὑποσημειώσεις.

10. Οἱ σκυφοειδεῖς κρατηρίσκοι διαφέρουν τῶν σκύφων μόνον κατὰ τὸ μέγεθος καὶ τὰς διδύμους λαβὰς των (Lefkandi πίν. 52.225)· τὸ σχῆμα καὶ ἡ διάταξις τοῦ διακόσμου των εἶναι παρεμφερῆ. Ἐπεὶ δὲ παρεμφερῆ διατάξιν διακόσμου ἐμφανίζουν καὶ πολλοὶ κἀνθαροι, καθίσταται πολλάκις ἀδύνατον νὰ διακρίνωμεν, ἐὰν μεμονωμένα τινὰ ὄστρακα προέρχωνται ἐκ σκύφων, σκυφοειδῶν κρατηρίσκων ἢ κἀνθάρων (αὐτόθι 62). Ἐνταῦθα τὰ ἀδιάγνωστα ὄστρακα συνεξετάζονται μετὰ τῶν ὁμοειδῶν σκύφων.

11. Ὁ ἀριθμὸς ἐρετριακοῦ ἐκάστου θραύσματος εἶναι τοῦ Μουσείου Ἑρετρίας. Ὅσα ὄστρακα δὲν φέρουν ἐνδειξίν

ρου μὲν σχήματος ἀγγείων¹, συνεικονιζόμενα ὁμῶς, ὡς εὐρεθέντα ὁμοῦ μετὰ τῶν θραυσμάτων σκύφων.

Οἱ σκύφοι συνιστοῦν τὸ συχνότερον ἀπαντῶν καὶ τὸ πλέον σημαντικὸν εἶδος ἀγγείων τοῦ ἑρετριακοῦ ἐργαστηρίου. Ἡ βάσις των εἶναι ἐπίπεδος. Τῶν πλείστων αἱ λαβαὶ ἔχουν τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειάν των κεκαλυμμένην διὰ γανώματος, ἐνῶ ἐλαχίστων κοσμοῦνται διὰ σειρᾶς στιγμῶν². ἐνίων φέρουν κατὰ μῆκος ζευγὸς ταινιῶν³. Ἡ μελέτη των κατωτέρω γίνεται καθ' ὁμάδας⁴, ὀριζόμενας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διακοσμῆσεως τοῦ χείλους των:

I. Ταινιωτὰ χεῖλη (1-61. Πίν. 15-20)

Οἱ παλαιότεροι τῶν σκύφων ἔχουν χθαμαλὸν, πρὸς τὰ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ στενὴν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, τὴν μεταξὺ τῶν λαβῶν διακοσμητικὴν ζώνην. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους των φέρουν ἐξηρημένην ταινίαν, κοσμουμένην ἐνίοτε διὰ συστάδων καθέτων γραμμίδων. Τὰ διακοσμητικὰ των θέματα δὲν ἔχουν εἰσέτι τυποποιηθῇ⁵. Τὸ θραῦσμα 1⁶ (εἰκ. 1.1) ἐνθυμίζει τοὺς σκύφους τῆς μέσης γεωμετρικῆς περιόδου· ἡ πρωιμότης του καταδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους του ὑπάρξεως μιᾶς μόνον ἐξηρημένης ταινίας, κοσμουμένης διὰ δέκα τριῶν καθέτων γραμμίδων· ἡ διάταξις τοῦ διακόσμου εἶναι ἡ συνήθης εἰς τὰς πρωίμους σκυφοειδεῖς κοτύλας, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ θραύσματος 2⁷ (εἰκ. 1.2), μόνον, ὅτι, ἀντὶ τῶν ἐναλλήλων ἀμβρόντων ἢ τῶν σιγμοειδῶν⁸, ἐνταῦθα ἔχομεν σειρὰν δικτυωτῶν ρόμβων⁹. Ἐπὶ τοῦ 3¹⁰ (εἰκ. 1.3) βλέπομεν σειρὰν σιγμοειδῶν, ἄνευ ὁμῶς ὀριζοντίων ὑπὸ ταύτας. Τὴν ἐπὶ τοῦ 2 διάταξιν διακρίνομεν ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ 4 καὶ ἐπὶ τοῦ 6· τὸ 5 εἶναι θραῦ-

προελεύσεως, περισυνελέγησαν ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς ὁδοῦ Ἀριστονίκου Ἑρατωνίου, πρώτης παραλλήλου τῆς παραλιακῆς (ΑΕ 1977, 128)· εἰς τὰ λοιπὰ τίθεται ὁ ἀριθμὸς τοῦ Ο (ἰκοδομικοῦ) Τ (ετραγώνου), ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν. Τὰ συνεικονιζόμενα προέρχονται πάντοτε ἐκ τῆς αὐτῆς θέσεως, δι' ἧς καὶ ἡ ἐνδειξις ΟΤ τίθεται εἰς ἕν μόνον ἢ δύο τοῦτων. Διὰ τὸ βαυαρικὸν ρυμοτομικὸν σχέδιον τῆς πόλεως, ἔνθα ἐσημειώσαμεν τὰς θέσεις, ἐν αἷς εὐρομεν γεωμετρικὸν στῶμα, βλ. ASAtene 1980, πίν. 1. Ἀπασαὶ αἱ φωτογραφίαι καὶ αἱ τομαὶ τῶν ὁστράκων τῆς παρούσης μελέτης ἐγένοντο ὑπὸ τῆς ὑπογραφομένης· τὰ σχέδια ἀντέγραψεν εἰς τὸ διαφανὲς ὁ ἐργοδηγὸς-σχεδιαστὴς κ. Ἀντ. Στέλιος, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν.

1. Τὰ ἀδημοσίευτα ὁστράκα τῶν λοιπῶν — πλην τῶν σκύφων — ἀγγείων (ἀνοικτῶν τε καὶ κλειστῶν) θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενον μελέτης τοῦ τ ε τ ἄ ρ τ ο υ καὶ τοῦ π έ μ π τ ο υ — καὶ τελευταίου — μέρους τῆς ὅλης ἐργασίας. Εἰς ἰδιαιτέραν μελέτην θὰ δημοσιευθῇ ἡ κεραμικὴ κατὰ τὸν Ἀττικὸν Μέσον Γεωμετρικὸν II ρυθμόν.

2. Βλ. Lefkandi 62.

3. Βλ. κατωτέρω, πίν. 15 θραῦσμα 8, πίν. 21 σκύ-

φον 62 κλπ.

4. Βλ. ΑΕ 1975, 211 - 214· Lefkandi 62. Πρὸς διευκόλυνσιν τῶν μελετητῶν, ἐνταῦθα ἀκολουθεῖται ἡ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Boardman δοθεῖσα σειρά.

5. Αὐτόθι 62 - 63, πίν. 60.1.

6. Ἀρ. εὐρ. 11217. Μῆκος χορδῆς τόξου 0.09, διάμ. χείλους 0.13 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν, στιλπνύτατον, ἀρίστης ποιότητος.

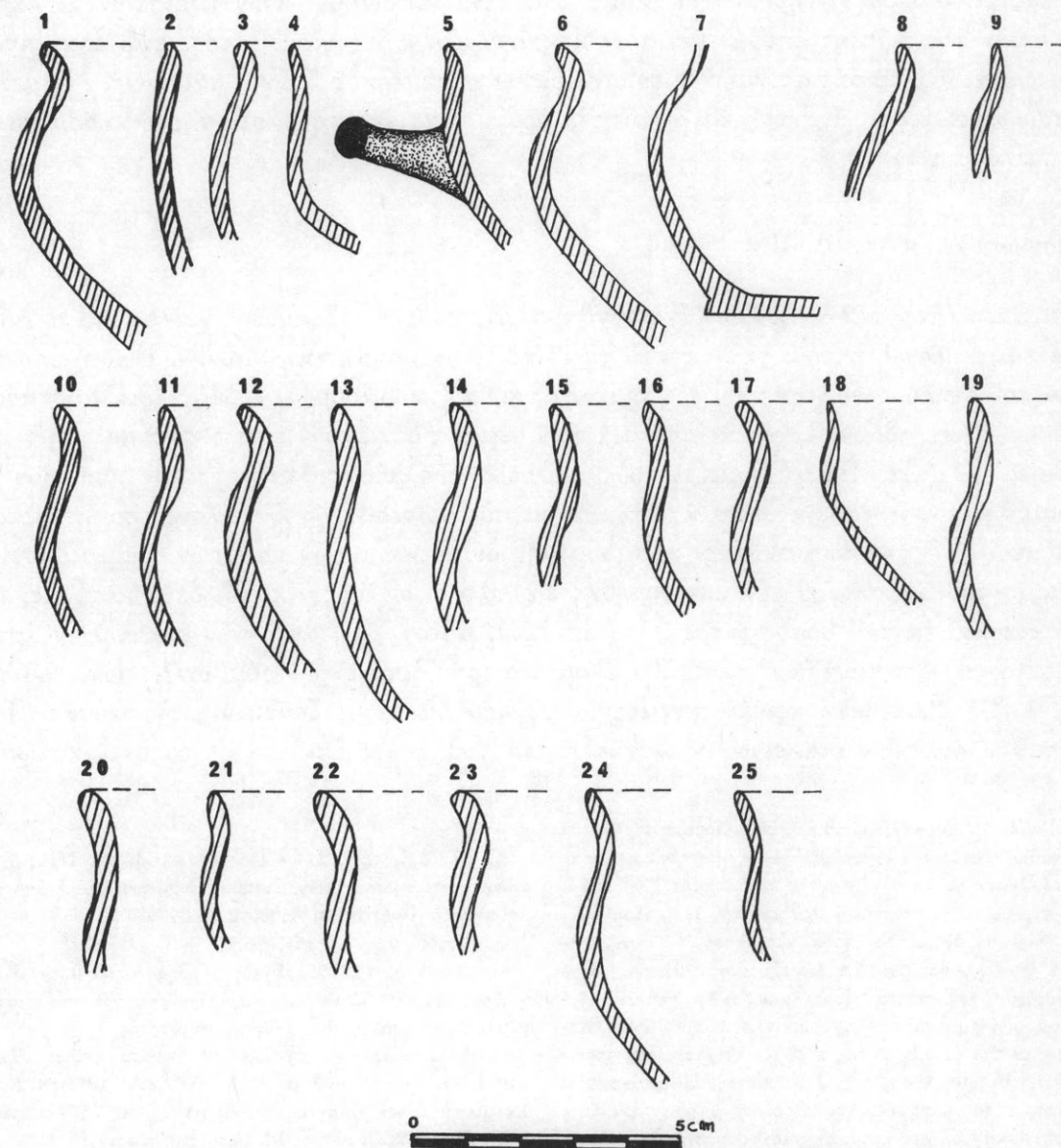
7. Φέρει κίτρινον ἐπίχρισμα καὶ καστανομέλαν γάνωμα. Πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Πρβ. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμικὴ ἐξ Ἑρετρίας, IV, ΑΕ 1982, θραῦσμα 12 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

8. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 52α· Lefkandi πίν. 50.200.

9. Τοῦ πληρώματος των σχηματισθέντος διὰ τοῦ πολυλαπλοῦ χρωστήρος· πρβ. τὸν μεσογεωμετρικὸν II κρατῆρα ἐν ΑΕ 1977, πίν. 35α. Διὰ παρομοίους, ἀλλὰ μεμονωμένους, ρόμβους ἐπὶ μεταγενεστέρων σκύφων βλ. Lefkandi πίν. 36.2 - 4. Διὰ σειρὰν ρόμβων ἐπὶ τοῦ χείλους σκύφων βλ. κατωτέρω σ. 113.

10. Ἀρ. εὐρ. 11429. Διάμ. χείλ. 0.13, σφζ. μῆκ. 0.075 μ. Οὐδεμίαν ἐξηρημένην ταινίαν φέρει ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χείλους του.

σμα κρατῆρος. Τὸ 7¹ (εἰκ. 1. 4) ἀποτελεῖ τμήμα σκυφιδίου, κοσμουμένου διὰ ταινίας² ἐναλλήλων ἀμειβόντων. Ἡ σκυφοειδῆς κοτύλη 8³ (εἰκ. 1. 5) φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους ταινίαν, κοσμουμένην διὰ συστάδος ἐξ ὀκτῶ καθέτων γραμμιδίων. Ταινίας

Εἰκ. 1. Τομαὶ χεϊλέων σκύφων τῆς Ὁμάδος I (ταινιωτὰ χεῖλη).

ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ καθέτους ἐπὶ τῆς ζώνης τῶν λαβῶν φέρουν ὡσαύτως τὰ θραύσματα

1. Ἀρ. εὐρ. 5912. ΟΤ 29β (Δημοσθ. Ἀρβανίτου). Σφζ. ὕψ. 0.033 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

2. Ἡ διάταξις τοῦ διακόσμου δὲν εἶναι ἐκ τῶν συνήθων.

3. Ἀρ. εὐρ. 11709. Σφζ. μῆκ. 0.05, διάμ. χείλους

0.17 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα μελανέρυθρον, ἀρίστης ποιότητος· παχὺ στρώμα κιτρίνου ἐπιχρίσματος. Διὰ τὴν διάταξιν τοῦ διακόσμου πρβ. Lefkandi πίν. 46.105.

9 καὶ 11¹. Τὸ θραῦσμα 10 ἀνήκει εἰς σκύφον διαφόρου τεχνικῆς². Ἐξηρημένην ταινίαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους, ἄνευ ὅμως καθέτων γραμμιδίων, φέρουν τὰ σκυφίδια 12³, 13⁴ (εἰκ. 1.6) καὶ 14⁵. τὰ 12 καὶ 14 εἶναι λίαν συγγενῆ, καθ' ὅσον, πλὴν τῆς γενικῆς διατάξεως τοῦ διακόσμου, φέρουν κατὰ τὰ πέρατα τῆς ἐξ ἐναλλήλων ἀμειβόντων ζώνης καθέτους γραμμάς καὶ μίαν ἢ δύο παχείας στιγμάς. Τὸ 15⁶ (εἰκ. 1.7), τὸ ὁποῖον ὡσαύτως ἀποτελεῖ τμήμα σκυφιδίου, ἔχει διακόσμησιν οὐχὶ ἐκ τῶν συνήθων⁷. Εἰς τοὺς πρῶτους εἰσέτι σκύφους συγκαταλέγονται καὶ τὰ θραύσματα 16 - 21⁸. τὸ 19, μάλιστα, εἶναι σκύφος μετὰ κρεμαμένων ἡμικυκλίων⁹, ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς εὐβοϊκῆς ὑστερας πρωτογεωμετρικῆς III κεραμεικῆς¹⁰. τὸ 18 διασφῶζει οὐρὰν πτηνοῦ ἐντὸς μετόπης, ἐχούσης κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν ρομβίσκον¹¹, ὅμοιον πρὸς τὸν ἀριστερᾷ τῶν τριῶν καθέτων· ὁ ἐπὶ τοῦ 20 ὀκτάκτινος ἀστερίσκος ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν τῶν ἐπὶ τῶν σκύφων τῆς μέσης γεωμετρικῆς II ἐποχῆς ὁμοίων. Τὸ ἐπὶ τοῦ 22¹² (εἰκ. 1.8) πτηνὸν ἐν σκιαγραφίᾳ συγκαταλέγεται ἀσφαλῶς μεταξὺ τῶν πρωιμωτέρων τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν παραστάσεων, ὡς ἀποδεικνύει τὸ σχῆμα τοῦ σκύφου, ἢ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους τοῦ μία μόνον ἐξηρημένη ταινία, ἢ ἔλλειψις παντὸς παραπληρωματικοῦ διακόσμου καὶ ἡ λίαν ἐπιτυχῆς ἀπόδοσις τοῦ πτηνοῦ¹³. Ἐπὶ τοῦ 23¹⁴ (εἰκ. 1.9) θραύσματος σκυφιδίου διακρίνονται ἐν ζωφόρῳ δύο πτηνὰ πρὸς δεξιὰ καὶ τὸ ράμφος τρίτου· εἰς τὰ διάκενα ἀνὰ τρεῖς στιγμαί.

Σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου τὸ χεῖλος τῶν σκύφων ἀποβαίνει ὑψηλότερον καὶ εὐθύτερον καὶ κοσμεῖται εἴτε διὰ πλειόνων λεπτῶν ταινιῶν εἴτε διὰ μιᾶς πλατείας καὶ μιᾶς στενοτέρας· εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ φέρει δύο ἐξηρημένας ταινίας ἄνευ συστάδων καθέτων γραμμιδίων. Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τὸ χεῖλος καθίσταται λίαν ὑψηλὸν καὶ

1. Πρβ. Eretria V πίν. I Mykonos Mus. Inv. 893, Eretria Mus. Inv. 2.

2. Βλ. κατωτέρω σ. 110.

3. Ἄρ. εὐρ. 11295. Ἐδημοσιεύθη ἐν Ταινίᾳ πίν. 5.6 σ. 30 εἰκ. 1.19. Ἐπὶ τῆς κυρίας ζώνης μᾶλλον ὑπολείμματα σειρᾶς ἐναλλήλων ἀμειβόντων, πλαισιουμένης ὑπὸ δύο καθέτων καὶ ὑπὸ τριῶν παχειῶν στιγμῶν.

4. Ἄρ. εὐρ. 11296. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.09 μ. Γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρισμα κίτρινον, ἀραιούμενον εἰς τεφρόν. Εἰς τοὺς σκύφους δὲν εἶναι σπάνιον τὸ θέμα τοῦ συστήματος στιγμῶν — ἐνταῦθα παχειῶν — μεταξὺ τῆς λαβῆς καὶ συστάδος καθέτων. Πρβ. κατωτέρω, πίν. 24 θραῦσμα 116.

5. Ἄρ. εὐρ. 11192. ΟΤ 28 (Γ. Ταχριτζόγλου). Συμπληρωμένος μέγα τμήμα τοῦ κορμοῦ μετὰ τοῦ χείλους καὶ τὴν ἐτέραν τῶν λαβῶν. Ὑψ. 0.05, διάμ. χείλους 0.083, διάμ. βάσ. 0.04 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα ἐρυθρόν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος, πλὴν λεπτῆς ἐξηρημένης ταινίας ὑπὸ τὸ χεῖλος καὶ δισκαρίου κατὰ τὸν πυθμένα. Διὰ τὸ θέμα τῶν ἐναλλήλων ἀμειβόντων, τὸ λίαν ἀγαπητὸν εἰς σκύφους τῆς προηγούμενης περιόδου, πρβ. Lefkandi πίν. 36.1, 50.200.

6. Ἄρ. εὐρ. 6164. ΟΤ 29α (Ἰω. Ρούσου). Ἐλλιπὲς τὴν ἀπόληξιν τοῦ χείλους. Σφζ. ὕψ. 0.048, διάμ. βάσ.

0.045, πᾶχ. τοιχ. 0.002 μ. Γάνωμα ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας ἐρυθρόν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς καστανόν· ὑποκίτρινον ἐπίχρισμα.

7. Τὸ θραῦσμα εἶναι μοναδικὸν μεταξὺ τῶν ἀφθόνων ὀστράκων τῶν ἐν Ἐρετρίᾳ ἀνασκαφῶν μας· οὔτε ὅμως καὶ ἐν Λευκαντὶ ἐπιχωριάζει τὸ θέμα τοῦτο.

8. Τὸ 17, σφζ. ὕψους 0.042 μ., ἔχει ροδόχρουν ἐπιδερμίδα καὶ μελανέρυθρον γάνωμα· ἡ ἐσκιασμένη ἐπιφάνεια συνιστᾷ τμήμα τῆς γενέσεως τῆς λαβῆς. Τὰ 18 - 21 προέρχονται ἐκ τοῦ ΟΤ 29β.

9. Πρβ. Lefkandi πίν. 18.261, 270, 278 κλπ.

10. Τὰ ὀλίγα, σχετικῶς, θραύσματα σκύφων καὶ πινακίων μετὰ κρεμαμένων ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων δημοσιεύονται ἐν Ἐπιμέτρῳ, ὁμοῦ μετὰ τῆς κεραμεικῆς κατὰ τὸν ἀττικὸν μέσον γεωμετρικὸν II ρυθμόν. Βλ. σ. 85 σημ. 1.

11. Διὰ τὸ θέμα πρβ. τὰ θραύσματα ἐνίων μεταγενεστέρων πως σκύφων ἐν ΑΕ 1975, πίν. 57β.

12. Ἄρ. εὐρ. 10615. ΟΤ 28. Σφζ. μῆκος 0.047, διάμ. χείλ. 0.11 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα ἐρυθρόν.

13. Πρβ. αὐτόθι πίν. 56α<γ>, 57α<α,γ>.

14. ΟΤ 28. Σφζ. μῆκ. 0.032 μ. Γάνωμα ἐρυθρόν· ἐπίχρισμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος. Πρβ. BSA 33, 1932 - 33, πίν. 32 ἀρ. 82 - 83.

σχεδὸν κάθετον, δυσχερῶς διακρινόμενον τοῦ κορμοῦ· φέρει πλείονας ταινίας ἢ ὀλίγας ἀλλὰ πλατείας καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν του πολλὰς ἐξηρημένους, χαρακτηριστικὸν — τὸ τελευταῖον τοῦτο — τῶν σκύφων τῆς ὑστάτης ὑστερογεωμετρικῆς φάσεως¹. Τὸ 24² (εἰκ. 1.10) τμήμα σκύφου, μετὰ δύο ἐξηρημένων ταινιῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους, διατηρεῖ ὑπολείμματα ἐσκιασμένου πτηνοῦ ἐν μετόπῃ καὶ στικτὸν ρόδακα. Πτηνὸν πρὸς δεξιὰ ἐν μετόπῃ ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιμελοῦς ἐργασίας θραύσματος 25, ἔχον ὅμως τὸν κορμὸν οὐχὶ ἐν σκιαγραφίᾳ ἀλλὰ διάγραμμον· ἐντὸς τῆς κεντρικῆς μετόπης ὑπολείμματα μαιάνδρου³, στοιχείου ἀρχαϊκότητος. Τὸ θραῦσμα 26⁴ (εἰκ. 1.11) προέρχεται ἐκ σκύφου ἀρίστης ποιότητος· ὑπὲρ τὴν ράχιν τοῦ καλλιγράμμου πτηνοῦ⁵ ἐπιπολαίως γραφεὶς ρόμβος. Τόσον τὸ θραῦσμα τοῦτο, ὅσον καὶ τὸ προηγούμενον, φέρουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους μίαν μόνον ἐξηρημένην ταινίαν· στοιχεῖον πρωιμότητος συνιστᾷ καὶ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν καθέτων⁶, αἵτινες ὀρίζουν τὰς μετόπας τῶν θραυσμάτων 24 καὶ 25, μᾶλλον δὲ καὶ τοῦ 26. Ὁ σκύφος 27⁷ (εἰκ. 1.12), ὡς συνδυάζων στοιχεῖα ἀρχαϊκότητος καὶ νεωτερικὰ, πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸ μεταίχμιον δύο ἐποχῶν· τῆς ὑστερας γεωμετρικῆς I καὶ II. Τὸ χθαμαλόν, πρὸς τὰ ἔξω νεῦον χεῖλος, ἢ ἐπ' αὐτοῦ μία μόνον — ἔστω καὶ πλατεῖα — ταινία καὶ ἡ εἰσέτι μὴ τυποποιηθεῖσα διάταξις τοῦ διακόσμου⁸ ὁδηγοῦν εἰς τὴν πρώιμον ἐποχὴν· αἱ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους δύο ἐξηρημέναι ταινίαι χαρακτηρίζουν τὴν ἐπομένην περίοδον. Συγγενές, ὡς πρὸς τὰ συστήματα καθέτων, εἶναι τὸ θραῦσμα 28⁹. Ὁ σκύφος 29¹⁰ (εἰκ. 1.13) φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους δύο ἐξηρημένους ταινίας· τὸ θέμα τῶν συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων, παρ' ὅλον ὅτι ἀνάγεται εἰς τοὺς ὑποπρωτογεωμετρικοὺς¹¹ χρόνους, ἀπαντᾷ καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην¹². Τὰ θραύσματα 30 - 33 ἔχουν ὑψηλὸν σχετικῶς χεῖλος· παρ' ὅλον ὅτι φέρουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν των μίαν μόνον ἐξηρημένην ταινίαν¹³ — τὴν τοῦ 30, μάλιστα, κοσμουμένην διὰ καθέτων γραμμιδίων — πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν εἰς προκεχωρημένον στάδιον. Τὸ 30¹⁴ διατηρεῖ δύο χιαστὶ τεμνομένας ἐν μετόπῃ, ὀριζομένην ἑκατέρωθεν ὑπὸ συστήματος ἐκ τεσσάρων καθέτων. Τὸ 31¹⁵ (εἰκ. 1.14) φέρει ἐν μὲν τῇ μιᾷ μετόπῃ διδύμους χιαστὶ τεμνομένας¹⁶, ἐν δὲ τῇ ἑτέρᾳ διάγραμμον μαιάνδρου·

1. Βλ. Lefkandi 62 - 63. Τομὴν σκύφων τῆς β' καὶ γ' φάσεως βλ. αὐτόθι πίν. 60.8 καὶ 11 ἀντιστοίχως.

2. Ἀρ. εὐρ. 11697. Σφζ. μήκ. χορδῆς τόξου 0.076, διάμ. χείλ. 0.12 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Διὰ λίαν συγγενῆ βλ. αὐτόθι πίν. 22.482.

3. Πρβ. αὐτόθι πίν. 48.162 - 163· ὡσαύτως κατωτέρω, πίν. 17, θραῦσμα 26.

4. Ἀρ. εὐρ. 10606. ΟΤ 28. Σφζ. μήκ. χορδῆς τόξου 0.072, διάμ. χείλ. 0.13, πάχ. τοιχ. 0.0025 μ. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν· ἐπίχρυσμα θερμοῦ κίτρινου χρώματος.

5. Πρβ. ASAtene 1980, εἰκ. 27· ὡσαύτως σκύφους 25 καὶ 62.

6. Βλ. Lefkandi 63.

7. Ἀρ. εὐρ. 11596. Μήκ. σφζ. 0.075, πάχ. τοιχ. 0.004 - 0.007 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν.

8. Τὰ διὰ τοῦ πολλαπλοῦ χρωστήρος συστήματα καθέτων ἐνθυμίζουσιν ἀγγεῖα τῆς ὑπο-πρωτογεωμετρικῆς εὐβοϊκῆς κεραμικῆς· βλ. αὐτόθι πίν. 28.70/P2.

9. Ἀρ. εὐρ. 6090. Πρβ. ASAtene 1980, εἰκ. 82ε.

10. Γάνωμα καστανομέλαν· ὑποκίτρινον ἐπίχρυσμα. Διάμ. χείλ. 0.135 μ.

11. Βλ. Lefkandi πίν. 18.297 - 299, 27.776.

12. Βλ. Eretria V πίν. 1 (FK 1299. 1) καὶ Vrakas 1. AE 1975, πίν. 61α<α>.

13. Ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, ἴσως — ἀκόμη καὶ στατιστικῶς — μόνον ἐνδεικτικὸν στοιχεῖον χρονολογήσεως συνιστᾷ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐξηρημένων ταινιῶν.

14. Ἀρ. εὐρ. 11323. Σφζ. μήκ. 0.05 μ. Γάνωμα καστανομέλαν.

15. Ἀρ. εὐρ. 11346. Σφζ. μήκ. 0.054 μ. Γάνωμα καστανομέλαν.

16. Πρβ. Lefkandi πίν. 43.53, 46.111. Ὡσαύτως τὸν

τὸ μεταξύ των διάστημα καταλαμβάνουν πέντε παχεῖαι κάθετοι. Τὸ 32¹ (εἰκ. 1.15) διασφίξει ἐντὸς μετόπης ὑπολείμματα ἀγκυλωτοῦ σταυροῦ ἐν περιγράμματι². Τὸ 33³ φέρει μίαν ἐξηρημένην ταινίαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους. Τὸ 34⁴ (εἰκ. 1.16), μετὰ δύο ἐξηρημένων ταινιῶν, εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς ἕτερον σκύφον⁵ τῶν ἀνασκαφῶν μας. Τὸ 35, ὡς στερούμενον τοῦ κιτρίνου ἐπιχρίσματος καὶ παντὸς παραπληρωματικοῦ κοσμήματος, πρέπει νὰ εἶναι μᾶλλον προγενέστερον τοῦ προηγούμενου. Ἀσυνήθης διὰ τὴν Ἑρετρία εἶναι καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ 36⁶ (εἰκ. 1.17) καὶ τοῦ 37⁷ (εἰκ. 1.18) διάκοσμος τοῦ τελευταίου, μάλιστα, ὁ κωνικὸς κορμὸς ἐνθυμίζει ἐνίους τῶν σκύφων τῆς ομάδος τῆς διχρωμίας⁸. Τὰ θραύσματα 38⁹ (εἰκ. 1.19) ἀποδεικνύουν, ὅτι ἐν Ἑρετρία, τοῦλάχιστον, τὸ θέμα τῆς ὀφιοειδοῦς, τῆς ἐκατέρωθεν ὑπὸ σειρᾶς στιγμῶν πλαισιουμένης, ἀπαντᾷ καὶ¹⁰ εἰς τὴν προκεχωρημένην ὑστερογεωμετρικὴν ἐποχὴν. Τὰ θραύσματα 39 - 41 καὶ 43 - 44 προέρχονται ἐκ σκύφων, ἐχόντων τὸν διάκοσμόν των διατεταγμένον ἐν μετόπαις· τὸ 39 (εἰκ. 1.20) φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν του μίαν ἐξηρημένην ταινίαν· τὰ 40¹¹ καὶ 43 συνανήκουν· ὁμοίως καὶ τὰ 41¹² καὶ 44. Τὸ 42¹³, ὡς φέρον ἐπὶ τοῦ χεῖλους καὶ ἄνωθεν δύο γραμμῶν σειρὰν στιγμῶν, κατατάσσεται εἰς τὴν ομάδα III (χεῖλη μετὰ στιγμῶν ἢ γραμμιδίων) καὶ μάλιστα μετὰ τῶν πρωίμων της. Τὸ θραῦσμα 45, τὸ ὁποῖον, λόγῳ τῶν ἐπὶ τοῦ χεῖλους δύο ταινιῶν, κατατάσσεται εἰς τὴν ομάδα I, φέρει διακόσμησιν, συνήθη εἰς σκύφους τῆς ομάδος III¹⁴.

Τὰ κατωτέρω θραύσματα διατηροῦν διάκοσμον διὰ τοῦ πολλαπλοῦ χρωστῆρος. Παλαιότατον πάντων τὸ 49¹⁵ (εἰκ. 1.21), μετὰ μιᾶς ἐξηρημένης ταινίας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους· ἀκολουθοῦν τὸ 46¹⁶ (εἰκ. 1.22), ὡσαύτως μετὰ μιᾶς ἐξηρημένης ταινίας

ἀρχαιότερον κρατηρίσκον ἐν ΑΕ 1977, πίν. 38γ<α>. Διὰ τὸν μάλανδρον πρβ. BSA 47, 1952, 5, εἰκ. 4.1.

1. Ἀρ. εὐρ. 6138. ΟΤ 29α. Σφζ. ὕψ. 0.038, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος· γάνωμα μέλαν· ὑπολείμματα κιτρίνου ἐπιχρίσματος.

2. Τὸ θέμα εἶναι ἰδιαιτέρως ἀγαπητὸν εἰς σκύφους τοῦ ρυθμοῦ τῆς διχρωμίας· ΑΕ 1975, πίν. 58α<α>· Lefkandi πίν. 49.188. Βλ. κατωτέρω, σ. 108 ομάδα VIII.

3. Διὰ τὴν διάταξιν τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων πρβ. αὐτόθι πίν. 46.111 - 112.

4. Ἀρ. εὐρ. 11229. Σφζ. μῆκ. 0.07 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανομέλαν· κίτρινον ἐπίχρισμα.

5. ΑΔ 29, 1973 - 74, πίν. 3058.

6. Σφζ. μῆκ. 0.055, πάχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.12 μ. Λελεασμένη ὑπέρυθρος ἐπιδερμὶς· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ φωτεινοῦ καστανοῦ.

7. Σφζ. ὕψ. 0.045, πάχ. τοιχ. 0.002, διάμ. χεῖλ. 0.15 μ. Λελεασμένη κιτρινέρυθρος ἐπιδερμὶς· γάνωμα καστανομέλαν. Πιθανὸν τὸ περιχέλωμα ἐξηρημένον.

8. Βλ. κατωτέρω, εἰκ. 10 (σποράδην).

9. Ἀρ. εὐρ. 11478. Σφζ. ὕψ. 0.047, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ξανθοῦ· ἄνευ ἐπιχρίσματος. Ἡ γένεσις τῆς λαβῆς τονίζεται δι' ἐντόνον ἐρυθροῦ.

10. Περὶ τῶν ἐν Λευκαντὶ συμβαινόντων βλ. Lefkandi

62 - 63. Διὰ παρεμφερεῖς σκύφους τῶν προκεχωρημένων χρόνων βλ. Eretria V πίν. 4. Rhodos Mus. Inv. 11624· ΑΕ 1975, πίν. 58γ. Διὰ σκύφους ἐτέρων ομάδων, φέροντας τὸ αὐτὸ κόσμημα, βλ., μετὰ τῶν ἄλλων, ΑΔ 29, 1973 - 74, πίν. 3138 (τοῦ ρυθμοῦ τῆς διχρωμίας) καὶ ASAtene 1980, εἰκ. 28 καὶ 33.

11. Ἀρ. εὐρ. 11527. Πάχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.125 μ. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους δύο ἐξηρημέναι ταινίαι. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μελανερύθρου μέχρι τοῦ πορτοκαλόχρου· κίτρινον ἐπίχρισμα. Διὰ τὸν μικρὸν ρόμβον μετὰ στιγμῆς (μᾶλλον ὑπὲρ τὴν ράχιν πτηνοῦ πρὸς ἀριστερὰ) πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 57β. Διὰ τὸν διπλοῦ περιγράμματος ρόμβον μετὰ χιαστὶ τεμνομένων πρβ. Lefkandi πίν. 49.171.

12. Ἀρ. εὐρ. 11528. Ὑψ. σφζ. 0.046 μ. Γάνωμα καστανομέλαν. Διὰ τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σκύφων ἐτέρων ομάδων, πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 60α<ε>.

13. Ἀρ. εὐρ. 11532. Γάνωμα καστανομέλαν· ἄνευ ἐπιχρίσματος. Οὐδεμία ἐξηρημένη ταινία εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους.

14. Βλ. κατωτέρω, πίν. 24, σκύφον 116.

15. Διὰ τὴν ἀμέσως ὑπὸ τὸ χεῖλος σειρὰν τῶν ἀμειβόντων πρβ. Lefkandi πίν. 50.200. Βλ. ἀνωτέρω, πίν. 15, θραῦσμα 2.

16. Πρβ. Lefkandi πίν. 52.229.

καὶ τὸ 47¹ (εἰκ. 1.23)· τὸ 48 προέρχεται ἐκ σκύφου, μιμουμένου τοὺς χαρακτηριστικούς πρωτοκορινθιακοὺς μετὰ σειρῶν πτηνῶν². Τὰ θραύσματα 50 - 57 εἶναι σύγχρονα τῷ προηγουμένῳ, χρονολογούμενα εἰς τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς ὑστερογεωμετρικῆς ἐποχῆς· τὸ 51³ φέρει κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ βαθεῖαν ἀυλάκωσιν· τὰ 50⁴, 52⁵ καὶ 53⁶ εἶναι λίαν συγγενῆ⁷, φέροντα ἐπὶ τῶν λαβῶν των δύο ἐπιμήκεις παχείας γραμμάς, αἵτινες ἐπὶ μὲν τῶν δύο πρώτων περικλείουν σειρὰν στιγμῶν, ἐπὶ δὲ τοῦ 53 κάθετα γραμμίδια. Ὅμοια γραμμίδια ἐκόσμουν πιθανώτατα καὶ τὰς λαβὰς τοῦ 54 θραύσματος ἐκ σκυφοειδοῦς κρατηρίσκου, μᾶλλον δὲ καὶ τοῦ 55⁸ (εἰκ. 1.24) σκύφου, ὅστις φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους μίαν ἐξηρημένην ταινίαν. Μίαν ταινίαν ἔχομεν ὡσάυτως καὶ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 58⁹ (εἰκ. 1.25), τὸ ὁποῖον, ὁμοῦ μετὰ τοῦ 59, μιμοῦνται πρωτοκορινθιακοὺς σκύφους. Εἰς ταύτην τὴν ὁμάδα κατατάσσομεν καὶ τὸν λίαν ἐφθαρμένης ἐπιφανείας σκύφον 60¹⁰, ὡς φέροντα ἐπὶ μὲν τῶν λαβῶν κάθετα γραμμίδια, κατὰ τὰ ἄκρα δὲ τῆς κυρίας ζώνης καθέτους διὰ τοῦ πολλαπλοῦ χρωστῆρος. Τὰ ὅστρακα 56¹¹ καὶ 57¹² προέρχονται μᾶλλον ἐκ σκυφοειδῶν κρατηρίσκων· τὸ θραῦσμα 61 ἀνήκει εἰς σκυφοειδῆ κοτύλην, εἰσαχθεῖσαν ἐκ Κορίνθου¹³.

II. Χεῖλη μετὰ συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων (62 - 109. Πίν. 21 - 23)

Οἱ σκύφοι τῆς ὁμάδος ταύτης εἶναι οἱ πλέον χαρακτηριστικοὶ τοῦ εὐβοϊκοῦ ἐργαστηρίου¹⁴. Τὰ ἐπὶ τοῦ χείλους των συστήματα, πλὴν ἐξαιρέσεων (86, 93 - 94), συνίστανται ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων κύκλων καὶ στιγμῆς κατὰ τὸ κέντρον των· ἐνίοτε τὰ συστήματα συνδέονται δι' ἐφαπτομένων (95 - 96, 108 - 109)¹⁵. Αἱ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους ἐξηρημέναι ταινίαι κυμαίνονται ἀπὸ τῆς μιᾶς μέχρι καὶ τῶν πέντε, συνηθέστερον ὅμως αὗται εἶναι τρεῖς ἢ τέσσαρες.

Πλὴν τῶν ἤδη δημοσιευθέντων¹⁶ ὁστράκων τῶν ἀνασκαφῶν μας καὶ τῶν ἀμέσως

1. Σφζ. μῆκ. 0.05, διάμ. χείλ. 0.16 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν. Πρβ. αὐτόθι πίν. 46. 113 - 117.

2. Πρβ. Eretria V πίν. 4 Délos Mus. Inv. B 1944 (τῆς ὑστάτης φάσεως).

3. Ἀρ. εὐρ. 11397. Δύο συνανήκοντα ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα ἐρυθρόν. Πρβ. Lefkandi πίν. 46.115.

4. Γάνωμα μέλαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου, πορτοκαλόχρους εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐπὶ τοῦ διατηρουμένου τμήματος τοῦ χείλους δύο ἐξηρημέναι ταινίαι.

5. Ἀρ. εὐρ. 10929. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος, στιλπνόν, ἀρίστης ποιότητος· παχὺ στρώμα κιτρίνου ἐπιχρίσματος.

6. Ἀρ. εὐρ. 11127. ΟΤ 156 (Ἀναργ. Καρλῆ). Σφζ. ὕψ. 0.06, πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ. Μᾶλλον ἐκ σκυφοειδοῦς κρατηρίσκου. Γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος.

7. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 53β.

8. Ἀρ. εὐρ. 11594. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.10 μ.

Πηλὸς καστανός· γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρσιμα ὑποκίτρινον. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 53β. ΑΣΑtene 1980, εἰκ. 16.

9. ΟΤ 29α. Σφζ. μῆκ. 0.062, πᾶχ. τοιχ. 0.002, διάμ. χείλ. 0.12 μ. Πηλὸς φωτεινοῦ καστανοῦ· γάνωμα μέλαν· λελεασμένη ὑποκίτρινη ἐπιδερμὶς. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 53β.

10. Ἀρ. εὐρ. 2487. ΟΤ 29β.

11. Ἀρ. εὐρ. 11614. Πηλὸς καστανός· γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρσιμα ὑποκίτρινον. Διὰ τὴν στήλην τεθλασμένης ἐν καθέτῳ ἀναπτύξει βλ. αὐτόθι πίν. 43α<β>.

12. Διὰ στήλην δικτυωτοῦ, ἄνευ ὁμοῦ στιγμῶν, πρβ. Lefkandi πίν. 44.77, 45.91, 52.232, 53.235.

13. Πρβ. J. N. GOLDSTREAM, Greek Geometric Pottery (London 1968) πίν. 19g.

14. Βλ. Lefkandi 63, ἐνθα καὶ περιγραφὴ τῶν συνιστῶν τὴν ὁμάδα.

15. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β.

16. Αὐτόθι πίν. 55β, 56α-β· ΑΕ 1977, πίν. 51γ· ΑΣΑtene 1980, εἰκ. 36, 57, 64, 91· ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον., πίν. 302 στ', 305δ, 310β, γ· ΑΔ 30, 1975 καὶ 31, 1976 (τὰ δύο τελευταῖα ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

κατωτέρω παρουσιαζομένων (62 - 109), πολλά τῶν θραυσμάτων, τῶν εἰκονιζομένων μεταξὺ τῶν ομάδων VI καὶ VII¹, προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ σκύφων τῆς ομάδος II.

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἀρίστης ποιότητός των καὶ τοῦ κομψοῦ περιγράμματος τῶν ἐπ' αὐτῶν πτηνῶν, ὁ σκύφος 62 καὶ τὰ θραύσματα 63 - 66 ἀνήκουν εἰς τὴν ὑστερογεωμετρικὴν I περίοδον· περὶ τῆς πρωιμότητός των μαρτυροῦν προσέτι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν διαχωριστικῶν μεταξὺ τῶν μετοπῶν καθέτων καὶ τὸ ἐν τῇ κεντρικῇ μετόπῃ διάγραμμα τετράφυλλον μετὰ στικτῶν ροδάκων. Ὑπὲρ τὴν ράχιν τῶν πρὸς τὸ κέντρον ἐστραμμένων πτηνῶν τῶν πλαγίων μετοπῶν ρομβίσκος στικτὸς (62) ἢ μετὰ δύο χιαστί τεμνομένων² ἢ στικτὸς ρόδαξ (64, 66)³. ἐπὶ τοῦ θραύσματος 69 ὁ μικρὸς ρόμβος πληροῦται δικτυωτοῦ. Σημειωτέον, ὅτι συνήθως — ἐπὶ τῶν ἡμετέρων σκύφων, τοῦλάχιστον — οἱ μὲν ρομβίσκοι συνοδεύουν διάγραμμα πτηνά, ἐνῶ οἱ στικτοὶ ρόδακες πτηνά, πεπληρωμένα δικτυωτοῦ. Ἐπὶ ἐνίων σκύφων (63, 64) τὰ πτηνά φέρουν ὑπὸ τὸ ράμφος των σειρὰν παχειῶν στιγμῶν⁴.

Εἰς τὴν μεταβατικὴν πρὸς τὴν ὑστερογεωμετρικὴν II περίοδον τοποθετοῦνται προφανῶς τὰ ὡσαύτως ἐπιμελοῦς ἐργασίας θραύσματα 67 καὶ 68· τὸ πρῶτον, διότι τὴν κεντρικὴν μετόπην του καταλαμβάνει μέγας ρόμβος μετὰ δύο χιαστί τεμνομένων, θέμα λίαν ἀγαπητὸν κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον⁵. τὸ δεύτερον, διότι φέρει τέσσαρας καθέτους καὶ εἰς τὰ διάκενα τοῦ τετραφύλλου, ἀντὶ τῶν χαρακτηριστικῶν στικτῶν ροδάκων, διάγραμμα τρίγωνα⁶. Κατὰ τὴν ὑστερογεωμετρικὴν II φάσιν ὁ ἀριθμὸς τῶν διαχωριστικῶν καθέτων ἀυξάνει· εἰς τὰ 73 καὶ 77 ἔχομεν ἕξ καθέτους, εἰς τὰ 74 καὶ 92 ἑννέα. Ὁκτὼ καθέτοι ἀπαντοῦν ἐπὶ τοῦ 76, αὗται ὅμως ἀντικαθιστοῦν, τρόπον τινά, τὴν μεταξὺ τῶν πτηνῶν μετόπην⁷. Ἐνίοτε τὴν κεντρικὴν μετόπην πληροῖ ὁ Σταυρὸς τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου⁸. Τὸ ὄστρακον 103 φέρει στήλην, πεπληρωμένην δικτυωτοῦ⁹. Τὸ 78 προέρχεται ἐκ τοῦ χείλους κανθάρου¹⁰.

Ὁ σκύφος 62¹¹ εἶναι ἐκ τῶν ὀλίγων ἀγγείων, ἅτινα κατέστη δυνατόν νὰ ἀποκατασταθοῦν. Ἐσωτερικῶς ἐπὶ μὲν τοῦ χείλους φέρει τέσσαρας λεπτὰς ἐξηρημέναις ταινίαις, πεπληρωμέναις ἐπιχρίσματος¹², ἐπὶ δὲ τοῦ κάτω μέρους τοῦ κορμοῦ ἐξηρημένην ταινίαν, πλάτους 0.015 μ. Ἐξωτερικῶς, μεταξὺ δύο τῶν συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων τρεῖς

1. Ὡς καὶ τινὰ τῶν δημοσιευθέντων ἐκ τοῦ κορμοῦ σκύφων μετὰ παραστάσεως πτηνοῦ ἢ τετραφύλλου ἐν μετόπῃ: ΑΕ 1975, πίν. 57β· Ταινία πίν. 4.6α-γ· ASAtene 1980, εἰκ. 92.

2. Βλ. αὐτόθι εἰκ. 91· ΑΕ 1975, πίν. 56β<α>.

3. Πρβ. αὐτόθι πίν. 56β<β>.

4. Πρβ. κατωτέρω, θραύσματα 294, 298 - 300, 302 - 303. Λίαν συγγενὲς πτηνὸν μεθ' ὁμοίων στιγμῶν εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ κλειστοῦ ἀγγείου· βλ. ΑΕ 1975, πίν. 65α<β>.

5. Βλ. COLDSTREAM, GGP 193· Lefkandi 63. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β.

6. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 47α<β>.

7. Πρβ. Lefkandi πίν. 49.164, 170.

8. Βλ. ΑΕ 1975, πίν. 56β· ASAtene 1980, εἰκ. 57<ε>.

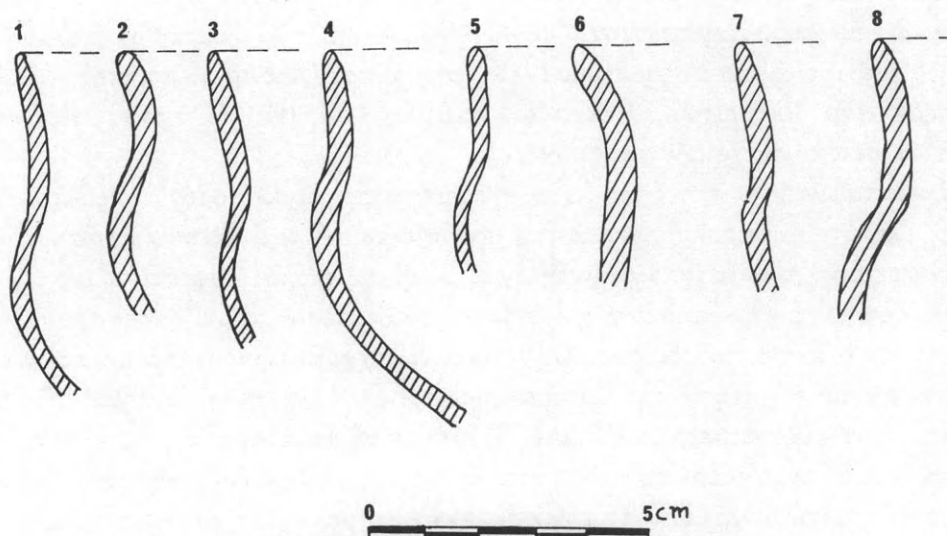
9. Πρβ. Lefkandi πίν. 45.91.

10. Πανομοιότυπα συστήματα ὁμοκέντρων κύκλων κομοῦν τὰ χεῖλη καὶ ἐτέρων σχημάτων ἀγγείων καὶ δὴ κλειστῶν (ΑΕ 1975, πίν. 65α, 66α)· συνδεόμενα δι' ἐφαπτομένων ἀπαντοῦν ἐπὶ τοῦ χείλους κρατηρίσκων (ΑΕ 1977, πίν. 36δ<α>, 51γ, 52β<δ>), ὀπισθομῆτων πρόχων καὶ ἄλλων σχημάτων κλειστῶν ἀγγείων (αὐτόθι πίν. 52β<α-γ>).

11. Ἀρ. εὐρ. 11555. Συμπεπληρωμένος μέγας τμήματα. Ὑψ. 0.10, διάμ. χείλ. 0.155, διάμ. βάσ. 0.065, μήκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.215 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπιχρίσμα ὑποκίτρινον.

12. Περὶ τῆς χαρακτηριστικῆς ταύτης ἰδιομορφίας τοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου βλ. ΑΕ 1977, 130 σημ. 5.

στικταὶ κάθετοι. Ὑπὲρ τὰ συστήματα μία, ὑπὸ ταῦτα δύο¹ ὀριζόντιοι παχεῖαι γραμμαί. Δύο παχεῖαι γραμμαὶ κλείουν τὴν κυρίαν ζώνην κάτωθεν· ἀνὰ ἐν ζευγὸς ὁμοίων κοσμοῦν τὰς λαβὰς καὶ τονίζουν τὰς γενέσεις των. Συστάδες ἐκ τριῶν καθέτων ὀρίζουν τὰς μετόπας ἐκατέρωθεν· ἡ ἐν τῷ μέσῳ φέρει διάγραμμα τετράφυλλον μετὰ στικτῶν ροδάκων· ὑπὲρ τὸν διάγραμμα κορμὸν τῶν καλλιγράμμων πτηνῶν² στικτὸς ρομβίσκος. Εἰς τὰ τριγωνικὰ διάκενα, τὰ σχηματιζόμενα μεταξὺ τῆς γενέσεως τῶν λαβῶν καὶ τῶν ἀκραίων συστημάτων καθέτων, ἀνὰ εἰς στικτὸς ρόδαξ³. Τὰ συνανή-

Εἰκ. 2. Τομαὶ χειλέων σκύφων τῆς Ὁμάδας II (μετὰ συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων).

κοντα ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα 63⁴ (εἰκ. 2.1) προέρχονται ἐκ σκύφου, διαφέροντος τοῦ προηγουμένου κατὰ τὰ ἐξῆς: Στερεῖται τῆς κατὰ τὴν παρυφὴν τοῦ χεῖλους ὀριζοντίου· ἔχει τὸν κορμὸν τῶν ἐπ' αὐτοῦ πτηνῶν πεπληρωμένον δικτυωτοῦ· φέρει ὑπὸ τὸ μακρὸν ράμφος τῶν πτηνῶν τούτων σειρὰν παχειῶν στιγμῶν⁵. Τὰ θραύσματα 64⁶ εἶναι λίαν συγγενῇ τοῖς τοῦ προηγουμένου σκύφου· ὑπὲρ τὴν ράχιν τῶν πτηνῶν φέρουν στικτοὺς ρόδακας, ὡς πιθανώτατα θὰ ἔφερον καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ προηγουμέ-

1. Ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων πως σκύφων αἱ ὑπὸ τὰ συστήματα γραμμαὶ ἐνίοτε εἶναι μία ἢ καὶ τρεῖς· βλ. κατωτέρω, πίν. 22 - 23, θραύσματα 74, 79 - 80, 92, 102 - 103· πρβ. AE 1975, πίν. 55β<β-δ>.

2. Πρβ. COLDSTREAM, GGP πίν. 41a· ASAtene 1980, εἰκ. 91.

3. Ἐνίοτε ὁ κατὰ τὴν θέσιν ταύτην στικτὸς ρόδαξ ἐκφύεται ἀπὸ στικτοῦ μίσχου· βλ. πίν. 26, θραῦσμα 129.

4. Ἀρ. εὐρ. 11573. Σφζ. ὕψ. 0.07, διάμ. χεῖλ. 0.15 μ. Γάνωμα εἰς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σκύφου μέλαν, εἰς δὲ

τὸ ἐξωτερικὸν καστανέρυθρον· κίτρινον ἐπίχρισμα. Τέσσαρες λεπταὶ ἐξηρημέναι ταινίαι ἐπὶ τοῦ χεῖλους, μία πλατεῖα κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ.

5. Πρβ. τὰ θραύσματα 294, 299, 300, 302 - 303, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς προέρχονται ἐκ σκύφων τῆς ὁμάδος ταύτης.

6. Συνανήκοντα, ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα. Ἀρ. εὐρ. 11810. Σφζ. μῆκ. μείζονος θραύσματος 0.066 μ. Γάνωμα μέλαν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας, καστανομέλαν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς· παχὺ στρώμα κιτρίνου ἐπιχρίσματος.

νου, μετὰ πλέγματος πεπληρωμένα¹, πτηνά. Τὰ θραύσματα 65² (εἰκ. 2.2) καὶ 66³ (εἰκ. 2.3) ἀνήκουν εἰς σκύφους, λίαν συγγενεῖς τοῖς δύο προηγουμένοις. Τὸ θραῦσμα 67⁴ (εἰκ. 2.4), τὸ ὅποῖον διατηρεῖ τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ μακρὸν ράμφος τοῦ δεξιοῦ πτηνοῦ, φέρει ἐν τῇ κεντρικῇ μετόπῃ μέγαν ρόμβον μετὰ δύο χιαστὶ τεμνομένων, θέμα ἀγαπητὸν κατὰ τὴν ἐπομένην, ὑστερογεωμετρικὴν II, περίοδον· ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία καὶ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν μεταξὺ τῶν μετοπῶν καθέτων ὀρίζουν τὸν σκύφον, ὡς ἓνα τῶν πρωιμωτέρων τῶν μετὰ ρόμβου κοσμουμένων⁵. Ἀποκλίσεις ἀπὸ τοῦ συνήθους παρυσιάζουν ὡσαύτως τὰ θραύσματα 68 καὶ 69⁶. ἐπὶ τοῦ πρώτου, ὁ ἀριθμὸς τῶν καθέτων ἔχει αὐξηθῇ κατὰ μίαν καὶ τὰ διάγραμμα τρίγωνα ἔχουν ἀντικαταστήσει τοὺς στικτοὺς ρόδακας· ἐπὶ τοῦ δευτέρου, ὁ ὑπὲρ τὸ πτηνὸν μικρὸς ρόμβος πληροῦται δικτυωτοῦ. Τὰ 70 καὶ 71 χεῖλη σκύφων εὐρέθησαν ὁμοῦ μετὰ τῶν προηγουμένων· τὸ πρῶτον ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα V, τὸ δεύτερον εἰς τὴν ὁμάδα III. Τὰ συνανήκοντα ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα 72, ἅτινα διατηροῦν σύστημα τεσσάρων τοῦλάχιστον καθέτων, ἔχουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναις ταινίαις· τὸ θραῦσμα 73 φέρει τέσσαρας λεπτὰς ἐξηρημέναις ταινίαις καὶ σύστημα ἐξ παχειῶν καθέτων. Μέγαν ἀριθμὸν καθέτων, ἀλλ' οὐχὶ παχειῶν, ἐμφανίζει τὸ θραῦσμα 74⁷ (εἰκ. 2.5), τοῦ ὁποῦ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους κοσμεῖται διὰ τριῶν ἐξηρημένων ταινιῶν· κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὸν κορμὸν μία μόνον παχεῖα γραμμὴ. Ὁμοίαν γραμμὴν καὶ ὡσαύτως τρεῖς ἐξηρημέναις ταινίαις ἔχομεν καὶ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 75⁸ (εἰκ. 2.6). Ὁ σκύφος 76⁹ (εἰκ. 2.7), ὅστις κοσμεῖται διὰ τεσσάρων λεπτῶν ἐξηρημένων ταινιῶν, ἐμφανίζει κατὰ τὴν θέσιν τῆς κεντρικῆς μετόπης σύστημα ἐξ ὀκτῶ παχειῶν γραμμῶν¹⁰. Τὸ θραῦσμα 77¹¹ (εἰκ. 2.8) πιθανὸν ἀνήκει εἰς κἀνθαρον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους φέρει λεπτὴν ἐξηρημένην ταινίαν μετὰ συστάδων καθέτων γραμμιδίων. Ἐξωτερικῶς διασφῆζει συστάδα ἐξ καθέτων, μέλος διαχωρίζον δύο μετόπας· ἡ ἀριστερὰ διατηρεῖ ὑπολείμματα διαγράμμου τετραφύλλου· ἡ δεξιὰ σύστημα στιγμῶν. Οἱ ἐπὶ τοῦ χεῖλους ὁμόκεντροι κύκλοι συνδέονται δι' ἐφαπτομένων καὶ πλαισιοῦνται ἐκατέρωθεν ὑπὸ δύο πλατειῶν ταινιῶν.

1. Βλ. ἀνωτέρω σ. 91.

2. Ἀρ. εὐρ. 11536. Συνανήκοντα, ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα. Σφζ. μῆκ. μείζονος 0.068, διάμ. χεῖλ. 0.17 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ξανθοῦ· ἐπίχρσιμα κίτρινον.

3. Ἀρ. εὐρ. 11590. Συνανήκοντα, ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα· σφζ. ὕψ. μείζονος 0.053, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας μελανέρυθρον, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς καστανότεφρον· ἐπίχρσιμα κίτρινον. Ἐσωτερικῶς, ἐπὶ μὲν τοῦ χεῖλους τέσσαρες λεπτὰ ἐξηρημέναι ταινίαι, ἐπὶ δὲ τῆς κοιλίας μία, πλατεῖα.

4. Ἀρ. εὐρ. 10638. ΟΤ 28. Σφζ. ὕψ. 0.09, διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ· ἐπίχρσιμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους τέσσαρες λεπτὰ ἐξηρημέναι ταινίαι.

5. Πρβ. τὸν ἐν ΑΕ 1975, πίν. 56β<στ>. Βλ. ἀνωτέρω

σ. 91 σημ. 5.

6. Ἀρ. εὐρ. 2907 καὶ 4676 ἀντιστοίχως. ΟΤ 29β. Βλ. σ. 91 σημ. 6 καὶ πίν. 33, θραῦσμα 269.

7. Ἀρ. εὐρ. 11699. Σφζ. μῆκ. 0.064 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν, μεταβληθὲν κατὰ τόπους εἰς φαῖον. Διὰ τὴν χρονολόγησίν του βλ. ἀνωτ. σ. 91. Ὡσαύτως COLDSTREAM, GGP 193, Lefkandi 63.

8. Ἀρ. εὐρ. 11298. Σφζ. ὕψ. 0.05 μ.· πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β<α>.

9. Ἀρ. εὐρ. 11318. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.10, πᾶχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.15 μ. Γάνωμα καστανέρυθρον, στιλπνόν· ἐπίχρσιμα βαθέος κιτρίνου χρώματος. Ἐξαίρετου ποιότητος τεχνική.

10. Δι' ὁμοίαν διάταξιν τοῦ διακόσμου πρβ. Lefkandi πίν. 49.170 καί, πιθανόν, 164.

11. Ἀρ. εὐρ. 12221. Σφζ. ὕψ. 0.06, πᾶχ. τοιχ. 0.004 - 0.005 μ.

Τὰ πλεῖστα τῶν θραυσμάτων 78¹ - 109 προέρχονται ἐκ τοῦ χεῖλους σκύφων τῆς ομάδος ταύτης· ἐλάχιστα πιθανὸν ἀνήκουν εἰς κανθάρους ἢ εἰς σκυφοειδεῖς κρατηρίσκους. Τὸ μόνον, διὰ τὸ ὅποιον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι προέρχεται ἐκ κανθάρου εἶναι τὸ 78· σφῆζει τμήμα τῆς καθέτου, τῆς κατὰ τὴν θέσιν τῆς λαβῆς² διακοπτοῦσης τὴν ἐπὶ τοῦ χεῖλους ἄλυσιν ὁμοκέντρων κύκλων, τρεῖς τῶν καθέτων τοῦ ἀκράιου συστήματος καί, τέλος, ἐντὸς μετόπης τμήμα ρομβίσκου μετὰ χιαστί τεμνομένων(;)³. Τῶν 86, 93 - 96, 108 - 109 τὰ συστήματα συνίστανται μὲν ἐκ δύο ὁμοκέντρων κύκλων ἕκαστον, ἐπὶ τῶν 95 - 96, 108 - 109 ὅμως ταῦτα συνδέονται δι' ἐφαπτομένων· τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ τὴν παρατήρησιν τοῦ καθηγητοῦ Boardman⁴ ὅτι τὰ ἐλεύθερα συστήματα κατὰ κανόνα συνίστανται ἐκ τριῶν ὁμοκέντρων κύκλων. Ἐπὶ τοῦ 92⁵ διακρίνομεν τὸ μεταξὺ τῆς δεξιᾶς καὶ τῆς ἐν τῷ κέντρῳ μετόπης σύστημα ἐξ ἐννέα λεπτῶν καθέτων καὶ ὑπολείμματα διαγράμμου τετραφύλλου ἐντὸς τῆς τελευταίας ταύτης. Τὸ 99 διατηρεῖ στικτὸν ρόδακα ἐν μετόπῃ καὶ τὸ 103⁶ στήλην, πεπληρωμένην δικτυωτοῦ. Τὰ 107 καὶ 109 μᾶλλον ἀνήκουν εἰς σκυφοειδεῖς κρατηρίσκους⁷.

III. Χεῖλη μετὰ στιγμῶν ἢ παχέων γραμμιδίων (110 - 196. Πίν. 24 - 29)

Ὅσοι τῶν σκύφων τῆς πολυαρίθμου ταύτης κατηγορίας ἔχουν μελαμβαφῆ τὸν κορμὸν συγκροτοῦν ἰδιαιτέραν ομάδα, τὴν VII. Οἱ λοιποὶ ἄλλοτε ἔχουν τὸ χεῖλος των κεκοσμημένον διὰ στιγμῶν καὶ ἄλλοτε διὰ παχέων γραμμιδίων, δυσχερῶς πολλάκις διακρινόμενων τῶν ἐπιμήκων σταγόνων. Ἀπαντες φέρουν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους των ἐξηρημέναις ταινίαις, ὧν ὁ ἀριθμὸς κυμαίνεται ἀπὸ τῆς μιᾶς (ἐνίοτε κοσμουμένης διὰ καθέτων γραμμιδίων) μέχρι καὶ τῶν πέντε· ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας, κάτωθεν μὲν τῶν στιγμῶν ἢ τῶν παχέων γραμμιδίων συνήθως δύο γραμμαι (σπανίως μία ἢ τρεῖς), ἄνωθεν δὲ τούτων οὐδεμία ἢ μία (σπανίως δύο). Κατὰ κανόνα οἱ πρωιμώτεροι σκύφοι, τῶν ὁποίων τὸ μέσου ὕψους, πρὸς τὰ ἔξω στρεφόμενον, χεῖλος εὐχερῶς διακρίνεται τοῦ καμπυλουμένου ὤμου, φέρουν ἐπ' αὐτοῦ στιγμάς⁸ ἢ παχείας σταγόναι· οἱ τῆς τελευταίας φάσεως ἔχουν τὸ ὑψηλόν, κάθετον, δυσχερῶς τοῦ ὤμου διακρινόμενον χεῖλος κεκοσμημένον διὰ παχέων γραμμιδίων.

Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τῶν πρωιμωτέρων σκύφων ἀπαντᾷ ὁ μαίανδρος⁹, πολλάκις ἐν συν-

1. Τὰ 78 - 87 περισυνελέγησαν ἐκ τοῦ OT 28 (βλ. ἄνωτέρω σ. 84 σημ. 11)· καλύπτονται διὰ κιτρίνου ἐπιχρίσματος καὶ τῶν πλείστων τὸ γάνωμα εἶναι ἐρυθρόν. Ἀπαντα φέρουν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς των ἐπιφανείας ἐξηρημέναις ταινίαις: τὰ 78 (σφζ. ὕψ. 0.035 μ.) καὶ 81 ἀνὰ μίαν· τὰ 85 καὶ 87 ἀνὰ τρεῖς· τὸ 80 πέντε· τὰ λοιπὰ ἀνὰ τέσσαρας.

2. Πρβ. αὐτόθι πίν. 50.198 - 199.

3. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ ἐνταῦθα εἴχομεν τριμερῆ τὴν διαίρεσιν ἐκάστης ὕψεως, μετὰ τῶν ἀκράιων μετοπῶν πληρουμένων ὑπὸ πτηνοῦ, ἐστραμμένου πρὸς τὸ κέντρον. Διὰ τὸν ρομβίσκον πρβ. τὸ θραῦσμα 76.

4. Lefkandi 63.

5. Ἀρ. εὐρ. 11317. Σφζ. μῆκ. 0.08 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν. Τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι. Λίαν συγγενὲς τῷ θραύσματι 74.

6. Ἀρ. εὐρ. 11360. Βλ. σ. 91 σημ. 9.

7. Πρβ. αὐτόθι πίν. 52.225.

8. Πρόκειται ἐπίδρασις τῆς ἀττικῆς μεσογεωμετρικῆς II κεραμεικῆς. Βλ. αὐτόθι σ. 64· ΑΕ 1977, πίν. 52α<α>, 53α<α> - β>.

9. Ὡσαύτως κατάλοιπον τῆς μεσογεωμετρικῆς II περιόδου.

δυσασμῶ πρὸς συστήματα καθέτων (110)¹, ἐνίοτε δὲ καὶ πρὸς συστήματα στιγμῶν (116, 117)· ὡσαύτως ἡ ὀφιοειδής², ἡ ἐκατέρωθεν ὑπὸ στιγμῶν πλαισιουμένη, ἡ ἄλυσις ρομβίσκων³ καὶ ἡ παράστασις πτηνῶν ἐν μετόπῃ⁴. Ἐπὶ τινος σκύφου, φέροντος ἐπὶ τοῦ χεῖλους παχείας σταγόνας, διακρίνομεν, κατὰ τὴν μεταξὺ τῆς γενέσεως τῆς λαβῆς καὶ συστήματος καθέτων γωνίαν, ρόμβον πεπληρωμένον δικτυωτοῦ⁵. Κατὰ τὴν γωνίαν παρεμφεροῦς σκύφου ἔχομεν στικτὸν ρόδακα, ἐκφυόμενον ἀπὸ στικτοῦ στελέχους⁶, ἐπὶ τῆς ὕψεώς του ὅμως μοναδικὴν παράστασιν δίφρου καὶ ἀνδρική μορφῆς (129).

Οἱ εὐμεγέθεις πῶς σκύφοι τῆς τελευταίας φάσεως συνήθως φέρουν — μεταξὺ συστημάτων καθέτων — ρόμβους μετὰ χιαστί τεμνομένων καὶ στιγμῶν (173, 174), πολλάκις μετὰ διπλοῦ πλαισίου (175)⁷, ὄντος ἐνίοτε διαγράμμου (176)· ὡσαύτως, κύκλους μεγάλους, δι' ἐλευθέρας χειρός, τῶν ὁποίων ἡ μὲν περιφέρεια ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν πλαισιοῦται ὑπὸ στιγμῶν, τὸ δὲ κέντρον καταλαμβάνεται ὑπὸ παχείας στιγμῆς (169)⁸, ἀστέρος⁹, ἀπλοῦ σταυροῦ ἢ ἀγκυλωτοῦ¹⁰. Τὸ θέμα τοῦ ρόμβου μετὰ πλέγματος (177 καὶ 113) ἀπαντᾷ συχνότερον ἐν Λευκαντί¹¹, ἐνθα, ἐξ ἀντιθέτου, ἀπουσιάζει ἡ ὀφιοειδής, ἡ ἐκατέρωθεν ὑπὸ στιγμῶν πλαισιουμένη¹² καὶ τὰ ἐν μετόποις πτηνὰ (195) ἐκατέρωθεν τετραφύλλου (196). Ἐνίοτε (188) ἔχομεν δικτυωτὴν στήλην¹³.

Τὸ θραῦσμα 110¹⁴ (εἰκ. 3.1) ἀνήκει εἰς πρῶμον σκύφον, μιμούμενον τοὺς ἀττικοὺς τῆς μέσης γεωμετρικῆς ΙΙ περιόδου¹⁵. Τὸ 111¹⁶ (εἰκ. 3.2) προέρχεται ἐκ σκυφοειδοῦς κρατηρίσκου, τοῦ ὁποίου τὸ χεῖλος, παρ' ὅλον τὸ ὕψος του, κοσμεῖται διὰ στιγμῶν¹⁷, ἐπαναλαμβανομένων εἰς τὰ διάκενα τοῦ μαιάνδρου· ἀριστερᾷ, πιθανὸν δύο χιαστί τεμνόμεναι¹⁸. Τὰ 112¹⁹, 114²⁰ καὶ 115²¹ θραύσματα δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα. Ἐν σύνολον συγκροτοῦν οἱ σκύφοι, οἱ ἀντιπροσωπευόμενοι ὑπὸ τῶν θραυσμάτων 113²², 116²³

1. Πρβ. ΑΔ 31, 1976, Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

2. Βλ. ΑΕ 1975, πίν. 55α<στ'>

3. Βλ. ASAtene 1980, εἰκ. 57.

4. Βλ. ΑΕ 1975, πίν. 57α<β-γ>, β<στ'>.

5. Βλ. αὐτόθι πίν. 60β<γ>.

6. Πρβ. Lefkandi πίν. 47.144.

7. Πρβ. αὐτόθι πίν. 36.5.

8. Πρβ. Ταινία πίν. 4.7α· ΑΔ 31, 1976, Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

9. Βλ. Lefkandi πίν. 36.5.

10. Βλ. αὐτόθι πίν. 36.6. Πρβ. Ταινία πίν. 5.1.

11. Πρβ. Lefkandi πίν. 36.4, 37.12, 47.145 - 147.

12. Βλ. ASAtene 1980, εἰκ. 28.

13. Πρβ. αὐτόθι εἰκ. 62α>.

14. Σφζ. μῆκ. 0.052 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος μεθ' υποκιτρίνης ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Μία ἐξηρημένη ταινία.

15. Πρβ. Lefkandi πίν. 26.725 - 745.

16. Ἀρ. εὐρ. 3119. ΟΤ 29β. Σφζ. μῆκ. 0.11, πᾶχ. τοιχ. 0.005, διάμ. χεῖλ. 0.21 μ. Γάνωμα μελανέρυθρον. Μία ἐξηρημένη ταινία. Μήπως πρόκειται κἀνθαρος; Βλ.

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1982, Ὁμάδα ΙΙ (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

17. Ἀττικὴ ἐπίδρασις; Πρβ. Lefkandi πίν. 38.26.

18. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56α <α-β>.

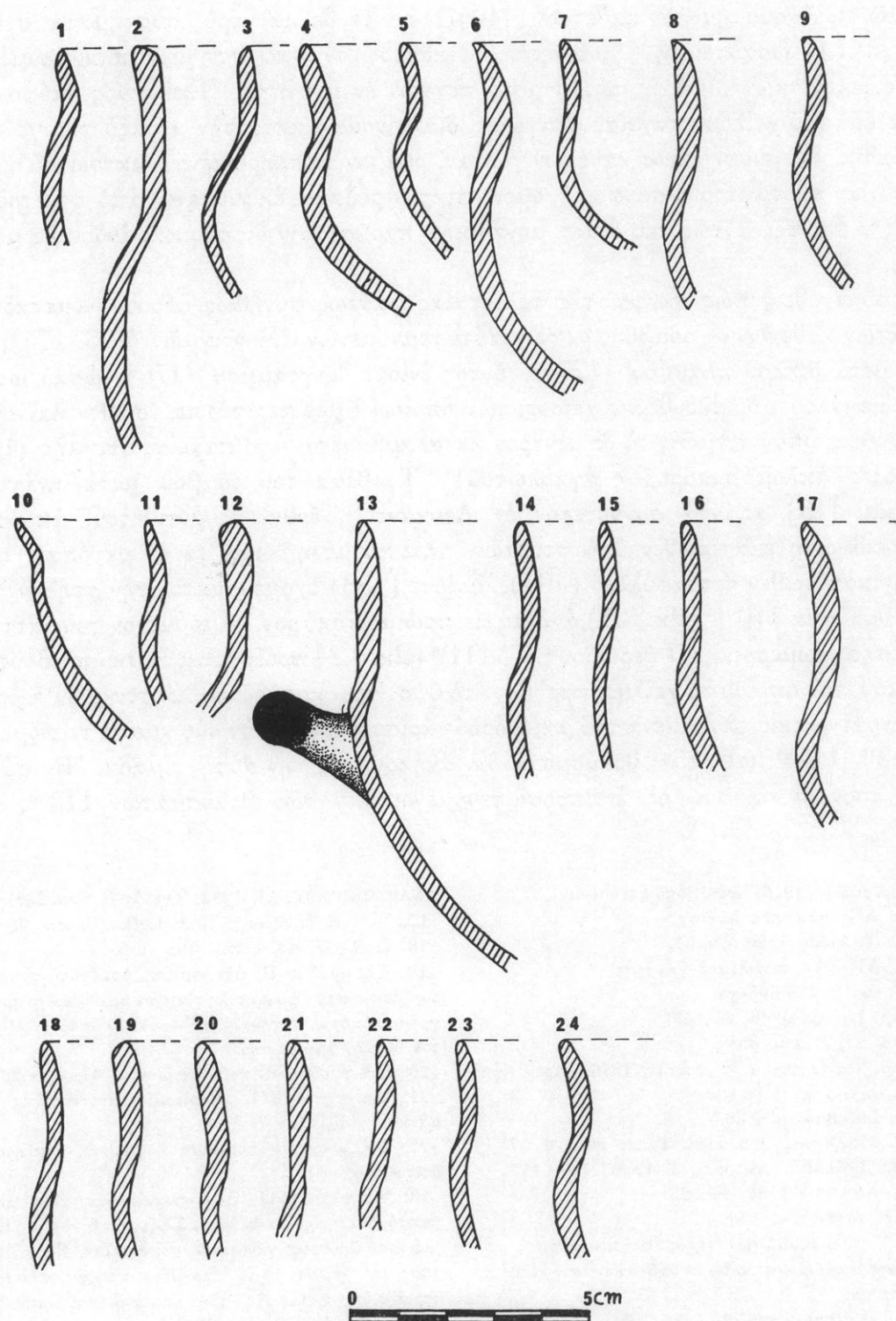
19. Τῆς ὁμάδος ΙΙ. Δὲν νομίζω, ὅτι ἡ ὑπὸ τὸν στικτὸν ρομβίσκον παχεῖα καμπύλη εἶναι τὸ παχὺ περίγραμμα διαγράμμου κορμοῦ πτηνοῦ, καθ' ὅσον δὲν ὑπάρχει χώρος διὰ τὸν ὕψηλὸν λαϊμόν του.

20. Διὰ τὸν κλάδον πρβ. κατωτέρω, θραῦσμα 298.

21. Ἀρ. εὐρ. 11324. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν.

22. Διακρίνονται ὑπολείμματα ρόμβου, πεπληρωμένου δικτυωτοῦ.

23. Ἀρ. εὐρ. 11511. Δύο συνανήκοντα, ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα τμήματα σκύφου. Σφζ. ὕψ. 0.052 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν. Εἰς τὸ ἔσωτερικὸν τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι· ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς λαβῆς ταινία διὰ γανώματος. Πρβ. Lefkandi πίν. 47.142. Συστήματα στικτῶν καθέτων ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ κανθάρων. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1982, θραῦσμα 9 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Εἰκ. 3. Τομαὶ χειλέων σκύφων τῆς Ὑμάδος ΙΙΙ (μετὰ στιγμῶν ἢ παχέων γραμμιδίων).

(είκ. 3.3), 117, 119¹ (είκ. 3.4), 121², 124 - 127. Τὰ 116 καὶ 117 διατηροῦν ὑπολείμματα διαγράμμου μαϊάνδρου³. μαϊάνδρον ἔφερον πιθανὸν καὶ τινες τῶν λοιπῶν σκύφων τοῦ συνόλου. Αἱ λαβαὶ τῶν σκύφων 119, 124 καὶ 126 κοσμοῦνται διὰ καθέτων γραμμιδίων, πλαισιουμένων ὑπὸ δύο λεπτῶν ταινιῶν. Τὰ θραύσματα 118⁴ καὶ 120⁵ ἀνήκουν εἰς μεγάλα κλειστὰ ἀγγεῖα. Τὰ 122 καὶ 123 προέρχονται ἐκ τοῦ κορμοῦ σκύφων· τὸ πρῶτον φέρει ρόμβον καὶ στικτὸν ρόδακα ἐντὸς μετόπης· τὸ δευτερον ὑπολείμματα μᾶλλον δύο χιαστὶ τεμνομένων⁶ καὶ στιγμάς.

Τὰ θραύσματα 128⁷ (είκ. 3.5) καὶ 129⁸ (είκ. 3.6) ἀνήκουν εἰς σκύφους, τῶν ὁποίων τὸ χεῖλος εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ σκύφου 116. Ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ 129 παραστάσεως διατηροῦνται δίφρος πρὸς ἀριστερὰ καὶ ἀνῆρ⁹ θέων πρὸς δεξιὰ κατὰ τὸν «ἐν γούνασι δρόμον»· μεταξὺ τῶν σφζομένων ὀπισθίων ποδῶν τῶν ἵππων καὶ τοῦ δίφρου στικτὸς ρόδαξ, ὅμοιος τῷ κατὰ τὴν γένεσιν τῆς λαβῆς ἀπὸ στικτοῦ μίσχου ἐκφυομένῳ. Ὁ σκύφος συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν πρωιμωτέρων¹⁰ μιμήσεων τῆς ὁμάδος τοῦ Βροκάστρου¹¹, εἰς ἣν προστίθεται νῦν θραῦσμα μετὰ παραστάσεως ὀπλίτου¹², πανομοιότυπου τῷ τοῦ ἀρ. 19 τῆς ὁμάδος τοῦ καθηγητοῦ Boardman. Τοὺς ἰσχυρῶς καμπυλομένους μῦς τῆς κνήμης τοῦ ὀπλίτου τούτου μιμοῦνται οἱ μῦες τῆς μορφῆς τοῦ θραύσματος 129 καὶ οἱ τῶν μορφῶν τοῦ ἐκ Ζαγορᾶς θραύσματος κρατῆρος¹³. τὸν τρόπον ἀποδόσεως τῆς κεφαλῆς, τοῦ ξίφους καὶ τῶν δοράτων τοῦ αὐτοῦ ὀπλίτου μιμεῖται οὐχὶ λίαν ἐντέχνως ὁ τεχνίτης τοῦ ἐκ Λευκαντὶ 232 θραύσματος κρατῆρος¹⁴. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ μορφὴ ὁμοιάζει τῇ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου θραύσματος κατὰ τὸ ἐσκιασμένον τριγωνικὸν στέρνον, κατὰ τὸν λεπτὸν λαιμὸν καὶ κατὰ τὴν κάθετον¹⁵, τὴν συνδέουσιν τὸ στέρνον πρὸς τὴν

1. Ἀρ. εὐρ. 3067. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.06, μῆκ. χορδῆς τόξου 0.09, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μελανέρυθρον. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι.

2. Τρεῖς, ὡσαύτως, ἐξηρημέναι ταινίαι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους.

3. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 53α.

4. Ἀρ. εὐρ. 5965. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.10, σφζ. μῆκ. 0.125, πᾶχ. τοιχ. 0.011, πᾶχ. ἄνω παρυφῆς 0.017 μ. Πηλὸς φωτεινῆς κιτρινέρυθρου ἀποχρώσεως, συμπαγοῦς ὕφης· γάνωμα καστανομέλαν· ἄνευ ἐπιχρίσματος. Τοῦ 7ου π.Χ. αἱ. μᾶλλον.

5. Ἀρ. εὐρ. 5969. ΟΤ 29β. Ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου. Σφζ. μῆκ. 0.062, πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς φωτεινοῦ καστανοῦ· γάνωμα ἐρυθρόφαιον· ἄνευ ἐπιχρίσματος.

6. Πρβ. ἀνωτέρω, θραῦσμα 111 καὶ σ. 95 σημ. 18.

7. Ἀρ. εὐρ. 11480. Τρία συνανήκοντα, ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα σκύφου. Σφζ. ὕψ. 0.045. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανέρυθρον· κίτρινον ἐπίχρσμα. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους μία ἐξηρημένη ταινία. Διασφίονται τρεῖς κάθετοι καὶ στικτὸς ρόδαξ· ἡ λαβὴ μελαμβαφής. Ὅμοια διάταξις τοῦ διακόσμου ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ κανθάρων. Βλ. ΑΝΑΠΕΡΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1982, θραῦσμα 7 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

8. Ἀρ. εὐρ. 11310. Δύο συνανήκοντα, ἀλλὰ μὴ συνε-

φαπτόμενα θραύσματα σκύφου, ὧν τὸ μικρὸν διατηρεῖ τμήμα τῆς διὰ δύο λεπτῶν ταινιῶν κοσμουμένης λαβῆς. Μέρος τῆς παραστάσεως ἔχει λίαν ἐφθαρμένην τὴν ἐπιφάνειαν. Σφζ. μῆκ. μεγάλου τεμαχίου 0.084, πᾶχ. τοιχ. 0.003-0.004 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μελανέρυθρον. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους δύο ἐξηρημέναι ταινίαι.

9. Διὰ παρεμφερῆ μορφήν μετὰ σωληνοειδοῦς ὀσφύος καὶ χειρῶν, συμπλεκόμενων ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν, πρβ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, ΠΑΕ 1952, 159, εἰκ. 4, 5.

10. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου, ἡ ὁμοιότης του πρὸς τὸν σκύφον 116, ὅστις κοσμεῖται διὰ μαϊάνδρου, ὁ μικρὸς ἀριθμὸς καθέτων, ὁ ἀπὸ στικτοῦ μίσχου ἐκφυόμενος ρόδαξ καὶ ὁ τρόπος διακοσμῆσεως τῆς λαβῆς (διὰ τὰ δύο τελευταῖα πρβ. Lefkandi πίν. 62.231, 68) μαρτυροῦν περὶ τῆς πρωιμότητός του.

11. Περὶ τῆς ὁμάδος καὶ ἐνίων θραυσμάτων, μιμουμένων ταύτην, βλ. αὐτόθι σ. 75.

12. ASAtene 1980, εἰκ. 95.

13. Βλ. Lefkandi 75 ἀρ. 23.

14. Αὐτόθι σ. 75 ἀρ. 26. Διὰ τὴν χρονολόγησιν του εἰς τὴν μεταβατικὴν ἀπὸ τῆς μέσης πρὸς τὴν ὑστέραν φάσιν τῆς ὑστέρας γεωμετρικῆς περιόδου βλ. αὐτ. σ. 68.

15. Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ζωγραφικῆς ἀποδόσεώς του (αὐτόθι πίν. 63), μόνον λεπτὴ κάθετος εἶναι δυνατόν νὰ συνδέει τὰ δύο τμήματα τοῦ κορμοῦ.

λεκάνην. Ἡ χαλαρὰ ἀπόδοσις τῆς συνθέσεως καὶ ἡ ραδινὴ μορφή μετὰ τὴν ὑψηλὴν ὁσφὺν φέρουν τὸν ἡμέτερον σκύφον πλησίον τοῦ ἐκ Χανίων κρατῆρος, οὗτινος ἐνισχύουν τὴν εὐβοϊκὴν καταγωγὴν.

Τὸ τμήμα σκυφιδίου 130¹ (εἰκ. 3.7) διατηρεῖ σύστημα ἐπτὰ καθέτων· κάθετοι διακρίνονται ὡσάυτως ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 131², 133, 135, 137, ὧν τινα, ὡς καὶ τινα τῶν 138 - 152, πιθανώτατα ἀνήκουν εἰς σκυφοειδεῖς κρατηρίσκους ἢ κανθάρους. Τὸ 132³ φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους μίαν ἐξηρημένην ταινίαν⁴, κοσμουμένην διὰ συστάδων ἐξ ἐξ καθέτων γραμμιδίων· τὸ 142 διατηρεῖ ὑπολείμματα ρόμβου, ἐνῶ τὸ 145 τμήμα κύκλου, ἴσως τετρακτίνου⁵. Τὸ 154⁶ (εἰκ. 3.8) φέρει ἐπὶ τοῦ χείλους τρεῖς⁷ ἐξηρημένας ταινίας, ἐνῶ τὸ 156, τὸ ὁποῖον διασφῆζει ρόμβον μετὰ δύο χιαστί τεμνομένων καὶ στιγμῶν, δύο ταινίας· τὸ 159⁸ (εἰκ. 3.9) μίαν, κοσμουμένην διὰ καθέτων γραμμιδίων καὶ τὰ 161, 162 καὶ 163 τέσσαρας, μίαν καὶ τρεῖς ταινίας ἀντιστοίχως. Τὰ θραύσματα 164⁹ (εἰκ. 3.10) καὶ 167¹⁰ (εἰκ. 3.11) ἀνήκουν εἰς λεπτῶν τοιχωμάτων σκύφους· ἡ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ πρώτου θραύσματος σειρὰ ἐσκιασμένων δισκαρίων δὲν εἶναι συνήθης, τοῦλάχιστον μετὰ τῶν ὀστράκων τῶν ἀνασκαφῶν μας. Τὸ 165¹¹ (εἰκ. 3.12) προέρχεται ἐκ τοῦ λαιμοῦ κρατηρίσκου καὶ φέρει μίαν ἐξηρημένην ταινίαν· μίαν φέρει καὶ τὸ 166¹², ἐνῶ ἐπὶ τοῦ 168 ἔχομεν τέσσαρας.

Οἱ μεθ' ὑψηλοῦ χείλους σκύφοι τῆς τελευταίας φάσεως, ἀντὶ παχειῶν στιγμῶν, ἔχουν γραμμίδια. Ὁ σκύφος 169¹³ (εἰκ. 3.13) κοσμεῖται διὰ μεγάλων κύκλων ἐν μετόπαις, πλαισιουμένων ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν ὑπὸ σειρᾶς στιγμῶν· κατὰ τὸ κέντρον ἐσκιασμένον δισκάριον. Τὸ θραῦσμα 171 φέρει κατὰ τὸ ἄνω μέρος παχείας στιγμᾶς, κάτωθεν δὲ τριῶν κατ' ἀποστάσεις ταινιῶν τετράκτινον τροχὸν δι' ἐλευθέρας χειρὸς, ἐξ οὗ ἐκφύονται ἀκτινίδια (the sunburst motif)¹⁴. Τὸ 170¹⁵, τὸ ὁποῖον ἐφωτογραφήθη ἀναστρόφως,

1. Ἀρ. εὐρ. 2869. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.047, μῆκ. χορδῆς τόξου 0.075, πᾶχ. τοιχ. 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.08 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἀνοιχτοῦ ἐρυθροῦ· κίτρινον ἐπίχρυσμα. Ἐπὶ τοῦ χείλους μία ἐξηρημένη ταινία.

2. Σφζ. μῆκ. 0.068, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους δύο ἐξηρημέναι ταινίαι.

3. Διάμ. χεῖλ. 0.15 μ. Γάνωμα μέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον.

4. Τὰ θραύσματα 141 - 152 φέρουν ἐξηρημένας ταινίας ἀπὸ τῆς μιᾶς μέχρι καὶ τῶν πέντε· ἡ ἀπόχρωσις τοῦ ἐπ' αὐτῶν γανώματος κυμαίνεται ἀπὸ τοῦ καστανομέλανος μέχρι τοῦ ζωροῦ ἐρυθροῦ.

5. Πρβ. ASAtene 1980, εἰκ. 66.

6. Σφζ. ὕψ. 0.056 μ. Γάνωμα καστανόν· παχὺ στρώμα κιτρίνου ἐπίχρυσματος.

7. Ὡς καὶ τὰ 153, 155, 157 - 158. Τὸ τελευταῖον, τὸ ὁποῖον ἔχει διάμ. χεῖλ. 0.18 μ., ἀνήκει εἰς σκυφοειδῆ κρατηρίσκον.

8. Ἀρ. εὐρ. 3089. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.064, πᾶχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.13 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανέρυθρον, ἀρίστης ποιότητος.

9. Ἀρ. εὐρ. 11959. Τὸ ὄστρακον τοῦτο, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ συνεικονιζόμενα, προέρχονται ἐκ τοῦ ΟΤ 28. Σφζ. ὕψ. 0.05, διάμ. χεῖλ. 0.12 μ. Γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους δύο ἐξηρημέναι ταινίαι. Τὸ σχῆμα ἐνθυμίζει ἐνίοις σκύφους τῆς τεχνικῆς τῆς διχρωμίας. Βλ. κατωτέρω, εἰκ. 10. 1 - 19 (σποράδην).

10. Πηλὸς φωτεινοῦ καστανοῦ· γάνωμα καστανομέλαν. ἐπίχρυσμα κίτρινον. Σφζ. μῆκ. 0.065, πᾶχ. τοιχ. 0.002 - 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.11 μ. Τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι.

11. Πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν, στιλπνότατον.

12. Διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν.

13. Ἀρ. εὐρ. 11462. Σφζ. ὕψ. 0.095, μῆκ. χορδῆς τόξου 0.12, πᾶχ. τοιχ. 0.003 - 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.15 μ. Γάνωμα ἐρυθρόν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Πρβ. Lefkandi πίν. 47.131, 132. ΑΔ 31, 1976, Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

14. Ἀρ. εὐρ. 11366. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 59β<β>.

15. Ἀρ. εὐρ. 11364. Ἐκ τῆς κοιλίας ἀνοιχτοῦ ἀγγείου. Σφζ. μῆκ. 0.065, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· κίτρινον ἐπίχρυσμα ἀρίστης ποιότητος.

παρουσιάζει διάγραμμα τετράφυλλον και εις τὰ διάκενα συστήματα ἐπαλλήλων ἀμειβόντων¹. ἐκ τῆς ἀριστερᾶς μετόπης, ἣτις χωρίζεται ἀπὸ τῆς κεντρικῆς διὰ τεσσάρων καθέτων, διασφύζονται οἱ πόδες πτηνοῦ πρὸς δεξιὰ. Τὸ 172², τὸ ὁποῖον προέρχεται ἐκ τῆς κοιλίας κρατῆρος, διασφύζει ζώνην, κοσμουμένην διὰ τοῦ θέματος τῆς κλεψύδρας³ καὶ συστάδων καθέτων ἐναλλάξ. Τὰ 173⁴ (εἰκ. 3.14) καὶ 174⁵ (εἰκ. 3.15) φέρουν ρόμβους ἐν μετόπαις μετὰ χιαστί τεμνομένων καὶ στιγμῶν· τὸ 175⁶ (εἰκ. 3.16) ὁμοίους ρόμβους, ἀλλὰ μετὰ διπλοῦ περιγράμματος καὶ μεταξὺ των σύστημα ἐξ ὀκτώ καθέτων. Ὁ ἐπὶ τοῦ 176⁷ (εἰκ. 3.17) ρόμβος διαφέρει τοῦ προηγουμένου κατὰ τὸ ὅτι τὸ διπλοῦν περιγράμματά του εἶναι διάγραμμα. Ὁ ἐπὶ τοῦ 177 ρόμβος πληροῦται δι-κτυωτοῦ⁸. Τὸ θραῦσμα 178⁹ (εἰκ. 3.18) εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς τὸ 173· τὸ 179¹⁰ φέρει ὑπὸ τὰ γραμμῖδια τρεῖς ταινίας καὶ ὑπὸ ταύτας τμήμα καμπύλης καὶ καθέτου.

Τὰ θραύσματα 180 - 194 προέρχονται ἐξ ἀνοικτῶν ἀγγείων, κεκαλυμένων διὰ στρώματος κιτρίνου ἐπιχρίσματος¹¹. Τὸ 180 (εἰκ. 3.19) ἔχει διάμετρον χείλους 0.15, τὸ 181 (εἰκ. 3.20) 0.22 μ.· ἀμφότερα διασφύζουν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ συστήματα καθέτων. Τὸ θραῦσμα 186 (εἰκ. 3.21) ἔχει διάμετρον χείλους 0.15, τὸ 188 (εἰκ. 3.22) 0.12 καὶ τὸ 191 (εἰκ. 3.23) 0.15 μ. Τὸ 188 φέρει δικτυωτὴν στήλην δεξιᾷ τριῶν καθέτων, ἐνῶ τὸ 192 ἄλυσιν στικτῶν ρομβίσκων. Οἱ σκύφοι 195¹² καὶ 196¹³ (εἰκ. 3.24) κοσμοῦνται διὰ πτηνῶν ἐντὸς μετοπῶν, ὀριζομένων ὑπὸ συστημάτων καθέτων¹⁴. ὑπὲρ τὴν ράχιν τοῦ πτηνοῦ τοῦ πρώτου σκύφου τρεῖς κάθετοι¹⁵, ὑπὲρ τὴν τοῦ δευτέρου ὁ συνήθης στικτὸς ρομβίσκος. Τοῦ σκύφου 196 τὴν ἐν τῷ μέσῳ μετόπην καταλαμβάνει διάγραμμα τετράφυλλον¹⁶.

1. Πρβ. αὐτόθι πίν. 60α<ε>.

2. Ἀρ. εὐρ. 11349. Πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Γάνωμα κα-
στανομέλαν· ἐπίχρισμα κίτρινον.

3. Πανομοιότυπον ἐν ΑΕ 1977, πίν. 34β. |

4. Ἀρ. εὐρ. 5883. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.056, πάχ.
τοιχ. 0.004, διάμ. χείλ. 0.16 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος·
γάνωμα μέλαν· ἐπίχρισμα ὑποκίτρινον, ἀρίστης ποιότη-
τος. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους τέσσαρες
ἐξηρημέναι ταινίαι. Διὰ παρεμφερὲς βλ. Lefkandi πίν.
36.5.

5. Ἀρ. εὐρ. 5338. ΟΤ 93 (ΟΤΕ). Σφζ. ὕψ. 0.047,
πάχ. τοιχ. 0.002, διάμ. χείλ. 0.16 μ. Πηλὸς κεραμόχρους·
γάνωμα μελανέρυθρον· ἐπίχρισμα κιτρινέρυθρον. Τρεῖς
ἐξηρημέναι ταινίαι.

6. Ἀρ. εὐρ. 12197. Σφζ. ὕψ. 0.052, πάχ. τοιχ. 0.0035 μ.
Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρισμα
κίτρινον. Τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι.

7. Ἀρ. εὐρ. 11582. Σφζ. μῆκ. 0.08 μ. Γάνωμα κα-
στανομέλαν· ἐπίχρισμα κίτρινον. Τέσσαρες ἐξηρημέναι
ταινίαι.

8. Βλ. σ. 95 σημ. 11.

9. Ἀρ. εὐρ. 5884. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.048, μῆκ.
χορδῆς τόξου 0.061, πάχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χείλ. 0.14
μ. Πηλὸς φωτεινοῦ καστανοῦ χρώματος· γάνωμα μέλαν·
παχὺ στρώμα ὑποκίτρινου ἐπιχρίσματος. Τέσσαρες ἐξη-

ρημέναι ταινίαι.

10. Ἀρ. εὐρ. 12128. ΟΤ 29β. Σφζ. μῆκ. 0.066, πάχ.
τοιχ. 0.005 μ. Γάνωμα μελανέρυθρον· κίτρινον ἐπίχρισμα.

11. Ἡ ἀπόχρωσις τοῦ ἐπ' αὐτῶν γανώματος κυμαίνει-
ται ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ πορτοκαλόχρου· πλὴν τοῦ
192, τὸ ὁποῖον φέρει πέντε ἐξηρημένας ταινίας καὶ τῶν
181 καὶ 193, τὰ ὁποῖα φέρουν μίαν — τὸ τελευταῖον, μά-
λιστα, μετὰ καθέτων γραμμῖδιων — τῶν λοιπῶν ὁ ἀριθμὸς
κυμαίνεται ἀπὸ τῶν δύο μέχρι καὶ τῶν τεσσάρων.

12. Ἀρ. εὐρ. 11333. Σφζ. μῆκος 0.09, πάχ. τοιχ. 0.003 -
0.005 μ. Γάνωμα μέλαν· κίτρινον ἐπίχρισμα. Ἐπὶ τοῦ δια-
τηρηθέντος τμήματος τοῦ χείλους δύο ἐξηρημέναι ταινίαι.
Λίαν συγγενὲς τῷ ASAtene 1980, εἰκ. 27.

13. Ἀρ. εὐρ. 10607. ΟΤ 28. Σφζ. ὕψ. 0.055, διάμ.
χείλ. 0.13 μ. Γάνωμα πορτοκαλόχρου· κίτρινον ἐπίχρι-
σμα. Κατὰ τὴν ἄνω ἐσωτερικὴν παρυφὴν τοῦ χείλους μία
ἐξηρημένη ταινία. Διὰ τὸ πτηνὸν πρβ. ΑΔ 30, 1975,
Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

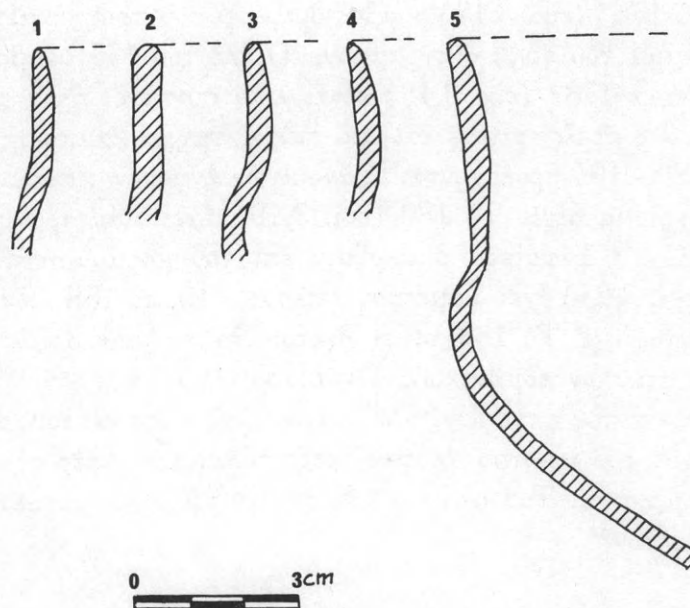
14. Πρβ. ἀνωτέρω σ. 95 καὶ σημ. 4.

15. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 57α<β>.

16. Αὕτη ἡ διάταξις τοῦ διακόσμου προσιδιάζει μὲν
εἰς τοὺς σκύφους τῆς ομάδος II, ἀπαντᾷ ὅμως καὶ ἐνταῦθα·
δὲν ἀποκλείεται, ὥς ἐκ τούτου, ἕνα τῶν θραυσμάτων ἐκ
τοῦ κορμοῦ μικρῶν ἀνοικτῶν ἀγγείων μετὰ παρεμφερῶν
παραστάσεων νὰ ἀνήκουν εἰς σκύφους τῆς ομάδος III.

IV. Χείλη με υποπάχη ρόπαλα, συνδεόμενα διὰ σιγμοειδῶν (197 - 210. Πίν. 30)

Εἰς τὰ ἤδη δημοσιευθέντα¹ θαρύσματα προστίθενται νῦν ἕτερα δέκα τέσσαρα· τούτων τὸ τελευταῖον (210) ἀσφαλῶς ἀνήκει εἰς κύνθαρον². Τὸ 197³ (εἰκ. 4.1) φέρει ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους ἐξηρημένην ταινίαν, κοσμουμένην διὰ συστημάτων καθέτων γραμμιδίων· τοῦτο τὸ χαρακτηριστικὸν ἀρχαϊκότητος⁴ καὶ τὸ χθα-

Εἰκ. 4. Τομαὶ χειλέων σκύφων τῆς Ὑμάδος IV (με υποπάχη ρόπαλα, συνδεόμενα διὰ σιγμοειδῶν).

μαλὸν χεῖλος τοποθετοῦν τὸ ὄστρακον πρῶτον ἐν τῇ σειρᾷ. Τὸ 198 φέρει δύο ἐξηρημένους ταινίας, τὰ 199, 200, 202 τρεῖς, ἐνῶ τὰ 201⁵ (εἰκ. 4.2), 203⁶, 204⁷ (εἰκ. 4.3) καὶ 206⁸ (εἰκ. 4.4) τέσσαρας. Τὸ 205 προέρχεται μᾶλλον ἐκ κρατηρίσκου. Ὁ σκύφος 207⁹ (εἰκ. 4.5) φέρει ἕξ ἐξηρημένους ταινίας καὶ κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους του — πάλιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου — ταινίαν δι' ἐπιθέτου λευκοῦ, μεταβλη-

1. ΑΕ 1975, πίν. 59β σ. 216 καὶ σημ. 4 καὶ 6. Πρὸ τῆς δημοσιεύσεώς των ἐνομίζετο, ὅτι τὸ κόσμημα ἐπεχωρίαζεν ἐν Λευκαντί. Lefkandi 64 πίν. 48. 148 - 151.

2. Ὡς δηλοῖ ἡ κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον παχεῖα καθετος γραμμὴ. Τὸ χαρακτηρίζον τὴν ὁμάδα κόσμημα ἀπαντᾷ ἐνταῦθα καὶ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ· πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 43α <β>, 50β.

3. Ἀρ. εὐρ. 11698. Διάμ. χείλ. 0.12 μ. Ἐντὸς δύο μετοπῶν ὑπολείμματα τετραφύλλου καὶ πτηνοῦ πρὸς δεξιά· πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β<α>.

4. Βλ. Lefkandi 62.

5. Ἐκ τοῦ ΟΤ 713. Γάνωμα καστανέρυθρον· κίτρινον

ἐπίχρισμα.

6. Ἀρ. εὐρ. 11367. Σφζ. μῆκ. 0.062 μ. Γάνωμα μέλαν· ἐπίχρισμα κίτρινον.

7. Ἀρ. εὐρ. 11368. Γάνωμα ἐρυθρόν· ἄνευ ἐπιχρίσματος. Ὑπολείμματα διαγράμμου τετραφύλλου ἐντὸς μετόπης.

8. Ἐκ τοῦ ΟΤ 28. Ἐπιδερμὶς καστανέρυθρος· γάνωμα μέλαν.

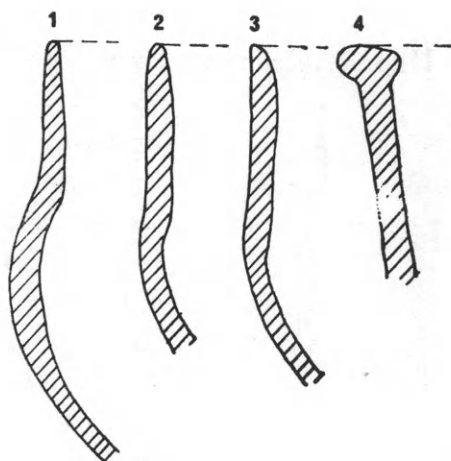
9. Ἀρ. εὐρ. 11365. Σφζ. ὕψ. 0.095 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ καστανοῦ μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ. Κίτρινον ἐπίχρισμα. Λίαν ἐφθαρμένη ἡ ἐπιφάνεια.

θέντος εἰς ἰῶδες. Ἐντὸς μετόπης, ὀριζομένης δεξιᾷ ὑπὸ συστήματος καθέτων, σχηματισθεισῶν διὰ τοῦ ἐξαπλοῦ χρωστήρος, διάγραμμα μαϊάνδρος¹.

V. Χεῖλη μετὰ δικτυωτοῦ (211 - 231. Πίν. 31)

Τὸ χεῖλος ἀπάντων τῶν θραυσμάτων τῆς ομάδος εἶναι ὑψηλὸν καὶ φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικόν του τρεῖς ἢ τέσσαρας ἐξηρημέναις ταινίαις, σπανίως δύο καὶ σπανιώτερον πέντε· ἐξωτερικῶς καλύπτεται διὰ δικτυωτοῦ². Ἐνιοὶ τῶν σκύφων φέρουν ἐπὶ τοῦ χείλους ἐλευθέραν ἄλυσιν ρομβίσκων (247). Ὁ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ἐν μετόπαις διατεταγμένος διάκοσμος συνίσταται ἐκ μαϊάνδρου (211), ἐκ δικτυωτῶν τριγώνων (212), ἐκ δι' ἐλευθέρας χειρὸς κύκλων, πλαισιουμένων ὑπὸ δύο σειρῶν στιγμῶν³ καὶ πρὸ παντὸς ἐκ ρόμβων μετὰ χιαστὶ τεμνομένων καὶ στιγμῶν (211), ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περικλειομένων ἐντὸς πλαισίου (212, 213).

Ὁ σκύφος 211⁴ (εἰκ. 5.1) ἐν μὲν τῇ κεντρικῇ μετόπῃ φέρει διάγραμμα μαϊάνδρου⁵, ἐν δὲ τῇ μόνῃ διατηρηθείσῃ ἀριστερᾷ πλαγίᾳ ρόμβον, πεπληρωμένον στικτοῦ δικτυωτοῦ· μεταξύ των σύστημα ἐξ ἐξ καθέτων. Ὑπὸ τὴν κυρίαν ζώνην διακοσμῆσεως τρεῖς πλατεῖαι ἐξηρημέναι ταινίαι. Τὸ θραῦσμα σκύφου 212⁶ (εἰκ. 5.2), πλὴν τοῦ συνήθους ρόμβου μετὰ χιαστὶ τεμνομένων ἐντὸς πλαισίου⁷, φέρει τὸ σπάνιον πως θέμα τῶν παραπληρωματικῶν δικτυωτῶν τριγώνων. Συγγενῇ τῷ προηγουμένῳ τὰ θραύσματα 213⁸ (εἰκ. 5.3) καὶ 218, πιθανὸν δὲ καὶ τὸ 231⁹, ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι αἱ ἐντὸς μετόπης κοκκίδες συνιστοῦν παραπληρωματικὸν διάκοσμον ρόμβου μετὰ διπλοῦ πλαισίου. Τὰ θραύσματα 223 καὶ 224¹⁰ προέρχονται μᾶλλον ἐκ τῆς κοιλίας κρατηρίσκων·

Εἰκ. 5. 1 - 3. Τομαὶ χειλῶν σκύφων τῆς Ὀμάδος V (μετὰ δικτυωτοῦ). 4. Τομὴ χείλους κλειστοῦ ἀγγείου.

1. Πρβ. Lefkandi πίν. 48.162.

2. Τοῦ τέλους τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου· πρβ. αὐτόθι πίν. 36.10, 37.11, 48.155 - 156· ASAtene εἰκ. 36<θ>, 92<α - β>

3. ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον., πίν. 300α<ζ>. Πρβ. Lefkandi πίν. 48.157 - 158.

4. Ἐκ τοῦ ΟΤ 28. Σφζ. ὕψ. 0.09, μῆκ. χορδῆς τόξου 0.135, πάχ. τοιχ. 0.003 - 0.005, διάμ. χείλ. 0.16 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ· ἐπίχρῖσμα κίτρινον. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ χείλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι.

5. Πρβ. αὐτόθι πίν. 48.162 - 163.

6. Ἀρ. εὐρ. 11574. Σφζ. μῆκ. 0.066 μ. Πηλὸς κα-

στανέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρῖσμα ὑποκίτρινον. Ἐπὶ τοῦ χείλους τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι.

7. Πρβ. αὐτόθι πίν. 49. 171 - 173· ΑΕ 1977, πίν. 52γ<δ>. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1982, θραῦσμα 27 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

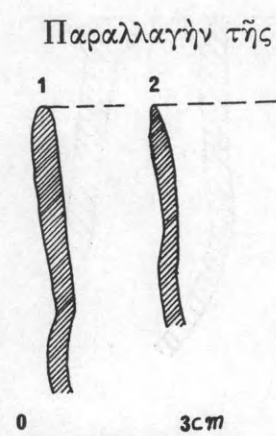
8. Ἀρ. εὐρ. 11599. Σφζ. ὕψ. 0.065 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν· ἐπίχρῖσμα κίτρινον. Τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι.

9. Γάνωμα μέλαν· ἐπίχρῖσμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος. Τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι.

10. Σφζ. μῆκ. 0.08, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Ἀμφοτέρων ὁ μὲν πηλὸς εἶναι καστανότερος, τὸ δὲ γάνωμα μέλαν.

ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων προέρχονται καὶ τὰ θραύσματα 216¹ καὶ 230², ἐνῶ τὸ 217³ ἀνήκει εἰς σκύφον τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ὁμάδος. Χεῖλη σκύφων τῆς αὐτῆς ὁμάδος ἢ καὶ σκυφοειδῶν κρατηρίσκων συνιστοῦν τὰ θραύσματα 214 - 215, 219 - 222, 225 - 228. Τὸ 229⁴ (εἰκ. 5.4) προέρχεται ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου.

VI. Χεῖλη μετὰ στικτοῦ δικτυωτοῦ (232 - 265. Πίν. 32 - 33)

Εἰκ. 6. Τομαὶ χεϊλέων σκύφων τῆς Ὀμάδος VI (μετὰ στικτοῦ δικτυωτοῦ).

Παραλλαγὴν τῆς προηγουμένης συνιστᾷ ἡ ὁμάς σκύφων, τῶν ὁποίων τὸ ὡσαύτως ὑψηλὸν χεῖλος κοσμεῖ στικτόν, πλατύτερον ἢ στενότερον, δικτυωτόν. Ὑπὲρ τὸ δικτυωτόν οὐδεμία ἢ μία, δύο ἢ καὶ τέσσαρες ὀριζόντιοι· ὑπὸ τοῦτο δύο ἢ τρεῖς. Αἱ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους ἐξηρημέναι ταινίαι κυμαίνονται ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τριῶν μέχρι τοῦ τῶν ἑξ· τὸ θραῦσμα 264 φέρει ἐννέα ἐξηρημένους, ἐνῶ τὰ 253, 256 καὶ 263 μίαν, κοσμουμένην διὰ καθέτων γραμμιδίων. Ὁ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ἐν μετόπαις διατεταγμένος διάκοσμος συνίσταται ἐκ μαιάνδρου (232), ἐκ μεγάλων κύκλων μετ' ἀκτινιδίων κατὰ τὴν περιφέρειαν (234) ἢ μετὰ διπλῆς σειρᾶς στιγμῶν (236), ἐκ διαγράμμου τετραφύλλου (244). Οἱ σκύφοι τῆς ὁμάδος χρονολογοῦνται εἰς τὸ τέλος τῆς ὑστερογεωμετρικῆς ἐποχῆς⁵. Ἐνιοὶ τῶν σκύφων φέρουν ἐπὶ τοῦ χείλους σειρὰν στικτῶν ρόμβων (240, 251, 252)⁶.

Τὰ συνανήκοντα ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα 232⁷ (εἰκ. 6.1) μᾶλλον προέρχονται ἐκ σκυφοειδοῦς κρατηρίσκου. Τὸ 233⁸ (εἰκ. 6.2) ἀνήκει εἰς σκύφον, κοσμούμενον διὰ μεγάλων κύκλων μετ' ἀκτινιδίων, περικλειόντων κύκλῳ διατεταγμένους κυκλίσκους⁹. ἐκ παρεμφεροῦς σκύφου προέρχονται τὸ θραῦσμα 236, τὸ ὁποῖον κοσμεῖται διὰ μεγάλου κύκλου, πλαισιουμένου ὑπὸ διπλῆς σειρᾶς στιγμῶν καὶ φέροντος κατὰ

1. Ἀρ. εὐρ. 12129. OT 29β. Σφζ. μῆκ. 0.045, πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· παχὺ στρώμα κιτρίνου ἐπιχρίσματος.

2. Ἀρ. εὐρ. 11895. Σφζ. 0.05, πᾶχ. τοιχ. 0.006 - 0.007 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοκιτρίνου· κίτρινον ἐπίχρυσμα ἀρίστης ποιότητος.

3. Γάνωμα μέλαν· ἐπίχρυσμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος. Αἱ δύο χιαστί τεμνόμεναι τοῦ μετὰ διπλοῦ διαγράμμου περιγράμματος ρόμβου ἐκκινοῦν ἀπὸ τῶν γωνιῶν τούτου.

4. Ἀρ. εὐρ. 11894. Σφζ. ὕψ. 0.046, πᾶχ. τοιχ. 0.006, πᾶχ. περιχειλώματος 0.011, διάμ. χεῖλ. 0.20 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα ἐρυθρόν. Τὸ ἄνω ἥμισυ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ θραύσματος καλύπτεται διὰ γανώματος καὶ κοσμεῖται δι' ἐξηρημένης ταινίας μετὰ καθέτων γραμμιδίων.

5. Βλ. Lefkandi 65.

6. Ὁ καθηγητὴς BOARDMAN παρόμοια χεῖλη σκύφων, χρονολογούμενα εἰς τὴν μεταβατικὴν ἀπὸ τῆς μέσης πρὸς τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς ὑστέρας γεωμετρικῆς περιόδου ἐποχῆν, συμπεριέλαβεν εἰς τὴν προηγουμένην ὁμάδα· βλ. αὐτόθι πίν. 48.152 - 154.

7. Ἀρ. εὐρ. 11927. OT 29β. Σφζ. ὕψ. μεζονος 0.05, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν· ὑπολείμματα κιτρίνου ἐπιχρίσματος, ἀρίστης ποιότητος. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους ἑξ ἐξηρημέναι ταινίαι. Λίαν συγγενὲς αὐτόθι πίν. 45.81.

8. Ἐκ τοῦ OT 713 (Ἀναστ. Γαρεφάλου). Σφζ. ὕψ. 0.042, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Πηλὸς καστανός· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Ἐξ ἐξηρημέναι ταινίαι.

9. Πρβ. Eretria V πίν. 1 (FK 2040). 2. Ταινία πίν. 5.2.

τὸ κέντρον ἀγκυλωτὸν σταυρόν¹. Τὰ 234² καὶ 237 θραύσματα εἶναι ἀμφίβολον, ἐὰν ἀνήκουν εἰς σκύφους τῆς ομάδος ταύτης. Τὸ 244 διατηρεῖ ἐν μετόπη διάγραμμα τετράφυλλον³, ἔχον εἰς τὰ διάκενα ρομβίσκους μετὰ δύο χιαστὶ τεμνομένων. Τὰ θραύσματα 240, 251 καὶ 252 φέρουν ἐπὶ τοῦ χείλους ἄλυσιν στικτῶν ρομβίσκων⁴. Παρόμοιοι ρομβίσκοι ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ τοῦ χείλους κανθάρων⁵. Τὸ θραῦσμα 247, τὸ ὁποῖον φέρει ἄλυσιν ἀπλῶν ρομβίσκων⁶ καὶ τὰ 254 καὶ 265 ἀνήκουν εἰς σκύφους τῆς ομάδος V· εἰς τὰς ομάδας I καὶ II ἀντιστοίχως συγκαταλέγονται τὰ θραύσματα 249 καὶ 248⁷. Ἐκ τῶν χειλέων σκύφων τῆς ὑπὸ διαπραγματεύσειν ομάδος VI ἄλλα φέρουν αἰωρούμενον δικτυωτὸν (235 245, 255, 256, 260 κτλ.)⁸ καὶ ἄλλων τὸ δικτυωτὸν ἐγγίζει τὰς πλαισιούσας ὀριζοντίους (253, 259 κτλ.)⁹.

Θ ρ α ὕ σ μ α τ α σ κ ὕ φ ω ν (Πίν. 33 - 38)

Τὰ πλεῖστα τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων θραυσμάτων (266 - 367) προέρχονται ἐκ τοῦ κορμοῦ σκύφων τῶν ομάδων I - VI, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ εἰπώμεν μετὰ βεβαιότητος τίνα ὅστρακα ἀνήκουν εἰς τίνα ομάδα· τοῦτο διότι, ὡς εἶδομεν ἤδη, οὐχὶ μόνον πολλὰ θέματα ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν μετόποις διάταξις των ἀπαντᾷ ἢ αὐτὴ ἐπὶ τῶν σκύφων πλειόνων ομάδων.

Πτηνὰ ἐκατέρωθεν διαγράμμου τετραφύλλου ἀπαντοῦν ἐπὶ σκύφων τῶν ομάδων II, III καὶ IV. Τὸ τμήμα σκύφου 266¹⁰ καὶ τὰ θραύσματα 275, 276 καὶ 296 ἀσφαλῶς ἀνήκουν εἰς τὴν ομάδα II¹¹. Λίαν συγγενῇ εἶναι ὡσαύτως τὰ 277¹² καὶ 278. Τὸ θραῦσμα 279¹³ πιθανὸν ἀνήκει εἰς σκύφον τῆς ομάδος III¹⁴. Τὸ 280 διατηρεῖ δύο χιαστὶ τεμνομένας μετὰ στιγμῶν εἰς τὰ διάκενα, θέμα ἀγαπητὸν εἰς σκύφους τῆς ομάδος I¹⁵, ἐνῶ τὸ 281 τὸ πρόσθιον τμήμα πτηνοῦ πρὸς ἀριστερά.

Τὸ θραῦσμα 267¹⁶ (εἰκ. 7.1) ἀνήκει εἰς τὴν ομάδα III. Ὁ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 269¹⁷ δικτυωτὸς ρόμβος σπανίως ἀπαντᾷ κατὰ τὴν θέσιν ταύτην· ἐντυπωσιακὸς δὲ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 270 ὑπὲρ τὴν ράχιν πτηνοῦ στικτὸς ρόδαξ· ὁ ὑπὲρ τὴν ράχιν διαγράμμου πτηνοῦ

1. Πρβ. Eretria V πίν. 2, Tsaroumi 1.

2. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 59β<β>.

3. Πρβ. Eretria V πίν. 1, Vouri 1.

4. Πρβ. ASAtene 1980, εἰκ. 33<α>. Ὡσαύτως, Ταινία πίν. 5.4b καὶ ΑΕ 1977, πίν. 52γ.

5. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1982, κἀνθαρὸν 1 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

6. Πρβ. Ταινία πίν. 3.7b.

7. Ἄρ. εὐρ. 11735. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ· κίτρινον ἐπίχρῖσμα ἀρίστης ποιότητος. Τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι. Διὰ τοὺς κύκλους μετ' ἐφαπτομένων πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β<ζ>, ASAtene 1980, εἰκ. 64<δ>.

8. Πρβ. Eretria V πίν. 2 (FK 1329). 2· Lefkandi πίν. 48.161 - 163.

9. Πρβ. Eretria V πίν. 1, Vouri 1 (FK 2040). 2. ΑΕ 1977, πίν. 52γ<α>. Ταινία πίν. 3.6a.

10. Ἄρ. εὐρ. 11684. Σφζ. μῆκ. 0.105, πᾶχ. τοιχ.

0.002 - 0.003 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανεύθρου· κίτρινον ἐπίχρῖσμα. Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἀγγείου μία ἐξηρημένη ταινία.

11. Πρβ. ἀνωτέρω, πίν. 21 καὶ 22, σκύφους 63 καὶ 64.

12. Σφζ. μῆκ. 0.045, πᾶχ. τοιχ. 0.003 - 5 μ. Γάνωμα μέλαν· κίτρινον ἐπίχρῖσμα. Μήπως κρατηρίσκου;

13. Ἄρ. εὐρ. 11030. ΟΤ 205 (Θεοδ. Τερζάκης). Σφζ. ὕψ. 0.048 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν.

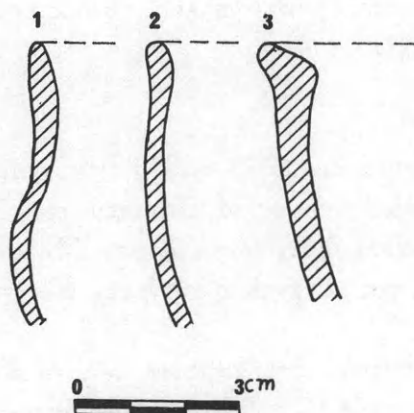
14. Πρβ. ἀνωτέρω, σκύφον 196.

15. Βλ. Lefkandi 63.

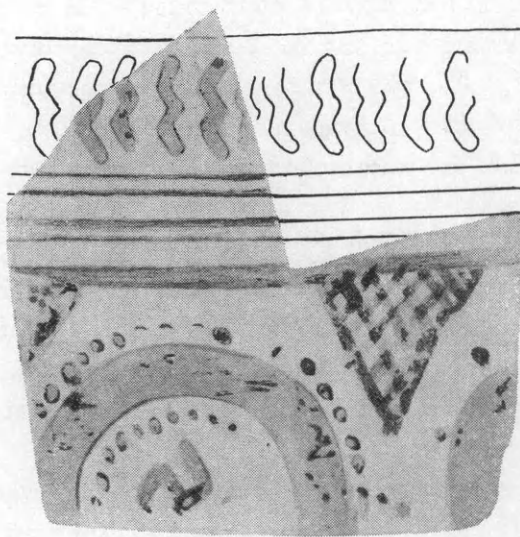
16. Ἄρ. εὐρ. 11387. Σφζ. ὕψ. 0.052, πᾶχ. τοιχ. 0.003 - 0.004 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· ἄνευ ἐξηρημένων ταινιῶν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 57α<γ>· ὡσαύτως ἀνωτέρω, θραῦσμα 196.

17. Πρβ. ἀνωτέρω, σ. 93, πίν. 22, θραῦσμα 69.

συνήθης ρομβίσκος¹ ἔχει ἀντικατασταθῇ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 271 ὑπὸ στικτοῦ ρόδακος, ἔχοντος κατὰ τὸ κέντρον σταυρόν. Τὰ ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 272 - 274, 301 καὶ 305 πτηνὰ εἶναι ἐκ τῶν συνήθων². ὡσαύτως τὰ ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 282³, 283, 284⁴ καὶ 285⁵. Τὸ ἐπὶ τοῦ 286⁶ διάγραμμον πτηνὸν ἀπεδόθη κατ' ἄριστον τρόπον· τὸ ἐπὶ τοῦ 287⁷ πτηνὸν πρὸς ἀριστερὰ φέρει ὑπὲρ τὴν ράχιν του μέγαν ρόμβον μετὰ πλέ-

Εἰκ. 7. Τομαὶ χειλέων ἀνοικτῶν ἀγγείων.

Εἰκ. 8. Ζωγραφικὴ ἀπόδοσις τοῦ θραύσματος 356.

γματος. Ἀτεχνα εἶναι τὰ ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 288⁸ καὶ 289 πτηνὰ, ὡς καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ σκυφιδίου 290⁹, ἐνθα τοῦτο περικλείεται μεταξὺ καθέτων ἐν ἀραιᾷ διατάξει. Δύο ἀντωπῶς διατεταγμένα πτηνὰ ἀπαντοῦν ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 291¹⁰, 298 καὶ 324· μεταξὺ τῶν πτηνῶν τοῦ πρώτου ὀστράκου ἄλυσις στικτῶν ρομβίσκων ἐν καθέτῳ διατάξει¹¹, μεταξὺ τῶν τοῦ δευτέρου κλάδος¹². Τὸ θραῦσμα 292¹³ προέρχεται ἐκ τοῦ λαιμοῦ κρατῆρος, ὅστις θὰ ἐκοσμεῖτο διὰ ζωφόρου πτηνῶν πρὸς δεξιὰ μετ' ἀναπεπταμένων τῶν πτερύγων των. Ἐπὶ τοῦ 293 διατηρεῖται ἡ οὐρὰ διαγράμμου πτηνοῦ πρὸς

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 91.

2. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β καὶ 57β.

3. Ἀρ. εὐρ. 12190. Σφζ. ὕψ. 0.036, πάχ. τοιχ. 0.003 - 0.004 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρσιμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας ἐξηρημένη ταινία. Πρβ. αὐτόθι πίν. 63γ<δ>.

4. Ἀρ. εὐρ. 11303. Ἐν τῇ κεντρικῇ μετόπῃ κάθετον διάγραμμον σκέλος (μαιάνδρου;).

5. Ἀρ. εὐρ. 11300. Πρβ. αὐτόθι πίν. 57α<β>.

6. Ἀρ. εὐρ. 11747. ΟΤ 28. Σφζ. ὕψ. 0.065, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Γάνωμα μέλαν, λίαν ἐξίτηλον· ἄνευ ἐπιχρίσματος. Διὰ τὸ χαρίεν περίγραμμα τοῦ πτηνοῦ πρβ. αὐτόθι πίν. 57α<δ>.

7. Ἀρ. εὐρ. 12198. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα μελανέρυθρον, λίαν ἐξίτηλον· κίτρινον ἐπίχρσιμα. Διὰ τὸν δικτυωτὸν ρόμβον πρβ. αὐτόθι πίν. 65β<β>.

8. Ἀρ. εὐρ. 12189. Σφζ. ὕψ. 0.058, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα πορτοκαλόχρουν· ἐπίχρσιμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος.

9. Ἀρ. εὐρ. 11707. Σφζ. ὕψ. 0.03, διάμ. βάσ. 0.035 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα μέλαν· ἐπίχρσιμα κίτρινον.

10. Ἀρ. εὐρ. 11687. Σφζ. ὕψ. 0.056 μ. Γάνωμα μέλαν. Δι' ἀντωπὰ πτηνὰ βλ. COLDSTREAM, GGP πίν. 41e, Lefkandi πίν. 48.148.

11. Πρβ. αὐτόθι πίν. 52.233.

12. Πρβ. ASAtene 1980, εἰκ. 94.

13. Ἀρ. εὐρ. 11688. Γάνωμα καστανέρυθρον· ἄνευ ἐπιχρίσματος. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διατηροῦνται τρεῖς ἐξηρημένοι ταινία. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 40γ-δ καὶ σ. 158, εἰκ.

7. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1982 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

δεξιά· ἐπὶ τοῦ 295 ὑπὲρ τὴν ράχιν πτηνοῦ κεκλιμένον τὸ κόσμημα τῆς κλεψύδρας. Λίαν συγγενῇ πρὸς τὰ θραύσματα 294¹, 296 καὶ 298 εἶναι τὰ 299², 300, 302³ - 304, 306⁴.

Τὸ τριαδικὸν σχῆμα τῶν ἐν μετόπαις δύο πτηνῶν ἐκατέρωθεν μεγάλου ρόμβου μετὰ δύο χιαστί τεμνομένων καὶ στιγμῶν ἀπαντᾷ ἐπὶ σκύφων τῆς ομάδος II⁵, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀσφαλῶς συγκαταλέγονται τὰ θραύσματα 307 καὶ 310, μᾶλλον δὲ καὶ τὰ 311 - 312. Ἀγνωστον εἰς τίνα ομάδα ἀνήκον οἱ σκύφοι, ἐξ ὧν τὰ θραύσματα 308, 309⁶. Ὁ δικτυωτὸς σταυρὸς τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου ἀπαντᾷ ἐπὶ σκύφων τῆς ομάδος II⁷. τὰ θραύσματα 313⁸ καὶ 314⁹, ὡς φέροντα τὸ θέμα τοῦτο ὁμοῦ μετὰ ρόμβου ἐν διπλῷ περιγράμματι καὶ δύο χιαστί τεμνομένων, συγκαταλέγονται πιθανώτατα μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ομάδος ταύτης. Ἐνταῦθα συμπεριλαμβάνονται μᾶλλον καὶ τὰ θραύσματα 318 καὶ 322, ὡς κοσμούμενα διὰ δύο χιαστί τεμνομένων¹⁰, ἴσως δὲ καὶ τὰ 319 καὶ 321. Αἱ ἐπὶ τοῦ 320 διπλαῖ χιαστί τεμνόμεναι μεταξὺ συστημάτων καθέτων ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ κρατήρων¹¹. Τὸ θραῦσμα 315¹² προέρχεται ἐκ τοῦ ὧμου μικροῦ κλειστοῦ ἀγγείου, ἴσως ὑδρίας. Τὰ 316¹³ καὶ 317 φέρουν διακόσμησιν, ἥτις ἀπαντᾷ ἐπὶ σκύφων πλειόνων ομάδων, ἥτοι τῶν I, III, V¹⁴ καὶ ἴσως καὶ τῆς II. Τὸ θραῦσμα σκύφου 323¹⁵ εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς σκύφους τῶν ομάδων IV καὶ V¹⁶. παρεμφεροῦς διακόσμου καὶ τὸ 325. Τὰ 326 καὶ 327 εὐρίσκουν τὰ ἀντίστοιχά των εἰς σκύφους τῆς ομάδος II¹⁷.

Τὸ θραῦσμα 328 μᾶλλον προέρχεται ἐκ τοῦ παρὰ τὴν λαβὴν τμήματος σκύφου¹⁸. ὁ ἐπὶ τοῦ 329 μαϊάνδρος ἀπαντᾷ ἐπὶ σκύφων τῶν ομάδων I, III, IV, V, VI¹⁹. Τὸ θραῦσμα 330²⁰ εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς τμήμα ἀγγείου μετὰ παραστάσεως ἐλάφου,

1. Ἀρ. εὐρ. 11703. Σφζ. μῆκ. 0.041 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος.

2. Ἀρ. εὐρ. 10919. Πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· κίτρινον ἐπίχρυσμα. Πρβ. ἀνωτέρω, πίν. 21, θραῦσμα 63.

3. Ἀρ. εὐρ. 10617. Σφζ. μῆκ. 0.053, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Διὰ τὴν διακόσμησιν τῆς ἐν τῷ μέσῳ μετόπης πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β<στ>. ASAtene 1980, εἰκ. 57<ε>.

4. Ἀρ. εὐρ. 11775. Σφζ. ὕψ. 0.044, πάχ. τοιχ. 0.003 - 0.004 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα μελανέρυθρον· ἐπίχρυσμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος.

5. Πρβ. ἀνωτέρω, πίν. 22, θραῦσμα 67. ΑΕ 1975, πίν. 56β.

6. Ἀρ. εὐρ. 10637. ΟΤ 208 (Ζαχ. Συνοδινού). Γάνωμα ἐρυθρόν· ἄνευ ἐπιχρίσματος. Διὰ μικροῦ μεγέθους πτηνὸν πρβ. ASAtene 1980, εἰκ. 25<δ>.

7. Αὐτόθι εἰκ. 57<ε>. ΑΕ 1975, πίν. 56β<στ>.

8. Ἀρ. εὐρ. 11332. Σφζ. μῆκ. 0.082, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα θερμοῦ κίτρινου χρώματος.

9. Ἀρ. εὐρ. 6140. ΟΤ 29α. Σφζ. ὕψ. 0.041, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα ἐρυθρόν· ἐπίχρυσμα κίτρινον.

10. Πρβ. αὐτόθι πίν. 56α<α-β>.

11. Βλ. ΑΕ 1977, πίν. 38γ<α>.

12. Ἀρ. εὐρ. 6139. ΟΤ 29α. Ἐρωτογραφηθὴ ἀναστρόφως. Σφζ. ὕψ. 0.025, πάχ. τοιχ. 0.002 μ. Πηλὸς φωτεινοῦ καστανοῦ, μετὰ σκοτεινοτέρας ἐπιθερμίδος· γάνωμα μέλαν.

13. Ἀρ. εὐρ. 2851. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.048, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος· γάνωμα καστανέρυθρον.

14. Βλ. ἀνωτέρω, θραύσματα 43, 175, 212 καὶ 313 ἀντιστοίχως.

15. Ἀρ. εὐρ. 2836. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.042, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας μέλαν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς ἐρυθρόν.

16. Πρβ. Lefkandi πίν. 48.149 καὶ 157 ἀντιστοίχως.

17. Βλ. ἀνωτέρω, πίν. 21, σκύφον 62 καὶ Lefkandi πίν. 43.55.

18. Ἀρ. εὐρ. 6021. ΟΤ 29β. Διὰ τὸ κόσμημα τῆς κλεψύδρας πρβ. ἀνωτέρω, θραῦσμα 295· ὡσαύτως ASAtene 1980, εἰκ. 57<α>.

19. Βλ. ΑΕ 1977, πίν. 50ε καὶ ἀνωτέρω, θραύσματα 111, 207, 211, 232.

20. Ἀρ. εὐρ. 11921. ΟΤ 29β. Σφζ. μῆκ. 0.05, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Διὰ τὸν ἀρίστης ἀποδόσεως κλάδον πρβ. ASAtene 1980, εἰκ. 94.

ἀναρριχωμένης ἐπὶ τοῦ δένδρου τῆς ζώης· πιθανὸν τοῦ ζωγράφου τῆς συλλογῆς Cesnola. Ὁ ἐπὶ τοῦ 331 κλάδος ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ κλειστοῦ ἀγγείου¹. Τὸ τμήμα μετὰ τῆς λαβῆς σκύφου 332 καὶ τὰ θραύσματα 333² - 334 μᾶλλον ἀνήκουν εἰς τὴν ομάδα III³.

Τὰ θραύσματα 338 καὶ 344⁴ ἀνήκουν εἰς σκύφους τῆς ομάδος VI, ἐνῶ τὸ 340⁵ εἰς σκύφον τῆς ομάδος VII. Τὰ 339⁶ καὶ 341 - 343 [προέρχονται ἐκ κοτύλων⁷· ἐκ κοτύλης προέρχεται καὶ τὸ θραῦσμα 345⁸ (εἰκ. 7.2). Τὸ 347⁹ (εἰκ. 7.3) ἀνήκει εἰς κρατῆρα. Τὸ θραῦσμα 348, τὸ ὁποῖον ἔχει φωτογραφηθῇ ἀναστροφῶς καὶ τὰ 349¹⁰, 350¹¹, 351, 352, 353¹², 354 προέρχονται ἐκ σκύφων, ἀνηκόντων εἰς μίαν τῶν ομάδων III - VI¹³. Τὰ θραύσματα 355¹⁴ καὶ 356 (εἰκ. 8) συνιστοῦν τμήματα μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων· ὁ ἐπὶ τοῦ πρώτου θραύσματος κύκλος μετ' ἀκτινιδίων περικλείει σταυρὸν καὶ μεταξὺ τῶν κεραίων του ἐναλλήλους ἀμείβοντας, συνιστῶν οὕτω διακοσμητικὸν θέμα οὐχὶ ἐκ τῶν συνήθων. Ἐκ τῶν σπανίων εἶναι ὡσαύτως ὁ συνδυασμὸς κύκλου μετ' ἀκτινιδίων καὶ διαγράμμου τετραφύλλου, ὡς οὗτος ἐμφανίζεται ἐπὶ τοῦ θραύσματος 358¹⁵. Τὸ 357 διατηρεῖ τμήμα τῆς γενέσεως λαβῆς· τὸ 359 ἐμφανίζει διάγραμμα φύλλα, κύκλῳ διατεταγμένα. Τὰ συνανήκοντα θραύσματα 360¹⁶ φέρουν διακοσμησιν λίαν συγγενῇ πρὸς τὴν τοῦ σκύφου 344. Ὁ ἐπὶ τοῦ 361¹⁷ τμήματος ἀνοικτοῦ ἀγγείου διάγραμμα ἀγκυλωτὸς σταυρὸς ἐν μετόπῃ σπανίως ἀπαντᾷ ἐπὶ σκύφων¹⁸. Τὸ 364, τὸ ὁποῖον φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικόν του τρεῖς ἐξηρημέναις ταινίαις, ἀνήκει εἰς σκύφον τῆς ομάδος III· ἐνταῦθα μᾶλλον κατατάσσονται καὶ αἱ λαβαὶ σκύφων 366, 367¹⁹.

1. ΑΕ 1975, πίν. 65α<δ>.

2. Τὸ θραῦσμα τοῦτο καὶ ἅπαντα τὰ συνεικονιζόμενα προέρχονται ἐκ τοῦ ΟΤ 29β. Τοῦ 334 ἡ λαβὴ κοσμεῖται διὰ καθέτων γραμμιδίων, πλαισιουμένων ὑπὸ δύο κατὰ μῆκος γραμμῶν γάνωμα καστανομέλαν, ἐπίχρῖσμα κίτρινον. Τὰ τρία θραύσματα τῆς κάτω σειρᾶς φέρουν μελανέρυθρον γάνωμα.

3. Πρβ. ἀνωτέρω, πίν. 24 - 25, θραύσματα 116, 124, 126.

4. Ἀρ. εὐρ. 2954. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.075, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Γάνωμα μέλαν· ἐπίχρῖσμα ὑποκίτρινον. Ἐπὶ τοῦ σφζομένου τμήματος τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι. Πρβ. Lefkandi πίν. 44.77. Παρεμφερῆ διάταξιν τοῦ διακόσμου ἔχομεν ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ μεγάλου ἐξ Ἑρετρίας ἀμφορέως ἐν Ἀρχαιογνωσίᾳ 1, πίν. 9β. Βλ. κατωτέρω, σημ. 16.

5. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 1Α.17.

6. Πρβ. ἀνωτέρω, πίν. 15 καὶ 19, θραύσματα 2 καὶ 49. Lefkandi πίν. 50.200.

7. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 54γ. Lefkandi πίν. 37.17. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1982, θραύσματα 12, 15, 26 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

8. Ἀρ. εὐρ. 5986. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.082, πάχ. τοιχ. 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν.

9. Σφζ. μῆκ. 0.065, πάχ. τοιχ. 0.005, πλάτ. στεφάνης 0.008, διάμ. χεῖλ. 0.31 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα μέλαν· ἐπίχρῖσμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος.

10. Ἀρ. εὐρ. 11342. Σφζ. ὕψ. 0.07, πάχ. τοιχ. 0.003 - 0.005 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρῖσμα ζωροῦ κιτρίνου χρώματος.

11. Ἀρ. εὐρ. 11471. Σφζ. μῆκ. 0.086, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανέρυθρον, κατὰ τόπους λίαν ἐξίτηλον· ἐπίχρῖσμα ὑποκίτρινον.

12. Ἀρ. εὐρ. 11772. Σφζ. μῆκ. 0.038, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Γάνωμα ἐσωτερικῶς μὲν καστανόν, ἐξωτερικῶς δὲ ἐρυθρόν· ἐπίχρῖσμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος.

13. Πρβ. ἀνωτέρω, θραύσματα 169, 234. Lefkandi πίν. 48. 157. ΑΕ 1975, πίν. 59β.

14. Πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς καστανός, παρώδης. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοξάνθου.

15. Ἀρ. εὐρ. 12130. ΟΤ 29β. Πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς κεραμόχρους μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανέρυθρον.

16. Ἀρ. εὐρ. 11902. ΟΤ 28. Μειζονος θραύσματος σφζ. μῆκ. 0.047, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας μέλαν γάνωμα, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς καστανέρυθρον· ἐπίχρῖσμα κίτρινον. Ὁμοίωτατος διάκοσμος καὶ ἐπὶ κοτύλης. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1982, κοτύλην 14 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

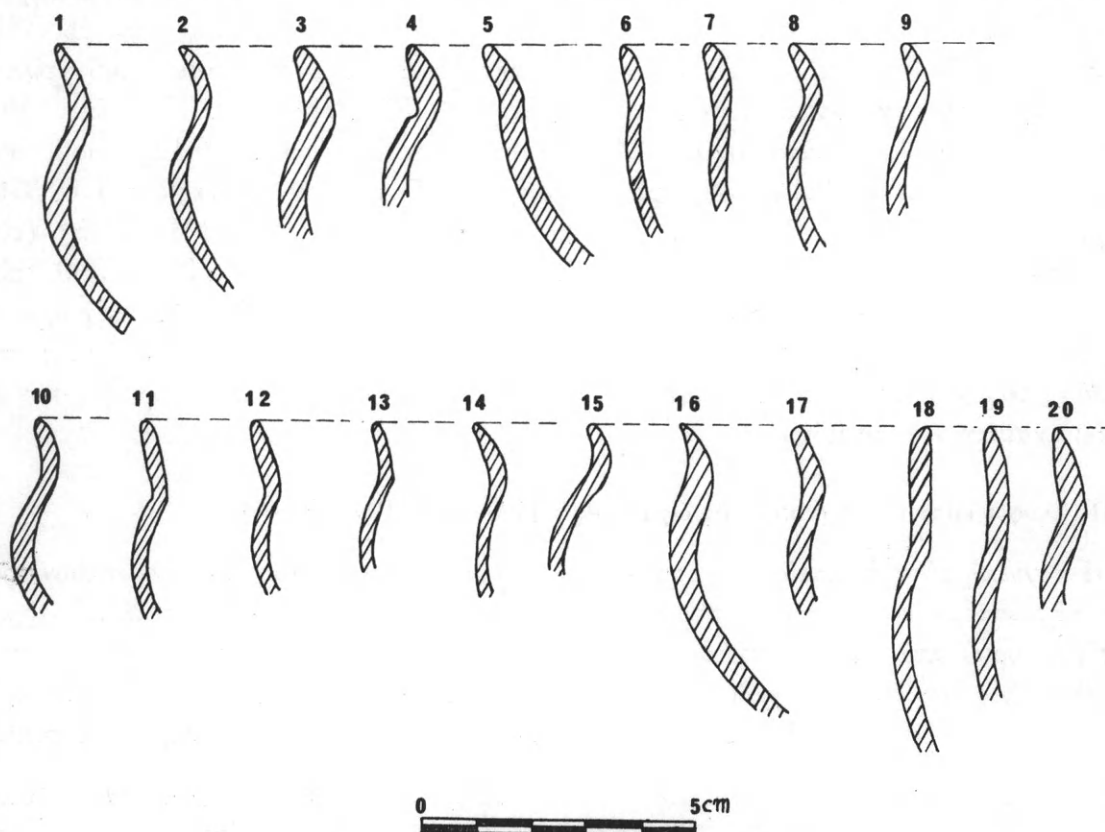
17. Ἀρ. εὐρ. 11293. Σφζ. μῆκ. 0.095, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανέρυθρον.

18. Πρβ. Ταινία πίν. 5.4b.

19. Πρβ. ἀνωτέρω, πίν. 25, θραύσματα 124, 126.

VII. Σκύφοι μελαμβαφεῖς (362 - 363, 365, 368 - 402. Πίν. 38 - 40)

Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μελαμβαφῶν σκύφων, τῶν φερόντων ἐπὶ τοῦ χείλους στιγμάς ἢ κάθετα γραμμίδια¹, παρουσιάζομεν ἐνίους προγενεστέρους, ὡσαύτως μελαμβαφεῖς, μετὰ μιᾶς, δύο ἢ τριῶν ἐξηρημένων ταινιῶν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπι-

Εἰκ. 9. Τομαὶ χείλεων σκύφων τῆς Ὑμάδος VII (μελαμβαφῶν).

φανείας τοῦ χείλους. Οὗτοι φέρουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους ἐξηρημένας ταινίας, ὧν ὁ ἀριθμὸς κυμαίνεται ἀπὸ τῆς μιᾶς μέχρι καὶ τῶν τεσσάρων. Λίαν συγγενεῖς πρὸς τὸν σκύφον 362² εἶναι οἱ 363³ (εἰκ. 9.1), 365 (εἰκ. 9.2), 368⁴ (εἰκ. 9.3), 369

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 94, εἰσαγωγὴν ὁμάδος III.

2. Ἀρ. εὐρ. 11196. OT 28. Συγκεκολλημένος, ἐλλιπὴς μέγα τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ χείλους. Σφζ. ὕψ. 0.073, διάμ. χείλ. 0.102, διάμ. βάσ. 0.044, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Ὁλόκληρον τὸ ἀγγεῖον καλύπτεται διὰ πορτοκαλόχρου γανώματος, πλὴν τῶν κάτωθι, ἅτινα παρέμειναν ἐδαφόχρα: τῆς ἐπιπέδου βάσεως καὶ ταινίας κατὰ τὸ κατώτατον τμήμα τοῦ κορμοῦ· δύο ταινιῶν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς καὶ μιᾶς ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους· δισκαρίου κατὰ τὸν πυθμένα. Πρβ. Lefkandi πίν. 20.65/P64 (τῆς ὑπο-πρωτογεωμετρικῆς III περιόδου).

3. Ἀπαντα τὰ συνεικονιζόμενα θραύσματα προέρ-

χονται ἐκ τοῦ OT 28. Τὸ 363, σφζομένου μήκους χορδῆς τόξου 0.106 καὶ διαμ. χείλους 0.15 μ., καλύπτεται διὰ καστανεύθρου γανώματος καὶ φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους τρεῖς λεπτὰς ἐξηρημένας ταινίας. Πρβ. αὐτό-θι πίν. 20.451 (τῆς ὑπο-πρωτογεωμετρικῆς III περιόδου). Τὸ 365 φέρει μίαν λεπτὴν ἐξηρημένην ταινίαν.

4. Ἀρ. εὐρ. 11821. Σφζ. μήκ. 0.074, πάχ. τοιχ. 0.004 - 0.005 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι. Ἐπὶ τῶν 369 καὶ 370 ἀνὰ μία ἐξηρημένη ταινία.

(εἰκ. 9.4)· τὸ 370 (εἰκ. 9.5) ἔχει γωνιώδη τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ χείλους πρὸς τὸν κορμόν.

Οἱ σκύφοι μετὰ στιγμῶν ἢ καθέτων γραμμιδίων φέρουν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χθαμαλοῦ χείλους των ἐξηρημέναις ταινίαις, ὧν ὁ ἀριθμὸς ὡσαύτως κυμαίνεται ἀπὸ τῆς μιᾶς μέχρι καὶ τῶν τεσσάρων. Ἐξωτερικῶς, ὑπὲρ μὲν τὰς στιγμὰς ἢ τὰ γραμμίδια οὐδεμία ἢ μία μέλαινα γραμμὴ, ὑπὸ ταύτας δὲ μία ἢ δύο. Οἱ σκύφοι 371¹ (εἰκ. 9.6) καὶ 372² (εἰκ. 9.7) φέρουν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους μίαν ἐξηρημένην ταινίαν· ὡσαύτως οἱ 375 (εἰκ. 9.8), 376 (εἰκ. 9.9), 377 (εἰκ. 9.10), 390, 398. Τὰ θραύσματα 373, 384³ (εἰκ. 9.11), 385⁴ (εἰκ. 9.12), 386, 387 (εἰκ. 9.13), 388 (εἰκ. 9.14), 392 φέρουν ἀνὰ δύο ἐξηρημέναις ταινίαις· τὰ 374, 379⁵ (εἰκ. 9.15), 381, 382, 383⁶ (εἰκ. 9.15), 389 (εἰκ. 9.17), 393, 394⁷, 395⁸ (εἰκ. 9.18) ἀνὰ τρεῖς ταινίαις. Ἀνὰ δύο ἢ ἀνὰ τρεῖς φέρουν τὰ θραύσματα 397⁹, 399 (εἰκ. 9.19) — 402. Τὰ 378 (εἰκ. 9.20), 380 καὶ 391¹⁰ κοσμοῦν ἀνὰ τέσσαρες ἐξηρημέναις ταινίαις. Τὸ θραῦσμα 396¹¹ ἀνήκει εἰς σκύφον τῆς ομάδος III· ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους φέρει μίαν πλατεῖαν ἐξηρημένην ταινίαν, κοσμουμένην διὰ συστημάτων καθέτων γραμμιδίων¹².

VIII. Σκύφοι κατὰ τὴν τεχνικὴν τῆς διχρωμίας¹³ (403 - 465. Πίν. 40 - 44)

Ἡ τεχνικὴ αὕτη συνιστᾷ ἰδιομορφίαν τοῦ εὐβοϊκοῦ ἐργαστηρίου τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ὑστέρας γεωμετρικῆς περιόδου ἢ τῶν πρώτων τῆς ὑπογεωμετρικῆς, ἐφαρμοσθεῖσα κυριώτατα ἐπὶ τῶν σκύφων¹⁴. Ὁ κορμὸς τῶν σκύφων τούτων εἶναι κωνικός, τὸ δὲ χεῖλός των ἄλλοτε σχεδὸν κάθετον (εἰκ. 10.1, 10, 11), ἄλλοτε στρεφόμενον πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 10.2, 4). Ἡ ἐπὶ τῶν σκύφων τῶν ομάδων I - VI συνήθης μετοπικὴ

1. Ἀρ. εὐρ. 12187. Σφζ. ὕψ. 0.036, πᾶχ. τοιχ. 0.003 - 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Γάνωμα μέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 1A.17· ΑΕ 1975, πίν. 55α <γ>· Lefkandi πίν. 37.9.

2. Ἀρ. εὐρ. 11543. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.085, διάμ. χεῖλ. 0.11 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν.

3. Ἀρ. εὐρ. 11379. Σφζ. μῆκ. 0.088, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Διὰ τὴν ἄτεχνον διαμόρφωσιν τοῦ χείλους πρβ. αὐτόθι πίν. 49.180.

4. Ἀρ. εὐρ. 11607. Σφζ. μῆκ. 0.048, διάμ. χεῖλ. 0.12 μ. Γάνωμα μέλαν.

5. Τὰ συνεικονιζόμενα ὅστρακα προέρχονται ἐκ τοῦ OT 28· ἅπαντα φέρουν κίτρινον ἐπίχρυσμα καὶ γάνωμα μέλαν, πλὴν τοῦ 380, οὗτινος τὸ γάνωμα εἶναι μελανέρυθρον. Τὸ 379 ἔχει σφζ. ὕψ. 0.028 καὶ διάμ. χεῖλ. 0.17 μ· τὰ 375, 377 καὶ 380 ἔχουν διάμ. χεῖλ. 0.19, 0.18 καὶ 0.14 μ. ἀντιστοίχως.

6. Ἀρ. εὐρ. 11515. Διάμ. χεῖλ. 0.17 μ. Μέλαν γάνωμα· ἐπίχρυσμα ὑποκίτρινον. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 55α <γ>· Lefkandi πίν. 37.9.

7. Σφζ. μῆκ. 0.063, διάμ. χεῖλ. 0.12 μ. Γάνωμα πορτοκαλόχρουν· ἐπίχρυσμα κίτρινον.

8. Ἀρ. εὐρ. 6055. OT 29β. Σφζ. ὕψ. 0.062, πᾶχ. τοιχ. 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.13 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρυσμα ὑποκίτρινον.

9. Ἀρ. εὐρ. 11410. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.084, διάμ. χεῖλ. 0.18 μ.

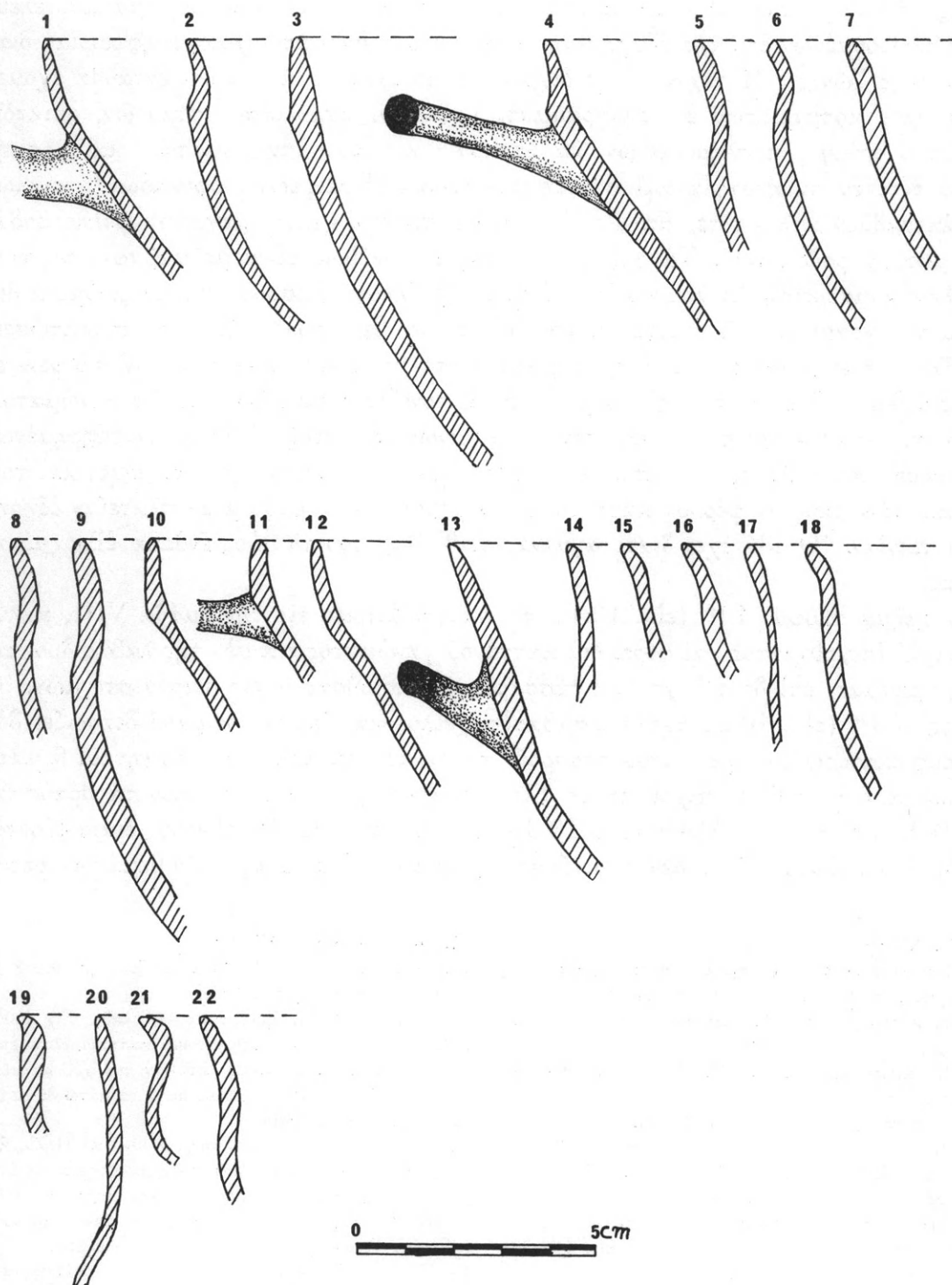
10. Σφζ. ὕψ. 0.038, διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Γάνωμα μελανέρυθρον, κίτρινον ἐπίχρυσμα.

11. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.045, πᾶχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.10 μ. Πηλὸς φωτεινοῦ καστανοῦ, μεθ' ὁμοίochρου λευασμένης ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

12. Ἡ διὰ γραμμιδίων κοσμουμένη ταινία καὶ τὸ χθαμαλόν, πρὸς τὰ ἔξω στρεφόμενον, χεῖλος συνιστοῦν στοιχεῖα ἀρχαϊκότητος.

13. Βλ. COLDSTREAM, GGP 193. Lefkandi 65 κέ.

14. Ἐτέραν ομάδα συνιστοῦν αἱ ταινιόσχημοι λαβαὶ μεγάλων ἀγγείων. Βλ. κατωτέρω, θραύσματα 416 καὶ 464· ὡσαύτως, ΙΩ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Ἀνασκαφὴ ἐν Ἐρετρίᾳ, ΠΑΕ 1955, πίν. 43β<1>, Lefkandi πίν. 56.295. Ἐκ κυπέλλου, πιθανόν, προέρχεται τὸ θραῦσμα 465.

Εικ. 10. 1 - 18. Τομαί χεϊλέων σκύφων τῆς Ὁμάδος VIII (τῆς τεχνικῆς τῆς διχρωμίας). 19. Τομή χεῖλους κυπέλλου τῆς αὐτῆς τεχνικῆς. 20 - 22. Τομαί χεϊλέων μικρῶν ἀνοικτῶν ἀγγείων κατὰ τὴν συνήθη τεχνικήν.

διάταξις ἔχει ἐγκαταλειφθῇ, ἀντικατασταθεῖσα ὑπὸ μεμονωμένων κοσμημάτων, ἐλευθέρως αἰωρουμένων ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης ἢ δι' ὑποκιτρίνου ἐπικεχρισμένης κυρίας διακοσμητικῆς ζώνης. Ἡ τεχνικὴ τῆς διχρωμίας συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν συνδυασμὸν κοσμημάτων ἐν περιγράμματι (ρόμβων, ἀγκυλωτῶν σταυρῶν, στικτῶν ἐλλείψεων κτλ.)¹, πεπληρωμένων διὰ λευκοῦ ἢ κιτρίνου ἐπιχρίσματος² καὶ κοσμημάτων εἴτε ἐν σκιαγραφίᾳ καὶ στικτῇ πλαισιώσει (ἐλλείψεων³, ὀφιοειδῶν⁴, κύκλων μετ' ἀκτινιδίων κτλ.) εἴτε, ἀπλῶς, ἐν στικτῷ περιγράμματι (μεγάλων φυλλορροδάκων, μικρῶν ροδάκων)⁵. Τὰ χεῖλη τῶν σκύφων συνήθως εἶναι μελαμβαφῇ, φέροντα πολλάκις κυματοειδῇ διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος⁶. ἄλλοτε ἐξαιροῦνται, κοσμούμενα διὰ στιγμῶν ἢ γραμμιδίων⁷, ἐνίοτε δὲ καὶ δι' ἐτέρων θεμάτων⁸. εἷς τινὰς περιπτώσεις τὸ χεῖλος φέρει μίαν, δύο, τέσσαρας ἢ καὶ πέντε μελαίνας ταινίας· ἐνίων σκύφων τὸ χεῖλος οὐδόλως διακρίνεται τοῦ κορμοῦ· ἀπλῶς τονίζεται ἡ παρυφή του διὰ γανώματος. Τὸ ἐσωτερικὸν τῶν σκύφων καλύπτεται διὰ γανώματος, πλὴν ὠρισμένων ἐξηρημένων ταινιῶν ἐπὶ τοῦ χεῖλους, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς κυμαίνεται ἀπὸ τῆς μιᾶς μέχρι καὶ τῶν ἑξ· ἐνιοὶ τῶν σκύφων φέρουν κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ μίαν πλατεῖαν ἐξηρημένην ταινίαν. Ὁ 434 ἔχει διατεταγμένας καθ' ὅλον του τὸ ὕψος ἑνδεκα ἐξηρημένας ταινίας.

Τὸ τμήμα σκύφου 10⁹ (εἰκ. 10.1), τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα VIII, καλύπτεται δι' ἐπιχρίσματος καὶ φέρει διὰ καστανοῦ γανώματος ἐπὶ μὲν τῆς λαβῆς δύο παχείας γραμμάς, ἐπὶ δὲ τοῦ χεῖλους τέσσαρας, πλαισιούσας ὅμως σειρὰν στιγμῶν. Ὁ σκύφος 403¹⁰ (εἰκ. 10.2) ἔχει μελαμβαφὲς χεῖλος καὶ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ διασφῆζει δύο ρόμβους ἐκατέρωθεν ἀγκυλωτοῦ σταυροῦ· τὰ ἐν περιγράμματι διακοσμητικὰ θέματα πληροῦνται διὰ κιτρίνου ἐπιχρίσματος. Εἰς παρεμφερεῖς σκύφους ἀνήκουν τὰ θραύσματα 404¹¹, 406¹², 407 - 413¹³ (εἰκ. 10.3), 415¹⁴, 419 - 422¹⁵. Ρόμβοι ἐμφανίζονται καὶ ἐπὶ τοῦ σκύφου 423¹⁶, δὲν γνωρίζομεν ὅμως τίνων διακοσμητικῶν θεμάτων κατὰ

1. Βλ. ΑΕ 1975, πίν. 58α.

2. Μοναδικὸν καὶ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῆς εὐβοϊκῆς ἀγγειογραφίας. Βλ. COLDSTREAM, GGP 193.

3. Βλ. κατωτέρω, πίν. 42 καὶ 43, θραύσματα 438, 448. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 58α<δ>.

4. Βλ. κατωτέρω, θραῦσμα 437. Πρβ. ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον., πίν. 3138<ε>.

5. Βλ. κατωτέρω, θραύσματα 430, 440.

6. Βλ. κατωτέρω, πίν. 40 καὶ 41, θραύσματα 414 καὶ 424. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 58β. Lefkandi πίν. 50.194.

7. Πρβ. αὐτόθι πίν. 50.195. ΑΕ 1975, πίν. 59α<α-β>.

8. Ὡσαύτως ἢ ἄλλοις ἐσκιασμένων δισκαρίων, συνδεομένων διὰ σιγμοειδῶν· βλ. ΑΕ 1975, πίν. 59α<δ> καὶ ASAtene 1980, εἰκ. 91<δ>.

9. Πίν. 15. Ἀρ. εὐρ. 11497. Ὑψ. 0.056 μ. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι.

10. Ἀρ. εὐρ. 11565. Σφζ. ὕψ. 0.065, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρισμα λευκόν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους δύο ἐξηρημέναι ταινίαι.

11. Ἀρ. εὐρ. 8969. ΟΤ 29α.

12. Ἀρ. εὐρ. 11033. ΟΤ 205. Σφζ. μῆκ. 0.048 μ. Γάνωμα μέλαν· ἐπίχρισμα λευκόν.

13. Ἀρ. εὐρ. 12214. Σφζ. ὕψ. 0.096, πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρισμα λευκόν. Ἐσωτερικῶς, ἐπὶ μὲν τοῦ χεῖλους τέσσαρες λεπταὶ ἐξηρημέναι ταινίαι, κατὰ τὸ κάτω δὲ μέρος τοῦ κορμοῦ μία, πλατεῖα.

14. Σφζ. μῆκ. 0.058, πᾶχ. τοιχ. 0.0015 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἐρυθρόν, ἀρίστης ποιότητος. Κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κορμοῦ πλατεῖα ἐξηρημένη ταινία, φέρουσα τρεῖς λεπτὰς ὀριζοντίους γραμμάς διὰ γανώματος.

15. Τὸ μέγιστον τῶν συνεικονιζομένων θραυσμάτων (421) ἔχει σφζ. πλάτ. 0.066 μ.

16. Ἀρ. εὐρ. 10998. Σφζ. ὕψ. 0.025, διάμ. βάσ. 0.045 μ. Πηλὸς κιτρινότεφος· γάνωμα καστανομέλαν. Κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κορμοῦ ἐξηρημένη ταινία, πλάτους 0.009 μ.

λοιπα συνιστοῦν αἱ ἐπ' αὐτῶν ἐσκιασμένοι τριγωνικαὶ ἀπολήξεις. Τὸ θραῦσμα 414 καὶ ὁ σκύφος 424¹ (εἰκ. 10.4) φέρουν ἐπὶ τοῦ μελαμβαφοῦς χεῖλους παχεῖαν κυματοειδῆ διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

Πολλὰ τῶν θραυσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν μας ἔχουν πρὸς τὰ ἔξω στρεφόμενον, ἐξηρημένον, χεῖλος καὶ ἐπ' αὐτοῦ παχείας στιγμᾶς ἢ κάθετα γραμμίδια: Τὰ θραύσματα 405² (εἰκ. 10.5), 425³ (εἰκ. 10.6), 428⁴ (εἰκ. 10.7), 431⁵ εἶναι λίαν συγγενῆ· κοσμοῦνται διὰ ρόμβων καὶ ἀγκυλωτῶν σταυρῶν ἐν περιγράμματι, πεπληρωμένων διὰ κιτρίνου ἐπιχρίσματος. Δι' ἐπιχρίσματος πληροῦται καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ 435⁶ (εἰκ. 10.8) θραύσματος στικτὴ ἔλλειψις, ἐνῶ τῆς ἐπὶ τοῦ 438⁷ (εἰκ. 10.9), ὁμοίως στικτῆς, ἐλλείψεως ὁ πυρὴν ἀποδίδεται ἐν σκιαγραφίᾳ. Ὁ ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου θραύσματος ρόμβος ἐν διπλῷ περιγράμματι φέρει δύο χιαστὶ τεμνομένας μετὰ στιγμῶν καὶ προβάλλεται ἐπὶ βάθους, ἐπιεκχρισμένου δι' ὑποκιτρίνου⁸. Κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ χεῖλους πρὸς τὸν κορμὸν ἄλλοι τῶν σκύφων ἔφερον μίαν πλατεῖαν ταινίαν (405, 417, 425, 428) καὶ ἄλλοι δύο ταινίας, λεπτοτέρας (431, 435, 438).

Δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν μετὰ βεβαιότητος τίνες τῶν σκύφων, τῶν ἐκπροσωπομένων διὰ τῶν θραυσμάτων 429, 433, 436, 437⁹, 442, 450 - 452¹⁰, εἶχον μελαμβαφὲς τὸ χεῖλος καὶ τίνες κοσμοῦμενον διὰ στιγμῶν ἢ καθέτων γραμμιδίων.

Ἰδιαιτέραν κατηγορίαν ἐντὸς τῆς ομάδος VIII συνιστοῦν τὰ θραύσματα 10, 426¹¹ (εἰκ.

1. Ἀρ. εὐρ. 11236. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.12, πᾶχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.15 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ πορτοκαλερυθροῦ· ἐπίχρισμα λευκόν. Τὸ θραῦσμα τοῦτο καὶ τὸ 414 φέρουν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους δύο ἐξηρημένους ταινίας. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 110 σημ. 6.

2. Ἀρ. εὐρ. 11031. ΟΤ 205. Σφζ. ὕψ. 0.048 μ. Γάνωμα καστανόν. Κίτρινον ἐπίχρισμα καλύπτει ὁλόκληρον τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ὀστράκου. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι.

3. Ἀρ. εὐρ. 11339. Σφζ. ὕψ. 0.064, πᾶχ. τοιχ. 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Πηλὸς καστανὸς μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανέρυθρον. Κίτρινον ἐπίχρισμα καλύπτει τὸ χεῖλος καὶ πληροῖ τὰ ἐλευθέρως αἰωρούμενα ἐν περιγράμματι διακοσμητικὰ θέματα. Ἐσωτερικῶς, ἐπὶ μὲν τοῦ χεῖλους δύο λεπταὶ ἐξηρημέναι ταινίαι, κατὰ τὸ κάτω δὲ μέρος τοῦ κορμοῦ μία, πλατεῖα.

4. Ἀρ. εὐρ. 10665. ΟΤ 713. Σφζ. ὕψ. 0.047, πᾶχ. τοιχ. 0.003 - 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.18 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανόφαιον. Διὰ κιτρίνου ἐπιχρίσματος καλύπτεται τὸ χεῖλος καὶ πληροῦται ὁ ἐν περιγράμματι ἀγκυλωτὸς σταυρός. Τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους.

5. Ἀρ. εὐρ. 11510. Σφζ. ὕψ. 0.075, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Γάνωμα καστανομέλαν. Κίτρινον ἐπίχρισμα ἐπὶ τοῦ χεῖλους καὶ ἐπὶ τῶν αἰωρουμένων κοσμημάτων. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι.

6. Γάνωμα καστανέρυθρον· κίτρινον ἐπίχρισμα. Εἰς τὸ

ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 59α<β>. ΑΣΑtene 1980, εἰκ. 63<γ>.

7. Ἀρ. εὐρ. 11540. Σφζ. ὕψ. 0.085, πᾶχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Πηλὸς καστανός· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ· ἐπίχρισμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν, ἐπὶ μὲν τοῦ χεῖλους τέσσαρες λεπταὶ ἐξηρημέναι ταινίαι, κατὰ τὸ κάτω δὲ μέρος τοῦ κορμοῦ μία, πλάτους 0.008 μ. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 1B.18. Ὡσαύτως ἀνωτέρω, θραῦσμα 420.

8. Ἐπὶ ἐδαφόχρου βάθους, ἐξ ἀντιθέτου, προβάλλονται συνήθως τὰ διὰ κιτρίνου πεπληρωμένα κοσμήματα (413, 428, 431).

9. Σφζ. μῆκ. 0.045 μ. Γάνωμα ἐρυθρόν· ἐπίχρισμα κιτρινόλευκον. Πρβ. ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον., πίν. 313 δ<ε>, προσέτι δὲ BSA 47, 1952, πίν. 1B.17.

10. Τὸ 450, σφζ. ὕψους 0.05 μ., συνίσταται ἐκ κεραμόχρου πηλοῦ μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος οὐχὶ μόνον πληροῦται ἡ στικτὴ ἔλλειψις, ἀλλὰ καὶ γράφονται αἱ ἐπὶ τοῦ μελαμβαφοῦς κάτω τμήματος τοῦ κορμοῦ τρεῖς λεπταὶ ταινίαι. Τῶν 451 καὶ 452 ὁ πηλὸς καὶ ἡ ἐπιδερμὶς εἶναι κιτρινέρυθροι, τὸ δὲ γάνωμα μέλαν. Πρβ. τὰ θραύσματα 413, 435. Ὡσαύτως BSA 47, 1952, πίν. 1B.20 - 21· ΑΕ 1975, πίν. 58α-β· Lefkandi πίν. 50.190 - 194, 196· ΑΣΑtene 1980, εἰκ. 35<ε>.

11. Ἐκ τοῦ ΟΤ 713. Σφζ. ὕψ. 0.045, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρισμα ὑποκίτρινον. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους ἔξ λεπταὶ ἐξηρημέναι ταινίαι. Διὰ τὸ σχῆμα, πρβ. BSA 47, 1952, 5, εἰκ. 6.5 (πίν. 1B.12)· διὰ τὸν διάκοσμον, αὐτόθι πίν. 1B.10.

10.10), 427¹ (εἰκ. 10.11) καὶ ὁ σκύφος 439² (εἰκ. 10.12)· τὸ χεῖλος των, ἂν καὶ ἐξαιρεῖται καὶ κοσμεῖται διὰ στιγμῶν, διαμορφοῦται κατὰ τὸν τρόπον, τὸν προσιδιάζοντα εἰς τοὺς μετὰ μελαμβανοὺς χεῖλους σκύφους.

Τὰ θραύσματα 440³ καὶ 441 φέρουν κοσμήματα ἐν στικτῷ περιγράμματι. Οἱ ἀλλήλοις συγγενεῖς σκύφοι 444⁴ (εἰκ. 10.13), 445⁵ (εἰκ. 10.14) καὶ 453⁶ ἔχουν τὴν παρυφὴν τοῦ μὴ διακρινομένου τοῦ κορμοῦ χεῖλους τονιζομένην διὰ γανώματος· ἐπὶ τοῦ 445 σκύφου ὑπολείμματα λεπτῶν ἀγκυλωτῶν σταυρῶν ἐν ἀπλῷ περιγράμματι. Εἰς παρεμφερῇ σκύφον ἀνήκει τὸ θραῦσμα 447⁷ (εἰκ. 10.15), μόνον, ὅτι τὸ χεῖλος του εἶναι τελείως ἀκόσμητον· ὁ ἀγκυλωτὸς σταυρὸς πληροῦται λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ὅμοιον κόσμημα ἔχομεν καὶ ἐπὶ τοῦ 446 θραύσματος σκύφου, οὗτινος τὸ χεῖλος καλύπτεται διὰ γανώματος.

Πολλὰ τῶν θραυσμάτων φέρουν ἐπὶ τοῦ χεῖλους των ταινίας διὰ γανώματος: Μίαν ταινίαν ἔχομεν ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 448⁸ (εἰκ. 10.16), 449, 454⁹· δύο ἐπὶ τῶν 430¹⁰ (εἰκ. 10.17), 432¹¹, 434¹² (εἰκ. 10.18), 456· τέσσαρες ἐπὶ τοῦ 457¹³· πέντε ἐπὶ τοῦ 418¹⁴.

Ἡ τεχνικὴ των κατατάσσει τὰ θραύσματα 458 - 463 εἰς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν ὁμάδα· τὸ 461 εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς τὸν σκύφον 445, ἐνῶ τὸ 462¹⁵ ὅμοιον πρὸς τὸν 434.

1. OT 713. Διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανέρυθρον. Πέντε ἐξηρημέναι ταινίαι ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους.

2. Ἀρ. εὐρ. 12261. Σφζ. ὕψ. μικροῦ θραύσματος 0.058, πάχ. τοιχ. 0.002 - 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.18 μ. Γάνωμα καστανόξανθον, κατὰ τόπους λίαν ἐξίτηλον· ἐπίχρισμα ὑποκίτρινον. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἐπὶ μὲν τοῦ χεῖλους πέντε λεπτόταται ἐξηρημέναι ταινίαι, κατὰ τὸ κάτω δὲ μέρος τοῦ κορμοῦ μία, πλάτους 0.007 μ. Πρβ. ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον., πίν. 302 στ' <γ>. BSA 47, 1952, πίν. 1B.10.

3. Ἀρ. εὐρ. 11415. Σφζ. μῆκ. 0.08 μ. Διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἐγράφησαν αἱ ἐπὶ τῆς μελαμβανοῦς ἐπιφανείας δύο ταινίαι. Πρβ. αὐτόθι πίν. 1 B27.

4. Ἀρ. εὐρ. 11235. Σφζ. ὕψ. 0.075, διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ χεῖλους μία ἐξηρημένη ταινία.

5. Τὰ θραύσματα, ἂν καὶ δὲν συνεφάπτονται, συνανήκουν. Σφζ. ὕψ. δευτέρου ὀστράκου ἄνω σειρᾶς 0.034, πάχ. τοιχ. 0.002 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν καὶ ἐνιαχοῦ καστανόν. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι.

6. Ἀρ. εὐρ. 11593. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.063, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους.

7. Ἀρ. εὐρ. 11375. Σφζ. ὕψ. 0.025 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος, ἀρίστης ποιότητος· γάνωμα μελανέρυθρον· ἐπίχρισμα λευκόν. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι. Διὰ τὸν ἀγκυλωτὸν σταυρὸν πρβ. ASAtene 1980, εἰκ. 63.

8. Ἀρ. εὐρ. 11377. Σφζ. ὕψ. 0.03 μ. Κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος ἐπίχρισμα καλύπτει τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι.

9. Ἀρ. εὐρ. 11592. Σφζ. ὕψ. 0.052 μ. Ἐπιδερμὶς ἐρυθροκίτρινη· γάνωμα μέλαν· λευκὸν ἐπίχρισμα. Οὐδὲ μία ἐξηρημένη ταινία εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ χεῖλους.

10. Ἀρ. εὐρ. 11513. Σφζ. ὕψ. 0.042, πάχ. τοιχ. 0.0015 μ. Διὰ τὸν στικτὸν ρόδακα πρβ. Eretria III πίν. 15 ἀρ. 69.

11. Ἀρ. εὐρ. 11514. Πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Αἱ διὰ γανώματος ταινίαι ἐγράφησαν ἐπὶ διὰ κιτρίνου ἐπιχεχρισμένης ἐπιφανείας.

12. Ἀρ. εὐρ. 11441. Σφζ. ὕψ. 0.061, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Γάνωμα μελανέρυθρον· ἐπίχρισμα λευκόν. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ θραύσματος, διατεταγμέναι καθ' ὅλον του τὸ ὕψος, ἔνδεκα ἐξηρημέναι ταινίαι. Διὰ τὸν ρομβίσκον μετὰ χιαστὶ τεμνομένων πρβ. Eretria V πίν. 3, Vouri 2· ΑΕ 1975, πίν. 59αα· ὡσαύτως κατωτέρω, θραῦσμα 443.

13. Ἀρ. εὐρ. 11601. Σφζ. μῆκ. 0.052 μ. Κίτρινον ἐπίχρισμα ἐφ' ὅλοκλήρου τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου· ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι.

14. Σφζ. ὕψ. 0.046 μ. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ χεῖλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ὑπολείμματα ἀγκυλωτοῦ σταυροῦ ἐν περιγράμματι.

15. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ θραύσματος διατηροῦνται ἑπτὰ ἐξηρημέναι ταινίαι. Τὰ 460 καὶ 463 φέρουν εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ χεῖλους μίαν ἐξηρημένην ταινίαν, ἐνῶ τὸ 461 τρεῖς.

Κλείομεν τὸν κύκλον τῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν μας προερχομένων θραυσμάτων κατὰ τὴν τεχνικὴν τῆς διχρωμίας διὰ τῆς παρουσιάσεως τῶν 416¹ καὶ 464² ταινιοσχημάτων λαβῶν μεγάλων ἀγγείων καὶ τοῦ 465³ (εἰκ. 10.19) θραύσματος μικροῦ ἀνοικτοῦ ἀγγείου, μᾶλλον κυπέλλου.

Τρεῖς, ἤδη δημοσιευθέντες, σκύφοι τῶν ἐξ Ἑρετρίας φέρουν ἐπὶ τοῦ χείλους των διάφορον ἕκαστος πρωτότυπον διακόσμησιν, καθιστῶσαν ἀδύνατον τὴν ἔνταξιν των εἰς μίαν τῶν ομάδων I - VIII. Ὁ εἷς φέρει ὀφιοειδῆ, συνοδευομένην ὑπὸ μιᾶς σειρᾶς στιγμῶν⁴· ὁ ἕτερος ἄλυσιν συστημάτων ἐκ δύο ἐπαλλήλων κύκλων μετὰ στιγμῆς, γραφέντων δι' ἐλευθέρας χειρὸς⁵· ὁ τρίτος ἄλυσιν κρεμασμένων ἐσκιασμένων τριγώνων μετὰ στιγμῆς εἰς τὰ ἐξηρημένα τριγωνικὰ διάκενα⁶.

Ἐνια τῶν ἤδη δημοσιευθέντων⁷, ὡς καὶ τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων 466 - 470 θραυσμάτων ἐκ τοῦ χείλους μικρῶν ἀνοικτῶν ἀγγείων, πιθανὸν νὰ ἀνήκουν εἰς σκύφους: Τὸ 466⁸ φέρει ἄλυσιν δικτυωτῶν ρόμβων μετὰ στιγμῶν εἰς τὰ διάκενα· ἄλυσιν δικτυωτῶν ρόμβων, ἀλλ' εὐμεγέθων, φέρουν ὡσαύτως τὰ θραύσματα 467⁹ (εἰκ. 10.20) καὶ 468, ἅτινα ἀνήκουν εἰς δύο συγγενεῖς σκυφοειδεῖς κρατηρίσκους. Ὑπὸ τὸ ἀκόσμητον χεῖλος τοῦ 469¹⁰ (εἰκ. 10.21) παρουσιάζεται τὸ κοσμικὸν σύμβολον. Τὸ 470¹¹ (εἰκ. 10.22) ἐπὶ μὲν τοῦ χείλους φέρει ἄλυσιν ὀρθῶν διαγράμμων τριγώνων, ἐπὶ δὲ τοῦ κορμοῦ ὑπολείμματα δύο μετοπῶν, χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων διὰ τριῶν καθέτων· ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ἢ κεφαλῇ πτηνοῦ¹² πρὸς δεξιὰ καὶ ρόμβος ὑπὲρ τὴν ῥάχιν του· ἐπὶ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τμήμα μεγάλου κύκλου δι' ἐλευθέρας χειρὸς μετ' ἀκτινιδίων¹³.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΑΡΕΩΜΕΝΟΥ

1. Σφζ. ὕψ. 0.048, πλάτ. λαβῆς 0.028, πλάτ. ἄνω ἀπολήξεως λαβῆς 0.045 μ. Πηλὸς κεραμόχρους μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν, ἀραιούμενον εἰς ξανθὸν διὰ τὴν γραφὴν τοῦ διπλοῦ περιγράμματος τῆς διὰ λευκοῦ τεθλασμένης.

2. Ἀρ. εὐρ. 11345. Μέγ. πλάτ. 0.045 μ. Λελεασμένη πορτοκαλόχρους ἐπιδερμὶς. Πρβ. Lefkandi πίν. 56.295.

3. Σφζ. μῆκ. τόξου 0.042, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα μέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Ἡ ἐν παισιώσει στήλῃ διὰ λευκοῦ καὶ ἡ ἐπὶ τῆς παρυφῆς ἐλαφρὰ ἐξόγκωσις δηλοῦν ὅτι πρόκειται τὸ κατὰ τὴν κάθετον λαβὴν τμήμα τοῦ ἀγγείου. Διὰ παρεμφερῆ διάταξιν βλ. αὐτόθι πίν. 51.224.

4. Ταινία πίν. 5.5.

5. Αὐτόθι πίν. 5.4a. Τὰ συστήματα ὁμοκέντρων κύκλων τῶν σκύφων τῆς ομάδος II ἔχουν σχηματισθῇ διὰ τοῦ διαβήτου.

6. Αὐτόθι πίν. 6.1.

7. Βλ. ΑΕ 1977, πίν. 52γ<γ>. ASAtene 1980, εἰκ. 64(β).

8. Γάνωμα ἐρυθρόν· ἄνευ ἐπιχρίσματος. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι. Πρβ. αὐτόθι εἰκ. 64<β>· Lefkandi πίν. 44.70.

9. Ἀρ. εὐρ. 11372. Σφζ. ὕψ. 0.057, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ λαίμου ἐξ λεπταὶ ἐξηρημέναι ταινίαι. Πρβ. αὐτόθι πίν. 38.25 καὶ 60.25· ΑΕ 1977, πίν. 35δ<α>.

10. Ἐδημοσιεύθη ἐν ASAtene 1980, εἰκ. 66<α>. Σφζ. ὕψ. 0.035, μῆκ. χορδῆς τόξου 0.045, πᾶχ. τοιχ. 0.003 - 0.004, πλάτ. στεφάνης 0.007 μ. Πηλὸς ξανθός· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Διὰ γανώματος καλύπτεται τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου καὶ τονίζεται ἡ ἑξω ἀκμὴ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης.

11. Ἀρ. εὐρ. 11700. Σφζ. ὕψ. 0.04, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους μία ἐξηρημένη ταινία.

12. Πρβ. Ταινία πίν. 4.6a.

13. Πρβ. αὐτόθι πίν. 5.2-3.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΕΡΑΠΥΤΝΑ (Staatsv. III. 501, 502)*

Δύο από τα σημαντικότερα επιγραφικά κείμενα για την ιστορία της έλληνιστικής Κρήτης είναι οι πολύ όμοιες κατά το περιεχόμενο συνθήκες συμμαχίας των πόλεων 'Ελεύθερνας (ΝΑ. τοῦ σημερινοῦ Ρέθυμνου) καὶ 'Ιεράπυτνας (τῆς σημερινῆς 'Ιεράπετρας) μετὸν βασιλῆα 'Αντίγονο. Παρόλο ποὺ ἡ πρώτη δημοσίευση τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν ἔχει γίνει ἐδῶ κι ἓνα αἰῶνα περίπου τόσο ἡ ἀκριβὴς τους χρονολόγηση ὅσο καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἱστορικὴ τους ἐρμηνεία ἀποτελοῦν ἀκόμη πρόβλημα¹.

I. Status quaestionis

Ἡ χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ταύτιση τοῦ βασιλικοῦ συμβαλλόμενου τῶν δύο πόλεων. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς βασιλιάδες μετὸ ὄνομα 'Αντίγονος ποὺ γνώρισε ἡ έλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὁ χρονολογικὰ πρῶτος, ὁ 'Αντίγονος ὁ Μονόφθαλμος, μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ σίγουρα τόσο γιὰ παλαιογραφικοὺς (τὰ γράμματα τῶν δυὸ ἐπιγραφῶν εἶναι τοῦ προχωρημένου 3ου αἰ. π.Χ.)² ὅσο καὶ γιὰ γενικότερους ἱστορικοὺς λόγους (καμιὰ μνεία τοῦ γιοῦ καὶ συμβασιλέα τοῦ Μονόφθαλμου Δημήτριου τοῦ Πολιορκητῆ, ἔλλειψη κάθε μαρτυρίας γιὰ στενότερες σχέσεις τοῦ Μονόφθαλμου μετὴν Κρήτη). Πρόκειται λοιπὸν ἢ γιὰ τὸν 'Αντίγονο Γονατᾶ ἢ γιὰ τὸν 'Αντίγονο Δάσωνα, ποὺ κυβέρνησαν τὴ Μακεδονία ἀντίστοιχα μεταξὺ 276 - 239³ καὶ 229 - 221.

Ἡ ἔρευνα ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει διχασμένη, ὡς πρὸς τὸ ποῖα ἀπὸ τίς δυὸ αὐτὲς δυνατότητες εἶναι ἡ σωστή⁴. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατώτερης χρονολόγησης (στὴν ἐπο-

*Μία πρώτη μορφή τῆς μελέτης αὐτῆς ἀνακοινώθηκε στὸ Ε' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο ('Αγ. Νικόλαος, 25.9 - 1.10.1981).

1. Πρώτη δημοσίευση: G. DOUBLET, BCH 13, 1889, 47 - 54. Γιὰ τίς μεταγενέστερες ἐκδόσεις (καὶ ὅλα τὰ συναφῆ προβλήματα) πρβ. τὴν τελευταία τους δημοσίευση ἀπὸ τὸν H. H. SCHMITT, Staatsv. III. 501 ('Ελεύθερνα) = IC II. xii. 20, 502 ('Ιεράπυτνα) = IC III. iii. 1.

2. Πρβ. SCHMITT, ὁ.π. σ. 195 ('Ελεύθερνα): «Sorgfältige Schrift des späteren 3. Jh.s v. Chr.», σ. 198 ('Ιεράπυτνα): «Schrift der 2. Hälfte des 3. Jh.s».

3. Πρβ. M. CHAMBERS, AJPh 75, 1954, 385 κέ.

4. Τοὺς κυριότερους ἐκπρόσωπους τῶν δυὸ ἀπόψεων

μνημονεύει ὁ SCHMITT, ὁ.π. 197 - 8. Πρβ. ἀκόμη ἀπὸ μὲν τὴν παλιότερη βιβλιογραφία τίς ἀπόψεις τῆς GUARNUCCI, IC II (1939) 160 (κλίνει πρὸς τὴν ἐποχὴ τοῦ Δάσωνα), τώρα δὲ St. SPYRIDAKIS, Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete (Berkeley 1970) 37 - 8 (ἀπόδοση στὸ Δάσωνα χωρὶς συζήτηση τοῦ προβλήματος). W. Huss, Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' IV. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 69) Μόναχο 1976, 139 - 42, ὅπου ἐξετάζεται ἀναλυτικὰ τὸ πρόβλημα καὶ οἱ συνθήκες ἀποδίδονται στὴν ἐποχὴ τοῦ Γονατᾶ (πρβ. καὶ σ. 117 σημ. 2 παρακάτω). Ἡ ἀβεβαιότητα πάντως συνεχίζεται π.χ. ἡ S. M. SHERWIN - WHITE, CR 28, 1978, 309 κρίνει τὴ χρονολόγηση τοῦ Huss ἀμφίβολη.

χὴ τοῦ Δώσωνα), ποὺ εἶναι καὶ οἱ περισσότεροι, προβάλλουν ὡς ἐπιχειρήματα κυρίως:

α) τὴ μορφή τῶν γραμμάτων (ιδίως τοῦ Α καὶ τοῦ Π), ἡ ὁποία ταιριάζει ὁπωσδήποτε περισσότερο σ' ἓνα κείμενο τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹ καὶ

β) τὸ φραστικὸ τύπο «Ἀντίγονος (± οἱ ἔκγονοι/ἑγγονοι) καὶ Μακεδόνες», ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τοὺς συμβαλλόμενους τῶν δύο κρητικῶν πόλεων καὶ δὲν μᾶς μαρτυρεῖται πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Δώσωνα².

Πιθανότερη ἱστορικὴ συγκυρία γιὰ τὴ σύναψη τῶν συνθηκῶν θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἐρευνητὲς ἡ περίοδος προετοιμασιῶν τοῦ Ἀντίγονου Δώσωνα γιὰ τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ Κλεομένη Γ' τῆς Σπάρτης: γύρω στὰ 227 - 224 τοποθετεῖ (μ' ἓνα προσεκτικὸ ἐρωτηματικὸ) τὶς δυὸ συνθήκες ὁ H. H. Schmitt³.

Ὅσοι ἀποδίδουν τὶς συνθήκες στὴν ἐποχὴ τοῦ Γονατᾶ (ἀνώτερη χρονολόγηση), τονίζουν κυρίως, ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς προηγούμενης λύσης δὲν ἔχουν ἀποδεικτικὴ ἀξία: ἡ μορφή τῶν γραμμάτων τῶν δυὸ ἐπιγραφῶν μπορεῖ ἔστω καὶ μὲ μικρότερη πιθανότητα ν' ἀναχθεῖ καὶ στὰ χρόνια τοῦ Γονατᾶ, ὁ φραστικὸς τύπος «Ἀντίγονος καὶ Μακεδόνες» μόνο μ' ἓνα παράτολμο *argumentum e silentio* θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ἀποκλειστικὰ στὰ δεδομένα τῆς Βασιλείας τοῦ Δώσωνα⁴. Συνήθως οἱ ἐρευ-

1. Στὴν ἐπιγραφή τῆς Ἱεράπυτνας τὸ Α παρουσιάζει τὴ μεσαία κεραία κυρτωμένη ἢ καὶ γωνιώδη, τοῦ δὲ Π ἡ ἐπάνω κεραία προεξέχει ἤδη ἀπὸ τὶς πλάγιες (πρβ. τοὺς τύπους τῶν γραμμάτων στὶς IC III, σ. 25). Στὴν ἐπιγραφή τῆς Ἐλευθέρινας τὸ Π ἔχει τὴν ἴδια μορφή καὶ τὸ Α, σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἔχει ἐλαφρὰ κυρτωμένη τὴ μεσαία κεραία (πρβ. τὴ φωτογραφία IC II, σ. 159). Τὸ Σ στὴν ἐπιγραφή τῆς Ἱεράπυτνας ἔχει τὴ μορφή μὲ ἀποκλίνουσες τὴν ἀνώτατη καὶ τὴν κατώτατη κεραία, ἐνῶ στῆς Ἐλευθέρινας συναντοῦμε τὸ νεότερο τύπο μὲ παράλληλες τὶς δυὸ αὐτὲς γραμμές. Προσεκτικὴ μελέτη ἰδίως τῶν μορφῶν τοῦ Α στὶς κρητικὲς ἐπιγραφὰς μὲ βάση τοὺς τύπους ἢ τὶς φωτογραφίες ὧσων ἔχει δημοσιεύσει ἡ Guarducci στὶς IC δείχνει, ὅτι κατὰ κανόνα ἡ μορφή τοῦ Α μὲ κυρτὴ ἢ γωνιώδη τὴ μεσαία κεραία συναντιέται σὲ κείμενα ὅχι πρωιμότερα περίπου τοῦ 230 π.Χ. Φαίνονται νὰ ὑπάρχουν μόνο τρεῖς ἐξαιρέσεις: IC I. xviii. 8, II. xi. 1, II. xxiii. 12.

Γενικὰ γιὰ τὴν εξέλιξη καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων Α, Π, Σ (καὶ ἄλλων) στὶς ἐλληνιστικὲς ἐπιγραφὰς πρβ. M. HOLLEAUX, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques* II (Paris 1968) 76 - 7, σημ. 3. O. KERN, *Die Inschriften von Magnesia a.M.* (Berlin 1900) σ. XXIX κέ. P. ROUSSEL, *Explor. arch. de Délos* 21 (Paris 1909) 49 κέ., σημ. 1. W. LARFELD, *Griechische Epigraphik* (München 1914) 268 κέ. A. REHM, *Milet III: Das Delphinion* (Berlin 1914) 246. C. B. WELLES, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period* (New Haven 1934, ἀνατ. Roma 1966), σ. li κέ. A. REHM, *Handbuch der Archäolo-*

gie I (München 1939) 219 κέ. M. GUARDUCCI, *Epigrafia greca I* (Roma 1967) 370 κέ., 380 κέ. L. MORETTI, *Iscrizioni storiche ellenistiche II* (Firenze 1975) 103 κέ. μὲ σημ. 4. M. WÖRRLE, *Chiron* 9, 1979, 84 κέ. μὲ σημ. 6.

2. Ὅσο ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῶν δύο ἐπιγραφῶν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε, ὁ φραστικὸς τύπος παρουσιάζεται: α) στὴ συνθήκη μὲ τὴν Ἐλευθέρινα, στ. 3/4: ... πρ]ὸς Ἀντίγονον καὶ Μακεδό/[νας - - καὶ στ. 5/6: ... μὴδὲ βασιλέα Ἀν]τίγονον μὴδὲ τοὺς ἐκγόν[ους αὐτοῦ μὴδὲ Μακεδόνων] μὴθένα... β) στὴ συνθήκη μὲ τὴν Ἱεράπυτνα, στ. 12/13: - - μὴδ]ε τὸς ἐγγόνος μὴδὲ Μα/[κεδόνων μὴθένα?... καὶ (ἐνδεχομένως) στ. 18 κέ.: ... μὴδὲ Ἀντίγονον μὴδὲ] τὸς ἐγγόνος αὐτοῦ μὴδὲ/[Μακεδόνων μὴθένα]... σύμφωνα μὲ τὴ συμπλήρωση τῆς Guarducci (πρβ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα στοῦ SCHMITT, ὁ.π.). Γιὰ τὴν πλήρη μορφή τοῦ φραστικοῦ αὐτοῦ τύπου στὶς δυὸ ἐπιγραφὰς βλ. παρακάτω. Τὰ ἄλλα παραδείγματά του, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Δώσωνα καὶ ἐξῆς, ἔχουν συγκεντρωθεῖ καὶ συζητηθεῖ στὴ βauxική μελέτη τοῦ R. M. ERRINGTON, *The Macedonian «Royal Style» and its Historical Significance*, JHS 94, 1974, 30 κέ.

3. Staatsv. III. σ. 195 (πρβ. σ. 197). Πρβ. GUARDUCCI, IC II (1939) σ. 160. H. VAN EFFENTERRE, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (B.É.F.A.R. 163) Paris 21968, 219 κέ. Éd. WILL, *Histoire politique du monde hellénistique I* (Nancy 1979) 389.

4. Ὡστόσο στὴν ἄμεση ἀνάλογη πρὸς τὶς ὑπὸ ἐξέταση ἐπιγραφὰς καὶ παλιότερη περίπτωσις τῆς συνθήκης τοῦ

νητὲς αὐτοὶ συσχετίζουν τὶς δυὸ συνθήκες μὲ τὸ Χρεμωνίδειο πόλεμο (267 - 261), κατὰ τὸν ὅποιο ὁ Γονατᾶς ἀντιμετώπισε μιὰ εὐρεία, ὑποστηριζόμενη ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους συμμαχία ἐλληνικῶν πόλεων μὲ ἐπικεφαλῇ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σπάρτη. Ξέρουμε ὅτι μερικὲς κρητικὲς πόλεις ἐνίσχυσαν τότε τὸ ἀντιμακεδονικὸ στρατόπεδο· λογικὸ λοιπὸν θὰ ἦταν καὶ ὁ Γονατᾶς νὰ ἐπιδιώξει καὶ νὰ πετύχει τὴ συμμαχία μὲ ἄλλες πόλεις τοῦ νησιοῦ¹. Τὴν ἀποψη αὕτη προτίμησε κι ἀνέπτυξε τελευταῖα, στὰ πλαίσια μιᾶς γενικότερης ἐξέτασης τῶν σχέσεων Πτολεμαίων καὶ Κρήτης, ὁ W. Huss².

Ὁ μελετητὴς τῶν δυὸ ἀντίστοιχων ἀπόψεων διαπιστώνει εὐκολὰ ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς τώρα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν συνθηκῶν ἔχουν ἐνδεικτικὴ μόνον ἀξία. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων, ἂν καὶ εὐνοεῖ περισσότερο τὴν ἐποχὴ τοῦ Δώσωνα, δὲν μπορεῖ — ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ καὶ τὶς κατὰ τόπους χρονικὲς διαφορὲς στὴν ἐξέλιξη τῆς γραφῆς, ποὺ τὶς κάνει ἀντιληπτὲς ἀκόμη καὶ μιὰ σύγκριση τῶν δυὸ, προφανῶς σύγχρονων, ἐπιγραφῶν $\mu \epsilon \tau \alpha \xi \upsilon \tau \omicron \upsilon \varsigma$ ³ — νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ γιὰ τὰ χρόνια τοῦ Γονατᾶ. Τὸ ἄλλο ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ τυπικοῦ μέρους τῶν συνθηκῶν, ἡ λεκτικὴ συμπαράθεση τοῦ βασιλιᾶ Ἀντίγονου καὶ τῶν Μακεδόνων (βλ. παραπάνω) ὡς ἐνὸς ἀπὸ τὰ συμβαλλόμενα μέρη, δὲν μαρτυρεῖται οὔτε ἀφήνεται νὰ ὑπονοηθεῖ ὡς δυνατὴ ἀπὸ ἄλλη σχετικὴ ἔκφραση γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γονατᾶ⁴, δὲν μαρτυρεῖται ὅμως καὶ γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Δώσωνα παρὰ μόνον σὲ μιὰ περίπτωση (στὴν ἐπιγραφή τοῦ

Δημήτριου Β' τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ Γόρτυνα (Staatsv. III. 498 = IC IV. 167) εἶναι βέβαιον, ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖται ἓνας τέτοιος φραστικὸς τύπος: ὡς μόνος συμβαλλόμενος τῆς πόλης παρουσιάζεται ὁ βασιλεὺς Δημήτριος (στ. 12, πρβ. στ. 6, 8/9, 14). Θὰ ἦταν λοιπὸν ἀρκετὰ δύσκολο νὰ ἐξηγήσουμε, πῶς ὁ τύπος ἐκεῖνος (καὶ τὸ ὁποιοδήποτε περιεχόμενό του ἀπὸ νομικὴ ἀποψη) ἔσχισε στὴν περίοδο τοῦ Δώσωνα καὶ τοῦ Γονατᾶ, ἀλλὰ ὅχι στὴν ἐνδιάμεση βασιλεία τοῦ Δημήτριου Β'. Πρβ. ERRINGTON, ὁ.π. 33.

1. Συμμετοχὴ κρητικῶν πόλεων, ὡς συμμάχων τῶν Λακεδαιμονίων, στὸ ἀντιμακεδονικὸ στρατόπεδο κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο Πόλεμο: Staatsv. III. 476 (= Syll.³ 434/5), στ. 25/6, 39/40. Πρβ. H. HEINEN, Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jh.s v. Chr., Wiesbaden 1972 (Historia - Einzelschr. 20) 132. Ὑπάρχει ἀντίθετα τὸ πολὺ μιὰ (ἀβέβαιη) ἐνδειξη γιὰ ἐπαφὴς τοῦ Γονατᾶ μὲ μιὰ κρητικὴ πόλη (τὴν Πραισὸ) κατὰ τὴν ἴδια περίοδο: πρβ. ΕΜΜ. ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗ Ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (Ἀθήναι 1967) 113 κέ.

2. Ὁ.π. σ. 114 σημ. 4.

3. Πρβ. παραπάνω, σ. 115 σημ. 1.

4. Δὲν μᾶς σώζεται κανένα ἐπίσημο κείμενο συνθήκης τοῦ Γονατᾶ. Ὁ ὅρος «οἱ Μακεδόνες» στὴν ἔκφραση «βασιλεὺς Μακεδόνων», σὲ ἐπιγραφὲς ἀναθημάτων τους γιὰ τοὺς βασιλιάδες τῆς Μακεδονίας καὶ σὲ νομίσματα δὲν συναντιέται στὴν περίοδο τοῦ Γονατᾶ: πρβ. ERRINGTON, ὁ.π. 20 κέ. καὶ F. W. WALBANK, Philip V

(Hamden 1967²) 264 κέ. ὅπου συγκεντρώνονται καὶ συζητοῦνται οἱ σχετικὲς περιπτώσεις. Τὰ τελευταῖα χρόνια προστέθηκαν στίς μνεῖες αὐτὲς δυὸ νέα κείμενα: μιὰ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τῶν «Μακεδόνων» γιὰ τὸν Φίλιππο Β' ἀπὸ τὴ Σαμοθράκη (Hesperia 48, 1979, 16) καὶ ἓνα ἀνάθημα τοῦ Κάσσανδρου («Βασιλεὺς Μακεδόνων») ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Δίου (πρβ. πρὸς τὸ παρὸν BCH 104, 1980, 644).

Ἡ F. PAPAIOGLOU, ANRW II.7.1 (1979) 352 κέ., σημ. 223 θέλησε τελευταῖα νὰ ὑποθέσει βάσει τῶν ψηφισμάτων διάφορων μακεδονικῶν πόλεων γιὰ τὴν ἀσυλία τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Κῶ (R. HERZOG-G. KLAFFENBACH, Asylurkunden aus Kos, Abh. Akad. Berlin (Klasse für Sprachen. . .) 1952.1, σ. 15 κέ.), ὅπου χρησιμοποιοῦνται ἐκφράσεις ὅπως: τὴν εὐνοίαν. . . ἦν ἔχουσα διατελεῖ ἡ πόλις πρὸς τε τὸμ βασιλέα Ἀντίγονον (sc. Γονατᾶν) καὶ πρὸς Μακεδόνας (ἀρ. 6, στ. 24/5), ὅτι πιθανὸν νὰ χρησιμοποιήθηκε καὶ ἐπὶ Γονατᾶ σ' ἐπίσημα μακεδονικὰ κείμενα ὁ φραστικὸς τύπος «(βασιλεὺς) Ἀντίγονος καὶ Μακεδόνες». Οἱ ἐκφράσεις ὅμως τῶν ψηφισμάτων αὐτῶν ἔχουν σαφῶς ἀνεπίσημο χαρακτῆρα καὶ περιγράφουν μιὰ συγκεκριμένη κατάσταση (πρβ. π.χ. ὁ.π. στ. 40 κέ.: τὴν οἰκειότητα. . . πρὸς τὴμ πόλιν τὴν Φιλίππων καὶ πρὸς τὸν τὸμ βασιλέα Ἀντίγονον καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας καὶ Μακεδόνας), δὲν μπορεῖ δηλ. νὰ τοὺς ἀποδοθεῖ ὁποιοδήποτε νομικὸ περιεχόμενο ἢ βάσει αὐτῶν νὰ ὑποθεθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ὁμοίου φραστικοῦ τύπου μὲ τέτοιο περιεχόμενο.

ἀναθήματος τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας τοῦ Δώσωνα στὴ Δῆλο) καὶ μάλιστα κάπως διαφορετικὰ (μετὰ τὴν προσθήκη τοῦ ὅρου «καὶ οἱ σύμμαχοι»)¹. Ἀλλὰ δευτερεύοντα ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀποψῆς εἶναι ἀκόμη πιὸ ἀβέβαια².

Τελικὰ λοιπὸν οἱ ἐνδείξεις ὁδηγοῦν ὥς τώρα στὸν Δώσωνα, δὲν εἶναι ὅμως ἀκόμη οὔτε ἀρκετὲς οὔτε τόσο ἰσχυρές, ὥστε νὰ θεωρηθοῦν ἀποδείξεις.

II. Παρατηρήσεις στὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν — Οἱ συμβατικὲς κυρώσεις (Konventionalstrafen)

Τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τῶν δυὸ ἐπιγραφῶν, δηλ. οἱ ὅροι τῶν συνθηκῶν, δὲν ἐρευνήθηκε μέχρι τώρα, ἂν θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν ἐπίσης (ἔμμεσες) μαρτυρίες γιὰ τὴ χρονολόγησή τους. Ὡστόσο ἓνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους, ταυτόσημος καὶ στὰ δυὸ κείμενα, εἶναι σπάνιος γιὰ τὶς διακρατικὲς συνθήκες στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὴν ἐρμηνεία του καὶ νὰ ἐρευνήσουμε, ποῦ καὶ πότε παρουσιάζεται.

Πρόκειται γιὰ τὶς συμβατικὲς κυρώσεις (Konventionalstrafen), ποὺ ὀρίζονται ὡς ἐξῆς στὴ συνθήκη μετὰ τὴν Ἐλεύθερνα (στ. 17 κέ.): ἐὰν/[δὲ μὴ ἀποστείλωσιν τὴν β]οήθειαν ἐν τῷ γεγρα/[μένῳ χρόνῳ οἱ κόσμοι οἱ Ἑλ]ευθερναίων ἢ τὴν / [συμμαχίαν λύωσιν τρόπῳ ὅτ]ωιοῦν, ἀποτινέτωσα[ν]/[Ἀντιγόνῳ δραχμὰς μυρίας] ἐν τῇ συναι-ρεθείσῃ/[πόλει ἐκκλήτῳ]. . . Τὸ ἀντίστοιχο κείμενο τῆς συνθήκης μετὰ τὴν Ἱεράπυτνα εἶναι ἀπόλυτα ὅμοιο (στ. 22 κέ.) καὶ ἀλληλοεπιβεβαιώνεται μ' αὐτὸ στὰ σημεῖα ὅπου ἔχουν γίνῃ συμπληρώσεις.

Οἱ αὐστηρὲς αὐτὲς χρηματικὲς κυρώσεις στὴν περίπτωσή ποὺ μιὰ ἀπὸ τὶς πόλεις δὲν θ' ἀνταποκρινόταν στὴν ὑποχρέωσή της νὰ ἐνισχύσει στρατιωτικὰ σ ἐ κ α θ ο ρ ι-σ μ έ ν ο χ ρ ό ν ο τὸ βασιλιά ἢ θὰ παραβίαζε μ' ὁποιοδήποτε ἄλλο — προφανῶς ὄχι

1. IG XI.4.1097 (=Syll.³ 518): Βασιλεὺς Ἀντίγο- [νος βασιλεύς]/[Δημητρίῳ καὶ Μακεδόνας]/καὶ οἱ σύμ- μαχοι [ἀπὸ τῆς περὶ]/[Σελλασίαν μά]χης Ἀπόλλωνι. Ἡ συμπλήρωση καὶ Μακεδόνας] μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη: πρβ. τὸν ἴδιο φραστικὸ τύπο στὴ συνθήκη συμ- μαχίας τοῦ Φίλιππου Ε' μετὰ τὸν Ἀνίβα (βλ. σχετικὰ παρακάτω).

2. Γιὰ τὶς παλιότερες συζητήσεις πρβ. ἰδίως ὅσα ἐκθέτουν ὁ SCHMITT, ἢ GUARDUCCI καὶ ὁ EFFENTERRE, ὁ.π. σ. 114 σημ. 4 καὶ σ. 115 σημ. 3.

Ὁ W. HUSS, ὁ.π. σ. 114 σημ. 4 θέλησε πρόσφατα νὰ προβάλῃ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κύρια παλιότερα ἐπιχειρήματα, καὶ μερικὰ νέα (σ. 140 - 1) γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν συνθηκῶν στὸ Γονατᾶ. Καὶ αὐτὰ ὅμως παραμένουν στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀμφίβολων ἐνδείξεων: ἡ ἐπιγραφή IC II. xii. 25, ποὺ μαρτυρεῖ πιθανότατα φιλικὲς σχέσεις τοῦ Πτολε- μαίου Γ' τοῦ Εὐεργέτη μετὰ τὴν Ἐλεύθερνα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ εἴτε πρὶν ἀπὸ τὴν συμμαχία μετὰ τὸν Δώσωνα εἴτε λίγα χρόνια μετὰ (γιὰ τὰ κρητικὰ πράγματα δὲν φαίνεται νὰ ἦταν σπάνια μιὰ τέτοια ἀντιστροφή συμμα- χιῶν)· πρβ. τὶς ἀκόμη ἰσχύουσες παρατηρήσεις τοῦ G. CARDINALI, Creta e le grandi potenze ellenistiche sino alla guerra di Litto, Rivista di storia antica 9

(1904/5) 93 - 4 μετὰ σημ. 3. Παρόμοια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς ἄλλες συνθήκες ποὺ ἀνάγονται στὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ δείχνουν ὅτι ἡ Ἱεράπυτνα συνδεόταν μετὰ πόλεις ὑπὸ πτο- λεμαϊκῇ ἐπιτροπῇ (IC III. iv. 1, 5, 6). Πόσο ἀβέβαιη ἀξία εἶχαν τέτοιες πολιτικὲς προσκολλήσεις δείχνει ἀκριβῶς ἡ περίπτωση τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς συνθήκες (ἀρ. 1): τὸ περιεχόμενό της ἦταν ἡ ἔδρουση ἰσοπολιτείας μεταξὺ Ἱεράπυτνας καὶ Πραισοῦ. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπό- διζε νὰ ἐπιδεινωθοῦν οἱ σχέσεις τῶν δυὸ πόλεων σὲ τέ- τοιο βαθμὸ, ὥστε ἡ Ἱεράπυτνα νὰ καταστρέψῃ τὴν Πραι- σὸ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Πρβ. W. GA- WANTKA, Isopolitie, München 1975 (Vestigia 22) 150 - 1 μετὰ σημ. 129. Τὸ γεγονὸς, τέλος, ὅτι ἡ Ἐλεύ- θερνα κατὰ τὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ «πολέμου τῆς Λύττου» παρουσιάζεται ὡς σύμμαχος τῶν Κνωσίων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὴν ἀποσποῦν περὶ τὰ τέλη τοῦ 220 διὰ τῆς βίας οἱ κρητικὲς πόλεις ποὺ ἦταν σύμμαχοι τοῦ Φίλιππου Ε' καὶ μέλη τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας (ΠΟΛ. IV. 53 κέ. Πρβ. σ. 125 σημ. 2 παρακάτω), δὲν ἀποκλείεται νὰ δείχνει ἀπλῶς, ὅτι στὴν Ἐλεύθερνα εἶχε ἐπικρατήσει τότε ἡ φιλοκνωσιακὴ (καὶ ἀντιμακεδονικὴ) μερίδα. Πρβ. τὴ σύγχρονήν περίπτωση τῆς γνωστῆς «στάσεως» στὴ Γόρ- τυνα (ΠΟΛ., ὁ.π.).

ἄξιο νὰ προταχθεῖ — τρόπο τῇ συνθήκῃ συμμαχίας κάνουν ιδιαίτερη ἐντύπωση. Ὁ μελετητὴς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν συνθηκῶν γνωρίζει, ὅτι ἡ ὑποχρέωση γιὰ ἀμοιβαία στρατιωτικὴ βοήθεια καὶ σεβασμὸ τῶν συνθηκῶν συμμαχίας κατὰ κανόνα δὲν προχωροῦσε σὲ τόσο πιεστικούς ὅρους. Συνήθως γινόταν μνεία εἰδικῶν περιστάσεων, ποὺ θὰ παρακώλυαν δικαιολογημένα τὴν ἀποστολὴ στρατιωτικῆς βοήθειας ἐκ μέρους τοῦ ἐνὸς συμμαχοῦ πρὸς τὸν ἄλλο (κάτι τέτοιο ἔχουμε κι ἐδῶ — ἂν οἱ συμπληρώσεις εἶναι σωστὲς — στὴ συνθήκῃ μὲ τὴν Ἑλευθέρινα, στ. 9, 13/14), δὲν προβλέπονταν ὅμως κυρώσεις γιὰ τὴν περίπτωσι μὴ ἀποστολῆς στρατιωτικῆς βοήθειας, ὅταν δὲν συνέτρεχε κανενὸς εἵδους «ἀνωτέρα βία»¹.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι στὴ γνωστὴ καὶ ὁπωσδήποτε μεταγενέστερη (γύρω στὸ 200 π.Χ.) συνθήκῃ συμμαχίας μεταξὺ Ρόδου καὶ Ἱεράπυτνας προβλέπεται ἐπίσης ἀμοιβαία ἡ ἀποστολὴ στρατιωτικῆς βοήθειας ὁρισμένου ἀριθμοῦ — σὲ περίπτωσι ὅμως ἄλλης πολεμικῆς ἀνάγκης ἡ βοήθεια μποροῦσε νὰ μειωθεῖ — καὶ σὲ τακτὸ χρόνον μετὰ ἀπὸ σχετικὸ αἶτημα τῆς σύμμαχης πόλης, ἀλλὰ καμιά συμβατικὴ κύρωση γιὰ τὴν περίπτωσι ἀδικοιολόγητης ἀσυνέπειας ὡς πρὸς τὸν ὅρο αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται².

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης, ὅτι οἱ συμβατικὲς κυρώσεις τῶν δύο συνθηκῶν εἶναι μονομερεῖς, ὑπόκεινται δηλ. σ' αὐτὲς μόνο οἱ δύο κρητικὲς πόλεις, ἐνῶ ὁ βασιλιάς Ἀντίγονος δὲ δεσμεύεται ἀπὸ παρόμοιο ὅρο. Αὐτὸ ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἐντύπωση, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο ἐδῶ γιὰ ἓνα τυπικὸ συνηθισμένο ὅρο συνθήκης, ποὺ ἡ ἰσχὺς του θ' ἀναφερόταν κανονικὰ καὶ στὰ δύο συμβαλλόμενα μέρη. Ἐπομένως ὁ βασιλιάς πρέπει νὰ εἶχε εἰδικούς λόγους νὰ περιλάβει μιὰ τέτοια αὐστηρὴ διάταξι στὶς δύο συνθηκὲς συμμαχίας. Ποιοὶ μπορεῖ νὰ ἦταν αὐτοὶ οἱ λόγοι;

Εἶναι φανερό, ὅτι ὁ βασιλιάς χρησιμοποίησε τοὺς ὅρους αὐτοὺς ὡς μέσα γιὰ τὴν ἀκριβὴ τήρησι τῶν συνθηκῶν ἀπὸ τίς δύο πόλεις, ἰδιαίτερα δὲ (γι' αὐτὸ καὶ προτάσσεται αὐτὸ τὸ σημεῖο) τῆς ὑποχρέωσής τους νὰ τὸν ἐνισχύουν στρατιωτικά. Τὰ στρα-

1. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη ὅλων τῶν σχετικῶν περιπτώσεων στὰ Staatsverträge des Altertums, Bd. II² (1975) καὶ Bd. III (1969), ποὺ ἔχουν ἐκδώσει ἀντίστοιχα ὁ H. BENGTON καὶ ὁ H. H. SCHMITT, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα, μὴ περιλαμβανόμενα στὶς δύο αὐτὲς συλλογὲς κείμενα, ὅπως π.χ. τὴ συνθήκῃ μεταξὺ Σπαρτιατῶν καὶ Αἰτωλῶν (ἀρχὲς 5ου αἰ., SEG XXVI (1976/7), 461), τὴ συνθήκῃ μεταξὺ τοῦ Ἀττάλου Α' καὶ τῶν Μαλλαιῶν (P. DUCREY - H. VAN EFFENTERRE, Κρητ. Χρον. 21, 1969, 281 - 2 = DUCREY, BCH 94, 1970, 638 - 42), τὴ συνθήκῃ μεταξὺ Ἱεράπυτνας καὶ Λατοῦς (τέλη 2ου αἰ. π.Χ., SEG δ.π. 1049) κ.ἄ. Οὔτε σὲ ὅσες συνθηκὲς τῶν Ρωμαίων μὲ ἐλληνικὲς πόλεις γνωρίζουμε διασώζεται ἓνας τέτοιος ὅρος: πρβ. τὴ συνθήκῃ Ρωμαίων καὶ Αἰτωλῶν (212 ἢ 211, IG IX. 1². 241 = Staatsv. III. 536) καὶ τὴ συνθήκῃ Ρωμαίων καὶ Ἀστυπαλαίων (105 π.Χ., IG XII.3.173 + Suppl., σ. 278 = R. SHERK, Roman Documents from the Greek East, Baltimore 1969, ἀρ. 16).

Ὁ A. HEUSS, Stadt und Herrscher des Hellenismus in ihren staats- und völkerrechtlichen Beziehungen, Klio-Beih. 39, Leipzig 1937 (ἀνατ. μὲ ἐπίμετρο Aalen 1963) 141 κέ. ἐπισήμανε ἥδη τὴ σπανιότητα ἐνὸς τέτοιου ὅρου, ἀλλὰ τὸν θεώρησε ἰδιομορφία τῶν δύο ὑπὸ ἐξέτασι κρητικῶν συνθηκῶν καὶ (ἐσφαλμένα) δύο ἀκόμη συνθηκῶν μὲ κρητικὲς πόλεις: τοῦ Δημήτριου Β' τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ Γόρτυνα (Staatsv. III. 498) καὶ τοῦ Ἀντίοχου Β' μὲ τὴ Λύττο (δ.π. 486). Ὑπέθεσε ἔτσι ὅτι καὶ ἡ ἰδιομορφία αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ ἀπλῶς στὸ ἐντονὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλιάδων νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ στρατιωτικὴ ἐνίσχυσι διὰφορῶν κρητικῶν πόλεων, ποὺ ἦταν ἀκριβῶς ὑπολογίσιμη — κατ' ἀντίθεσι πρὸς τὴ στρατιωτικὴ ἀδυναμία ἄλλων ἐλληνικῶν περιοχῶν.

2. Staatsv. III. 551 = IC III. iii. 3A, στ. 15 - 9, 20 - 2, 74 - 6. Πρβ. καὶ τὴ συνθήκῃ Ροδίων καὶ Ὀλουντίων δ.π. 552, στ. 32 κέ.

τιωτικά τμήματα, ποὺ θὰ εἶχε νὰ περιμένει ὁ βασιλιάς ἀπὸ τὶς δυὸ πόλεις, δὲν μπορεῖ, πάντως, νὰ ἦταν μεγάλα: τὸ σχετικὸ σημεῖο τῶν δυὸ συνθηκῶν δὲν σώζεται, γνωρίζουμε ὅμως καὶ πάλι ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη συμμαχία Ρόδου καὶ Ἱεράπυτνας, ὅτι ἡ κρητικὴ πόλη ἀνέλαβε τότε τὴν ὑποχρέωση νὰ στέλνει ἓνα σῶμα 200 ἀνδρῶν κατ' ἀνώτατο ὄριο πρὸς βοήθεια τῶν Ροδίων¹. Ἀνάλογη πρέπει νὰ ἦταν ἡ βοήθεια ποὺ εἶχε νὰ περιμένει ὁ βασιλιάς Ἀντίγονος ἀπὸ τὶς δυὸ κρητικὲς πόλεις. Εἶναι λοιπὸν ἐκ πρώτης ὄψεως ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ ἐξηγηθεῖ, γιατί ὁ βασιλιάς αὐτὸς τῆς Μακεδονίας (εἴτε ὁ Γονατᾶς εἴτε ὁ Δάσωνας), ποὺ θὰ διέθετε πάντοτε ἀξιόλογες δυνάμεις², θεώρησε σκόπιμο νὰ λάβει τόσο σχολαστικὰ (καί, ἀσφαλῶς, ἰδιαίτερα δυσάρεστα γιὰ τὶς σύμμαχες τοῦ κρητικῆς πόλεις) μέτρα, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει σὲ περίπτωση πολεμικῆς ἀνάγκης ὅπωςδὴποτε καὶ σὲ τακτὴ προθεσμία τὶς πενιχρὲς στρατιωτικὲς ἐνισχύσεις εἰδικὰ τῆς Ἐλεῦθερνας καὶ τῆς Ἱεράπυτνας.

Τὴ λύση τοῦ προβλήματος δίνουν οἱ ἐλάχιστες τελικὰ περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ἓνας παρόμοιος ὅρος περιλήφθηκε σὲ ἄλλες ἀρχαῖες ἐλληνικὲς συνθήκες συμμαχίας:

1. Στὰ «Ἑλληνικά» τοῦ Ξενοφῶντα (V. 2. 22) τὰ μέλη τῆς ὑπὸ τοὺς Σπαρτιάτες Πελοποννησιακῆς Συμμαχίας, ἐν ὧσι τῆς ἐκστρατείας τοὺς κατὰ τῆς Ὀλύμπου (383), ὀρίζουν ὅτι: *Εἰ δέ τις τῶν πόλεων ἐκλίποι τὴν στρατιάν, ἐξεῖναι Λακεδαιμονίοις ἐπιζημιοῦν στατήρι κατ' ἄνδρα τῆς ἡμέρας*. Οἱ Λακεδαιμόνιοι δηλ., ὡς ἡγεμόνες τῆς συμμαχίας, θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπιβάλουν χρηματικὲς κυρώσεις στὰ μέλη τῆς ποὺ δὲν θὰ συμμετεῖχαν στὴν ἀπὸ κοινοῦ ἀποφασισμένη ἐκστρατεία.

2. Στὴν περίφημη στήλη τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ μᾶς διασώζει τὴν ἰδρυτικὴ συνθήκη τῆς δεύτερης Ἑλληνικῆς Συμμαχίας ὑπὸ τὸν Ἀντίγονο τὸ Μονόφθαλμο καὶ τὸν Δημήτριο τὸν Πολιορκητὴ (302) βρίσκουμε τὴ διάταξη (Staatsv. III. 446, στ. 95 - 99): *Καὶ ἂν τις πόλις μ[ὴ] ἀποστείλῃ τὴν δύ[ναμιν] τὴν συντεταγμένην [καθ'] ὅσον πα[ραγγε]λ[λ]ῇ, ἀ[π]ο[τι]νέτω ἐκάστης ἡμέρας [— κατὰ μὲν] τὸν ἑπτά ἡμ[ε]ρ[ων] αἶον, κα[τὰ] δὲ τὸν ὀπλί[την] εἴκοσι δραχμὰς — κατὰ [δὲ τὸν] ψιλὸν δέκα δραχμὰς καὶ κα[τὰ] τὸν ναύτην [δέκα (?)] δραχμὰς, ἕως ἂν πᾶ[σιν] ἐξέλθῃ ὁ χρόνος τῆς στρατείας/ το[ῖς] ἄλλοις ἑ[λ]λ[λη]σιν- -]*.

Συναντοῦμε δηλ. κι ἐδῶ στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης, ἡγεμονικῆς συμμαχίας διατάξεις, ποὺ προβλέπουν χρηματικὲς κυρώσεις γιὰ ὅσες ἀπὸ τὶς πόλεις-μέλη τῆς συμμαχίας δὲν θὰ συμμετεῖχαν μ' ὀρισμένο ἀριθμὸ ἀνδρῶν στίς κοινὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις³.

3. Ἐνῶ οἱ δυὸ προηγούμενες περιπτώσεις εἶναι προγενέστερες τῶν ὑπὸ ἐξέταση συνθηκῶν, ἡ συνθήκη συμμαχίας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Περγάμου Εὐμένη Β' μὲ τριάντα πόλεις τῆς Κρήτης εἶναι μεταγενέστερη (183 π.Χ.). Στὰ πλαίσια καὶ αὐτῆς τῆς ἡγεμο-

1. "Ο.π. 551, 18 - 9: ... ἄνδρας διακοσίους ὅπλα ἔχοντας, εἰ/ κα μὴ ἐλασσόνων χρειαίαν ἔχοντι Ῥόδιοι.

2. Πρβ. τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ W. W. TARN, *Antigonos Gonatas* (Oxford 1913) 424 - 6 γιὰ τὶς χερσαῖες δυνάμεις τῆς ἐλληνιστικῆς Μακεδονίας.

3. Τὶς περιπτώσεις (1) καὶ (2) εἶχε ἤδη συσχετίσει

μὲ τὶς ὑπὸ ἐξέταση συνθήκες ὁ AD. WILHELM, *Attische Urkunden, I. Teil: Urkunden des korinthischen Bundes der Hellenen*, SB Wien 1911, 34 κέ. (= *Akademienchriften zur griechischen Inschriftenkunde I*, Leipzig 1974, 404 κέ.), ἀλλὰ μόνο ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν γιὰ τὴ μισθοδοσία τῶν στρατιωτῶν.

νικῆς συμμαχίας ἐνὸς βασιλιᾶ μετὰ μιᾶ μεγάλη ομάδα πόλεων μνημονεύονται ξανὰ παρόμοιες κυρώσεις (IC IV. 179, στ. 19 κέ.): . . . ὅσοι δ' [ἂν ἄ]πειθῶσι τῷ παραγ/[γελλομένων ὑπὸ] βασιλέ[ως Εὐμένους] καὶ τῶν ἐκγόνων/[καὶ τῶν ἡγουμένων τῶν Κρηταίων, ἀπο]τινέτωσαν. . . Μετὰ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἐπιγραφή σώζεται μόνο κατὰ τὸ ἄκρο δεξιὸ τμήμα, ὥστε τὰ συμφραζόμενα τοῦ ἀπο]τινέτωσαν δὲν εἶναι πλήρη, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανόν, ὅτι ἡ ἀναφερόμενη ἀπειθεία πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ κυρίως ὡς μὴ συμμετοχὴ στὴ γενικὴ ἐπιστράτευση τῶν συμμάχων¹.

Καὶ οἱ τρεῖς συνθήκες συμμαχίας ποὺ βρέθηκαν νὰ περιέχουν συμβατικὲς κυρώσεις ὅμοιες πρὸς ἐκεῖνες ποὺ συναντήσαμε πρὶν πάντων γιὰ τοὺς Ἐλευθερναίους καὶ τοὺς Ἱεραπύτνιους εἶναι λοιπὸν συνθήκες πολυμελῶν συμμαχιῶν ὑπὸ τὴν ἡγεμονία μιᾶς πόλης (Σπάρτη) ἢ ἐνὸς βασιλικοῦ οἴκου (τῶν Ἀντιγονιδῶν στὴν περίπτωσιν τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας, τῶν Ἀτταλιδῶν στὴν περίπτωσιν τῶν κρητικῶν πόλεων), μιὰ καὶ οἱ δύο τελευταῖες συνθήκες ἔχουν συναφθεῖ πρὸς τοὺς βασιλιάδες καὶ τοὺς ἀπογόνους τοὺς².

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ σκοπιμότητα τῶν συμβατικῶν κυρώσεων, ποὺ ἀποτελοῦν κοινὸ σημεῖο καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν συνθηκῶν. Ὁ ἡγεμόνας μιᾶς μεγάλης συμμαχίας κρατῶν σχεδιάζει τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ στρατοῦ του μετὰ βία, φυσικά, τὴν — ὑπολογισμένη ἀπὸ πρὶν — συνολικὴ στρατολογικὴ δυνατότητα τῆς συμμαχίας. Ἄν ἀρχίσει τὴν ἐφαρμογὴ ὁποιοῦδήποτε στρατηγικοῦ του σχεδίου μετὰ σημαντικὰ κατώτερο ἀπὸ τὸν προβλεπόμενο ἀριθμὸ δυνάμεων, κινδυνεύει σοβαρὰ νὰ ἡττηθεῖ. Ἡ ἀνάγκη λοιπὸν τὰ πολυάριθμα μέλη μιᾶς μεγάλης συμμαχίας νὰ εἶναι συνεπὴ στὴν ὑποχρέωσιν ἀποστολῆς τῶν ἀπὸ πρὶν καθορισμένων δυνάμεων τοὺς στὸ κοινὸ στράτευμα — καὶ τὰ μικρά, ἀλλὰ πολλὰ στρατιωτικὰ τμήματα θὰ δημιουργοῦσαν ὅπωςδὴποτε ἓνα ἀξιόλογο σύνολο — ὁδήγησε στὸν καθορισμὸ τῶν συμβατικῶν αὐτῶν κυρώσεων στὰ τρία παραδείγματα ποὺ ἀναφέρθηκαν³.

1. Ἡ ἐκφραση τῷ παραγ[γελλομένων] εἶναι ἀκριβὲς πολὺ πιθανόν ὅτι πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ μετὰ τὴν ἐιδικὴ ἔννοια: «διατασσόμενες ἐκστρατεῖες, ἐπιστρατεύσεις». Πρβ. τὴ χρῆσιν τοῦ ρήματος στὸ κείμενο τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας τῶν πρώτων Ἀντιγονιδῶν (πρὶν πάντων). Ἐπίσης: PREISIGKE - KIESSLING, s. v. παραγγέλλω (3)· LSJ, s. v. παράγγελμα II b· ALEXIN. 3.65, 90. Οἱ σειρὲς 22 - 4 τῆς ἐπιγραφῆς θὰ μπορούσαν (exempli gratia) νὰ συμπληρωθοῦν σύμφωνα μετὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ὡς ἐξῆς: [διὰ τὰς μήπω ἀποσταλείσας δυνάμεις] τῆς βοήθειας/[κατὰ πόλιν ἐκάστην τῆς ἡμέρας δραχμ]ὰς τριακοσί/[ας - -]. Τὸ ρῆμα ἀπολυθῶσι στὸ στ. 25 μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀναφέρεται στὸ τέλος τῆς κοινῆς ἐκστρατείας καὶ ἡ χρονικὴ ὁρίσιν τῶν ἀντίστοιχων προστίμων (πρβ. γιὰ τὴ «στρατιωτικὴ» χρῆσιν τοῦ ρήματος τῇ συνθήκῃ τοῦ Ἀτταλίου Α' μετὰ τοὺς Μαλλαίους, ὁ.π. (σ. 118, σημ. 1), στ. 28 καὶ XEN. Ἑλλ. VI.5.21, γιὰ παρόμοια δὲ ἐκφραση τὸ ἀντίστοιχο κείμενο τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας πρὶν πάντων).

2. Staatsv. III. 446, στ. 15, πρβ. στ. 142, 147· IC IV. 179, στ. 2, 17, 20.

3. Τὸ θεωρητικὸν σύνολο τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων

μιᾶς συμμαχίας ἢ ὁμοσπονδίας εἶναι ὅπωςδὴποτε δύσκολο νὰ συγκεντρωθεῖ πραγματικὰ σὲ περίπτωσιν πολέμου. Πρβ. γιὰ τὰ ἀρχαῖα δεδομένα π.χ. τὴν περίπτωσιν τῆς Βοιωτικῆς Ὁμοσπονδίας, ἡ ὁποία οὔτε κατὰ τὴν κρίσιμη φάσιν πρὶν ἀπὸ τὴ μάχην τοῦ Δήλιου δὲν φαίνεται νὰ πέτυχε μιὰ καθολικὴ ἐπιστράτευση: βλ. σχετικὰ BUSOLT - SWOBODA, Griechische Staatskunde I, 563 - 4.

Ἡ ἴδια στρατολογικὴ σκοπιμότητα ὅπως στὶς κυρώσεις τῶν ἐξεταζόμενων συνθηκῶν, ἀλλὰ σὲ μικρότερα ὀργανωτικὰ πλαίσια, μπορεῖ βέβαια νὰ ἐντοπισθεῖ καὶ στὶς διατάξεις τῶν ἀθηναϊκῶν νόμων τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὑπόχρεωσιν σὲ στράτευση ποὺ φρόντιζαν νὰ τὴν ἀποφύγουν: ἐναντίον τοὺς ἀπαγγελλόταν κατηγορία «ἀστρατείας», γιὰτὶ ἂν καὶ εἶχαν τὴ νόμιμη ἡλικία καὶ οἱ στρατηγοὶ τοὺς εἶχαν περιλάβει στοὺς καταλόγους τοὺς (δηλ. τοὺς εἶχαν συνυπολογίσει στὴ συνολικὴ δύναμιν τῶν στρατευσίμων), δὲν παρουσιάσθηκαν κατὰ τὴν ἐπιστράτευση. Βλ. ALEXIOY, Κατὰ Ἀλκιβιάδου (I) λιποταξίου, 6· πρβ. J. H. LIPSIIUS, Das attische Recht und Rechtsverfahren II (Leipzig 1908) 452 - 3 μετὰ σημ. 3.

Ἐπομένως καὶ οἱ συνθήκες τοῦ Βασιλιᾶ Ἀντίγονου μετὰ τὴν Ἐλεύθερνα καὶ τὴν Ἱεράπυτνα εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ μὴν εἶναι ἰδρυτικὰ κείμενα μεμονωμένων συμμαχιῶν, ἀλλὰ συνθήκες προσχωρήσεως σ' ἓνα εὐρύτερο συνασπισμὸς ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας.

III. Οἱ Κρήτες τῆς Σελλασίας

Πότε πῆραν κρητικὲς πόλεις μέρος σὲ μιὰ μεγάλη συμμαχία ὑπὸ ἓνα Ἀντιγονίδη βασιλιά; Γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Γονατᾶ κανένα στοιχεῖο δὲν μᾶς μαρτυρεῖ οὔτε μᾶς ἐπιδέχεται ἔστω νὰ θεωρήσουμε πιθανὴ ὁποιαδήποτε εὐρύτερη συμμαχία ὑπὸ τὸ σκῆπτρο τῶν Ἀντιγονιδῶν. Στὴν περίοδο τοῦ Δώσωνα, καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν προετοιμασιῶν τοῦ Μακεδόνα βασιλιᾶ καὶ τῶν Ἀχαιῶν γιὰ τὴν τελικὴ σύγκρουση μετὰ τὴ Σπάρτη τοῦ Κλεομένη Γ', γνωρίζουμε ὅτι ὑπὸ τὴν ἡγεμονία τοῦ Δώσωνα ἀναβίωσε ἡ Ἑλληνικὴ Συμμαχία τῶν Ἀντιγονιδῶν μετὰ μέλη διάφορα ἑλληνικὰ κοινὰ καὶ πόλεις (224 π.Χ.)¹. Σημειώσαμε ἤδη τὴν ὁμοιότητα τοῦ τμήματος μετὰ τὴν συμβατικὴς κυρώσεις στὶς δυὸ ὑπὸ ἐξέταση συνθήκες καὶ στὸ ἀντίστοιχο κείμενο τῆς παλιότερης Ἑλληνικῆς Συμμαχίας τῶν Ἀντιγονιδῶν (302), ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης, ὅτι καὶ στὶς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις ἡ συμμαχία συνάπτεται ὄχι πρὸς ἓνα μεμονωμένο βασιλιά, ἀλλὰ πρὸς τὴ δύναστέρα τῶν Ἀντιγονιδῶν². Οἱ παρατηρήσεις λοιπὸν αὐτὲς καθιστοῦν πολὺ πιθανὴ καὶ μᾶς ὑποδεικνύουν σαφῶς νὰ ἀναζητήσουμε καὶ παραπέρα ἐνισχυτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποψη, ὅτι οἱ ὑπὸ ἐξέταση συνθήκες εἶχαν τὴν ἔννοια τῆς προσχώρησης τῶν δυὸ κρητικῶν πόλεων στὴν Ἑλληνικὴ Συμμαχία τοῦ Ἀντίγονου Δώσωνα.

Ἄν τώρα οἱ δυὸ (καί, πιθανῶς, μερικὲς ἀκόμα) κρητικὲς πόλεις ἐντάχθηκαν πράγματι στὴν Ἑλληνικὴ Συμμαχία τοῦ Δώσωνα, θὰ ἦταν λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ συνέβη πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ ἀναμέτρηση μετὰ τὴ Σπάρτη (μάχη τῆς Σελλασίας 222 π.Χ.), προετοιμασία γιὰ τὴν ὁποία ἀποτελοῦσε — τουλάχιστο σὲ πρώτη φάση — ἡ ὅλη ὀργάνωση τῆς Συμμαχίας. Θὰ ἦταν ἐπομένως σημαντικὸ γιὰ τὴν ἔρευνά μας νὰ διαπιστωνόταν ὅτι στὴ μάχη τῆς Σελλασίας μετεῖχαν Κρήτες ὅχι ὡς ἀπλοὶ μισθοφόροι (μετὰ τὴ συνηθισμένη τους δηλ. ιδιότητα στοὺς μεγάλους ἑλληνιστικοὺς στρατοὺς)³, ἀλλ' ὡς σύμμαχοι τοῦ Ἀντίγονου.

1. Staatsv. III. 507, ὅπου συγκεντρώνονται ὅλες οἱ σχετικὲς πηγὲς καὶ ἡ βιβλιογραφία. Κατὰ τὴ σύστασή της, βέβαια, ἡ συμμαχία αὐτὴ φαίνεται ὅτι εἶχε ὡς μέλη ὄχι ἐπὶ μέρους ἑλληνικὲς πόλεις, ἀλλὰ μόνο κοινὰ πόλεις. Ὁ χαρακτήρας ὅμως αὐτὸς τῆς «συμμαχίας κοινῶν», καὶ ἂν τηρήθηκε ἀρχικὰ χωρὶς ἐξαιρέση, δὲν ἀργῆσε, φυσικά, νὰ μεταβληθεῖ: πρβ. τὴν προσχώρηση τοῦ Σκερδιλιάδα (ΠΟΛ. IV. 29.2 κέ.) τὸ 220 καὶ διάφορων κρητικῶν πόλεων τὴν ἴδια μᾶλλον χρονιά (δ.π. IV.55.1 κέ. Πρβ. F. W. WALBANK, A Historical Commentary on Polybius I, 510).

2. Πρβ. Staatsv. III, δ.π. (σ. 115, σημ. 2 καὶ σ. 120, σημ. 2).

3. Πρβ. G. T. GRIFFITH, The Mercenaries of the Hellenistic World (London 1935) 245· M. LAUNEY, Recherches sur les armées hellénistiques (B.E.F.A.R. 169) I - II, Paris 1949 - 1950, 248 κέ., 659 κέ., 1152 κέ. Ὁ Launey παρατηρεῖ ἐπιγραμματικὰ (276): «...on peut tenir pour assuré que ni un grand royaume, ni une cité, ni un aventurier, ni un prétendant détrôné ne devaient manquer de soldats crétois...». Πρβ. ἐπίσης τὴ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν προβλημάτων ποὺ

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε στὴν ἐξιστόρηση τῆς μάχης τῆς Σελλασίας ἀπὸ τὸν Πολύβιο. Ἐκεῖ, στὴν περιγραφή τῆς παράταξης μάχης ποὺ κατέστρωσε ὁ Δῶσωνα, βρίσκουμε τοὺς Κρῆτες δίπλα στοὺς Ἀκαρνάνες, δηλ. περίπου στὸ κέντρο¹. Ὅτι δὲν ἦταν μισθοφόροι, ἀλλὰ σύμμαχοι τοῦ Δῶσωνα, ὅπως εἶναι βέβαιο γιὰ τοὺς παραστάτες τοὺς Ἀκαρνάνες, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ σαφῶς ὁ ἴδιος ὁ Πολύβιος, ὅταν ἀναφέρει λίγο πῶς κάτω ὅτι ὁ Ἀντίγονος τοὺς μισθοφόρους ἔχων καὶ τοὺς Μακεδόνας, ἀντιπαρατάχθηκε σ' ἄλλη θέση πρὸς τὸ ὑπὸ τὸν Κλεομένη τμήμα τοῦ ἀντίπαλου στρατεύματος². Ὅτι ὁ Πολύβιος δὲν ἀναφέρει τοὺς Κρῆτες στὴν ἀπαρίθμηση τῶν συμμάχων τοῦ Δῶσωνα πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, δὲν ἀντιβαίνει πρὸς τὴ διαπίστωση αὐτή, μιὰ καί — ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ — τὸ ἀριθμητικὸ σύνολο τῶν δυνάμεων τῆς Συμμαχίας ποὺ ἀναφέρει εἶναι ἐλαφρὰ ἀνώτερο ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν ἐπὶ μέρους κατονομαζομένων δυνάμεων³.

Ἄρα — ἀντίθετα πρὸς μιὰ διαδομένη, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἀστήρικτη ὑπόθεση⁴ — οἱ Κρῆτες τῆς Σελλασίας δὲν ἦταν μισθοφόροι τοῦ Μακεδόνα βασιλιᾶ, ἀλλὰ τμήμα τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας. Ὑπῆρχαν λοιπὸν πόλεις τῆς Κρήτης, ποὺ ἀποτελέσαν μέλη τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας ὑπὸ τὸν Δῶσωνα.

IV. Οἱ συμβαλλόμενοι τῆς Ἐλευθέρας καὶ τῆς Ἱεράπυτνας στὶς δυὸ συνθήκες

Δὲν μένει πιά παρὰ νὰ ἐξετάσουμε ἓνα τελευταῖο πρόβλημα: ἂν, ὅπως ὅλα τείνουν νὰ καταδείξουν, οἱ δυὸ ὑπὸ ἐξέταση συνθήκες εἶναι πράγματι πράξεις προσχώρησης στὴν Ἑλληνικὴ Συμμαχία, οἱ συμβαλλόμενοι τῶν Ἐλευθερναίων καὶ τῶν Ἱεραπύτνιων

σχετίζονται μὲ τοὺς Κρῆτες μισθοφόρους τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς στὸν EFFENTERRE, δ.π. 173 - 200, ὁ ὁποῖος τονίζει (197 κέ.) ὅτι στὴν πράξη δὲν ὑπῆρχε ἄλλη οὐσιαστικὴ διαφορὰ μεταξὺ Κρητῶν μισθοφόρων καὶ συμμάχων στοὺς ἐλληνιστικοὺς στρατοὺς ἀπὸ ἐκείνη τῆς ποιότητος (τὰ τακτικὰ σώματα ποὺ ἐστελναν ὡς συμμαχικὲς ἐνισχύσεις οἱ κρητικὲς πόλεις πρέπει νὰ ἦταν καλὺτερα ἐκπαιδευμένα καὶ εὐτακτότερα, γι' αὐτὸ καὶ οἱ σύμμαχοι τῶν Κρητῶν τὰ προτιμοῦσαν). Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμηθεῖ καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀμοιβαιότητας ποὺ διέπει κάθε γνήσια συμμαχικὴ σχέση καὶ πρέπει νὰ διέκρινε μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη περίπτωση (βλ. παρακάτω σ. 125 μὲ σημ. 1).

1. Π.66.6: Ἐπὶ δὲ τούτοις τοὺς Ἀκαρνάνας καὶ Κρητας (mss.) ἐπέβαλε τούτων δὲ κατόπιν ἦσαν διαχίλιοι τῶν Ἀχαιῶν. ... Ἡδὲ ὁ Schorn (1833) πρότεινε νὰ διορθωθεῖ τὸ «Κρητας» τῶν χειρογράφων σὲ «Ἡπειρώτας» καὶ οἱ Büttner - Wobst υἱοθέτησαν τὴ διόρθωση στὴν ἐκδοση τοῦ Πολύβιου (ἀνατ. Stuttgart 1962, πρβ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα γιὰ τὸ χωρίο στὴ σελ. XXIV). Ἐν τούτοις δὲν ὑπάρχει κανένας οὐσιαστικὸς λόγος νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ γραφὴ τῶν χειρογράφων: γιὰ τὴν ἀπουσία τῶν Κρητῶν ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν δυνάμεων τοῦ

Δῶσωνα βλ. παρακάτω ὅτι οἱ Ἡπειρώτες ἀναφέρονται ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις τοῦ βασιλιᾶ, ἀλλὰ ὅχι στὴν παράταξη τῆς μάχης δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, μιὰ καί — ὅπως πολλὰ σωστά παρατηρεῖ ὁ WALBANK, δ.π. τ. I, 280 κέ. — τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς Βοιωτοὺς. Ἡ ἀφήγηση τοῦ Πολύβιου δὲν μπορούσε προφανῶς νὰ ἀναφέρει σὲ κάθε περίπτωση οὔτε ὅλες οὔτε τίς ἴδιες λεπτομέρειες. Ὁ βαθὺς μελετητὴς τοῦ Πολύβιου P. Pédech διατηρεῖ τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων στὴν πρόσφατη ἐκδοση τοῦ κειμένου τῆς σειρᾶς Budé (Paris 1970).

Γιὰ τὴν παράταξη μάχης τοῦ Δῶσωνα καὶ γενικότερα γιὰ τὰ προβλήματα τῆς μάχης τῆς Σελλασίας πρβ.: J. KROMAYER, Antike Schlachtfelder I (Berlin 1903) 210 κέ. μὲ τὸν χάρτη 5· WALBANK, δ.π. 272 κέ. μὲ τὸν χ. 5· πρὸς πρόσφατα, W. KENDRICK PRITCHETT, Studies in Ancient Topography, Part I (Berkeley/Los Angeles 1965) 59 κέ. καὶ J. D. MORGAN, Sellasia Revisited, AJA 85, 1981, 328 - 30.

2. Ὁ.π. 8. Πρβ. WALBANK, δ.π. 281.

3. Π. 65. 2 - 4. Πρβ. KROMAYER δ.π. 228 μὲ σημ.

1· WALBANK, δ.π. 273 κέ.

4. Πρβ. μεταξὺ ἄλλων: GRIFFITH, δ.π. 70· WALBANK, δ.π. 281· EFFENTERRE, δ.π. 185 μὲ σημ. 3.

δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι ὁ «βασιλεὺς Ἀντίγονος» καὶ «οἱ ἔκγονοί» του, δηλ. ὁ δυναστικός οἶκος τῆς τότε Μακεδονίας, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας. Αὐτὸ μᾶς δείχνει τόσο ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀναθήματος γιὰ τὴ Σελλασία στὴ Δῆλο, ποὺ ἀναφέρθηκε πρὶν πάνω, ὅσο καὶ ἡ μεταγενέστερη συνθήκη τοῦ διαδόχου τοῦ Δώσωνα Φίλιππου Ε', ὡς ἡγεμόνα τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας, μετὰ τὸν Ἀντίβαν (215 π.Χ.), τὴν ὁποία ὁ Πολύβιος μελέτησε μᾶλλον στὰ ρωμαϊκὰ ἀρχεῖα καὶ παραθέτει ἔτσι μὲ ἀκρίβεια στὸ ἔργο του¹. Καὶ στὰ δύο αὐτὰ κείμενα συναντᾶται μιὰ τριμερὴς ἔκφραση τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα τοῦ Μακεδόνα βασιλιᾶ εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος: οἱ ἄλλοι δύο εἶναι «οἱ Μακεδόνες» καὶ «οἱ σύμμαχοι» (μὲ ἐλαφρὲς παραλλαγές)². Νεώτερες ἐρευνες τείνουν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ ἔννοια αὐτῆς τῆς ἐκφράσεως ἦταν νὰ τονισθεῖ κυρίως ἡ ἰδιότητα τοῦ Μακεδόνα βασιλιᾶ ὡς ἡγεμόνα τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας, δηλ. ὑπεράνω καὶ τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν συμμάχων³.

Ὑπάρχει λοιπὸν ἡ δυνατότητα νὰ συμπληρωθεῖ ὁ ὅρος «οἱ σύμμαχοι» στὰ σημεῖα τῶν δύο κειμένων, ὅπου ἀναφέρονται οἱ συμβαλλόμενοι τῶν κρητικῶν πόλεων; Προσεκτικὴ μελέτη τῶν δύο ἐπιγραφῶν δείχνει ὅτι σ' ὅλα τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τὸ κείμενο δὲν ἔχει διασωθεῖ πλήρως καὶ στὰ κενὰ ποὺ ὑπάρχουν μπορεῖ νὰ γίνῃ — ὅπως ἤδη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μελέτη αὐτή, ἔχει προταθεῖ — ἡ συμπλήρωση καὶ τοῦ ὅρου «οἱ σύμμαχοι»⁴. Σὲ μιὰ μόνο περίπτωση στὴ συνθήκη μετὰ τὴν Ἐλευθέρνα (στ. 6), δὲν

1. VII. 9.1 κέ. = Staatsv. III. 528. Πρβ. WALBANK, δ.π. II, 42 κέ.

2. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ἀναθήματος βλ. σ. 117 σημ. 1 πρὶν πάνω. Στὸ κείμενο τῆς συνθήκης ἡ τριμερὴς ἔκφραση παίρνει τὶς μορφές: ὑπὲρ αὐτοῦ (sc. Φιλίππου) καὶ Μακεδόνων καὶ τῶν συμμάχων (9.1), ὑπὸ βασιλέως Φιλίππου καὶ Μακεδόνων καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὅσοι εἰσὶν αὐτῶν σύμμαχοι (9.5), Φίλιππος ὁ βασιλεὺς καὶ Μακεδόνες καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ σύμμαχοι (9.7). Ἀξίζει, πάντως, νὰ σημειωθεῖ, ὅτι σὲ μιὰ περίπτωση (9.9: ἐσόμεθα δὲ καὶ ἡμεῖς (sc. Ἀντίβαν etc.) πολέμοιοι τοῖς πολεμοῦσι πρὸς βασιλέα Φίλιππον...) μόνον τὸ ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ ἀρκεῖ γιὰ νὰ δηλωθεῖ περιληπτικὰ τὸ σύνολο τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας, πρὸς τὴν ὁποία συνάπτουν τὴ συνθήκη οἱ Καρχηδόνιοι.

3. Πρβ. ERRINGTON, δ.π. 20 κέ., ἰδ. 31 - 6, ὅπου προβάλλονται σοβαρὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν παλιότερων ἀπόψεων ὡς πρὸς τὴν (πολιτικὴν) ἔννοια τῆς μνείας τῶν «Μακεδόνων» στὰ κείμενα ποὺ ἐξετάζονται ἐδῶ καὶ ἄλλα συναφή. Γιὰ τὶς παλιότερες ἀπόψεις πρβ. κυρίως τὴ σειρά μελετῶν τοῦ A. AYMARD γιὰ τὴ συνταγματικὴ δομὴ τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας (βλ. σ. 124 σημ. 2 παρακάτω)· εἰδικὰ γιὰ τὶς συνθήκες μετὰ τὶς δύο κρητικὰς πόλεις πρβ. τοῦ ἴδιου, *Études d'histoire ancienne* (Paris 1967) σ. 150, σημ. 3 καὶ σ. 223.

4. Αὐτὸ εἶχε ἤδη προτείνει γιὰ τὴ συνθήκη μετὰ τὴν Ἐλευθέρνα, δ.π. στ. 3/4 ὁ M. MUTTELSEE, *Zur Verfassungsgeschichte Kretas im Zeitalter des Hellenismus* (Glückstadt/Hamburg 1925) 12, σημ. 1: ...καὶ Μα-

κεδό/[νας ἢ τοὺς συμμάχους τοὺς] Ἐλευθερναίους... Ὁ ERRINGTON, δ.π. 34 - 5, πρότεινε (e.g.) παρόμοια συμπλήρωση γιὰ τὸ σημεῖο αὐτό: ...πρὸς Ἀντίγονον καὶ Μακεδό/[νας καὶ πρὸς? τοὺς συμμάχους τοὺς] Ἐλευθερναίους... καὶ ἐπὶ πλέον γιὰ τοὺς στίχους 12 - 3 τῆς συνθήκης μετὰ τὴν Ἱεράπυτνα: ...μηδ' ἐτὸς ἐγγόνος μηδὲ Μα/[κεδόνας μηδὲ πρὸς τοὺς συμμάχους] μηδὲ ξενολόγια... Ὁ Muttelsee δὲν συνόδευσεν τὴν συμπλήρωσίν του μὲ ὁποιαδήποτε ἐπιχειρήματα. Ὁ ERRINGTON, δ.π. (μὲ σημ. 98) ἐνδιαφέρθηκε κυρίως νὰ δείξῃ ὅτι ὁ τριμερὴς φραστικὸς τύπος ποὺ ἀναφέρθηκε θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ καὶ ἐδῶ, ὥστε οἱ δύο συνθήκες νὰ μὴν ἀποτελοῦν (τὶς μοναδικὰς) μαρτυρίες γιὰ ἓνα ὑποθετικόν, διμερὲς φραστικόν ὑπο «βασιλεὺς δεῖνα καὶ Μακεδόνες» σὲ ἐπίσημα μακεδονικὰ κείμενα. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὁ Errington περιορίσθηκε νὰ παρατηρήσῃ ὅτι στὴν περίπτωσιν ποὺ αὐτὲς οἱ — κατὰ πλήρως ὑποθετικὴ ἀναλογία προτεινόμενες! — συμπληρώσεις θὰ ἀπέδιδαν τὸ νόημα τῶν ἀντίστοιχων χωρίων, «we are in a position to date reasonably firmly both the treaties after 224, the founding date of Doson's League against Cleomenes». Ἡ ὑπόθεσις αὐτή, ἐκφρασμένη περισσότερο ὡς ἐπιχειρήμα γιὰ τὴν ἀπόδειξιν μιᾶς ἄλλης θέσεως (πρβ. καὶ τὴν προηγ. σημ.), δὲν ἀπασχόλησε τὸν Errington βαθύτερα, ὅπως δείχνει καὶ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ἀναφέρει (δ.π.) «Cretan mercenaries» στὴ μάχῃ τῆς Σελλασίας. Ὅμως μετὰ τὴν οὐσιαστικὴ σύνδεσις τοῦ κειμένου τῶν δύο συνθηκῶν (συμβατικὰς κυρώσεις) μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν Συμμαχίαν τοῦ Δώσωνα καὶ τὶς διαπιστώσεις γιὰ τὴν συμπαράταξιν

φαίνεται να υπάρχει χώρος, για να συμπληρωθούν και οι «Μακεδόνες» και «οί σύμμαχοι». Ίσως όμως εκεί παραλείφθηκε απλώς για λόγους συντομίας ο ένας απ' τους δυο όρους, όπως πιο πάνω στην ίδια επιγραφή (στ. 3/4) δεν αναφέρονται οι «έκγονοι» του βασιλιᾶ¹.

Έτσι οι δυο συνθήκες που εξέτάσαμε, κι από την άποψη αυτή, δηλ. ως προς το φραστικό τύπο «'Αντίγονος και Μακεδόνες» (τμήμα, όπως αποδείχθηκε, του αναφερθέντος τριμερούς φραστικού τύπου) δεν είναι μεμονωμένη και δυσεξήγητη περίπτωση που θα έπρεπε αναγκαστικά να έρμηνευθεί σε συνδυασμό με μια ευρείας διάδοσης, αλλά και αμφιλεγόμενη θεωρία για τη συνταγματική σχέση βασιλιᾶ και λαού στο βασίλειο της Μακεδονίας². Αντίθετα, εντάσσονται σε μια γνωστή σειρά μαρτυριών για τον επίσημο τίτλο της 'Ελληνικής Συμμαχίας του Δώσωνα και των διαδόχων του.

V. Συμπεράσματα

Οι ένδειξεις λοιπόν είναι τελικά πολλές και αρκετά βαρύνουσες, ώστε να τους αποδώσουμε αξία αποδείξεων. 'Η 'Ελεύθερα και ή 'Ιεράπυτνα συνήψαν τις συνθήκες αυτές με τον Δώσωνα κι εντάχθηκαν έτσι στον οργανισμό της 'Ελληνικής Συμμαχίας.

'Η διαπίστωση αυτή έχει πολύπλευρη σημασία και παρέχει δυνατότητες για περαιτέρω έρευνα. 'Ας σημειωθεί έδω μόνο ότι:

α) αποκτούμε έτσι νέα, αυθεντικά και αναλυτικά στοιχεία για την έσωτερική οργάνωση της 'Ελληνικής Συμμαχίας του Δώσωνα³, της τελευταίας μεγάλης πολιτικής

Κρητών συμμάχων του στη Σελλασία, μια τέτοια συμπλήρωση των δυο κειμένων είναι απόλυτα αρμόζουσα. 'Από παλαιογραφική άποψη (αριθμός γραμμάτων προς συμπλήρωση), πάντως, τα δυο επίμαχα χωρία (δ.π.) θα ήταν καλύτερο να αποκατασταθούν ως έξης: ...πρ]ός 'Αντίγονον και Μακεδό/[νας και τους συμάχους αὐτῶν τοὺς] 'Ελευθερναίους. ... (στο κενό συμπληρώνονται 28 γρ.), μη]δὲ τὸς ἐγγόνους μηδὲ Μα/[κεδόνων μηθένα και τῶν συμμάχων αὐτῶν] μηδὲ ξενολόγια. ... (32 γρ.). Πρβ. ΠΟΛ. VII. 9. 5.

1. Πρβ. και σ. 123 σημ. 2 πιο πάνω (για τη δυνατότητα να συντέμνεται ο τριμερής τύπος).

2. 'Η θεωρία αυτή, που θέλει να αναγνωρίσει στην αρχαία Μακεδονία τα χαρακτηριστικά μιᾶς «ἐθνικῆς» (και όχι «προσωπικῆς») μοναρχίας, ανάγεται ήδη στον M. HOLLEAUX, BCH 1907, 98 (=Études d'épigraphie et d'histoire grecques III, Paris 1968, 58), ο οποίος, ερμηνεύοντας την επιγραφή του ἀναθήματος της Σελλασίας, της έδωσε και την κλασική της διατύπωση: «La nation ne s'est pas identifiée avec le roi: elle subsiste à côté de lui; le roi n'agit point au lieu et place de la nation, mais de concert avec elle». Τις απόψεις του Holleaux ανέπτυξε κι επεξεργάστηκε αργότερα συστηματικά κυρίως ο A. AYMARD σε μια σειρά μελετών, όπου σχηματίζεται μια συνολική εικόνα για το πολιτεια-

κό σύστημα της μακεδονικῆς μοναρχίας: Le protocole royal grec et son évolution, στις Études d'histoire ancienne, 73 κέ. (=REA 50, 1948, 232 κέ.). Βασιλεὺς Μακεδόνων, δ.π. 100 κέ. (=RIDA 4, 1950, 61 κέ.). L'institution monarchique, δ.π. 123 κέ. (=Relazioni del X Congr. intern. di scienze storiche (Roma, 4 - 11.9.1955) τ. II, 215 κέ.). Sur l'assemblée macédonienne, δ.π. 143 κέ. (=REA 52, 1950, 115 κέ.). Την ορθότητα των απόψεων αὐτῶν, που είχαν καταστεί περίπου communis opinio, ἀμφισβήτησε πρόσφατα και διεξοδικά ο ERRINGTON, δ.π. και στην πιο πρόσφατη μελέτη του: The Nature of the Macedonian State under the Monarchy, Chiron 8, 1978, 77 κέ. (ἐκεῖ και περαιτέρω βιβλιογραφία). 'Ο Errington προτιμάει να δεχθεῖ, ότι ή βασιλική έξουσία στην αρχαία Μακεδονία δὲν ὑφίστατο κανένα συνταγματικό περιορισμό ἀπὸ οποιασδήποτε μορφῆς λαϊκή εκπροσώπηση. Παράλληλες απόψεις ἀνέπτυξε ο Éd. LÉVY, La monarchie macédonienne et le mythe d'une royauté démocratique, Ktema 3, 1978, 201 - 25.

3. Δὲν μπορεῖ, πάντως, να θεωρηθεῖ βέβαιο, ότι ὁ λαὸς τα στοιχεία και οἱ ὅροι τῶν δύο συνθηκῶν ἀντιστοιχοῦν στὸ ἰδρυτικὸ κείμενο τῆς 'Ελληνικῆς Συμμαχίας τοῦ Δώσωνα. 'Οπωσδήποτε και ή ἰδιαιτερότητα τῶν κρητικῶν πραγμάτων ἀλλὰ και ή ἴδια ή μορφή τῆς προσχώρη-

καὶ στρατιωτικῆς συσπείρωσης τῶν Ἑλλήνων πρὶν ἀναφανοῦν τὰ «ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφη» τῆς Ρωμαϊκῆς ἀπειλῆς, καὶ

β) ἐνισχύεται ἡ ἄποψη, πῶς οἱ κρητικὲς πόλεις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν εἶναι μόνο πηγὲς ἀνθρώπινου δυναμικοῦ γιὰ τοὺς στρατοὺς τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλιάδων — μιὰ ἄποψη, τὴν ὁποία εὐνοοῦσε ἀναγκαστικὰ καὶ ἡ μέχρι τῶρα ἐρμηνεία τῶν δυο ἐπιγραφῶν ὡς (περίπου) συμβολαίων ἐκμισθώσεως στρατιωτῶν —, ἀλλὰ, συνδεόμενες ὅλο καὶ σταθερότερα μετὰ τὶς ἐξελίξεις στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, μποροῦσαν νὰ παίζουσι πιά μετὰ ἀνέση καὶ σχετικὴ ἰσοτιμία τὸ ρόλο τοὺς στίς διεθνεῖς σχέσεις τῆς ἐποχῆς¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ συμμετοχὴ μερικῶν (τουλάχιστον) κρητικῶν πόλεων σὲ μιὰ ἰσχυρὴ καὶ εὐρύτερη συμμαχία ὑπὸ τὴν ἡγεσίᾳ τῆς Μακεδονίας, ποὺ τοὺς δημιουργοῦσε ὑποχρεώσεις ἀλλὰ καὶ δικαιώματα νὰ ἐπικαλεσθοῦν ἐξωκρητικὴ βοήθεια, θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ὁδηγοῦσε ἀναγκαστικὰ σὲ μιὰ — ἄγνωστη γιὰ παλιότερα χρόνια — ἰσχυροποίηση καὶ ἐπισημοποίηση τῶν ἀντιπτολεμαϊκῶν τάσεων στὸ νησί. Ἡ ἐνίσχυση ὅμως αὐτῇ τῶν συμμάχων τῆς Μακεδονίας ἦταν φυσικὸ νὰ ξαναφουντώσει τοὺς λανθάνοντες ἐνδοκρητικὸς ἀνταγωνισμοὺς καὶ νὰ ὁδηγήσει κυρίως σὲ σύγκρουση μετὰ τὶς ἡγεμονικὲς βλέψεις τῆς Κνωσοῦ, τῆς παραδοσιακῆς ἐκπροσώπου τῆς πτολεμαϊκῆς ἐπιρροῆς στὴν Κρήτη. Δὲ θὰ ἦταν λοιπὸν ὑπερβολὴ νὰ διακρίνουμε στίς ὑπὸ ἐξέταση συνθήκες τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς ἐξελέξεως ποὺ θὰ ὁδηγοῦσε ἀκριβῶς στὸ γνωστὸ «πόλεμο τῆς Λύττου», ὁ ὁποῖος δίχασε καὶ ταλαιπώρησε τὸ νησί σὲ λίγα χρόνια (221 - 219 π.Χ.)².

ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ

Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἀρχαιότητος
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

σ η ς (ὄχι συμπερίληψης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ) στὴν Ἑλληνικὴ Συμμαχία πρέπει νὰ ἄφηνε στὴν περίπτωσιν τῶν δυο κρητικῶν πόλεων περιθώρια γιὰ ἰδιαίτερους διακανονισμοὺς. Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψιν τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ συναρθεῖσα πόλις ἐκκλητὸς (Ἐλευθ., στ. 21 - 2· Ἱερ., στ. 24 - 5), ὅπου θὰ καταβαλλόταν τὸ πρόστιμο γιὰ τὴν παράβαση τῶν συνθηκῶν, ἦταν ὅρος καὶ τῆς ἰδρυτικῆς συνθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας.

1. Τὴν μέχρι τῶρα ἐπικρατέστερη ἐρμηνεία τῶν δυο συνθηκῶν ἐξέφρασε ἐπιγραμματικὰ ὁ H. H. SCHMITT, ὁ.π. 197 (γιὰ τὴν περίπτωσιν τῆς Ἐλευθέρνas): «Trotz der Einseitigkeit der Bestimmungen zu ungunsten Eleuthernas... dürfte der Vertrag nicht die Begründung einer Abhängigkeit der Stadt zum Inhalt und Ziel gehabt haben; viel mehr erscheint hier im Gewand eines Bündnisses ein Kontrakt, der die Miete von Soldtruppen durch den König regeln und durch Androhung von Konventionalstrafen sichern soll.» Ἀκριβῶς ὅμως ἡ δυνατότητα τῶν δυο κρητικῶν πόλεων νὰ ζητοῦν, σύμφωνα μετὰ τὶς συνθήκες, καὶ αὐτές — ἔστω ὑπὸ ἀνίστους ὅρους (βλ. παραπάνω) — βοήθεια ἀπὸ τὸν βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας καὶ τοὺς συμμάχους του δείχνει, ὅτι οἱ κρητικὲς πόλεις ἦταν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ σὲ θέση νὰ πετύχουν μιὰ πραγματικὴ σχέση συμμαχίας,

προκειμένου νὰ διαθέσουν τοὺς στρατιῶτες τοὺς γιὰ πολέμους σκοποὺς ἄλλων.

Ἀπὸ ὅσα στοιχεῖα διαθέτουμε φαίνεται ὅτι μέχρι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μόνο οἱ κρητικὲς πόλεις ποὺ εἶχαν δεσμοὺς συγγενείας μετὰ τὴ Σπάρτη εἶχαν ἐξασφαλίσαι μ' αὐτὴ καὶ μιὰ συμμαχικὴ σχέση ποὺ νὰ προβλέπει (ἢ ἔστω νὰ δημιουργεῖ τὴν ἠθικὴ ὑποχρέωση) γιὰ ἀμοιβαία στρατιωτικὴ βοήθεια: πρβ. τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Ἀρχίδαμου Γ' (346) καὶ τοῦ Ἀρέως Α' (273) στὴν Κρήτη (ΔΙΟΔ. XVI. 62.4, ΠΛΟΥΤ. Πύρρ. 27.2, 29.11. Πρβ. EFFENTERRE, ὁ.π. 175, 245 - 6, 248 καὶ ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗ, ὁ.π. 25 - 6, 47 - 8.

2. Γιὰ τὴν προϊστορία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ «πολέμου τῆς Λύττου» (ΠΟΛ. IV. 53 κέ.) πρβ. ἰδ. τὴν ἀκόμη βασικὴ μελέτη τοῦ G. CARDINALI, La guerra di Litto, Riv. di Fil. 33, 1905, 519 - 51. WALBANK, ὁ.π. I, 507 κέ. EFFENTERRE, ὁ.π. ἰδ. 158 κέ., 253 κέ.

Ἡ παλιότερη συμμετοχὴ κρητικῶν πόλεων στὴ συμμαχία ὑπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σπάρτη κατὰ τῆς Μακεδονίας στὸ Χρεμωνίδειο πόλεμο φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ἐσωτερικὸ ἀντίκτυπο στὸ νησί, γιὰτὶ οἱ Μακεδόνες θὰ βρῆκαν ἐκεῖ ἐλάχιστὴ ἢ καθόλου ὑποστήριξη (πρβ. EFFENTERRE, ὁ.π. 249 καὶ σ. 116 σημ. 1 πρὸ πάνω).

ZUSAMMENFASSUNG

BEMERKUNGEN ZU STAATSV. III. 501, 502

Die Verträge eines Königs Antigonos mit den kretischen Städten Eleutherna und Hierapytna, deren historische Einordnung bisher umstritten bleibt, sollten aufgrund der darin enthaltenen Konventionalstrafen als Beitrittsverträge zum Hellenenbund des Antigonos Doson gedeutet werden. Dazu paßt sowohl die bezeugte Teilnahme kretischer Verbündeter des Doson an der Schlacht bei Sellasia wie auch die Möglichkeit, den Text der zwei Verträge so zu ergänzen, daß neben Antigonos und den Makedonen auch "die Verbündeten", d.h. die Mitglieder des Hellenenbundes, als Signatäre dieser Verträge mit den zwei kretischen Städten erscheinen.

K. BURASELIS

ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΑ ΠΟΡΤΡΑΪΤΑ 2ΟΥ - 5ΟΥ Μ.Χ. ΑΙΩΝΑ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Τὰ υστερορωμαϊκά πορτραῖτα ἀπαρτίζουν καὶ στὴν Ἑλλάδα μιὰ μικρὴ σχετικὰ ἀλλὰ πολὺ ἀξιόλογη ὁμάδα. Τὸ παρακάτω ἄρθρο ἀναφέρεται σὲ πορτραῖτα ποὺ βρίσκονται στὶς Ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ τοποθετοῦνται χρονολογικὰ ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, 193 - 211 μ.Χ., ὡς τὸν 5ο μ.Χ. αἰ. Τὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, 193 - 235 μ.Χ., χαρακτηρίζει μυστικοπαθὴς ἔκφραση, σμιχτὰ πυκνὰ φρύδια καὶ μεγάλες προτομές. Ἡ συριακῆς καταγωγῆς γυναίκα τοῦ αὐτοκράτορα Σεπτίμιου Σεβήρου, ἡ Ἰουλία Δόμνα, 193-217 μ.Χ., κόρη τοῦ Ἀρχιερέα τοῦ Ἡλίου Βασιανοῦ, γεννημένη στὰ Ἑμεσα τῆς Συρίας, φέρει στὰ πορτραῖτα τῆς τὰ παραπάνω ἀτομικὰ καὶ φυλετικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ κυριαρχοῦν στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς. Τὰ ἰδιωτικὰ πορτραῖτα ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια τεχνοτροπία. Ὅπως πάντα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου (27 - 14 μ.Χ) τὸ πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῆς αὐτοκράτειρας ἐπιβάλλεται καὶ κατευθύνει τὴν τέχνη. Ὁ Σεπτίμιος Σεβήρος, 193 - 211 μ.Χ., ἀπὸ τὴ Leptis Magna τῆς Ἀφρικῆς, ἀν καὶ εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς δυναστείας τῶν στρατιωτῶν αὐτοκρατόρων, συνεχίζει τὴν παράδοση τῶν φιλοσόφων αὐτοκρατόρων μὲ τὰ μακριὰ κατσαρὰ μαλλιά καὶ γένεια. Οἱ μετὰ ἀπ' αὐτὸν αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας, Καρακάλλας, 211 - 217 μ.Χ., Ἐλαγάβαλος, 218 - 222 μ.Χ., καὶ Ἀλέξανδρος Σεβήρος, 222 - 235 μ.Χ., ἔχουν τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια κοντά. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Γαλιανοῦ, 253 - 268 μ.Χ., χαρακτηρίζεται ἀπὸ πνευματικότητα στὴν ἔκφραση. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Τετραρχῶν, 284 - 306 μ.Χ., τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται σχηματικὰ (ἀγάλματα τετραρχῶν στὴ Βενετία), ὅπως καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου, 306 - 337 μ.Χ., καὶ ἀργότερα. Τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ δὲν ἔχουν τὴν ἀκρίβεια καὶ πιστότητα ποὺ ὡς τώρα συναντούσαμε στὴ ρωμαϊκὴ τέχνη καὶ ἦταν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς. Ἀνεικονικὰ καὶ μὲ ἔκδηλη τὴν ἔκφραση πνευματικῆς ἐξαύλωσης εἶναι τὰ περισσότερα πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἡ τέχνη ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ στὴν προβυζαντινὴ αὐτὴ περίοδο.

336. Πορτραῖτο¹ ἡλικιωμένου γενειοφόρου ἀνδρα, στὸν τύπο φιλοσόφου (πίν. 45α). Τὰ μαλλιά σὲ ζῶνες ἀπὸ ἀντιθετικούς μνηοειδεῖς βοστρύχους καλύπτουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου. Τὸ περὶ ἱμάμιμα τοῦ προσώπου εἶναι μακρόστενο, πάνω ἀπὸ τὴ ρίζα

1. Ἀποθήκες. Λεῖπουν τμήματα τοῦ κεφαλοῦ πάνω, ἡ ἄκρη τῆς μύτης, τμήματα τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ καὶ ὁ λαίμκος ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα ἀριστερά. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.335 μ., ὕψ. προσ. 0.281 μ., πλάτ. κεφ. 0.225 μ.,

πλάτ. κροταφ. χώρου 0.152 μ. Τρίτη διάσταση 0.245 μ. SYBEL 636. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 245, ἀρ. 336. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 72, ἀρ. 328 - 249.

τῆς μύτης ἀριστερὰ τριγωνικὸ ἄνοιγμα. Βαθιᾶς ρυτίδες χαράζουν τὸ μέτωπο, στὴ ρίζα τῆς μύτης δύο συγκλίνουσες λοξὲς ρυτίδες. Τὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου προεξέχει ἔντονα. Βαθιὰ σκαμμένες εἶναι οἱ κόγχες τῶν ματιῶν. Τὰ φρύδια εἶναι πυκνὰ καὶ προεξέχουν. Τὰ βλέφαρα μὲ σαφήνεια δοσμένα. Ἰριδα καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Ἡ κόρη ἔχει σχῆμα πέλτης. Βαθιὰ χαραγμένες εἶναι οἱ ρινοπαρακλινεῖς γραμμές, τὸ πλαδαρό, γερρασμένο δέριμα ἀναδιπλώνεται σὲ πτυχή. Ἐντονη διαφοροποίηση τῶν ὀγκῶν παρατηρεῖται στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ πάνω χεῖλος σκεπάζεται ἀπὸ τὸ μεγάλο μουστάκι. Τὸ κάτω ἔχει ἀσαφὲς περίγραμμα, ἡ στοματικὴ σχισμὴ εἶναι φαρυδιά. Ἡ γενειάδα μακριὰ κυματιστή, μὲ ἔντονη χρῆση τρυπανιοῦ. Χρονολογεῖται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, 193 - 211 μ.Χ.

1886. Πορτραῖτο¹ ὄριμου γενειοφόρου ἄνδρα (πίν. 45β). Τὰ μαλλιά σὲ μηνοειδεῖς βόστρυχους εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἔμπρός. Πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι τριγωνικὸ ἄνοιγμα. Στὴν περιοχὴ μπροστὰ ἀπὸ τ' αὐτιά βόστρυχοι. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι σχεδὸν τετραγωνικόν. Τὸ μέτωπο στὸ κάτω μέρος του εἶναι διογκωμένο. Τὰ μακριὰ κλειστὰ τόξα τῶν φρυδιῶν εἶναι πυκνὰ καὶ δηλώνονται μὲ βαθιὲς καμπύλες ἐγχάρακτες γραμμές. Βλέφαρα λεπτά, ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη εἶναι βαθιὰ σκαμμένη καὶ ἔχει σχῆμα πέλτης. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν διακρίνεται ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν βλεφάρων εἶναι διογκωμένο καὶ δηλώνεται μὲ διπλὴ γραμμὴ. Ἡ διεύθυνση τοῦ βλέμματος εἶναι στραμμένη ἐμφαντικὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Μὲ λοξὲς πτυχὲς δηλώνονται οἱ ρινοπαρακλινεῖς γραμμές. Τὸ πάνω χεῖλος καλύπτεται ἀπὸ τὸ πυκνὸ μουστάκι. Ἡ στοματικὴ σχισμὴ εἶναι φαρυδιά. Τὰ γένεια σγουρὰ ἀποδίδονται σὲ μηνοειδεῖς βόστρυχους. Στὸ σημεῖο ποὺ τελειώνουν τὰ γένεια ὑπάρχει διαχωριστικὴ ἐγχάρακτη γραμμὴ. Τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, 193 - 211 μ.Χ.
528. Πορτραῖτο² γενειοφόρου ὄριμου ἄνδρα πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος, πολὺ κατεστραμμένο (πίν. 45δ). Λεῖπει τὸ κάτω μέρος του ἀπὸ τὸ ὕψος περίπου τοῦ κάτω χείλους. Φλογοειδεῖς βόστρυχοι καλύπτουν τὸ κεφάλι καὶ πέφτουν ἄταχτα πάνω στὸ μέτωπο. Ἐχει μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν. Τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, 193 - 211 μ.Χ. Φέρει τὸν τύπο κόμμωσης τοῦ Σάραπη.
554. Πορτραῖτο³ γενειοφόρου ἡλικιωμένου ἄνδρα (πίν. 45γ). Μαλλιά καὶ γένεια δοσμένα σὲ ζῶνες ἀπὸ μηνοειδεῖς ἀντιθετικὸς βόστρυχους. Ἐχει πρόσωπο μακρόστενο. Τὸ μέτωπο εἶναι ψηλὸ καὶ ἔχει σχῆμα τραπεζοειδές. Τὰ φρύδια πυκνὰ δηλωμένα μὲ ἐγχάρακτες γραμμές σ' εὐθεία σχεδὸν γραμμὴ. Οἱ κόγχες τῶν ματιῶν βαθιές, τὰ μάτια μικρὰ στενόμακρα. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων δηλωμένο μὲ διπλὴ χαρακτὴ γραμμὴ. Ἐχει μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν. Τὰ γένεια κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι χωρίζονται στὴ μέση.

1. Ἀποθήκες. Λεῖπει ἡ μύτη, τμήμα τοῦ μουστακιοῦ, τμήμα τοῦ κάτω χείλους, τὸ σαγόνι, μεγάλο τμήμα τῆς γενειάδας καὶ μεγάλο τμήμα τοῦ λαιμοῦ δεξιὰ. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. σὲ τάφο μαζί μὲ τὸ γυναικεῖο κεφάλι ἀρ. εὐρ. 1887 (ΑΕ 1979, Μελέτες, σ. 227 κ. πίν. 70), ποὺ βρίσκεται στὶς Ἀποθήκες τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Ἀπολείψματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. Ὀλικ. ὕψ. κεφ. 0.30 μ., σωζ. ὕψ. κεφ. 0.29 μ., σωζ. ὕψ. προσ. 0.222 μ., πλάτ. κεφ. 0.203 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.15 μ. Τρίτη διάσταση 0.225 μ. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 328, ἀρ. 1866;

2. Ἀποθήκες. Λεῖπει ἡ μύτη, τὰ χεῖλη, τμήμα ἀριστερὰ πίσω καὶ τμήμα τῶν βοστρύχων. Βρέθηκε στὸν Πειραιᾶ. Ἀπολείψματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο

πεντελικόν. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.26 μ., ὕψ. προσ. 0.16 μ., πλάτ. κεφ. 0.24 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.15 μ. Τρίτη διάσταση 0.248 μ. SYBEL 712. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, δ.π. 287, ἀρ. 528. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 86, ἀρ. 528 - 531.

3. Ἀποθήκες. Λεῖπει ἡ μύτη, τὰ χεῖλη, τμήματα τῶν αὐτιῶν καὶ ὁ λαιμός. Ἀπολείψματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Μάρμαρο πάριο. Δῶρο ἀπὸ τὸν Ἀλέξ. Κυριακοῦ. Εὐρ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 2230. Ὀλικ. ὕψ. 0.343 μ., ὕψ. κεφ. 0.343 μ., ὕψ. προσ. 0.274 μ., πλάτ. κεφ. 0.212 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.154 μ. Τρίτη διάσταση 0.227 μ. SYBEL 734. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, δ.π. 292, ἀρ. 554. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 88, ἀρ. 554.

- Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου πολὺ φθαρμένη. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης καὶ ἡ τεχνοτροπία τοποθετοῦν τὸ κεφάλι χρονολογικὰ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, 193-211 μ.Χ.
3681. Πορτραῖτο¹ γενειοφόρου ὄριμου ἄνδρα πολὺ κατεστραμμένο (πίν. 46α). Τὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα σὲ ἄταχτους βόστρυχους. Στὸ μέτωπο ἔχει ρυτίδες. Τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, 193 - 211 μ.Χ.
427. Προτομή² νέου ἄνδρα πάνω σὲ κυκλικὴ βάση (πίν. 46β). Φοράει ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει ἐλεύθερο τὸ δεξιὸ ὤμο καὶ τὸ στήθος. Τὸ κεφάλι καλύπτεται ἀπὸ μικροὺς σπειροειδεῖς καὶ μηνοειδεῖς βόστρυχους. Τὸ κεφάλι καὶ τὸ πρόσωπο ἔχουν σχῆμα σφαιρικό. Τάση ἀποστρογγύλευσης τῶν ἐπιφανειῶν εἶναι ἐκδηλῆ στὸ κεφάλι καὶ στὸ πρόσωπο, εἰδικὰ στὴν περιοχὴ τῶν παρειῶν, μὲ τὰ διογκωμένα ζυγωματικά ὀστά. Τὸ μέτωπο εἶναι τετράγωνο, μὲ ἐλαφρὴ βάθυνση στὸ μέσο του καὶ προεξέχει στὸ κάτω μέρος του παρουσιάζοντας κάποια διακίνηση τῶν μυῶν στὸ σημεῖο αὐτό. Τὸ σχῆμα τῶν φρυδιῶν εἶναι δοσμένο σὲ ὀρθὴ γωνία σχεδόν. Οἱ βολβοὶ τῶν ματιῶν εἶναι διογκωμένοι. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη ἔχει σχῆμα πέλτης. Στὸ δεξιὸ μάτι διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων σχηματίζει καμπύλη γραμμὴ καὶ εἶναι σφιχτὰ τεταμένο πάνω στὸ μάτι. Στούς κροτάφους βαθουλώματα (ἰδιαίτερα δεξιά). Τὰ μάτια κάπως ἀσυμμετρικὰ τοποθετημένα (τὸ ἀριστερὸ χαμηλότερα) καὶ ὁ βολβὸς πιὸ ἐπίπεδος. Τὸ στόμα κλειστό, μὲ λεπτὴ στοματικὴ σχισμὴ, τὸ πάνω χεῖλος λεπτό, τὸ κάτω σαρκῶδες. Πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος εἶναι δηλωμένο τὸ μουστάκι. Τὸ κεφάλι ἔχει ἔντονη κλίση πρὸς τὰ δεξιά. Στυλιζαρισμένη ἔκφραση προσώπου. Στὸ λαιμό, ποὺ εἶναι χονδρός, διακρίνεται ἡ σφαγὴ καὶ μία ρυτίδα. Δηλωμένες εἶναι οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τοῦ στέρνου καὶ τοῦ στήθους. Δεξιά στὸ στήθος πάνω ἀπὸ τὴ θηλὴ ἡ σάρκα εἶναι πλαδαρὴ· ἔτσι ὑπάρχει κάποια ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ προσώπου ποὺ παρουσιάζεται νεώτερο καὶ τοῦ σώματος ποὺ δείχνει ἄνδρα ὄριμης ἡλικίας. Τ' αὐτιά εἶναι λεπτὰ καὶ πεταχτὰ (αὐτὸ φαίνεται στὸ δεξιὸ ποὺ σώζεται). Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Καρακάλλα, 211 - 217 μ.Χ.
2727. Πορτραῖτο³ ὄριμου ἄνδρα σὲ μέγεθος πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ (πίν. 46γ). Ἔργο ἀξιόλογου καλλιτέχνη. Ἐχει περίγραμμα προσώπου πλατὺ ὠσειδές. Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σὲ μηνοειδεῖς μακροὺς βόστρυχους. Τὸ κεφάλι στὴν πίσω ὄψη του εἶναι πεπλατυσμένο. Στὸ κέντρο τοῦ μετώπου μπούκλα μεταξὺ δύο ἀνοιγμάτων. Τὸ κάτω μέρος τοῦ ψηλοῦ μετώπου προεξέχει ἔντονα καὶ σκιαζεῖ τὰ μάτια. Στὸ μέσο τοῦ μετώπου ὑπάρχει αὐλάκωση καὶ δύο ἀβαθεῖς διαγώνιες ρυτίδες στὴ ρίζα τῆς μύτης. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι ἄδρά. Τὰ φρύδια, δοσμένα σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ, εἶναι δηλωμένα μὲ μικρὲς λοξὲς ἐγχάρακτες γραμμές. Τὰ στενόμακρα μάτια εἶναι βαθιὰ στὶς κόγχες τους τοποθετημένα, πλαισιωμένα ἀπὸ λεπτότατα βλέφαρα, μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ σχεδιασμένα. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη βαθιὰ σκαμμένη, ἔχει σχῆμα πέλτης. Δεξιά διακρίνεται ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο χεῖλος ποὺ προεξέχει ἔντονα βαθύνσεις καὶ διαγώνιες αὐλακώσεις. Σκεπτικιστικὴ καὶ φιλοσοφικὴ διάθεση εἶναι

1. Ἀποθήκες. Σώζεται τὸ μέτωπο, τμήματα τῶν ματιῶν καὶ ἡ περιοχὴ τῶν παρειῶν. Λείπει ἡ μύτη, τὸ στόμα, τὰ αὐτιά καὶ ὁ λαιμός. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.287 μ., ὕψ. προσ. 0.201 μ., πλάτ. κεφ. 0.20 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.145 μ.

2. Ἀποθήκες. Λείπει τμήμα πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι, ἡ ἄκρη τῆς μύτης, τμήματα τῶν αὐτιῶν καὶ τοῦ ἱματίου. Ἀπολεπίσματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὑψ. προσ. 0.64 μ., ὕψ. κεφ. 0.243 μ., ὕψ. προσ. 0.187 μ.,

πλάτ. κεφ. 0.205 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.13 μ., τρίτη διάσταση 0.22 μ., πλάτ. προσ. 0.50 μ., βάθος προσ. 0.17 μ.

Στὸν Καστριώτη ἀναφέρεται ἄλλο ἔργο ποὺ ἔχει τὸν ἴδιο ἀριθμὸ 427, ἐπίσης καὶ στὸν Καββαδία.

3. Ἀποθήκες. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. Ὀλικ. ὕψ. 0.394 μ., ὕψ. κεφ. 0.305 μ., ὕψ. προσ. 0.214 μ., πλάτ. κεφ. 0.23 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.145 μ., τρίτη διάσταση 0.227 μ.

- ἐκδηλη στὸ πρόσωπο, ιδιαίτερα στὰ μάτια μὲ τὸ διαπεραστικὸ στοχαστικὸ βλέμμα. Ἐντονα δηλώνονται οἱ ρινοπαρειαικὲς γραμμές. Τὸ στόμα μικρὸ, τὸ πάνω χεῖλος καλύπτεται ἀπὸ τὸ μεγάλο μουστάκι, τὸ κάτω εἶναι λεπτὸ καὶ σφιγμένο, στὸ μέσο μικρὴ βάθυνση τονίζει τὴ φυσικότητά του. Παρατηρεῖται ἔντονη διαφοροποίηση τῶν ὀγκων. Τὰ γένεια κυματιστά. Ὁ λωβὸς τῶν αὐτιῶν σαρκώδης. Τὸ κεφάλι προοριζόταν γιὰ ἔνθεση σὲ ἄγαλμα ἱματιοφόρου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τελείωμα τοῦ λαιμοῦ ἀριστερά. Στὸ λαιμὸ διακρίνεται ἡ σφαγή. Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡλιογάβαλου, 218 - 222 μ.Χ.
335. Πορτραῖτο¹ νέου ἀνδρα (πίν. 46δ). Τὰ μαλλιά σὲ ζῶνες ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ μνηοειδεῖς ἀντιθετικούς βόστρυχους καλύπτουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου καὶ σχηματίζουν πάνω ἀπὸ τὸ κέντρο του τριγωνικὸ ἄνοιγμα. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές, ἔχει ἄδρὰ χαρακτηριστικά. Τὰ μεγάλα σμιχτά, πυκνά, παχιά φρύδια εἶναι δηλωμένα μὲ λοξὲς ἐγγάραιες γραμμὲς σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ. Μὲ σαφὴν μεταλλικὴ εἶναι σχεδιασμένα τὰ πάνω βλέφαρα. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη ἔχει σχῆμα πέλτης. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων λεπτὸ καὶ καμπύλο. Κάτω ἀπὸ τὰ μάτια βαθύνσεις. Ἡ περιοχὴ τῶν ζυγωματικῶν ὀστέων ἐλαφρὰ διογκωμένη. Κάτω ἀπὸ τὴ μύτη διακρίνεται τὸ φίλτρο. Τὰ χεῖλη σαρκώδη μὲ ἀσαφὲς περίγραμμα, βαθιὰ καὶ λεπτὴ εἶναι ἡ στοματικὴ σχισμὴ. Τὸ σαγόνι προεξέχει ἔντονα. Ἐκφραση μυστικοπάθειας εἶναι διάχυτη στὸ πρόσωπο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ κεφαλιοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡλιογάβαλου εἶναι σωστή. Μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ποὺ ἡ Bergmann (Studien zum römischen Porträts des 3. Jahrh. n. Chr. σ. 22, πίν. 1.5,6) ταύτισε μὲ τὸν Ἡλιογάβαλο παρουσιάζει τεχνοτροπικὴ συγγένεια καὶ ἀνήκει στὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἀμφίβολο εἶναι ἂν στὸ πορτραῖτο τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀπεικονίζεται ὁ Ἡλιογάβαλος, ὅπως δὴποτε ὅμως εἶναι ἓνα πορτραῖτο ποὺ χρονολογικὰ ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ἐπίσης ἡ τεχνοτροπία τῶν μαλλιῶν καὶ ὁ τύπος χτενίσματος τοποθετοῦν τὸ κεφάλι στὴν ἐποχὴ αὐτή.
2235. Προτομή² νέου σχετικὰ ἀνδρα κάτω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος, πάνω σὲ κυκλικὴ συμφυὴ βάση (πίν. 47α). Ὁ εἰκονιζόμενος φοράει χιτῶνα καὶ ἱμάτιο στὸ γνωστὸ τύπο τοῦ Σοφοκλῆ, στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ μικρὸ κύλινδρο. Τὰ μαλλιά, σὲ μνηοειδεῖς ἀντιθετικούς βόστρυχους, εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἔμπρός, πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ μάτι ὑπάρχει τριγωνικὸ ἄνοιγμα. Ἀχνὰ σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ διαγράφονται τὰ φρύδια. Τὰ βλέφαρα βαριά, σαρκώδη, τὰ μάτια μεγάλα ἀμυγδαλωτά. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη βαθιὰ σκαμμένη ἔχει σχῆμα στρόγγυλο. Μεγάλες, σαρκωμένες ἐπιφάνειες παρειῶν. Μύτη κοντὴ καὶ χοντρὴ μὲ πτερύγια διευρυμένα. Τὸ πάνω χεῖλος λεπτὸ, μὲ σαφὲς περίγραμμα, τὸ κάτω σαρκώδες, τὸ σαγόνι πλατὺ μὲ λακκάκι στὸ μέσο. Ἐχει πεταχτὰ αὐτιά, ἀτομικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ εἰκονιζόμενου, καὶ χοντρὸ πλαδαρὸ λαιμὸ ποὺ χαράζεται ἀπὸ ἀβαθεῖς ρυτίδες. Ἐκφραση προσώπου οὐδέτερη. Στὸ ἀριστερὸ χέρι ὑπάρχει μικρὸ στήριγμα. Οἱ πτυχὲς τοῦ ἱματίου σκληρές, ἄκαμπτες. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡλιογάβαλου, 218 - 222 μ.Χ.
4919. Πορτραῖτο³ νέου γενειοφόρου ἀνδρα (πίν. 47β). Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σὲ μικροὺς

1. Ἀποθήκες. Λείπουν ἡ ἄκρη τῆς μύτης καὶ τμήματα στὸ σαγόνι ἀριστερά, ἐπίσης τμήματα στὸ κεφάλι πίσω στὴν κορυφὴ καὶ τμήματα τοῦ λαιμοῦ. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.265 μ., ὕψ. κεφ. 0.232 μ., ὕψ. προσ. 0.159 μ. Πλάτ. κεφ. 0.182 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.131 μ. Τρίτη διάσταση 0.232 μ. KεKυLÉ 89. SYBEL 698. II. KΑΒΒΑΔΙΑΣ, δ.π. 245, ἀρ. 335. II. KΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π.

72, ἀρ. 328 - 349.

2. Ἀποθήκες. Λείπει τμήμα στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τμήματα τῆς βάσης. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. Ὀλικ. ὕψ. 0.531 μ., ὕψ. κεφ. 0.15 μ., ὕψ. προσ. 0.104 μ., πλάτ. κεφ. 0.142 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.094 μ. Τρίτη διάσταση 0.144 μ. II. KΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 367, ἀριθ. 2232 - 2238.

3. Ἀποθήκες. Λείπει μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ κεφάλι

καμπύλους, αντιθετικούς βόστρυχους. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδὲς με ἐντονη διεύρυνση στὸ πάνω τμήμα του. Τὸ ἀριστερὸ μάτι ποὺ σώζεται εἶναι ἀμυγδαλόσχημο. Τὸ φρύδι εἶναι λεπτὸ ὅσο σώζεται δουλεμένο με ντεσιλίδικο. Τὸ πάνω βλέφαρο σαρκῶδες. Ὁ βολβὸς εἶναι διογκωμένος. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη ἔχει σχῆμα στρόγγυλο. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τοῦ κάτω βλέφαρου κυρτώνεται ἐντονα καὶ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω δημιουργώντας βάθυνση στὴν περιοχὴ. Στὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ ματιοῦ δηλώνεται ὁ κανθός. Βαθιὲς εἶναι οἱ ρινοπαραειακὲς γραμμὲς, τὸ δέρμα ἀναδιπλώνει σὲ πτυχή. Στὸ μέσο τοῦ κάτω χείλους διακρίνεται τὸ φίλτρο. Τὸ στόμα μικρὸ, λεπτὸ, με ἀσαφὲς τὸ περίγραμμα τοῦ κάτω χείλους. Τὸ πάνω χεῖλος, ποὺ προεξέχει, καλύπτεται ἀπὸ τὸ παχὺ μουστάκι. Στὶς γωνίες τῶν χειλίων λοξὲς γραμμὲς με κατεύθυνση πρὸς τὰ κάτω. Πλατιὲς πλαδαρὲς ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Ἰδιαίτερο ἀτομικὸ στοιχεῖο τοῦ εἰκονιζομένου μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ μικρὴ τούφα τῶν γενειῶν κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη ποὺ χωρίζεται στὴ μέση. Βαθιὰ κοίλανση ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ. Γένεια ἀπὸ πλαστικούς, σκαλωτοὺς βόστρυχους καλύπτουν τὸ γναθικὸ χῶρο καὶ τὴν περιοχὴ κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι. Τὰ γένεια χωρίζονται ἀπὸ βαθιὰ αὐλάκωση στὴ μέση. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλέξανδρου Σεβήρου, 222 - 235 μ.Χ., ὅπως δείχνουν ὁ τύπος χτενίσματος καὶ ἡ τεχνοτροπία.

1840. Πορτραῖτο¹ νέου γενειοφόρου ἀνδρα (πίν. 4γ). Τὰ μαλλιά σὲ σπειροειδεῖς βόστρυχους, καλύπτουν τὴν πάνω καὶ τίς πλάγιες ὕψεις τοῦ κεφαλιοῦ ἀφήνοντας τὴν πρόσθια πάνω ὄψη ἐλεύθερη. Ἀβαθεῖς ρυτίδες χαράζουν ὀριζόντια τὸ μέτωπο. Τὰ μάτια μικρά, στενόμακρα, με ἡδυπαθὲς βλέμμα, τὸ ἀριστερὸ μικρότερο ἀπὸ τὸ δεξιόν. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη ἔχει σχῆμα στρόγγυλο. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ἀμυδρὰ ὁ κανθός. Τὸ στόμα μικρὸ σαρκῶδες με κυματιστὴ στοματικὴ σχισμή. Ἡ τεχνοτροπία τῶν μαλλίων εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τῶν γενειῶν. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, 222 - 235 μ.Χ.

635. Πορτραῖτο² πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος ἀνδρα ὀριμου γενειοφόρου (πίν. 47δ). Τὰ μαλλιά με ἐγγάρακτες μικρὲς καμπύλες γραμμὲς φέρονται πρὸς τὰ ἐμπρός. Πάνω στὸ μέτωπο γλωσσοειδὲς ἀπόληξη. Ἐχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδὲς με διεύρυνση στὸ πάνω τμήμα του καὶ στὴν περιοχὴ τῶν παρειῶν. Ἐντονα βαθουλώματα στὴν περιοχὴ τῶν κροτάφων. Τὸ μέτωπο εἶναι τραπεζοειδές, ψηλὸ, στενὸ, χαράζεται ἀπὸ δύο ἀβαθεῖς ὀριζόντιες ρυτίδες καὶ προεξέχει ἐντονα στὸ κάτω τμήμα του. Στὴ ρίζα τῆς μύτης δύο κάθετες αὐλακώσεις. Τὰ φρύδια λεπτὰ, δοσμένα σὲ σχῆμα ὑπερυψωμένου κλειστοῦ τόξου (αὐτὸ φαίνεται στὸ δεξιὸ ποὺ σώζεται). Τὰ βλέφαρα σαρκώδη πλασιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Ἰριδα καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Ἡ κόρη, βαθιὰ σκαμμένη, ἔχει

στὸ πάνω μέρος μπρός, περισσότερο δεξιὰ, τὸ δεξιὸ μάτι, ἡ μύτη, τμήματα ἀπὸ τὰ αὐτιά, ὁ λαιμός. Ἐπίσης λείπει μεγάλο τμήμα στὸ κεφάλι πίσω. Ἐχει ρωγμὴ ἀριστερὰ στὸ κεφάλι, ποὺ συνεχίζεται στὸ ἀριστερὸ μάγουλο, ἄλλη ρωγμὴ στὸ πάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ δεξιὰ καὶ στὴ μύτη. Ἀπὸ τὸ κεφάλι λείπει ἡ τελικὴ λείανση, αὐτὸ εἶναι φανερό στὴν περιοχὴ τῶν παρειῶν καὶ στὰ τμήματα τοῦ λαιμοῦ ποὺ σώζονται στὰ πλάγια. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.29 μ., ὕψ. προσ. 0.155 μ., μῆκ. ματιῶν 0.042 μ., μῆκ. στόμ. 0.051 μ., πλάτ. κεφ. 0.215 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.155 μ. Τρίτη διάσταση 0.226 μ. Μάρμαρο Πεντέλης.

1. Ἀποθῆκες. Λεῖπει ἡ μύτη, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σαγονιοῦ καὶ ὁ λαιμός. Μικρότερα τραύματα, ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα

στὴν κοίτη τοῦ Ἰλισσοῦ. Μάρμαρο Πεντέλης. Ὀλικὸ ὕψ. 0.257 μ., ὕψ. κεφ. 0.257 μ., ὕψ. προσ. 0.222 μ., πλάτ. κεφ. 0.209 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.135 μ. Τρίτη διάσταση 0.244 μ. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 324, ἀρ. 1840.

2. Ἀποθῆκες. Λεῖπει ἡ πίσω ὕψη, τὸ δεξιὸ αὐτί, τμήματα τοῦ ἀριστεροῦ, ἡ ἄκρη τῆς μύτης ποὺ ἦταν ἐνθετὴ καὶ ὁ λαιμός ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα ἀριστερὰ (ἡ ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη με χοντρὸ βελόνι). Ἀπολεπίσματα, χρῶμα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικόν. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.314 μ., ὕψ. προσ. 0.245 μ., πλάτ. κεφ. 0.206 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.148 μ. Τρίτη διάσταση 0.206 μ. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, δ.π. 305, ἀρ. 635. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 95, ἀρ. 633 - 635.

σχῆμα πέλτης. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν βλεφάρων εἶναι διογκωμένο. Κάτω ἀπὸ τὰ μάτια βαθύνσεις. Ἡ διεύθυνση τῆς ματιᾶς εἶναι στραμμένη σὲ ἓνα ὁρισμένο σημεῖο πρὸς τὰ δεξιά. Ἐχει μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν. Κάτω ἀπὸ τὴ μύτη διακρίνεται τὸ φίλτρο καὶ μικρὸ τμήμα τοῦ πάνω χείλους· τὸ ὑπόλοιπο καλύπτεται ἀπὸ τὸ μεγάλο παχὺ καὶ μακρὸ μουστάκι, ποὺ οἱ ἄκρες του πέφτουν πρὸς τὰ κάτω. Τὸ στόμα δυσανάλογα μικρὸ μὲ τὸ μεγάλο πρόσωπο καὶ τὰ χαρακτηριστικά. Τὸ κάτω χεῖλος εἶναι καλλίγραμμο, σαρκῶδες, μὲ σαφὲς περίγραμμα καὶ ὑπολείμματα χρώματος. Τὰ γένεια σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ μαλλιά εἶναι μακριὰ καὶ ἀποδίδονται σὲ κυματισμοὺς καὶ σπειροειδεῖς βόστρυχους. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος μικρὴ χαρακτηριστικὴ τούφα, ἀτομικὸ στοιχεῖο τοῦ εἰκονιζόμενου. Ἡ τεχνολογία τῶν μαλλιῶν καὶ ὁ τύπος χτενίσματος τοποθετοῦν τὸ ὥραϊο αὐτὸ πορτραῖτο χρονολογικὰ στὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, 222 - 235 μ.Χ.

1802. Θραῦσμα κεφαλίου¹ ὥριμου ἀνδρα ποὺ φοράει στὰ μαλλιά στεφάνι (πίν. 48x). Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σὲ κοντοὺς μηνοειδεῖς βόστρυχους. Ἀβαθεῖς ρυτίδες χαράζουν τὸ μέτωπο. Τὰ μάτια βαθιά στὶς κόγχες τοποθετημένα. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη βαθιὰ σκαμμένη, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐφαπτόμενους κύκλους. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός καὶ μὲ κοιλότητα βαθιὰ ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, 222 - 235 μ.Χ.
543. Πορτραῖτο² νέου γενειοφόρου ἀνδρα (πίν. 48β). Τὰ μαλλιά σὲ ζῶνες ἀπὸ μηνοειδεῖς ἀντιθετικὸς βόστρυχους καλύπτουν τὸ κεφάλι καὶ πέφτουν πάνω στὸ τραπεζοειδὲς ψηλὸ καὶ πλατὺ μέτωπο. Πεπλατυσμένο πρόσωπο καὶ ἐλαφρὰ ζυγωματικά. Ἐχει περίγραμμα προσώπου ὡσειδές, πλατύ. Τὰ πάνω βλέφαρα μὲ σαφήνεια σχεδιασμένα πλαισιώνουν τὰ μικρὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων ἔχει ἀσαφὲς περίγραμμα. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη ἔχει σχῆμα πέλτης. Τὸ στόμα μικρό. Τὰ χεῖλη μὲ ἀσαφὲς περίγραμμα καὶ ὀριζόντια στοματικὴ λεπτὴ σχισμὴ. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλιηνοῦ, 253 - 268 μ.Χ. Παρουσιάζει ὁμοιότητες στὴν ἀπόδοση τῆς κόμμισης μὲ τὸ πορτραῖτο τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλιηνοῦ ποὺ βρίσκεται στὶς Ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μὲ ἀρ. εὐρ. 349 (Bergmann σ. 85 - 88, πίν. 25.4).
506. Πορτραῖτο³ γενειοφόρου ὥριμου ἀνδρα (πίν. 48γ). Φέρει στὸ κεφάλι κυλινδροειδὴ ταινία μὲ διπλὴ ἀπόληξη πίσω καὶ στεφάνι ἀπὸ δυσδιάκριτα φύλλα, ἴσως δάφνης. Τὰ μαλλιά δοσμένα σὲ ἄταχτους κοντοὺς μηνοειδεῖς βόστρυχους. Τὸ κέντρο τοῦ κεφαλίου, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, φαλακρό, ἐπίσης καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ κεφαλίου. Τὸ πρόσωπο πλατύ, τὸ περίγραμμα ὡσειδές. Βαθιὰ κυματιστὴ ρυτίδα χαράζει τὸ μέτωπο. Ἐχει διαγώνιες ρυτίδες στὴ ρίζα τῆς μύτης. Τὰ φρύδια λεπτὰ σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ (τὸ δεξιὸ εἶναι ψηλότερα τοποθετημένο). Τὰ βλέφαρα λεπτὰ μὲ σαφήνεια σχεδιασμένα. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός καὶ ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Τὸ δεξιὸ

1. Λεῖπει ἡ μύτη καὶ τμήματα ἀπὸ ὅλες τὶς ὀψεις. Ἀπολείσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.224 μ., ὕψ. προσ. 0.154 μ., πλάτ. κεφ. 0.183 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.141 μ. Τρίτη διάσταση 0.122 μ. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα στὸ Στάδιο. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 318, ἀρ. 1802. AZ 27, 231, 29, 12. AM 1904, 197 - 208. REG 1906, 156.

2. Ἀποθήκες. Λεῖπει ἡ μύτη, τμήματα τῶν αὐτιῶν, τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλίου καὶ τμήματα τοῦ λαιμοῦ. Ἀπολείσματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πάριο. Ὀλικ. ὕψ. 0.313 μ., ὕψ. κεφ. 0.268 μ., ὕψ. προσ. 0.192 μ., πλάτ. κεφ. 0.228 μ., πλάτ. κροταφ.

χώρου 0.16 μ. Τρίτη διάσταση 0.193 μ. Δωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλ. Ξακουστῆ. Εὐρ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 3482. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ὁ.π. 290, ἀρ. 543. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 87, ἀρ. 543 - 545.

3. Ἀποθήκες. Λεῖπει ἡ μύτη, τμήματα τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ καὶ ὁ λαιμός. Ἀπολείσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικὸ ὕψ. 0.285 μ., ὕψ. κεφ. 0.285 μ., ὕψ. προσ. 0.246 μ., πλάτ. κεφ. 0.228 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.146 μ. Τρίτη διάσταση 0.235 μ. Μάρμαρο πάριο. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ὁ.π. 283, ἀρ. 506. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 84, ἀρ. 506.

μάτι μεγαλύτερο. Τὸ στόμα μικρὸ μὲ ἀσαφὲς περίγραμμα, πλατιά στοματική σχισμὴ καὶ κοιλότητες στὴν ἄκρη. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλιηνοῦ, 253 - 268 μ.Χ.

510. Πορτραῖτο ¹ ἡλικιωμένου γενειοφόρου ἀνδρα πολὺ κατεστραμμένο, διαβρωμένο-χτυπημένο (πίν. 488). Τὰ μαλλιά σὲ κυματιστοὺς μηνοειδεῖς βόστρυχους καλύπτουν τὸ κεφάλι. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Βαθιᾶς κυματιστὲς ρυτίδες χαράζουν τὸ μέτωπο ὀριζόντια. Στὴ ρίζα τῆς μύτης δύο κάθετες κυματιστὲς ρυτίδες. Τὰ μάτια μακρόστενα μικρὰ καὶ ἀσυμμετρικά. Δηλωμένη εἶναι ἡ ἱριδα μόνο. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Στὴν ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ ἀριστεροῦ ματιοῦ δέσμη ρυτίδων ἔκφρασης. Ἡ μαλακὴ σὰρκα διαφοροποιεῖται ἔντονα στὴν περιοχὴ τῶν ματιῶν καὶ τῶν παρειῶν. Τὸ σακκούλιασμα τῆς σάρκας κάτω ἀπὸ τὰ μάτια εἶναι μέτρο τῆς πιστῆς ἀπόδοσης τοῦ εἰκονιζόμενου. Βαθύτερα χαραγμένη εἶναι ἡ ρινοπαρειάκη γραμμὴ δεξιά. Τὸ παχὺ πυκνὸ μεγάλο μουστάκι καλύπτει τὸ πάνω χεῖλος. Τὸ κάτω εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδο μὲ ἔντονο περίγραμμα. Τὸ στόμα εἶναι ἐρμητικὰ κλειστό, ἡ στοματικὴ σχισμὴ κυματιστὴ καὶ λεπτὴ. Σὲ ζῶνες ἀπὸ μηνοειδεῖς ἀντιθετικὸς βόστρυχους ἀποδίδονται τὰ γένεια. Ἀξιο προσοχῆς γιὰ τὴν πιστότητα τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ εἰκονιζόμενου εἶναι οἱ ζάρες στὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τ' αὐτιά καὶ στὴ δεξιά ὄψη τοῦ λαιμοῦ. Ἐχει ἔκφραση ἐγκαρτέρησης στὸ πρόσωπο. Χρονολογικὰ ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλιηνοῦ.

2836. Εἰκονιστικὸ κεφάλι ² νέας (πίν. 49α) γυναίκας, λείπει μεγάλο τμήμα στὸ πάνω μέρος του. Ἐχει ὠοειδὲς περίγραμμα προσώπου. Ἐλαφρὰ δηλώνεται ἡ κόρη τῶν ματιῶν σὲ σχῆμα μισοφέγγαρου. Τὸ στόμα εἶναι μικρὸ. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν φέρεται πρὸς τὰ πίσω καὶ ἀνελίσσεται πρὸς τὴν κορυφὴ· μπροστὰ ἀπὸ τ' αὐτιά μικροὶ βόστρυχοι. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης συναντιέται στὰ πορτραῖτα ³ τῆς Ulpia Severina, συζύγου τοῦ Aurilianus, 270 - 275 καὶ τῆς Magnia Urbica, 283 - 285 μ.Χ., συζύγου τοῦ Carinus, ὅπου καὶ χρονολογικὰ τοποθετεῖται τὸ κεφάλι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

793. Σῶζεται τὸ ἀριστερὸ ἥμισυ γυναικείου κεφαλιοῦ ⁴ (πίν. 49β - γ) ποὺ ὁ τύπος τῆς κόμμωσής του τὸ τοποθετεῖ χρονολογικὰ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἡ Ulpia Severina ⁵ σύζυγος τοῦ Aurilianus, 270 - 275 μ.Χ., καὶ ἡ Magnia Urbica ⁶, σύζυγος τοῦ Carinus, 283 - 285 μ.Χ., φέρουν τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν φέρεται μὲ πυκνοὺς κυματισμοὺς πίσω καὶ φθάνει ὡς τὸν αὐχένα, ἀνελίσσεται πρὸς τὴν κορυφὴ καὶ ἀπολήγει σπειροειδῶς ἐλίσσόμενη στὸ μπροστινὸ πάνω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σωζόμενο αὐτὶ σιγμοειδῆς βόστρυχος. Τὰ φρύδια εἶναι πλαστικά, δηλωμένα σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ καὶ σμιχτά. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν παρατηρεῖται ἔντονη βάθυνση. Οἱ βολβοὶ εἶναι διογκωμένοι, μὲ ἱριδα καὶ κόρη ἔντονα δηλωμένες, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς.

424. Προτομή ⁷ νέας γυναικας μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο πάνω σὲ ὀρθογώνια βάση (πίν. 49δ).

1. Ἀποθῆκες. Λείπει μεγάλο τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ δεξιά πάνω καὶ πίσω ἡ μύτη καὶ ὁ λαιμὸς ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα δεξιά. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.26 μ., ὕψ. προσ. 0.20 μ., πλάτ. κεφ. 0.196 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.14 μ. Τρίτη διάσταση 0.23 μ. SYBEL 633. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, δ.π. 284, ἀρ. 510. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 84, ἀρ. 510.

2. Ἀποθῆκες. Γυναικεῖο κεφάλι μὲ ἀρ. εὐρ. 2836. Τὸ πορτραῖτο εἶναι ἐλλιπὲς στὸ πάνω μέρος του. Ὑψ. κεφ. 0.26 μ., ὕψ. προσ. 0.178 μ., μῆκ. ματιῶν 0.041 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.031 μ., μῆκ. στόμ. 0.041 μ., πλάτ. κεφ. 0.209 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.135 μ. Τρίτη διάσταση 0.254 μ., πλάτ. 0.205 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

3. M. BERGMANN, Porträts des 3. Jahrhunderts Münztafel 5, 1 - 5, 7 - 9.

4. Ἀποθῆκες. Τὸ ἥμισυ γυναικείου κεφαλιοῦ μὲ ἀρ. εὐρ. 793. Ὀλικ. ὕψ. 0.28 μ., ὕψ. προσ. 0.19 μ., μῆκ. ματιοῦ 0.039 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.027 μ., πλάτ. κεφ. 0.161 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.089 μ. Τρίτη διάσταση 0.16 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

5. M. BERGMANN, δ.π. Münztafel 5, 1 - 5.

6. Ὁ.π. Münztafel 5, 7, 8, 9.

7. Βρέθηκε στὴ Μῆλο. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Στὰ μαλλιά φέρει ἱχνὴ κόκκινου χρώματος. Λείπει μέρος τῆς μύτης, τμήμα τοῦ λαιμοῦ ποὺ εἶναι συγκολλημένος, τμήματα ἀριστερὰ καὶ δεξιά τῆς προτομῆς.

Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὴ μέση, φέρονται μὲ ἐλαφροὺς ἐπάλληλους κυματισμοὺς πίσω καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο ποὺ εἶναι ἀτελείωτος. Τμῆμα ἀπὸ σχηματοποιημένους πλοκάμους χωρισμένους σὲ ζῶνες, ποὺ διακοσμοῦνται ἀπὸ ρομβοειδῆ καὶ τριγωνικὰ σχήματα, ὑψώνεται πρὸς τὰ πάνω, καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, φθάνει σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μέτωπο, ἐκεῖ στενεύει καὶ ἀπολήγει σὲ εὐθεία ὀριζόντια γραμμὴ ποὺ στὸ μέσον ἔχει στρογγυλὸ ἔξαρμα. Ἡ ἄκρη τοῦ πλέγματος στολίζεται ἀπὸ λεπτὸ κορδόνι μὲ βαθιὰς ἐγχάρακτες λοξὲς γραμμές. Ἐμπρὸς ἀπὸ τ' αὐτιά μικροὶ σιγμοειδεῖς βόστρυχοι, πίσω ἀπὸ τ' αὐτιά κρέμονται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ μακριοὶ σπειροειδεῖς βόστρυχοι. Προβληματικὴ εἶναι ἡ διάθεση τοῦ καλλιτέχνη στὴν πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ. Ὁ κόττος καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ εἶναι ἀτελείωτα, ἐνῶ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ εἶναι καλὰ δουλεμένη, ἡ σκάλα τῶν μαλλιῶν ἐδῶ εἶναι πλαστικότερα δουλεμένη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ μάζα τῶν μαλλιῶν. Εἶναι περίεργο πῶς τὸ πλέγμα ποὺ σκεπάζει τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ δὲν καλύπτει ὅπως θὰ ἦταν φυσικὸ ὅλη τὴν πίσω ὄψη. Ἴσως ὁ γλύπτης νὰ δούλεψε τὴν κυρίως μάζα τῶν μαλλιῶν καλυμμένη μὲ πλέγμα, ὅστερα ὅμως μετάνοιωσε θέλοντας ν' ἀλλάξει τὸν τύπο τοῦ χτενίσματος. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὡσείδες. Τὸ μέτωπο ψηλὸ, στὸ πάνω μέρος του δεξιὰ ἔχει γλυπτικὴ ἀκμὴ. Μεγάλα, σμιχτὰ πυκνὰ φρύδια σὲ σχῆμα ὑπερυψωμένου κλειστοῦ τόξου πλαισιώνουν τὰ μάτια· εἶναι δηλωμένα μὲ μικρὲς ἐγχάρακτες γραμμές (μοιάζουν σὰν κλαδάκια). Πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ φρύδι ὑπάρχει ἐγχάρακτη γραμμὴ ἀπὸ τὸ προσχέδιο τοῦ καλλιτέχνη. Τὰ μάτια ἀμυγδαλωτά, ἱριδα καὶ κόρη δηλωμένες· ἡ κόρη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μικροὺς ἐφαπτόμενους κύκλους. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο καὶ βαίνει σὲ ὀριζόντια σχεδὸν γραμμὴ. Τὰ μάτια εἶναι τοποθετημένα σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση καὶ μὲ κάποια ἀσυμμετρία μεταξύ τους (τὸ ἀριστερὸ μάτι καὶ τὸ φρύδι εἶναι τοποθετημένα ψηλότερα). Μεγάλες ἐπίπεδες ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Στούς κροτάφους βαθυλώματα. Μὲ χαρακτὴ στενὴ γραμμὴ δηλώνεται τὸ φίλτρο κάτω ἀπὸ τὴ μύτη. Τὸ στόμα μισάνοιχτο, μὲ χεῖλη ποὺ προεξέχουν ἔντονα καὶ ἔχουν ἀσαφὲς περίγραμμα. Μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ μικροῦ σαγονιοῦ ἔντονη βάθυνση. Ὁ λαιμὸς λεπτός, ψηλός, φέρει ρυτίδα ποὺ ἀποδίδεται μὲ βαθιά, πλατιά, μικρὴ αὐλάκωση (ἀτομικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς εἰκονιζόμενης). Τ' αὐτιά μεγάλα, σχηματοποιημένα, οἱ κοιλότητες δὲν εἶναι σκαμμένες καὶ ἔχουν τοποθετηθεῖ χαμηλότερα τοῦ φυσικοῦ στὸν κρανιακὸ χῶρο. Ὁ τράγος τοῦ αὐτιοῦ κακότεχνα δοσμένος (ἀτελείωτος); Τὸ κεφάλι ἔχει ἐλαφρὰ στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ εἰκονιζόμενη εἶναι γυναίκα μὲ δυνατὴ προσωπικότητα: ἔκφραση ὑπεροψίας, θέλησης, δύναμης καὶ αἰσθησιασμοῦ εἶναι διάχυτὴ στὸ ἀρρενωπὸ πρόσωπο. Οἱ γλυπτικὲς φόρμες εἶναι στρογγυλές. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ πορτραίτου τὸ στιβαρὸ δυνατὸ περίγραμμα. Φορᾷ χιτῶνα μὲ ἀνοιγμα στὸ στήθος ποὺ συγκρατεῖται ἀπὸ δύο στρογγυλές μικρὲς πόρπες ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ στὰ πλάγια· ἐπάνω φορᾷ ἱμάτιο. Ἡ προτομὴ βασιζέται πίσω σὲ στήριγμα. Στὴν ὀρθογώνια βάση τῆς προτομῆς ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

ΟΙ ΠΕΡΙΒΩΜΙΟΙ ΤΗΝ ΦΙΛΑΝΔΡΟΝ ΑΥΡΗΛΙΑΝ ΕΥΠΟ ΣΙΑΝ ΕΝ ΤΩ ΙΔΙΩ ΑΥΤΗΣ ΕΡΓΩ

Ἡ ἐπιγραφή δείχνει πιθανῶς ὅτι ἡ γυναίκα εἶχε ἐργαστεῖ ἐκεῖ ἢ ὅτι εἶχε χαρίσει τὸν τόπο, γι' αὐτὸ καὶ ἰδρύθηκε ἡ προτομὴ τῆς ἐκεῖ σ' ἐνδειξὴ τιμῆς. Σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τῆς κόμμωσης καὶ τὴν τεχνολογία θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ 283 - 285 μ.Χ.

Στὸ δεξιὸ τμῆμα τῆς προτομῆς δύο τρύπες δείχνουν ὅτι ἡ προτομὴ εἶχε συμπληρωθεῖ στὴν ἀρχαιότητα, ἡ ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνι. Ὁλ. ὕψ. προτ. 0.67 μ., ὕψ. κεφ. 0.231 μ., πλάτ. κεφ. 0.184 μ., πλάτ. προτ.

0.445 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. Π. ΚΑΒΒΑΣΙΑΣ, δ.π. 267, ἀρ. 424, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 77, ἀρ. 421 - 427.

- E.M.άρ. 658. Πορτραίτο¹ νέου άνδρα γενειοφόρου με άρ. εύρ. Α. 3267 (πίν. 50α). Σώζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ προσώπου. Τὰ μαλλιά, δηλωμένα με μικρὲς καμπύλες γραμμὲς καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου καὶ τελειώνουν σὲ ἴσια γραμμὴ. Σχῆμα προσώπου ὠοειδές, στενόμακρο. Τὸ κέντρο τοῦ μετώπου χαράσσεται ἀπὸ βαθιὰ ὀριζόντια ρυτίδα. Τὰ φρύδια εἶναι λεπτὰ καὶ ἔχουν σχῆμα ὑπερυψωμένου ἀνοιχτοῦ τόξου. Τὰ μάτια ὀρθάνοιχτα (τὸ δεξιὸ μεγαλύτερο) εἶναι λίγο λοξὰ βαλμένα καὶ ὁ βολβὸς περισσότερο διογκωμένος· οἱ κόρες, ποὺ εἶναι σὲ διαφορετικὸ σημεῖο τοποθετημένες, ἔχουν διαφορετικὸ μέγεθος καὶ δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ἀλλήθωρος. Ἡ πολυγωνικότητα τῆς ἐπιφάνειας τῶν βολβῶν ὀφείλεται σὲ ἓνα μέσο στάδιο ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι πολὺ κυρτὸ καὶ γέρνει ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ κάτω χεῖλος εἶναι σαρκῶδες καὶ προεξέχει, ἔχει περίγραμμα ἀσαφές. Ἐντονη κοίλανση ὑπάρχει μεταξύ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ, ποὺ εἶναι πλατὺ καὶ ἐπίπεδο. Στὶς γωνίες τοῦ στόματος κοιλότητες. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου μοιάζουν τραβηγμένα πρὸς τὰ πίσω, ἰδίως στὴν περιοχή τῶν ματιῶν, ποὺ ἡ μικρὴ ἀπόσταση μεταξύ τους καὶ ἡ διόγκωσή τους δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση πὼς συγκλίνουν πρὸς τὸ κέντρο. Πρόσθετο στοιχεῖο τὰ ἔντονα βαθουλώματα τῶν κροτάφων. Τὸ πορτραῖτο αὐτὸ μοιάζει σὰ μάσκα. Τὸ μέγεθος τοῦ κρανίου σὲ σύγκριση με τὸ χῶρο τοῦ προσώπου εἶναι μεγάλο. Δηλωμένα με μικρὲς γραμμὲς εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ γένεια τοῦ εἰκονιζόμενου. Τὸ πτερύγιο τοῦ δεξιοῦ αὐτιοῦ ποὺ σώζεται εἶναι σαρκῶδες καὶ πετᾶχτό. Τῆς τετραρχικῆς ἐποχῆς, 284 - 306 μ.Χ., ὅπως καὶ τὸ κεφάλι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου με άρ. εύρ. 536, ποὺ μοιάζει τεχνοτροπικά (L'Orange, ὁ.π. σ. 113 εἰκ. 53 - 54).
3382. Ἀγαλμάτιο² ἀνδρὸς μέχρι τὸ ὕψος τῶν μηρῶν (πίν. 50β). Φορᾷ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο τοῦ γνωστοῦ τύπου τοῦ Σοφοκλῆ. Με μικροὺς σγουροὺς κοντοὺς βόστρυχους δηλωμένους με μικρὲς ἐγχάρακτες γραμμὲς ἀποδίδονται τὰ γένεια καὶ τὰ μαλλιά. Γένεια καὶ μαλλιά εἶναι ἐνωμένα. Ἐχει περίγραμμα προσώπου στρογγυλὸ καὶ πλατὺ. Δυὸ βαθιὲς ὀριζόντιες πλατιὲς ρυτίδες χαράζουν τὸ μέτωπο. Τὰ φρύδια εἶναι μεγάλα, πυκνά, ἔχουν σχῆμα κλειστοῦ τόξου καὶ δηλώνονται με λοξὲς βαθιὲς ἐγχάρακτες γραμμὲς. Πλατιά βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλωτὰ μάτια με τοὺς ἐπίπεδους σχεδὸν βολβοὺς. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ ἱριδα βαθιὰ σκαμμένη, ἡ κόρη δηλώνεται μ' ἓνα ἐλαχιστο στίγμα πάνω. Τὰ ζυγωματικὰ ὅστὰ προεξέχουν, βάθυνση παρατηρεῖται στὸ γναθικὸ χῶρο. Ἡ μύτη ἰδιαίτερα πλατιά στὸ κάτω μέρος της, με χονδρά, διογκωμένα ρουθούνια. Τὰ χεῖλη ἐφάπτονται ἐλαφρά, ἡ στοματικὴ σχισμὴ λεπτή. Τὸ πάνω χεῖλος καλύπτεται ἀπὸ τὸ μουστάκι, τὸ κάτω εἶναι λεπτὸ με ἀσαφὲς περίγραμμα. Ἐντονη βάθυνση μεταξύ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ πλατιοῦ σαγονιοῦ. Τὰ αὐτιά εἶναι σχηματοποιημένα καὶ ψηλὰ τοποθετημένα στὸν κρανιακὸ χῶρο. Πνευματικὴ ἐξαύλωση καὶ στοιχεῖα βυζαντινοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ ἀφαίρεσης εἶναι φανερά στὸ πρόσωπο. Χρονολογεῖται στὴν τετραρχικὴ ἐποχή. Ἡ ἐπιφάνεια πίσω στὸ κορμὶ εἶναι κάθετα κομμένη καὶ δουλεμένη με λεπτὸ ἐργαλεῖο. Κάτω ἀριστερὰ ἴσια εἶχε φύγει κομμάτι μαρμάρου ποὺ τὸ γώνιασαν κι ὕστερα δούλεψαν τὴν ἐπιφάνεια με βελόνι γιὰ νὰ τὸ προσαρμόσουν κάπου. Πίσω στὸ κάτω μέρος κάθετη βαθιὰ ἐγκοπὴ προφανῶς γιὰ τὴ στήριξη.

1. Ἀποθήκες. Λεῖπει μεγάλο μέρος τοῦ κεφαλιοῦ ἀριστερὰ καὶ πίσω, κάθετα κομμένο, τμήμα τῆς μύτης, τὸ πάνω χεῖλος, τμήμα τοῦ αὐτιοῦ καὶ ὁ λαιμός. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.251 μ., ὕψ. κεφ. 0.251 μ., ὕψ. προσ. 0.17 μ., σωζ. πλάτ. κεφ. 0.169 μ., σωζ. πλάτ.

κροτάφ. χώρου 0.127 μ. Τρίτη διάσταση 0.141 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Εὐρ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 3267. SYBEL 2909. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ὁ.π. 308 κ.έ., άρ. 658. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 96, άρ. 658. L'ORANGE, ὁ.π. 113, άρ. 20, εἰκ. 55 - 57.

2. Ἀποθήκες. Λεῖπει τμήμα στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ στὴν κορυφή. Τὸ κεφάλι εἶναι κολλημένο στὸν

E.582/735. Πορτραῖτο¹ ώριμου γενειοφόρου ἄνδρα με πλατὺ στρογγυλὸ σχεδὸν περιγράμμα προσώπου, πάνω σὲ ἀσύμμετρο λαϊμὸ κατασκευασμένο γιὰ ἔνθεση (πίν. 50γ). Τὰ μαλλιά με ἐλαφρὲς καμπύλες φέρονται πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου ἡμικυκλικά. Στὸ πίσω μέρος καὶ στὴν κορυφὴ ἀποδίδονται με γραμμές. Τὰ γένεια δοσμένα σὲ μικροὺς βοστρύχους ἐνώνονται με τὰ μαλλιά στὸν κρόταφο. Τὸ μέτωπο χαράζεται ἀπὸ βαθιὲς ρυτίδες. Τὰ μάτια μακρόστενα με πλατιά σαρκώδη βλέφαρα· τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων ἐντόνα διογκωμένο γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Ἰριδα καὶ κόρη εἶναι ἀπαλὰ χαραγμένες, ἡ κόρη με μικρὴ κυκλικὴ τρύπα, στοιχεῖο γιὰ τὴν ὕστερη χρονολόγηση τοῦ πορτραίτου. Ὁ δακρυϊκὸς σάκκος εἶναι ἐντόνα δηλωμένος, τὸ ἴδιο καὶ ὁ κανθός. Ἡ πλαδαρὴ σάρκα σακκουλιάζει κάτω ἀπὸ τὰ μάτια. Ἐντόνα δοσμένες εἶναι οἱ ρινοπαρειαικὲς γραμμές. Παρατηρεῖται διαφοροποίηση τῶν ὄγκων στὸ πρόσωπο, ἰδιαίτερα κάτω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ στὰ μάγουλα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, σύμφωνα με τὴν τεχντροπία τῆς ἐποχῆς, ἀνεικονικά. Τὰ αὐτιά σχηματικὰ δοσμένα καὶ ψηλὰ τοποθετημένα, τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πτερύγιου ἐπίπεδο καὶ ὑπέρμετρα πλατὺ. Στὸ πορτραῖτο ἀπεικονίζεται ὁ δυνατὸς ἄνδρας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ὁ λαϊμὸς ψηλὸς στρογγυλὸς σὰν κολώνια. Μπροστὰ χαράζεται ἀπὸ ἀβαθὴ αὐλάκωση. Στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πίσω καὶ στὶς πλάγιες ὀφείει δουλεμένος με τὸ βελόνι. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου (306 - 337 μ.Χ.).

Θ. 334. Πορτραῖτο² ώριμου ἄνδρα με πλατὺ σχεδὸν τετραγωνικὸ περιγράμμα προσώπου (πίν. 50δ). Τὰ μαλλιά σὲ καμπύλους κυματιστοὺς βόστρυχους εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου σὲ καμπύλη γραμμὴ. Τὸ πίσω μέρος εἶναι ἀργό, οἱ βόστρυχοι ἀπλαστοί. Τὸ μέτωπο στενὸ ἔχει σχῆμα παραλληλόγραμμο. Τὰ φρύδια δηλώνονται σὲ σχῆμα κλειστοῦ τόξου καὶ εἶναι πυκνά· βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ μάτια καὶ ἐνώνουν στὴ ρίζα τῆς μύτης. Τὸ ἀριστερὸ φρύδι καὶ τὸ μάτι εἶναι χαμηλότερα τοποθετημένο ἀπὸ τὸ δεξιόν. Ὑπάρχει ἀσύμμετρία στὴν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν. Κάτω ἀπὸ τὰ μάτια βαθύνσεις. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν εἶναι μεγάλες καὶ πλατιές. Ἀπὸ τὸ στόμα διακρίνεται ἡ ὀριζόντια στοματικὴ σχισμὴ. Οἱ ἄκρες τοῦ μουστακιοῦ τείνουν πρὸς τὰ κάτω. Ἐπιπεδότητα ὑπάρχει στὴ φόρμα τοῦ προσώπου. Τὰ αὐτιά μεγάλα σὲ σχέση με τὴν κλίμακα τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ πρόσωπο ἔχει ἔκφραση οὐδέτερη. Ἔργο λαϊκοῦ καλλιτέχνη, ἄτονο, ἀλλὰ ἐντεχνα πλασμένο. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου, 306 - 337 μ.Χ.)

1643. Πορτραῖτο³ πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος νέου ἄνδρα (πίν. 51α). Τὸ κεφάλι του καλύπτεται ἀπὸ σπειροειδεῖς βόστρυχους. Τὸ περιγράμμα τοῦ προσώπου ὠσειδές. Ἐχει στενὸ μέτωπο με καμπύλη ἀνάγλυφη ρυτίδα. Μεγάλα, χοντρά, σμιχτά καὶ ἄδρα φρύδια, σὲ σχῆμα ἀνοιχτοῦ τόξου, δηλωμένα με πλατιὲς λοξὲς γραμμές. Τὰ πάνω βλέφαρα πλατιά καὶ σαρκώδη σὲ ὑπερυψωμένη γραμμὴ, δηλωμένα με σαφήνεια μεταλλικὴ, προεκτείνονται στὴν κόγχη τοῦ ματιοῦ. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες· ἡ κόρη σὲ σχῆμα μικρῆς κυκλικῆς τρύπας. Μύτη ἴσια. Χεῖλη καμπυλόγραμμη, σαρκώδη, με σαφὲς περιγράμμα καὶ λεπτὴ

κορμό. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικὸ ὕψ. 0.70 μ., ὕψ. κεφ. 0.214 μ., πλάτ. κεφ. 0.194 μ. Μάρμαρο Νάξου.

1. Ἀποθῆκες. Λεῖπουν ἀπὸ τὰ μάτια τὸ μέτωπο τμήματα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι, ἀπὸ τὰ μαλλιά, ἡ μύτη, τὰ χεῖλη. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὑψ. 0.375 μ., πλάτ. 0.196 μ. Μάρμαρο πεντελικόν.

2. Ἀποθῆκες. Λεῖπει ἡ μύτη, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στόματος. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες, χρώματα

μπλὲ καὶ κοκκινωπό, ἐπίσης διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ κεφάλι εἶναι δουλεμένο γιὰ ἔνθεση σὲ κορμό. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.306 μ., ὕψ. κεφ. 0.233 μ., ὕψ. προσ. 0.172 μ., πλάτ. κεφ. 0.187 μ., πλάτ. κροτ. χώρου 0.136 μ. Τρίτη διάσταση 0.207 μ.

3. Ἀποθῆκες. Λεῖπει τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ ἀριστερά. Ὀλικὸ ὕψ. 0.355 μ., ὕψ. κεφ. 0.31 μ., πλάτ. κεφ. 0.225 μ. Σκληρὸς ἀσβεστόλιθος. Βρέθηκε στὴ Θήρα. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 291, ἀριθ. 1643.

στοματική σχισμή. Μεταξύ του κάτω χείλους και του σαγονιού βαθιά κοίλανση. Ἡ περιοχή του πάνω χείλους και τὸ χεῖλος προεξέχουν έντονα. Τὸ μουστάκι, δηλωμένο με ἀνάγλυφους κυματοειδεῖς βοστρύχους ἀπολήγει στὶς ἄκρες του σὲ σπείρα. Τὸ τελεῖμά του δηλώνεται με χαρακτὴ γραμμὴ. Τὰ γένεια σὲ κυματοειδεῖς ζῶνες χωρισμένες. Τὰ αὐτιά ἀποδίδονται σχηματικά. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου (306 - 337 μ.Χ.). Ἐντονα εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς παλμιριακῆς τέχνης στὸ ἄδρὸ αὐτὸ πορτραῖτο ποὺ βρέθηκε στὴ Θήρα, εἰσαγμένο προφανῶς ἀπὸ τὴν Παλμύρα. Τὰ χαρακτηριστικὰ βαριά. Δύναμη, σοβαρότητα καὶ ἐσωτερικὴ συμπύκνωση εἶναι διάχυτες στὸ πρόσωπο. Ἡ πίσω ὄψη ἀτελείωτη. Στὸ λαιμὸ διακρίνεται ἡ σφαγή. Τὸ κεφάλι καὶ ὁ λαιμὸς συγκολλημένα ἀπὸ πολλὰ τεμάχια.

3411. Πορτραῖτο¹ ὥριμου γενειοφόρου ἄνδρα πολὺ φθαρμένο (πίν. 51β). Τὰ μαλλιά, σὲ καμπύλους μακροὺς βοστρύχους, εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ μπρὸς καὶ με ἀνοίγματα καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου, ποὺ προεξέχει έντονα, καὶ τὸν κροταφικὸ χῶρο. Πίσω κατεβαίνουν χαμηλὰ στὸν αὐχένα. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠσειδές. Ὁ τύπος εἶναι ὁ γνωστὸς τοῦ Ἰάμβλιχου. Χρονολογικὰ ἀνήκει στὴν ἐποχὴ μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο.

2143. Πορτραῖτο² ἡλικιωμένου γενειοφόρου ἄνδρα (πίν. 51γ). Τὰ μαλλιά ἴσια, χτενισμένα πρὸς τὰ ἔμπρὸς εἶναι δηλωμένα με χτυπήματα στὶς πλάγιες καὶ στὴν πίσω ὄψη. Πάνω ἀπὸ τὸ ψηλὸ μέτωπο γλωσσοειδῆς ἀπόληξη. Τὸ πρόσωπο στενόμακρο. Κυματοειδεῖς ρυτίδες χαράζουν τὸ μέτωπο. Τὰ φρύδια πεσμένα, τοποθετημένα πολὺ κοντὰ στὰ μάτια. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες· ἡ κόρη ἔχει σχῆμα μηνίσκου. Στὶς ἐξωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν ρυτίδες ἐκφρασης. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων δηλώνεται με ἐγγάρια διπλὴ γραμμὴ. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν μεγάλες, τὸ δέρμα πλαδαρό. Ἰδιότυπες καὶ βαθιὰ σκαμμένες οἱ ρινοπαραεικὲς γραμμὲς ἀναδιπλώνονται σὲ πτυχή. Ἡ στοματικὴ σχισμὴ λεπτὴ, τὰ χεῖλη σχεδὸν ἀνύπαρκτα. Στὸ λαιμὸ δηλώνονται οἱ τένοντες καὶ ἡ σφαγή. Διάχυτη εἶναι ἡ θλίψη καὶ ἡ παραδοχὴ στὸ πορτραῖτο. Ἡ ἐκφραστικὴ δύναμη τοῦ πορτραῖτου φαίνεται καλύτερα στὶς πλάγιες ὄψεις (καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀριστερὴ ποὺ σώζεται καλύτερα). Στὸ πίσω μέρος τοῦ λαιμοῦ ὑπόλειμμα ἱματίου. Ἀνήκει χρονολογικὰ στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. λόγω τοῦ τύπου κόμμωσης καὶ τεχνολογίας.

423. Προτομὴ γέρου³. Ἀξιόλογο ἔργο ἱκανοῦ γλύπτη (πίν. 51δ). Φέρει χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Τὸ κεφάλι μικρὸ, ἔχει σχῆμα ὠσειδές, στενὸ. Τὰ μαλλιά πέφτουν καλοχτενισμένα πάνω στὸ στενὸ, ψηλὸ μέτωπο, σχηματίζοντας γλωσσοειδῆ ἀπόληξη· τὰ πλάγια εἶναι ἄταχτα καὶ φουντωτά, στὴν κορυφὴ καὶ στὴν πίσω ὄψη εἶναι σχηματικὰ δοσμένα· στὸ κάτω μέρος ὑπάρχει αὐλάκωση ἡμικυκλική. Τὸ τραπεζοειδές μέτωπο χαράζεται ἀπὸ ἀβαθεῖς ρυτίδες. Ἐχει πυκνὰ φρύδια σὲ σχῆμα ὑπερυψωμένου κλειστοῦ τόξου, δηλωμένα με μικρὲς

1. Ἀποθῆκες. Τὸ πρόσωπο εἶναι πολὺ φθαρμένο, σώζονται οἱ ἐσωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν, τμήμα τῆς ἀριστερῆς παρειᾶς καὶ τμήμα γενειῶν. Τὰ αὐτιά δὲν εἶναι τελειωμένα. Ὁ λαιμὸς λείπει. Ἀπολείσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο νησιώτικο. Ὀλικὸ ὕψ. 0.31 μ., ὕψ. προσ. 0.222 μ., πλάτ. κεφ. 0.213 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.141 μ. Τρίτη διάσταση 0.231 μ.

2. Ἀποθῆκες. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, στὴ μεσημβρινὴ πλαγίᾳ τῆς Ἀκρόπολης. Λεῖπουν ἡ μύτη, τὰ αὐτιά καὶ τμήματα τοῦ λαιμοῦ. Στὴν ἀριστερὴ πλάγια ὄψη ὑπάρχει ρωγμὴ. Ἦσως τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ ἀνάγλυφο, ὅπως δείχνει τὸ ὑπόλειμμα τοῦ μαρμάρου πίσω. Ἀπολείσματα

καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. Ὀλικὸ ὕψ. 0.29 μ., ὕψ. κεφ. 0.246 μ., ὕψ. προσ. 0.218 μ., πλάτ. κεφ. 0.177 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.131 μ. Τρίτη διάσταση 0.212 μ. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 366, ἀρ. 2138 - 2159.

3. Ἀποθῆκες. Λεῖπει ἡ μύτη ποὺ εἶναι συμπληρωμένη με γύψο καὶ τὸ χεῖρ τῆς προτομῆς δεξιὰ με μικρὸ τμήμα τοῦ μπουστου. Ὀλικὸ ὕψ. προτ. 0.56 μ., ὕψ. κεφ. 0.271 μ., ὕψ. προσ. 0.204 μ., πλάτ. κεφ. 0.215 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.113 μ. Τρίτη διάσταση 0.205 μ., πλάτ. προτ. 0.36 μ., βάθος προτ. 0.066 μ. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ὁ.π. 266, ἀρ. 423. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 77, ἀρ. 421 - 427.

ἐγγράρακτες λοξές γραμμές. Τὴ ρίζα τῆς μύτης ποὺ εἶναι κυρτὴ χαράζει ὀριζόντια ρυτίδα. Ἐχει μάτια ὀρθάνοιχτα μὲ βολβούς διογκωμένους καὶ σαφῶς σχεδιασμένα βλέφαρα. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο καὶ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη ἔχει σχῆμα πέλτης. Ἡ μύτη εἶναι συμπληρωμένη. Πλούσια γενειάδα καλύπτει τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου. Τὸ στόμα μικρό, μὲ φαρδιά ἴσια στοματικὴ σχισμὴ, τὰ χεῖλη ἀνύπαρκτα καλύπτονται ἀπὸ τὸ μεγάλο μουστάκι. Τὰ αὐτιά μεγάλα καὶ πεταχτά, δυσανάλογα μὲ τὸ μέγεθος τοῦ προσώπου, ἀτομικὸ στοιχεῖο τοῦ εἰκονιζόμενου. Στοιχεῖα βυζαντινῆς ἀφαίρεσης καὶ πνευματικῆς ἐξαύλωσης καθὼς καὶ ἐσωτερικῆς συσπείρωσης διάχυτα στὸ πρόσωπο. Τὸ ἱμάτιο φέρει τὸ χαρακτηριστικὸ ντραπάρισμα μὲ τὴ φαρδιά λοξὴ φάσα ποὺ καλύπτει τὸν ἀριστερὸ ὤμο. Τῶν ὕστερων χρόνων (4 αἰ. ἀρχὲς 5ου μ.Χ.).

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

ΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΝ VI 83

"Επειτέν σφεας οὔτοι ἀνακτεόμενοι ὀπίσω ἐς ἐωντοὺς τὸ Ἄργος ἐξέβαλον· ἐξωθεύμενοι δὲ οἱ δοῦλοι μάχῃ ἔσχον Τίρυνθα. τέως μὲν δὴ σφι ἦν ἄρθμια ἐς ἀλλήλους, ἔπειτεν δὲ ἐς τοὺς δούλους ἦλθε ἀνὴρ μάντις Κλέανδρος. . .

Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Ἡροδότου παρουσιάζει μικρὰν ἀνωμαλίαν, ὅχι ἴσως διὰ τὸν ἀσχολούμενον μὲ τὰ κείμενα φιλόλογον, ἀλλὰ διὰ τὸν ἱστορικόν. Εἶναι δὲ αὕτη: Ἐὰν τὸ μάχῃ πρέπει νὰ ἐπισυνάπτηται εἰς τὰ ἐπόμενα (ἦτοι μάχῃ ἔσχον), δηλοῖ δηλαδὴ τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου συνετελέσθη κατάληψις τῆς Τίρυνθος, ἢ τοῦτο συνάπτεται πρὸς τὰ προηγούμενα (ἐξωθεύμενοι δὲ οἱ δοῦλοι μάχῃ), βιαίως δηλαδὴ καὶ κατόπιν μάχης ἐκδιωκόμενοι ἐκ τῶν ἐν τῇ πόλει¹ τοῦ Ἄργους θέσεών των.

Τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου ἐν προκειμένῳ ἱστορούμενα ἔχουν ὡς ἐξῆς: Μετὰ τὴν συμφορὰν ἐν Σηπεΐᾳ, παρὰ τὴν Τίρυνθα, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐξουθενωθῇ τὸ σύνολον τῆς ἐν ὅπλοις δυνάμεως τῶν Ἀργείων, κατὰ τὰ τέλη τοῦ VI π.Χ. αἰῶνος² (καὶ ὅχι περὶ τὸ ἔτος 494 π.Χ.), Ἄργος δὲ ἀνδρῶν ἐχρηώθη οὕτω, ὥστε οἱ δοῦλοι αὐτῶν ἔσχον πάντα τὰ πρήγματα ἄρχοντές τε καὶ διέποντες, ἐς ὃ ἐπήβησαν οἱ τῶν ἀπολομένων παῖδες. ἔπειτέν σφεας οὔτοι. . .

"Οταν βραδύτερον οἱ υἱοὶ τῶν ἐν Σηπεΐᾳ πεσόντων ἐφθασαν εἰς ὥριμον ἡλικίαν καὶ ἡσθάνθησαν ἑαυτοὺς ἱκανοὺς καὶ ὑποχρέους νὰ διεκδικήσουν τὴν πάτριον κληρονομίαν ἐκινήθησαν κατὰ τῶν δούλων. Ἡ ἀπέλασις ὅμως τῶν σφετεριστῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον πλέον δημιουργήσει κατάστασιν ἐν τῇ πόλει, δὲν ἦτο ἄλλως ἐφικτὴ ἢ διὰ βίας μόνον. Ἡ τελευταία φάσις τῆς δραστηριότητος τῶν «παίδων τῶν ἀπολομένων» ἦτο συναφθεῖσα μάχῃ κατὰ τὴν ὁποίαν, νικηταὶ οὗτοι, ἀπώθησαν τοὺς σφετεριστάς, οἱ ὅποιοι «ἐξωθεύμενοι» ἐκεῖθεν καὶ ἀποχωρήσαντες ἐγκατεστάθησαν εἰς Τίρυνθα.

Ἡ ἐγκατάστασις των ὅμως εἰς ταύτην δὲν ἦτο δυνατὴ χωρὶς τὴν συγκατάθεσιν τῶν Τίρυνθίων. Διότι ἡ πόλις ἤκμαζε κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν καὶ τὴν ἀμέσως μετ' αὐτήν³ ἐπὶ πλέον ἦτο ἀπὸ τὰ κατ' ἐξοχὴν ἀπόρθητα φρούρια, ἱκανή, χάρις εἰς τὴν ἐξαίρετικὴν ὀχύρωσιν⁴ της, νὰ ἀντιστῇ εἰς ἐξωθεν ἐπιθέσεις καὶ μὲ ἀσθενῇ ἀκόμη ὑπεράσπισιν. Οἱ

1. Τὸ ἔσχον δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ σημαίῃ ἀπότησιν πράγματός τινος βιαίῳ τρόπῳ. Ἴδὲ σχετικῶς τὸ ὀλίγον ἀνωτέρω, ὥστε οἱ δοῦλοι αὐτῶν ἔσχον πάντα τὰ πρήγματα ἄρχοντές τε καὶ διέποντες. Τίποτε ἐξ ἄλλου δὲν ἀντίκειται εἰς σύναψιν μάχης ἐν αὐτῇ τῇ πόλει καὶ σχετικῶς ὅρα ΘΟΥΚΥΔ. V 82, 2 καὶ μάχης γενομένης ἐν τῇ πόλει ("Ἀργεῖ) ἐπεκράτησεν ὁ δῆμος. Αἱ πολιτειακαὶ συνθήκαι ἦσαν παρόμοιαι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις.

2. Σχετικῶς ὅρα ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν Πλάτων τόμ. XXIX, 1977, 265 κέ.

3. Ναοί, ἐπιγραφαὶ κλπ.

4. Ἀκόμη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ἐθαυμάζετο αὕτη, IX 36, 5, "Ελλήνες δὲ ἄρα εἰσι δεινοὶ τὰ ὑπερόρια ἐν θαύματι τίθεσθαι μείζονι ἢ τὰ οἰκεία. . . θησανρόν δὲ τὸν Μινύου καὶ τὰ τεῖχη τὰ ἐν Τίρυνθι οὐδὲ ἐπὶ βραχὺ ἤγαγον μνήμης, οὐδὲν ὄντα ἐλάττονος θαύματος.

Τιρύνθιοι, κατὰ ταῦτα, ἐδέχθησαν οἰκεία βουλήσει τοὺς δούλους εἰς τὴν πόλιν των. Τοῦτο, πλὴν ἄλλων, θὰ ἐτροφοδότησε τὴν μνησικακίαν τῶν Ἀργείων, ἐπισφραγισθεῖσαν διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν καταστροφῆς¹ τῆς Τίρυνθος ἐν τοῖς κατόπιν χρόνοις.

Φαίνεται ἐν τούτοις, ὅτι οἱ Τιρύνθιοι καὶ παλαιότερον ἐτήρουν στάσιν ὄχι φιλικὴν ἔναντι τῶν Ἀργείων, ὡς τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῶν κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Κλεομένους. Ὁ βασιλεὺς οὗτος τῆς Σπάρτης προκειμένου νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Ἀργολίδα καὶ ἔχων κατὰ νοῦν νὰ ἀποφύγῃ κατὰ μέτωπον ἀναμέτρησιν μετὰ τοῦ ἀντιπάλου, ἔθεσεν εἰς ἐφαρμογὴν στρατηγικὸν σχέδιον, τοῦ ὁποῦ αἱ ἐπὶ μέρους φάσεις εἶναι γνωσταὶ ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Ἡροδότου². Ἀπ' ἀρχῆς μετῆλθεν οὗτος δόλον· ὅταν δηλαδὴ ἔφθασεν εἰς τὴν πρὸς τὴν Θυρεᾶτιν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Ἑρασίνου, ὅστις ἐχώριζε τὰς ἐπικρατείας Σπάρτης καὶ Ἀργους, ἐτέλεσε θυσίαν εἰς τὸν ποτάμιον ὁμώνυμον θεόν. Δὲν ἐπροχώρησεν ὅμως ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Ἀργεῖαν, προφασισθεὶς, ὅτι τὰ ἱερὰ δὲν ἦσαν αἷσια. Ἐπιστρέφων εἰς Σπάρτην ἐστάθμευσεν εἰς τὴν Θυρέαν. Ἐκεῖ εὐρίσκοντο πλοῖα τῶν Σικυωνίων καὶ τῶν Αἰγινήτων, ἀμφοτέρων μελῶν τῆς ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς Σπάρτης τελοῦσης πελοποννησιακῆς Συμμαχίας, τῆς ὁποίας, ὡς γνωστόν, δὲν μετεῖχε τὸ Ἀργος. Ἀφοῦ ἐτέλεσε θυσίαν ταύρου εἰς τὰς θαλασσίας θεότητας, διεπεραιώθη διὰ τῶν ὡς ἄνω πλοίων εἰς τὰς ἔναντι ἀκτὰς τῆς Ἀργολίδος ἀποβιβασθεὶς εἰς τὴν «Τιρυνθίην χώραν καὶ Ναυπλίην», εἰς θέσιν ἀπηλλαγμένην, ὡς φαίνεται³, ἐλῶν, ἔνθα καὶ ἐστρατοπέδευσε.

Ἀλλὰ ὁ στρατὸς τοῦ ὁποῦ ἡγεῖτο ὁ Κλεομένης, συνεποσοῦτο εἰς ἀρκετὰς χιλιάδας, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἕκαστον Σπαρτιάτην συνώδευον 7 εἰλωτες, ὡς καὶ ἀνάλογος ὄχλος ἀσχολουμένων εἰς τὰς βοηθητικὰς τοῦ στρατεύματος ὑπηρεσίας. Ἡ διαπεραίωσις συνετελέσθη προφανῶς ἐν καιρῷ νυκτός, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀναποφεύκτου θορύβου ἐπὶ τῶν πλοίων, τῶν δυσχερειῶν προσαρμογῆς τῶν Λακεδαιμονίων εἰς τὸ ὑγρὸν στοιχεῖον, τῆς συγκρούσεως ὅπλων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων, θὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν ἀντιληπτὰ τὰ λαμβάνοντα χώραν οἰαιδήποτε καὶ ὁσαιδήποτε καὶ ἂν εἶχον ληφθῇ προφυλάξεις. Ταῦτα δὲ συνέβαινον εἰς ἐντόνως καλλιεργουμένην περιοχὴν, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἐστερεῖτο ἐπαυλίων καὶ κατοικιῶν τοῦ εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς ἀσχολουμένου ἐργατικοῦ προσωπικοῦ.

Ἀλλ' ἡ λαϊκὴ ρῆσις «κάστρο δὲν παίρνεται χωρὶς προδότη» εἶναι καθολικὴ, ἐντόνως μάλιστα εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Τὸ στρατηγικὸν σχέδιον τοῦ Κλεομένους προϋπέθετεν ἀσφαλῶς ἐξησφαλισμένην ἐκ μέρους τῶν Τιρυνθίων συμπαράστασιν καὶ θὰ ἦτο ἴσως ἀρκετόν, ὅτι ἡ ἀποβίβασις τοῦλάχιστον συνετελέσθη χωρὶς νὰ διαρρεύσῃ τὸ μυστικὸν καὶ ἀποτύχῃ ὁ αἰφνιδιασμός. Ὅταν οἱ Ἀργεῖοι ἐπληροφορήθησαν, ὅτι στρατὸς τῶν πολεμίων εἶχεν εἰσβάλει εἰς τὴν χώραν καὶ στρατοπεδεύσει εἰς τὰ νῶτά των «ἐβώθειον ἐπὶ θάλασσαν». Ἡ πρωτοβουλία πάντως μέχρι στιγμῆς ἀνῆκεν εἰς τὸν

1. ΠΑΥΣΑΝ. VIII 27, 1 κλπ.

2. VI 76 - 81.

3. Ὑπὸ ὁμαλὰς συνθήκας θ' ἀπεφεύγετο ἀποβίβασις

εἰς ἐλώδη περιοχὴν καὶ θὰ προστιμᾶτο ἄλλη εὐλίμενος καὶ στερεωτέρου ἐδάφους, οἷον Καρθόνα Ναυπλίας ἢ Ἀσίνη.

ἀντίπαλον, ὅστις ἀφίχθεις πρῶτος εἶχεν ἐπιλέξει πρὸς στρατοπεδείαν ἐκείνην τὴν θέσιν, ἥ ὅποια ἐξυπηρετεῖ καλύτερον τοὺς σκοπούς του.

Τὸ μάχη κατὰ ταῦτα, συνδέεται μὲ τὰ προηγούμενα (καὶ ὄχι μὲ τὰ ἐπόμενα¹), ἥτοι κατόπιν μάχης ἐξωσθέντες τοῦ Ἄργους οἱ δοῦλοι ἔγιναν δεκτοὶ καὶ ἐγκατεστάθησαν ἐν Τίρυνθι².

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

1. F. KIECHLE, *Philologus* 104 (1960) σ. 181. 188: M. WÖRRLE, *Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte von Argos im 5 Jahrhundert vor Christus*, σ. 105.

2. Θὰ ἦτο πολὺ περίεργον νὰ ἐξέλθουν τῆς πόλεως τῶν οἱ Τίρυνθοι καὶ νὰ συνάψουν μάχην πρὸς τοὺς δούλους, ἀφοῦ ἦσαν ἐν ἀπολύτῳ ἀσφαλείᾳ ὀπισθεν τῶν τειχῶν τῆς.

THE CREMATIONS FROM THE ROYAL MACEDONIAN TOMBS OF VERGINA

Abstract: The cremated remains of the three persons found in the royal graves of Vergina are examined*. The individual buried in the main chamber of tomb II is determined as a quite gracile man with a biological age between 35 and 55 years and a body height between 160 and 170 cm. The cremated remains buried in the antechamber of tomb II are from a young woman, 20 to 30 years of age, and about 155 cm tall. In the silver larnax of tomb III have been the remains of a 13 to 16 year old adolescent.

As already known, in addition to the sensational archaeological findings in the royal tombs of Vergina, the cremated remains of three persons were found (Andronicos, '77). Thus arises the possibility of also applying biological factors to interpret the findings, and to attempt an identification of the buried persons.

The methods to reconstruct the biological traits of individuals, as sex, age, body height and phenotypical appearance from the skeletal remains have been refined and further developed in recent years. Nevertheless it seems necessary to discuss first hand not only the different possibilities of identifying skeletal remains, but also the limitations thereof.

The sexing of a skeleton follows the lines of morphognostic - typognostic determination, in which as many as possible sex differentiating traits are brought into consideration. For almost every bone of the human skeletal system investigations regarding the sexual dimorphism are present (spec. ref. in: Breul, '74; Ferembach et al., '80; Leopold, '78; Krogman, '62). Of particular importance in this context are the characteristics connected to the different reproductive roles of man and woman, i.e. characteristics of the pelvis. Morphological traits and measurements that help record differences in size and sturdiness between the sexes also play a certain role. Recently morphometric methods became more and more important. Using multivariate statistical procedures, especially discriminant analysis, it is possible to conduct a fairly objective determination of sex (Van Vark, '70).

In short, one may say that the sex determination of an adult is possible with a high degree of reliability, if the skeleton is well preserved and the sexual dimorphism of the population the individual belongs to, is known.

Up to now sex determination by the skeleton of a child or adolescent individual has been nearly impossible (Hunt and Gleiser, '55; Reynolds, '45, '47), also attempts have

* The authors are grateful to Professor M. Andronicos for permission to examine the skeletal material. Furthermore we owe our thanks to a number of people who have aided us in the course of this study: D. Mathios for casting the moulds. Dr. L. Kelekis for the x-ray examinations, † S. Tsawdaroglou for his excellent photographic documentation and Professor Heuck for the microradiographic examination. Finally we wish to thank N. Carr and Dr. S. Müller for their help translating this manuscript.

been made to investigate the use of tooth dimensions as a means of differentiation (Black, '78; Ditch and Rose, '72; Garn et al., '79).

Also of great importance for identification of a skeleton is the determination of age at death. The methods of estimating age are based upon studies of age related changes of different anatomical characteristics on a sample of individuals whose chronological age at death is known (spec. ref. in: Breul, '74; Ferembach et al., '70; Hunger and Rother, '78; Krogman, '62). Thus, only relatively modern populations can be considered as reference samples. The specific distinguishing degree of the respective age-related variable characteristics of an individual under investigation is then compared to the given conditions in the reference group, and thus an approximate age at death can be estimated. It should be noted, that thus only the biological age of the person in question can be determined. So far there are no available means of determining and correcting this discrepancy between biological and chronological age. For example one cannot estimate the different rate at which the aging process occurs in different populations or social groups. There also exists a marked individual fluctuation in the age related changes of the skeleton. As a result, it is not possible to determine from the skeletal remains of an individual the exact chronological age at death. The age-diagnosis for a single individual can only be given with a considerable margin of error. This margin increases with increasing age.

Besides age and sex determination one can gain an impression of the persons appearance with the help of an anthropological analysis. Body height can be estimated with the aid of the statistical procedure of multiple regression analysis, provided the large bones of the extremities have been preserved (Bach, '65; Breiting, '37; Lorke et al., '54; Olivier et al., '78; a.o.). Classifications in typological systems can be done (Angel, '44).

The method of tissue reconstruction from the skull should also be mentioned (Gerasimov, '55), although the possibility of individual reconstruction is contested (Helwin, '71; Ullrich, '66).

Pathological and artificial changes in bone structure could be of decisive importance in individual identification. Changes in bone structure can be caused by certain infectious diseases or malnutrition as well as by specific degenerative diseases of the skeletal system itself. Injuries to the bone will still show even after a successful healing process. An assessment of the teeth might give clues as to nutritional habits and living conditions (Brothwell and Sandison, '67; Davies, '63; Smith, '72).

In the preceding paragraphs it has already been mentioned that the accuracy and differentiation of statements of anthropological investigations is highly dependent on the state of preservation, and the completeness of the skeleton. These conditions are naturally not fully met when assessing cremated remains, as mostly few and deformed bones are preserved. The assessment of cremated skeletal material is even further complicated by the shrinkage which occurs during cremation. The extent of this shrinkage can be only vaguely estimated from experimental investigations, since it is not possible to reconstruct the external conditions of the cremation. At temperature of over 700 - 800° C the maximum shrinkage seems to take place (Herrmann, '72; Van Vark, '70). According to the observations carried out by Chochol ('61), Gejvall ('47), Herrmann ('72) and Wells ('60) temperatures this high have been reached by prehistoric cremations. The extent of shrinkage determined by experimental cremations differs between 5% (Dokladal, '70, '71) and 12 to 25 % (Herrmann, '72).

It must also be taken into consideration that the extent of burning and the degree of shrinkage is not uniform even on a single bone. This can be traced to the different

resistance of the bone due to the specific structure or to pathological changes, as well as to the variable intensity and lasting effect of the fire.

In conclusion it can be stated that the methods of skeletal aging and sexing are not yet developed to its optimum. The investigation of cremations in this respect is, as already pointed out, additionally problematic.

But we believe that in spite all limitations by the anthropological analysis of the cremated remains in question informations can be drawn which contribute to the interpretation of the findings in general.

METHODS

The bone fragments from the three larnaces were treated immediately after their discovery with a solution of polyvinyle in acetone. Here the conservation of the fabric remains wrapped around the bones was given primary importance. After this, a treatment specifically designed for the preservation of bone fragments, was no longer feasible. Each bone or bone fragment was photographically documented in two norms. The relevant structures required for age and sex determination were cast as moulds (material: Akemi, Marmorsteinkitt). X-rays of the preserved epiphyses of humerus and femur, and the mandible of the two adult individuals, and of the tibiae, the frontal bone, and a lumbar vertebra of the individual from the main chamber of tomb II were taken. Compact bone structure was histologically analysed by microradiographic and electron microscopical examinations. The degree of cremation was determined by the scale of Chochol ('61). Depending on the change in color and structure of the bone fragments Chochol differentiates five degrees (1 = chalk-like, completely annealed to 5 = incomplete combustion). The methods used in determining age and sex and in metrical analysis will be discussed in the relevant paragraphs.

RESULTS AND DISCUSSION

I. The Cremated Remains from the Large Golden Larnax, Main Chamber, Tomb II

The cremated remains laid undisturbed in the golden casket. Blue stains at some of the bones were caused by the disintegration of a purple fabric that wrapped the bones. Although during preparation the outermost layer of bone fragments was disturbed, the underlying levels distinctly revealed that the remaining bone fragments had been sorted according to size and length, and had been arranged anatomically correctly, when they were imbedded in the larnax. In the top layer the fragments of the skull were found. In the middle layers the small bones of the postcranial skeleton and in the lowest layer the long bones of the extremities had been thoroughly laid out diagonally. It was obvious that the bones must have been carefully cleaned

and any ashes removed. The skeleton was nearly complete, even very small fragments had been collected. Thus it was possible, when working on the conservation, to recreate the original structure of different parts of the skeleton from the fragments. Due to extensive heat deformation the anatomical shape of each bone could not be regained, but the reconstruction of the fragments aided in the assessment and description of the findings. It also allowed for approximate estimation of body height.

a) Extent of Burning and Shrinkage

The bone fragments of the examined individual present different degrees of combustion; they vary from 1 to 4 on Chochol's scale ('61). Grade 2-3, which should appear when combustion is complete, was found most frequently. Some individual fragments appear not to have been completely burned. An exact histological investigation of the changes in bone structure due to heat conditions will be published in another paper (Xirotiris et al. unpubl.). The macroscopic and microscopic picture of the cremated remains show that shrinkage took place, but an exact determination of the percentage thereof would be pure speculation. In order to demonstrate the effects of the process of shrinkage on the results of the estimation of body height, we carried out a calculation for shrinkage of 10%.

b) Determination of Sex

The shrinkage and deformity caused by combustion renders the diagnosis of sex somewhat difficult, since these processes can greatly impair the degree to which the sexual characteristics of the skeleton have been developed. Above all, the size and robustness characteristics can be applied to the diagnosis only with reservations. The prevailing morphological characteristics for sex determination can be described as follows:

1. Skull

The glabella is only slightly developed. The forehead, as far as can be determined due to deformity and destruction of the neurocranium is relatively steep with noticeably formed frontal eminences. The supraorbital margin is narrow and only slightly rounded off. The nuchal planum is flat, the external occipital protuberance is especially strong, the superior nuchal line is poorly developed. The mastoid process is narrow and small, the mastoidal incisure is deeply indented on both sides. The zygomatic arches, inasmuch as they have been preserved, are delicate. The malar surface is smooth on the left side, on the right are barely formed muscle sites (plates 52a-c, 53a).

The lower jaw is small in its absolute dimensions but well developed. The mental

trigonum is fairly strong, with obvious formed mental tubercle. The mandibular angles are bent towards the outside. The oblique line is well developed on both sides, the masseteric tuberosity is developed strongly on the right weaker on the left (plate 53b).

2. *Pelvis*

On the right half of the pelvis the greater sciatic notch has been preserved for the most part. The lower third of the caudal side including the ischial spine is missing. The path of the sciatic notch appears U - shaped. The preauricular sulcus is not present. The pubic angle cannot be judged, since only the right symphysis with a short part of the ischiopubic ramus has been preserved. The sacrum is small and narrow (plates 53c, 54a).

3. *Femur*

The linea aspera of the femur and the gluteal tuberosity are well formed on the right, but have been destroyed or deformed on the left (plate 54b).

The following judgements can be made about the described characteristics:

The absolute dimensions of the skeletal remains are noticeably small, even taking a certain amount of shrinkage of the bones into consideration. In the region of the facial skeleton the morphological characteristics tend to be rather feminine. The glabella which curves only slightly outwards, the narrow supraorbital margin, the frontal eminences and the delicate zygomatic arch give the impression of obvious gracility. The shape of the mastoid process is less distinctive, the small size and narrowness lead to the supposition of femininity, whereas the deep indentation of the mastoid incisure tends towards masculinity. The well developed external occipital protuberance is definitely a masculine characteristic. The lower jaw is definitely masculine in its proportions and morphological characteristics, even though it is relatively small in its absolute dimensions. The course of the greater sciatic notch (pelvis) cannot be definitely judged, but its degree of development tends to be masculine, as does the shape of the sacrum. The well developed linea aspera of the femur is typically masculine.

An investigation of the wall thickness of the skull, of the femur and the radius as well as the diameter of the humeral head of both sexes, which was designed specifically for the determination of sex from cremated remains, was carried out by Gejvall ('63). The following table (tab. 1) lists the mean and extreme values of the masculine and feminine samples which Gejvall investigated, and the relating values of the individuals from tomb II. In making this comparison, it must nevertheless be taken into consideration that the sample Gejvall examined dealt with a recent Swedish population, which is certainly noticeably more robust than populations in the Medi-

terranean area. However, there are no better comparable investigations available dealing with cremated remains of individuals of known sex.

As can be seen, the values for the individual under investigation are definitely within the masculine range for the measurements of the cranium (Ia, Ib); according to the other measurements the individual is within the feminine variation spectrum (II, IIIa), or somewhere inbetween the feminine and masculine variation range (IIIb, IIIc, IV).

		Ind. from main chamb.	Ind. from antechamb.	\bar{x}	Means acc. Males		\bar{x}	to Gejvall ('63) Females	
					Xmax	Xmin		Xmax	Xmin
Ia)	maximum wall thickness of the skull cap	6.7	6.0	6.5	10.0	4.5	5.9	9.2	4.0
Ib)	wall thickness betw. ext. occ. protuberance and int. occ. protub.	14.6	12.2	13.0	23.0	8.5	11.5	17.0	8.0
II)	wall thickness of femur (middle of diaphysis, opp. linea aspera)	4.3	3.1	6.7	11.5	4.0	5.3	8.5	2.2
IIIa)	vert. diameter of humeral head	37.6	37.8	44.4	52.5	40.0	41.8	45.0	37.0
IIIb)	transv. diam. of humeral head	36.2	33.9	38.9	47.5	37.0	35.5	40.5	32.0
IIIc)	wall thickness of humerus (middle of diaphysis)	3.6	2.5	4.1	6.6	2.6	2.7	5.0	1.7
IV)	wall thickness of radius (middle of diaphysis)	2.4	—	2.7	3.6	1.8	2.0	2.9	1.2

Tab. 1: Wall thickness of different bone areas of both individuals from tomb II in comparison with the mean values according to Gejvall ('63).

The application of a discriminant function developed for sex determination did not seem practical in the case at hand for various reasons. For one only those discriminant functions could be applied which had been developed from populations other than that from which the individual under investigation originated, and it is not feasible to examine to what extent such a transfer is possible. Also, there were no

discrimination functions available which have been developed for cremated remains. As far as we know, up to now cremated remains have been used only by one author in discriminant analysis for purpose of separation according to sex (Van Vark, '74; '75), however, the sectioning functions have not yet been published.

Wahl ('80) published discrimination functions concerning the measurements, respectively angles, of the petromastoid part, a part of the skull which is often preserved in cremated remains. Nevertheless, the functions weren't developed from burned material. In applying these functions to cremations the author takes the shrinkage into account by a shift in the sectioning point, however, few consolidate observations are taken as a basis for the estimation of the shrinkage factor for the single measurements.

In conclusion it can be stated that a 100% definite sex determination according to morphological, respectively morphometrical skeletal features appears to be impossible in this case. Bone areas important for a clear diagnosis are deformed or destroyed, the degree of shrinkage can not be exactly estimated, and finally the sexual dimorphism of the population is unknown. No skeletal series from the Macedonian area of this period are available. As "reference group" only the individual from the antechamber of tomb II can be referred to, which, as described below, is even definitely smaller and more gracile. A reduction of the absolute dimensions through shrinkage can be assumed in any case; the extent of shrinkage cannot be determined. The gracility of the face could be assessed as a common feature of the social upper class from which the examined individual undoubtedly derives. That members of social upper classes differ from the remaining members of their populations through marked delicacy, above all in the facial area, has been determined in some publications (Schwidetzky, '63; Suzuki et al., '67). Nevertheless, once again in the case at hand, the possibility to prove such an assumption with the aid of a sample from the Macedonian population of the same area is missing.

Considering all mentioned aspects, we tend to evaluate more the morphological characteristics which point toward masculine sex rather than the apparent feminine gracility of the skeleton. With high probability the cremated remains from the main chamber of tomb II are those of a male individual.

c) Determination of Age at Death

Of the different skeletal features, whose age-variability has been researched, three characteristics of the cremated bones from the mainchamber of tomb II were preserved well enough to qualify for detailed further investigation.

- These are 1. The cranial sutures, i.e. their extent of ossification
2. The structure of the symphyseal surface of the pubis

3. The spongy structure of the femoral epiphysis

These shall be described in the following paragraphs:

1. *Ossification of cranial sutures*

The determination of the degree of ossification was done according to Broca (1868) where 0 signifies an open suture and 4 its complete obliteration.

When determining the degree of obliteration in cremated findings it has to be kept in mind that already closed sutures may break apart under combustion (Dokladal, '70), and thus a younger age is simulated. The assessment of sutures that are still open has thus to be approached with great caution.

Coronal suture:

Endocranial: The suture is completely closed (4 in the three segments right and left).

Ectocranial: The ossification does not seem complete (Temporal part left and right 3, bregmatic part left and right 1 - 2, lambdoid part left 2, right 1 - 2).

Sagittal suture:

Endocranial: No assessment possible, the internal lamina has been destroyed.

Ectocranial: Nearly complete ossification (bregmatic part 3, vertex part missing, occipital part and posterior part 3).

Lambdoid suture:

Endocranial: ossification appears almost complete (lambelic, medial and asterion part left and right 4).

Ectocranial: incipient to advanced ossification (lambelic part left 1, right 1 - 2, intermediate part left 1, right 1 - 2, asterion part left 0, right 1 - 2).

The squamous sutures are open, the occipitomastoid suture is partly open at the left, completely open at the right.

For the destroyed endocranial sagittal suture it may be assumed to have been ossified, as ectocranially complete ossification was found. Thus the mean of the endocranial closure stage is 4.

2. *Symphyseal facies of the pubis*

The symphyseal facies has been well preserved except for a small damaged area at the top. It is of oval shape clearly defined by a fine bony fissure towards the ischiopubic ramus and the ventral area of the symphysis. The ventral rim runs straight to slightly convex. The dorsal rim of the facies shows a mild wavy line; here, too, the fissure towards the dorsal area of the symphysis is distinctly visible. The ventral area of the symphysis slopes slightly towards the facies. The surface of the facies is smooth except for a small groove in the inferior half and a slight furrow that passes into the dorsal margin. In the superior half — as far as preservation allows to state — slight granulation is visible. The surface of the facies is not sunken inwards.

3. Femoral epiphysis

The right femoral epiphysis is nearly completely preserved, except for the ventral part of the greater trochanter and the dorsal part of the lesser trochanter. The femoral head shows a wide and deep central fovea, whose rim is very irregular. A depression into the compact bone is found on the articular surface of the femoral head, starting as a small oval-shaped groove with porous surface. This depression runs for about 12 mm (1-1.5 mm in width) parallel to the lower edge of the articular surface. One would assume this to be a sign of beginning degenerative changes. The rim of the femoral head juts out clearly, sporadically osteophytes have formed. The gluteal tuberosity is distinctly visible.

The left femoral head is preserved in its completeness, it is extremely worn away in ventral to dorsal direction. Here too, the central fovea is wide and deep with an indented rim that juts out.

The x-ray of both proximal femoral epiphyses is difficult to assess as the damage set by the combustion is extensive. But there seem to be hints of a certain fineness and beginning decrease in the spongy structure (plate 54c).

In many studies the structure of the symphyseal facies is regarded as the most reliable means of age diagnosis. The first systematic investigation into changes with aging of this feature — often still relied upon today — was carried out by Todd ('20). The structure of the facies described above fits the description and the illustration of Todd's scheme stage VIII quite well, to which the author allotted an age of 39 to 44 years. According to Krogman ('62), who evaluated this method on individuals of known age, the empirical margin of error is thought to be ± 5 years. According to the given data in Todd's publication, stage VIII appeared in examined skeletons whose age at death was between 35 and 52. From these data we calculated a mean value of 43 years and a standard deviation of ± 4.7 years for the symphyseal stage VIII.

Likewise the age determination by MacKern and Stewart ('57) is based on determination of changes of the symphyseal facies with increasing age. These authors differentiate three components on the medial symphyseal surface with five stages of development each. This method, though, could not be successfully applied here, as in the age group of 40 to 50 years the reference group in this study consisted of only seven individuals. That means that only for younger age groups accuracy is sufficiently guaranteed, whereas older individuals will be estimated as too young. The examined individual, according to this method, would fall into an age group of 23 to 39 years.

Nemeskéri et al. ('60) distribute the age changes of the symphyseal facies into five stages. Stage III corresponds about to the structure of the facies of the individual under investigation. Nemeskéri et al. found stage III among their reference group

in individuals between 25 and 76 years old; the mean was 51, the standard deviation was ± 10.9 years.

The oldest procedure, the diagnosis of age using obliteration of the cranial sutures, is completely unreliable, as numerous authors have stated (Brooks, '55; Eränkő and Kihlberg, '55; Masset, '71; Peitsch, '70; Schmitt and Tamáska, '70; a.o.). In the case at hand it should only be pointed out that after examinations of various papers concerning correlations between cranial sutures and age, it has been shown that an almost complete closure of the endocranial sutures can very seldom be found before the age of 40 (Acsádi and Nemeskéri, '70; Eränkő and Kihlberg, '55; Leopold, '68; Schmitt and Tamáska, '70; Todd and Lyon, '24;).

Hansen ('53/54) developed a method of age determination based on the changes in the proximal end of the femur and humerus with age. The details of the spongy structure in the investigated case cannot be judged because combustion damaged the femoral epiphyses. It should only be mentioned that according to Hansen, the described elevated rim around the fovea of the femoral head first appears after the age of 35, at which the rim becomes very jagged with increasing age.

A process which uses the extent of development of up to four different age indicators for estimation purposes is the so called "combined method" (Acsádi and Nemeskéri, '70; Nemeskéri et al., '60). According to the scheme of Acsádi and Nemeskéri the structure of the symphyseal face in this case has a developmental degree of III, the degree of obliteration of the cranial sutures is level IV, and the spongy structure of the proximal femoral epiphysis is stage II. According to this process of age determination, an age of 52 ± 3 years is estimated. The "combined method" is, however, not without criticism. The relatively small size of the reference group, and above all the statistical method upon which the calculation of the margin of error is based, cannot be reproduced (Bocquet et al., '78; Breul, '74; Masset '71).

Bocquet et al. tested, that is reworked the combined process on a larger sample of individuals whose ages were already known. The authors calculated a number of regression functions which take the levels of different age variable characteristics into consideration. The classification of the levels mainly corresponds to the scheme of Nemeskéri et al. With the application of multivariate statistical processes, it can be shown that the margin of error for the age estimation is almost quadrupled as opposed to the data of Nemeskéri et al. According to the regression function of Bocquet et al. which used the state of symphyseal surface (III), the structural changes in the spongy substance of the proximal femoral epiphysis (II), and the extent of obliteration (58, corresponds approximately to IV in the scheme of Nemeskéri et al.), an approximate age of 48 ± 11 years has been calculated.

Table 2 shows a survey of the results of age determination according to the different procedures i.e. authors.

Author	Characteristic (level)	Estimated age	Standard deviation	Empirical age range
Todd (^{'20})	symphyseal face (VIII)	39 - 43	4.7	35 - 52
McKern & Stewart (^{'57})	pubic bone (I-5, II-5, III-3)	29	3.33	23 - 39
Nemeskéri et al. (^{'60})	symphyseal face (III)	51	10.9	25 - 76
Acsádi & Nemeskéri (^{'70})	symphyseal face (III); spongy structure of	52	—	—
Bocquet et al. (^{'78})	prox. fem. epiphysis (II); obliteration of the endocra- nial sutures (IV, resp. 58)	48	11	—

Tab. 2: Results of age determination according to different authors.

It should be stated that the repeatedly mentioned difficulties and the relative uncertainty with respect to age diagnosis are obviously reflected in the table by the quite different results according to the methods used.

The possibility of aging by changes at a histological level (Kerley, '65; Kerley and Ubelaker, '78) belongs to the most exact methods of age estimation. Unfortunately this method could not be applied in this case due to shrinkage and destruction of the bones.

Degenerative or pathological changes in the skeleton should also be investigated with respect to age determination. Age related changes in general, in addition to the previously described age indicators, are apparent above all on the articulating surfaces of the large joints, the spinal cord and the teeth.

The right femoral head shows slight traces of the described attritional symptoms. The rim of the right and left femoral heads juts out round about, and in some areas osteophytes have been formed (plate 54b). Slight osteophytic lipping also can be seen

on the rim of the left glenoid cavity. Changes in the other large joints are not apparent, that is, none could be determined due to their poorly preserved condition. As far as can be determined, the spinal cord shows only minimal degenerative changes; in the area of the upper and middle spinal cord a slight osteophytic lipping can be seen on various vertebrae. The articular facies of the mandibular head show small pits and irregularities, which also lead to the conclusion that degenerative changes have taken place. With respect to the condition of the teeth, it can only be stated that since all of the alveolar sockets were open, it can be assumed that no tooth was lost *intra vitam* (plates 53a, b). The teeth were destroyed during cremation, with the exception of some leftover fragments. In the area of the incisors of the lower jaw, a slight alveolar resorption can be found.

Fresh or healed damage to the bones or changes due to illness could not be established.

In conclusion it can be stated that on one hand the advanced degree of obliteration of the cranial sutures and the medium extent of the changes in symphyseal surface on the other, as well as the only slight degenerative changes lead us to conclude that the examined individual was not younger than 35 or older than 55 years at death.

d) Estimation of Body Height

In spite of the undefinable dimension to which the burned bones have shrunk, an estimation of body height ought to be carried out. The left humerus which is almost completely preserved after restoration, and the left tibia, whose greatest length can sufficiently be determined despite damage to the epiphysis, could be used for the estimation of body height (plates 55a - b). The accuracy of measurements is, of course, restricted due to deformities and damage of the bones. To demonstrate the effect of shrinkage, the values of body height estimation were additionally calculated for the 10% enlarged measurement scores. Table 3 provides a survey of the results according to the estimation functions of different authors (Breitinger, '37; Lorke et al., '54; Olivier et al., '78), which were derived from European populations. The standard deviations for all calculations are about ± 50 mm. Due to a certain shrinking, which probably took place, the body height is definitely closer to the higher values and might have been between 1600 to 1700 mm.

		Breitinger ('37)	Lorke et al. ('54)	Olivier et al. ('78)
humerus*				
greatest				
length				
a)	287 mm	1590 mm	1556 mm	1552 mm
b)	318 mm	1675 mm	1653 mm	1650 mm
tibia*				
greatest				
length				
a)	320 mm	2580 mm	1570 mm	1539 mm
b)	336 mm	1650 mm	1657 mm	1633 mm
humerus				
and				
tibia*				
a)	287, 320 mm	—	1546 mm	1537 mm
b)	318, 336 mm	—	1650 mm	1642 mm

* a) without consideration of shrinkage, b) with an estimated shrinkage factor of 10 %

Tab. 3: Estimation of body height according to different authors for the individual buried in the main chamber, tomb II.

e) Phenotypic Appearance

The body composition of the individual is quite gracile. Nevertheless muscle sites point towards a well developed muscular system. Due to deformity and destruction through cremation, only a few conclusions can be drawn concerning the phenotypic characteristics of the face and the skull. The forehead is high and relatively steep, the nose is high, the neurocranium might have been oblong and small in shape. The middle part of the face is small and the lower jaw looks vigorous, with a quite prominent chin area. The individual may be classified as a gracile Mediterranean type.

II. Cremated Remains from the Small Golden Larnax, Tomb II

The cremated remains of the individual buried in the antechamber of tomb II laid in the larnax wrapped in a purple fabric with golden threads. In comparison to the remains in the main chamber, they are scantier and have been soiled with ashes. No bones could be completely reconstructed.

a) Extent of Burning and Shrinkage

All bone fragments show a yellow-brownish to brownish discoloration; according to the scale of Chochol ('61), the extent of burning is between 3 and 1.

The macroscopic and microscopic appearance revealed that shrinkage took place, an exact determination of the extent is not possible.

b) Sex Determination

The supraorbital margin is thin and slightly rounded. The mastoid process is narrow and very small (distinctly more delicate than the one of the individual from the main chamber); the mastoidal incisure is scarcely developed. The external occipital protuberance is only indicated. The preserved left half of the mandible is very gracile, the mandibular angle is bent inwards and is smooth, the mental protuberance is well defined.

The measures according to Gejvall ('63) are given in table 1. The individual under investigation lies somewhat above the means for the measures Ia and Ib of the female reference group, and below the means of II, IIIa, IIIb and IIIc recorded by Gejvall for the female reference sample.

The other few preserved remains of the postcranial skeleton are extraordinarily gracile.

The morphology of the skull fragments as well as the fragility of all preserved skeletal remnants (which is in this case noticeably more marked than in that of the individual found in the large golden larnax), lead to the certain conclusion that the remains present are those of a woman.

c) Age Determination

The extent of obliteration of the cranial sutures and the spongy structure of the femoral head as well as the degree of the epiphyseal union can be used for age diagnosis.

The preserved cranial sutures (part of the sagittal and lambdoid sutures) are not at all ossified.

The structure of the spongy substance of both femoral heads appears to be unchanged. The truss texture of trabeculae is thick.

According to the estimation methods of Acsádi and Nemeskéri ('70), both the obliteration of the cranial sutures and the spongy structure of the femoral epiphyses can be classified as phase I. According to these authors an age of 19 - 28 years is estimated.

While the proximal epiphysis of the humerus is completely closed, the partially destroyed sternal clavicular epiphysis of the right clavicle shows a small remnant of granular relief, which indicates an incomplete ossification process. There are several investigations on hand (Krogman, '62; McKern and Stewart, '57; Szilvássy, '77; Todd and d'Errico, '28) which deal with the course of the union process of this

epiphysis, whose closure is completed last of all epiphyses. According to Krogman the ossification of the joint surfaces is completed between the ages of 25 and 28, according to McKern and Stewart at the age of 31 the union was completed in 100% of the investigated cases, according to Szilvássy, at the age of 26 in almost all investigated cases and according to Todd and d'Errico at the age of 25. The complete union of the proximal epiphysis of the humerus as seen in the individual in question, is between the age of 16 to 23 according to different authors (Flecker, '42; McKay, '61; McKern and Stewart, '57). Therefore, the age at death of the individual buried in the antechamber of tomb II could have been about 25 years, more likely not younger than 20 or older than 30 years.

d) Estimation of Body Height

Usually no intact bones of the extremities are found in cremations. The procedures to estimate the body height in these cases are based on an estimation of long bone length. These estimations are done by small fragments, mostly the epiphyses considering a certain shrinkage (Malinowski and Porawski, '69; Müller, '58, '58/59; Strzalko et al., '72). The estimated length is then used to calculate the height by means of a suitable estimation function. Inherited in such a procedure is a considerable degree of uncertainty.

The estimations here were done using the formulae according to Müller ('58/59), who calculated the radial length by the diameter of the radial head. According to Bach ('65) the body height is estimated to be 155 cm, according to Olivier et al. ('78) it is 153 cm. Müller takes only a small degree of shrinkage (1.4%) into consideration, so the height might be underestimated.

III. The Individual from the Silver Larnax, Tomb III

The remnants from the silver larnax are composed of different fragments of the skull and the postcranial skeleton. No bones could be completely reconstructed.

a) Extent of Burning

The discoloration is white to brownish, the extent of burning is rated 4-2 according to Chochol ('61). A few fragments show a purple discoloration.

b) Sex Determination

Since this case deals with an adolescent individual (ref. age determination), determination of sex is impossible using today's methods. Only a few investigations dealing with the sexual dimorphism of skeletons in infantile or juvenile persons have

been made (Hunt and Gleiser, '55; Reynolds, '45, '47). The results are ambiguous or, as in this case, inapplicable. A metric survey of tooth dimensions, which was to provide a discriminant analysis for sex determination (Black, '78; Ditch and Rose, '72; Garn et al., '79) failed due to the poorly preserved condition of the burned teeth.

c) Age Determination

The developmental stage of the teeth and the chronology of the epiphyseal union can be used for determining age. Five preserved teeth of the permanent dentition remain: two premolars of the upper jaw and three molars of the lower jaw. The roots of P^1 , P^2 , and M_1 are fully developed; the apex of M_2 appears to still be open. According to the investigations of Schour and Massler ('41) an age of 13 to 15 years can be ascribed due to this developmental stage, and according to the tables of Moorrees et al. ('63), an age 12 to 14. Based on the chronology of the epiphyseal union, the fusion of the acetabulum, and the proximal epiphysis of the radius which have not yet taken place, are of importance in this case for age determination. The union of the acetabulum occurs according to the table given by Wolf-Heidegger ('54) between the ages of 13 to 16, and according to Flecker ('42) around the age of 15. The head of the radius fuses with the diaphysis between the ages of 13 to 17 according to Wolf-Heidegger, according to Flecker at the age of 15 to 17. Therefore, the individual under investigation has not yet reached, respectively gone beyond this period of age. The union of all other preserved epiphyses, which are still completely open is completed at a more advanced age.

According to the development of the teeth and the skeletal maturation the age of the individual whose cremated remains were found buried in tomb III is, to a high degree of probability, between 13 and 16 years.

CONCLUSIONS

Finally the important question should be discussed to what degree the anthropological examination can support the hypothesis based on archaeological findings that the remains of the individual buried in the main chamber of tomb II are those of Philip II of Macedonia, and the remains of the individual buried in the antechamber those of his last wife, Cleopatra.

In conclusion the following results are evident: The remains of the individual from the main chamber of tomb II are, to a high degree of probability, those of a masculine individual, whose age was between 35 and 55 years. The body height was 160 to 170 cm. The body composition of the person in question was gracile and the muscular system was probably well developed. Face and head were narrow, the forehead steep

and high, the nose high. The chin was quite marked. The state of health was well considering the skeleton, only slight degenerative changes have been found. An injury in the area of the right supraorbital margin could not be established (plate 52a). On the bones of the lower extremities were no recognizable changes caused by injury (plates 54b, 55b-c). As known Philip II had war injuries (blindness in the right eye, limping), these not necessarily have an effect to the bone structures. Slight degenerative changes can be established on the right femoral head and the left shoulder joint as well as on some vertebrae.

The individual buried in the antechamber of tomb II is a very delicate 20 to 30 year old woman with a body height about 155 cm tall.

The cremated remains of tomb III belong to an individual of undetermined sex, between 13 and 16 years of age.

Through the anthropological analysis of the cremated remains no clear proof can be introduced that the remains are those of Philip II, respectively Cleopatra. Nevertheless the examination results offer no argument against the hypothesis — on the contrary — the hypothesis is supported by the age and sex determinations.

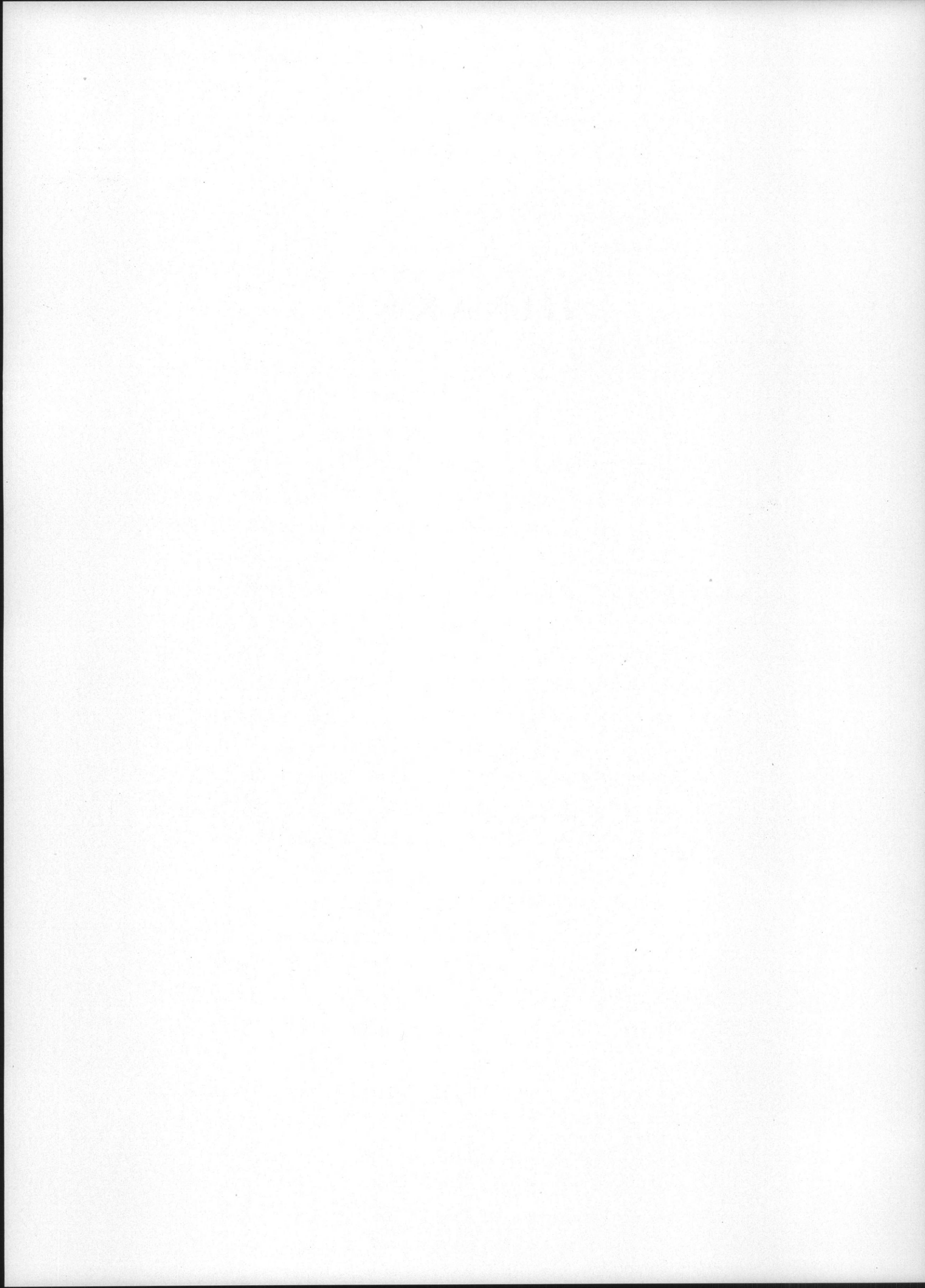
NIKOLAUS I. XIROTIRIS — FRANZISKA LANGENSCHIEDT

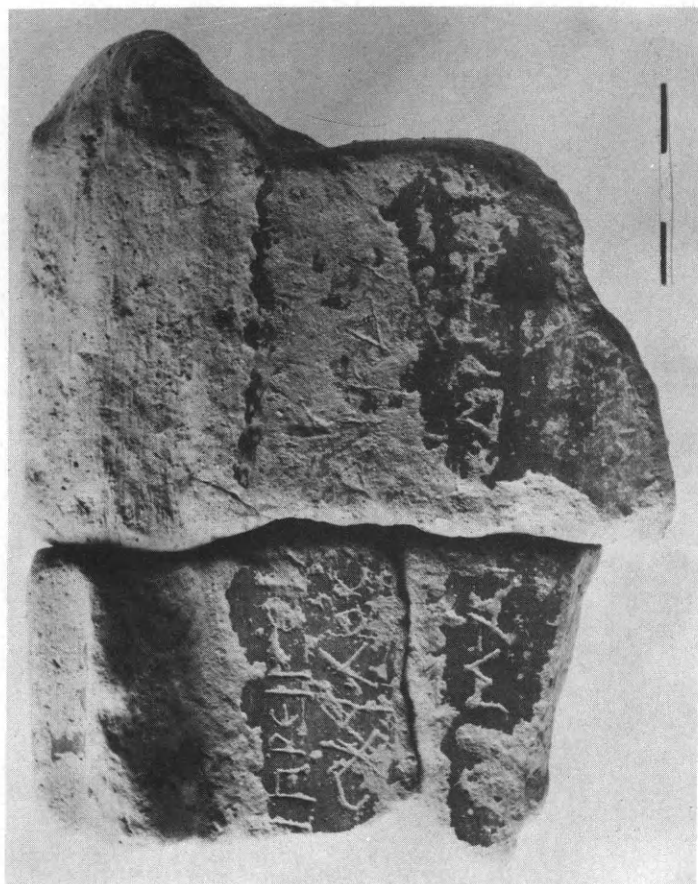
LITERATURE CITED

- ACSÁDI, G. and J. NEMESKÉRI 1970 History of Human Life Span and Mortality. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ANDRONICOS, M. 1977 Vergina: The royal graves in the Great Tumulus. Athens Ann. of Arch., 10: 40 - 72.
- ANGEL, J. L. 1944 A racial analysis of the Ancient Greeks: An essay on the use of morphological types. Am. J. Phys. Anthropol., 2: 329 - 376.
- BACH, H., 1965 Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. Anthropol. Anz., 29: 12 - 21.
- BLACK, Th. K. 1978 Sexual dimorphism in the tooth-crown diameters of the deciduous teeth. Am. J. Phys. Anthropol., 48: 77 - 82.
- BOCQUET, J. P., M. A. MAIA NETO, M. A. TAVARES DA ROCHA, M. H. XAVIER DE MORAIS 1978 Estimation de l'âge au décès des squelettes d'adultes par régressions multiples. Contrib. para o Estudo da Anthropol. Portuguesa, 10: 107 - 167.
- BREITINGER, E. 1937 Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. Anthropol. Anz., 14: 249 - 274.
- BREUL, D. 1974 Methoden der Geschlechts-, Körperlängen- und Lebensaltersbestimmung von Skelettfunden. Schmidt-Römhild, Lübeck.
- BROCA, P. 1868 Comparaison des indices céphaliques sur le vivant et sur le squelette. Bull. Soc. Anthropol. Paris, Ser. II, 3.
- BROOKS, S. T. 1955 Skeletal age at death: The reliability of cranial and pubic age indicators. Am. J. Phys. Anthropol., 13: 567 - 597.
- BROTHWELL, D. and A. T. SANDISON 1967 Diseases in Antiquity. A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations. Thomas, Springfield, III.
- CHOCHOL, J. 1961 Anthropologische Analyse der menschlichen Brandreste aus den Lausitzer Gräberfeldern in Usti nad Labem-Strekov II und in Zirovice. Monumenta Arch., 8: 273 - 290.
- DAVIES, G. N. 1963 Social customs and habits and their effect on oral disease. J. Dent. Res., 42: 209 - 232.
- DITCH, L. E. and J. C. ROSE 1972 A multivariate sexing technique. Am. J. Phys. Anthropol., 37: 61 - 64.
- DOKLADAL, M. 1970 Ergebnisse experimenteller Verbrennungen zur Feststellung von Form- und Größenveränderungen von Menschenknochen unter Einfluss von hohen Temperaturen. Anthropologie, 8: 3 - 17.
- 1971 A further contribution to the morphology of burned human bones. Proc. Xth Congr. Czechoslovak Anthropologists (ded. to Alés Hrdlicka), Humpolec, Praha, 561 - 568.
- ERÁNKÖ, O. and J. KIHLEBERG 1955 Closure of cranial sutures and age. Ann. Acad. Sci. Fenn. Ser. A, 5, Medica Anthropologiae No. 43: 1 - 31.
- FEREMBACH D., I. SCHWIDETZKY and M. STLOUKAL 1980 Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons. J. Hum. Evol. 9: 517 - 549.
- FLECKER, H. 1942 Time of appearance and fusion of ossification centers observed by roentgenographic method. Am. J. Roentgenol. and Radium Therapy, 47: 97 - 159.
- GARN, S. M., P. E. COLE and W. L. VAN ASTINE 1979 Sex discriminatory effectiveness using combinations of root lengths and crown diameters. Am. J. Phys. Anthropol., 50: 115 - 118.
- GEJVAL, N. G. 1947 Bestämning av brända ben från forntida gravar. Fornvaennen, 1: 39
- 1963 Cremations. In: Brothwell D. and E. Higgs (eds), Science in Archeology: 379 - 390, Thames and Hudson, London.
- GERASIMOV, M. M. 1955 Vosstanovlenie lica po Čerepu. Trudu Inst. Etnogr., 28. Moskva.
- HANSEN, G. 1953/54 Die Altersbestimmung am proximalen Humerus- und Femurende im Rahmen der Identifizierung menschlicher Skelettreste. Wiss. Ztschr. der Humboldt-Univ., Berlin, Math.-naturwiss. Reihe, 3: 1 - 73.
- HELWIN, H. 1971 Problematik der Weichteilrekonstruktion auf dem menschlichen Schädel. Gegenbaurs morph. Jb., Leipzig, 116: 503 - 513.
- HERRMANN, B. 1972 Das Combe Capelle Skelett. Eine Untersuchung der Brandreste unter Berücksichtigung thermoinduzierter Veränderungen am Knochen. Ausgrabungen in Berlin, 3: 7 - 69.
- HUNGER H. and P. ROTHER 1978 Altersbestimmung am Skelett. In: Hunger H. and D. Leopold (eds.) Identifikation. 103 - 161. Springer, Berlin.
- HUNT, E. E., jr. and I. GLEISER 1955 The estimation of age and sex of preadolescent children from bones and teeth. Am. J. Phys. Anthropol., 13: 479 - 487.
- KERLEY, E. R. 1965 The microscopic determination of age in human bone. Am. J. Phys. Anthropol., 23: 149 - 164.
- KERLEY, E. R. and D. H. UBELAKER 1978 Revisions in the microscopic method of estimating age at death in human cortical bone. Am. J. Phys. Anthropol., 49: 545 - 546.
- KROGMAN, W. M. 1962 The Human Skeleton in Forensic Medicine. Thomas, Springfield, Ill.

- LEOPOLD, D. 1968 Identifikation durch Schädeluntersuchungen - unter besonderer Berücksichtigung der Superprojektion. Habil. - Schr., Leipzig.
- 1978 Geschlechtsbestimmung durch Untersuchung der einzelnen Knochen des Skeletts. 113 - 161. In: Hunger, H. and D. Leopold (eds.) Identifikation. Springer. Berlin.
- LORKE D., H. MÜNZER and E. WALTER 1954 Zur Rekonstruktion der Körpergröße eines Menschen aus den langen Extremitätenknochen. Ztschr. f. gerichtl. Med., 42: 189 - 202.
- McKAY, R. H., 1961 Skeletal maturation. Table from Eastman Kodak Comp.
- McKERN, T. W. and T. D. STEWART 1957 Skeletal age changes in young American males. Headquarters Quartermaster Res. & Develop. Command. Tech. Rep. EP-45. Natick, Mass.
- MALINOWSKI, A. and R. PORAWSKI 1969 Identifikationsmöglichkeiten menschlicher Brandknochen mit besonderer Berücksichtigung des Gewichtes, *Zacchia*, 44: 392.
- MASSET, C. 1971 Erreurs systématiques dans la détermination de l'âge par les sutures crâniennes. *Bull. Mém. Soc. Anthropol. Paris*, Ser. 12, 7: 85 - 105.
- MOORREES, C. F. A., E. A. Fanning and E. E. HUNT, jr. 1963 Age variation of formation stages for ten permanent teeth. *J. Dent. Res.*, 42: 1490 - 1502.
- MÜLLER, C. 1958 Schätzung der Körperhöhe bei Funden von Leichenbränden. *Ausgrabungen und Funde*, 3: 52 - 58.
- 1958/59 Korrelationsstatistische Untersuchungen am Radius. *Wissenschaftl. Ztschr. d. Humboldt-Univ. Berlin, Math.-Naturwiss. Reihe*, 8: 229 - 237.
- NEMESKÉRI, J., L. HARSANYI and G. ACSÁDI 1960 Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthrop. Anz.*, 24: 70 - 95.
- OLIVIER, G., C. AARON, G. FULLY and G. TISSIER 1978 New estimations of stature and cranial capacity in modern man. *J. Hum. Evol.*, 7: 514 - 518.
- PEITSCH, H. 1970 Identifizierung unbekannter Toter. Inaug. Diss. Würzburg.
- REYNOLDS, E. L. 1945 Bony pelvic girdle in early infancy; roentgenometric study. *Am. J. Phys. Anthropol.* 3: 321 - 354.
- 1947 The bony pelvis in prepuberal childhood. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 5: 165 - 200.
- SCHOUR, I. and M. MASSLER 1941 The development of the human dentition. *J. Am. Dental. Assn.*, 28: 1153 - 1160.
- SCHMITT, H. P. and L. TAMÁSKA 1970 Beiträge zur forensischen Osteologie. IV. Untersuchungen über die Verknöcherung der Schädelnähte unter besonderer Berücksichtigung der Frage der Altersbestimmung. *Ztschr. Rechtsmed.*, 67: 230 - 248.
- SMITH, P. 1972 Diet and attrition in the Natufians. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 37: 233 - 238.
- SCHWIDETZKY, I. 1963 Die vorspanische Bevölkerung der Kanarischen Inseln. *Anthropologische Untersuchungen. Beiheft 1 zu Homo*, Muster-schmidt, Göttingen.
- STRZALKO, J., J. PIONTEK and M. A. MALINOWSKI 1972 Problem rekonstrukcji, wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych. *Przegląd Antropologiczny*, 38: 277 - 287.
- SUZUKI, H., K. YAJIMA and T. YAMANOE 1967 Studies on the graves, coffin contents and skeletal remains of the Tokugawa shoguns and their families at the Zōjōji temple. Abstract. Univ. of Tokyo Press, Tokyo.
- SZILVÁSSY, J. 1978 Eine Methode zur Altersbestimmung mit Hilfe der sternalen Gelenkflächen der Schlüsselbeine. *Mitt. Anthropol. Ges. Wien*, 108: 166 - 168.
- TODD, T. W. 1920 Age changes in the pubic bone. I. The male white pubis. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 3: 285 - 334.
- TODD, T. W. and J. D'ERRICO 1928 The clavicular epiphyses. *Am. J. Anat.*, 41: 25 - 50.
- TODD, T. W. and E. W. LYON, jr. 1924 Endocranial suture closure. Part I. Adult males of white stock. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 7: 325 - 384.
- ULLRICH, H. 1966 Kritische Bemerkungen zur plastischen Rekonstruktionsmethode nach Gerasimov auf Grund persönlicher Erfahrungen. *Ethnogr.-Archäol. Ztschr.*, 7: 111 - 123.
- WAHL, J. 1980 Leichenbranduntersuchungen. Mit einem allgemeinen Überblick über die Bearbeitung und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern sowie einer neuen Methode zur Geschlechtsbestimmung menschlicher Knochenreste. Diplomarbeit, Fachbereich Biologie Frankfurt/M.
- VAN VARK, G. N. 1970 Some statistical procedures for the investigation of prehistoric human skeletal material. Thesis, Groningen Univ.
- 1974 The investigation of human cremated skeletal material by multivariate statistical methods. I. Methodology. *Ossa*, 1: 63 - 95.
- 1975 The investigation of human cremated skeletal material by multivariate statistical methods. II. Measures. *Ossa*, 2: 47 - 68.
- WELLS, C. 1960 A study of cremation. *Antiquity*, 34: 27.
- WOLF-HEIDEGGER, G. 1954 Atlas der systematischen Anatomie des Menschen. Bd. I. Karger, Basel.
- XIROTIRIS, N. I., M. SCHULTZ and F. LANGENSCHIEDT unpubl. Histological examination of the cremated remains from the Royal Macedonian Tombs of Vergina. Unpubl. Manuscript.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α

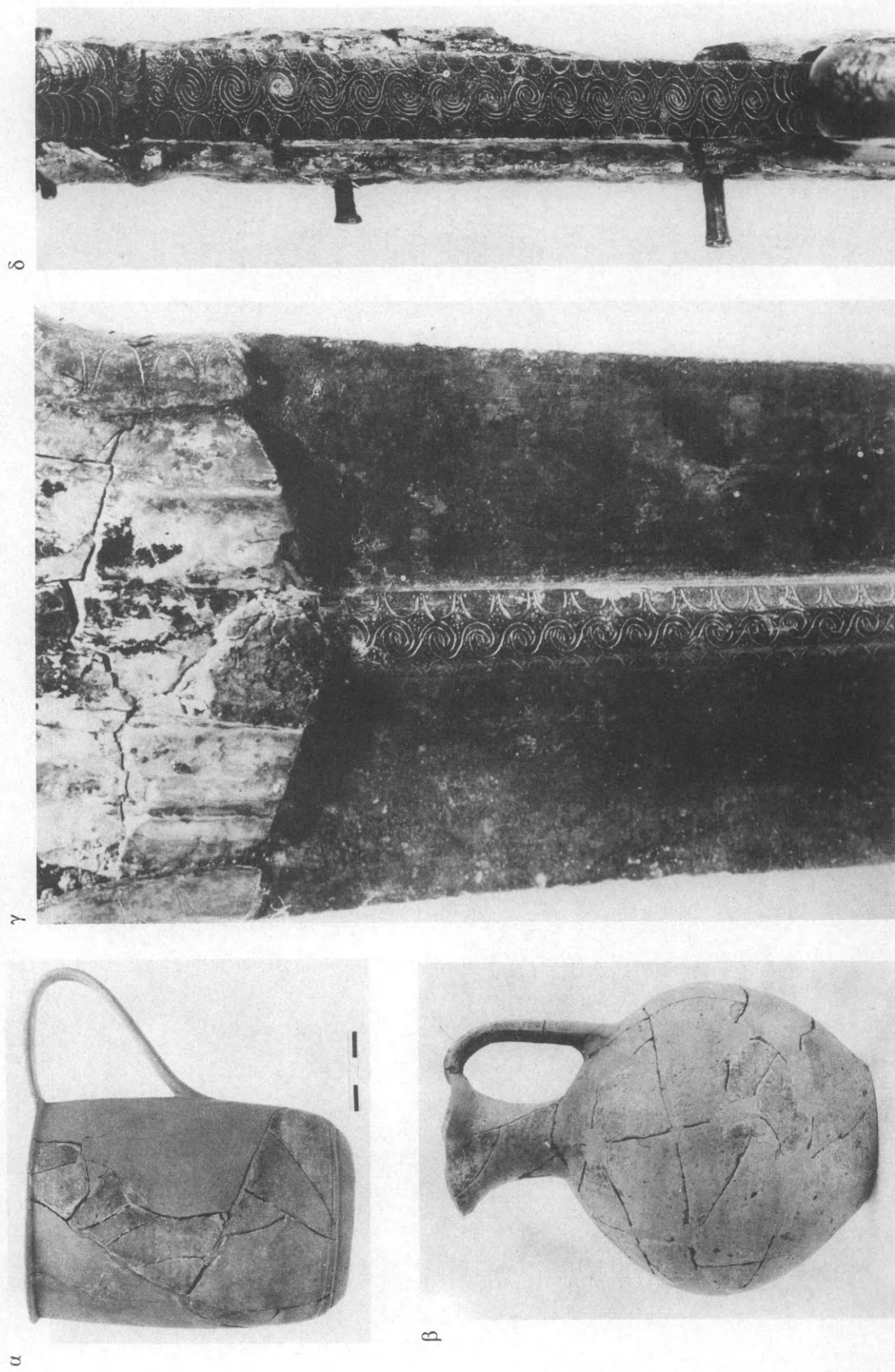

β

γ

α. Ήνεπίγραφα θραύσματα κεραμίδας. β. Ήστρακα άπό τή λαίμή πρόχου. γ. Πήλινο είδώλιο νέου.

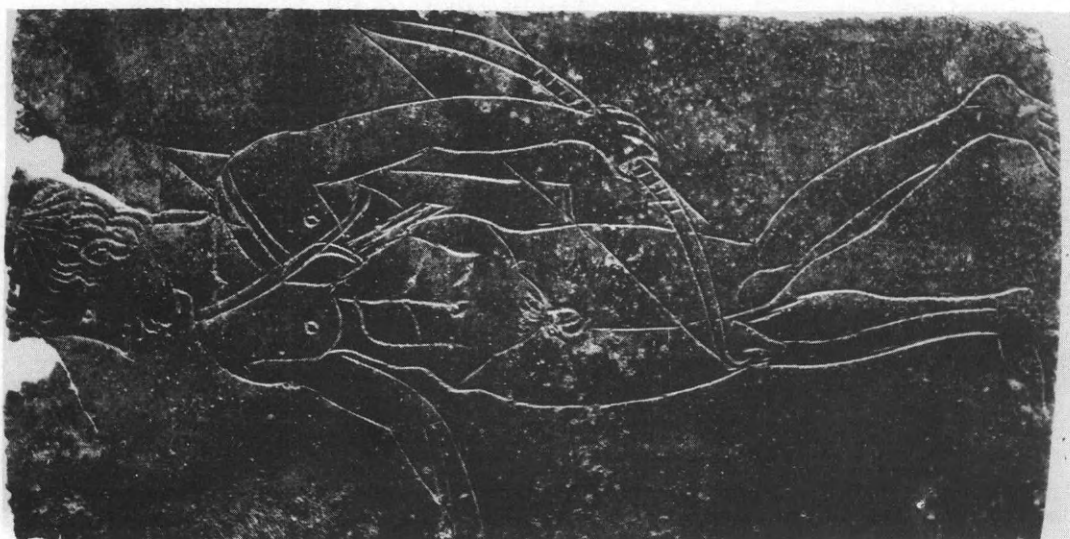
α

β

γ

δ

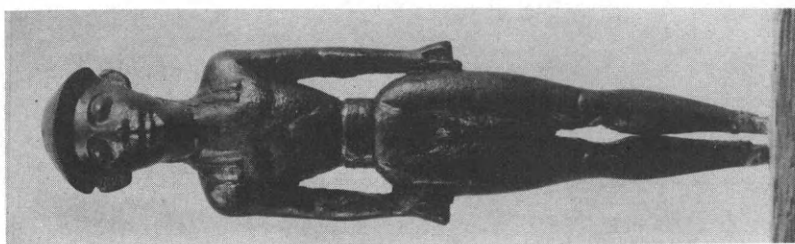
α. Κύπελλο του 4ου αι. π.Χ. β. Πρωτογεωμετρική πρόχους. γ. Τμήμα της λαβής και της νέυρωσης του κοσμημένου ξίφους. δ. Πλάγια όψη της λαβής του κοσμημένου ξίφους.

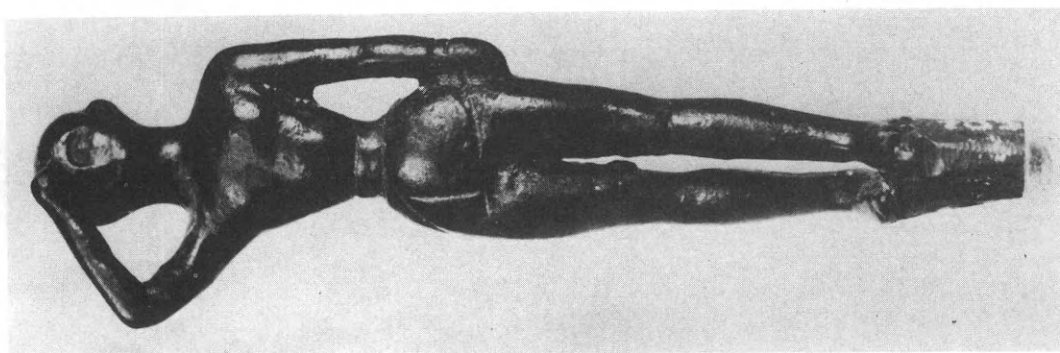
α

β

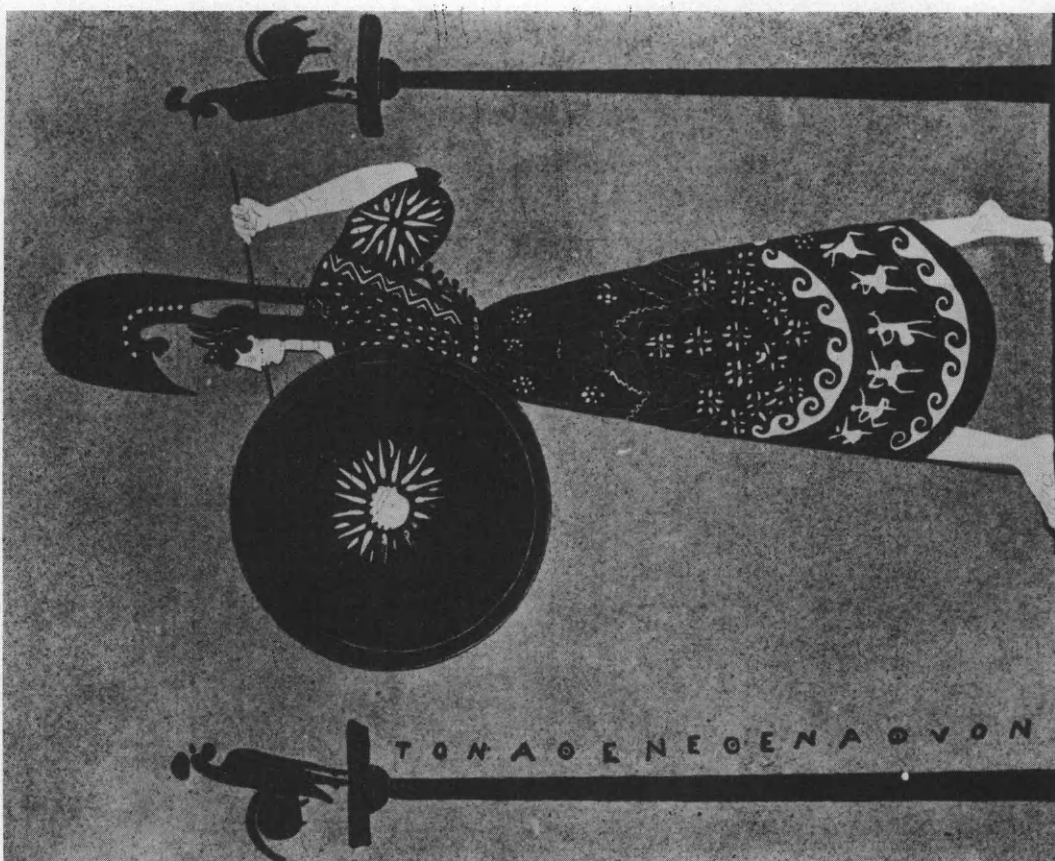

γ

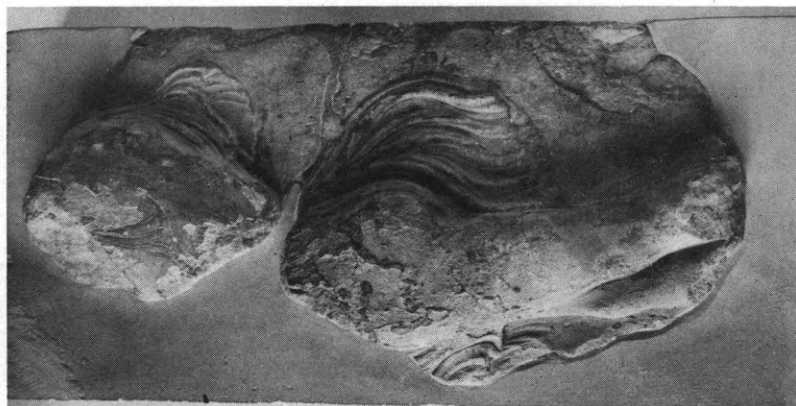

δ

α. Χάλκινο αναθηματικό πίνακας. β. Χάλκινο ύστερογεωμετρικό είδωλο. γ. Χάλκινος κούρος. δ. Μινωικός λατρευτής Μουσείου Μπενάκη.

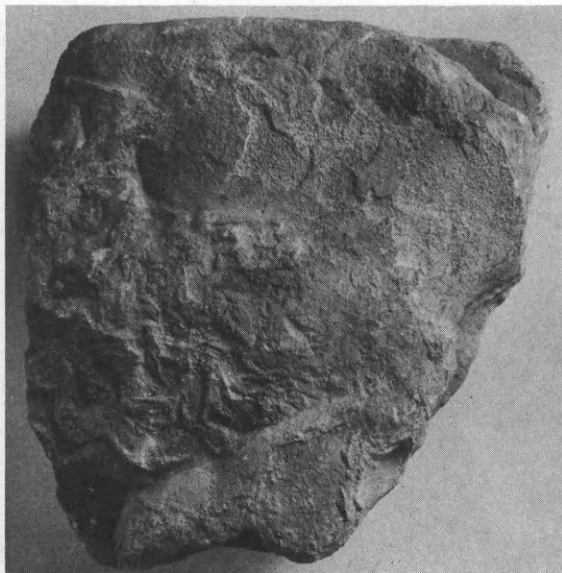

α. Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀριθ. Β 606 (E. Pfluhl, MuZ, σελ. 306). β. Ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο, Staatl. Museen ἀριθ. 1456 (F. Weege, Der Tanz in der Antike (1926) σελ. 49).

α. Ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο, Staatl. Museen, Κατάλογος Blümel ἀριθ. Κ 185 (φωτ. Γερμ. Ἀρχ. Ἰνστ. Ἀθηνῶν).
β. Ἀνάγλυφο στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας ἀριθ. 2182 + 2183 (φωτ. Γ. Δεσπίνη).

α

β

γ

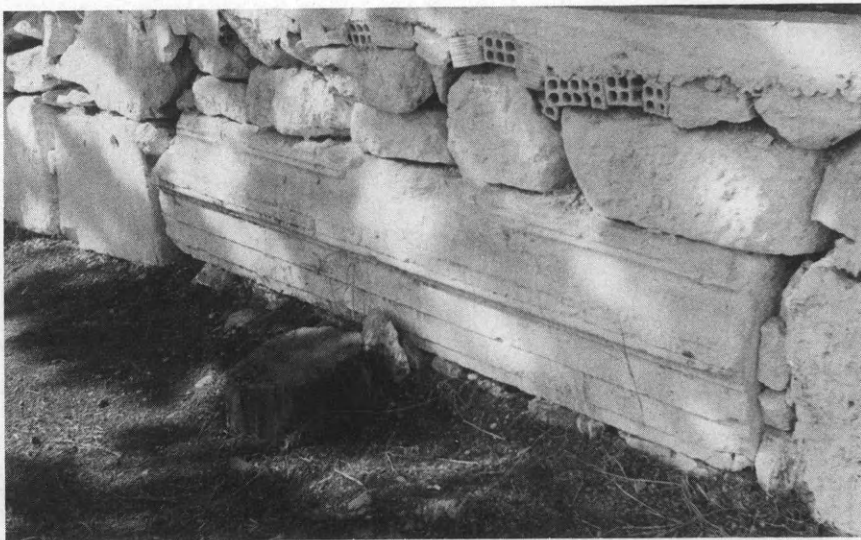
δ

α-β. Θραύσμα αναγλύφου στις αποθήκες του Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (α. κύρια ὄψη, β. πάνω πλευρά) (φωτ. Γ. Δεσπίνη). γ-δ. Θραύσματα αναγλύφων στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας ἀριθ. 2185 καὶ 2184 ἀντίστοιχα.

α. Λείψανα υστερορρωμαϊκής στοάς στην Πότσα. β. Αναλημματικός τοίχος της στοάς προς την πλευρά της σημερινής εκκλησίας.

α. Ἀρχιτεκτονικοὶ λίθοι ἀπὸ ἀρχαῖο κτίσμα λατρείας κοντὰ στὴν πηγὴ τῆς Πότζας. β. Ἀρχαῖες ἐπιτύμβιες στήλεις
χρησιμοποιημένες ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὸ νότιο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας τῶν Ταξιαρχῶν.

α

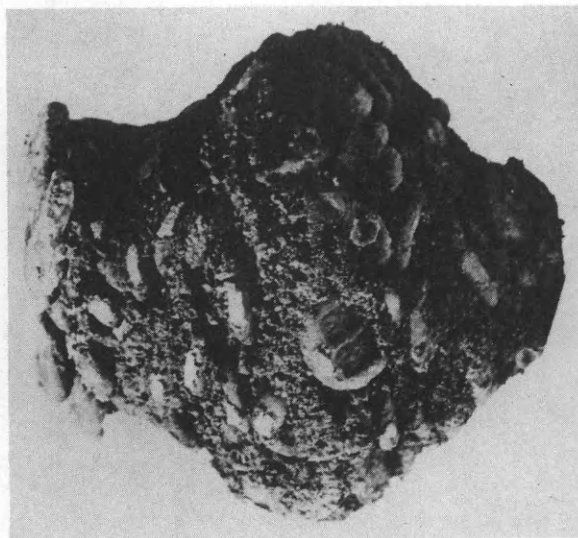

β

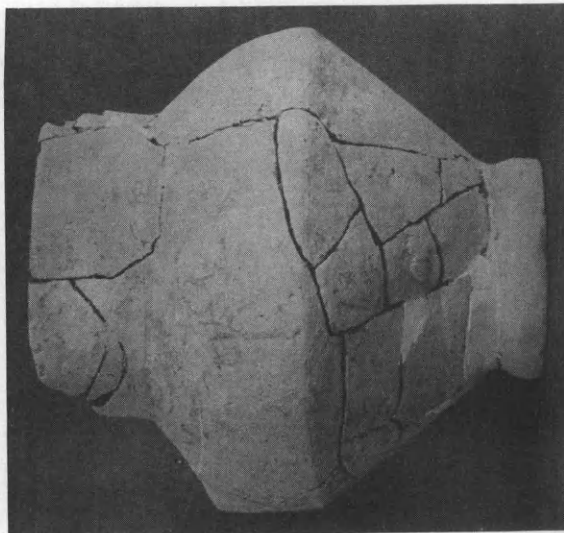

γ.

α. Ανατολική πλευρά της ίδιας μικρής εκκλησίας με άφθονους αρχαίους λίθους σε δεύτερη χρήση. β. Έρμηρακλής ρωμαϊκών χρόνων από την Πάτρα της Αχαΐας (τοπικό μουσείο). γ. Ο αυτοκράτορας Κόμμοδος με τα εμβλήματα του Έρακλη (γύρω στα 191 μ.Χ.). Ρώμη.

β

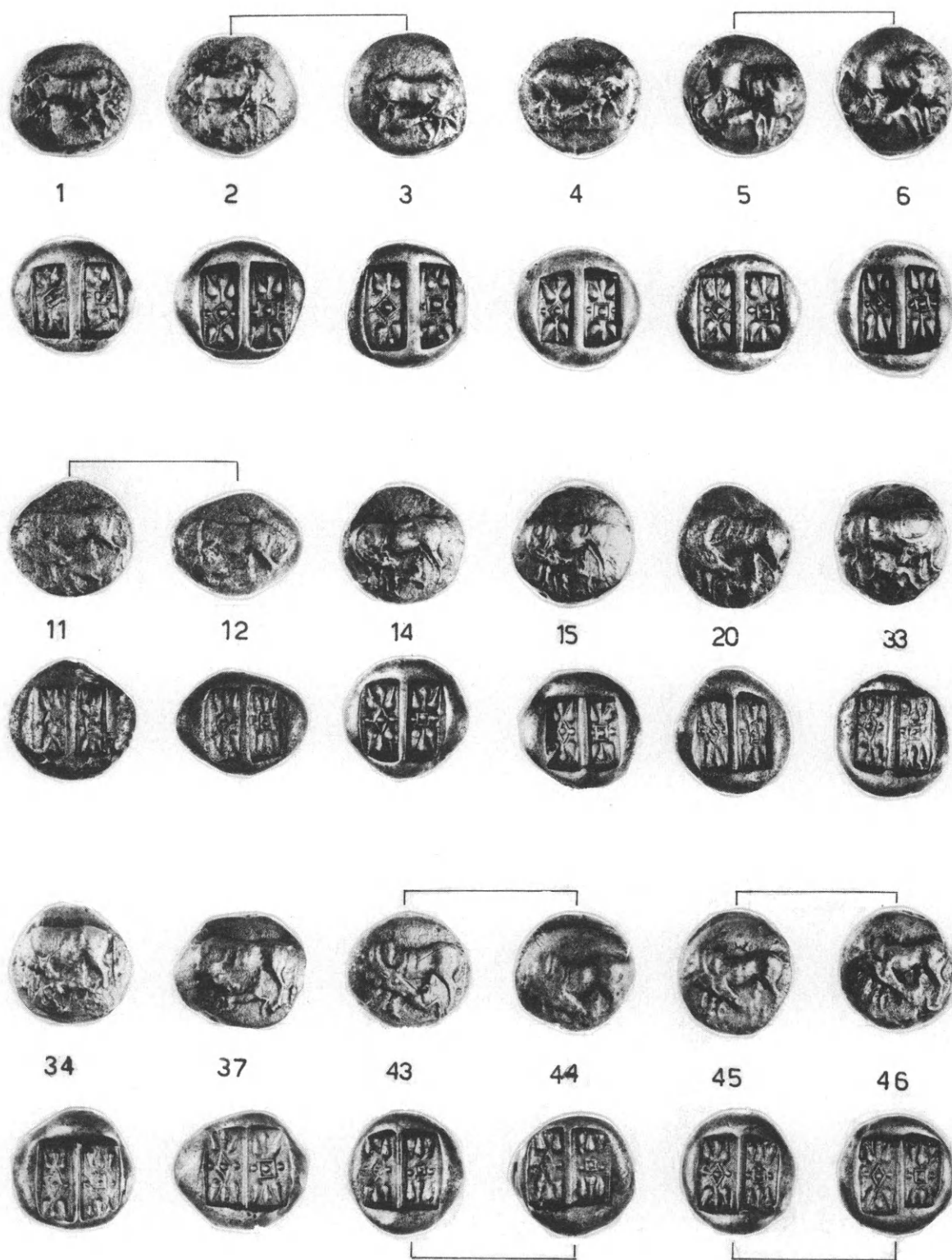

γ

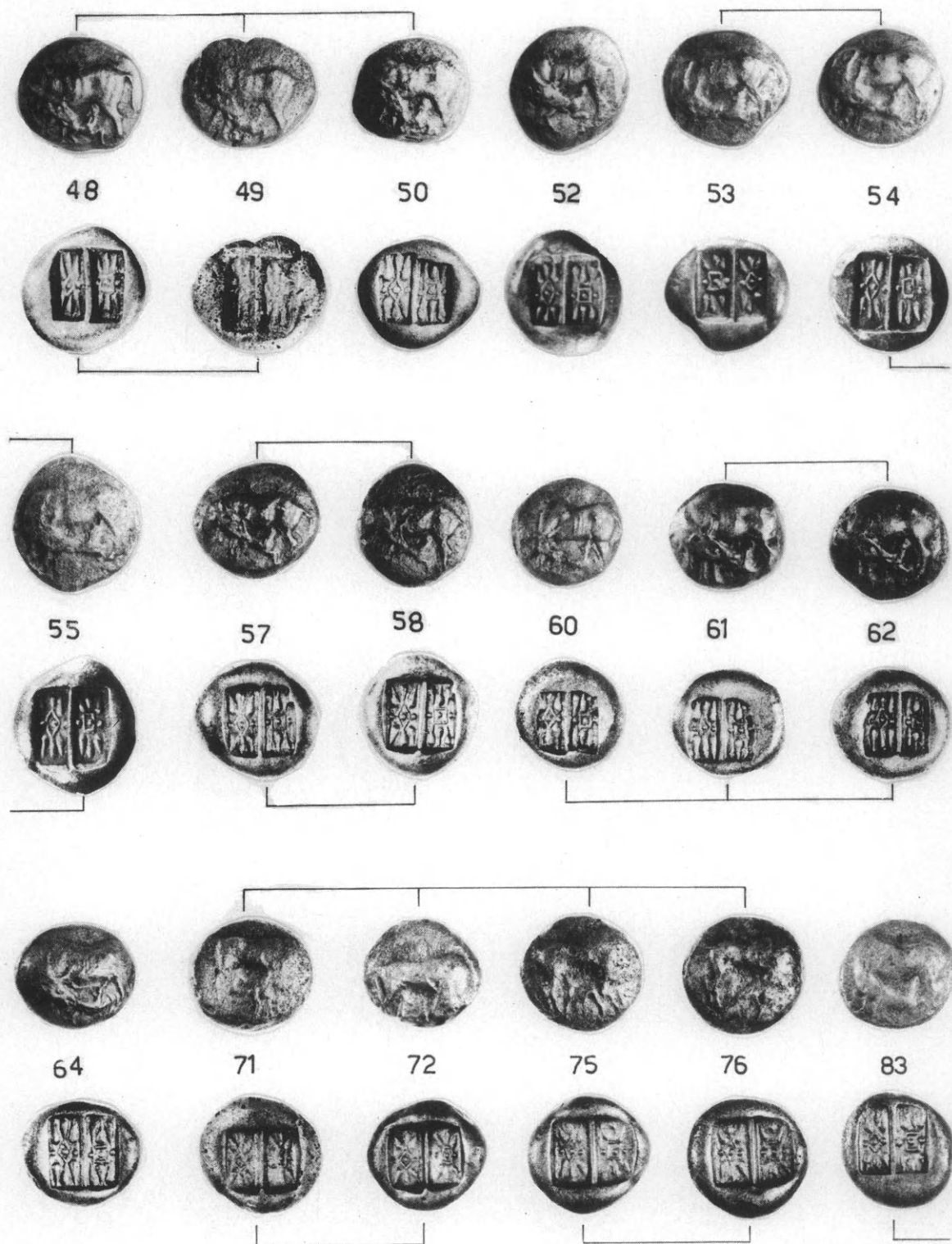

α

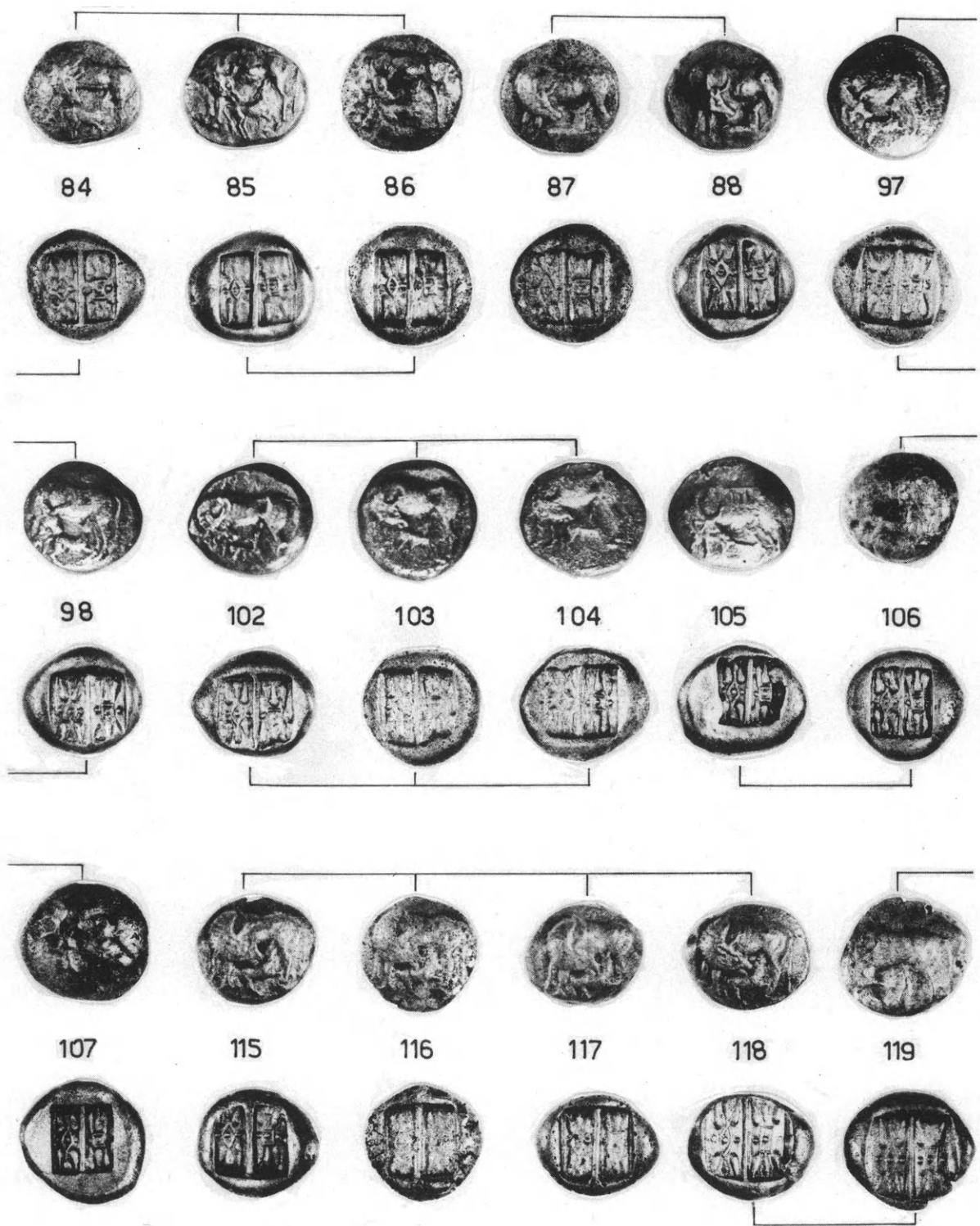
α. Ἡ πρόχους μετὰ τοῦ «θησαυροῦ» τῶν νομισμάτων *in situ*. β. Ἡ μάζα τῶν νομισμάτων μετὰ τοῦ ἀγγείου.
γ. Ἡ πρόχους τοῦ «θησαυροῦ» μετὰ τῆ συγκόλλησης.

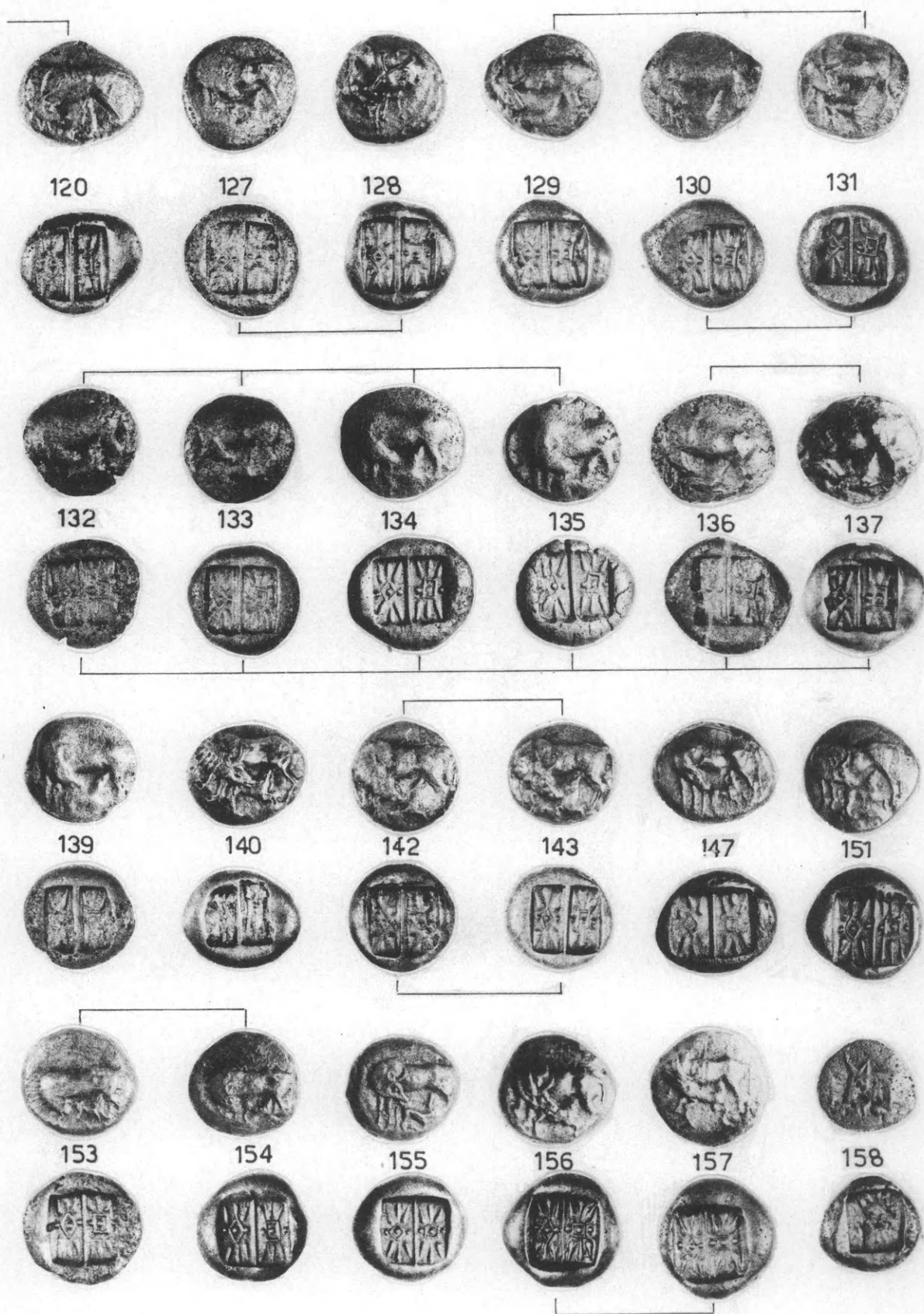
Ἀργυροὶ κερκυραϊκοὶ στατῆρες ἀπὸ τὸ «θησαυρὸ» τῆς Κέρκυρας 1978.

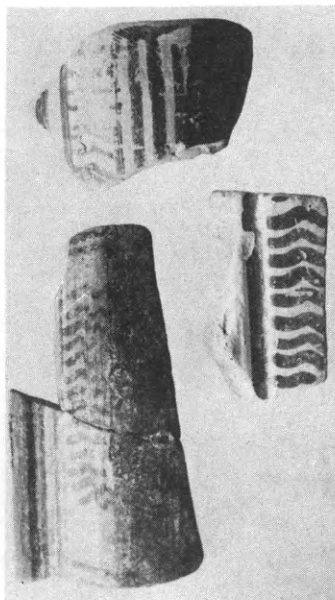
Ἄργυροὶ κερκυραϊκοὶ στατήρες ἀπὸ τὸ «θησαυρὸν» τῆς Κέρκυρας 1978.

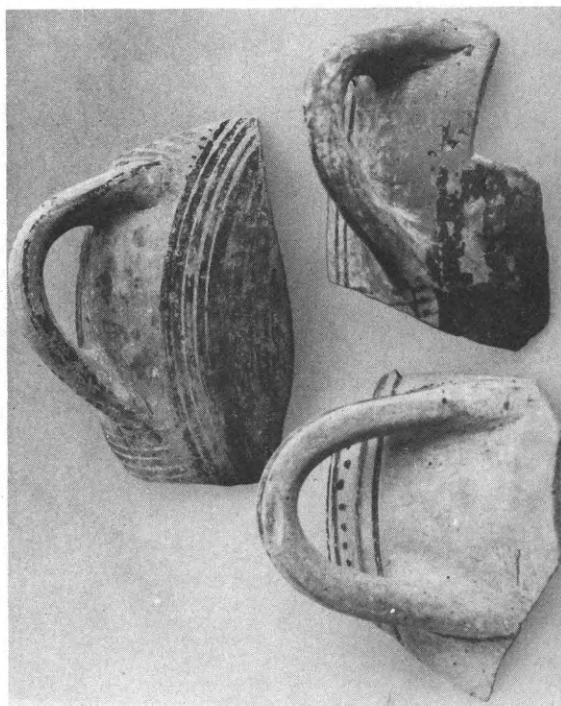
*Αργυροί κερκυραϊκοί στατήρες από το «θησαυρό» της Κέρκυρας 1978.

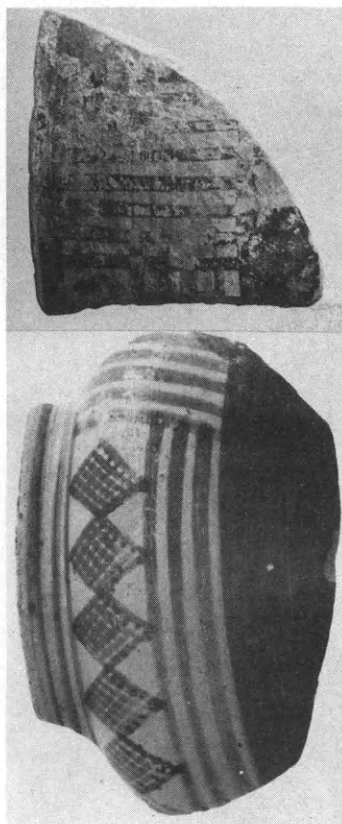
Ἄργυροὶ κερκυραϊκοὶ στατήρες ἀπὸ τὸ «θησαυρὸ» τῆς Κέρκυρας 1978.

3 - 5

9 - 11

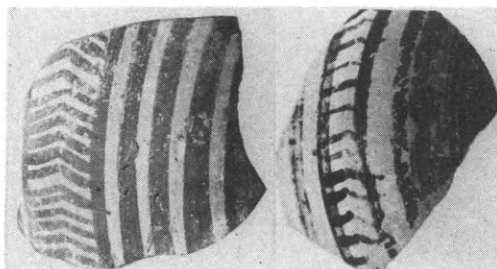
1 - 2

8

12

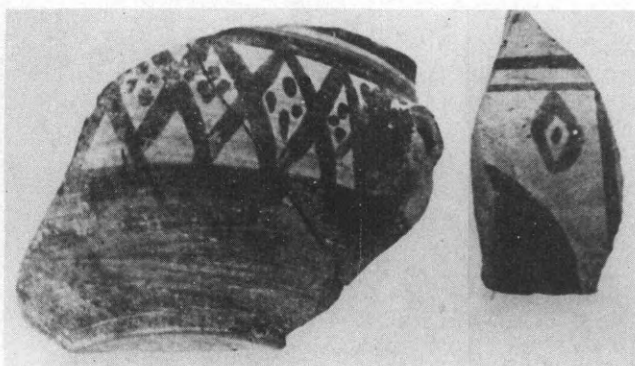

6 - 7

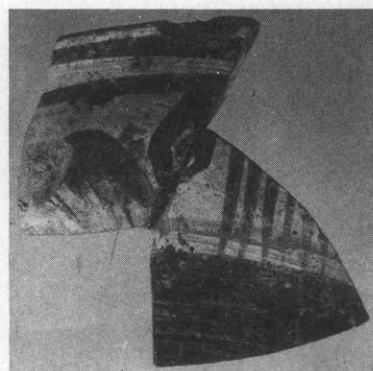
Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

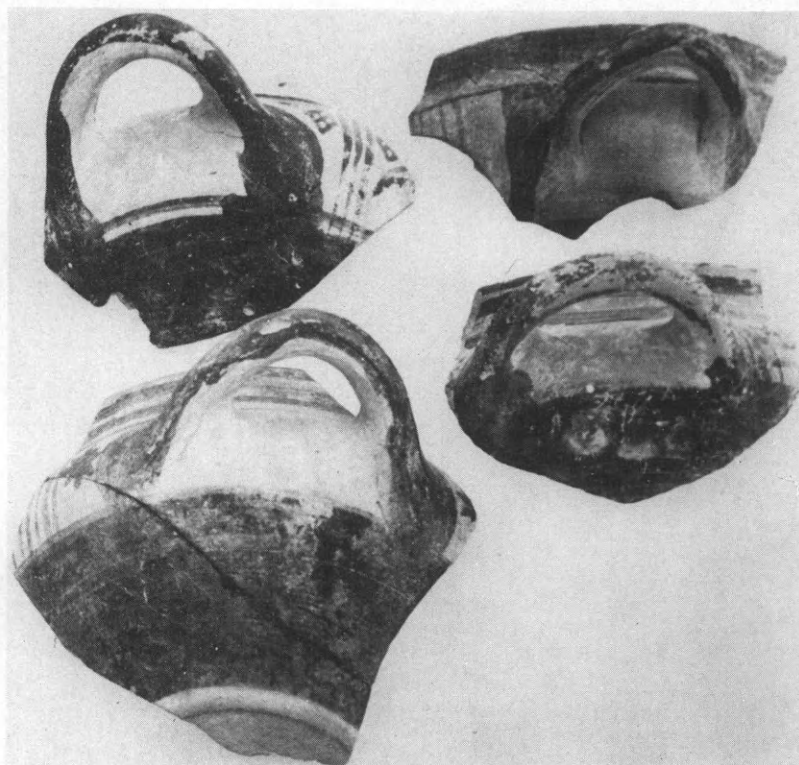
13 - 14

15, 17

16

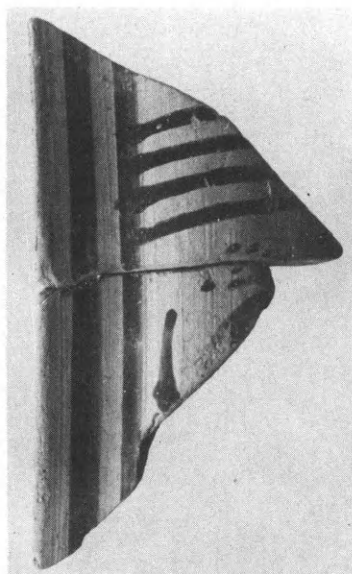

18 - 21

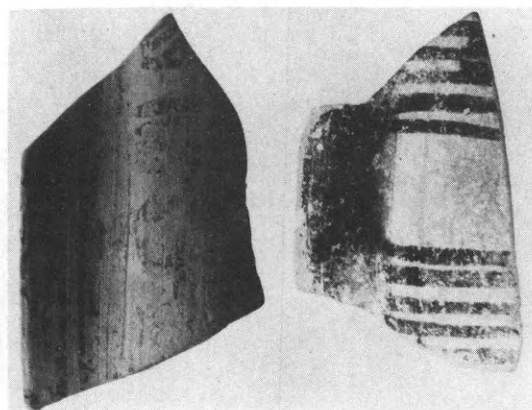
Έρέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

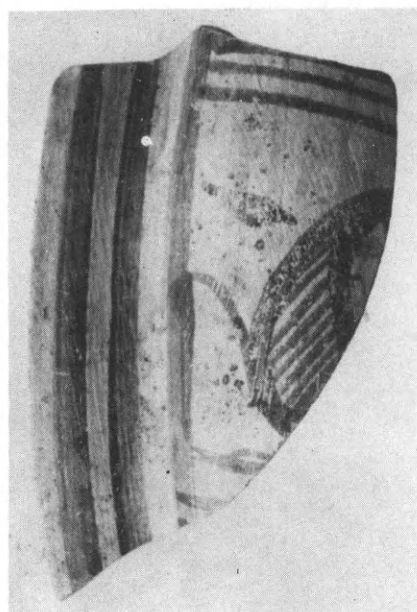
22 - 23

24

25, 28

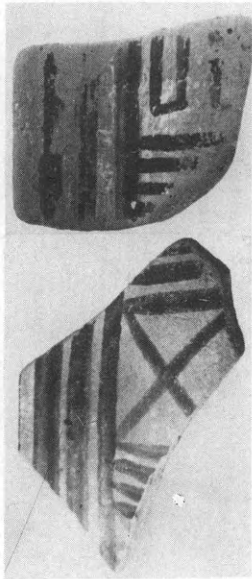

26

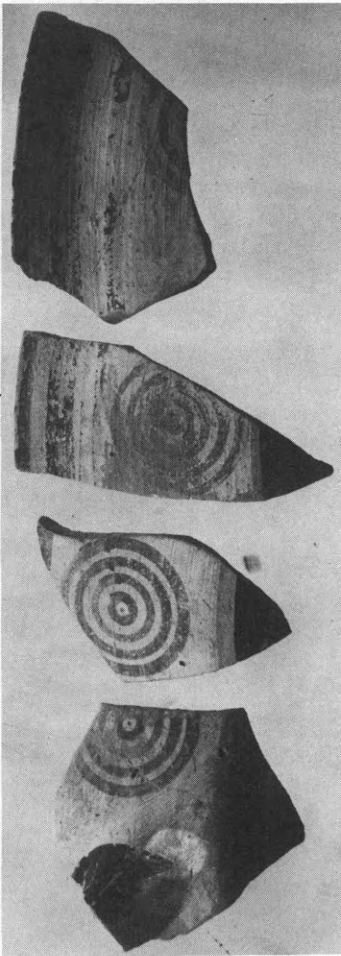

27

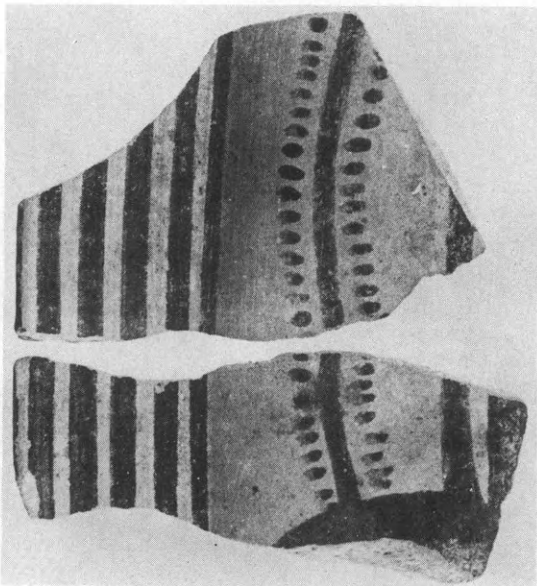
Έρετρια. Γεωμετρική κεραμική.

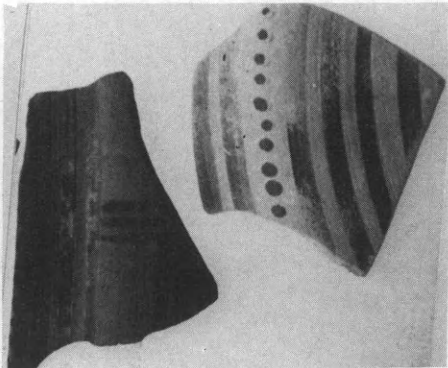
30, 32

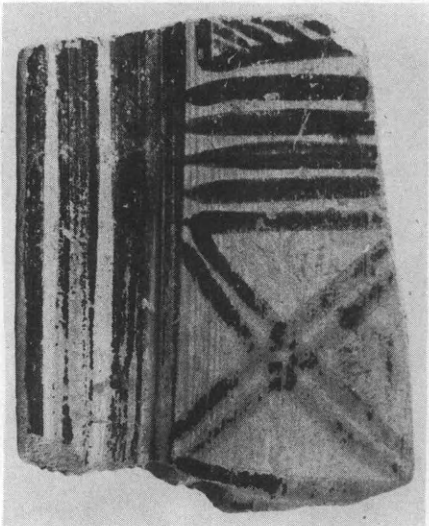
29

38

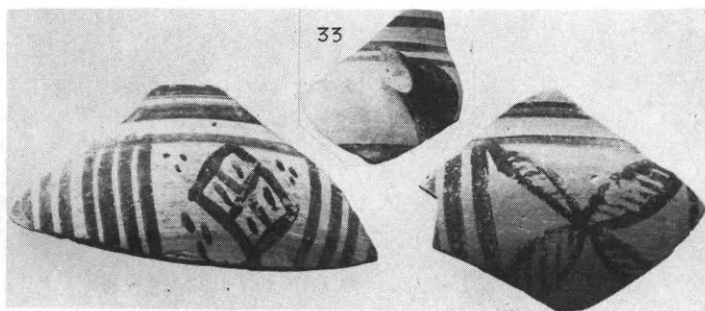

36 - 37

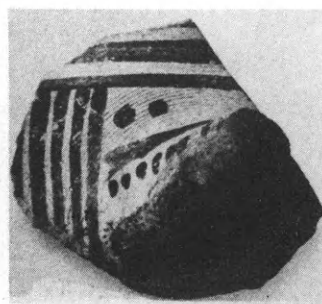

31

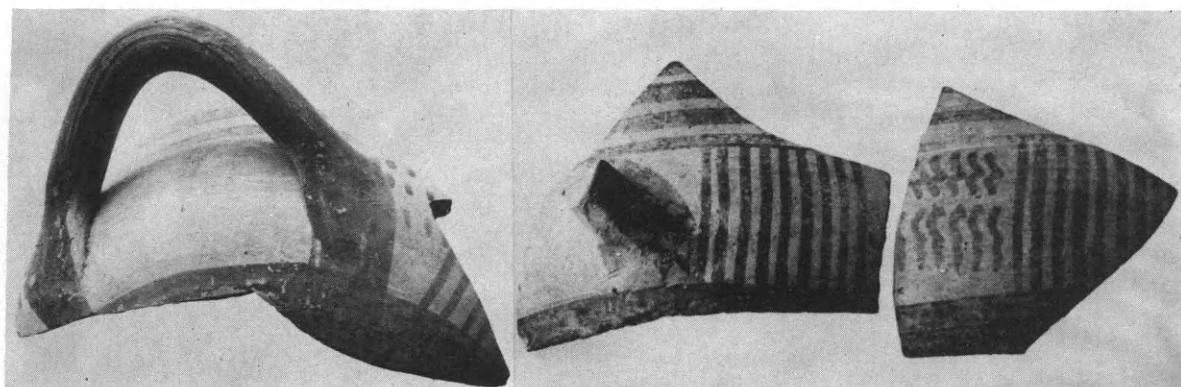
Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

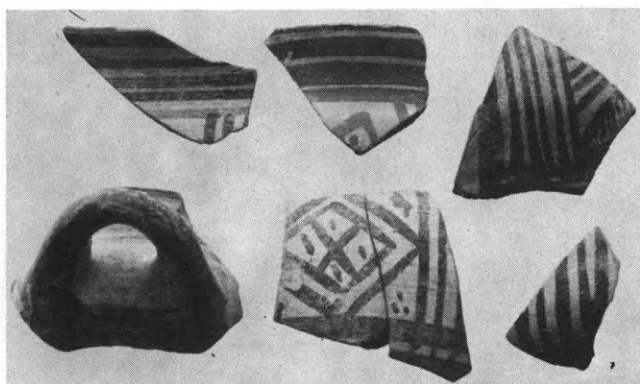
33 - 35

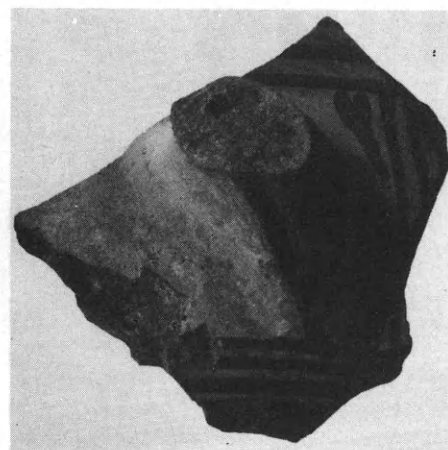
52

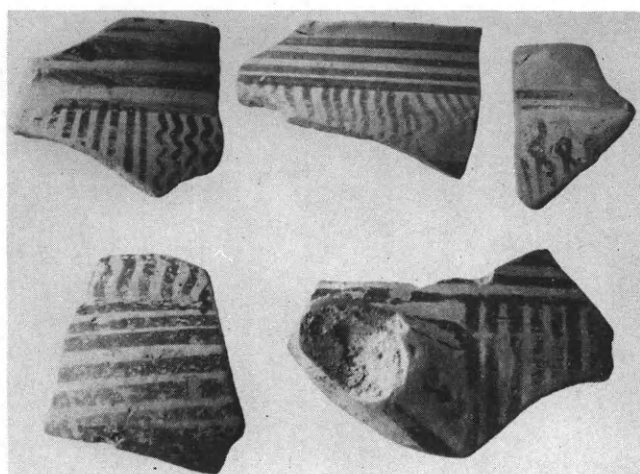
45, 51

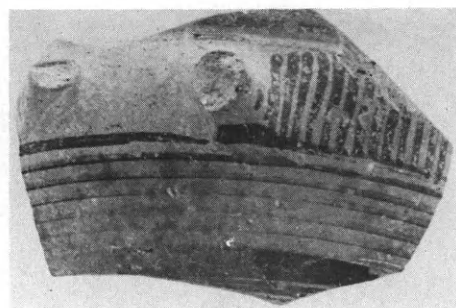
39 - 44

53

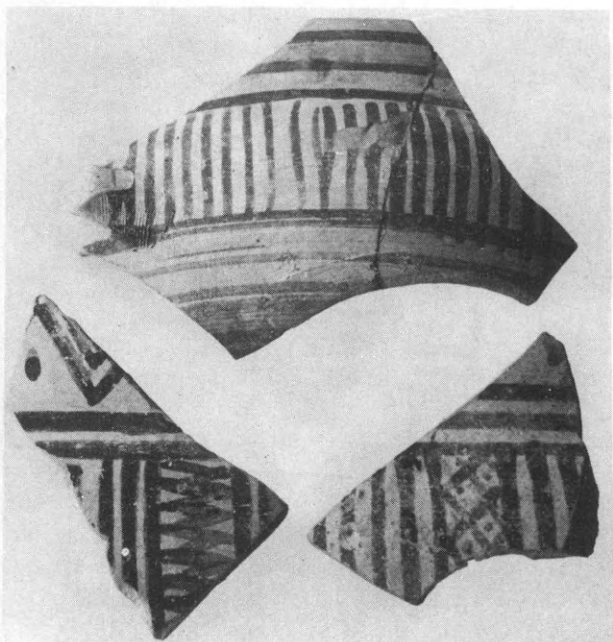

46 - 50

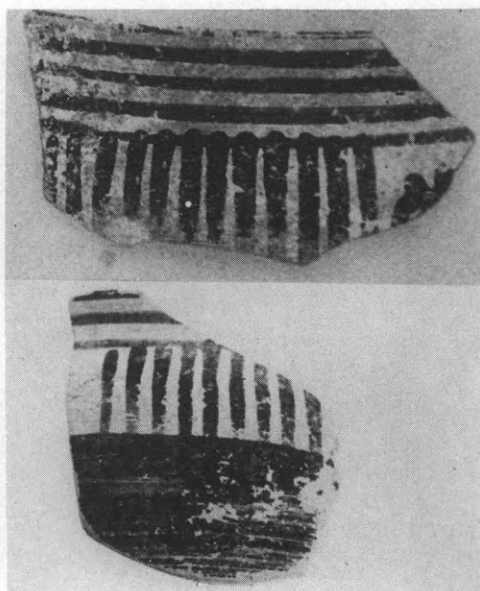

54

Ἐρέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

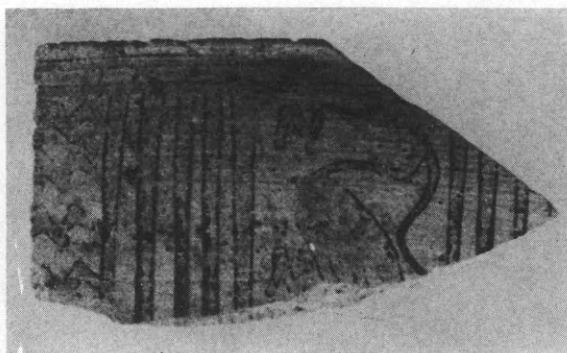
55 - 57

58 - 59

60

61

Έρετρια. Γεωμετρική κεραμική.

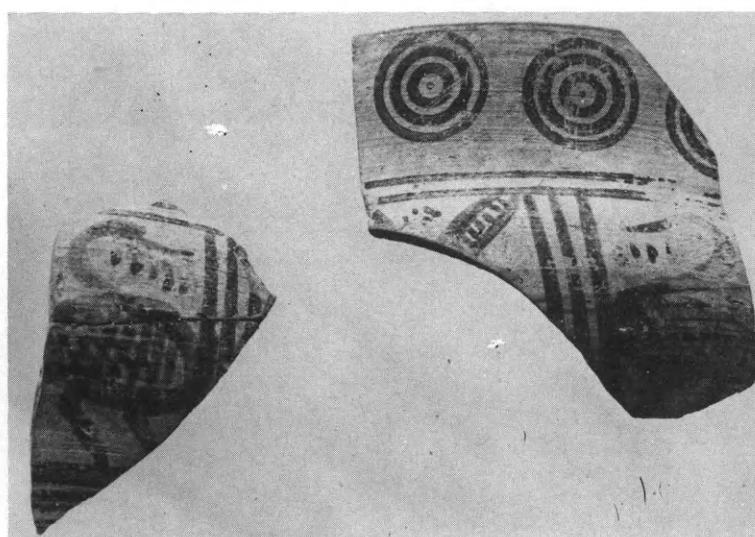
62α

62β

65

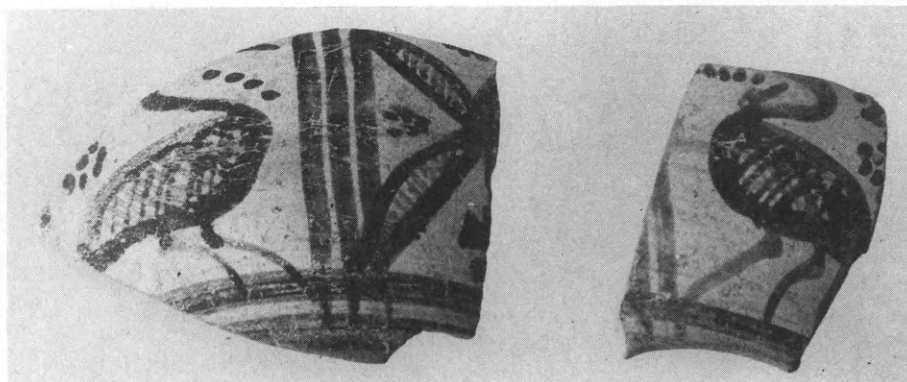

63

66

Έρετρια. Γεωμετρική κεραμική.

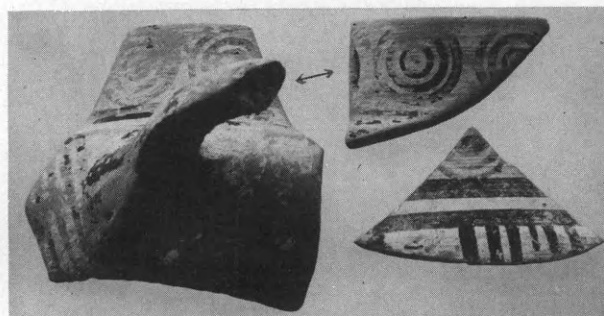
64

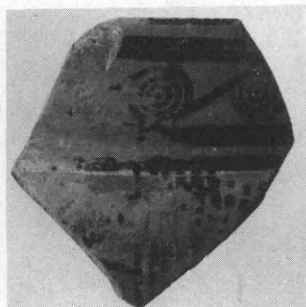
68 - 71

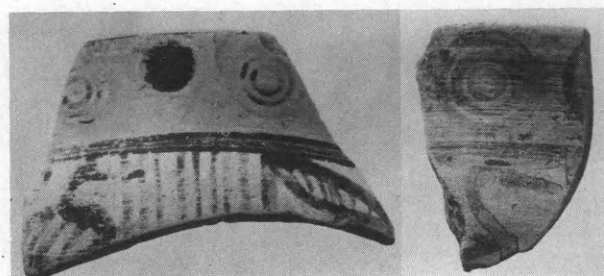
67

72 - 73

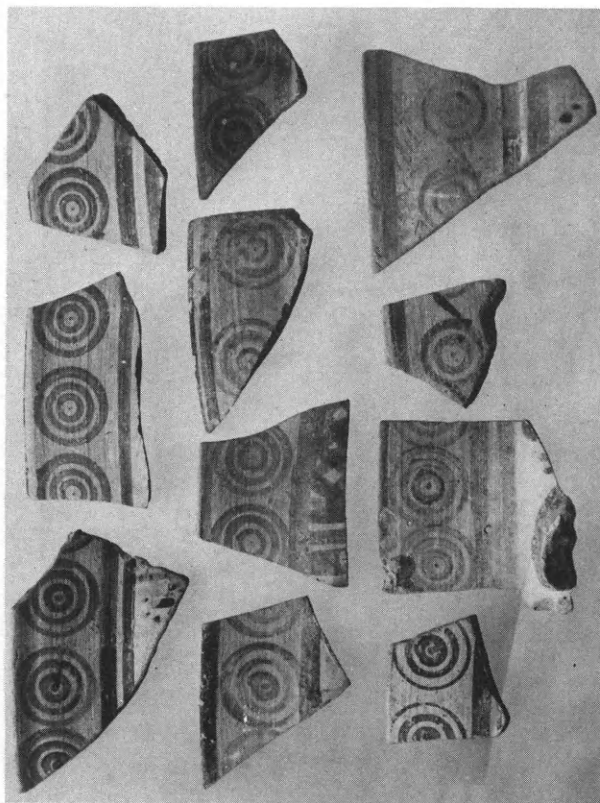

77

74 - 75

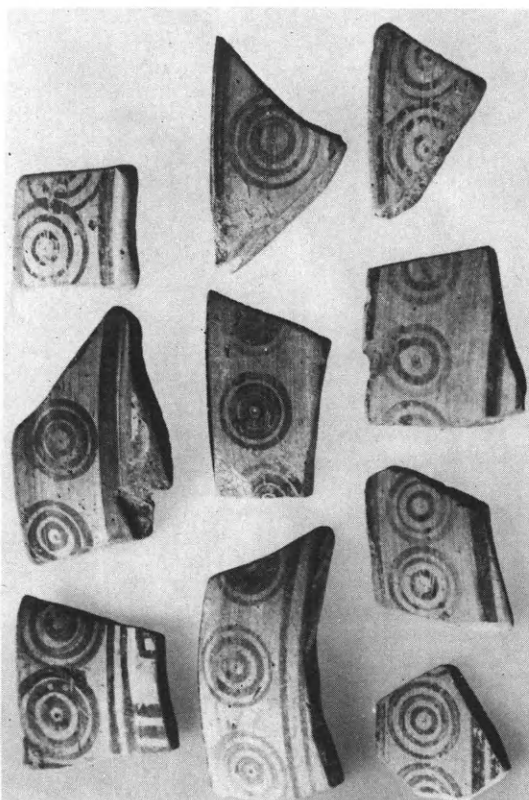
Ἑρέτρια. Γεωμετρικὴ κεραμική.

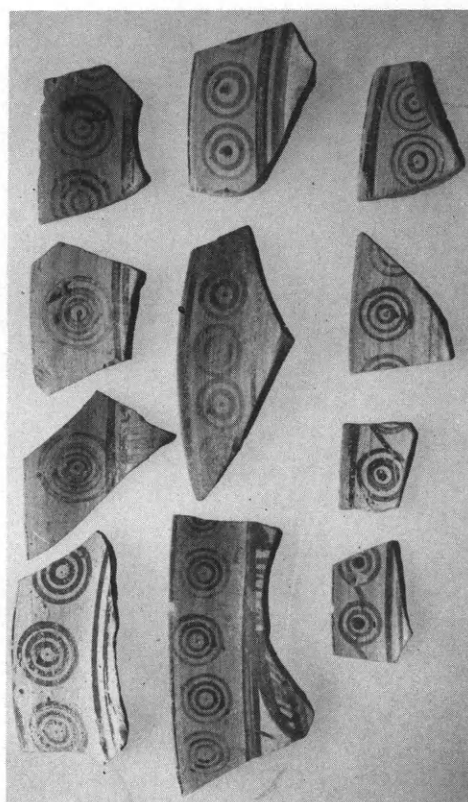
99 - 109

76

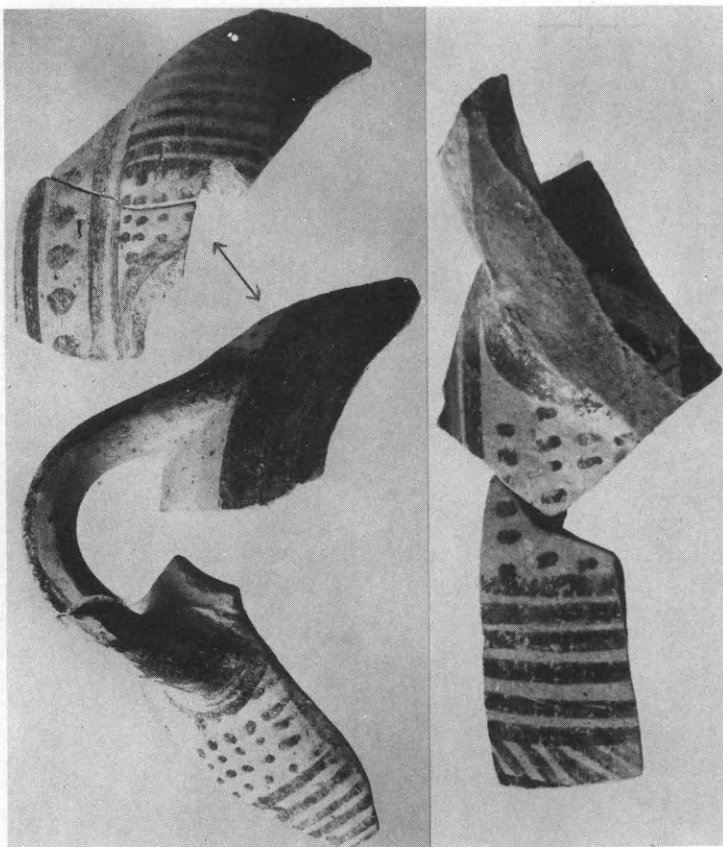
78 - 87

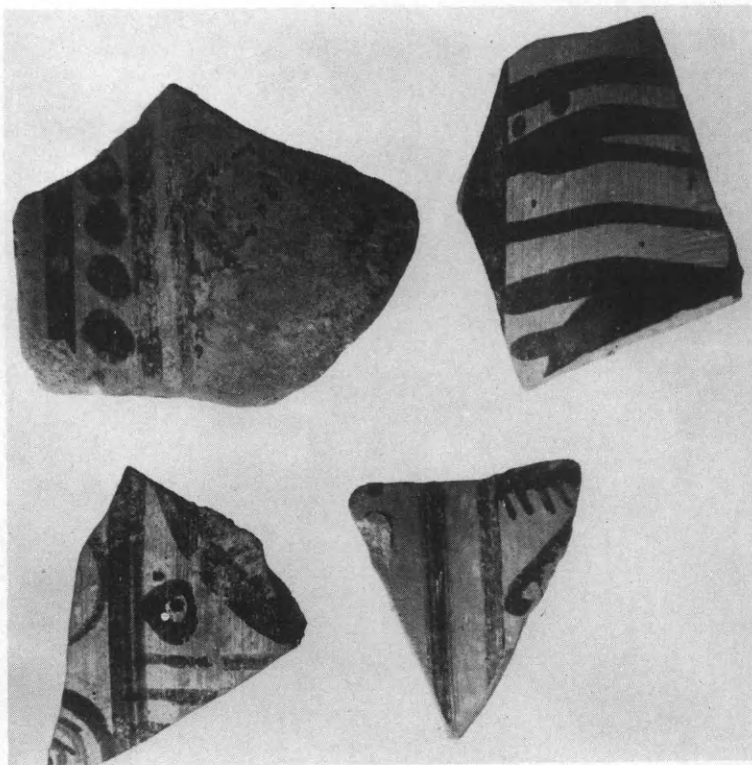
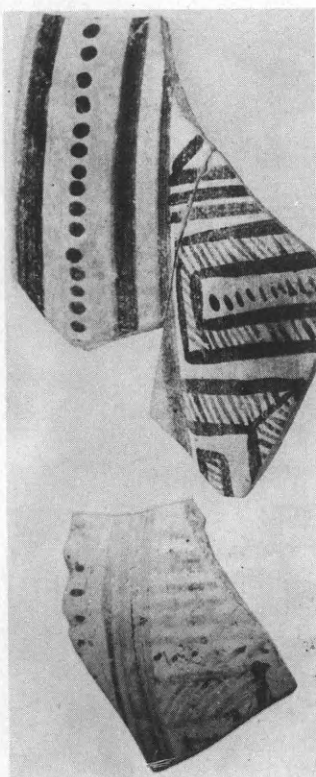
88 - 98

Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

116 - 117

111 - 011

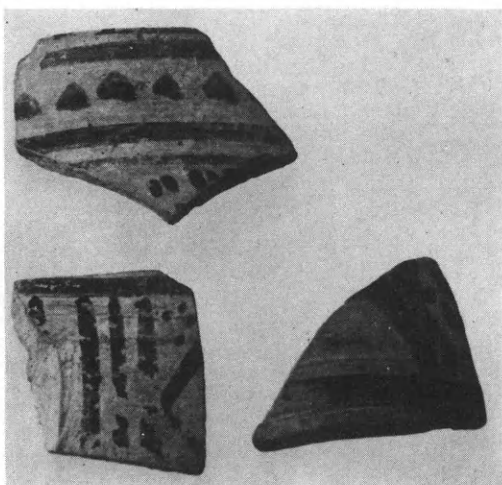

112 - 115

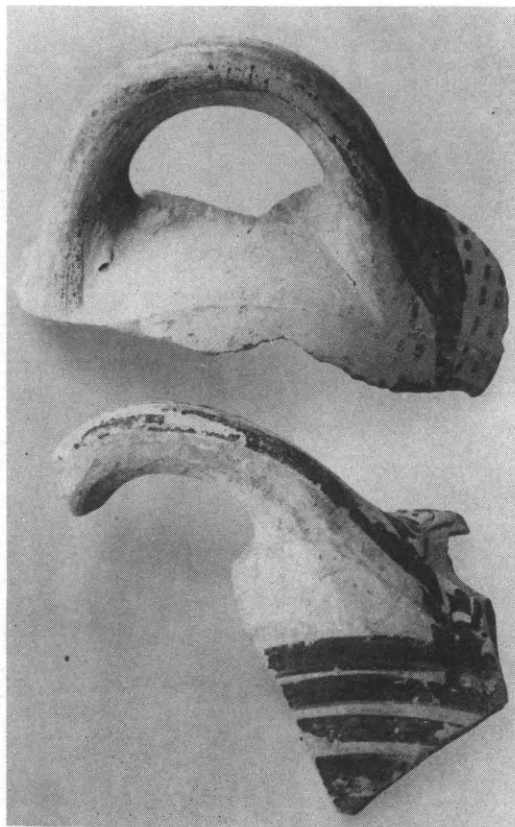
118 - 120

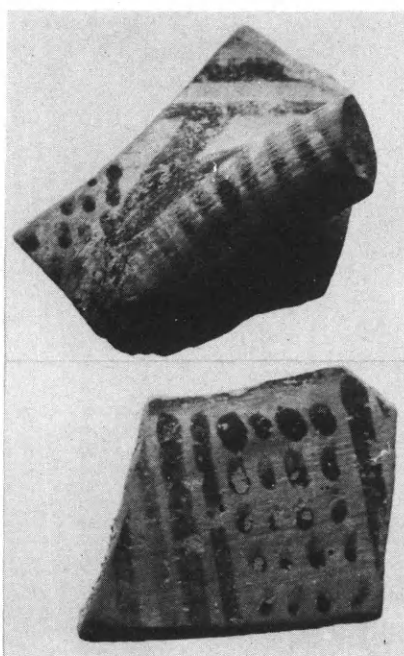
Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

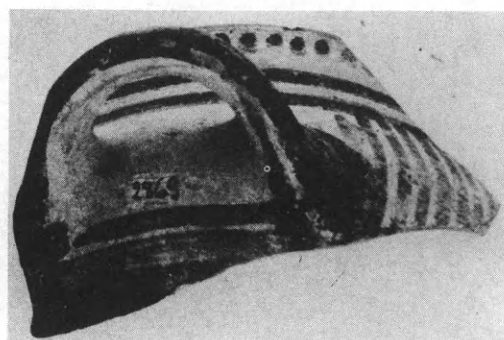
121 - 123

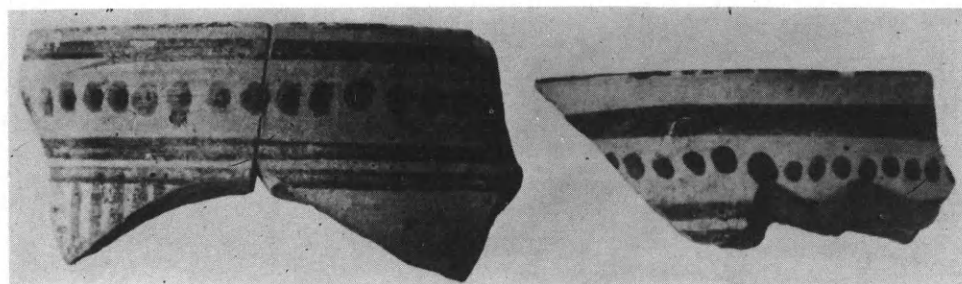
124 - 125

126 - 127

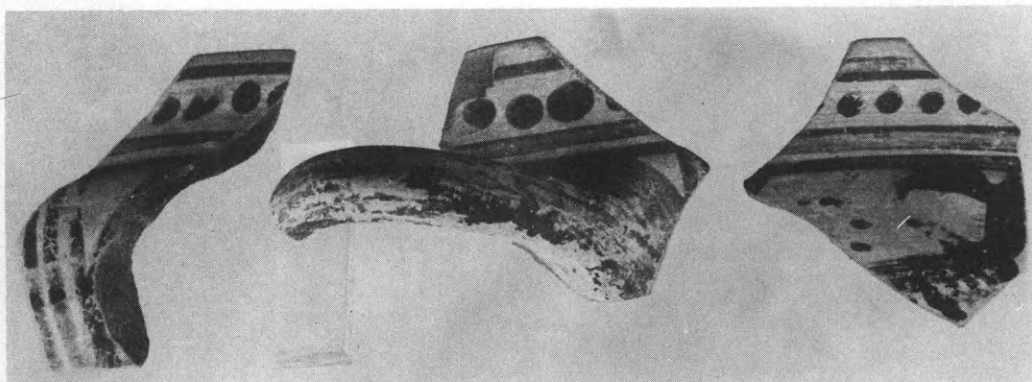

130

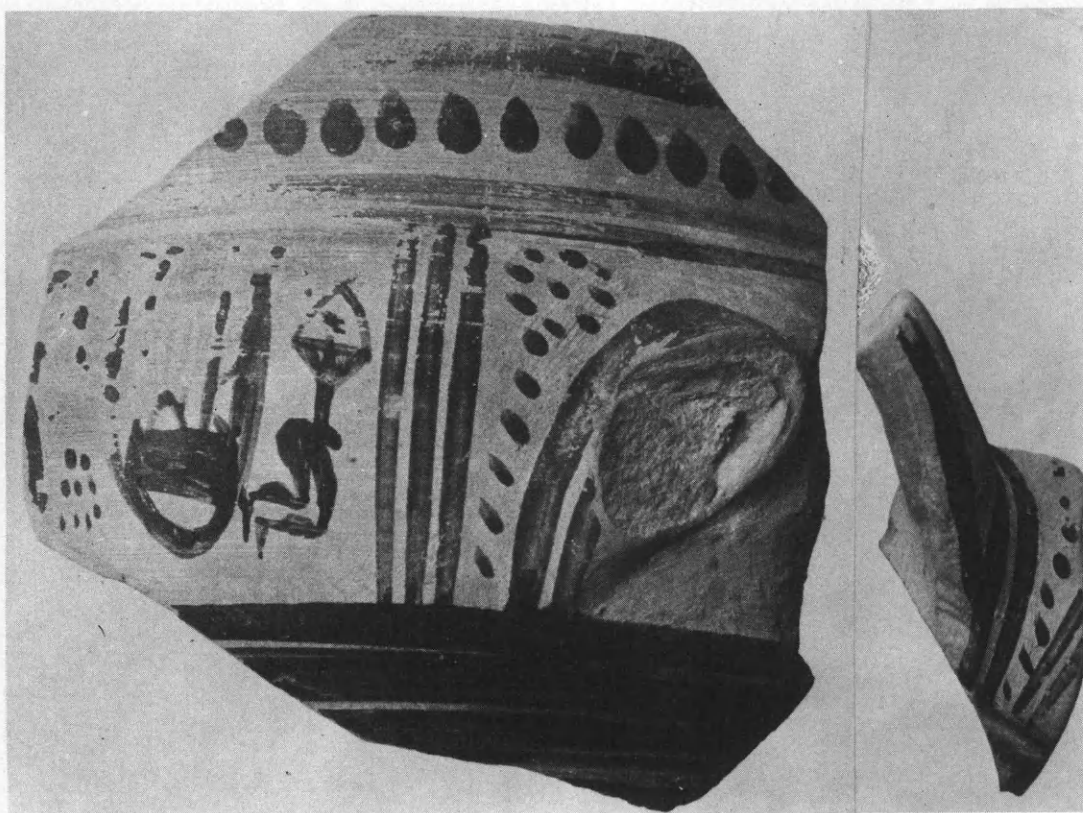

131 - 132

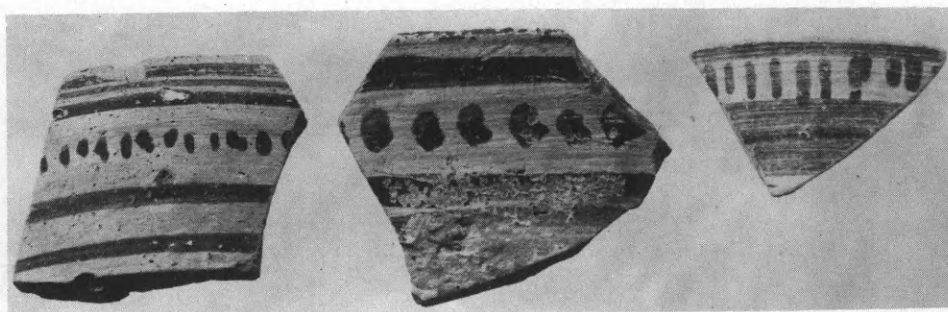
Έρετρια. Γεωμετρική κεραμική.

128

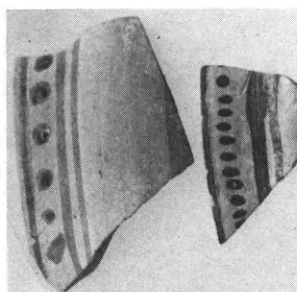

129

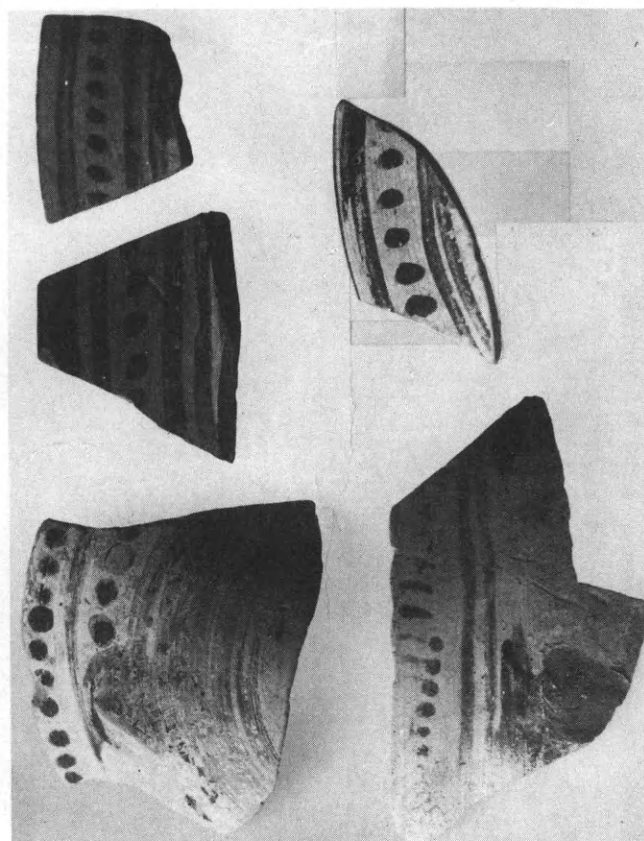
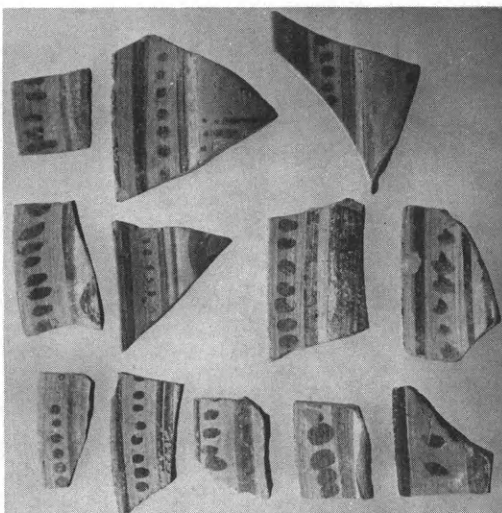
161 - 163

Ἑρέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

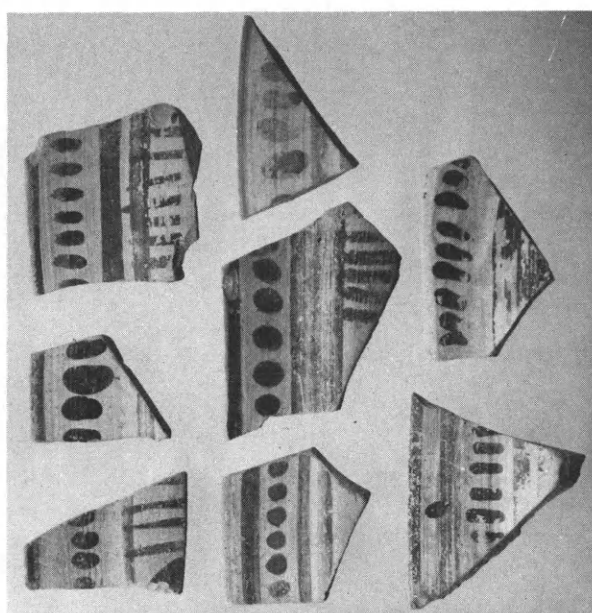

159 - 160

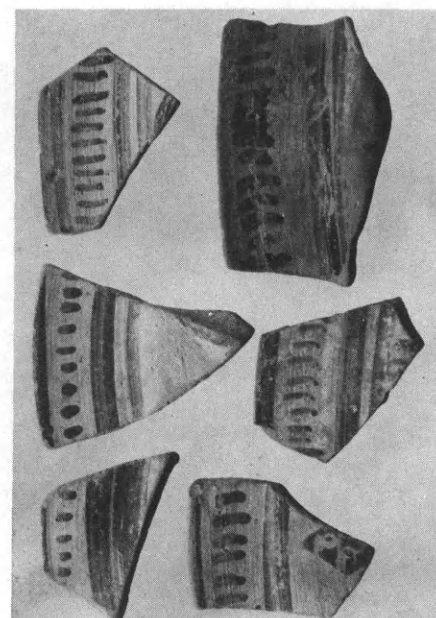
141 - 152

164 - 168

133 - 140

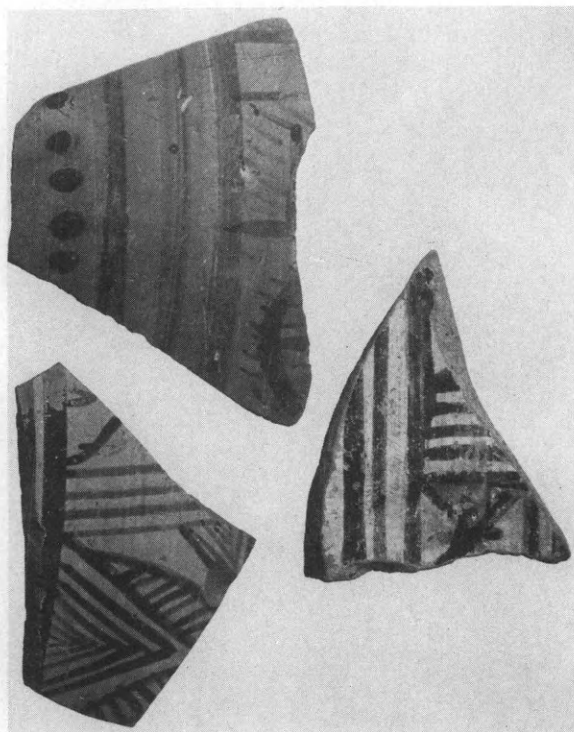

153 - 158

*Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

169

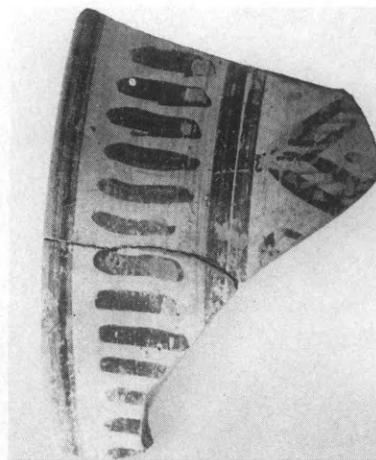
170 - 172

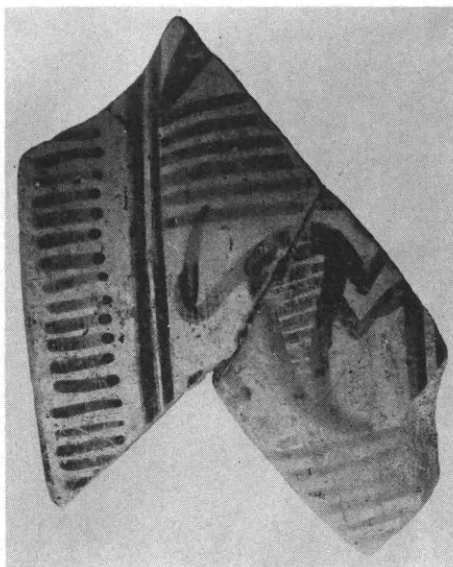
173 - 174

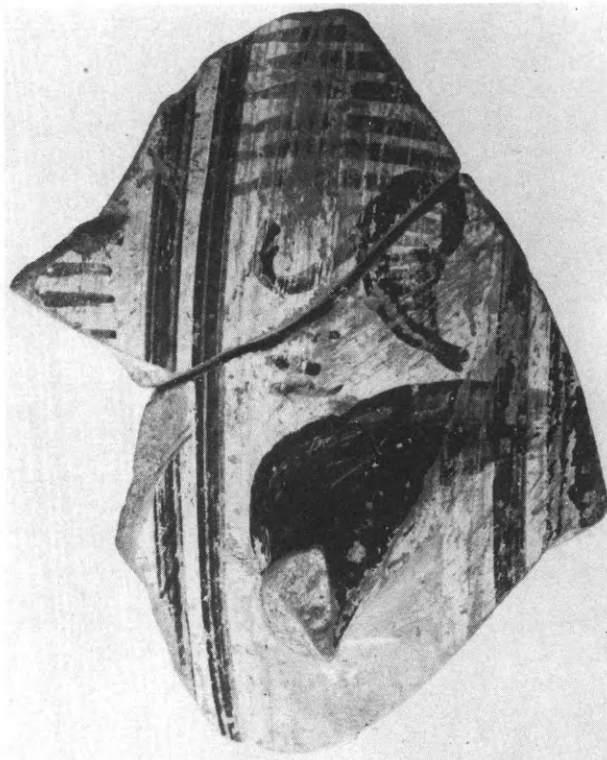
Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

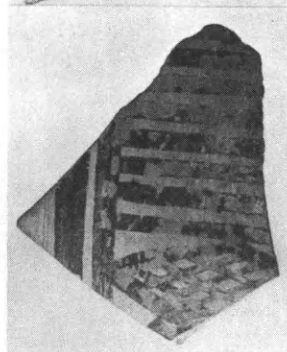
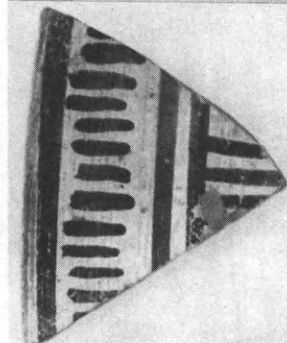
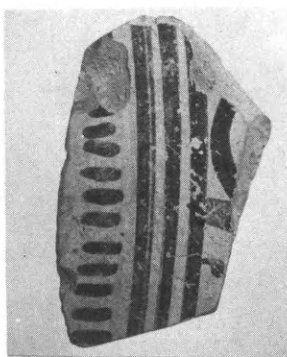
175 - 176

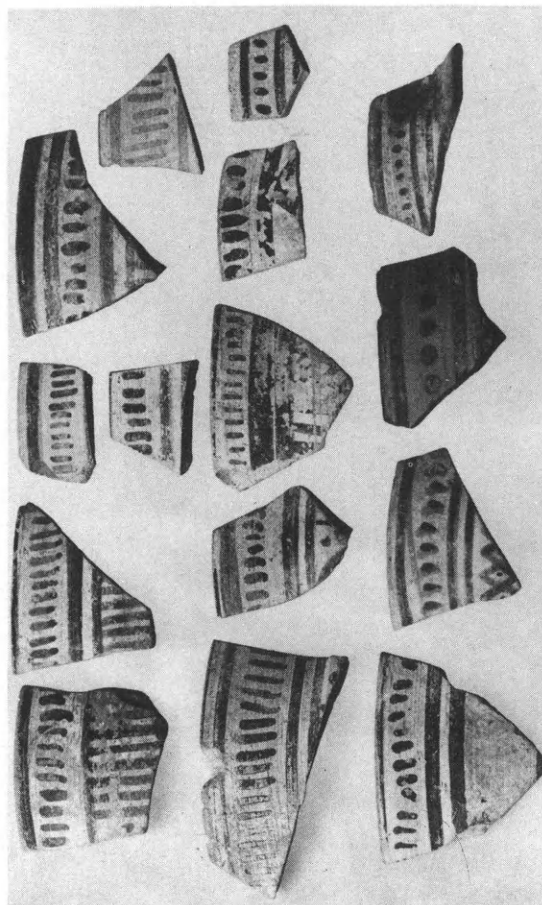
196

195

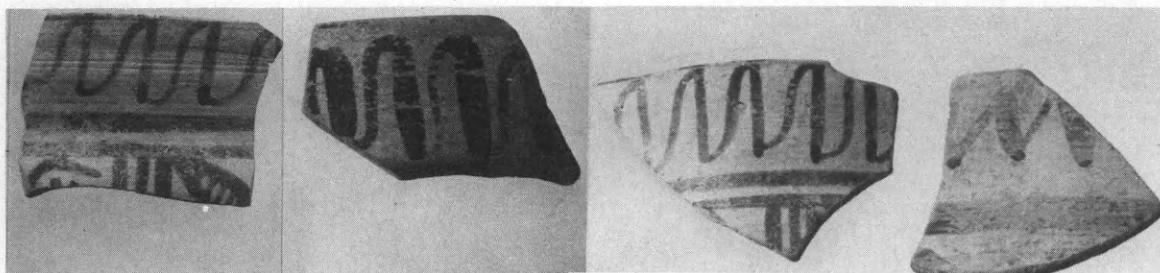

177 - 179

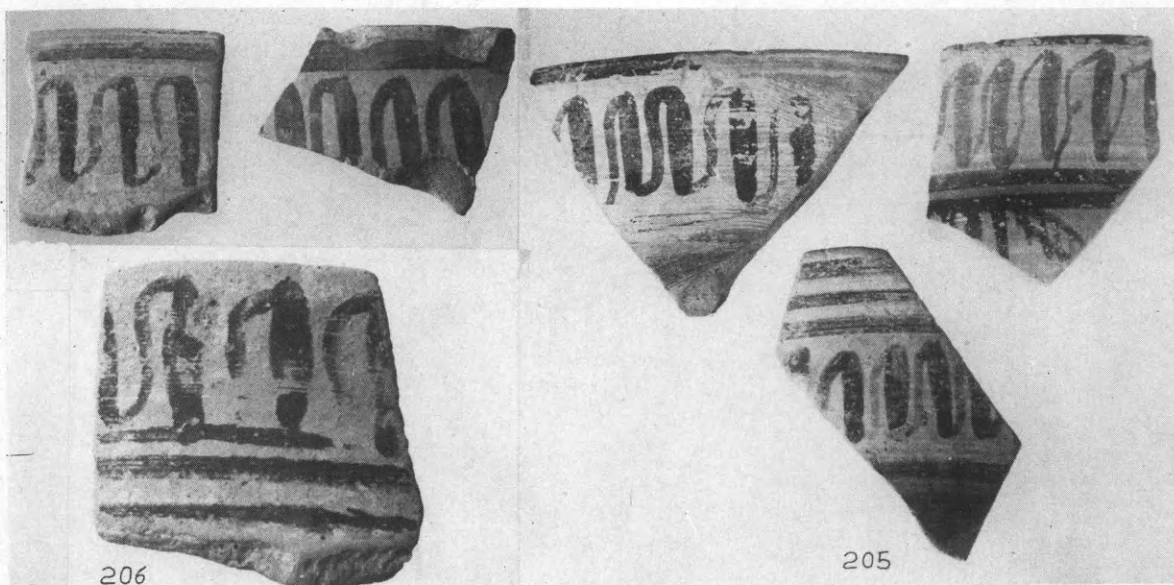

180 - 194

Ερέτρια. Γεωμετρική-κεραμική.

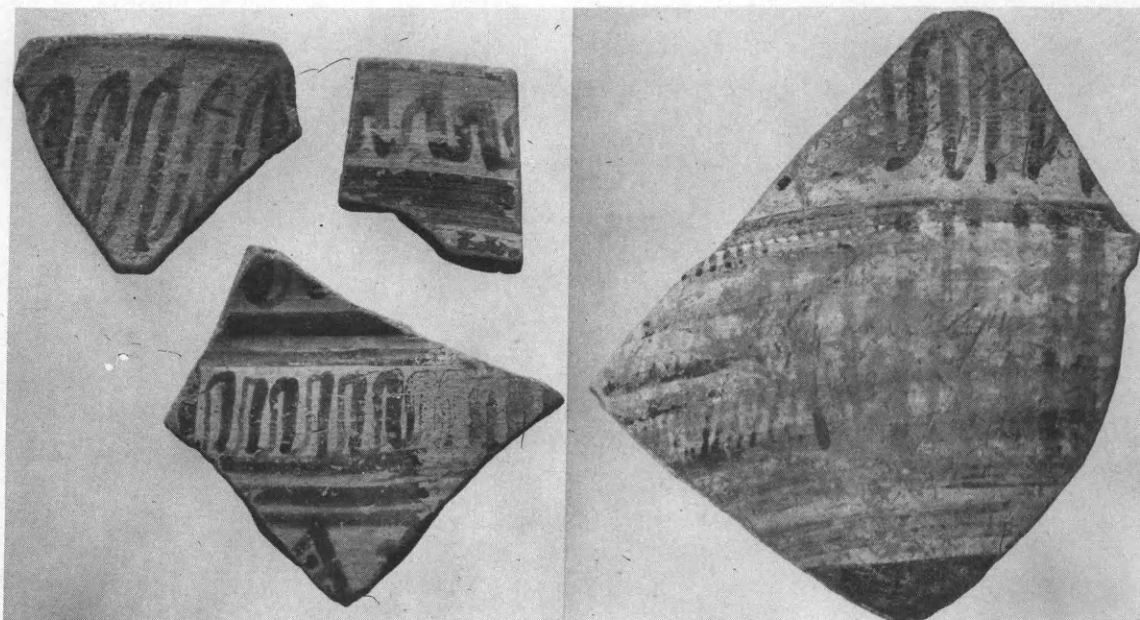
197 - 200

206

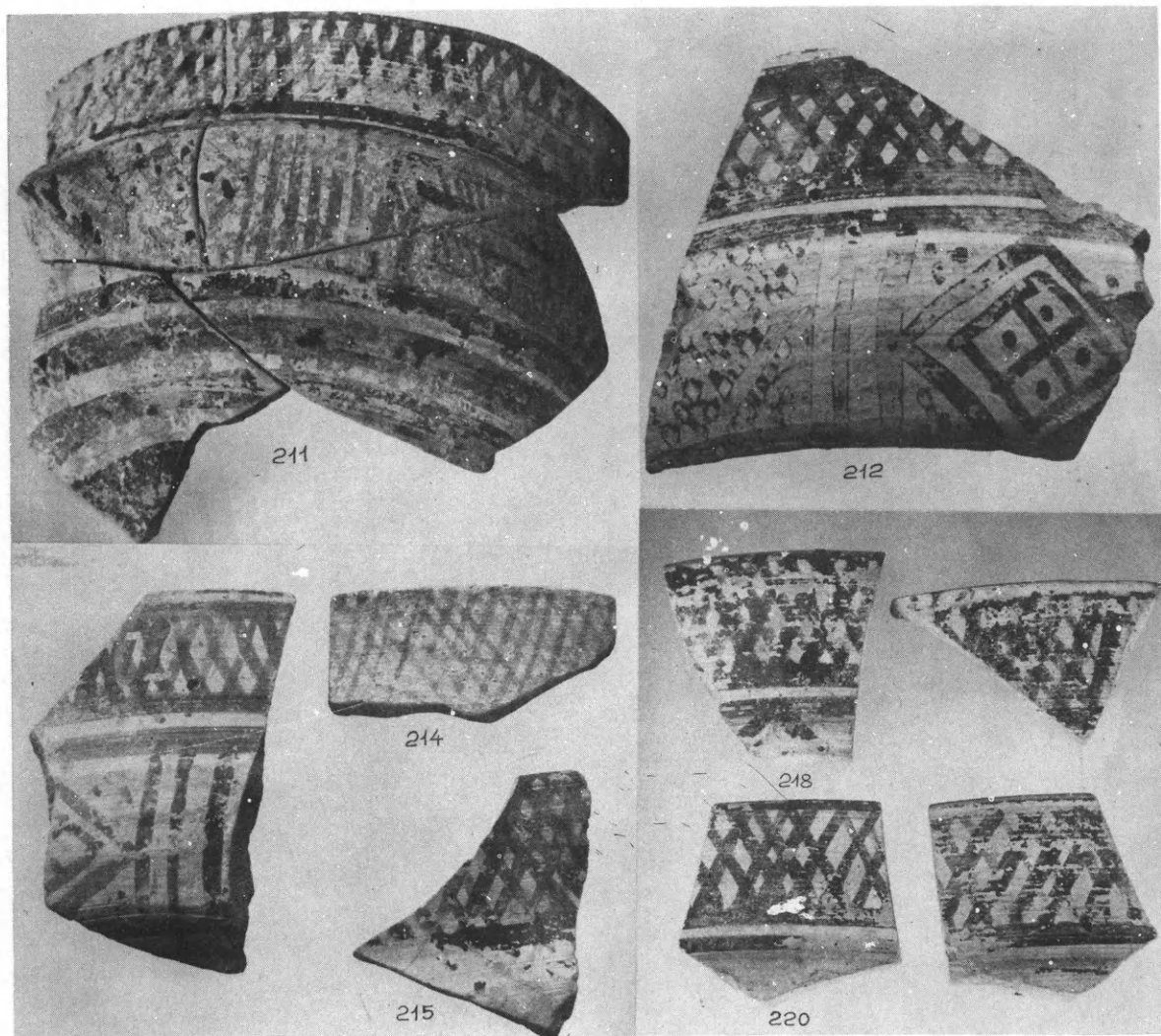
205

201 - 206

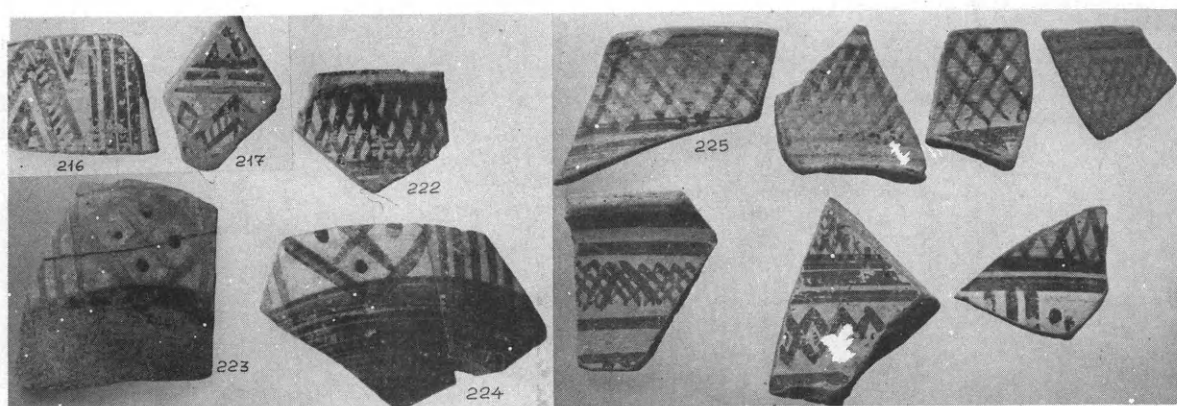

207 - 210

Έρετρια. Γεωμετρική κεραμική.

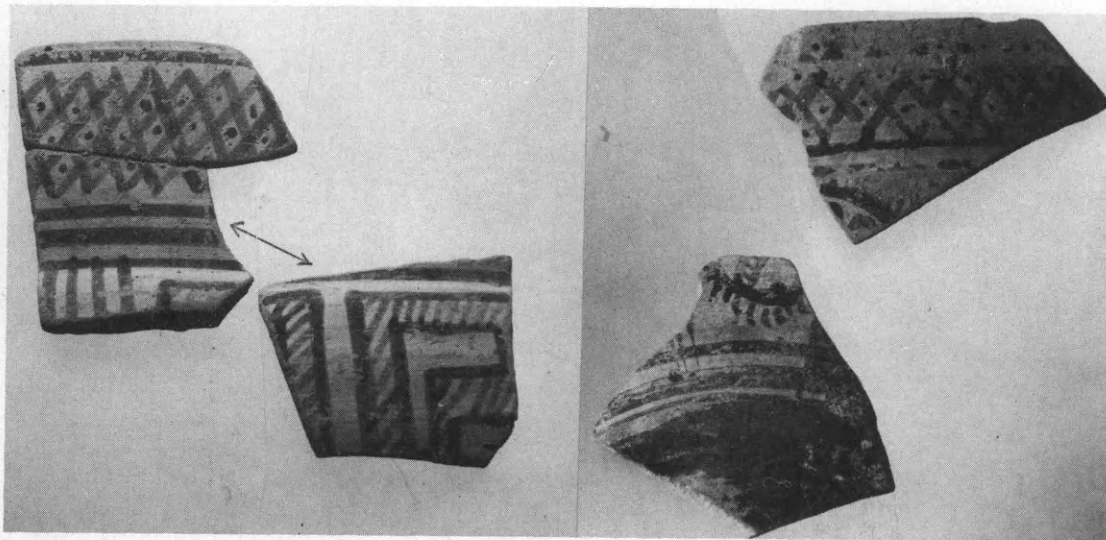

211 - 215, 218 - 221

216 - 217, 222 - 231

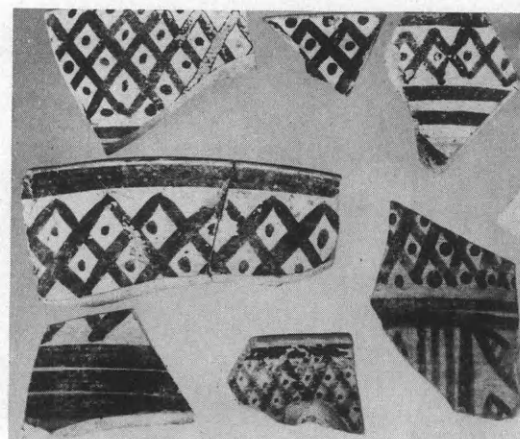
Ἑρέτρια. Γεωμετρικὴ κεραμική.

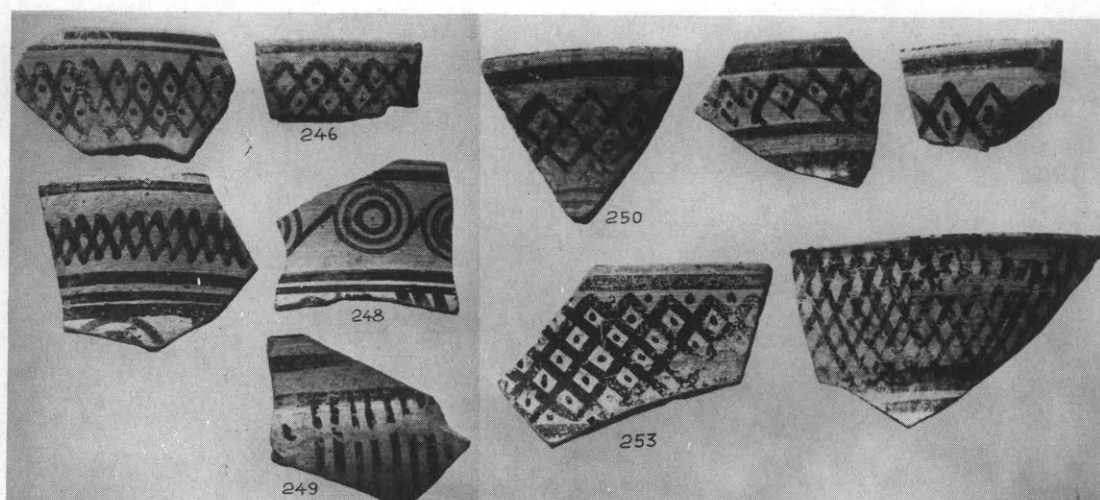
232 - 234

235 - 237

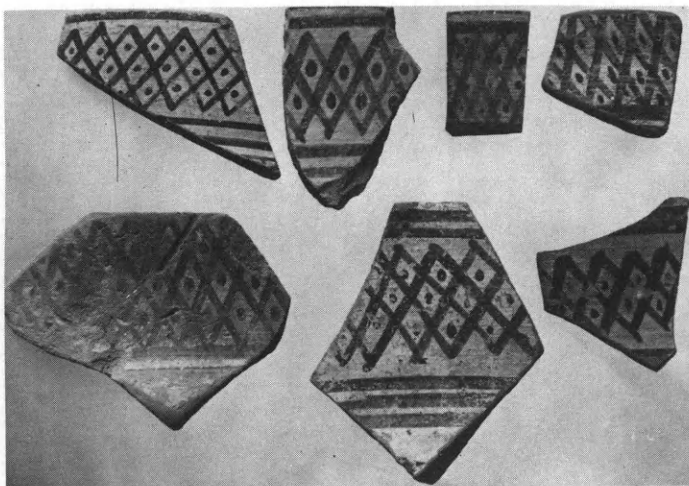

238 - 244

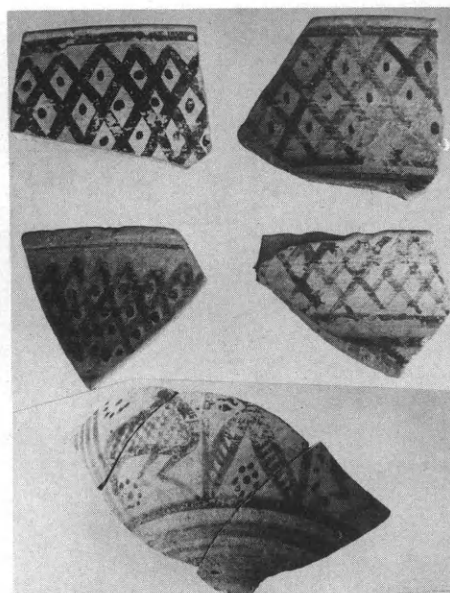

245 - 254

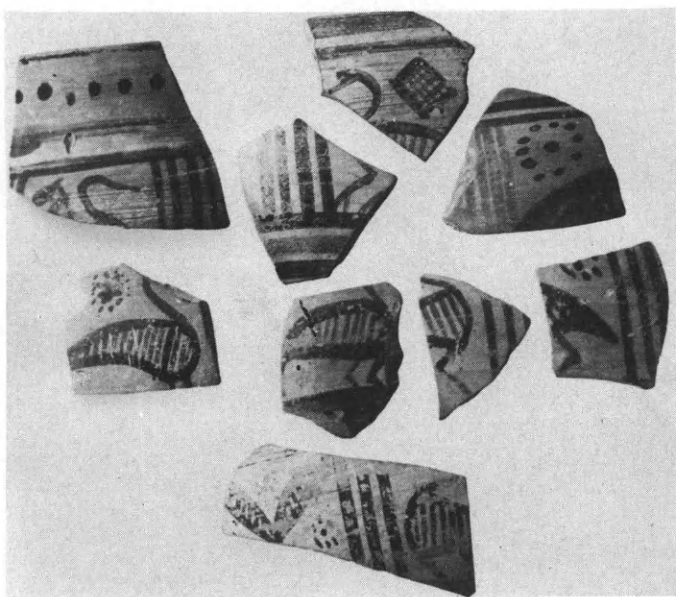
Έρετρια. Γεωμετρική κεραμική.

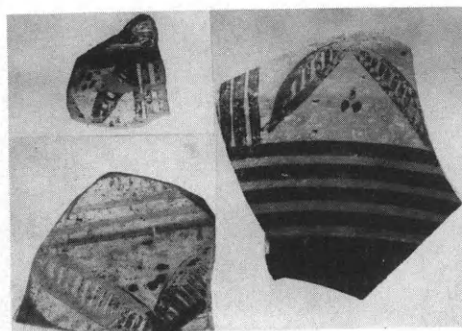
255 - 261

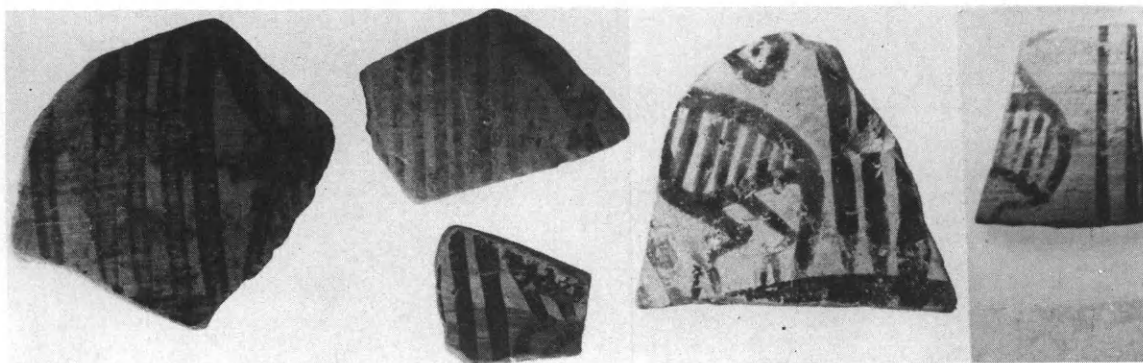
262 - 266

267 - 275

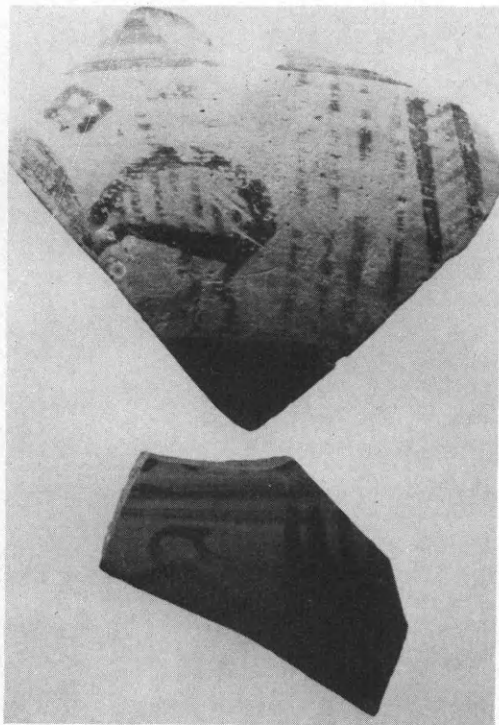

276 - 278

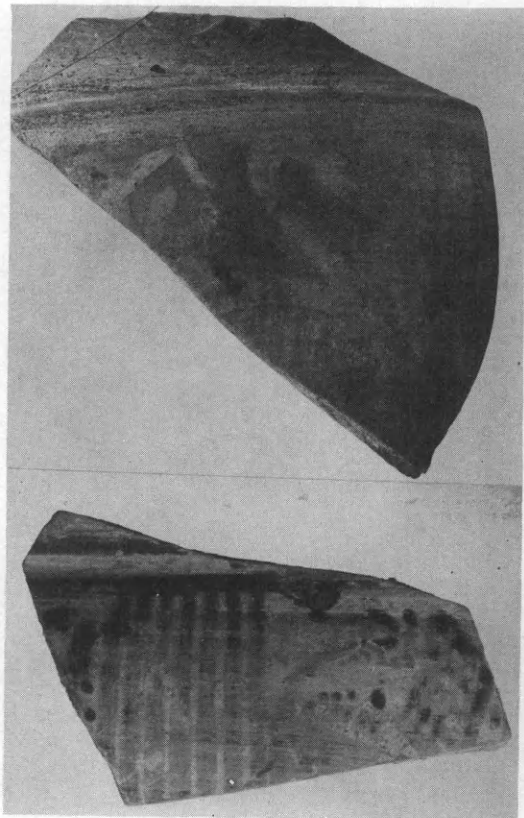

279 - 283

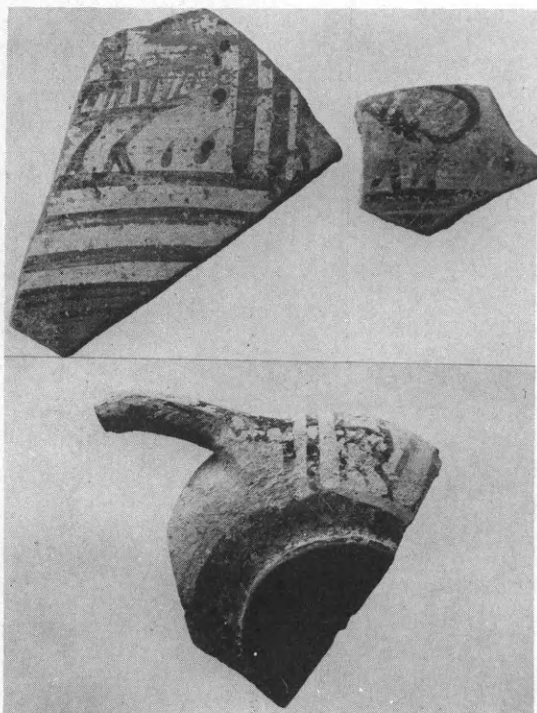
Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

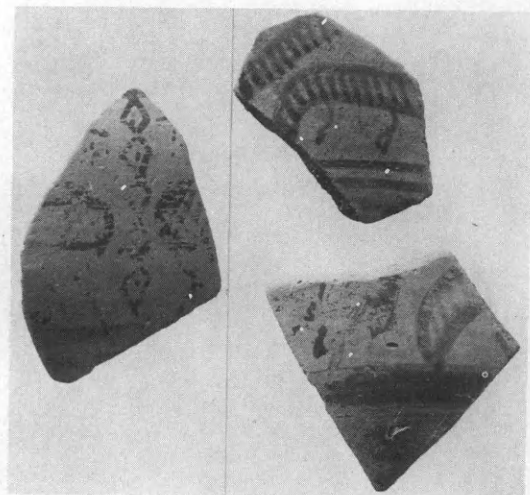
284 - 285

286 - 287

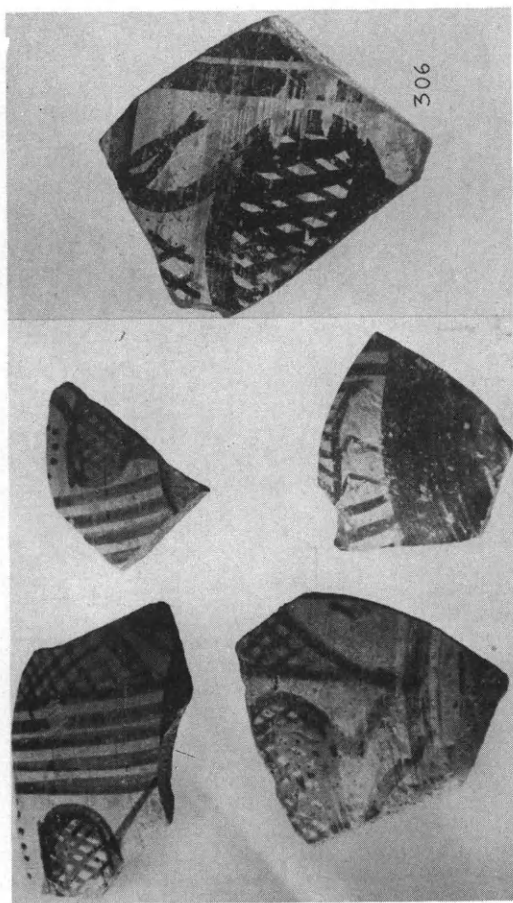

288 - 290

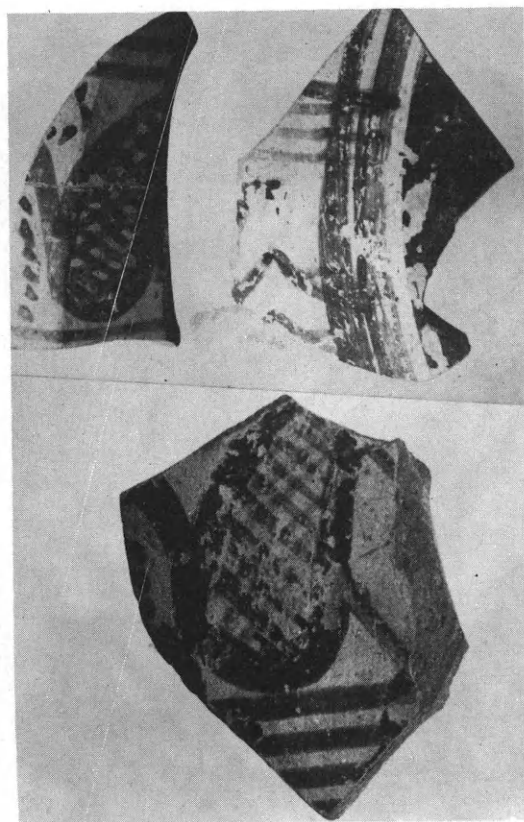

291 - 293

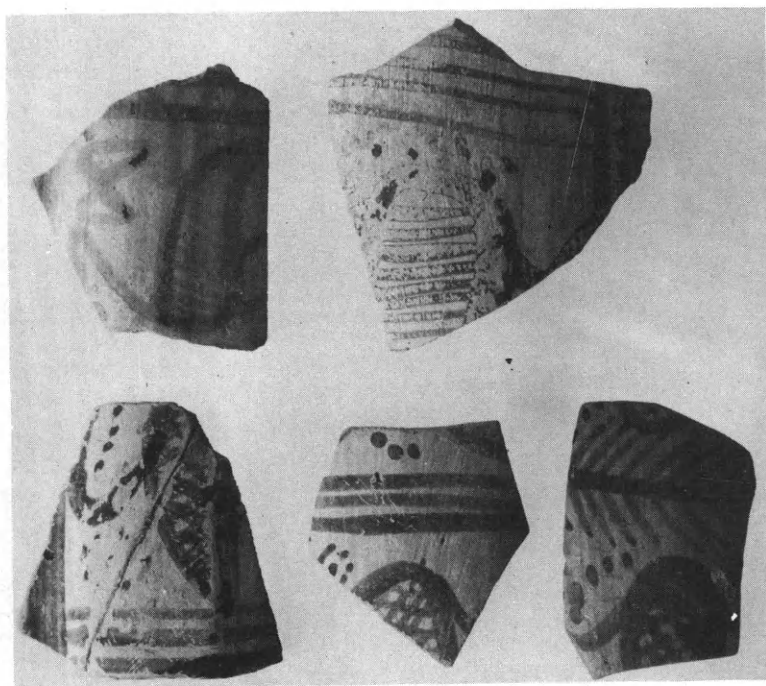
Ἐρέτρια. Γεωμετρικὴ κεραμική.

302 - 306

299 - 301

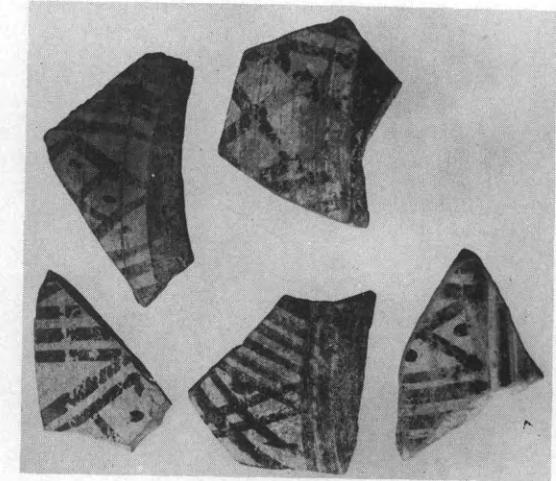

294 - 298

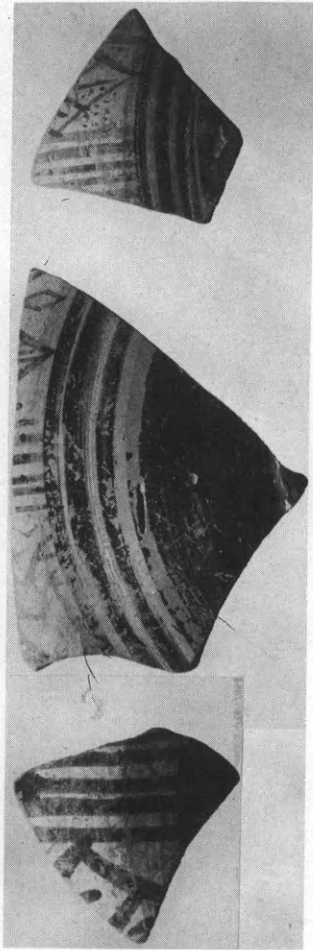

307 - 309

Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

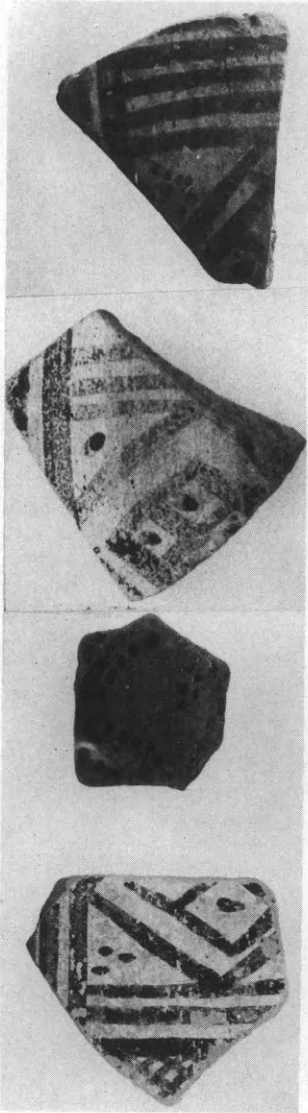
318 - 322

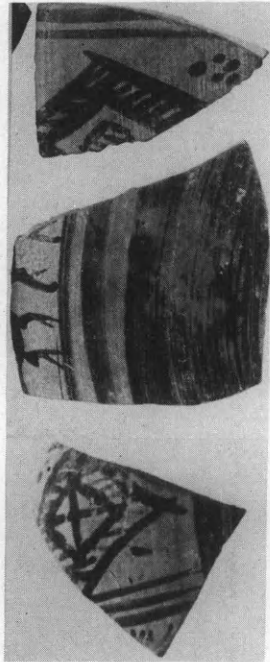
310 - 312

313

314 - 317

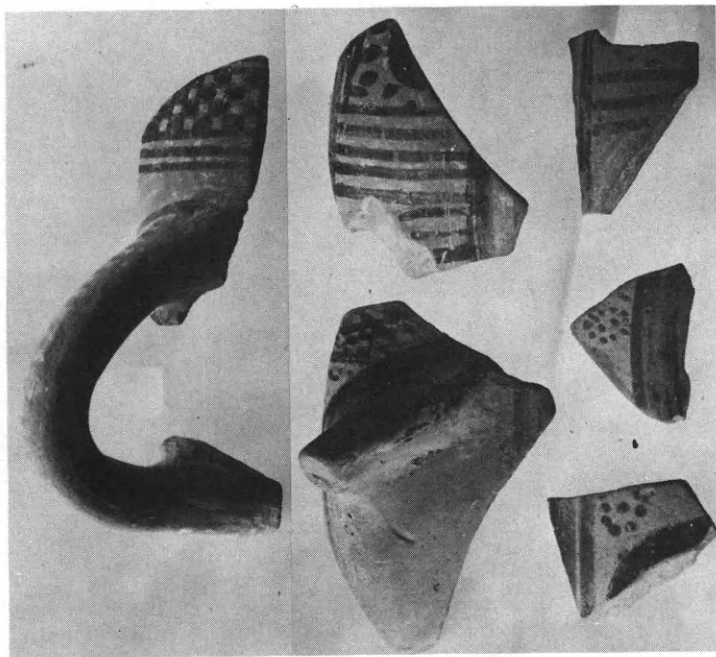

323 - 325

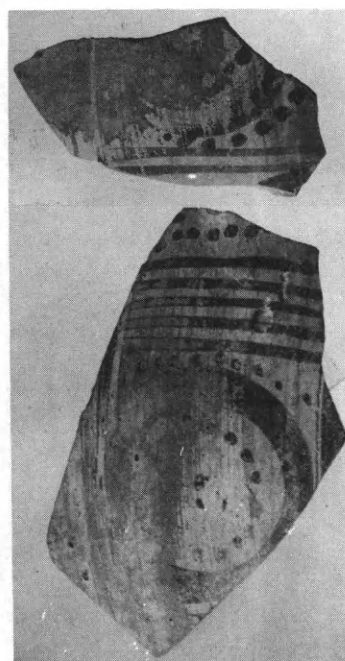

326 - 327

Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

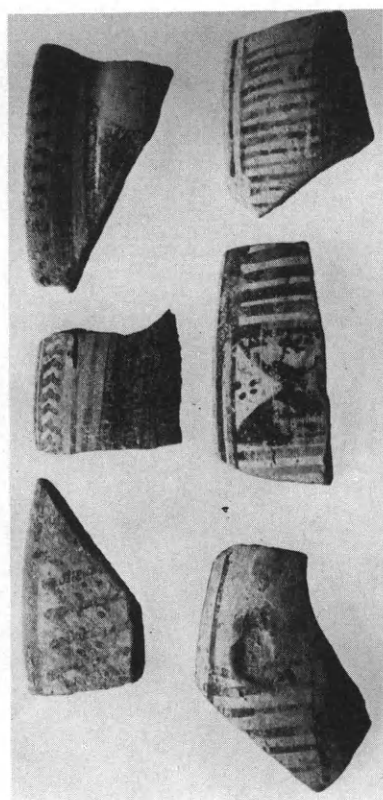
332 - 337

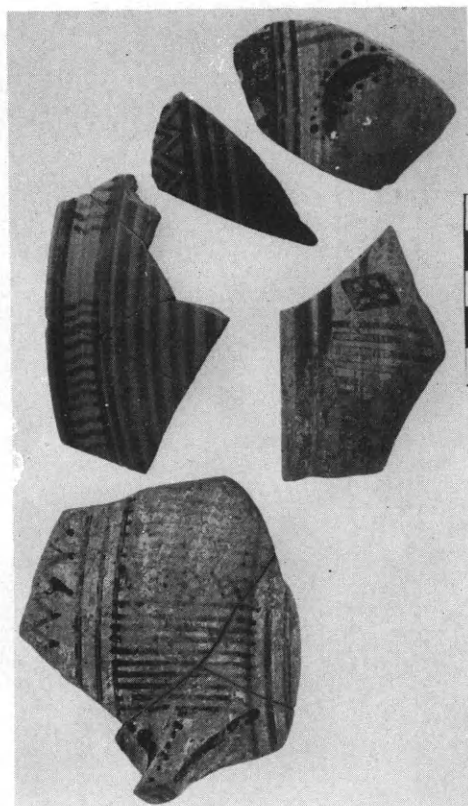
350 - 351

328 - 331

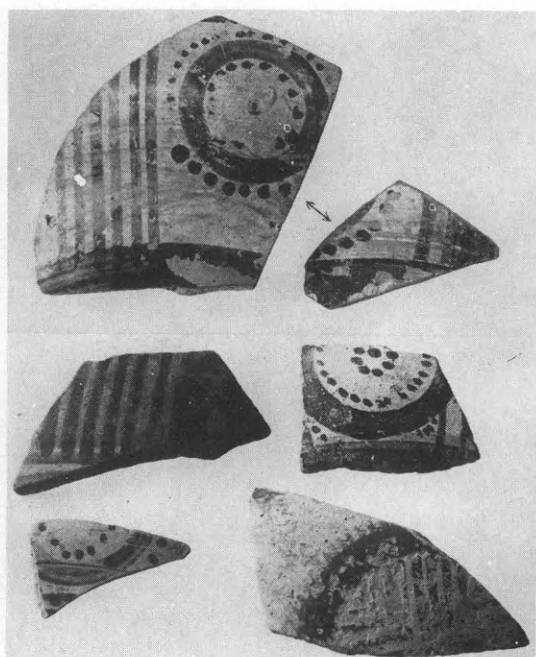

338 - 343

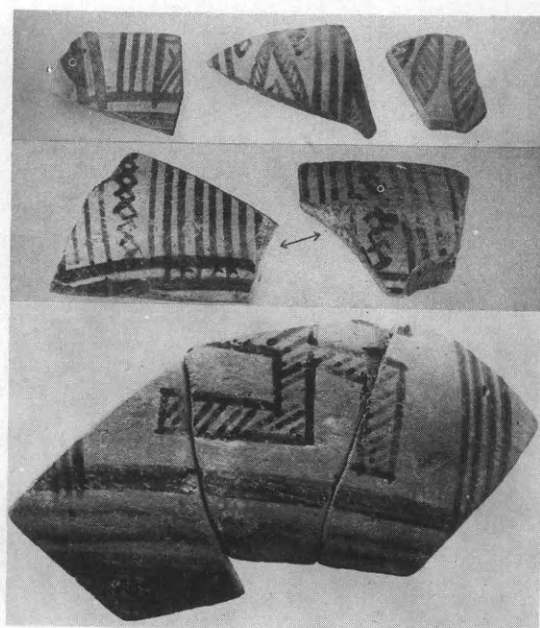

344 - 348

Ερέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

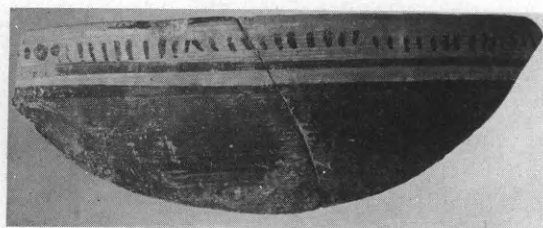
349, 352 - 355

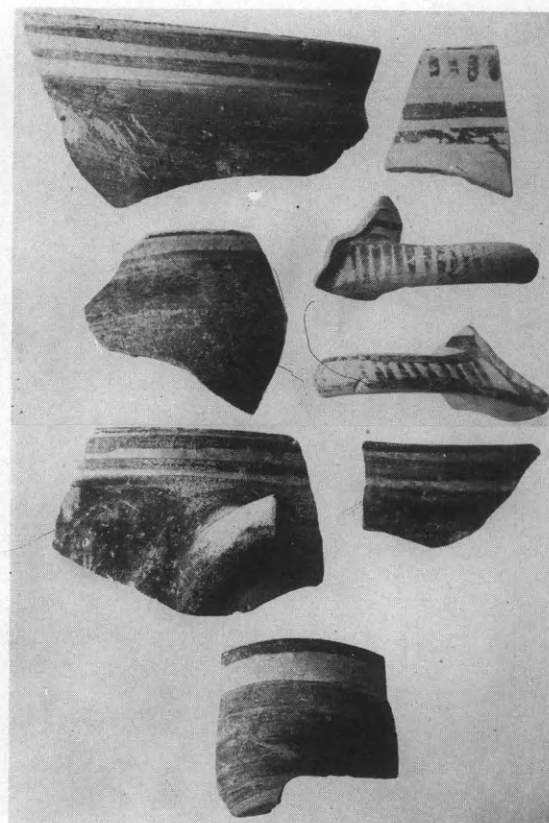
357 - 361

362

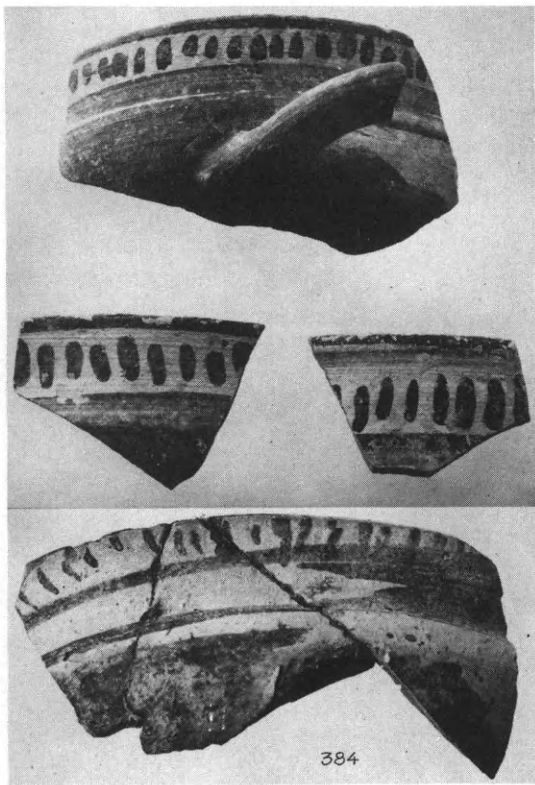

371

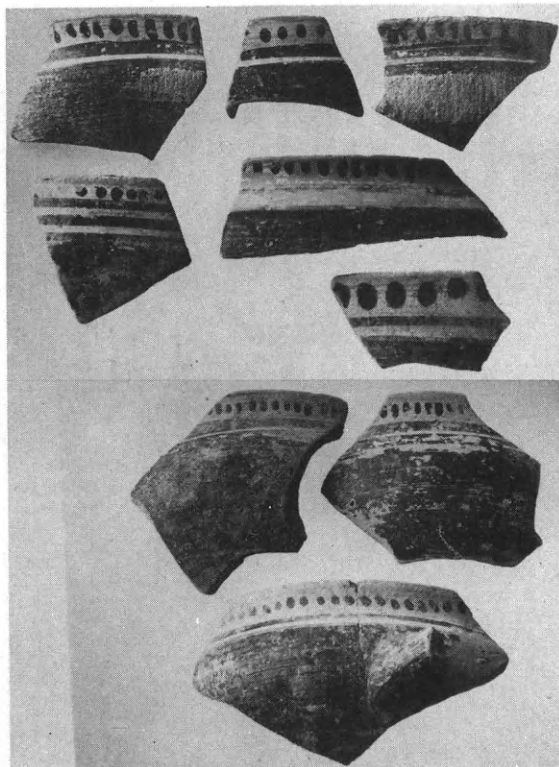

363 - 370

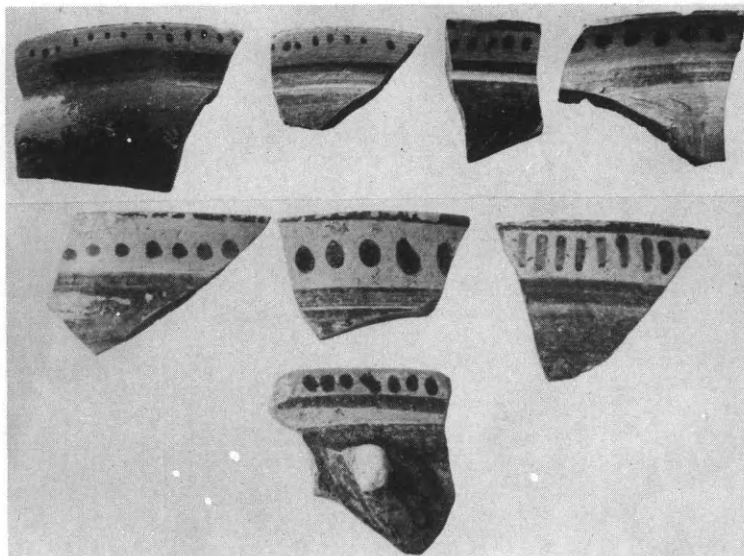
Ἑρέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

372 - 374, 384

375 - 383

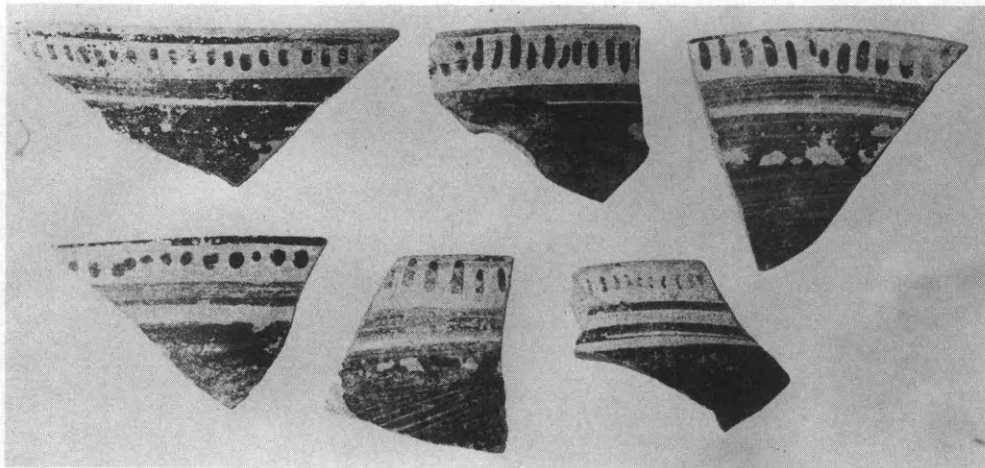

385 - 392

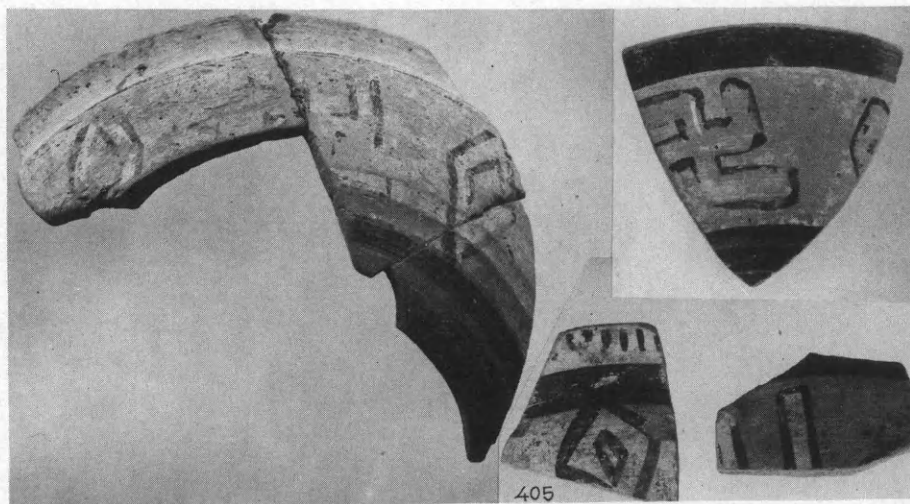
Ἑρέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

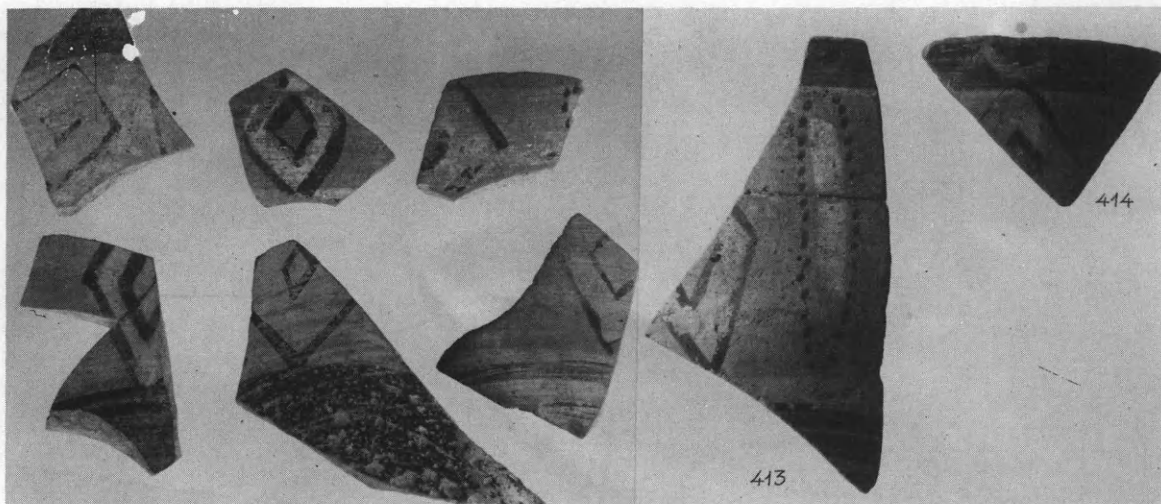
393 - 396

397 - 402

403 - 406

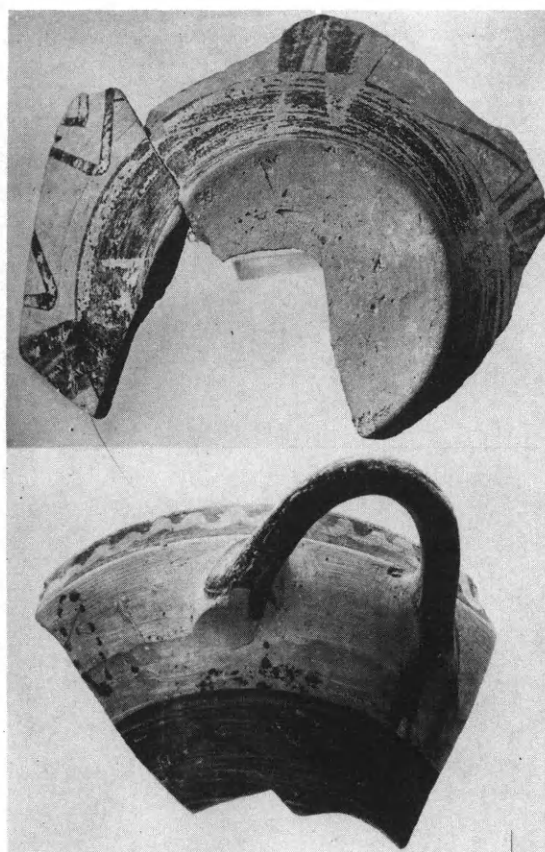

407 - 414

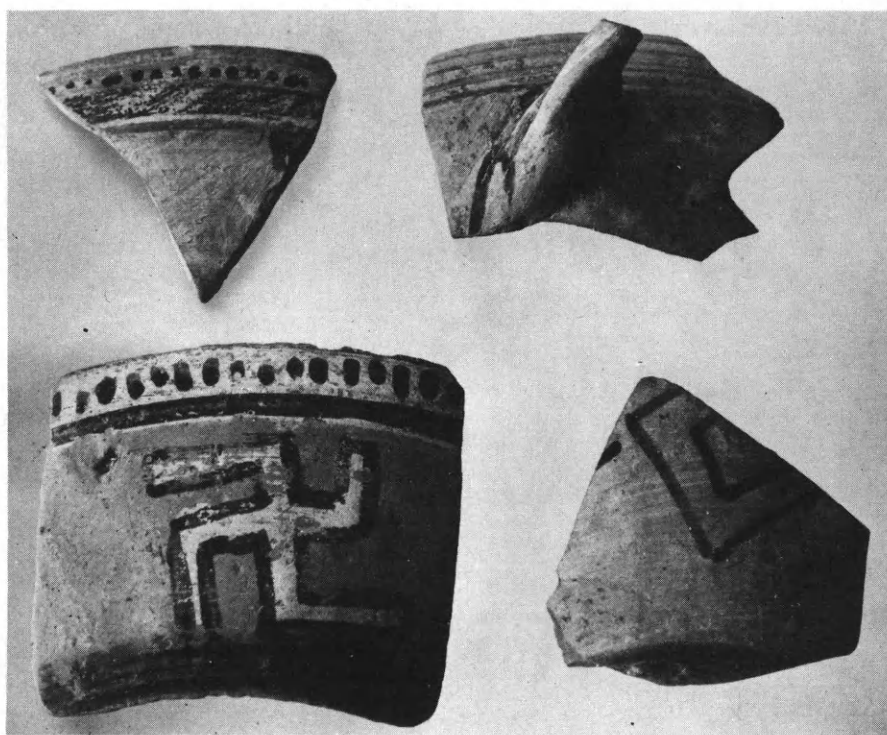
Ἑρέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

415 - 422

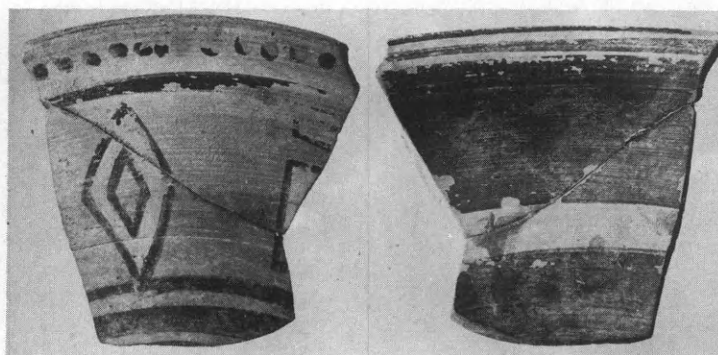

423 - 424

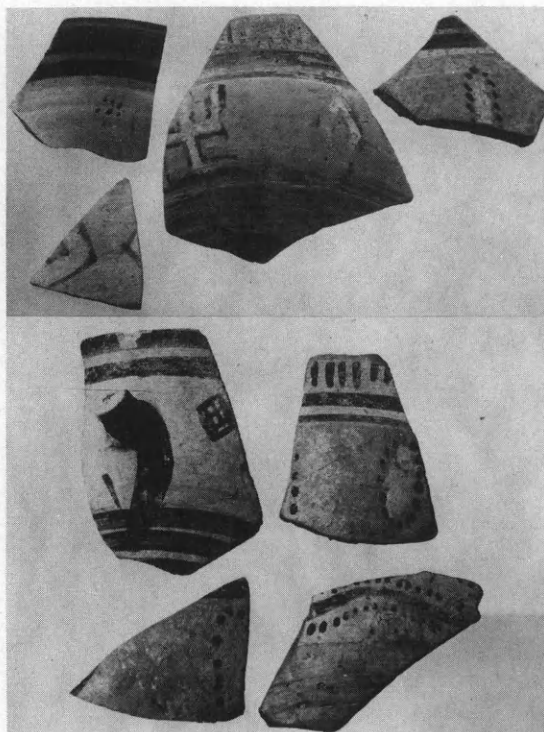

426 - 429

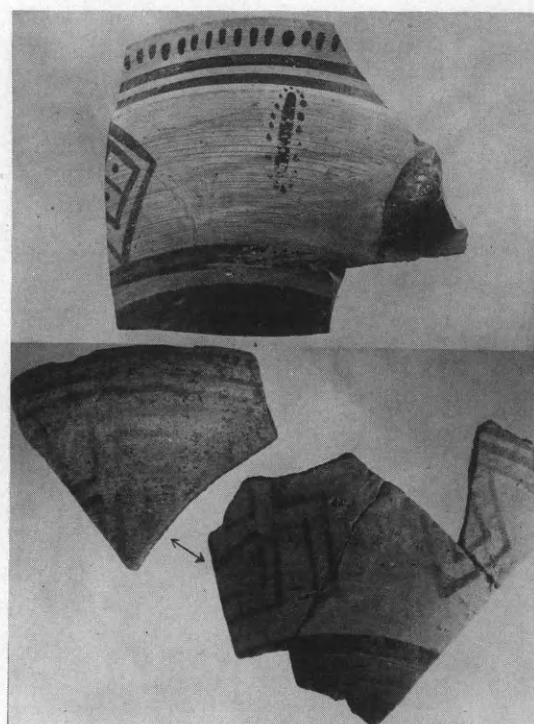
Έρέτρια. Γεωμετρική κεραμική.

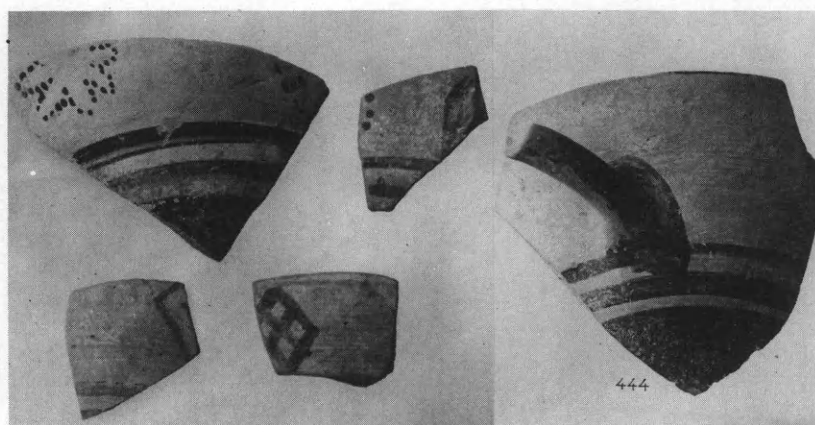
425 (έξωτερικώς καὶ ἐσωτερικῶς)

430 - 437

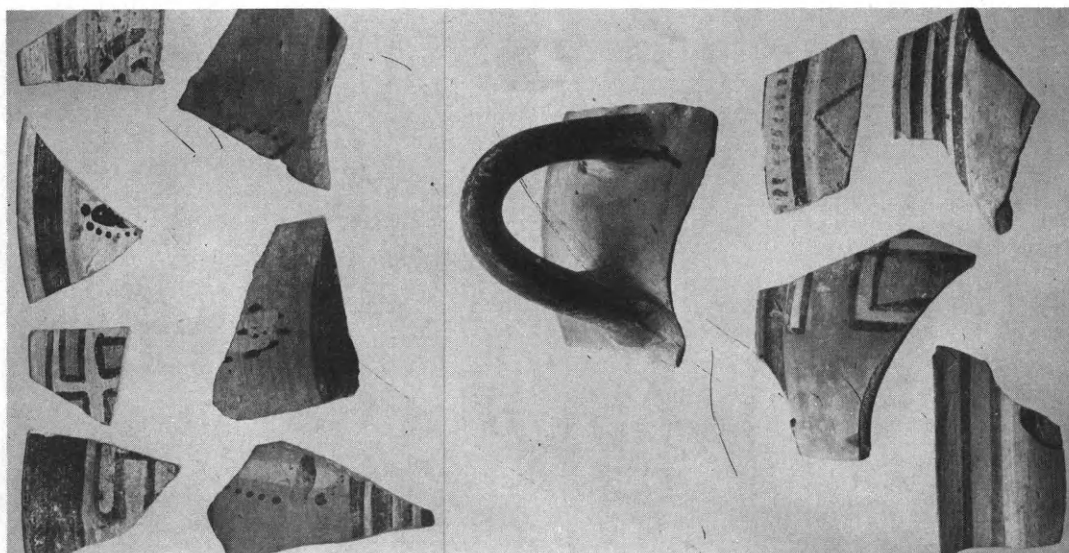

438 - 439

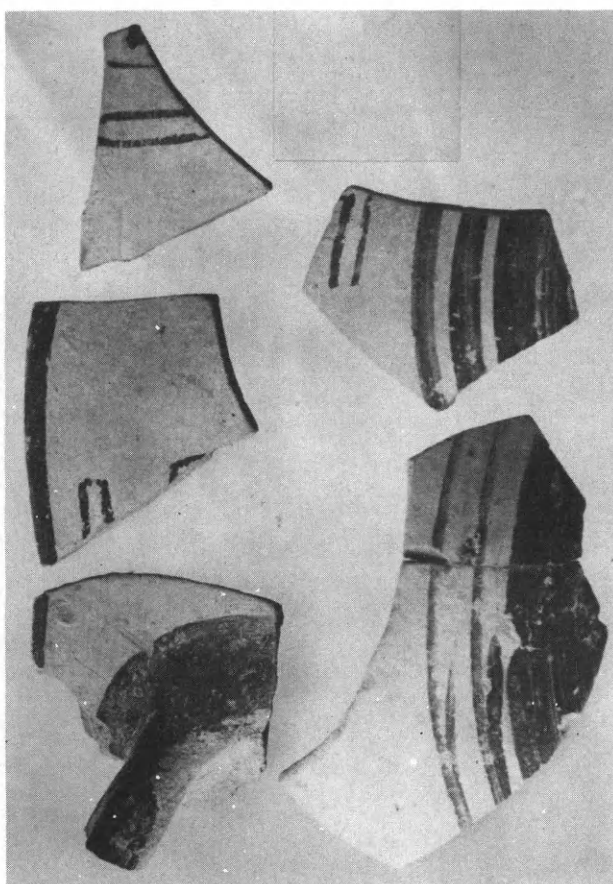

440 - 444

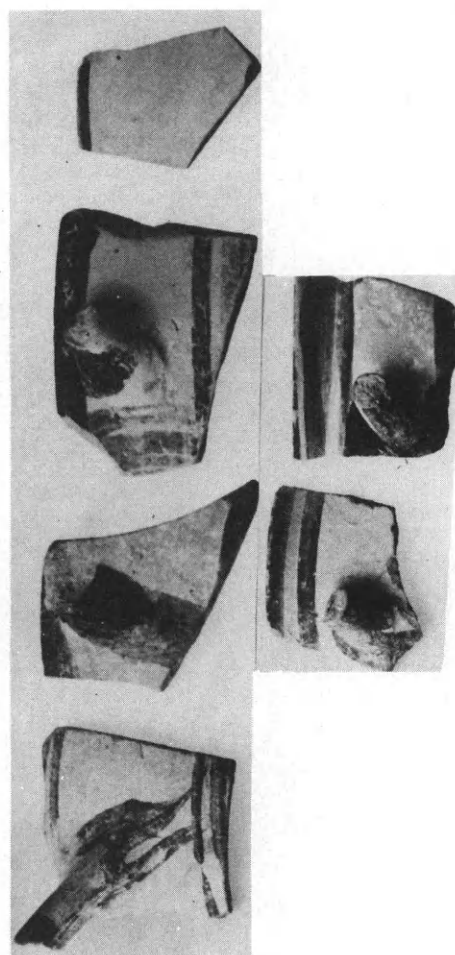
Ἐρέτρια. Γεωμετρικὴ κεραμική.

446 - 457

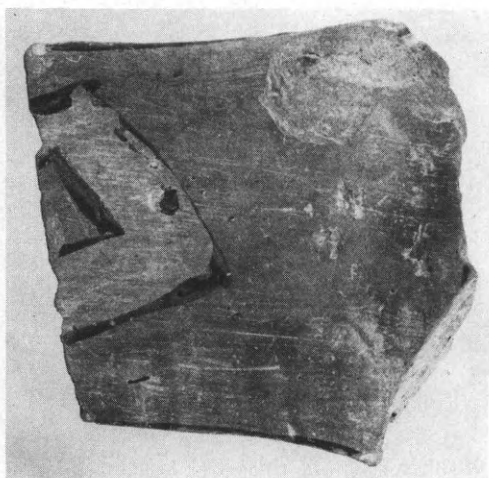

445

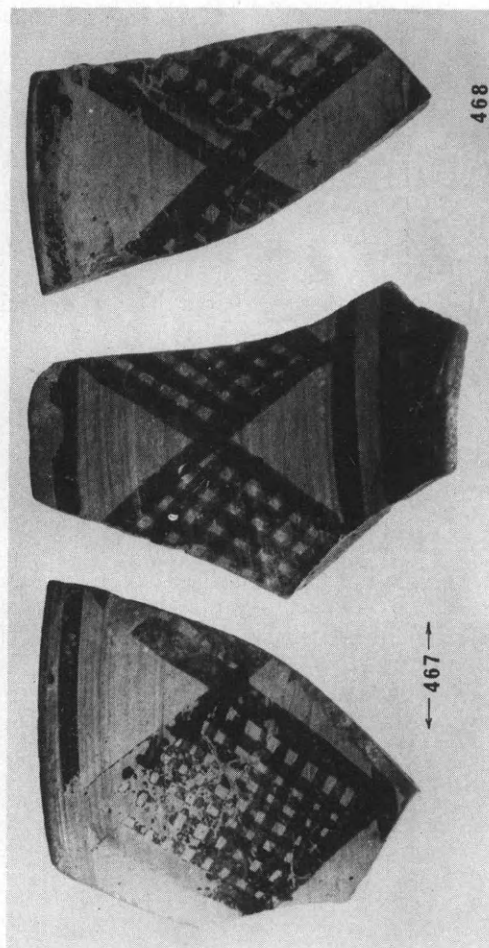

458 - 463

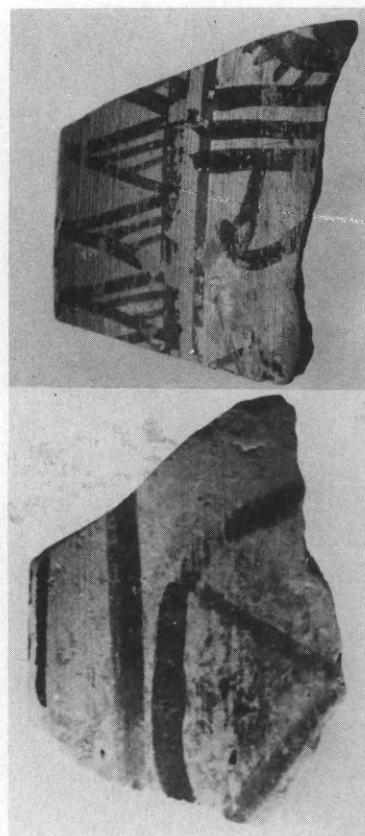
Έρετρα. Γεωμετρική κεραμική.

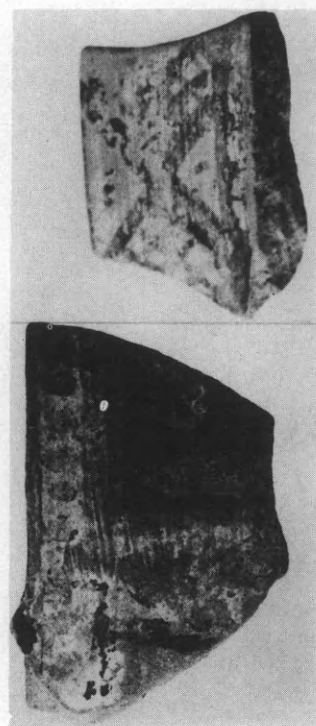
464

467 - 468

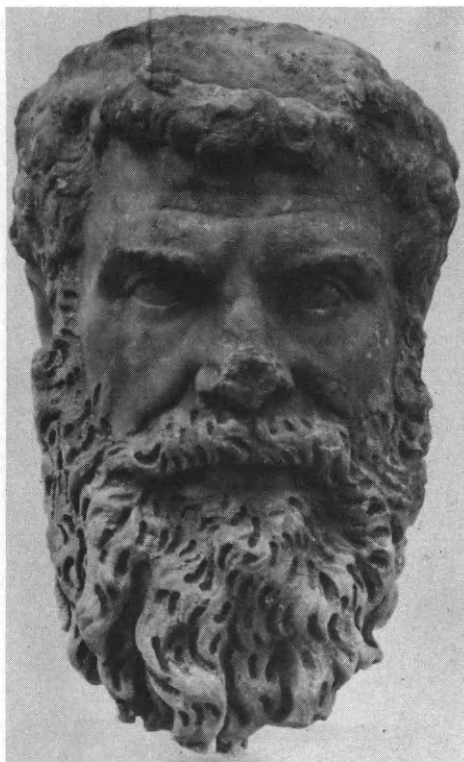

469 - 470

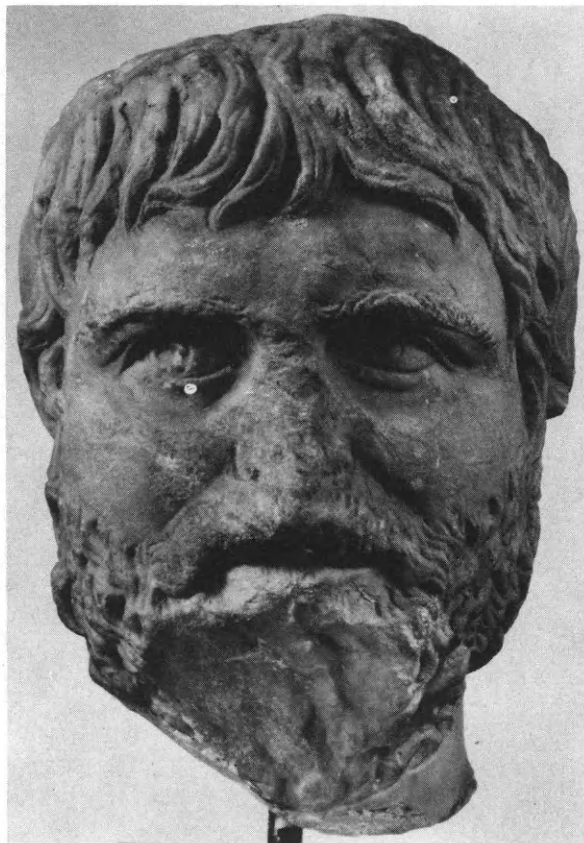

465 - 466

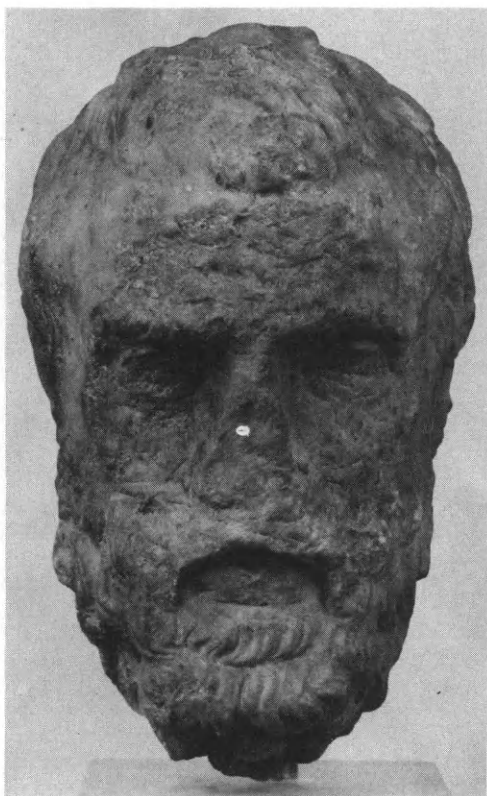
Έρετρια. Γεωμετρική κεραμική.

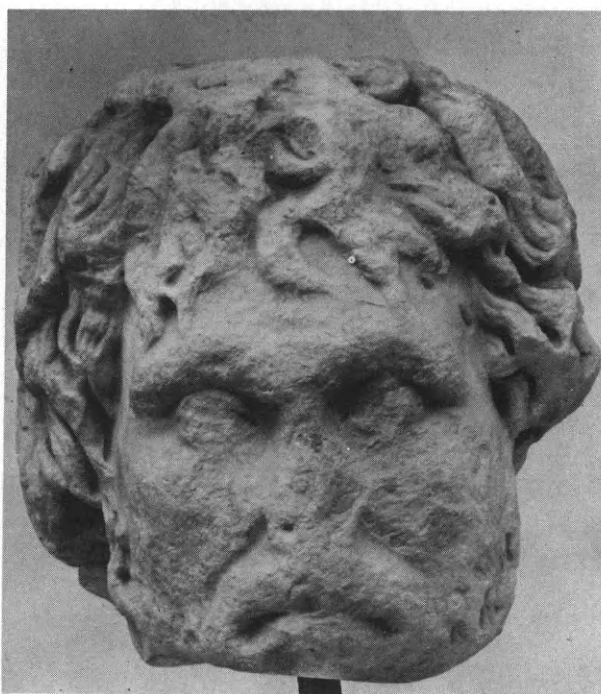
α

β

γ

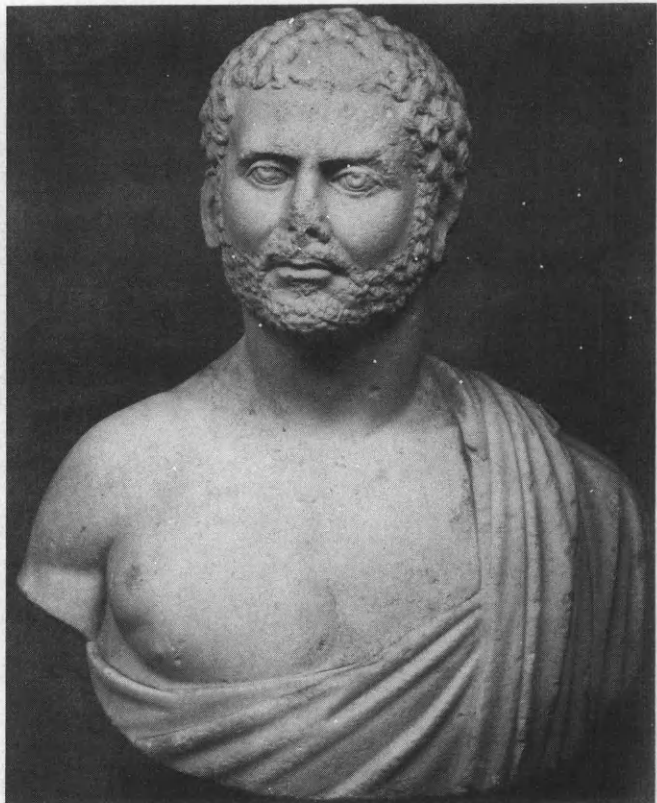

δ

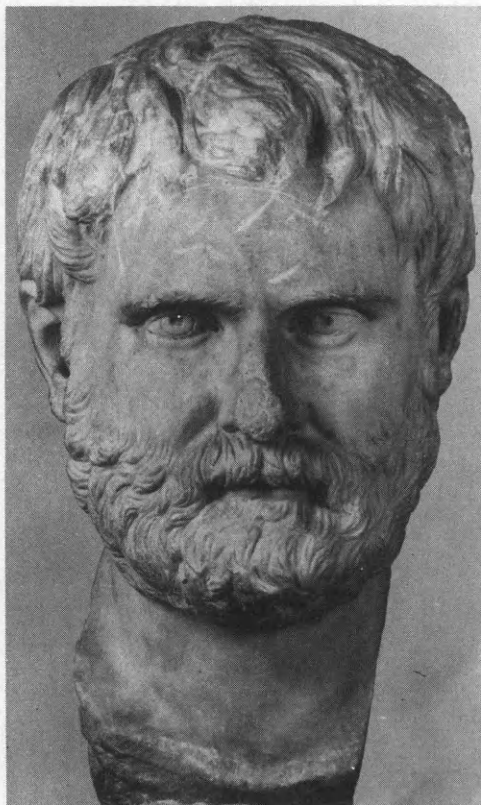
α. Τὸ πορταῖτο ΕΜ 336. β. Τὸ πορταῖτο ΕΜ 1886. γ. Τὸ πορταῖτο ΕΜ 554. δ. Τὸ πορταῖτο ΕΜ 528.

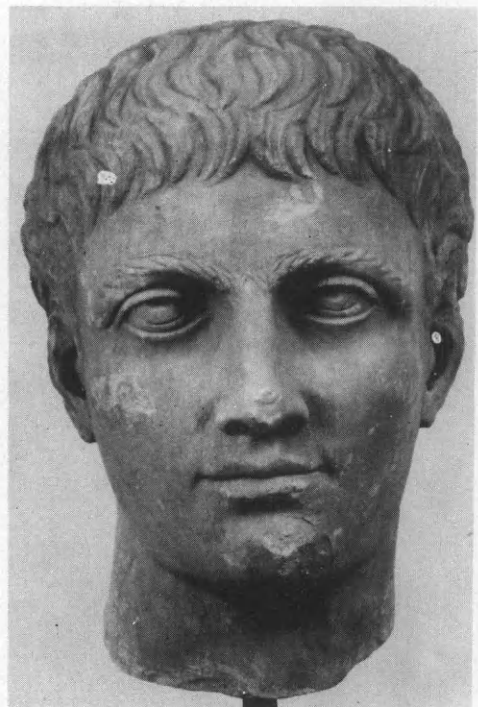
α

β

γ

δ

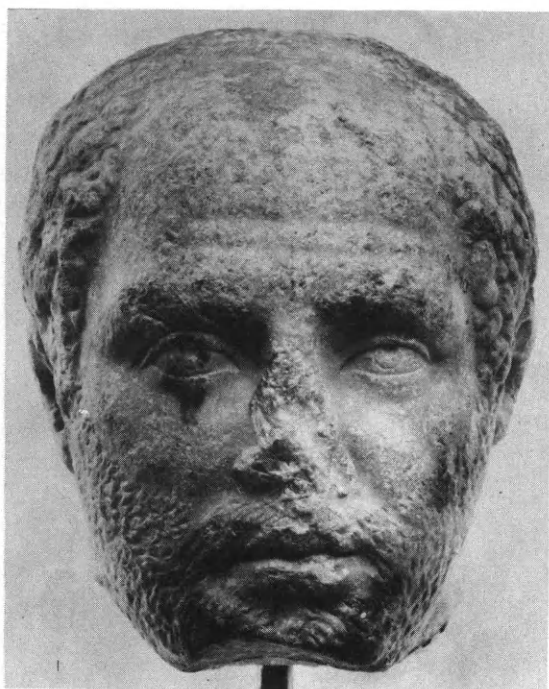
α. Τὸ πορταῖτο ΕΜ 3861. β. Τὸ πορταῖτο ΕΜ 427. γ. Τὸ πορταῖτο ΕΜ 2727. δ. Τὸ πορταῖτο ΕΜ 335.

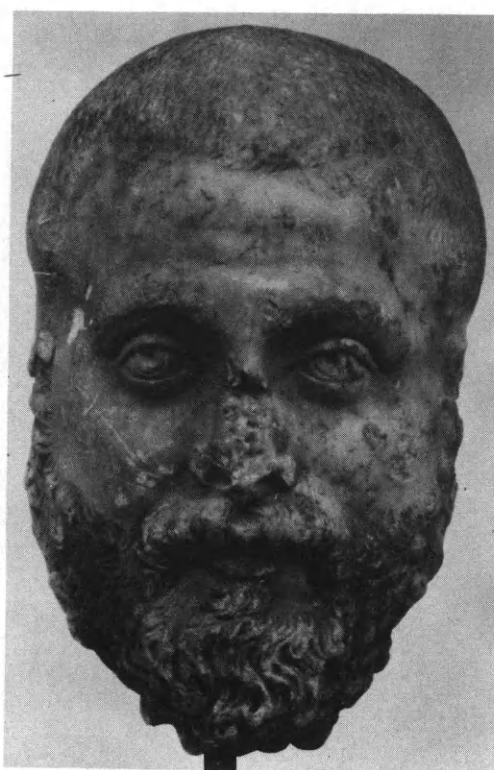
α

β

γ

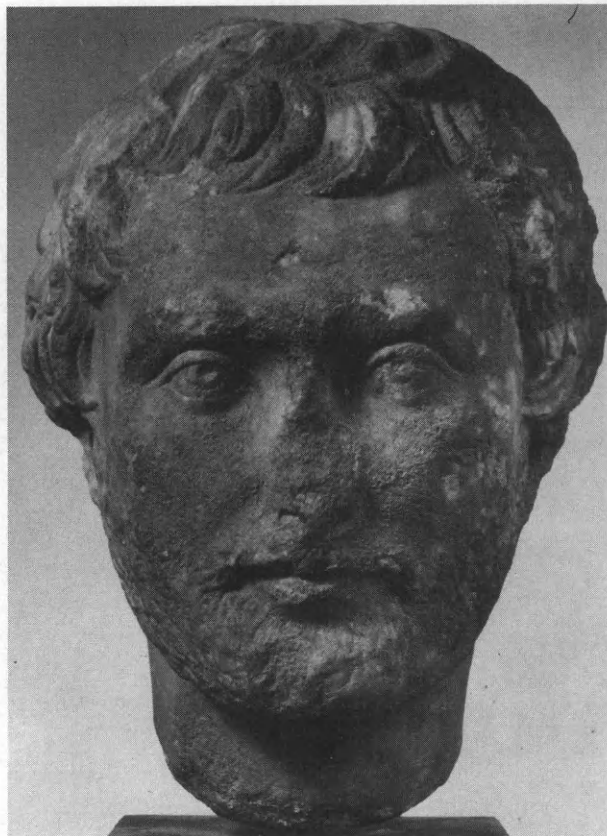

δ

α. Ἡ προτομή ΕΜ 2235. β. Τὸ πορτραῖτο ΕΜ 4919. γ. Τὸ πορτραῖτο ΕΜ 1840. δ. Τὸ πορτραῖτο ΕΜ 635.

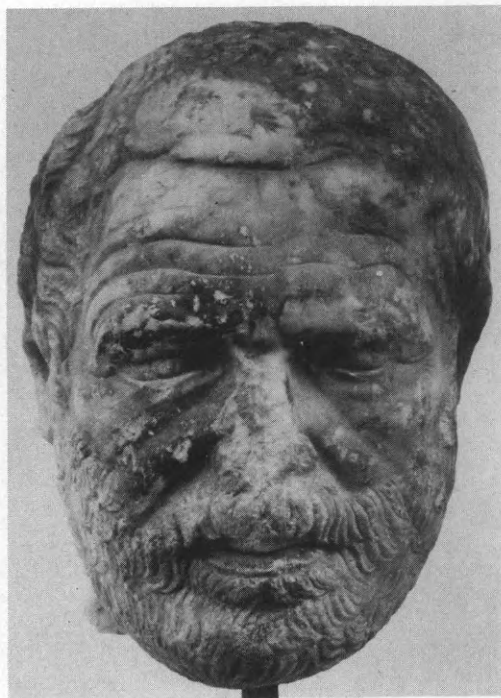
α

β

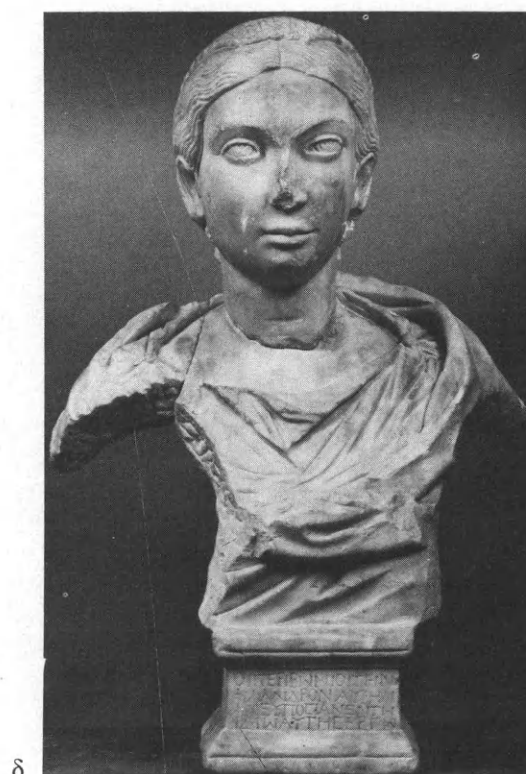

γ

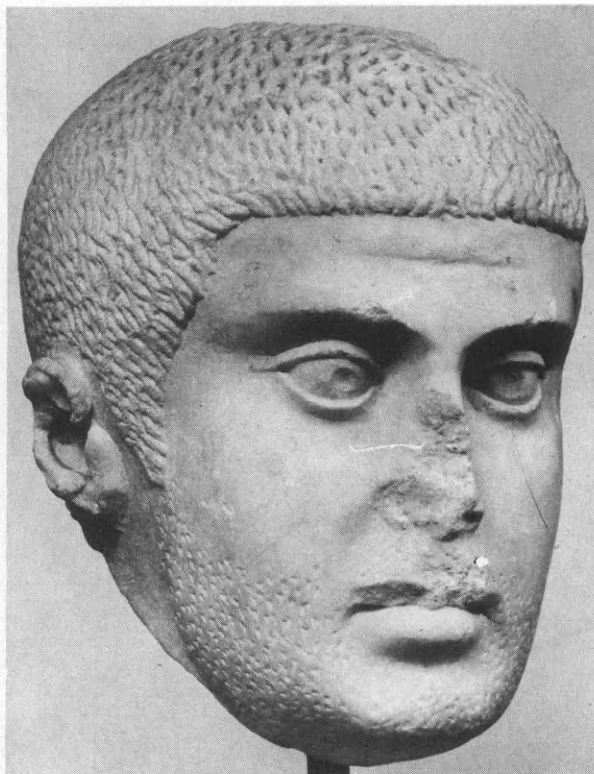

δ

α. Τὸ πορτραῖτο EM 1802. β. Τὸ κεφάλι EM 543. γ. Τὸ κεφάλι EM 506. δ. Τὸ κεφάλι EM 510.

α. Τὸ πορτραῖτο ΕΜ 2836. β-γ. Τὸ πορτραῖτο ΕΜ 793. δ. Ἡ προτομή ΕΜ 424.

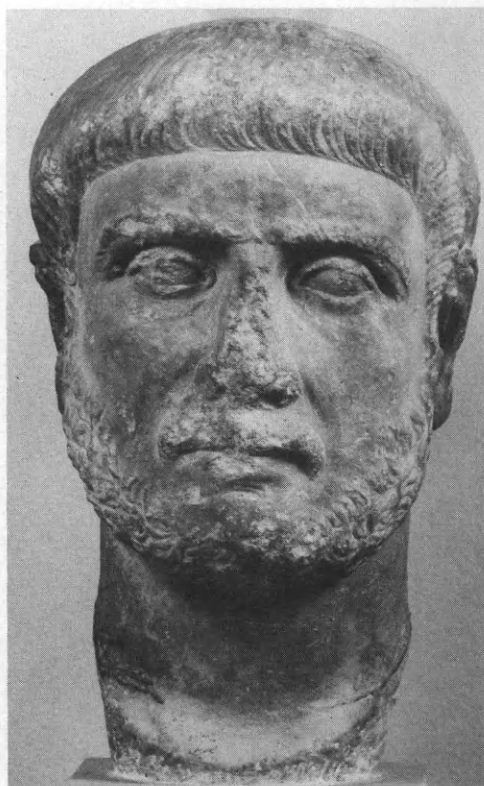
α

β

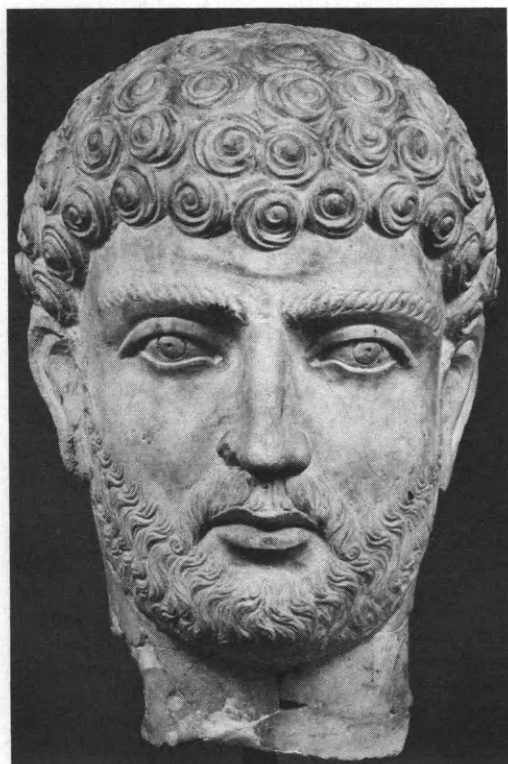

γ

δ

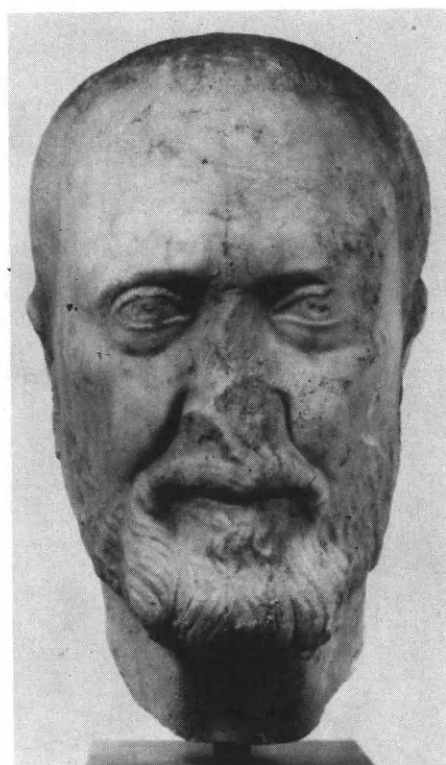
α. Τὸ πορταῖτο ΕΜ 3267. β. Τὸ ἀγαλματίδιο ΕΜ 3382. γ. Τὸ πορταῖτο ΕΜ Ε. 582. ΑΠ. 735. δ. Τὸ πορταῖτο ΕΜ Θ. 334.

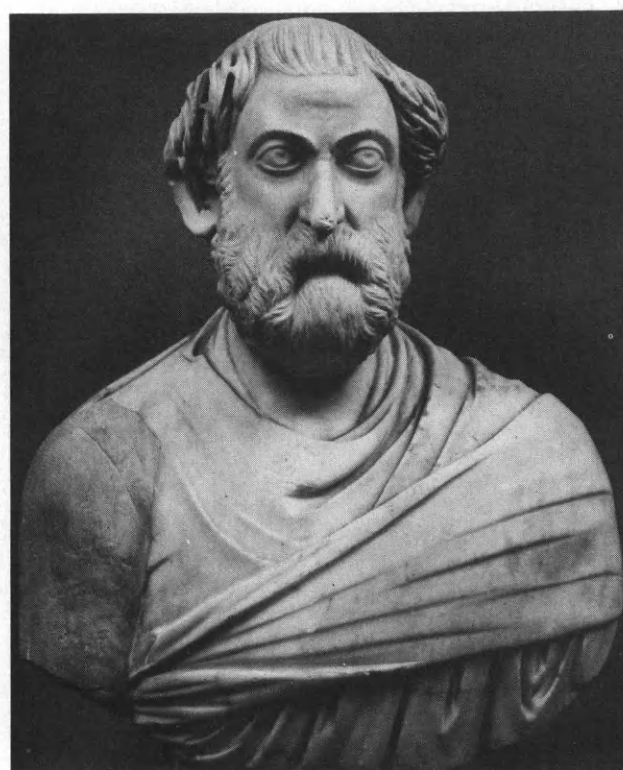
α

β

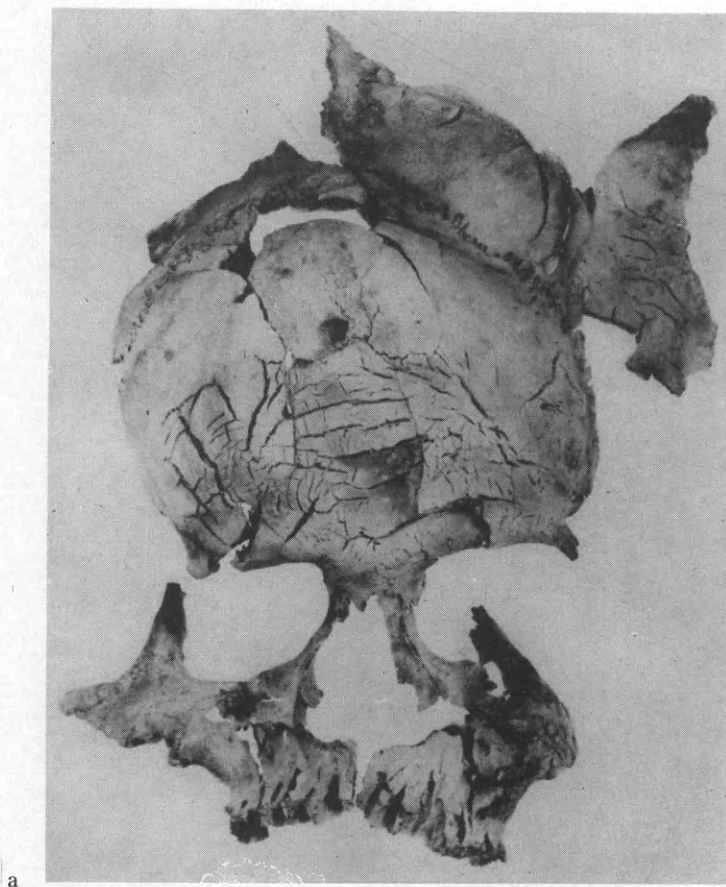

γ

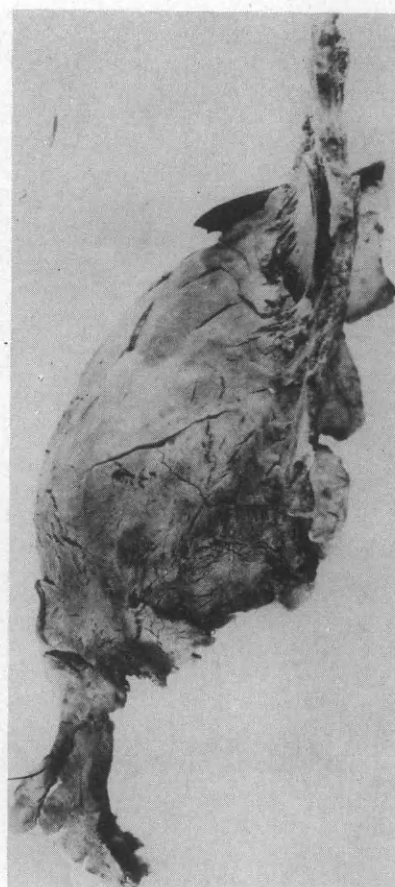

δ

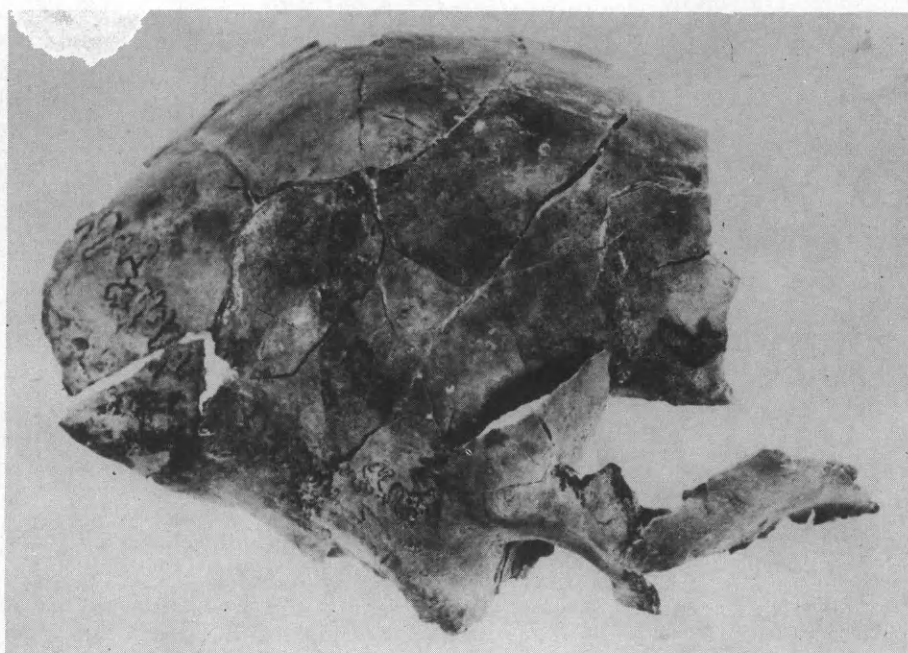
α. Τὸ πορτραῖτο ΕΜ 1643. β. Τὸ πορτραῖτο ΕΜ 3411. γ. Τὸ πορτραῖτο ΕΜ 2143. δ. Ἡ προτομή ΕΜ 423.

a

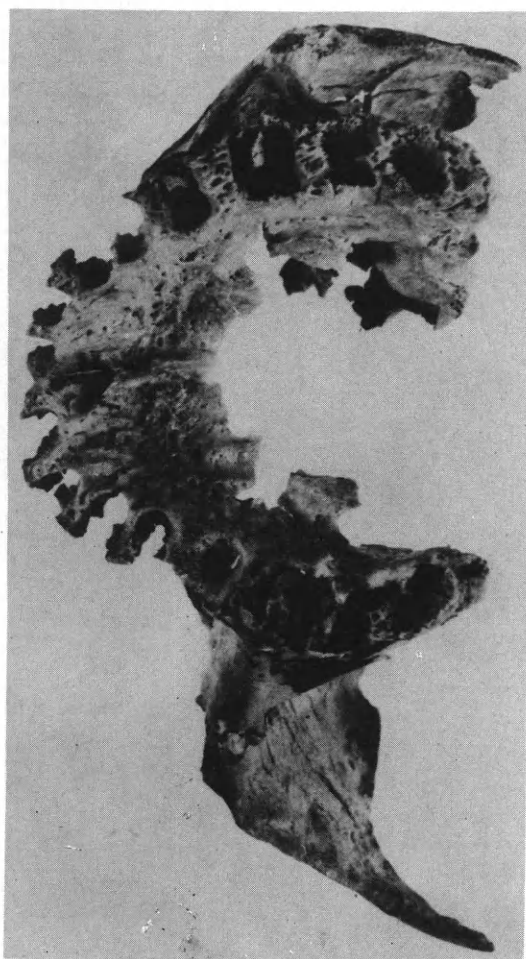

b

c

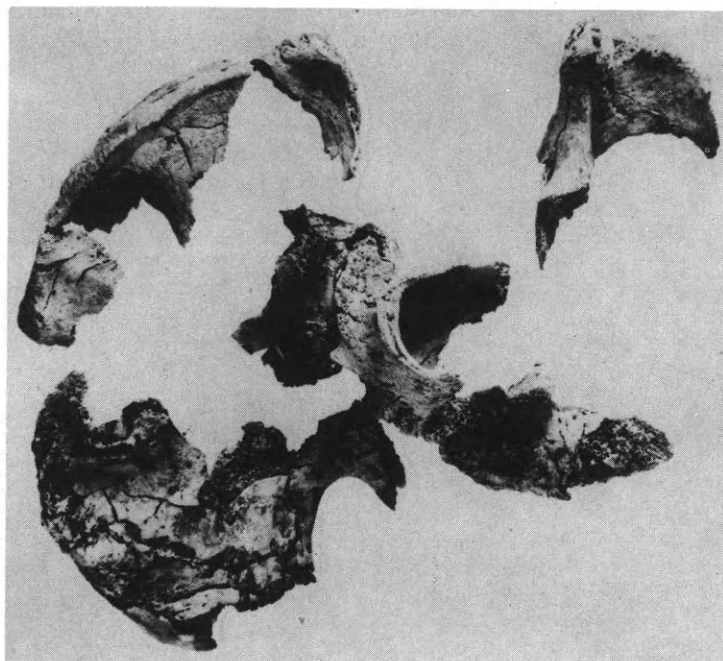
a. Individual from the main chamber, tomb II, skeleton of the face. b. Individual from the main chamber, tomb II, profile of the frontal and nasal region. c. Individual from the main chamber, tomb II, right side of the neurocranium.

a

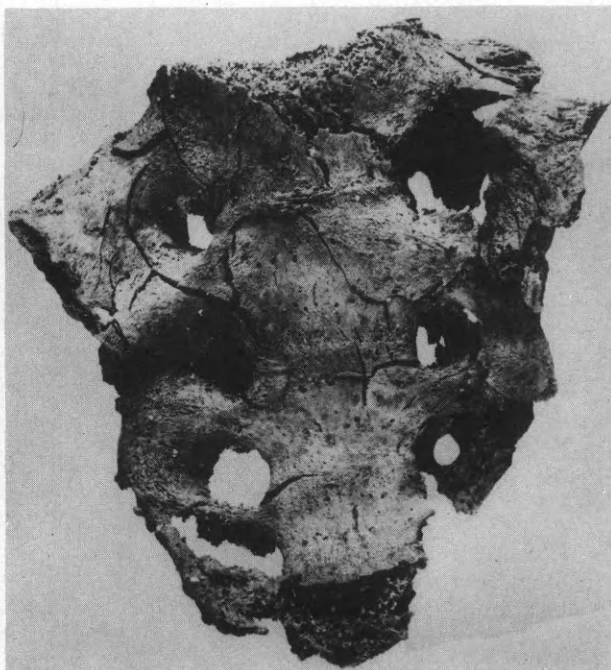

b

c

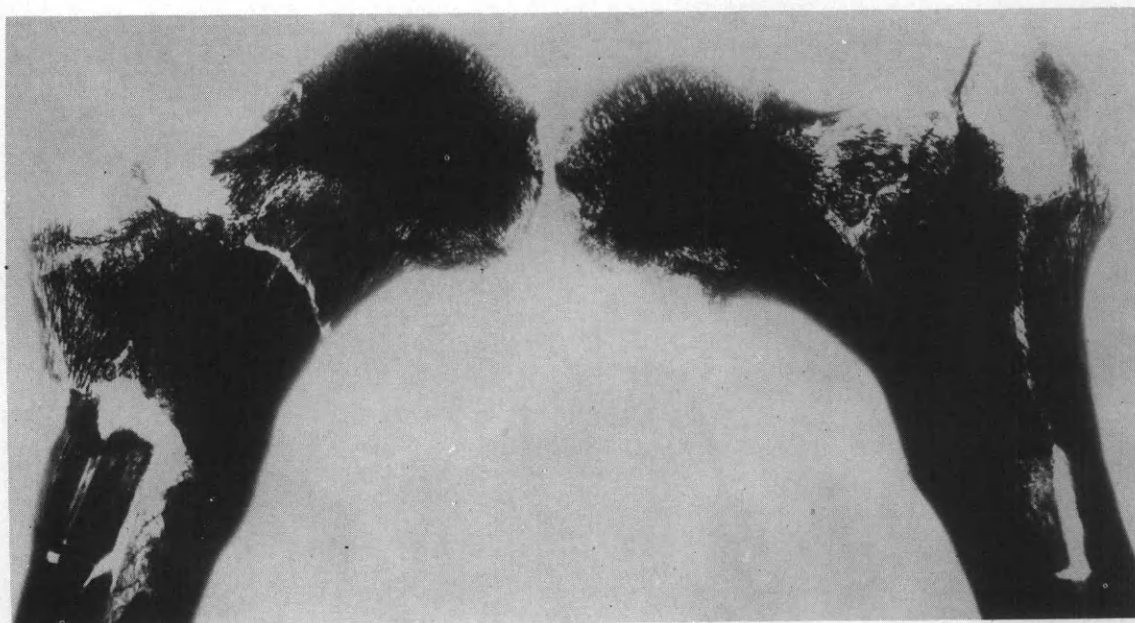
a. Individual from the main chamber, tomb II, upper jaw. b. Individual from the main chamber, tomb II, mandible. c. Individual from the main chamber, tomb II, right half of the pelvis.

a

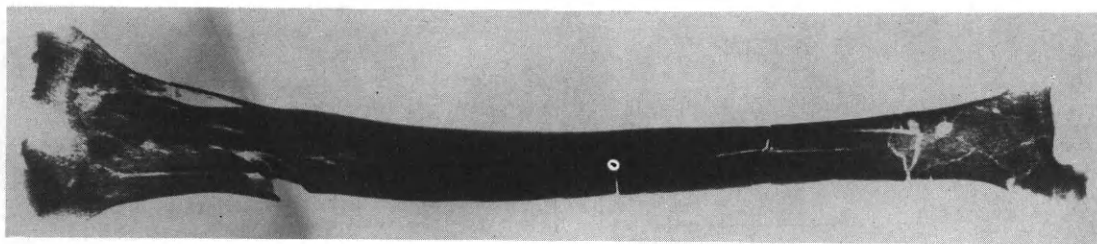

b

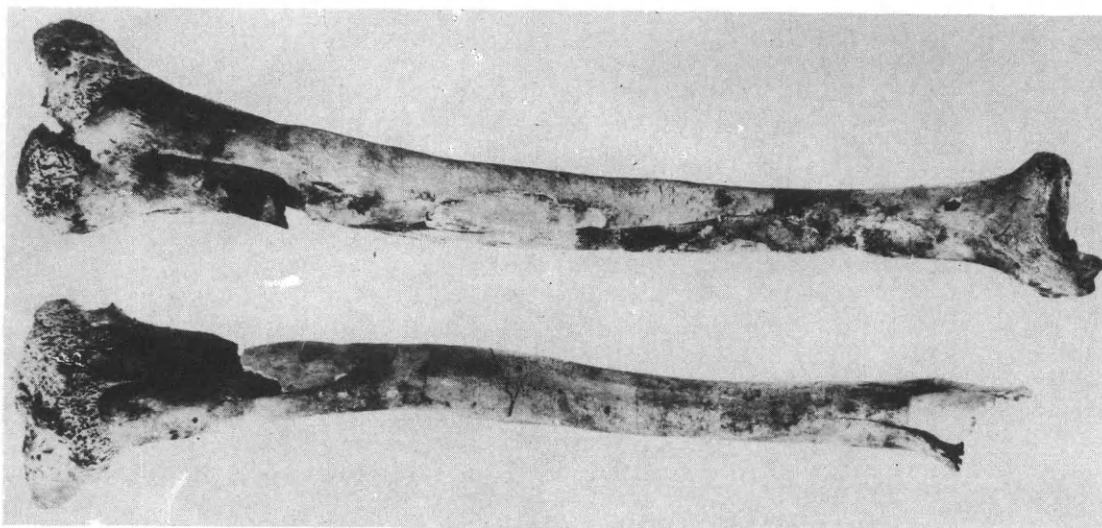

c

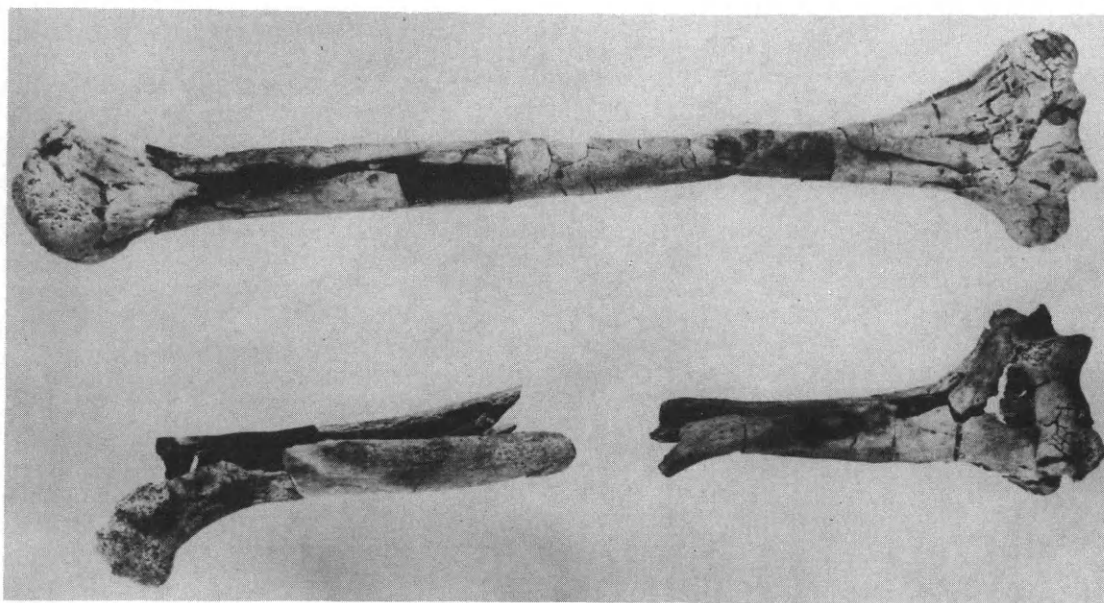
a. Individual from the main chamber, tomb II, sacrum. b. Individual from the main chamber, tomb II, femoral bones.
c. Individual from the main chamber, tomb II, X-ray pictures of the proximal femoral epiphyses.

c

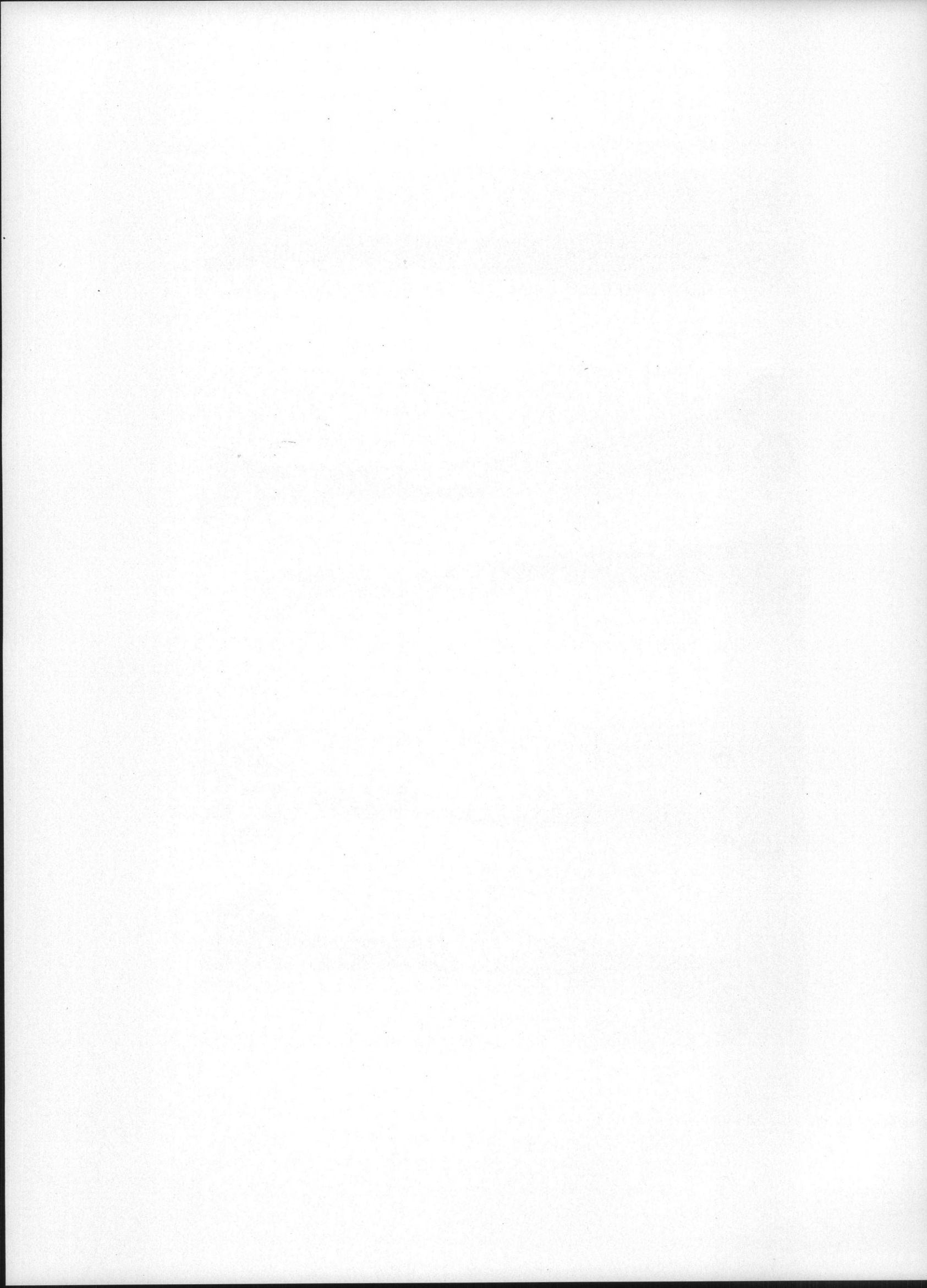

b

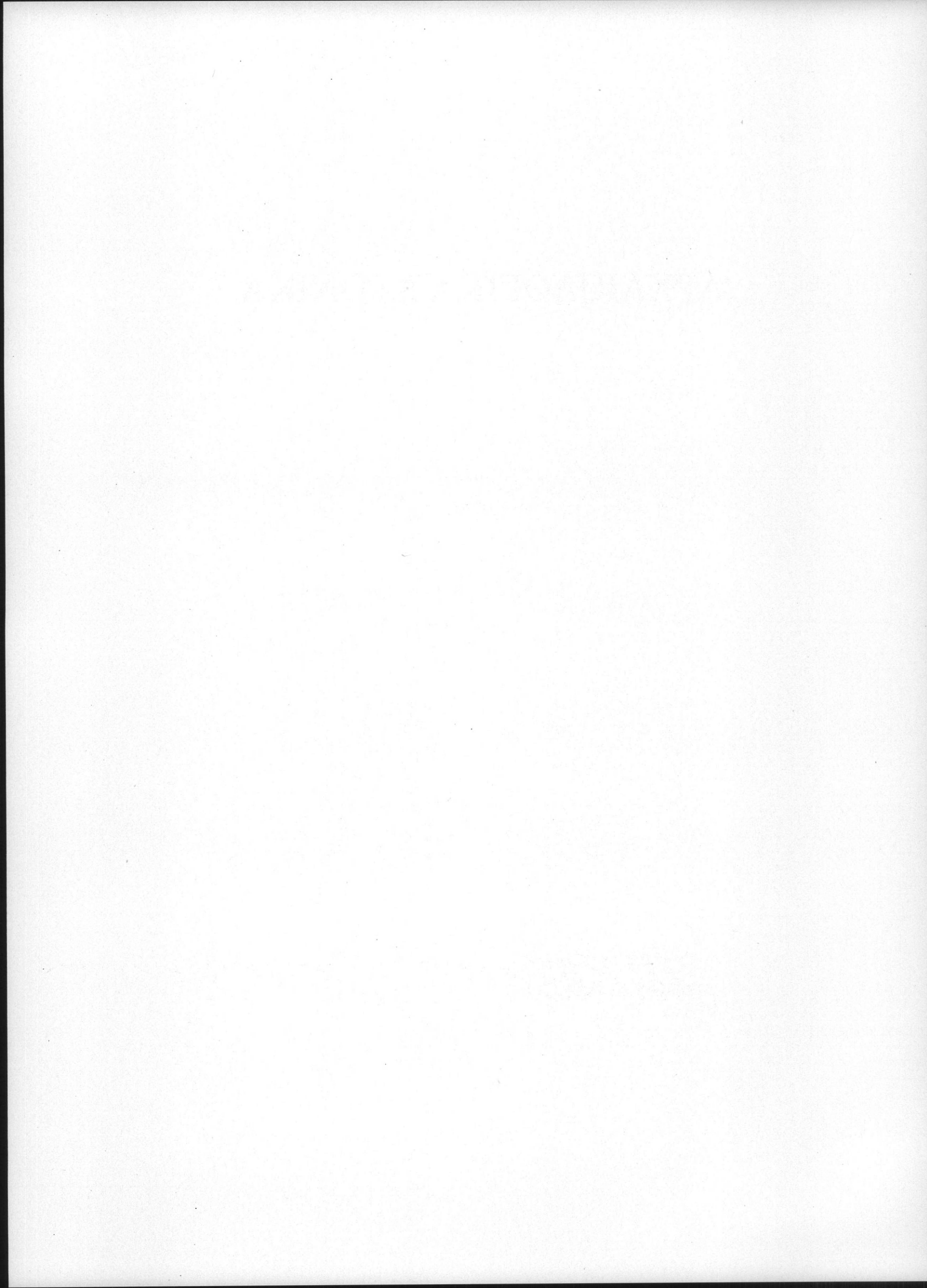

a

a. Individual from the main chamber, tomb II, humeral bones. b. Individual from the main chamber, tomb II, tibial bones. c. Individual from the main chamber, tomb II, X-ray pictures of the tibial bones.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΕΙΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Τὴν 1-12-1979 ὁ τελώνης τοῦ Τελωνειακοῦ Σταθμοῦ τῶν Εὐζώνων κ. Ζαφείρης Ζαφειρίου καὶ ὁ τελωνοφύλακας κ. Ἀντώνης Θεοχαρίδης ἀνακάλυψαν μέσα σ' ἓνα φορτηγὸ αὐτοκίνητο διεθνῶν μεταφορῶν (TIR) μερικὰ ἀρχαῖα, κρυμμένα προσεκτικὰ ἀνάμεσα σὲ δέματα νημάτων, ποὺ προορίζονταν νὰ ἐξαχθοῦν στὸ Ἐξωτερικό. Σύμφωνα μὲ τὴ δήλωση τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ φορτηγοῦ στὶς ἀρμόδιες ἀρχές, τὰ ἀρχαῖα εἶχαν παραδοθεῖ σ' αὐτὸν ἀπὸ ἀρχαιοκάπηλους, ποὺ ἦταν, ὅπως ἀποδείχτηκε, γνωστοὶ στὴ Χωροφυλακὴ ἀπὸ παλαιότερη δράση τους. Οἱ ἴδιοι εἶχαν περάσει πρὶν ἀπὸ μερικὲς ὥρες τὰ σύνορα ἀπὸ τὸν σταθμὸ τῶν Εὐζώνων σὰν ταξιδιωτὲς καὶ θὰ τὸν περίμεναν στὸ Μόναχο, γιὰ νὰ τοὺς παραδώσει αὐτὰ ποὺ τοῦ ἐμπιστεύτηκαν, τοῦ εἶχαν μάλιστα καταβάλει ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ ἀμοιβή του γιὰ τὴν παράνομη ἐξαγωγή καὶ θὰ τοῦ ἔδιναν τὸ ὑπόλοιπο κατὰ τὴν παραλαβή. Ἡ φόρτωση, πάντα κατὰ τὸν ὁδηγό, εἶχε γίνεи στοὺς Σοφάδες τοῦ Νομοῦ Καρδίτσας¹ καὶ ἔτσι ἡ ἔφορος τῆς ΙΔ' Ἐφορείας Ἀρ-

χαιοτήτων («Θεσσαλονίκης») δ. Αἰκ. Ρωμιοπούλου², ποὺ εἰδοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Τελωνεῖο γιὰ τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴν παραλαβὴ τῶν ἀντικειμένων, ἐνημέρωσε σχετικὰ τὴν ΙΓ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων («Βόλου»), ἀρμόδια γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ νομοῦ ὅπου βρέθηκαν. Τὰ ἀρχαῖα αὐτά, ποὺ κατασχέθηκαν ἀπ' τὸ Δημόσιο καὶ μεταφέρθηκαν ἀμέσως μετὰ στὸ Μουσεῖο Βόλου, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Μαρμαρίνη ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη, σωζόμενου ὕψους 1.61 μ., ποὺ τῆς λείπει ἀπὸ παλαιὸ σπάσιμο ἢ ἐπίστεψη καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς παράστασης (Μουσεῖο Βόλου, Β.Ε. 2696, πίν. Αα). Τὸ μάρμαρο εἶναι ὑπόλευκο καὶ χοντρόκοκκο, κατὰ πᾶσα πιθανότητα θεσσαλικό, ἀλλὰ ἡ ἐπιφάνειά του ἔχει ἀποκτήσει μιὰ ζεστὴ ἀπόχρωση,

βηκε στοὺς Σοφάδες. Ἐκεῖ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι τὸ ἀποτρήγισαν, ἐκρυψαν τὰ ἀρχαῖα ἀνάμεσα στὰ νήματα καὶ τὸ ξανασφράγισαν περίτεχνα. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ δρομολογίου κλπ. εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴ σοβαρὴ ἐπιμήκυνση τοῦ ταξιδιοῦ καὶ ἔτσι ὁ ὁδηγός, γιὰ νὰ μὴ γίνεи ἀντιληπτὴ, διόρθωσε ἔξυπνα στὸ δελτίο τὶς ὥρες τῆς ἀναχώρησης καὶ τῆς προβλεπόμενης ἀφίξης, εὐτυχῶς ὅμως οἱ τελωνειακοὶ ἐπισήμαναν τὴ διόρθωση καί, ἐπειδὴ ὑποπτεύθηκαν λαθραῖο φορτίο, ἔψαξαν τὸ φορτηγὸ καὶ βρῆκαν τὰ ἀρχαῖα, ἐμποδίζοντας μὲ τὴν παρατηρητικότητά τους τὸ νὰ χάσει ἡ Θεσσαλία καὶ ἄλλα ἔργα τῶν ἀρχαίων κατοίκων της. Τοὺς παραπάνω τελωνειακοὺς εὐχαριστῶ καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ θέση γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσαν.

2. Τὴν ἔφορο δ. Αἰκ. Ρωμιοπούλου εὐχαριστῶ ιδιαίτερα γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῶν κατασχεθέντων καθὼς καὶ τὸν ἔφορο κ. Κων. Γαλλῆ γιὰ τὶς διευκολύνσεις καὶ τὴ βοήθεια στὴ μελέτη σχετικοῦ ὕλικου στὸ Μουσεῖο τῆς Λάρισας. Εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στοὺς συνάδελφους κ. Ἀνθὴ Μπάτζιου-Εὐσ. ταθίου, ποὺ πῆρε μέρος στὴ διαδικασία παραλαβῆς καὶ μεταφορᾶς τῶν ἀρχαίων, καὶ κ.κ. Μπάμπη Ἰντζεσίλογλου, Παῦλο Χρυσοστόμου καὶ Bruno Helly γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις τους στὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων, ποὺ παρουσιάζονται ἀκολουθῶς.

1. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀρχαιοκάπηλοι μεθόδευσαν τὴ λαθραία ἀποστολὴ τῶν ἀρχαίων στὸ Ἐξωτερικό εἶναι ἀξιωματικὸς. Τὰ φορτηγὰ αὐτοκίνητα διεθνῶν μεταφορῶν (TIR), μετὰ τὴ φόρτωσή τους σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς χώρας μας, σφραγίζονται ἀπὸ τὶς ἀρμόδιες τοπικὲς ἀρχές καὶ μετὰ τὴ σύνταξη εἰδικοῦ δελτίου, στὸ ὁποῖο ἀναγράφονται τὸ εἶδος τοῦ φορτίου, ἡ ὥρα ἀναχώρησης καὶ ἡ προβλεπόμενη ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπόσταση ὥρα ἀφίξης στὰ σύνορα, ξεκινοῦν γιὰ τὸν προορισμό τους. Ὅταν φτάσουν στὸ συνοριακὸ τελωνειακὸ σταθμὸ, οἱ ἀρμόδιοι ὑπάλληλοι ἐλέγχουν τὸ σχετικὸ δελτίο, τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τὸ ἀπαράβιαστο τῆς σφράγισης καί, ἐφ' ὅσον δὲν διαπιστωθεῖ κάποια ἀνωμαλία, ἐπιτρέπουν τὴ διέλευση τῶν συνόρων, χωρὶς κανένα ἐλεγχὸ τοῦ φορτίου. Στὴ δική μας περίπτωση τὸ φορτηγὸ φόρτωσε νήματα στὴ Βέροια καὶ ἀκολούθως σφραγίστηκε, ἐνῶ ὅμως μετὰ τὴ σύνταξη τοῦ δελτίου ἔπρεπε νὰ κατευθυνθεῖ ἀμέσως καὶ κανονικὰ πρὸς τοὺς Εὐζώνους, κατέ-

παρόμοια μ' αὐτή πού ἔχει τὸ ἀραιὸ μέλι. Ἡ στήλη διατηρεῖ κοντὸ καὶ πλατὺ συμφυῆς ἔμβολο, ὕψ. 0.045 καὶ πλ. 0.585 μ., μετὸ ὁποῖο στερεωνόταν στὴ βάση της. Ὁ κορμὸς της παρουσιάζει ἐλαφρὴ μείωση πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἔτσι τὸ πλάτος της, πού κάτω εἶναι 0.71, μειώνεται προοδευτικὰ πρὸς τὸ ἀνώτερο τμήμα της μέχρι 0.665 καὶ ἀσφαλῶς θὰ μειωνόταν ἀκόμη περισσότερο σὲ ἐκεῖνο πού χάθηκε. Τὸ πᾶχος της (χωρὶς τὴν παράστασιν) εἶναι κάτω 0.14 καὶ ἄνω 0.125 μ. Ἡ πίσω πλευρὰ τῆς στήλης, πού ἔχει ἐξομαλυνθεῖ μετ' ἐπιμέλειαν μετὸ βελόνι, ἔχει λαξευτεῖ ἐλαφρὰ κυρτῇ κατὰ τὸ μεγάλο της ἄξονα καὶ «περιγράφεται» μετ' στενὴν λείαν περιτένεια κατὰ τὶς κάθετες ἀκμὲς της. Λεῖοι ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ κρόταφοι τῆς στήλης.

Ἡ κύρια πλευρὰ τοῦ ἐπιτύμβιου διακοσμεῖται μετ' παράστασιν γυμνοῦ νέου ἄντρα, ἀσφαλῶς ἀθλητῇ, πού συνοδεύεται ἀπὸ τὸ μικρὸ δοῦλο του. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι σχετικὰ ὑψηλὸ καὶ παισιώνεται κατὰ τὶς ἀκμὲς τῆς διακοσμημένης ἐπιφάνειας ἀπὸ στενὸν κανόνα, λίγο χαμηλότερο ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ἀνάγλυφου, ἐνῶ τὸ ἔδαφός του, ἀντίστοιχα μετ' τὴν κυρτότητα τῆς ράχης τῆς στήλης, εἶναι ἐλαφρὰ κοῖλο, ἀλλὰ μετ' πιὸ ἀνοιχτὴ καμπύλη, σχεδὸν ἀνεπαίσθητη. Μετ' καμπύλη ἐπίσης γίνεται καὶ ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ ἔδαφος πρὸς τὸ πλαίσιο τῆς παράστασης, στὸ ὁποῖο οἱ μορφὲς ἐφάπτονται χωρὶς νὰ τὸ ὑπερβαίνουν. Τὸ πλαίσιο θὰ συμπληρωνόταν ἀσφαλῶς ἀπὸ πάνω μετ' τὴν ἐπίστεψιν τῆς στήλης, γιὰ τὴν ὁποία βέβαια δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε τίποτε, ἀλλὰ τὴν ὑποθέτουμε παρόμοια περίπου μετ' τὴν ἀνάλογη ἄλλων ἐπιτύμβιων θεσσαλικῶν στηλῶν τῆς ἰδίας περιόδου, ὅπως π.χ. τῆς στήλης ὑπ' ἀριθ. 741 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου¹, τῆς στήλης τοῦ Ἰλξίνου στὸ Μουσεῖο τῆς Λάρισας² κ. ἄ.

Ὁ ἀθλητὴς στέκεται ὄρθιος καὶ «βλέπει» πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ του εἰκονίζεται ἀπὸ τὰ πλάγια, ἐνῶ τὸ ἀνώτερο εἶναι στραμμένον περισσότερο πρὸς τὸν θεατὴ καὶ ἀποδίδεται σὲ στάση 3/4. Τὸ βάρος τοῦ κορμοῦ πέφτει στὸ δεξιὸ πόδι, πού εἶναι εὐθὺ καὶ στηρίζεται

μετ' ὅλο τὸ πέλμα στὴ γῆ, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ τὴν πατάει μόνο μετ' τὰ δάχτυλά του, βίσκεται πρὸς τὰ πίσω καὶ κάμπτεται ἐλαφρὰ στὸ γόνατο. Τὸ εὐθὺ πόδι μετ' τὴν ἐμπρὸς ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ κατέχουν τὸ μέσο περίπου τοῦ πλάτους τῆς παράστασης καὶ ἀποτελοῦν τὸν κεντρικὸ ἄξονά της. Ὁ νέος, παρὰ τὴν «ἀκίνησιν» του, μοιάζει σὰν ἔτοιμος νὰ ἀρχίσει ἕναν ἥρεμο βηματισμὸ καὶ ἡ ὅλη στάση του εἶναι σεμνὰ τελετουργικὴ. Μετ' τὸ δεξιὸ χέρι φέρνει στὸ ὕψος τοῦ στήθους του κάποιον ἀντικείμενον, πού δὲν σώζεται, σπλεγγίδα μᾶλλον ἢ ρόδι ἢ πουλὶ ἢ κάτι ἄλλο, καὶ ἔτσι εἰκάζουμε ὅτι τὸ κεφάλι του, πού ἔχει ἐπίσης χαθεῖ, θὰ ἐκκλινε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ τὸ βλέμμα του θὰ κατευθυνόταν σ' αὐτὸ πού κρατοῦσε. Τὸ ἀριστερὸ του χέρι, ὅπως δείχνει ἡ σχεδὸν ὀρθὴ γωνία τοῦ ἀγκῶνα, δὲν πέφτει τελείως ἐλεύθερον καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν παλάμη, πού βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς λεκάνης καὶ εἶναι μισάνοιχτη, εἰκονίζεται μόνο ἡ ἐξωτερικὴ της ἐπιφάνεια χωρὶς νὰ διακρίνεται ὁ ἀντίχειρας, φαίνεται πὼς κρατοῦσε κάποιον ἀνάλαφρον ἀντικείμενον, πού θὰ 'ταν ζωγραφισμένο³.

Ὁ νέος κυριαρχεῖ στὴν παράστασιν καὶ λάμπει ἀπὸ κάλλος καὶ σφρίγος. Τὸ γεροδεμένο του κορμὶ μετ' τὴν ἀρμονικὴ διάπλασιν καὶ τὴν τονισμένη μυικὴ ἀνάπτυξιν φανερώνει τὴ συστηματικὴ ἐνασχόλησή του μετ' τὸν ἀθλητισμὸ καὶ παρουσιάζεται σὰν ἐπίτευγμα μιᾶς μακρόχρονης προσπάθειας, σὰν ἕνα κατακτημένο ἰδανικόν, πού θὰ ἐπιβραβεύτηκε μετ' νίκας στὰ πεδία τῆς ἀμιλλας. Ἀλλὰ ἡ ὅλη εἰκόνα, μαζὶ μετ' τὸ ἦθος καὶ τὸ εἶδος τοῦ θανόντος, διαλαλεῖ συνάμα καὶ τὴν κοινωνικὴ του προέλευσιν. «Ὁ ἀρχικὸς καὶ κεντρικὸς σκοπὸς τοῦ ἐπιτύμβιου ἀνάγλυφου. .», κατὰ τὸν K. Friis Johansen⁴, «πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ παράστασις τῆς μορφῆς (Portrait) τοῦ νεκροῦ», ἐδῶ λοιπὸν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ἕνας θεσσαλὸς ἀριστοκράτης, ἕνας γόνος πλούσιας οἰκογένειας γαιοκτημόνων, ἀπ' αὐτὲς πού δέσποζαν στὴν οἰκονομικὴ, πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ

1. H. BIESANTZ, Die thessalischen Grabreliefs (Mainz 1965) 13, ἀρ. 19, πίν. 10 - 11.

2. Ο.π. 14, ἀρ. 20 α, πίν. 15.

3. Πρβ. Σ. ΚΑΡΥΖΟΥ, Συμβολὴ στὴ στήλιν τῶν δύο ἀδελφῶν, ΑΔ 31, 1976, Α', 11, σχ. 1.

4. K. FRIIS JOHANSEN, The Attic Grave-Reliefs (Copenhagen 1951) 73.

ζωὴ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο¹. «Τὸν καιρὸ ἐκεῖνον. .», παρατηρεῖ ὁ Χ. Καροῦζος², «. .πὺ ὁ ἐπαγγελματικὸς ἀθλητισμὸς ἦταν ἄγνωστος ἀκόμη, καὶ στοὺς ἀγῶνες ἐλάβαιναν μέρος προπάντων ἀρχοντόπουλα, ἡ νίκη στοὺς μεγάλους ἀγῶνες ἦταν στὰ μάτια τῶν Ἑλλήνων ἡ πιὸ χτυπητὴ ἀπόδειξη τῆς ἀρετῆς» τοῦ ἀνθρώπου, δηλ. τῆς καθολικῆς ἀξίας καὶ τῆς προκοπῆς του».

Ἡ κοινωνικὴ θέση τοῦ θανόντος φανερώναται ἐπίσης ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ μικροῦ δούλου, ποὺ στέκεται μπροστὰ καὶ δεξιὰ του, λίγο παράμερα ἀπὸ τὴ νοητὴ πορεία του. Ὁ παῖς ὑπηρετεῖ τὸν κύριό του, κρατώντας τὰ πράγματά του, καί, καθὼς τὸν παρακολουθεῖ μὲ τὸ βλέμμα, ἐτοιμάζεται νὰ τὸν ἀκολουθήσει. Ἡ μορφή του, μὲ ἀνάστημα ποὺ δὲν ξεπερνάει τὸ ὕψος τοῦ ὑπογάστριου τοῦ νέου, «γεμίζει» τὸν κενὸ χῶρο ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸ πλαίσιο καὶ εἰκονίζεται σὲ στάση 3/4, τὸ κεφάλι του ὅμως ἀποδίδεται τελείως κροταφικὰ καὶ τονίζει περισσότερο τὴ στροφή τοῦ κορμιού. Τὰ μαλλιά του, μὲ λεπτομερὴ καὶ σχεδὸν ἰχνογραφικὸ σχεδιασμὸ τῶν πυκνῶν κυματιστῶν βοστρύχων, εἶναι κοντὰ καὶ σγουρὰ καὶ στὸ πρόσωπο, παρὰ τίς φθορὲς του, διακρίνεται μιὰ ἐκφραση θλίψης καὶ μιὰ ρωπογραφικὴ διάθεση στὴν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν του (πίν. Αβ). Ὁ δοῦλος φορεῖ μόνον χλαμύδα ἀπὸ χοντρὸ μάλλινο ὕφασμα, ποὺ πορπώνεται στὸν ὦμο καὶ ἀφήνει νὰ φαίνεται τὸ κορμὶ γυμνὸ ἀπὸ τὰ πλάγια³. Μιὰ ἀνοιγόμενη δέσμη ἀραιῶν πτυχώσεων ξεκινάει ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς πόρπωσης, στὴν ὁποία καὶ ὀφείλεται, διατρέχει διαγώνια καὶ ἀκολουθῶς κάθετα τὸ στῆθος καὶ σβῆνει προοδευτικὰ στὸ χαμηλότερο μέρος τοῦ κορμιού δίνοντας ὑφή καὶ ζωντάνια στὸ ἄνετο ἔνδυμα.

Τὰ πόδια τοῦ δούλου βαίνουν σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Τὸ ἀριστερό, ποὺ σηκώνει κυρίως τὸ βάρος τοῦ κορμιού, εἶναι κάθετο καὶ περισσότερο «βυθισμένο», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διακρίνεται οὔτε τὸ πλέμα οὔτε ὁ ἀστράγαλος, ἐνῶ τὸ δεξι-

πατάει στὸ ἐπίπεδο ποὺ πατάει καὶ ὁ νέος καὶ κάμπτεται λίγο στὸ γόνατο. Τὸ κορμὶ του ἐπίσης ἔχει ἀντίστοιχα μιὰ ἐλαφρὴ κάμψη πρὸς τὰ δεξιὰ, ἀνάλογη μὲ ἐκείνη ποὺ κάνουμε ἀπὸ ἐνστικτο, ὅταν θέλουμε νὰ σηκώσουμε ἢ νὰ τακτοποιήσουμε κάποιο βάρος στὸν ὦμο μας καὶ γέρνουμε λίγο πρὸς τὸν ἀντίθετο. Ὁ παῖς ἀσφαλῶς κάτι μεταφέρει στὸν ἀριστερό του ὦμο. Μόλις παραπάνω ἀπ' αὐτὸν διακρίνεται τὸ μισόκλειστο ἀριστερό του χέρι, μὲ τὸ ὁποῖο κάτι κρατάει καὶ τὸ τακτοποιεῖ, γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ μάλιστα κινεῖται διαγώνια ἐμπρὸς στὸ στῆθος καὶ τὸ δεξιό, ποὺ πλησιάζει ἤδη τὸν ἀριστερό ὦμο μὲ τὰ δάχτυλα μισά-νοιχτα, ἔτοιμα νὰ πιάσουν κι αὐτὰ τὸ μεταφερόμενο. Ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι κρέμεται μὲ κορδόνι, ποὺ θὰ 'ταν ζωγραφισμένο, ἓνας σφαιρικὸς ἀρύβαλλος, πιθανῶς μὲ λάδι γιὰ νὰ ἀλείβει τὸ σῶμα τοῦ ὀρθοῦ. Τὸ ἀγγεῖο δὲν βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ δάχτυλα, ἀλλὰ λίγο λοξά, καὶ ἐπειδὴ καὶ τὸ στόμιό του, ἂν καὶ φθαρμένο, φαίνεται κάπως γερό, μοιάζει νὰ αἰωρεῖται ἀκινῶνιστα ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ πάνω λοξὴ κίνηση τοῦ χεριοῦ.

Ἐκεῖνο ποὺ μεταφέρεται ἀπὸ τὸ δοῦλο δὲν εἶναι εὐδιάκριτο, ἀνάμεσα ὅμως στὸ ἀριστερό του χέρι καὶ τὸ σαγόνι καὶ κυρίως πίσω ἀπὸ τὸν τράχηλό του ὑπάρχει μιὰ ἐπιμήκης ἔξαρση τοῦ μαρμαρίου, χαμηλὴ καὶ σχεδὸν ἡμικυλινδρική, ποὺ πέφτει πρὸς τὰ πίσω κολλητὰ στὴ ράχη του, ὅπου κρύβεται στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸ κορμὶ. Παρόμοια, ἀλλὰ χαμηλότερη, ἔξαρση, ποὺ μόλις διακρίνεται, ὑπάρχει ἐπίσης ἀνάμεσα στὸ μηρὸ τοῦ νέου καὶ στὸ κορμὶ τοῦ δούλου καί, ἂν δὲν εἶναι τυχαία, φαίνεται πὼς συνεχίζει τὴν ἀνάλογη ποὺ διαγράφεται πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερό ὦμο τοῦ τελευταίου. Τὸ ἀντικείμενο, ἐπειδὴ καμπυλώνεται ἀβίαστα παρακολουθώντας τὸ περίγραμμα τῆς ράχης, ἐνῶ παραμένει «εὐθύ» πάνω στὸν ὦμο καὶ μετὰ πέφτει ἐμπρὸς πρὸς τὰ κάτω, εἶναι ἀσφαλῶς μιὰ μάζα εὐκαμπτη καὶ εἰκονίζει κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ τυλιγμένο σὲ ρόλο ἔνδυμα τοῦ νέου. Ἀρχικὰ βέβαια ἡ διάκρισή του θὰ ἦταν σαφέστερη μὲ τὸν διαφορετικὸ χρωματισμὸ του, σήμερα ὅμως σὲ κανένα σημεῖο τῆς στήλης δὲν διατηροῦνται δυστυχῶς λείψανα χρωμάτων. Ἡ παράσταση τοῦ χιτώνα, ποὺ φόραγε ὁ γυμνὸς ἀθλητὴς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀθληση, εἶναι συνηθισμένη στὰ ἐπιτύμβια ἀνά-

1. Θ. Δ. ΑΞΕΝΙΔΗΣ, Ἡ Πελασγίς Λάρισα καὶ ἡ ἀρχαία Θεσσαλία, Α' (Ἀθῆναι 1947) 67 κέ.

2. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Ρόδος (Ἀθῆναι 1949) 9.

3. Κ. ΓΑΛΛΗΣ, Δύο ἐπιτύμβιοι στῆλαι ἐκ Τυρνάβου, ΑΑΑ VI, 1973, 130, εἰκ. 1.

γλυφα τῆς κλασικῆς περιόδου¹, καθὼς καὶ στὴ σύγχρονη ἀγγειογραφία². Τὸ ἔνδυμα τοῦ ἀθλητῆ βρίσκεται συνήθως στὰ χέρια ἢ στὸν ὦμο τοῦ δούλου ποὺ τὸν συνοδεύει ἢ εἶναι ἀφημένο παράμερα, διπλωμένο προσεκτικά³.

Ὁ νέος καὶ ὁ παῖς εἶναι ἀνυπόδητοι καὶ πατοῦν ἀπ' εὐθείας στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ποὺ εἰκονίζεται μὲ σποραδικὰ ἀκανόνιστα ἐξάρματα, εὐδιάκριτα κάτω ἀπὸ τὰ δάχτυλα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ τοῦ πρώτου καὶ τὸ δεξιὸ πέλμα τοῦ δευτέρου. Ἡ διάταξη τῶν μορφῶν τῆς παράστασης καὶ ἡ γενικότερη ἐμφάνισή τους ἀποβλέπουν κυρίως στὴν ἀνάδειξη τῆς εἰκόνας τοῦ ἀθλητῆ καὶ στὴ δημιουργία ἐνὸς ἀρμονικοῦ καὶ ζωντανοῦ συνόλου μὲ σκόπιμες ἀντιθέσεις καὶ ἀντιστοιχίες, οἱ ὁποῖες, ἂν καὶ δὲν ἐμφανίζονται βέβαια γιὰ πρώτη φορὰ στὴν τέχνη τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν, ἐφαρμόζονται ὅμως ἀποτελεσματικά. Ἡ θέση τῶν κνημῶν π.χ. εἶναι χαρακτηριστική. Ἡ δεξιὰ κνήμη τοῦ νέου καὶ ἡ ἀριστερὴ τοῦ δούλου εἶναι «παράλληλες», οἱ ἄλλες σχηματίζουν τὶς λοξὲς πλευρὲς νοητοῦ ἰσοσκελοῦς τριγώνου καὶ ὅλες μαζί τὴ στέρεη βάση τῆς ὅλης παράστασης. Ἀξονικὴ ἀντιστοιχία ἔχουν ἐπίσης ὁ ἀριστερὸς πῆχυς τοῦ νέου μὲ τὸ δεξιὸ τοῦ δούλου, ὁ δεξιὸς πῆχυς τοῦ νέου μὲ τὴν ἀριστερὴ κνήμη τοῦ κ.ἄ. Τὰ σώματα τῶν μορφῶν, ἔτσι καθὼς ἀποδίδονται σὲ στάση 3/4 καὶ «ἀντιθετικά», ἀποτελοῦν δύο κάθετα σχεδὸν μεταξύ τους ἐπίπεδα, ποὺ χαρίζουν στὴν παράσταση προοπτικὸ βάθος, καὶ παρουσιάζουν ἐντονὴ διαφοροποίηση τῶν ἐπιφανειῶν τους, ἀφοῦ τὸ ἓνα εἶναι ντυμένο καὶ τὸ ἄλλο ὀλόγυμνο, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἐντονότερο «φωτισμὸ» τοῦ ἀθλητῆ.

Ἡ στήλη ποὺ περιγράψαμε «κομίζει εἰς τὴν τέχνην» τῶν θεσσαλικῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἓνα νέο εἶδος, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ πασίγνωστο ἀπὸ ἄλλες ἐλληνικὲς περιοχὲς καὶ κυρίως

ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, δὲν εἶχε ἐν τούτοις ἀκόμη ἐμφανιστεῖ, τυχαῖα ἀσφαλῶς, στὴ θεματογραφία τῶν μέχρι τώρα γνωστῶν ἐπιτύμβιων ἀνάγλυφων τῆς χώρας τοῦ Πηνειοῦ. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τὸ θέμα τοῦ ὀλόγυμνου ἀθλητῆ, τοῦ ἀνθρώπου δηλ. ποὺ εἰκονίζεται σὰν πραγμάτωση τοῦ ιδεώδους τοῦ «καλοῦ κάγαθοῦ ἀνδρός». Ἡ ἐξεικόνιση ἀθλητῶν, γενικά, δὲν εἶναι συχνὴ στὶς σωζόμενες θεσσαλικὲς ἐπιτύμβιες στήλες τῆς κλασικῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅσες ἀπ' αὐτὲς ἀνήκουν σὲ ἀθλητὲς, ὁ θανὼν εἰκονίζεται κατὰ κανόνα μὲ τὸ ἔνδυμά του καὶ μόνο ὁ ἀρύβαλλος ἢ ἡ στλεγγίδα, ποὺ κρατάει, μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν ἀθλητικὴ του ιδιότητα. Ἄν καὶ τὰ σχετικὰ μνημεῖα εἶναι ἀκόμη πολὺ λίγα, μποροῦμε ὥστόσο νὰ διακρίνουμε δύο σαφεῖς κατευθύνσεις στὴ δημιουργία ἐπιτύμβιων στηλῶν μὲ ἀθλητὲς, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία δημιουργεῖ χωρὶς νὰ σπάσει τὰ πλαίσια τῆς «ιδιόρρυθμης θεσσαλικῆς πλαστικῆς» καὶ ἡ ἄλλη ἀκολουθεῖ τοὺς δρόμους ποὺ χάραξαν οἱ μεγάλοι καλλιτέχνες τῆς Ἀττικῆς καὶ γενικότερα τῆς νοτιότερης Ἑλλάδας. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς πρώτης ἢ στήλη ὑπ' ἀριθ. 585 τοῦ Μουσείου τῆς Λάρισας⁴, ποὺ χρονολογεῖται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., μὲ τὸν ἀθλητὴ νὰ φοράει χιτῶνα καὶ χωρὶς ἰδιαίτερο τονισμὸ τοῦ σωματικοῦ κάλλους, καὶ τῆς δευτέρας ἢ στήλη ἀπὸ τὸν Τύρναβο στὸ ἴδιο Μουσεῖο⁵, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὅπου ὁ εἰκονιζόμενος ἐφηβος, ντυμένος μὲ ἱμάτιο, ἔχει τὸ κορμὶ τοῦ γυμνὸ ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω καὶ θυμίζει ἀμέσως ἀττικὰ πρότυπα. Οἱ ἐπιδράσεις τῆς ἀττικῆς τέχνης, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔχουν παρατηρηθεῖ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τῆς θεσσαλικῆς πλαστικῆς⁶.

Καὶ τὰ δύο εἶδη ἐπιτύμβιων στηλῶν ἀθλητῶν, ποὺ ἀναφέραμε, καθρεφτίζουν ἀσφαλῶς ἀνάλογες κατευθύνσεις τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν Θεσσαλῶν. Ἡ ἡγετικὴ τάξη τῆς εὐφορῆς χώρας, ἡ διάσημη στὸν ἀρχαῖο κόσμον γιὰ τὰ πλοῦτη καὶ τὴν εὐμά-

1. G. M. A. RICHTER, Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art (Oxford 1954) 58, ἀρ. 85, πίν. LXIX, α. L. LÉRAT, Reliefs inédits de Delphes, BCH 60, 1936, 366 κέ., ἀρ. 2, εἰκ. 7. H. DIEPOLDER, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrh. v. Chr. (Berlin 1931) πίν. 31.

2. E. PFUHL, Malerei und Zeichnung der Griechen (München 1923) III, 124, ἀρ. 397.

3. H. DIEPOLDER, ὁ.π. πίν. 35, ἀρ. 2. L. DREES, Olympia (New York 1968) πίν. 38.

4. H. BIESANTZ, ὁ.π. 16, ἀρ. 25, πίν. 12.

5. Ἀριθμὸς προσωρινοῦ εὐρετηρίου 71/18. Κ. ΓΑΛΛΗΣ, ὁ.π. 134, εἰκ. 3.

6. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Φεραία Ἀθηνᾶ, Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν Β', 1973, 20 κέ. (πρβ. H. BIESANTZ, ὁ.π. 165 καὶ D. KURTZ - J. BOARDMAN, Greek Burial Customs (London 1971) 223 κέ.).

ρειά της¹, ἦταν προσηλωμένη στὸ συντηρητισμὸ μὲ ἀποτέλεσμα ἡ τέχνη, ποὺ ἀνθίσε κατὰ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. κάτω ἀπὸ τὴ σκέψη τῆς καὶ μάλιστα ἡ πλαστικῆς, νὰ εἶναι, παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητη χάρη τῆς, ἐπίσης συντηρητικὴ καὶ ἐκφραστὴς τῶν ἰδανικῶν τῆς Θεσσαλικῆς ἀριστοκρατίας. Τὰ ἔργα αὐτῆς τῆς τέχνης, ἰδίως οἱ ἐπιτύμβιες στήλες, διακρίνονται ἀπὸ τὴν ἐμμονὴ στὴν τοπικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση, ποὺ ἐκφράζεται ὅχι μόνο μὲ συγκεκριμένα ἐξωτερικὰ μορφολογικὰ στοιχεία (ὅπως π.χ. μὲ τὰ σχήματα καὶ τὰ μεγέθη τῶν στηλῶν, τὶς ἐνδυμασίες τῶν μορφῶν κ. ἄ.) ἀλλὰ, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ κάθε τέχνη, καὶ μὲ τὴν προβολὴ ὀρισμένων ἰδανικῶν τύπων ἀνθρώπου, ποὺ θὰ ἦταν βέβαια τὰ πρότυπα τῆς τότε κοινωνίας. «Τὰ ἱωνικὰ ἐργαστήρια ποὺ ἔχουν πολὺ ἐπιδράσει στὰ θεσσαλικά.», παρατηρεῖ ὁ Χ. Καροῦζος², «. ἄγαποῦν τὴν ἄφθονη καὶ μαλακὴ σάρκα. ., ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἰδανικὸ ἔχουν γιὰ τὸ ἀντρικὸ σῶμα καὶ οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες τῆς Θεσσαλίας.». Φυσικὰ οἱ ὀλόγυμνοι ἀθλητὲς μὲ τὸ σφιχτοδεμένο ὄλο μῦς κορμὶ δὲν ἦταν οἱ κατὰλληλες μορφές γιὰ νὰ ἐκφράσουν παρόμοια ἰδανικά, καὶ γι' αὐτὸ ἴσως ἡ παρουσία τους στίς ἐπιτύμβιες στήλες δὲν εἶναι τόσο συχνή. Ὁ ἀθλητισμὸς ὅμως δὲν ἦταν ἄγνωστος στοὺς Θεσσαλοὺς ἀριστοκράτες, ποὺ ἀνάδειξαν μάλιστα ἀρκετοὺς Ὀλυμπιονίκες³, κάθε φορὰ ὅμως ποὺ εἰκονίζονται στίς ἐπιτύμβιες στήλες τους σὰν ἀθλητὲς, εἶναι προσαρμοσμένοι στὰ αἰσθητικὰ πρότυπα τοῦ τόπου τους, δηλ. ντυμένοι καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη λάμψη τοῦ ἀθλητικοῦ σώματος.

Ἡ στεφανωμένη μὲ βουνὰ Θεσσαλία⁴, παρόλο ποὺ βρισκόταν στὴν «περιφέρεια» καὶ ἀποτελοῦσε ἓνα κλειστὸ γεωγραφικὸ καὶ πολιτικὸ σύνολο, δὲν ἔμεινε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀνεπηρέαστη ἀπὸ

ιδέες καὶ καλλιτεχνικὰ ρεύματα ποὺ γεννιόντουσαν ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ. Οἱ σχέσεις τῶν Ἀθηναίων μὲ τὸ σύνολο τῶν Θεσσαλῶν ἢ μὲ τοὺς ταγοὺς ὀρισμένων μόνο θεσσαλικῶν πόλεων χρονολογοῦνται πολὺ πρὶν ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς χρόνους, μετὰ τὰ Μηδικὰ ὅμως ἔγιναν ἰδιαίτερα στενές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες συμμαχίες τους μὲ τὶς ἀναπόφευκτες διακυμάνσεις, οἱ ἀντίλαλοι τῶν πνευματικῶν δημιουργημάτων τῆς Ἀθήνας διέτρεχαν σταθερὰ τὴ θεσσαλικὴ πεδιάδα καὶ ἔσπερναν τοὺς σπόρους πολιτικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἐξελίξεων⁵, ἀφοῦ μάλιστα κατὰ τὸν Θουκυδίδη (IV, 78.2) . . τοῖς τε Ἀθηναίοις αἰεὶ ποτε τὸ πλῆθος τῶν Θεσσαλῶν εὖνον ὑπῆρχεν. . . Ἡ καρποφορία αὐτῆς τῆς σπορᾶς εἶναι φανερὴ καὶ σὲ μιὰ σειρὰ ἔργων τῆς θεσσαλικῆς πλαστικῆς, τὰ ὁποῖα, χωρὶς νὰ χάνουν τὸ τοπικὸ χρῶμα τους, μιλοῦν μὲνὰ τους γιὰ τὸν πνευματικὸ κόσμον στὸν ὁποῖο ἀνήκουν.

Τὸ ἀνάγλυφο ποὺ κατασχέθηκε στοὺς Εὐζώνους εἶναι ἓνα ἔξοχο παράδειγμα ἐπιτύμβιας στήλης, ποὺ ἡ ἐμπνευση καὶ ὁ σχεδιασμὸς τῆς πηγάζουν καθαρὰ ἀπὸ ἀνάλογα ἀττικά καὶ ἄλλα νοτιοελληνικὰ δημιουργήματα. Ὁ θεσσαλικὸς χαρακτήρας τῆς περιορίζεται μόνο σὲ ὅσα μορφολογικὰ στοιχεῖα ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ δὲν ἀντιτίθενται στὴν εἰκονογράφηση τοῦ νέου ἰδανικοῦ (π.χ. ἡ χλαμύδα τοῦ δούλου, ἡ ἐπίστεψη ἴσως τῆς στήλης κ. ἄ.), ἐνῶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἔργου εἶναι ἀττικό. Ἐδῶ ὁ θανὼν, σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκεῖνον τῆς στήλης ὑπ' ἀριθ. 585 τοῦ Μουσείου τῆς Λάρισας, δὲν φανερῶναι μόνο τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὸν ἀθλητισμὸ κρατώντας τὰ σχετικὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ προβάλλει καὶ τὸ ἀποτέλεσμά της, δηλ. τὸ γεμάτο ἀρμονία καὶ ὁμορφιὰ κορμὶ, ποὺ ἀναπτύχθηκε μὲ τὴν ἀσκήση καὶ τὴν αὐτοπειθαρχία. Εἰκονίζεται ἐπίσης γυμνός, ἐπεὶδὴ φυσικὰ τὸ ἐνδυμα δὲν ἔπρεπε νὰ κρύβει τὸ ἐπίτευγμα, καὶ μῶδης, ἐπεὶδὴ «. . ἡ ἄφθονη καὶ μαλακὴ σάρκα» τῶν ἀνδρῶν στὰ θεσσαλικά ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα δὲν ἦταν βέβαια γνώρισμα τῶν ἀθλητικῶν σωμάτων. Στὴ στήλη ὑπ' ἀριθ. 585 τοῦ Μουσείου

1. ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΙΔ 663. α: Ὁμολογοῦνται δ' οἱ Θεσσαλοὶ πολυτελέστατοι τῶν Ἑλλήνων γεγενῆσθαι περὶ τε τὰς ἐσθῆτας καὶ τὴν διαίταν ὅπερ αὐτοῖς αἴτιον ἐγένετο καὶ τοῦ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπαγαγεῖν τοὺς Πέρσας, ἐξηλωκόσι τὴν τούτων τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν.

2. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Ἀρχαία Τέχνη (Ὁμιλίες-Μελέτες), Ἀθήνα 1972, 161.

3. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (ἐκδ. Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), Β' (Ἀθήναι 1971) 503 κέ. (ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ).

4. ΗΡΟΔΟΤΟΣ VII 130.

5. ΕΥΑΓ. ΡΟΥΣΣΟΣ, Ἡ πολιτικὴ σκέψη στὴ Θεσσαλία τὸν 5ο αἰ. π.Χ., Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν Α', 1972, 3 κέ.

τῆς Λάρισας παρουσιάζεται ἡ ἀγαπημένη ἐνασχόληση τοῦ βίου τοῦ θανόντος, ἐνῶ στὴ στήλη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Σοφάδων προβάλλεται ἡ ἐπίτευξη ἐνὸς ἰδανικοῦ.

Ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀναγλύφου μας, παρὰ τὴν φανερὴ «ἐπαρχιακὴ» καταγωγὴ του, ἦταν ἀναμφίβολα τεχνίτης . . οὐκ ἀδαις¹. Ὁ συσχετισμὸς τῶν μορφῶν, ἡ διαφοροποιημένη ὡς πρὸς τὴν ἔνταση καὶ τὴν κατεύθυνση κίνησή τους, ἡ ἀπόδοση τῆς προοπτικῆς, ἡ ἀντίθεση τῶν ἐπιφανειῶν τῶν σωμάτων, οἱ ἀξονικὲς ἀντιστοιχίες καὶ οἱ παραλληλισμοὶ καθὼς καὶ τὸ ἥθος τῆς παράστασης κἀνουν τὸ ἔργο ἓνα ἀξιόλογο δεῖγμα ὅχι μόνον τῶν θεσσαλικῶν ἐπιτύμβιων στήλῶν, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς θεσσαλικῆς πλαστικῆς τῆς κλασικῆς περιόδου. Ἔτσι παρὰ τὶς ἀδυναμίες τῆς παράστασης ὡς πρὸς τὸ σχέδιο καὶ τὴν ἐκτέλεση, ὅπως π.χ. τὶς λίγες ἐλαφρὲς δυσαναλογίες, τὴν κάπως ἐντονότερη στροφή τοῦ ἄνω μέρους τοῦ κορμιοῦ τοῦ νέου, τὴ σχηματικὴ λάξευση τοῦ χαμηλότερου μέρους τοῦ στήθους καὶ τοῦ στομάχου του, τὸ ἄψυχο ἀριστερὸ πόδι τοῦ δούλου, τὶς σκληρὲς ἀναδιπλώσεις τῶν παρυφῶν τῆς χλαμύδας κ.ἄ., ποὺ κατατάσσουν τὸ ἔργο στὴν περιφέρεια καὶ ὅχι στὸ κέντρο τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τοῦ κλασικοῦ κόσμου, εἶναι φανερό ὅτι ὁ τεχνίτης του δὲν ἀντιπροσωπεύει μόνον μιὰ πλούσια τοπικὴ παράδοση², ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι γνωρίζει καὶ ἔχει ἀφομοιώσει δημιουργικὰ τὶς κατακτήσεις τῆς σύγχρονης μὲ αὐτὸν πλαστικῆς.

Ἀρκετὲς εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες τῆς στήλης τῶν Σοφάδων ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλες στήλες ἀπὸ τὴ Θεσσαλία ἢ ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς καὶ προσδιορίζουν τὴ χρονολόγησή της. Ἡ στάση τοῦ σώματος τοῦ νέου, ἂν καὶ ἀντίστροφη, καθὼς καὶ ἡ παράσταση τῆς χλαμύδας τοῦ δούλου μοιάζουν μὲ τὰ ἀντίστοιχα στὴ στήλη ὑπ' ἀριθ. 741 τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴ Λάρισα, ἐνῶ ἡ ὅλη σύνθεση θυμίζει τὴ στήλη τοῦ γυμνοῦ ἀθλητῆ μὲ τὸ δοῦλο του στὸ Βατικανό³.

Καὶ οἱ δύο θεωροῦνται ἔργα τῆς περιόδου 460 - 450 π.Χ., ἀλλὰ ἡ στήλη μας εἶναι ἀσφαλῶς νεότερη. Ἡ περισσότερο κινημένη μορφή τοῦ νέου καὶ ἡ «τολμηρὴ» στάση τοῦ δούλου, ἡ ἀπόδοση τῆς κόμης καὶ τοῦ ὀφθαλμοῦ του καθὼς καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἀνάγλυφου χρονολογοῦν τὴ «στήλη τῶν Σοφάδων» στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

2. Ὁρειχάλκινη ὕδρια ἢ κάλπη⁴, ἀκέραιη, ὕψ. 0.415 μ. (Μουσεῖο Βόλου, Β.Ε. 2695, πίν. Βα). Τὸ σῶμα της εἶναι σφυρήλατο μὲ λεπτὸ τοίχωμα, πάχους 0.005, καὶ ἡ ἐπιφάνειά της ἐλαφρὰ ὀξειδωμένη μὲ χρῶμα χαλκοπράσινο, σκοτεινόν. Ἡ βάση της καὶ οἱ λαβὲς εἶναι κομμάτια χυτὰ, ξεχωριστά, ποὺ παραδόθηκαν μάλιστα ξεκολλημένα καὶ ξανατοποθετήθηκαν στὴ θέση τους. Στὸν ὄμο καὶ στὸ χαμηλότερο μέρος τῆς κοιλίας ὑπάρχουν μερικὲς ἀκανόνιστες ὁπὲς διαφόρων μεγεθῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἄλλες ὀφείλονται σὲ παλαιότερες φθορὲς καὶ ἄλλες προξενήθηκαν πρόσφατα ἀπὸ χτυπήματα μυτεροῦ σκαπτικοῦ ἐργαλείου.

Ἡ βάση, ὕψ. 0.031, εἶναι κενὴ στὸ ἐσωτερικὸ της καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀνισομεγέθεις δαχτύλους μὲ ἓνα ἀπλὸ κυμάτιο ἀνάμεσά τους. Ὁ κατώτερος ἀπ' αὐτοὺς ἔχει διάμετρο 0.156, ἐνῶ ὁ ἀνώτερος εἶναι μικρότερος καὶ δέχεται τὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου. Ἡ κοιλία του εἶναι ὠοειδὴς καὶ σχετικὰ χαμηλὴ, ὁ ὄμο ἐλαφρὰ ἀνωφερὴς καὶ ὁ λαιμὸς μέτριος σὲ ὕψος. Τὸ κάθετο περίγραμμα τῆς ὕδριας εἶναι συνεχές, ἐπεὶδὴ ἡ ἀρθρωσις τῶν κύριων μελῶν της γίνεται μὲ ἀνοιχτὲς καμπύλες καὶ ὅχι μὲ γωνίες. Τὸ στόμιό της, ἐσωτ. διαμ. 0.10, περιβάλλεται ἀπὸ πλατὺ ὀριζόντιο χεῖλος μὲ σειρὰ ἀνάγλυφων σφαιριδίων (ἀστράγαλο) κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν του περιφέρεια καὶ μὲ περιχέλωμα ποὺ πέφτει πρὸς τὰ κάτω στολισμένο μὲ ἀνάγλυφα ὠὰ καὶ μὲ ἄκρες φύλλων ποὺ ἐξέρχονται ἀνάμεσά τους (ἰωνικὸ κυμάτιο).

Οἱ λαβὲς τῆς ὕδριας εἶναι κυλινδρικές, ἀδιακόσμητες, καὶ καταλήγουν σὲ μεγάλα κυκλικὰ πέλαματα, διαμ. 0.06, ποὺ ἡ κάτω ἐπιφάνειά τους εἶναι

(London 1967) 97, εἰκ. 129 (πρβ. K. FRIIS JOHANSEN, ὁ.π. 128, εἰκ. 63).

4. Ν. ΒΕΡΑΕΛΗΣ, Χαλκὴ τεφροδόχος κάλπη ἐκ Φαρσάλων, ΑΕ 1950 - 1951, 81, σημ. 3.

1. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Περικαλλὲς ἄγαλμα-Ἐξεποίησ' οὐκ ἀδαις, Ἐπιτύμβιον Χρήστου Τσουντα (Ἀθήναι 1941) 535 κέ.

2. FR. BROMMER, Neue thessalische Bildwerke vorklassischer Zeit, AM 65, 1940, 103 κέ.

3. G.M.A. RICHTER, A Handbook of Greek Art

τόσο κοίλη, ὅσο κυρτὸ εἶναι τὸ τμήμα τοῦ ἀγγείου, πάνω στὸ ὁποῖο προσαρμύζονται¹. Στὸ κέντρο τῆς κάτω ἐπιφάνειας τῶν πελμάτων ὑπάρχει μέτριο σὲ μέγεθος κοίλωμα, σχεδὸν ἡμισφαιρικό, ἐνῶ σ' ὅλο τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς διατηροῦνται ὑπολείμματα λευκῆς ὕλης, προφανῶς τῆς κολλητικῆς οὐσίας, πού στερέωνε τὶς λαβὲς στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἡμισφαιρικά κοιλώματα τῆς μιᾶς ὀριζόντιας λαβῆς διακρίνεται βαθύ χάραγμα μὲ τὴ μορφή ἀκανόνιστου Η.

Στὴ μέση περίπου τοῦ πλάτους τοῦ ὤμου τῆς ὑδρίας καὶ μὲ φορὰ κυκλική ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή

ΘΗΚΑΙΑ ΑΥΤΟΝΟΕΙΑ

πού διατρέχει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἑκτασῆς του. Τὰ γράμματα, μέγ. ὕψος 0.28, ἔχουν γραφτεῖ μὲ ἐπιμέλεια καὶ ἔχουν σχηματιστεῖ μὲ πυκνὰ τρυπήματα τοῦ τοιχώματος μὲ λεπτὸ καρφί (πίν. Ββ). Τὸ τελευταῖο Α, ἐπειδὴ ἔπεφτε κάτω ἀπὸ τὴν κάθετη λαβή, ὅπου ὁ χῶρος ἦταν δύσκολο νὰ τρυπηθεῖ, ἔχει γραφτεῖ ἀμέσως μετὰ ἀπ' αὐτήν.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, πού ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς χρονολογεῖται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἡ ὑδρία περιεῖχε τὰ ὅσα νεκροῦ, ὅσα ἀπόμειναν μετὰ τὴν καύση του. Ἡ λέξη θήκη εἶναι συνήθης στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὰς τῆς Θεσσαλίας² καὶ ἄλλων περιοχῶν καὶ σημαίνει, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸν τάφο. Τὸ παράγωγό της θηκαῖος ἢ θηκαῖον, πού παραδίδεται τόσο ἀπὸ φιλολογικὲς πηγές³ ὅσο καὶ ἀπὸ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, κυρίως τῆς Κῶ⁴, ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ ταφικοῦ, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται καὶ σὰν οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο καὶ τότε δηλώνει ἐπίσης τὸν τάφο ἢ τὸ ταφικὸ συγκρότημα, ἐκφερόμενο ἀντίστοιχα σὲ ἐνικὸ ἢ πληθυντικὸ ἀριθμό. Στὴ θεσσαλικὴ διάλεκτο⁵ τὸ πατρώνυμο ἢ

τὸ ὄνομα τοῦ συζύγου ἀναφερόμενου ἀτόμου μετατρέπεται συνήθως σὲ ἐπίθετο πού λήγει σὲ -εἰος⁶ ἢ σὲ -εἰα⁷, ἀνάλογα μὲ τὸ γένος του. Τὰ πράγματα ἐπίσης, ὀριζόμενα ἢ ἐννοούμενα, συνοδεύονται συχνὰ ἀπὸ ἀνάλογο ἐπίθετο πού παράγεται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου τους, ὅπως π.χ. ὁ ΑΣΤΙΟΥΝΕΙΟΣ κρατήρας τοῦ Δερβενίου⁸ (τοῦ Λαρισαίου Ἀστίωνος⁹), ἡ ΚΡΑΤΙΔΑΙΑ ΘΕΙΚΑ τῶν Φερῶν¹⁰, ἡ ΠΟΛΥΞΕΝΑΙΑ ἐπιτύμβια στήλη¹¹ κ.ἄ. Ἔτσι λοιπὸν τὸ ΘΗΚΑΙΑ τοῦ ἀγγείου μας εἶναι ἀσφαλῶς οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο καὶ ὑπονοεῖ τὸ οὐσιαστικὸ ὑδρία ἢ κάλπιν, μὲ τὸ γένος τοῦ ὁποῖου ἐναρμονίζεται, ἐνῶ ὅλη ἡ ἐπιγραφή πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ σὰν «ταφικὴ ὑδρία ἢ κάλπη (καὶ συνεκδοχικὰ τάφος) τοῦ Αὐτόνοου».

Τὸ ἀγγεῖο ἀνήκει στὸν τύπο τῆς ὑδρίας ἢ κάλπης χωρὶς ἀνάγλυφη διακόσμηση, πού εἶναι γνωστὸς ἀπὸ διάφορα σημεῖα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου¹². Τὸ σχῆμα του μοιάζει πολὺ μὲ ἐκεῖνο τῆς ὀρειχάλκινης ὑδρίας στὸ Rhode Island School of Design στὸ Providence¹³ καὶ φαίνεται λίγο παλαιότερο ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς ὑδρίας τῆς Συλλογῆς Blacas στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο¹⁴. Τὰ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικά του, ὅπως π.χ. ὁ κοντὸς λαιμὸς καὶ ἡ ἀπουσία ραδιονότητος στὸ σῶμα, τὸ συνεχὲς κάθετο περίγραμμα, ἡ ἀναλογία τῶν μερῶν πρὸς τὸ σύνολο καὶ μεταξὺ τους καθὼς καὶ ἡ ὁμοίότητά τοῦ σχήματός του μὲ ἐκεῖνο ἄλλων ὀρειχάλκινων ὑδριῶν, πού διακοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις κάτω ἀπὸ τὴν κάθετη λαβή¹⁵, хро-

6. I. G. IX² 234, στ. 120: Ἀγάθων Αὐτονόειος.

7. I. G. IX² 422: Ἀγλαῖς Ἰππολύτεια.

8. ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΟΥΡΗ, Ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενίου (Ἀθήνα 1978).

9. JEAN BOUSQUET, L'inscription du cratère de Derveni, BCH 90, 1966, 281 κέ.

10. I. G. IX² 426.

11. H. BIESANTZ, δ.π. 17, ἀρ. 27, πίν. 8 (πρβ. Θ. Δ. ΑΞΕΝΙΑΔΗΣ, δ.π. 206, Γ', πίν. VI, 2).

12. ER. DIEHL, Die Hydria (Mainz am Rhein 1964) 31 κέ.

13. D. M. ROBINSON, New Greek Bronze Vases, AJA XLVI, 1942, εἰκ. 12.

14. ER. DIEHL, δ.π. πίν. 9, 3 (B 110).

15. A. ANDRIOMÉNOU, Vases et lampes de bronze dans des collections privées d'Athènes, BCH 99, 1975, 535 κέ., ἀρ. 1, εἰκ. 1.

1. K. KILIAN, Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit, Prähistorische Bronzefunde, Abt. XIV, Band 2 (München 1975) πίν 91, ἀρ. 10 - 11.

2. I. G. IX², 426 - 428.

3. H. LIDDELL - R. SCOTT - H. JONES, A Greek - English Lexicon (Oxford 1951) λ. θηκαῖος.

4. P. M. FRASER, Rhodian Funerary Monuments (Oxford 1977) 152, σημ. 350.

5. O. HOFFMANN, Die griechischen Dialekte (Göttingen 1893) II, 588.

νολογούν την ύδρια από την περιοχή των Σοφάδων στα μέσα περίπου του 5ου π.Χ. αϊ.

Στο ύψος των όριζόντιων λαβών της ύδριας υπάρχει μία όριζόντια περίπου σειρά από σχετική άραιες μικρές όπες, που περιτρέχει όλη την περιφέρειά της. Μερικές απ' αυτές είναι τυφλές. Κατά πάσα πιθανότητα χρονολογούνται από την εποχή που τὸ άγγείο χρησιμοποιήθηκε σαν ταφικό, όπως και ἡ έπιγραφή, και δείχνουν μάλλον τὴ θέση προσηλωμένων κοσμημάτων¹. Ἡ παρουσία τους, μαζί με τὴν άναγραφή του όνόματος του νεκροῦ, μάς έπιτρέπουν νά υποθέσουμε ὅτι ἡ ύδρια δέν ανήκει σέ «μεμονωμένη» ταφή, που θά'χε άσφαλῶς κάποιον σήμα, αλλά ὅτι προέρχεται από μεγαλύτερο οίκογενειακό ταφικό κτίσμα με διάφορες ταφές μέσα κι έξω, από εκείνα δηλ. που σκεπασμένα με τύμβους άφθονοῦν στή θεσσαλική πεδιάδα².

Όρειχάλκινες ύδριες (με ἡ χωρίς άνάγλυφη διακόσμηση κάτω από τὴν κάθετη λαβή) και άλλα παρόμοια μεγάλα άγγεῖα έχουν βρεθεῖ έπίσης σέ διάφορα μέρη τῆς Θεσσαλίας³ και θεωροῦνται συνήθως από τους περισσότερους έρευνητές, όπως άλλωστε και όλα σχεδόν τὰ αξιόλογα μετάλλινα αντικείμενα τῆς κλασικῆς και τῶν μετέπειτα περιόδων που ἤρθαν στή φῶς στήν περιοχή της, σαν προϊόντα εισαγμένα είτε από τὴ Μακεδονία⁴ είτε απ' τὴ νότια Ἑλλάδα⁵. Ἡ θεσσαλική μεταλλοτεχνία όμως κατά τους προκλασικούς χρόνους ἦταν άκμαία και δέν υπάρχουν ιδιαίτεροι λόγοι νά δεχτοῦμε ὅτι έπαψε νά δημιουργεῖ έργα σημαντικά κατά τους κλασικούς⁶, με φανερές βέβαια τίς έπιδράσεις τῆς τέχνης άλλων σύγχρονων άκμαίων κέντρων.

3. Όρειχάλκινο ειδώλιο ἔππου τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου με ὀρθογώνια βάση, μονοκόμματο και σφυρήλατο, συνολικοῦ ὕψους 0.067 μ. (Μουσείο Βόλου, Β.Ε. 2694, πίν. Βγ). Τοῦ λείπουν ὁλόκληρο σχεδόν τὸ πίσω δεξιὸ πόδι, μικρὸ μέρος του αντίστοιχου άριστεροῦ και μεγάλο μέρος τῆς οὔρας.

Ό ὕψηλός λαιμός και τὰ πόδια του ἔππου έχουν τὴ μορφή έλασμάτων, ενώ τὸ κορμί, τὸ έμπρὸς μέρος του κεφαλιοῦ και ἡ μακριά οὔρα, που έφτανε μέχρι τὴ βάση, είναι κυλινδρικά, λεπτά. Κατά μήκος του αὐχένα μικρές λοξές γραμμές, χαρακτὲς και παράλληλες μεταξὺ τους, αποδίδουν τὴ χαίτη και άλλες όριζόντιες στὰ ανάλογα σημεία τῆς έξωτερικῆς πλευρᾶς τῶν ποδιῶν δηλώνουν τίς ὀπλές και τὰ γόνατα. Ἀραιές όριζόντιες γραμμές υπάρχουν έπίσης στήν έξωτερική κάθετη πλευρά του άριστεροῦ αὐτιοῦ. Ό λαιμός και ἡ έξωτερική έπιφάνεια τῶν ποδιῶν (κατά τὸ άνωτερο τμήμα της) διακοσμοῦνται με άραιές ὁμάδες ὁμόκεντρων κύκλων σέ κάθετη διάταξη, που έχουν χαρακτεῖ με τὸν διαβήτη. Ἡ βάση έχει μήκ. 0.052, πλ. 0.019 και ὕψ. 0.06 και τῆς λείπει ἡ πίσω δεξιὰ γωνία με μεγάλα τμήματα τῶν πλευρῶν που τὴ σχηματίζουν. Στὴν άνω έπιφάνειά της υπάρχουν ίσομεγέθη άντιθετικά τριγωνικά άνοίγματα, που αφήνουν άνάμεσά τους ένα στέλεχος σέ σχῆμα zig-zag, και στήν έξωτερική έπιφάνεια τῶν κάθετων πλευρῶν της έχουν χαρακτεῖ ὁμάδες λοξῶν γραμμῶν με παράλληλη μεταξὺ τους ἡ διαφοροποιημένη διάταξη.

Τὸ ειδώλιο σχετίζεται άναμφίβολα με τὴν «... άκμάζουσιν μεταλλοτεχνίαν ἐν Θεσσαλίᾳ κατά τους γεωμετρικούς χρόνους...»⁷, τῆς ὁποίας έξαιρετικά δημιουργήματα έχουν βρεθεῖ κυρίως στὰ μεγάλα ιερά του Θαυλίου Διὸς στίς Φερές⁸ και τῆς Ἰωνίας Ἀθηνᾶς στή Φίλια⁹. Εἰδικότερα θυμίζει τὰ ειδώλια ἔππων τῶν Φερῶν¹⁰, στὰ

cal Studies 18, 1979, 51.

7. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 247.

8. Υ. ΒΕΚΟΥΙΓΝΟΝ, Recherches archéologiques à Phères de Thessalie (Paris 1937) 29 κέ.

9. Κ. ΚΙΛΙΑΝ, ό.π. 8 κέ.

10. Υ. ΒΕΚΟΥΙΓΝΟΝ, ό.π. 67 κέ., άρ. 2 - 4, πίν. XIX. W. LAMB, Ancient Greek and Roman Bronzes (Chicago 1969) 37, σημ. 13, πίν. 13, C.

Κ. ΚΙΛΙΑΝ, ό.π. πίν. 86 - 87.

1. Γ.Ρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, 473, ε.

2. Πρβ. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 177 κέ.

3. Ν. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π. 80 κέ. και: Χαλκή τεφροδόχος κάλπιν εκ Τρικάλων, ΑΕ 1953 - 1954, Α', 189 κέ.

Κ. ΚΙΛΙΑΝ, ό.π. πίν. 92, άριθ. 20. Θησαυροὶ τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας (Ἀθήναι 1979) 30, άριθ. 1, πίν. 1.

4. Θησαυροὶ τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας 29 (Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ).

5. Ν. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, ΑΕ 1950 - 1951, 87 κέ. και ΑΕ 1953 - 1954, Α', 195 κέ.

6. STELLA G. MILLER, Two Groups of Thessalian Gold, University of California Publications in Classi-

ὅποια ἀναγνωρίζονται ἐπιδράσεις κορινθιακῶν ἐργαστηρίων¹, καὶ ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ σώματός του καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν χρονολογεῖται στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.

Γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὸ χῶρο προέλευσης τῶν παραπάνω ἀρχαίων, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀναζητήσουμε μὲ ἔρευνα τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς στήλης καὶ τυχόν ἄλλες ἀρχαιότητες, προσπαθήσαμε νὰ πληροφορηθοῦμε τὸ ἀκριβὲς σημεῖο ὅπου βρέθηκαν, ἢ προσπάθεια ὅμως στάθηκε ἄκαρπη². Τὸ ὅτι ἡ στήλη τοῦ ἀθλητῆ καὶ ἡ ταφικὴ χρῆση τῆς ὑδρίας ἀνήκουν περίπου στὴν ἴδια περίοδο, ὥστε βέβαια στὴ δελεαστικὴ σκέψη ὅτι καὶ τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο νεκροταφεῖο, ἂν ὄχι καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο, δυστυχῶς ὅμως δὲν ἔχουμε κανένα στοιχεῖο, γιὰ νὰ τὸ ὑποθέσουμε βέβαια. Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι, ὅπως δείχνει ἡ παλαιότερη δράση τους καὶ ἡ ποικιλία τῶν κατασχθέντων, λεηλάτησαν περισσότερους ἀρχαιολογικοὺς χώρους, δὲν μποροῦμε ἄλλωστε νὰ γνωρίζουμε ἂν, ὅσα ἀνακάλυψαν οἱ τελωνειακοί, ἀντιπροσωπεύουν ὅλη τὴ λεία τους ἢ ἂν ὑπάρχουν κι ἄλλα ἀρχαῖα, ποὺ φυγαδεύτηκαν προηγουμένως ἢ ἀναμένουν κρυμμένα, μέχρι νὰ πάρουν τὸ δρόμο τῆς ἐξορίας.

Ἡ στήλη ἀπὸ τοὺς Σοφάδες θὰ πρέπει νὰ βρέθηκε πεσμένη μὲ τὴν ἀνάγλυφον ἐπιφάνειά της πρὸς τὰ κάτω κατὰ τὶς ἐργασίες μηχανικοῦ ἐκσκαφέα, ὁ ὁποῖος μὲ τὰ δόντια τοῦ κάδου τοῦ ἔσπασε τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ πλαίσιου τῆς παρὰ-

στασης σὲ τέσσερα σημεῖα καὶ χάραξε ἀντίστοιχα τὰ μέλη τοῦ νέου. Δὲν μποροῦμε φυσικὰ νὰ γνωρίζουμε ἂν ἡ ἀνακάλυψή της ἦταν τυχαία ἢ ἀποτέλεσμα σκόπιμης ἔρευνας, τὸ βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ἀρχαιοκαπηλεία στὴ Θεσσαλία, γνωστὴ καὶ ἀσταμάτητη μάλιστα τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της, κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια συστηματοποιήθηκε καὶ ἐξοπλίστηκε μὲ σύγχρονα μέσα. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1979, γιὰ παράδειγμα, ἀρχαιοκάπηλοι ἀποπειράθηκαν νὰ ἐρευνήσουν μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα τὸ μεγάλο τύμβο τῆς Συκέας, ποὺ ἀπέχει μόνο 300 περίπου μ. ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο χωριὸ τοῦ Νομοῦ Καρδίτσας, καὶ ἄνοιξαν ἓνα «δρόμο» ἀπὸ τὴν περιφέρεια πρὸς τὰ σπλάχνα του μήκους 14 καὶ πλάτους 4 περίπου μ. Φαίνεται πὼς τοὺς πρόλαβε ἡ μέρα καὶ ἔτσι δὲν ὀλοκλήρωσαν τὴν ἐπιχείρησιν. . .

Ἡ στήλη καὶ ἡ ὑδρία, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ποὺ ἀναφέραμε, ἐὰν ἡ πληροφορία τοῦ ὁδηγοῦ ὅτι βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῶν Σοφάδων εἶναι ἀληθινή, θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ μεγάλα νεκροταφεῖα τῶν πλησιέστερων ἀρχαίων πόλεων Κιερρίου ἢ Θητωρίου³, τῶν ὁποίων ἡ θέση καὶ ἡ ἔκταση εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς γνωστὲς ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἄφθονα μέλη ἀρχαίων τάφων, ποὺ ἀνασύρονται κάθε τόσο ἀπὸ τὰ καλλιεργητικὰ μηχανήματα καὶ διακρίνονται εὐκόλα στὴν ἐπιφάνεια τῆς πεδιάδας.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

1. J. N. COLDSTREAM, *Geometric Greece* (London 1977) 207. H. - V. HERRMANN, *Werkstätten geometrischer Bronzeplastik*, JdI 79, 1964, 28 κέ. W. HEILMEYER, *Olympische Forschungen* XII, 1979, 98.

2. Ἐπειτα ἀπὸ ἔγγραφο αἵτημα τῆς II' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων πρὸς τὴν ἀρμόδια ἀρχή, ἡ Εἰσαγγελία Πρωτοδικῶν Κιλκίς μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 3292/17-12-79 ἔγγραφο τῆς μᾶς πληροφόρησε ὅτι σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνέκρισης τὰ ἀρχαῖα βρέθηκαν «... εἰς τὸ ἀγρόκτημα Παπακοινόνου, δύο περίπου χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ

τὸ χωριὸν Γραμματικὸν Καρδίτσας». Ἀκολούθησε προσεκτικὴ ἐξέταση τοῦ ἀγροκτήματος, ἀλλὰ οὔτε λείψανα ἀρχαιοτήτων παρατηρήσαμε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους οὔτε ἔχνη πρόσφατων τουλάχιστον σκαπτικῶν ἐργασιῶν καὶ ἔτσι δὲν κρίθηκε σκόπιμη ἡ πραγματοποίηση ἀνασκαφικῆς ἔρευνας.

3. F. STÄHLIN, *Das hellenische Thessalien* (Stuttgart 1924) 132. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Ἡ σημερινὴ θέση τῆς τοπογραφικῆς μελέτης τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας, Θεσσαλικά Β', 1959, 11 κέ.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΗΣ ΤΕΥΘΡΩΝΗΣ

οὐκ ἐφύσων οἱ Λάκωνες ὥς ἀπόρθητοί ποτε;

(Αθην. Δειπν. XV 681c = Kock II, 57, fr. 117)

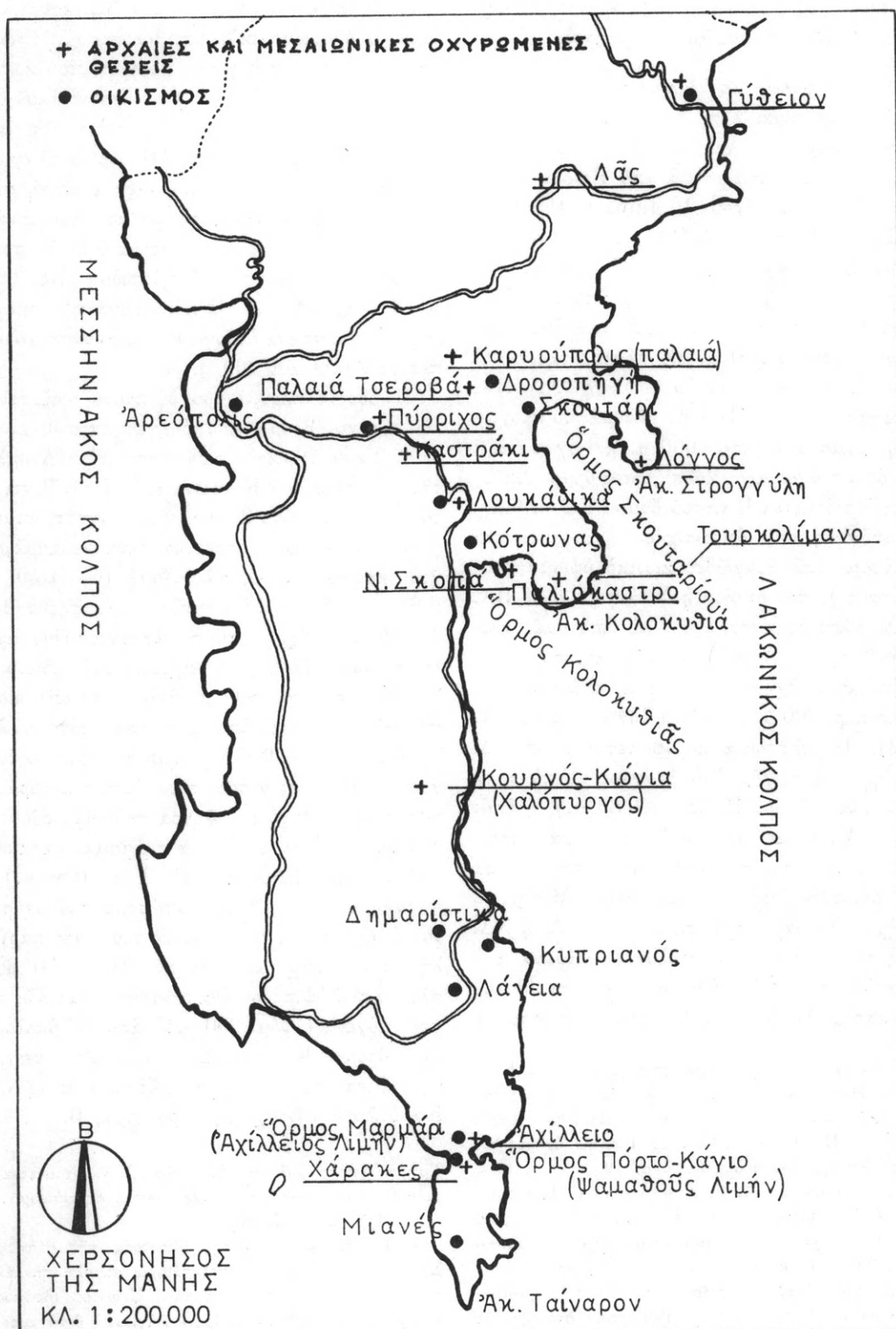
Σχολιάζοντας πρόσφατα τμήμα από το δεύτερο πελοποννησιακό ταξίδι του περιηγητή Κυριακού του Ἀγκωνίτη, που αναφέρεται στην περιοχή της Κολοκυθιάς στα τελευταία χρόνια του Δεσποτάτου του Μορέως (1447), είχαμε την ευκαιρία να θίξουμε κάποια από τα τοπογραφικά ζητήματα που σχετίζονται με την οικιστική δομή της περιουκίδος και μεταγενέστερα ἐλευθερολακωνικῆς πόλης Τευθρώνη¹. Εἶναι ἤδη γνωστή ἡ ἀποψη, διατυπωμένη ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς περιοχῆς, πὼς ἡ Τευθρώνη βρισκόταν στὴ θέση τοῦ παράλιου χωριοῦ Κότρωνας, στὸν ἀνατολικὸ μυχὸ τοῦ κοιλίζοντος ὄρμου Κολοκυθιάς² (εἰκ. 1). Αὐτὴ ἡ ἀποψη βρίσκεται σὲ ἀρμονία μὲ τὰ ποικίλα προανασκαφικὰ testimonia τοῦ χώρου, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Παυσανία: Ἀπὸ δὲ Πυρρίχου καταβάντι ἐς θάλασσαν ἔστι Τευθρώνη. Ἐπειδὴ ὁμοῦς ὁ περιηγητὴς ἀπὸ τὴν Τευθρώνη

κατευθύνθηκε ἀμέσως μὲ τὸ πλοῖο στὸ Ταίναρο, ὅπως φαίνεται δὲν γνώρισε ἀπὸ τὴν πόλη παρὰ μονάχα τὸ λιμάνι τῆς ἢ τὴν κάτω πόλη. Συνοψίζοντας τὶς τοπογραφικὲς παρατηρήσεις, σχετικὰ μὲ τὰ ὄρια τῆς πόλης καὶ τὶς βασικὲς θέσεις τῆς, προτεῖναμε τὸ ἀκόλουθο οἰκιστικὸ σχῆμα:

Ὅπως καὶ οἱ ἄλλες πόλεις τῶν Ἐλευθερολακωνων, ποὺ περιγράφει ὁ Παυσανίας, ἡ Τευθρώνη ἐντάσσεται στὸ τυπικὸ πελοποννησιακὸ σύστημα δήμων (πρβ. Στράβ. 8, 3, 2 = C 337), ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὴν πόλη - διοικητικὸ κέντρο καὶ τὶς δορυφόρους κῶμες τῆς. Τὴ θέση τῆς πόλης - διοικητικοῦ κέντρου ὀρίσαμε ἀνάμεσα στοὺς οἰκισμοὺς Κότρωνα καὶ Λουκάδικα, ποὺ κατέχουν τὸ νότιο καὶ βόρειο ἄκρο μιᾶς προσχωματικῆς κοιλάδας. Στὸν Κότρωνα καὶ τὴ Σκοπὰ τοποθετοῦμε τὸ λιμάνι καὶ τὴν κάτω πόλη τῆς Τευθρώνης (τὴν ἐπὶ θαλάσση πόλιν ἢ ἐπὶ τῷ λιμένι πρβ. Θουκ. 4, 54, 2), ἐνῶ στὸ ὕψωμα Λουκάδικα (καὶ στὶς μεσαιωνικὲς θέσεις Πίσω Χώρα, Μελιγγός, Φουρνία, Ἐλιτζός) τὴν ἄνω πόλιν (Θουκ. 4, 54, 4 καὶ 4, 57, 1). Τειχισμένη ἀκρόπολη τῆς Τευθρώνης (σύμφωνα καὶ μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ Ciriaco de' Pizziccolli) πιστοποιήσαμε στὴν παλαιολόγιας περιόδου φρουρικὴ ἐγκατάσταση τοῦ Κάστρου, ποὺ εἶναι τὸ δίδυμο ὕψωμα τῶν Λουκάδικων (μέγ. ὕψ. 325.93 μ. Διακρίνονται καὶ ἔχνη ἀπὸ θεμελιώσεις, ποὺ μὲ κάθε πιθανότητα ἀνήκουν σὲ ἀρχαῖα ἱερὰ ἢ καὶ δημόσια κτήρια). Τὸ ὄχυρωμένο «ἐμπόριον» τῆς Τευθρώνης ταυτίζουμε μὲ τὴ μικρὴ (βυζαντινὴ) φουρικὴ ἐγκατάσταση τῆς χερσονήσου Σκοπὰ, ποὺ βρίσκεται στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ κόλπου τῆς Κολοκυθιάς. Στὴ θέση Βάτας τοῦ οἰκισμοῦ Φλομοχώρι καὶ στοὺς οἰκισμοὺς Σκαλτσοτιάνικα, Γωνέα καὶ Ραζὶ διαπιστώσαμε ἔχνη ἀρχαίας κατοίκησης· πιστεύουμε πὼς ἀναμφίβολα πρόκειται γιὰ κῶμες τῆς Τευθρώνης. Τέλος, στὴν κορυφὴ τοῦ ἀκρωτηρίου Κολοκυθιάς,

1. Στὰ χρόνια τοῦ Δεσποτάτου κατεῖχε τὰ ὄρια τῆς ἀγροτικῆς περιοχῆς Κολοκυθιάς (τ. δῆμος Τευθρώνης, σημερινὴ κοινότητα Κότρωνα). Α. ΜΟΞΧΟΥ, Μιὰ ἀγροτικὴ περιοχή τῆς Ἀνατολικῆς Λακωνικῆς Μάνης στὸν κώδικα Ambrosianus - Trotti 373. Πρακτικὰ ΙΣΤ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Βιέννη 4 - 10 Ὀκτ. 1981, ὑπὸ ἐκτύπωση. Ἡ περιγραφή τοῦ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, f. 122v - f. 121r.

2. Τευθρώνη: ΠΑΥΣ. III 25, 4. ΠΤΟΛ. III 14, 32. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία: The Princeton Encyclopedia of Classical Sites (Princeton, New Jersey 1976) 898 s.v. (C. Le Roy). Ν. ΠΕΠΠΑ - ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ, Βωμίσκος τῆς Ἰσσωρίας Ἀρτέμιδος (IG V 1, 1219). ΑΑΑ VI, 1973, 482 - 491. [Γιὰ τὴν ἱστορικὴ τοπογραφία καὶ τὸ οἰκιστικὸ σύστημα τῶν ἀρχαίων πόλεων στὸ γεωγραφικὸ ὅριο τῆς σημερινῆς Λακωνικῆς Μάνης ἐτοιμάζεται σχετικὴ ἐργασία].

Είχ. 1. Όχυρωμένες θέσεις της Ανατολικής Λακωνικής Μάνης.

έντοπίσαμε τὸ φρούριο τῆς ἀρχαίας πόλης, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ κάνουμε λόγο παρακάτω.

Ἡ θέσις τοῦ φρουρίου. Τὸ ἀκρωτήριο Κολοκυθιά εἶναι ἡ πρὸς τὸ Λακωνικὸ ἀπόληξη τοῦ ὑψώματος Ἀραβίγια (ΝΑ. τμήμα τοῦ ὄρεινου ὄγκου Τρικεφάλι, μιὰ ἀπὸ τὶς διακλαδώσεις τοῦ Κάτω Ταυγέτου: Philippson, Peloponnes I, 223). Ἀποτελεῖ τὸ ΒΑ. ὄριο τοῦ ὁμόνυμου κολπίζοντος ὄρμου (εἰκ. 1). Ὁ χαρακτηριστικὸς τοῦ ἄξονα ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ.-ΝΑ. καὶ προχωρεῖ στὴ θάλασσα, ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τοῦ Κότρωνα, περίπου 200 μ. Τὸ πλάτος τῆς λωρίδας τοῦ ἀκρωτηρίου μὲ κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. εἶναι περίπου 300 μ. Ἡ ΒΑ. πλευρὰ του προχωρεῖ στὴ θάλασσα περίπου 600 μ. καὶ σχηματίζει τὸ ΝΔ. ὄριο τοῦ μεγάλου κολπίζοντος ὄρμου Σκουτάρι, πού βρίσκεται ΒΑ. τοῦ ὄρμου Κολοκυθιά¹. Στὴν ἀπόληξη τοῦ ἀκρωτηρίου διαμορφώνεται ἕνα ἀπότομο καὶ βραχῶδες κωνικὸ ὑψωμα (τοπων. Σταυρί), τοῦ ὁποῖου ἡ Ν. ἀκρὴ καὶ οἱ ΒΑ. καὶ ΝΔ. πλευρὲς καταλήγουν μὲ ἀπότομες κλίσεις (60 %) στὸ Λακωνικόν. Στὴν κορυφὴ αὐτοῦ τοῦ ὑψώματος σχηματίζεται ἕνα πλάτωμα, μὲ διάμετρο περ. 200 μ. καὶ κλίση ἐδάφους πρὸς ΝΑ. (εἰκ. 2). Τὸ πλάτωμα κορυφώνεται πρὸς ΝΔ. σὲ ἕνα φυσικὸ τεῖχος ἀπὸ βράχους. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέσις (μέγ. ὑψόμ. Γ.Υ.Σ. 320.63 μ.), ἡ ἐποπτεία τοῦ Λακωνικοῦ κόλπου ἐκτείνεται, ἀντίστοιχα, ἀπὸ τὸν κόλπο τοῦ Γυθείου ὡς τὰ Κύθηρα καὶ τὸ νοτιότατο ἄκρο τῆς χερσονήσου Μάνης, τὸ ἀκρωτήριο Ταίναρο (βλ. παρ. σ. 15). Στὴ ΝΔ. περιοχὴ τοῦ πλατώματος σώζονται λείψανα ἀπὸ τὰ τεῖχη ἐνὸς ἀρχαίου ὀχυρωματικοῦ περιβόλου (Παλιόκαστρο²), πού οἱ πλευρὲς του εἶναι στραμ-

μένες πρὸς ΒΔ., Β. καὶ Ἀ. Στὰ ΝΔ. καὶ ΝΑ. σημεία, ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος συμπληρώνεται ἀπὸ τὰ φυσικὰ τεῖχη τῶν βράχων, πού κατεβαίνουν κατακόρυφα ὡς τὸ 1/5 τοῦ συνολικοῦ ὕψους τοῦ πλατώματος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, δηλαδὴ περίπου 64 μ. Ἡ βόρεια πλαγιά τοῦ ὑψώματος ἀπολήγει μὲ πολὺ ἥπια κλίση σὲ ἕνα ὑψίπεδο, πού ἀναπτύσσεται μὲ μεγάλο ἄξονα ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. καὶ μὲ μικρὸ ἄξονα ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Ἡ μεγάλη διάσταση τοῦ ὑψιπέδου εἶναι 600 μ. καὶ ἡ μικρὴ 200 μ. Μὲ πολὺ μεγάλη προσέγγιση ἐγγράφεται σὲ ἕνα ὀρθογώνιο, μὲ ἀντίστοιχο μῆκος πλευρῶν 600 καὶ 200 μ.

Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ ὑψιπέδου ὀρίζεται ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο δρόμο πού ὁδηγεῖ κατευθεῖαν στὸν ὄρμο Σκουτάρι καὶ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Ἀ. πλευρὰ τῆς κοιλάδας τοῦ Κότρωνα (πίν. Γα). Ἐχει πλάτος κατὰ μέσο ὄρο 2.50 μ. καὶ προστατεύεται ἀμφίπλευρα μὲ ἕνα προσεκτικὰ κατασκευασμένο ἀρχαῖο τοιχίον, ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ (ὑψ. 1.50, πᾶχ. 0.80 μ.). Σὲ πολλὰ σημεία αὐτῆς τῆς ἐμβολῆς³ διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο ἀρχαῖο λιθόστρωτο. Τὸ βόρειο τείχισμα τοῦ δρόμου ἀκολουθεῖ — περίπου 800 μ. ἀπὸ τὸ σημεῖο εἰσόδου στὸ ὑψίπεδο — τὶς ὑπώρειες ἐνὸς ἀπότομου ὑψώματος. Αὐτὸ τὸ διπλὸ τείχισμα ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ προτείχισμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ὑψιπέδου. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ὑψιπέδου προστατεύεται ἐπίσης μὲ ἕνα τείχισμα, κατασκευασμένο μὲ ἀργολιθοδομῇ (ὑψ. 2, πλ. 0.80 μ.), πού παρακολουθεῖ τὶς βόρειες ὑπώρειες τοῦ ὀχυρωμένου ὑψώματος, ἐνῶ ἡ πορεία του εἶναι παράλληλη μὲ τὸν τειχισμένο ἀρχαῖο δρόμο. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὑψιπέδου ἀναπτύσσεται ἀκριβῶς πάνω στὸν αὐχένα (ὑψόμ. 200 μ.)⁴, ἀπὸ τὸν ὁποῖο περνᾷ ὁ δρόμος Κότρωνα-Σκουτάρι. Εἶναι τειχισμένη ἀνάμεσα σὲ ἕνα βραχῶδες ἔξαρμα, πρὸς Ν., καὶ ἕνα ψηλότερο βραχώδη λόφο, πρὸς Β.

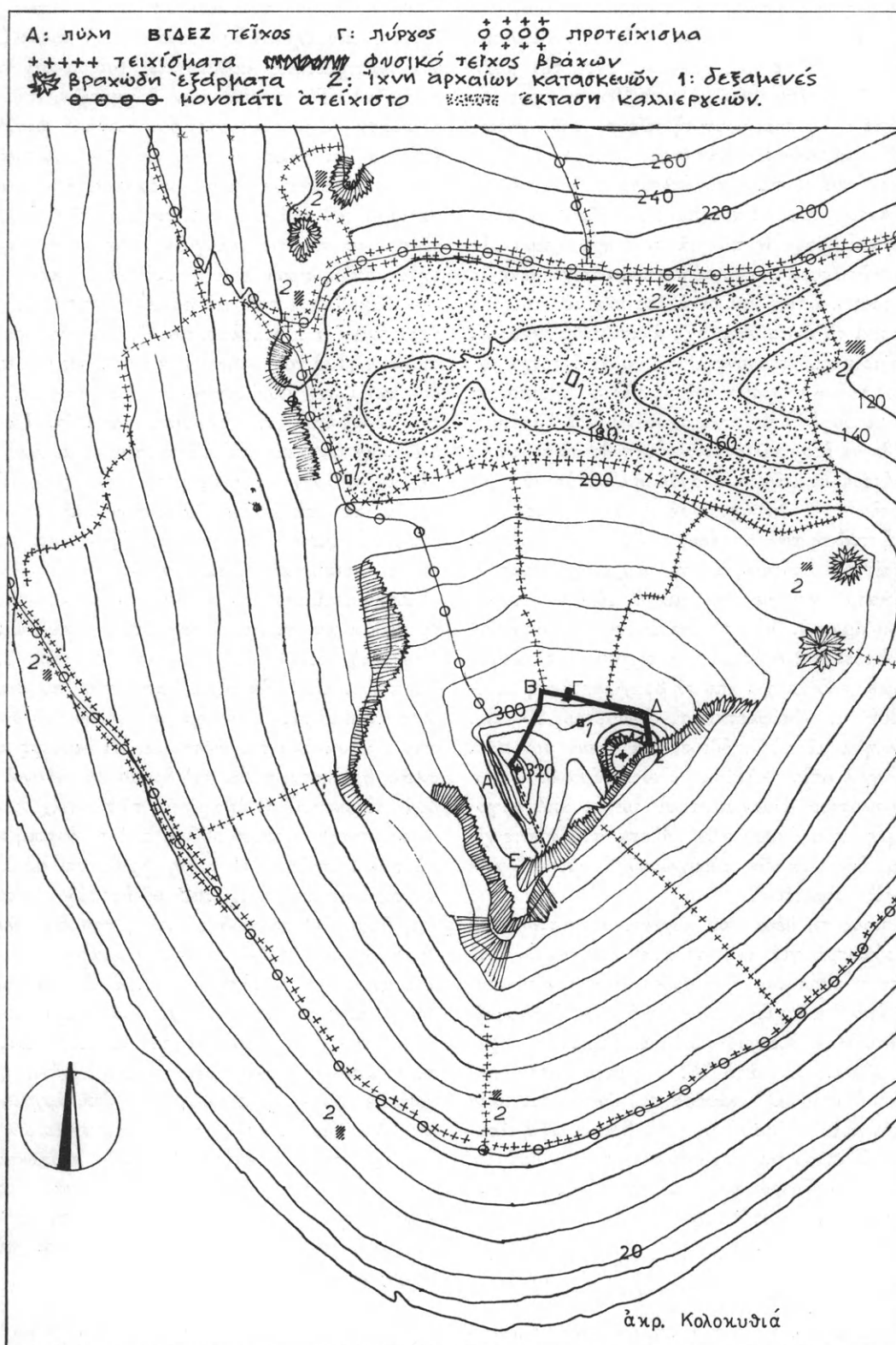
Τμήμα Ὑποτροφιῶν καὶ Ἐρευνῶν). Συγκεντρωμένα στοιχεῖα θὰ παρουσιάσουμε σὲ μελλοντικὸ δημοσίευμα.

3. Πρβ. ΞΕΝ. Ἑλλήν. 4, 7, 7.

4. Τὸ τοπωνύμιο αὐτῆς ἰδιαιτέρα τῆς θέσεως εἶναι Σταυρί (τό)· ἀργότερα ἐπεκτάθηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἀκρωτηρίου. Γιὰ τὸ τοπων. Σταυρὸς (δρόμος πού διασχίζει τὸν αὐχένα ἐνὸς ὄρεινου ὄγκου ἢ διασταυρώνεται μὲ κορυφογραμμῇ): Σ. ΒΙΟΣ, Ἡ Ζυγαριὰ καὶ ὁ Σταυρός: Λαογραφία Δ', 1914, 423.

1. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπαρκὴ τεκμηρίωση τοῦ Ε. S. FORSTER, εἶναι ὁ κόλπος τῆς λακωνικῆς πόλης Ἀσίνη (ΘΟΥΚ. 4, 54, 4 καὶ 6, 93, 3): BSA XIII, 1906 - 1907, 235. CR XXIII (1909) 221 - 222. Γιὰ τὶς ὀχυρὲς θέσεις τῆς Ἀσίνης, βλ. στὸ κείμενο σ. 19.

2. Μοναδικὴ μνεία στὸν F. ALDENHOVEN, Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse (Athènes 1841 et 1854) 348 (sur la pointe du cap un Palaeò-Kastro). Ὁ Ε. CURTIUS σημειώνει στὸ χάρτη τὴ θέσις του (PK), στὸ κείμενο ὅμως δὲν κάνει λόγο (Peloponnesos II, Gotha 1852, πίν. IX). Τὴν ἔρευνα στὰ φρούρια τῆς Λακωνικῆς Μάνης πραγματοποιοῦμε μὲ ἐπιχορήγηση τοῦ Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Σ. Ὁνάσης» (Ἑλληνικὸ

Εἰκ. 2. Παλιόκαστρο Κολοκυθιάς. Τὸ φρούριο τῆς Τευθρώνης.

Ἀνάμεσα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὑψιπέδου καὶ τὸ πρὸς Ν. βραχῶδες ἔξαγμα, στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τειχίσματος αὐτῆς τῆς πλευρᾶς, ἔχει τὴν ἀρχὴ τοῦ ἑνα μονοπάτι, ποὺ μὲ κατεύθυνση πρὸς Ν. ὀδεύει πρὸς τὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου: μονάχα στὰ πρῶτα 100 μ. εἶναι τειχισμένο, πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ὑψιπέδου, ἐνῶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ του παρακολουθεῖ τὴν ἀποκρυμνὴ καὶ βραχῶδη πλαγιά τοῦ ἀκρωτηρίου. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὑψιπέδου εἶναι τειχισμένη μὲ ὅμοιο τρόπο, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες πλευρές του. Τὸ βόρειο καὶ τὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, στὰ σημεῖα ποὺ τέμνονται ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο βόρειο καὶ νότιο τείχος τοῦ ὑψιπέδου, βρίσκονται σὲ ὑψόμετρο 130 μ., ποὺ σημαίνει μιὰ ἰδιαίτερη φροντίδα νὰ ἐξασφαλιστεῖ τὸ ὑψίπεδο σὲ τοῦτο τὸ χαμηλότερο σημεῖο του, ἀνάμεσα στοὺς δύο λόφους, τὸν πρὸς Ν. ὄχυρωμένο καὶ τὸν πρὸς Β. Αὐτὴ ἡ πτώση τοῦ ὑψιπέδου πρὸς Ἀ. συνεχίζεται μὲ ἰδιαίτερα ἀπότομη κλίση μέχρι τὴ θάλασσα, ὅπου καταλήγει σὲ ἕνα μικρὸ εὐλίμενο κόλπο (Τουρκολίμανο). Τὴν περίμετρο τοῦ ἀκρωτηρίου προστατεύει ἕνα δεύτερο προτείχισμα ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴ βραχῶδη ἀκτὴ περίπου 200 μ. (βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 80 μ.). Παράλληλα μὲ αὐτό, ὀδεύει ἕνα στενὸ μονοπάτι ποὺ ὀδηγεῖ στὸν κολπίσκο Τουρκολίμανο.

Χαμηλότερα ἀναλημματικὰ τοιχία ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ποὺ ἀκουμποῦν κάθετα στὰ προτειχίσματα, δημιουργοῦν εὐρύχωρους ὄχυρους χώρους, τίς «εἰρκτές»¹.

Ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ αὐχένα, διαπιστώνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα στρατηγικὸ σημεῖο ποὺ ἐλέγχεται ἀπόλυτα: ἡ εἴσοδος σ' αὐτὸν γίνεται μόνον ἀπὸ ἕνα σημεῖο, ἐνῶ τὸν ἐλεγχὸ ἐξασφαλίζουν ἀπὸ Β. ὁ βραχῶδης λόφος, ἀπὸ Ν. τὸ βραχῶδες ἔξαγμα καὶ ἀπὸ Ἀ. τὸ δυτικὸ περιτείχισμα τοῦ ὑψιπέδου. Ἀνάμεσα στὸ δυτικὸ τείχος καὶ στὸν πρὸς Β. βραχῶδη λόφο, βρίσκεται ἡ εἴσοδος στὸ ὑψίπεδο τοῦ ἀρχαίου τειχισμένου δρόμου, ποὺ ἀπὸ τὸν Κότρωνα ὀδηγεῖ στὸ Σκουτάρι, μιὰ διάβαση ἄξια γιὰ φύλαξη.

Χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ χώρου. Ὁ περίφρακτος χώρος τοῦ ὑψιπέδου

ἦταν μιὰ προστατευόμενη ἔκταση — ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιμελημένη λιθοδομή — ποὺ προοριζόταν γιὰ συστηματικὲς καλλιέργειες (σίτου καὶ δημητριακῶν). Τὸ πλῆθος τῶν δεξαμενῶν, τὰ ἀναλήμματα, ποὺ διαμορφώνουν μεγάλα ὀριζόντια ἐπίπεδα, οἱ τακτικοὶ λιθοσωροὶ στίς ἀπολήξεις τῶν ἀναλημμάτων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἐδάφους («αἱμασιαί» πίν. Γα), ὅλα εἶναι ἔργα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως προδίδουν ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ ὕψὸς τοῦ ὕλικου, καὶ ποὺ, μὲ ποικίλες ἐπισκευές, συντηρήθηκαν στὴ διάρκεια πολλῶν μεταγενεστέρων αἰώνων. (Γιὰ τοὺς ντόπιους ἀποτελοῦσε μιὰ παραδοσιακὴ ζώνη καλλιεργειῶν τῆς κοινότητος, «παπουδική», ὅπως τὴν ἀποκαλοῦν σήμερα. Τὰ ἐπιφανειακὰ ὄστρακα ποὺ ἐξετάσαμε εἶναι χονδροειδῆ, ἀχρονολόγητα ἢ ὑελωμένα ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας: τὰ πυκνὰ βάτα ποὺ καλύπτουν τὸ ἐγκαταλειμμένο ἔδαφος, ἐμποδίζουν μιὰ περισσότερη συστηματικὴ διερεύνηση).

Στὴν περίμετρο τοῦ περιτειχισμένου χώρου τοῦ ὑψιπέδου, καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτόν, συναντοῦμε τὰ ἔχνη ἀπὸ τρεῖς ἀρχαῖες κατασκευές (εἰκ. 2, 2). Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὲς βρίσκεται στὸν αὐχένα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, στὸ σημεῖο εἰσόδου τοῦ δρόμου ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Κότρωνα. Ἡ δεύτερη κατασκευὴ βρίσκεται πάνω στὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ στὸν ὄρμο Σκουτάρι, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ προτείχισμα καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὑψιπέδου. Ἡ τρίτη, βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνατολικὸ τείχος τοῦ ὑψιπέδου, περίπου στὴ μέση. Ὁ βραχῶδης λόφος, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βόρειο σημεῖο τοῦ δυτικοῦ τειχίσματος, ἔχει στὴν κορυφὴ του ἕναν ἀρχαῖο περίβολο ἀπὸ ἀργολιθοδομή: μέσα σ' αὐτὸν ὑπάρχει ἕνα μικρὸ ὀρθογώνιο κτίσμα (τοῦ 19ου αἰ.), ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ σημεῖο εἰσόδου στὸν αὐχένα: ἡ τειχοποιία του ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ ἀρχαῖο ὕλικό. Ἀκαθόριστα ἔχνη ἀρχαίων κατασκευῶν (εἰκ. 2, 2) συναντοῦμε ἐπίσης σὲ πολλὰ εὐάλωτα σημεῖα τοῦ ἀκρωτηρίου: σχηματίζουν ἕνα εἶδος δακτυλίου γύρω ἀπὸ τὸ φρούριο, καὶ αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ἦταν ἐξωτερικοὶ πύργοι ἐλέγχου.

Μιὰ στρατηγικὴ θέση τῆς νότιας Λακωνικῆς. Τὸ ὄχυρωμένο πλάτωμα,

1. ΞΕΝ. Ἑλλήν. 4, 7, 7: περὶ τὰς εἰρκτὰς στρατοπεδουμένου αὐτοῦ.

πού ἀπὸ τῆ θάλασσα εἶναι ἐντελῶς ἀθέατο, ἔχει δύο βασικά σημεῖα πού δεσπόζουν καὶ ἐπιτρέπουν τὴν ἐποπτεία τοῦ εὐρύτερου γεωγραφικοῦ χώρου. Τὸ πρῶτο εἶναι στὰ δυτικά, σὲ ὑψόμετρο (Γ.Υ.Σ.) 320.63 μ., καὶ βρίσκεται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν ὄρμο τῆς Κολοκυθιάς. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση ἐξασφαλίζεται ὁ ἀπόλυτος ὀπτικὸς ἐλεγχὸς ὁλόκληρου τοῦ ὄρμου καί, ἰδιαίτερα, ὁ ἐλεγχὸς τῆς εἰσόδου στὸ λιμάνι τῆς Τευθρώνης — πού φυλάγεται ἀπὸ τὴ μικρὴ φρουριακὴ ἐγκατάσταση τῆς Σκοπᾶς. Ἐπίσης, ἡ θέα ὅλης τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Λακωνικῆς Μάνης εἶναι ἀπρόσκοπτη, ὅπως καὶ μέρος τῆς ἐνδοχώρας, ὡς τὰ ὑψόμενα τῆς Λάγειας. Πρὸς ΒΔ. ἐλέγχεται ὁ δρόμος, πού ἀπὸ τὴν ὄχυρὴ ἀκρόπολη τῆς Τευθρώνης (Κάστρο Λουκάδικων) κατεβαίνει — ἀκολουθώντας τὶς μαλακὲς ὑψομετρικὲς καμπύλες ἀνάμεσα στοὺς λόφους — στὴν κοιλάδα καὶ στὴν κάτω πόλη, στὸ λιμάνι.

Τὸ δεῦτερο σημεῖο (ὑψόμ. 316 μ.) εἶναι στὰ ἀνατολικά τοῦ πλατώματος, πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀκρωτηρίου Κολοκυθιά καὶ τὸν κολπίσκο Τουρκολίμανο, πού εἶναι τὸ μοναδικὸ ἐπίγειο πρὶν ἀπὸ τὸν ὄρμο Σκουτάρι (Ἀσίνης). Ἐποπτεύει τὴν εἰσὸδο στὸν ὄρμο Σκουτάρι καὶ ἀντικρίζει τὸ ἀκρωτήριο Στρογγύλη πού κλείνει τὸν ὄρμο πρὸς Β. Πρὸς Ἀ. διακρίνεται ἡ κατὰ τὴν τῆς Μαλέας ἄκρας καὶ ὁ Πλατανιστοῦς τῶν Κυθήρων (σημ. κάβο Σπαθί), ἐνῶ πρὸς Ν. ἐλέγχεται σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ ἀκροταινάριος περιοχὴ.

Ὁ ὄχυρωματικὸς περίβολος εἶναι περισσότερο στραμμένος πρὸς τὴν ξηρά, κυρίως πρὸς τὴν περιοχὴ πού ἐκτείνεται στὰ βόρεια, καὶ ἐλέγχει τόσο τὸ χῶρο τοῦ ὑψιπέδου, δηλαδὴ τὴν καλλιεργήσιμη ἔκταση, ὅσο καὶ τὸ δρόμο πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν Τευθρῶνη στὴν περιοχὴ τῆς πόλης Ἀσίνης. Ἀπὸ τὸ ψηλότερο σημεῖο του, ἐλέγχεται ἐπίσης ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀκρωτηρίου, ὅπου καὶ ὁ κολπίσκος Τουρκολίμανο.

Πορεία τοῦ τείχους (εἰκ. 2). Ἡ ἀφετηρία (Α) τοῦ τείχους βρίσκεται στὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ πλατώματος, στὴ δυτικὴ πλευρὰ του, ὅπου καὶ ὁ ὑψομετρικὸς δείκτης τῆς Γ.Υ.Σ. (320.63 μ.). Σὲ τοῦτο ἀκριβῶς τὸ σημεῖο, ἀνοιγόταν καὶ ἡ μοναδικὴ πύλη (Α) τοῦ ὄχυ-

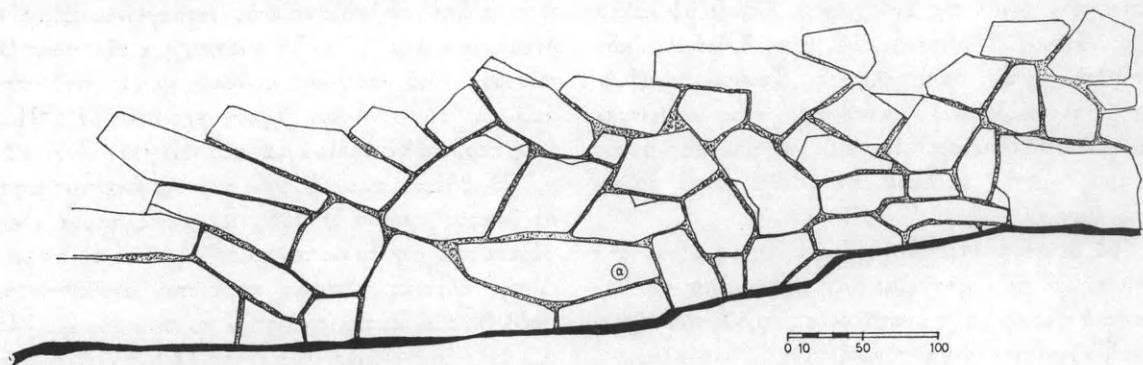
ρωματικοῦ περιβόλου. Σήμερα δὲν σώζεται, καὶ τὰ ἴχνη της εἶναι ἐντελῶς ἀσαφὴ ὥστε νὰ προσδιορίσουμε τὸ σχῆμα καὶ τὶς ἀκριβεῖς διαστάσεις της. Στὴ συνέχεια, τὸ τεῖχος ἀκολουθεῖ μιὰ κατεύθυνση ΒΒΑ. σὲ μῆκος περὶ τὰ 90 μ. καὶ φθάνει σὲ χαμηλότερο ὑψόμετρο, περίπου 300 μ. Σχηματίζοντας μιὰ πολὺ ἀνοιχτὴ ἀμβλεία γωνία ἀλλάζει κατεύθυνση καὶ ἀκολουθεῖ πορεία πρὸς Β. (πίν. Γβ), περὶ τὰ 7-8 μ. (Β). Κατόπιν, σχηματίζει ὀρθὴ γωνία καὶ στρέφεται πρὸς Ἀ. μὲ μιὰ πολὺ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς τὸ Νότο. Συνεχίζοντας ἄλλα 50 μ. πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, διακόπτεται ἀπὸ τὰ λείψανα ἐνὸς τετράγωνου πύργου, διαστ. 4×4 μ. (Γ). Τὸ ἀνάπτυγμα τῆς πρὸς Β. πλευρᾶς τοῦ τείχους ὁλοκληρώνεται στὸ σημεῖο Δ· τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς ΒΓΔ (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ πύργου) εἶναι 120 μ. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους ἀναπτύσσεται σὲ ἔδαφος σχεδὸν ἰσοῦπές, μὲ μιὰ ἐλαφρὰ ἀνωφέρεια πού σημειώνεται πρὸς Ἀ. Ἀπὸ τὸ σημεῖο Δ τῆς βόρειας πλευρᾶς πορεύεται ἀνεβαίνοντας πρὸς Ν. καὶ καταλήγει στὴν κορυφὴ (ὑψόμ. 316 μ.) ἐνὸς βραχώδους ἐξάρματος (Ζ), πού ἔχει διαμέτρο περίπου 30 μ.· τὸ μῆκος αὐτῆς τῆς πρὸς Ἀ. στραμμένης πλευρᾶς τοῦ τείχους εἶναι περίπου 30 μ. Ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, ἡ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους (ΖΕ) καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ (ΑΕ) εἶναι ἕνα ἀπροσπέλαστο φράγμα, πού σχηματίζεται ἀπὸ τοὺς κατακόρυφους βράχους.

Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου, καὶ στὸ ἐσωτερικὸ της, διακρίνονται σαφὴ ἴχνη ἀπὸ τεχνητὰ διαμορφωμένα ὀριζόντια ἐπίπεδα, πού ἀνεβαίνουν κλιμακωτὰ ὡς τὸ βραχώδες ἐξάρμα (Ζ)· πρόκειται γιὰ παρόδους τοῦ τείχους, πού μᾶλλον θὰ ἦταν ἀστέγαστες. Ἡ πυκνὴ ἄγρια βλάστηση πού ἔχει καλύψει σὲ μεγάλη ἔκταση τὸ χῶρο ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο, καθὼς καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του, κυρίως ὅμως τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ τείχους, ἀποκλείει χωρὶς ἀποποιν, ἔστω ὑποτυπώδη, καθαρισμὸ τὴν περισυλλογὴ ὀστράκων καὶ τὸν ἐντοπισμὸ ἄλλων ἰχνῶν. Δύο μελαμβοφὴ ὀστρακα πού συλλέξαμε στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ τείχους, θὰ προτιμήσουμε νὰ θεωρηθοῦν ὡς *testes nulli*.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ τείχους. Ὁ ὄχυρωματικὸς περίβολος εἶναι ἕνα διπλὸ τεῖχος

πού αποτελείται από δύο λίθινες παρειές· το κενό, ανάμεσα, έχει πληρωθεί με καλά χτυπημένη λατύπη, αρκετά ευμεγέθη, που επιτρέπει το άνετο βάδισμα στην άνω επιφάνεια — τον περιφερικό δρόμο του περιβόλου (πίν. Δα). Η πρόσβαση σ' αυτόν γίνεται από τις παρόδους, που τα ίχνη τους διαπιστώσαμε κυρίως στην έσωτερική βόρεια πλευρά. Το τείχος διατηρείται σε ένα ύψος 1.50 - 2 μ., αρχικά όμως θα έφτανε τα 2.50 - 3 μ. Η κατασκευή του δείχνει ομοιογενής και δεν σώζει κάποιο φανερό ίχνος μεταγενέστερης επσκευής. Πρέπει να εγκαταλείφθηκε στο τέλος της

μα δέ και 2 μ. Στην τελευταία περίπτωση, όλόκληρο το πάχος του τείχους στο σημείο αυτό, καλύπτεται από μεγάλο επιμήκη όγκόλιθο (α), διαστάσεων $0.40 \times 0.50 \times 2$ μ. Αυτοί οι επιμήκεις όγκόλιθοι, που καλύπτουν τα $2/3$ ή και όλοκληρο το πάχος του τείχους, αντικαθιστούν στη σύνδεση των δύο όψεων του τείχους την πλήρωση του μεταξύ τους κενού με μικρότερους λίθους ή λατύπη, σύμφωνα με την «ορθόδοξη» τεχνική αυτού του συστήματος τειχοδομίας². Στο τείχος της Τευθρώνης, οι επιμήκεις όγκόλιθοι έχουν τοποθετηθεί σε περίπου κανονικές αποστάσεις, ανά

Εικ. 3. Φρούριο Τευθρώνης. Έξωτερική παρεία του τείχους.

αρχαιότητας και, σε αντίθεση με πολλά άλλα περιφερειακά φρούρια της χερσονήσου, δεν επαναχρησιμοποιήθηκε επισκευασμένο στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Χωρίς ανασκαφικές τομές είναι μάλλον δύσκολο να συμπεράνουμε αν καταστράφηκε βίαια ή από φυσικά αίτια· πάντως ή αρκετά καλή κατάστασή του δεν υποδηλώνει βέβαιη κατασκαφή¹. Είναι χτισμένο με μεγάλους λίθους, όχι έντελως άργούς, μια που ή επιφάνειά τους έχει υποστεί μια πρώτη άδρη επεξεργασία. Δεν υπάρχει συνδετικό κονίαμα στους αρμούς (είκ. 3, πίν. Δβ).

Κάτοψη. Το πάχος του τείχους κυμαίνεται από 2 - 2.40 μ. (είκ. 4). Οι διαστάσεις των λίθων είναι (δειγματοληπτικά) 0.35×0.80 ή 0.40×0.60 ή 0.50×0.65 μ., στις όψεις, και με τρίτη διάσταση, κατά το πάχος, 0.80, 0.90, 1.20, ακό-

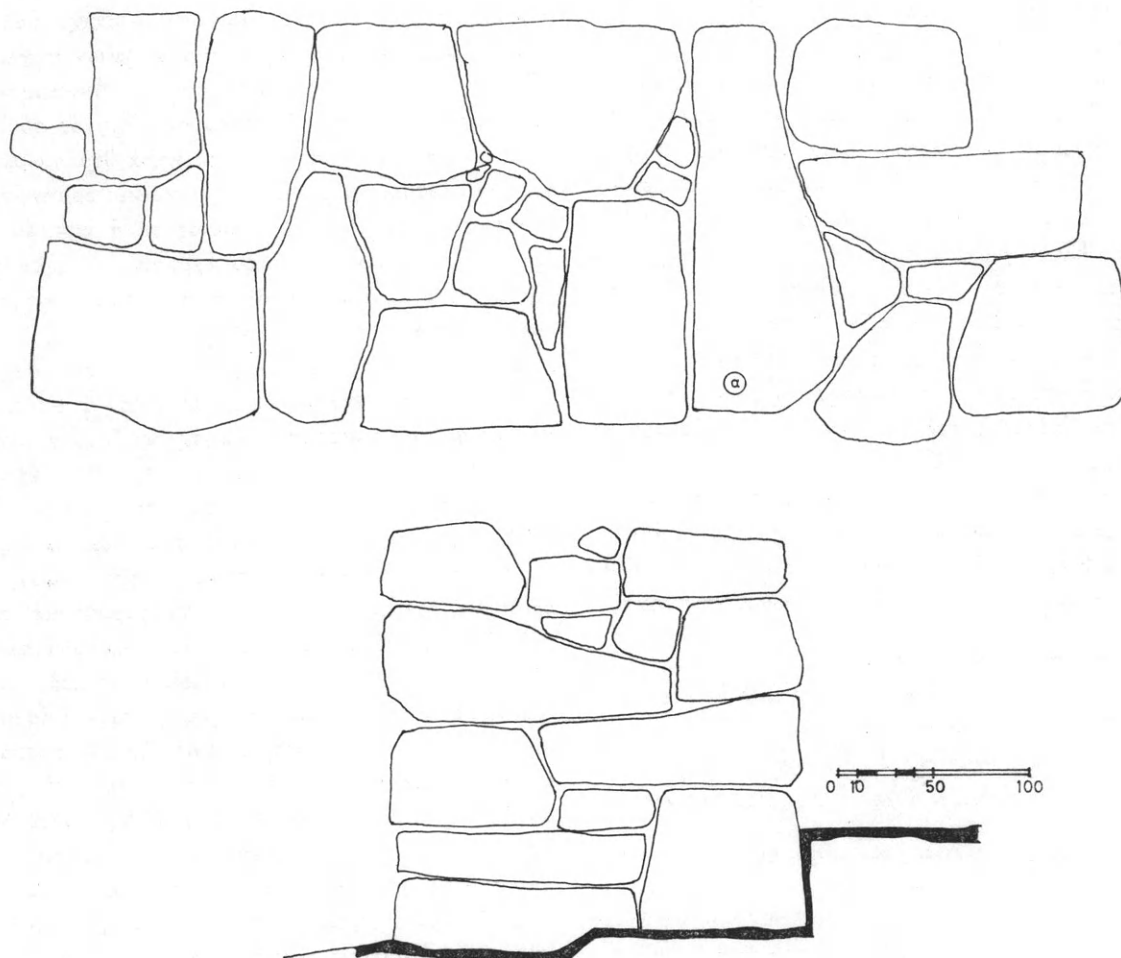
6 μ. κατά το μήκος και ανά 1.50 μ. κατά το ύψος. Στις άλλες περιοχές του τείχους είχε γίνει μια προ-

2. Το δια λογάδων λίθων σύστημα — αλλά μονάχα ως προς τη διαμόρφωση των επιφανειών των όψεων — εξέτάζουν ο Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τα υλικά δομής², 243 - 45 και ο R. MARTIN, Manuel d'archit. grecque I, 372 - 73. Το σύστημα παρερμηνεύθηκε, όχι λίγες φορές (ξερολιθιά πρόχειρης και έσπευσμένης κατασκευής, προσωρινός χαρακτήρας εγκατάστασης, αλλά και λημέρι ληστών...). Πρβ. R. L. SCRANTON, Greek Walls (Cambridge Mass. 1941) 148, για το τείχος Παλαιοθηβών (Cat. 185, Type E 26): «quite possibly merely a robber's retreat», αλλά και «of considerable antiquity». Έπανορθώνει ο J. M. Fossey, Tilphosaion? Teiresias Suppl. 1, 1972, 1 - 14, ιδ. 6 - 9, 13 (χρονολογεί την εγκατάσταση στα 371 π.Χ.). Καστράκι Έκάλης: Α. MILCHHÖFER, Erläuternder Text στο E. CURTIUS - J. A. KAUPERT, Karten von Attika (Berlin 1881 - 1891) III, 33: «Moderne Steinwälle» των χρόνων της ελληνικής επανάστασης. Βλ. J. R. McCREDIE, Fortified Military Camps in Attica, Hesperia Suppl. 11, 1966, 54 - 55 (89): τελευταίο τέταρτο του 4ου και β' τέταρτο του 3ου π.Χ. αϊ. Μνεία στην κατασκευαστική δομή του (dry) rubble work κάνει ο F. E. WINTER,

1. L. ROBERT, Gnomon 42, 1970, 597 (= F.G. MAIER, Griechische Mauerbauinschriften, τ. I - II, Heidelberg 1959, 1962).

σπάθεια ἀπὸ τοὺς κατασκευαστές του ὥστε οἱ λίθοι νὰ ἀλληλοκαλύπτονται κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ πάχους: ἔχουμε, δηλαδή, ἓνα λίθο πὺ προχωρεῖ σὲ βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τὴ μία ὕψη καὶ τὸν ἀντίστοιχο πὺ προχωρεῖ σὲ βάθος 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἄλλη ὕψη, πὺ σημαίνει ὅτι οἱ δύο λίθοι, σὲ κάτοψη,

σμά τους δὲν ὑπερβαίνει τὸ πάχος τοῦ τείχους, τὰ ἐνδιάμεσα κενὰ γεμίζονται μὲ μικροὺς λίθους πὺ τοὺς ἔχουν τοποθετήσει σφηνωτὰ. Αὕτῃ ἡ διασταύρωση δύο λίθων, πὺ τὸ ἄθροισμα τοῦ μήκους τους ξεπερνᾷ τὸ πάχος τοῦ τείχους κατὰ 0.20 - 0.80 μ., συναντᾶται κατ' ἀποστάσεις

Εἰκ. 4. Φρούριο Τευθρώνης. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ τείχους.

ἔχουν ἓνα κοινὸ μῆκος 0.80 μ. ἡ διασταυρώνονται χωρὶς νὰ δημιουργεῖται κενὸ ἀνάμεσά τους. Ὅταν τὰ μήκη τῶν λίθων εἶναι μικρότερα καὶ τὸ ἄθροισμα

περίπου 3 μ., κατὰ τὸ μῆκος, καὶ κάθε 1 μ. κατὰ τὸ ὕψος. Στὴν περίπτωση πὺ ἀπομένει κάποιο κενό, αὐτὸ γεμίζεται μὲ ἓνα τρίτο λίθο ἢ καὶ μὲ δύο. Ἄλλοι, μικρότεροι λίθοι, τὰ «λιθία», συμπλη-

Greek Fortifications (Toronto and Buffalo 1971) 84: essentially structural character' θὰ τὸ ἀναιρέσει πὺ κάτω, σ. 86, γράφοντας πὺς ὅταν γενικεύτηκε ἡ χρῆση τῶν πολιορκητικῶν μηχανῶν, τὸ κατὰ λογάδην δὲν ἐπαρκοῦσε πιά.

Τὸ πρόβλημα ἐπανεξετάζει ὁ Y. GARLAN, σὲ ἓνα

πρόσφατο κριτικὸ σημείωμα γιὰ τὸ μικρὸ corpus τοῦ McCredie (Une enquête sur les camps militaires fortifiés en Attique, RA 1967, 292 - 296): des arguments stylistiques, particulièrement peu convaincants quand il s'agit de murs de pierres sèches.

ρώνουν τὰ κενὰ πού δημιουργεῖ ἡ ἀκατέργαστη ἐπιφάνεια τῶν βασικῶν μεγάλων λίθων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἡ κατασκευὴ συνεχίζεται ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω (εἰκ. 4, τομή).

Ὁ ψ η (εἰκ. 3). Στὶς ἐπιφάνειες πού δημιουργοῦνται ἔτσι, καὶ πού ἀποτελοῦν τὶς ὀψεις τοῦ τείχους, τὰ πράγματα εἶναι πιὸ ἀπλὰ στὴν κατασκευή. Δίνεται προσοχὴ στὴ διασταύρωση τῶν ἀρμῶν, δηλαδὴ γίνεται ἓνα ἀνάλογο πλέξιμο καὶ στὶς ὀψεις, ὥστε ἡ κατασκευὴ νὰ παραλάβει τὰ κατακόρυφα φορτία τοῦ ἴδιου τοῦ βάρους τῆς ἡ καὶ ἄλλες φορτίσεις (ἀνθρώπων, ἀντικειμένων) καὶ νὰ τὰ μεταβιβάσει πρὸς διάφορες κατευθύνσεις. Εἶναι γνωστό, πὼς τὰ κατακόρυφα φορτία μεταβιβάζονται πάντοτε κάθετα στὶς ἐπιφάνειες ἐπαφῆς τῶν λίθων ἢ τῶν δόμων. Στὸ ἰσόδομο σύστημα, μὲ κανονικοὺς ὀρθογωνικοὺς δόμους, ἤδη οἱ ἐπιφάνειες παραλαβῆς φορτίων εἶναι ὀριζόντια ἐπίπεδα· στὴν τειχοδομία πού ἐξετάζουμε ἐδῶ, ἔχουμε καὶ ὀριζόντια ἐπίπεδα ἐπαφῆς (α), ἀλλὰ καὶ ἐπίπεδα ἐπαφῆς κεκλιμένα ὡς πρὸς τὴν κατακόρυφο, κατὰ διάφορες γωνίες καὶ πρὸς διάφορες κατευθύνσεις, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ κανονικὸ πολυγωνικὸ ἢ ἀκανόνιστο πολυγωνικὸ σύστημα.

Οἱ παραπάνω προανασκαφικὲς παρατηρήσεις δὲν εἶναι δυνατὸ φυσικὰ νὰ στηρίξουν ὅποιοδήποτε ἀπόλυτο χρονολογικὸ σχῆμα¹, ante ἢ terminus, ὡς πρὸς τὸ τεῖχος τῆς Τευθρώνης. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύγκριση² μὲ ἄλλες συναφεῖς τυπολογικῆς

1. Θυμίζουμε ἀνάλογες δυσκολίες: Ἀγριελίκι καὶ Κυνόσουρα Μαθαθῶνος. W. K. PRITCHETT, *Studies in Ancient Greek Topography I* (Berkeley and Los Angeles 1965) 87 (14)· στὸ πρῶτο, ὁ McGREDIE, ὁ.π. 35, βρῆκε λίγα ὄστρακα «πού δὲν χρονολογοῦν τὸ τεῖχος». Τὸ δεύτερο, ἡ Ε. ΒΑΡΟΥΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΕ 1953 - 1954 (1961) 346, τοποθετεῖ στὴ διάρκεια τοῦ Χερμωνιδείου πολέμου, ἐνῶ ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1932, 32 καὶ 1935, 153, στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ. Ν. Καρβάλη περιοχῆς Καβάλας: Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, *Via Egnatia* — Ἀκόντισμα, ΑΑΑ V, 1972, 474 - 484· ἰδιαίτερα γιὰ τὴ μετάθεση τῆς χρονολογίας ἱδρύσεως τοῦ Ἀκοντίσματος, ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια σὲ πολὺ πρωιμότερη ἐποχὴ (ὄστρακα 6ου π.Χ. αἰ.), 478.

2. Πρέπει νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὸν GARLAN, ὁ.π. 296: «ἀν οἱ ὀχυρώσεις τῆς Δεκελείας καὶ τοῦ Θορικοῦ εἶναι πιὸ φροντισμένες ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς Κορώνης ἢ τοῦ Γαῖδουρονήσιου, ὅπως δὲν συμβαίνει διότι

κατηγορίες λακωνικῆς τοιχοποιίας — Ἀθηναῖοι Χελμοῦ³, Ἀγιος Κωνσταντίνος⁴ — ἐνέχει τὸν κίνδυνο μιᾶς πλασματικῆς συλλογιστικῆς, ἀκόμα περισσότερο πού ἡ συνδυαστικὴ ταύτιση αὐτῶν τῶν ἐγκαταστάσεων μὲ τὴ θηβαϊκὴ εἰσβολὴ τοῦ 369, τὶς κλεομένειες ἐπιχειρήσεις τοῦ 3ου αἰ. καὶ τὴν προέλαση τοῦ Φιλοποίμενος τὸ 192 π.Χ., βασίστηκε στὴν — ἐκ τῶν ὑστέρων — καλὴ, ἀλλὰ πάντως «ἐξῶθεν» μαρτυρία τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ ὅχι σὲ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. . . Ἀναμφίβολα, ἓνας μελλοντικὸς ἀνασκαφικὸς ἐλεγχὸς τους, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀνατρέψει τὶς καλὰ θεμελιωμένες στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα τοπογραφικὲς ἐρμηνεῖες τῶν Loring καὶ Pritchett· ὅμως τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα θὰ φωτίσουν τουλάχιστον τὸ ζήτημα τῆς ἱδρύσεως⁵ αὐτῶν τῶν δύο σπαρτιατικῶν φρουρικῶν ἐγκαταστάσεων, πού βρίσκονται στὴ βόρεια ἐσχατιὰ τῆς Λακεδαιμόνος. Ἀν λοιπὸν στὴν Τευθρώνη ἡ προανασκαφικὴ διερεύνηση ἀποκλείει τὴν καθολικὴ ἀποκρυπτογράφηση τῆς ἱδρύσεως καὶ τῶν μεταγενέστερων φάσεων τοῦ φρουρίου, ἀπομένει ἡ ἀνάγνωση τῶν στοιχείων τοῦ χώρου.

Ἀπὸ μιὰ πρόσφατη ἔρευνα στὰ παράλια τῆς χερσονήσου τοῦ Κάτω Ταυγέτου ἀποκομίσουμε ὀρισμένα σημαντικὰ στοιχεῖα ἀναφορικὰ μὲ τὴ φύλαξή τους. Σχετικὰ μὲ τὶς νότιες καὶ ἀνατολικὰς ἀκτὲς τῶν περιοικίδων πόλεων, τὶς πρὸς τὸν Λακωνικὸ κόλπο, διαπιστώθηκε ἡ ἱκανὴ ἐνίσχυσή τους μὲ τὴν ὀργάνωση μιᾶς σειρᾶς φρουρικῶν ἐγκαταστάσεων, σὲ φυσικὰ ὀχυρὲς θέσεις· στὴ βυζαντινὴ περίοδο, πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς συντηρήθηκαν, ἄλλες μετασκευάσαν καὶ ἄλλες τὶς γκρέμισαν γιὰ νὰ τὶς ξαναχτίσουν ἀργότερα. Ἀπὸ Ν. πρὸς Β. εἶναι (εἰκ. 1): Χάρακες, πάνω ἀπὸ τὸν ἰσθμὸ τῆς Ταιναρίου ἄκρας, ἀνάμεσα στὰ λιμάνια Ψαμαθοῦς καὶ Ἀχίλλειος. Κάστρο τῆς (βυζαντι-

οἱ πρῶτες ἀνήκουν στὸν 5ο ἐνῶ οἱ δεύτερες στὸν 3ο αἰ. (. . .). Βλ. παρ. 293.

3. W. LORING, *Some Ancient Routes in the Peloponnese*, JHS 15, 1895, 37 - 41, 71 - 74· εἰκ. 3 (Style 1) σχ. 7.

4. PRITCHETT, ὁ.π. 63.

5. Ὅπως λ.χ. τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα στὸ Δελφίνιον τῆς Χίου (ΘΟΥΚ. 8, 38, 2): J. BOARDMAN, *Delphinion in Chios*, BSA 51, 1956, 41 - 62· ἰδ. 47 (The Akropolis Excavation), τεῖχος ΝΑ. πλευρᾶς, πύργος Α (πλν. 4 c).

νῆς) Χώρας τοῦ Πόρτο Κάγιο (τὸ νεότερο Ἀχίλ-
λειο-Μοναστήρι), πάνω ἀπὸ τὸν Ψαμαθοῦντα λι-
μένα καὶ στὴ θέση τῆς τειχισμένης «ἀνω πόλεως»
Ψαμαθοῦς. Χαλόπυργος Κουρνοῦ-Κιονίων, τὸ
φρούριο καὶ ἡ ἀκρόπολη τῆς πόλης Αἰγίλα, ποὺ
ἐλέγχει μεγάλο μέρος τῆς ἀκτῆς (sinus Aegilodes-
Πλίν. IV. V 16) καὶ φράζει τὸ ὄρεινὸ πέρασμα
ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Μεσσηνιακοῦ στὸ Λακωνικὸ
κόλπο. Φρούριο, ἀκρόπολη καὶ τειχισμένο «ἐμπό-
ριον» τῆς Τευθρώνης. Βορειότερα, μετὰ τὴν Τευ-
θρώνη: Καστράκι τῆς Σέλλας — τὸ φρούριο τῆς
Πυρρίχου· Παλιόπυργος — ἡ ἀκρόπολη τῆς Πυρ-
ρίχου. Οἱ ὀχυρώσεις Χαλόπυργος στὸ Τρικεφάλι,
Παλιὰ Τσεροβὰ ἢ Παλιοκοτρώνια, πιθανότατα τὸ
(σωζόμενο σήμερα ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου)
φρούριο τῆς Παριάς Καρυόπολης¹, καθὼς καὶ τὸ
φρούριο τοῦ Λόγγου, στὸ ἀκρωτήριο Στρογγύλη,
ὅλες, κύριες καὶ δευτερεύουσες ἐγκαταστάσεις²,
μέσα στὰ ὅρια τῆς λακωνικῆς πόλης Ἀσίνης,
ἐλέγχουν τὰ βορειοανατολικά παράλια τῆς περιο-
χῆς καὶ φυλάγουν τὴν ἀπὸ Ν. εἴσοδο στὶς περιο-
χὲς τῶν πόλεων Λᾶς καὶ Γύθειον. Πρὸς τὴν πλευ-
ρὰ τοῦ Μεσσηνιακοῦ, μιὰ ἄλλη ἀλυσίδα ἀκροπό-
λεων, φρουρίων καὶ ὀχυρώσεων, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν
ἀκροταινάρια θέση Καστρί τῆς περιοχῆς Βάθεια
(δηλαδὴ ἀπὸ τὴν οἰκισμένη ζώνη τῆς πρώτης
πόλης τῶν Ταιναρίων καὶ τῆς συνεχόμενης Και-
νηπόλεως), γιὰ νὰ κλείσει στὴ βορειοδυτικὴ ὀχυ-
ρωμένη θέση τῆς πόλης Οἴτυλος. Δὲν ὑπῆρξαν
σύγχρονες ὅλες αὐτὲς οἱ ἐγκαταστάσεις, προδί-

δουν πάντως τὴν ἐπιμέλεια τῆς Σπάρτης³ ὡς
πρὸς τὴ φύλαξη τοῦ ταιναρίου τμήματος τῆς περι-
οικίδος χώρας.

Κατὰ περίπτωσιν, δύο ὑπῆρξαν οἱ κύριοι λό-
γοι αὐτῆς τῆς φύλαξης: οἱ σχέσεις Σπάρτης καὶ
περιοίκων⁴ καὶ οἱ ποικίλες εἰσβολὲς καὶ ἐπιθέσεις
ποὺ δέχτηκαν τὰ παράλια τῆς νότιας Λακωνικῆς.
Ἡ παρουσία τοῦ ἄρμωστῆ⁵ στὶς πόλεις τῶν περιοί-
κων μαρτυρεῖ τὸ καθεστῶς ἐξάρτησής τους ἀπὸ
τὴ Σπάρτη· ἡ μορφή αὐτῆς τῆς ἐξάρτησης σὲ
συνδυασμὸ μὲ τὸ — περίπου ἄγνωστο ἀκόμα —
ἐσωτερικὸ καθεστῶς τῶν περιοικίδων πύλεων,
παραμένει ἀνεξασκρίβωτη καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ
μιὰ ἐρμηνευτικὴ ἄποψη ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἱστορικὴ

3. Πρβ. Y. GARLAN, La défense du territoire à l'époque classique, στὸ (M. I. Finley éd.) Problèmes de la terre en Grèce ancienne (Paris — La Haye 1973) 155 - 58.

4. Ἐνα παράδειγμα (unicum;) ἡ συνωμοσία τοῦ Κι-
νάδωνος, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 398 π.Χ. ΞΕΝ. Ἑλλην. 3, 4, 4: αὐτοὶ μέντοι πᾶσιν ἔφασαν συνειδέναι καὶ εἰλωσι καὶ νεο-
δαμώδεσι καὶ τοῖς ὑπομείοσι καὶ τοῖς περιόι-
κοις· ὅπου γὰρ ἐν τούτοις τις λόγος γένοιτο περὶ
Σπαρτιατῶν, οὐδένα δύνασθαι κρύπτειν τὸ μὴ οὐκ ἡδέως
ἂν καὶ ὁμῶν ἐσθίειν αὐτῶν. ΑΡΙΣΤ. Πολιτ. V 6, 2 =
1306 b· ΠΟΛΥΤΑΙΝ. Στρατηγ. II, 14, 1. Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ
δὲν διευκρινίζει ἂν στὸ συμπόσιο ἦταν πρόθυμοι νὰ συμ-
μετάσχουν οἱ καλοὶ καγαθοὶ (5, 3, 8) καὶ χαριέστατοι
τῶν περιοίκων (ΠΛΟΥΤ. Κλεομ. 11), οἱ «λογάδες» τοῦ
ΗΡΟΔΟΤΟΥ (IX 11· πρβ. VII 234: οὐκ ὅμοιοι, ἀγα-
θοὶ δέ). ΠΛΟΥΤ. Πελ. 24: Λακεδαιμονίων ἀποστήσαν-
τες... αὐτῆς τῆς Λακωνικῆς τὰ πλεῖστα. Πρβ. ΞΕΝ.
Ἑλλην. 6, 5, 32: τινὲς τῶν περιοίκων οἱ καὶ ἐπέθεντο καὶ
συνεστρατεύοντο τοῖς μετὰ Θηβαίων. Βλ. καὶ ΙΣΟΚΡ.
XII (Παναθ.) 179. C. Mossé, Les périèques lacé-
démoniens. A propos d'Isocrate, Panathénaique, 177
sq. Ktema 2, 1977, 121 - 124.

5. Σχολ. Πινδ. Ὀλ. 6, 154 κπ. ΞΕΝ. Λακεδ. Πολ.
XIV 2 καὶ 4 - 5. ΔΙΟΔ. XIII 66, 2. ΗΓΥΧΙΟΣ καὶ Σού-
δα s.v. G. BOCKISH, Ἀρμωσταί, Klio 46, 1965, 131 -
137, 228. G. BUSOLT — (H. SWOBODA), Griechische
Staatskunde I (München 1920) 664 (2), 707(4).
J.A.O. LARSEN, Περιοῖκοι, RE XIX 1 (1937) 820 -
821. Contra: V. EHRENBURG, The Greek State (Lon-
don 1969) 36. Βλ. P. OLIVA, Sparta and her So-
cial Problems (Prague-Amsterdam 1971) 61 (βι-
βλιοκρισία 55 - 62). Μεταγενέστεροι αἰῶνες: IG V 1
1295 = BSA 10, 1903 - 1904, 168, 5. Ἀντιστοιχίες:
Κυθηροδίκης (ΘΟΥΚ. 4, 53, 2). IG V 1 937. BUSOLT-
SWOBODA καὶ LARSEN, ὁ.π. Ἀρχων (Θυρέας), ΘΟΥΚ.
4, 57, 3. Γιὰ τὴ διάκριση τῶν ἀξιομάτων, βλ. A. GOMME,
Commentary on Thucydides (Oxford 1956) 512.

1. Παριά, παλιά — i.e ἡ βυζαντινὴ ἐπισκοπὴ τῆς Κο-
ρουπόλεως. Ἑρμηνεύοντας τὴν πληροφορία τοῦ Ciriaco
de' Pizziccolli (f. 121v), ἔδρα στρατοπεδάρχῃ στὰ ὕστα-
τα χρόνια τοῦ Δεσποτάτου. Τὸ στρατόπεδο τοποθετοῦμε
στὰ ὀχυρὰ ὑψώματα καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν χω-
ριῶν Σκουτάρι καὶ (Νέα) Καρυόπολη.

2. L. ROBERT, ὁ.π. 598 - 99: φρούρια, πύργοι, περι-
πόλια, ὀχυρώματα, χωρία, χάρακες. W. K. PRITCHETT,
The Greek State at War III (Berkeley - Los Angeles -
London 1979) 133 - 146. Ὑπερβολικὴ ἢ ἔμφαση ποὺ
δόθηκε ὡς πρὸς τὴν ἄγνοια τῆς ὀχυρωματικῆς τέχνης
στοὺς Σπαρτιάτες. Ἡ ὑπερκριτικὴ στηρίζεται πολὺ στὴ
σύγκριση ποὺ κάνει ὁ ΠΟΛΥΒΙΟΣ ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες
καὶ Ρωμαίους (IV 42) καί, πάντως, παραμερίζει τὸ
θεωρητικὸ κείμενο τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ γιὰ τὸ λυκούργειο
στρατόπεδο (Λακεδ. Πολ. XII, 1 - 5). Βλ. J. K. ANDER-
SON, Military Theory and Practice in the Age of
Xenophon (Berkeley — Los Angeles 1970) 8, 60.

επιστήμη, αρκετά αντιφατική. Ἄς δοῦμε, γιὰ παράδειγμα, ποιά ἦταν ἡ ἔννοια τῆς παρουσίας μιᾶς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς¹ ὀπλιτῶν στὰ Κύθη-ρα, τὸ 424 π.Χ., καὶ γιὰ αὐτὴ ἡ «πολλὴ ἐπιμέλεια» ποὺ «ἐποιοῦντο» οἱ Σπαρτιάτες, σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη (4, 53, 2). Ὁ ἴδιος θὰ δώσει τὴ διπλὴ ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος: Ἦν γὰρ αὐτοῖς τῶν τε ἀπ' Αἰγύπτου καὶ Λιβύης ὀλέκων προσβολή, καὶ λησται ἅμα τὴν Λακωνικὴν ἥσσαν ἐλύπον ἐκ θαλάσσης, ἥπερ μόνον οἷόν τ' ἦν κακουργεῖσθαι. Πᾶσα γὰρ ἀνέχει πρὸς τὸ Σικελικὸν καὶ Κρητικὸν πέλαγος (4, 53, 3). Τὸ ἴδιο ἐκφράζει καὶ ὁ Ἡρόδοτος (7, 235)², μεταφέροντας τὴ συμβουλὴ τοῦ Δημάρατου πρὸς τὸν Ξέρξη: Εἰ τῆς ναυτικῆς στρατῆς νέας τριηκοσίας ἀποστείλειας ἐπὶ τὴν Λάκαιναν χώραν. Ἔστι δ' ἐπ' αὐτῇ νῆσος ἐπικειμένη τῇ οὐνομά ἐστι Κύθηρα, τὴν Χίλων ἀνὴρ παρ' ἡμῖν σοφώτατος γενόμενος κέρδος μέζον ἔφη εἶναι Σπαρτιήτεσι κατὰ τῆς θαλάσσης καταδεδυνέαι μᾶλλον ἢ ὑπερέχειν, αἰεὶ τι προσδοκῶν ἀπ' αὐτοῖς τοιοῦτο ἔσεσθαι οἷόν τοι ἐγὼ ἐξηγέομαι, οὔτε τὸν σὸν στόλον προειδώς, ἀλλὰ πάντα ὁμοίως φοβερόμενος ἀνδρῶν στόλον. Ἐκ ταύτης τῆς νήσου ὁρμώμενοι φοβέοντων τοὺς Λακεδαιμονίους.

Ὡστε λιμάνι γιὰ νὰ προσορμίζονται ἐμπορικὰ πλοῖα ποὺ ἐξασφάλιζαν τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές τῆς Σπάρτης — ἐπομένως, διαμέσου τῶν παραλίων περιοικίδων πόλεων τῶν χερσονήσων τοῦ Πάρωνος καὶ τοῦ Ταυγέτου³ — ἀλλὰ καὶ «φυλακή» τῶν λακωνικῶν παραλίων, δηλαδὴ τοῦ νότιου συνόρου⁴ τῆς Λακωνίας, τὰ ὀχυρωμένα Κύθηρα (Θουκ. 4, 54· Πaus. III, 23, 1) θέση - κλειδὶ στὸ Λακωνικὸ κόλπο, ἀποτελοῦν καὶ αὐτὰ ἐπίσης ἓνα τυπικὸ δείγμα ὀργάνωσης καὶ φύλα-

ξης τοῦ χώρου, σὲ σχέση μὲ ἄλλες περιοικίδες πόλεις⁵, ἐδῶ μὲ τὴν Τευθρώνη: Ἄγιος Νικόλαος καὶ Καστρί (Σκάνδεια): ἐπίνειο, φρουριακὴ ἐγκατάσταση, κάτω πόλις ἢ ἐπὶ τῷ λιμένι πόλις — Κότρωνας, Σκοπὰ. Παλιόπολη (Κύθηρα): ἄνω πόλις, ἀκρόπολη — Λουκάδικα καὶ Κάστρο. Παλιόκαστρο: φρούριο τῶν Κυθήρων — Παλιόκαστρο.

Ποιά εἶναι ὅμως τὰ ἐνδεικτικὰ ἱστορικὰ γεγονότα γιὰ τὴν ὀχύρωση τῶν παραλίων περιοικίδων πόλεων;

Οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι, πεντακόσια ἔτη τὴν Λακωνικὴν τετηρηκότες ἀπόρθητον, θὰ γράψει μὲ κάποια θλίψη ὁ Διόδωρος γιὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ 370/369 π.Χ. (XV 65, 1). Καὶ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει γιὰ τὴν περίπτωσι τῆς Σπάρτης ποὺ ἦταν πόλη ἀτείχιστη καὶ ὅπου γυνὴ Λάκαινα καπνὸν οὐχ ἐώρακε πολέμιον (Πλουτ. Ἀγρ. 31), ὅχι ὅμως καὶ γιὰ τὰ παράλια τῆς Λακωνίας, ποὺ κατ' ἐπανάληψιν εἶχαν ὑποστῆ σοβαρὲς ἐπιθέσεις, καταλήψεις, δηρώσεις⁶, ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο

5. Λ.χ. Θυρέα Κυνοσουρίας: Ἄστρος - λιμάνι, κάτω πόλις καὶ φρούριο, Ἑλληνικὸ - ἄνω πόλις (ΘΟΥΚ. 4, 57). Ἡ ἄποψη τοῦ BUSOLT — ποὺ συμπαρέσυρε καὶ ἄλλους μελετητὲς — γιὰ τὶς ἀνοχύρωτες πόλεις τῶν Λακεδαιμονίων περιοίκων (δ.π. 663), δὲν νομίζουμε πῶς εὐσταθεῖ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φρούρια, οἱ ἀκροπόλεις τῆς Πυρρίχου, τῆς Τευθρώνης, τῆς Μέσσης, τῆς Ἰππόλας, τῆς Καϊνηπόλεως, τῆς Λᾶ, καὶ ἄλλων πόλεων στὴ Λακωνικὴ (π.χ. στὴ χερσονήσο τοῦ Μαλέα), πιστοποιοῦν τὸ ἀντίθετο.

6. Οἱ μεγαλύτερες: 370 - Θηβαῖοι, 240 - Αἰτωλοί, 215 - Φίλιππος Ε', 195 - Φλαμίνιος. Γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Λυκούργου (219 π.Χ.) στὰ ἀνατολικά τοῦ Πάρωνος, βλ. F. W. WALBANK, A Historical Commentary on Polybius I (Oxford 1957) 485.5 (στὸ IV 37). Φίλιππος Ε': A. JOCHMUS, JRGS 27, 1857, 10 κλπ. Τὴν ἀφήγησι τοῦ Λίβιου σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα ποὺ ὀδήγησαν στὸ Λακωνικὸ πόλεμο σχολιάζει ὁ A. AYMARD στὴν ὥραια μονογραφία Les premiers rapports de Rome et de la confédération achaienne (198 - 189 avant J.-C.), Bordeaux 1938· βλ. ἰδ. 248 - 255. Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ (Ἑλλ. 6, 5, 32) ἀναφέρει πῶς οἱ Θηβαῖοι βρῆκαν ἀτείχιστες πόλεις κατὰ τὴν πορεία τους ἀπὸ τὸν Εὐρώτα πρὸς τὸ Ἑλος καὶ τὸ Γύθειο. Συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸν ΠΛΟΥΤΑΡΧΟ, Ἀγρ. 34 (ΠΟΛΥΓΙΝΟΣ Β 9). Ἡ πληροφωρία ζητᾷ τὸν ἐλεγχον, γιὰτὶ πῶς ἦταν δυνατὸ ν' ἀφήσουν οἱ Σπαρτιάτες ἀφύλαχτη τὴν ἀκρόπολιν, καθὼς καὶ τὰ ὀρεῖα περάσματα, ποὺ ὀδηγοῦσαν στὰ μεγάλα λιμάνια - βάσεις τοῦ Γυθείου, τῆς Λᾶ καὶ τῆς Ἀσίνης;

1. Γιὰ τοὺς φρουράρχους βλ. J. ROBERT - L. ROBERT, REG 1959, XIII - XIV.

2. W. W. HOW - J. WELLS, A Commentary on Herodotus II (Oxford 1912) 233.

3. GOMME, δ.π. I, 508.

4. Γιὰ τὰ βόρεια σύνορα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὑπόλοιπὴ Λακεδαίμονα, κατὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ 370/369, ΞΕΝ. Ἑλλ. 6, 5, 24: οἱ δὲ Θηβαῖοι ἤκουον μὲν ταῦτα, ἀντελογίζοντο δὲ ὅτι δυσμεβολωτάτη μὲν ἡ Λακωνικὴ ἐλέγετο εἶναι, φρουρὰς δὲ καθεστάναι ἐνόμιζον ἐπὶ τοῖς εὐπροσδοκώτατοις. ΔΙΟΔ. XV 63, 4: τὴν τῶν Λακεδαιμονίων χώραν δυσείβολον ὄσσαν.

αί. Τὸ 456/455 ὁ Τολμίδης μὲ 4.000 ὀπλίτες παραπλέει τὰ πελοποννησιακὰ παράλια, ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν Βοιωτῶν καὶ τῶν Κυθήρων, προσορμίζεται στὴ Μεθώνη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐπιστρέφει στὶς ἀκτὲς τοῦ Λακωνικοῦ κόλπου: καὶ λακεδαιμονίων τὰ νεώρια ἐνέπρησε καὶ τῶν περιόικων Βοιᾶς ἦλε καὶ τὴν κυθηρίων νῆσον¹. Οἱ ἐπόμενες ἐχθρικές ἐνέργειες τῶν Ἀθηναίων θὰ παραλύσουν τοὺς Σπαρτιάτες, καθὼς εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ βλέπουν τὸν πόλεμο νὰ μπαίνει μέσα στὸ σπίτι τους: τὸ 424, λίγο μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Πύλου ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, ὁ Νικίας, ἀφοῦ καταλάβει καὶ τὰ Κύθηρα, μὲ ὀρμητήριο τὸ Ἔλος καὶ τὴν Ἀσίνη λεηλατεῖ ἀνενόχλητος τὰ πρὸς τὸν Λακωνικὸ κόλπο παράλια ἐπὶ ὀλόκληρες μέρες (Θουκ. 4, 54, 4· Διόδ. XII 65, 7). Κατόπιν ἐπιστρέφει στὰ Κύθηρα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ συνεχίζει τὶς ἐπιχειρήσεις του κατὰ τῆς νότιας Λακωνικῆς, φθάνοντας μέχρι καὶ τῆ συνοριακῆ Θυρέας τῆς Κυνοσουρίας.

Δύο εἶναι τὰ σημεῖα ποὺ συγκρατοῦμε ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη: ἡ σημασία τῶν Κυθήρων γιὰ τὴν τύχη τῶν παραλίων, ἐπομένως καὶ τῆς ἐνδοχώρας — ὅπως θὰ συμβεῖ στὴν περίπτωση τῆς Θυρέας — καὶ ὁ φόβος τῶν Σπαρτιατῶν μήπως ἐκτραγεῖ κάποιο ἐσωτερικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα. Ἡ ἀρχικὴ ἀντίδρασή τους εἶναι σπασμωδική καὶ τὰ μέτρα ποὺ παίρνουν λειψὰ γιὰ μιὰ τόσο μεγάλη ἔκτασι: ὥστε παρὰ τὸ εἰσθῆναι ἱππέας τετρακοσίου κατεστήσαντο καὶ τοξότας (4, 55, 2). Ὅσο γιὰ τὶς φρουρὰς ποὺ εἶχαν στείλει στὰ παραθαλάσσια μέρη ὅπου γίνονταν οἱ ἀποβάσεις τῶν Ἀθηναίων, αὐτὲς ἐπειδὴ πλήθει τε ἐλάσσους ἕκαστοι ἡγούμενοι εἶναι (4, 55, 1 - 2) φοβισμένες ὑποχώρησαν· μόνη ἐξαίρεση ἀποτελέσαν οἱ φρουρὰς τῆς Κοτύρτας καὶ τῆς Ἀφροδιτίας (4, 56, 1). Μιὰ νέα ἐπιδρομὴ τῶν Ἀθηναίων ἀναστατώνει, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 413, τὰ παράλια τῆς Λακωνικῆς· θὰ καταλήξει στὴ δημιουργία μιᾶς νέας ὀχυρωμένης βάσης τῶν Ἀθηναίων, στὸ «ἰσθμῶδες χωρίον» (τῆς Ὀνου γνάθου) ἀπέναντι ἀπὸ τὰ Κύθηρα (Θουκ. 7, 20, 3· 26, 1 - 3).

1. ΠΑΥΣ. I 27, 5. Βλ. GOMME, δ.π. I, 320: they were not held. ΘΟΥΚ. 1, 108, 5. ΔΙΟΔΩΡΟΣ XI 84. ΣΧ. ΑΙΣΧΙΝΟΥ II 75.

Τέλος, τὰ γεγονότα τῆς πρώτης φάσης τοῦ Κορινθιακοῦ πολέμου: τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 393 π.Χ., μὲ ὀρμητήριο τὴ Μῆλο, ὁ Κόνων καὶ ὁ Φαρνάβαζος καταπλέουν στὴ μεσσηνιακὴ πόλη Φεραί (Στρ. 8, 4, 4 - 5 = C 360): ἔπειτα καὶ ἄλλοι ἀποβαίνων τῆς παραθαλαττίας ἐκακούργει, ὅτι ἐδύνατο (Ξεν. Ἑλλην. 4, 8, 7 - 8)· στὴ συνέχεια, ὁ Κόνων θὰ καταλάβει τὰ Κύθηρα καὶ θὰ τοποθετήσῃ ἐκεῖ φρουρὰ καὶ διοικητὴ τὸ Νικόφημο. Γιατὶ ὅμως ὁ Κόνων ἐγκατέλειψε τὰ λακωνικὰ παράλια; Ἡ ἐξήγησις ποὺ δίνει ὁ Ξενοφῶν δὲν εἶναι ἐντελῶς πειστική: φοβούμενος δὲ τὴν τε ἀλμυρὴν τῆς χώρας. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὶς ὅχι καὶ τόσο ἀλίμενες μεσσηνιακὲς ἀκτὲς, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀριθμήσουμε τουλάχιστον 6 - 8 εὐλίμενες θέσεις τῆς νότιας Λακωνικῆς. Πιὸ πειστικὸς γίνεται ὁ ἱστορικὸς ὅταν, ἀμέσως παρακάτω, προσθέσῃ πὼς ὁ Κόνων φοβήθηκε ἐπίσης καὶ τὰ τῆς βοήθειας καὶ τὴν σπανοσιτίαν. Ποὺ σημαίνει δύο πράγματα: πρῶτο, πὼς ὑπῆρχε πιά μόνιμη καὶ καλὰ ὀργανωμένη φύλαξη τῶν παραλίων, Ταινάρου καὶ Μαλέα, sc. μιὰ σειρά ἀπὸ κύριες καὶ δευτερεύουσες φρουριακὲς ἐγκαταστάσεις, σὲ παράκτιες καὶ μεσόγαιες ἐπικαιρὲς θέσεις, μὲ μόνιμες φρουρὰς καὶ δύναμη στρατοῦ, ποὺ σὲ παρόμοιες περιστάσεις εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ στείλουν ἐπικουρικὴ βοήθεια σὲ ὅποια-δήποτε ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ὀχυρωμένες θέσεις βρισκόταν σὲ κίνδυνο. Δεύτερο, πὼς οἱ πόλεις περιελάμβαναν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τους στρατόπεδα, ποὺ ὅχι μόνον προστάτευαν τοὺς κατοίκους μέσα στὸν περίβολο σὲ περίπτωση εἰσβολῆς, ἀλλὰ, ταυτόχρονα, ἐξασφάλιζαν μιὰ ὀλόκληρη ζώνη μὲ καλλιέργειες (κυρίως σίτου καὶ δημητριακῶν) καὶ βοσκοτόπια², ποὺ ἀνῆκαν στὸ σύνολο τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος τῶν κομῶν, οἱ ὁποῖες ἀπάρτιζαν αὐτὲς τὶς πόλεις.

Συμπερασματικά, ὅλη αὕτὴ ἡ ὀργάνωσις ἐν-

2. Βλ. καὶ R. MARTIN, L'urbanisme dans la Grèce antique (Paris 1956) 192: en même temps que la ville, toute une zone de cultures et de pâturages était ainsi protégée. Γιὰ τὴν σημασίαν τῶν Gelandermauern, GARLAN, La défense du territoire, 157. ROBERT, δ.π. 600, s.v. *τείχη*. Διαφορετικὰ ἐρμηνεύει τὴν «σπανοσιτίαν» ὁ GOMME (δ.π. 508): [owing to the lack of harbours there] and of food (which was not there for foraging, in a mountainous country).

τάσσεται τόσο στα βασικά άμυντικά μέτρα πού, εύλογο είναι, πώς αποφάσισαν να πάρουν οι Σπαρτιάτες στη διάρκεια του Κορινθιακού πολέμου, για να διαφυλάξουν το νότιο παράλιο σύνορο, όσο και στη ριζική αλλαγή της στρατηγικής τους (δημιουργία καλὰ εξοπλισμένου στόλου, οργανωμένα πολεμικά λιμάνια κ.ά.).

Σ' αυτά τα νέα μέτρα και την αλλαγή¹ θα πρέπει να αναζητήσουμε και την ίδρυση φρουρίων, όπως αυτό της Τευθρώνης, στην κορυφή του ακρωτηρίου Κολοκυθιά. Εκτός από την εξαιρετική θέση πού κατέχει στο Λακωνικό, πολλά από τα χαρακτηριστικά στοιχεία του οχυρωμένου χώρου βοηθούν στην αναγνώριση της ταυτότητάς του, όπως ο τειχισμένος δρόμος πού οδηγεί στη ζωτικής σημασίας γειτονική περιοχή της πόλης 'Ασίνη· τα ίχνη των προς Β. αρχαίων κατασκευών, πού αναμφίβολα ήταν πύργοι για τον έλεγχο του περάσματος². Επίσης, το γερό προτείχισμα και τα χαμηλότερα τειχίσματα από αργολιθοδομή, αλλά και η όλη προσεγμένη δομή και άντοχή του τείχους, πού αποκλείει τη σκέψη μιᾶς βιαστικής

και εύκαιριακής κατασκευής. Τέλος, η εμφαντική περιφρούρηση του ύψιπέδου, μέσα στο όποιο περιέχεται η έκταση με τις καλλιέργειες. Όλα τα παραπάνω, είναι τυπικά στοιχεία μόνιμης οργάνωσης μιᾶς θέσης πού προορίζεται για τις άμυντικές ανάγκες της περιοχής και όχι ενός στρατοπέδου πού έγινε από έχθρική δύναμη σε ξένο έδαφος, λ.χ. ενός χάρακος³ της περιόδου του Λακωνικού πολέμου.

Η ταύτιση του Παλιόκαστρου με ένα μόνιμο σπαρτιατικό στρατόπεδο και βάση φρουρᾶς, τμήμα της αλυσίδας των παραλίων οχυρώσεων της ταιναιρίου ακτῆς, πού εξασφάλιζε τόσο το έδαφος της πόλης Τευθρώνη, όσο και την ανατολική παράκτια ζώνη, αλλά και την άμυνα του πληθυσμού, ο όποιος μπορούσε να καταφύγει σ' αυτό — χωρίς την απειλή της σιτοδείας — σε περίπτωση έχθρικής εισβολῆς (ή ακρόπολη στα Λουκάδικα, αν βέβαια ήταν μιᾶ προγενέστερη κατασκευή, όπως πιστεύουμε, δεν θα επαρκούσε για τις άμυντικές ανάγκες της πόλης), ἐνέχει πολλές πιθανότητες να εξακριβωθεί μελλοντικά.

ΛΗΔΑ ΜΟΣΧΟΥ - ΤΑΚΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

SUMMARY

TEUTHRONE—THE ANCIENT FORT

The architectural analysis of the preserved parts of the dry rubble fortification wall, belonging to the ancient fort (Paliokastro) of the perioikic polis Teuthrone, as well as the topographical examination of the surround-

ing area, indicate that the fort is connected with the basic defensive works organized by Sparta during the first phase of the Corinthian War, on purpose to protect her south maritime territory.

LEDA MOSCHOU - TAKIS MOSCHOS

1. Διαφαίνεται και από τη συνέχεια του Κορινθιακού: την άνοιξη του 375, ο Τιμόθεος, πριν υποτάξει την, επίφοβη για τη Λακωνική, Κέρκυρα (ΞΕΝ. Έλλην. 6, 2, 2· ΘΟΥΚ. 1, 33 και 36) παραπλέει τις παράλιες λακωνικές πόλεις (ΞΕΝ. Έλλην. 5, 4, 63) και κάνει μιᾶ «ἀναγνώριση» του έχθρικού χώρου. 'Ο ΔΙΟΔΩΡΟΣ (XV 36) γράφει πώς λεηλάτησε τις πόλεις. Αυτό όμως δεν ἐρμηνεύει το θυμὸ των 'Αθηναίων και τις κατηγορίες ἐναντίον του για ἔλλειψη ἐνεργητικότητας (το δεύτερο χρόνο της στρατηγίας του).

2. ΔΙΟΔ. XV 64, 1-6: τοῖς φρουροῦσι τὰς παρόδους.

3. Για τις ποικίλες σημασίες λέξεων όπως χάραξ (και «τεταγμένος ἐπὶ τοῦ χάρακος»), στρατόπεδον, παρεμβολή, vallus,-um κλπ., αλλά ως κατασκευὴς πού δημιουργήθηκαν ἀπὸ ἓνα στράτευμα ἐν κινήσει και σὲ έχθρικό έδαφος, βλ. στὸν PRITCHETT, The Greek State at War, 6.π. Για την Πύλο-Σφακτηρία, ο ίδιος, Stud. in Anc. Gr. Top. I, 18-20 και πίν. 17b-18a. Y. GARLAN, Recherches de Poliorcétique Grecque (Paris 1974) 254: χάραξ-avant mur, προτείχισμα-avant mur. APPIAN. 'Ανάβ. 1, 7-8: διπλὸς χάραξ. ΔΙΟΔ. XX 23, 1: ὡχυρωμένη πύργους ὑψηλοῖς και προτειχίσμασιν.

ROMANITAS AND THE ATHENIAN PRYTANEIS*

(I: 200 B.C. - A.D. 100)¹

With Rome's involvement in the Greek East since the end of the third century before Christ and the subsequent incorporation of that area into the Roman empire, some manifestation of *Romanitas* was unavoidable, even in Athens with which the present study is concerned, and specifically with Roman names and citizenship (*civitas*) among the Athenian prytaneis of about 200 B.C. to A.D. 100. The prytaneis have been selected for such a study because they were the governing body of Athens in the early part of the empire, as well as later when Athens enjoyed the status of a *civitas libera*². Moreover, the prytany catalogues, which preserve decrees and registers of prytaneis, are undoubtedly our most reliable *testimonia* in tracing *Romanitas* with its *civitas* in Attica, although significant gaps in the evidence do exist. However, what has survived may be considered to be a representative index of the early expansion of *Romanitas* in Attica, and the evidence will be presented in full below³. Finally, the study

has been limited to A.D. 100, because a separate one is to cover the period from A.D. 100 to 256 and because the evidence on *Romanitas* with its *civitas* in the prytany catalogues of this later period is much more extensive and diverse.

The collection of the evidence on *Romanitas* in the Athenian prytany catalogues had been begun before the appearance of Benjamin D. Meritt's and John S. Traill's *The Athenian Agora*, vol. XV, *Inscriptions: The Athenian Councillors* (1974), but the availability of this *corpus* of prytany catalogues greatly facilitated matters, as did also John S. Traill's other publication of new prytany catalogues in *Hesperia* XLVII (1978), pp. 269 - 331⁴. Moreover, the writer has already treated in full the period from 200 B.C. to A.D. 70 (and selectively beyond this year) in his unpublished dissertation *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire, 200 B.C. - A.D. 70* (1963 = 1964)⁵.

As observed at the start, the Romans' mingling in Greek affairs, very actively from about 200 B.C., was to have its imprint on Athens as well, and accordingly in a decree of Aigeis or Oineis of 184/3 B.C. the first mention of the Romans in a prytany catalogue is found, that is, in No. 180⁶, line 11 = lines 9 - 12:

upon, and it should not be construed that the writer did not make the association.

4. Hereafter is referred to as Traill, No. 00; the author gave this writer a copy of the study's proofs.

5. Yale University; see *Historia* 19 (1970) 562, note 10, for a comment on its contents and scope. The dissertation is cited below as EK No. 000.

6. This number (and others similar below) refers to *Agora XV* by B. D. Meritt and J. S. Traill (above).

* The study was awarded a grant by the Central Connecticut State University College Foundation (December 1981), and the writer's appreciation is expressed here, too.

1. For some recent accounts of "Roman" Athens, see D. J. Geagan, "Roman Athens: Some Aspects of Life and Culture", *ANRW* II (7.1), 1979, 373 - 389, and J. H. Oliver, "From *Gennetai* to *Curiales*" (*Hesp.* 49, 1980, 43 - 55 [= 30 - 56]) and "Civic Status in Roman Athens: Cicero, *Pro Balbo* 12.30" (*GRBS* 22, 1981, 83 - 88); see also Oliver's comment in *Hesp.* 11 (1942) 29 - 30 (30: "the prytany lists [in tracing the Roman *civitas*] are by far the most reliable index").

2. See the writer's comment in 'Αρχ. Δελτίον 26 (1971 = 1972) 307, under K11.

3. However, not every point will be commented

[ἐθυσαν/ δὲ καὶ τ]εῖ Μητρὶ τῶν θε[ῶν καὶ
 ----- ca. 25 ----- καὶ/ τῶι
 δῆμῳ]· τῶι 'Ρωμαί[ων ὑπὲρ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ
 δήμου καὶ τῶν συμ[μάχων]. This special men-
 tion of the δῆμος 'Ρωμαίων in the prytany
 decree clearly shows the Athenians' acceptan-
 ce of the Romans by the middle of the se-
 cond decade of the second century before
 Christ, but this acceptance may have been
 only informal and probably salutary for the
 Romans' assumed role as protectors of the
 Greeks and Athens in general. That is, we
 may not recognize here the existence of a
 formal alliance or treaty of friendship be-
 tween Rome and Athens at such an early
 date¹, for in the decree honoring Kalliphanes
 Phylasios who fought at Pydna in 168 B.C.,
 or at least was present there, the Romans
 distinctly are not called σύμμαχοι (cf. lines
 14 and 18)². A [συμ]μαχία is mentioned in
 IG II² 1224, lines 9 - 10, of about 166 B.C.,
 but it is not certain how this συμμαχία is to
 be understood in that document which may
 date instead from about 112 B.C.³ There is
 also IG II² 907 of about 170 or 150 B.C. which
 makes no mention of a συμμαχία. In this
 last decree Λεύκιος 'Ορ[τήσιος? . . .⁶⁻⁷ . . .] 'Ρω-
 μ[αί]ος was granted προξενία and οἰκία
 ἐγκτησις⁴.

1. Zonaras (8, 19 = Dio Cassius, XII) places a
 φιλία between the Romans and the Athenians in the
 context of the year 228 B.C., and it is also mentioned
 the Romans' participation in the citizenship and My-
 steries of the Athenians. Cf. also Pausanias, I, xxix,
 14; and Polybius, XVI, 25, 6, for the Athenians' φι-
 λανθρωπία toward the Romans. However, a φιλία and
 συμμαχία must have been made only after 168 B.C.,
 and the reader is referred here to F. W. Walbank's
 review in *JHS* 89 (1969) 180.

2. *SEG* 25 (1971) 44, No. 118.

3. (G)aios (L)ailios of line 13 could be identical
 with Gaius Laelius in R. K. Sherk, *Roman Documents
 from the Greek East, etc.* (1969) 80, No. 14, lines 22 and
 23, of 112 B.C. G. Lailios of IG II² 1224 was inadver-
 tently omitted from the writer's dissertation (above),
 but he should be No. 4a if he dates from about 166
 B.C.

4. See *SEG* 24 (1969) 47, No. 138. For the reading

At about 155 B.C., there is attested in No.
 226, line 51, the prytanis Γάιος⁵ ('Α(ζ)ηνιεύς),
 but the name Γάιος may not be the Roman
 Gaius, since it may derive from γάιος or γαιός⁶.
 In other words, the occurrence of the name
 Γάιος, without some sure Roman name, is to
 be considered probably as being of Greek de-
 rivation. The same is true of the name Λεύκιος
 which is attested in a catalogue of Aiantis of
 shortly before 60 B.C. (No. 267, line 2: Λεύ-
 κ[ι]ος Νικ[-----]), for it occurs much earlier
 in both Samos and Athens, as already indi-
 cated in the writer's dissertation⁷. However,
 in the same catalogue of No. 267, there is a
 clear manifestation of some sort of *Romanitas*,
 since a prytanis is named Marcus [line 11:
 Μάρκ[ο]ς Πιλ[ου]τάρχ[ου] (Φαληρεύς)]. Markos'
 father bears a Greek name, but it is significant

'Ορ[τήσιον], see J. Pečírka, *The Formula for the Grant
 of Enktesis in Attic Inscriptions* (1966) 119 [=118 - 120];
 119 - 120: discussion of Roman's identity and date of
 decree. EK No. 3.

5. Or perhaps more correctly Γαῖος. The photo-
 graph in *Hesp.* 9 (1940) 125, No. 25, is not very clear
 (miniature letters), but the name seems to read
 ΓΑΙΟΣ. In any case, the name Γαῖος may be the
 masculine of Γαῖα, suggesting that at times it is Greek
 rather than Roman (Caius or Gaius). A base τιτ- (τίνω)
 could have produced a name Τίτος (with no Roman
 connection=Titus), while the name Τίβειος (*IG* II²
 2937, line 7, and 2940, line 8 [s. IV a.]), could be
 interpreted as Roman (Tiberius) when lacking the
 ending -ιος. Cf. also Τίτων in No. 14, line 19 (367/6
 B.C.), and 'Ρουφᾶς in *SEG* 21 (1965) 325, No. 1065
 (ex. s. IV a.).

6. See in Liddell-Scott-Jones *Greek-English Lexicon*,
 s.v.

7. P. 244, under No. 7 (the first time the name Leu-
 kios appears in an Attic document is in *Hesp.* 10, 1941,
 288, No. 78, line 33: [Λευ]κίος, of 403/2 B.C.). According
 to Plutarch (*Camillus*, xxii, 3), Aristotle identified
 Marcus Camillus, Rome's savior in 390 B.C., as
 Leukios, and this may indicate that the Greeks had
 associated the Roman Lucius with an already existing
 Greek name (Leukios). In *IG* II² 363 = *SEG* 12 (1955)
 27, No. 89, of 324/3 B.C., Λευ[κί]ος and Λευ[κί]ος
 may be read in lines 2 and 13 - 14 respectively (cf.
 'Αρχ. 'Εφημ. 1968, 194, No. 25, and 214: *Miscellanea*);
 there are also the names Leukon and Seleukos that
 could be restored there.

that the son was given a Roman (or Italian) name, for whatever reason(s) ¹.

With the middle of the first century before Christ, Roman ² names appear regularly in the prytany catalogues, but this nomenclature includes also such names as Γάιος and Λεύκιος which have been discussed above, as well as Αὔλος which may derive from αὐλός rather than from the Roman Aulus, that is, in instances with no certain Roman name. In addition there is the name Μάνιος [below, (III), No. 1], but it is uncertain whether it should be considered as deriving from a Greek root ³. On the other hand, the appearance of the names Αὔλος and Γάιος and the frequency of the name Λεύκιος in this period may indicate Roman influence, even if their origin is Greek, with Λεύκιος occurring much earlier than the coming of the Romans. At all events, where appropriate, a caveat has been appended to these names in the categories below.

(I) *PRAENOMEN*, without Patronymic:

1. Γάιος ⁴ (Ἀ[ζ]ηνιεύς) of Hippothontis, No. 226, line 51, of about 155 B.C. (the name may be Greek; see above). EK No. 5a (Add.).

1. Perhaps through some association with Delos or Italy.

2. By this time the Italians had received the *civitas* and Roman is preferred to Italian in the discussion of *Romanitas*.

3. For example, a masculine form of μανία, or perhaps from such a root as μάνης (below). There is also the name Μήνιος (No. 243, line 71, which could also be written as Μάνιος. Cf. also IG II² 2940, line 4: Μάνης (s. IV a.), and No. 64, line 4, where possibly [Μ]ανίας may be read in place of [Φ]ανίας (init. s. III a.). Cf. further Μάης (IG II² 2940, line 6, s. IV a.; the date is the same as that of IG II² 2937, above).

4. Or Γαῖος. The name may be Greek rather than Roman (see above). The name Νούτιος (cf. T. Cl. Nouios ex Oiου=EK No. 541; AJPh 100, 1979, 279-287=Bull. Épigr. 1980, 394, No. 207) has been recognized as having an Italian origin (cf. *Historia* 19, 1970, 563), but it must be Greek. It occurs in a casualty list of 146 B.C. (Epidaurus: IG IV² 1, No. 28, line 104) and in IG II² 2325, Col. VIII, line 184 (med. s. II a.). Cf. Noilla Kampane in IG II² 8953=EK No.

2. Λεύ[κιο]ς (Ἀ[ζ]ηνιεύς) of Hippothontis, No. 280, line 6, of about 50 - 40 B.C. (this is probably the Greek name; see above). See (IV), No. 2, below.

3. Αὔλος (Παλληνεύς) of Antiochis, No. 309, line 58, of ca. post a. 48/9 p. (=writer). The prytanis is probably identifiable with the ephebe Αὔλος Βάσσου Παλ. ⁵ of IG II² 1967, line 9 (his brother in line 11), of A.D. 36/7. In No. 309, line 42, there is a Nikias (Palleneus) who may be identifiable with Nikias son of Antigon(os) Palleneus of IG II² 2292, lines 31 - 32, of A.D. 36/7. Aktios (Palleneus) of No. 309, line 41, may be found in IG II² 1945, line 83, of A.D. 45/6. Thus, there is good indication that No. 309 dates from about the middle of the first century after Christ.

- 3a. Δέκμος, ἐστιοῦχος ⁶, of Antiochis, No. 309, line 33 (ca. post a. 48/9 p.; see No. 3 above).

(II) *PRAENOMEN*, Greek Patronymic:

1. Λεύκ[ιο]ς Νικ[-----] of Aiantis, No. 267, line 2, of shortly before 60 B.C. (above). EK No. 207.
2. Μᾶρκ[ο]ς Πλ[ου]τάρχ[ου] (Φαληρεύς) of Aiantis, No. 267, line 11 (above, No. 1 [date]). EK No. 208.
3. Γάιος Ἀμφι[δ]ήμου (Ἀζηνιεύς) of Hippothontis, Traill, No. 17, line 15 (med. s. I a., aut paullo ante). For the origin of the name Gaios, see above.
4. Π[όπλι]ος? Ἀντιόχου (Φλυεύς) of Ptole-

1 (s. III/II a.) and SEG 24 (1969) 258, No. 924: Νότου (ca. med. s. III a.). See also the name Kasios=Kas(s)ianos in ΕΛΛΗΝΙΚΑ 29 (1976) 254-255. The first time a name in -ianos to appear in the prytany catalogues is in No. 312, lines 5-6, of A. D. 108/9 (this writer in AAA 7, 1974, 392).

5. EK No. 525.

6. For the ἐστιοῦχοι, see J. S. Traill, *Hesp.* 47 (1978) 299, No. 23, under Lines 4-8.

7. The name Leukios is probably of Greek origin here (above). The number of dashes within the brackets varies in each name.

mais, No. 303, line 9 (*ca.* A.D. 45/6 = writer)¹. EK No. 495.

(III) *PRAENOMEN*, Roman Patronymic:

1. [Μ]άνιος ([Μ]ανίου of Leontis, No. 272, line 2, of about 50 B.C. (the name's root could be Greek; above). EK No. 223a (Add.).
2. Λεύ[κ]ιος Μάρκου ('Α[ζ]ηνιεύ[ς]) of Hippothontis, No. 280, line 2, of about 50 - 40 B.C. Here the name Leukios must be Roman (see above).
3. Αἰλ[ος] Γαίου (Φλυεύς) of Ptolemais, Traill, No. 20, line 35, of about 30 B.C. For these names, see above.
4. Σέξτος (Σέξτου) (Παιανιεύς) of Pandionis, No. 293, line 33, of after 20/19 B.C. (=writer). EK No. 361.
5. Λεύκιος (Λευκίου) ([Κηφισι]εύς)² of Erechtheis, No. 286, line 9, of *ca. init.* *s. I p.* = writer. EK No. 323.
6. Κ[ό]ιντος (Κ[ο]ίντου) (Κυδαθηναϊεύς)³ of Pandionis, No. 318, line 27, of *ca. a.* 45/6 *p.* (this writer)⁴.

(IV) *PRAENOMEN*, Lost Patronymic (rather than a nomen or cognomen):

1. Σέξκτ[ος] - - - - - ([ῥαμνού]σιος) of Aiantis, No. 273, line 45, of about 50 B.C. EK No. 214.
2. Λεύκιος [- - -] ('Αζηνιεύς) of Hippothontis, No. 278, line 40 (*med. s. I a.*). For the name Leukios, see comment

1. The prytaneis Antiochos and Epiktetos (Phlyeis) of No. 303, lines 12 - 13, are found in *IG II*² 1945, lines 42 - 43, of A.D. 45/6. This indicates that No. 303 must date from about that year.

2. The name Leukios may be of Greek origin (above).

3. Previously the prytanis' name had been read as Κῆντος (Κήντου).

4. Cf. *IG II*² 1733, line 6: [. . . 5 . . . Κ]οίντου Κυδαθηναϊεύς, ἐπιμελητῆς δικαστηρίων, of about A.D. 45/6 (=this writer); EK No. 487. See *IG II*² 1945, line 19: [- - -] Κοίντου (Κυδαθηναϊεύς) = EK No. 539, of A.D. 45/6.

above. EK No. 286. See (I), No. 2, and No. 4 below.

3. Αἰλ[ος] - - - - - ('Ελε[υσίνιος]) of Hippothontis, Traill, No. 17, line 31 (*med. s. I a., aut paullo ante*). For the name Aulos, see comment above.
4. Λεύκιος [- - - - -] ('Α[ζ]ηνιεύ[ς]) of Hippothontis, No. 280, line 19, of about 50 - 40 B.C. See No. 2 above.
5. Πόπλ[ιος] [- - - - -] (Μελιτε[ύς]) of Kekropis, No. 288, line 28, of about 30/29 B.C. EK No. 355.
6. Λεύκιος [- - -] (Μελιτε[ύς]) of Kekropis, Traill, No. 22 = Nos. 290 + 292b, line 83, of about 21/20 B.C. See No. 2 above.
7. Πόπλ[ιος] (=writer) - - - - - of Erechtheis, No. 299, line 17 (*fin. s. I a.*).
8. Γάιος [- - - -] (Βησαιεύ[ς]) of Antiochis, No. 308, line 10 (*s. I p.*⁵). For the name Gaios, see comment above.
9. Πόπλιος [- - -] ('Ανγελ[ῆ]θεν)⁶ of Pandionis, No. 318, line 35, of about A.D. 45/6 (=writer)⁷.

(V) *PRAENOMEN* — *NOMEN*:

1. Μάνιος Βράκκιος (Χολλε[ίδης]) of Leontis, No. 272, line 14, of about 50 B.C. EK No. 241.
2. Μάρκος Κορνήλιος (Φαλη[ρεύς]) of Aiantis, No. 273, line 53, of about 50 B.C. EK No. 237.
3. [Πό]πλιος (=writer)⁸ Ουίβιος ([Παμ-

5. In line 8 of No. 308, the prytanis is Antigon(os) of the deme Besa. The name reappears in No. 321, line 25, of about A.D. 121/2 (=this writer), and in *IG II*² 2893, line 13, of A.D. 92/3 (see the writer's comment in *ΕΛΛΗΝΙΚΑ* 29, 1976, 262). It may be that one of these two Antigonoi is identifiable with the prytanis of No. 308, in which case No. 308 will date from A.D. 90 - 125.

6. The name Poplios in Angele is found in *IG II*² 1996, line 40, of A.D. 91/2 (*ΕΛΛΗΝΙΚΑ* 29, 1976, 262), Traill, No. 29, Col. II, line 5, of apparently A.D. 148/9, and *IG II*² 7212, line 2 (*s. I p.*; but it could be later).

7. For the date, see above, under (III), No. 6.

8. The reading of the *praenomen* [Πό]πλιος is desirable here, and only the right upper tip of the pi is visible; see photograph in *Hesp.* 33 (1964), Pl. 36, No. 59.

βωτάδης]) of Erechtheis, No. 285, line 7, of about 40 - 30 B.C.

4. Γναῖος Κόρτιος (Παιανιεύς) of Pandionis, No. 293, line 30, of after 20/19 B.C. =writer. EK No. 356.
5. Πόπλιος Τουτώριος (Φυλ[άσιος]) of Oineis, Traill, No. 21, line 19, of *fin. s. I a.* = writer.
6. [Γά]ιος Ὀαλέριος ([Λακιά]δης) of Oineis, Traill, No. 21, line 26 (see No. 5 above).
7. Λεύκιος Μάνιος (Θριάσιος)¹ of Oineis, Traill, No. 21, line 34 (see No. 5 above).
8. [Λεύ?]κιος (=writer) Ῥόβριος of Leontis, No. 307, line 14 (*fin. s. I a.*, *videtur* = writer). EK No. 489.
9. [Αῦ]λος Στάτ[ιος] of Leontis, No. 317, line 3 (*fin. s. I a.*, *videtur* = writer).
10. Πόπλιος Κλώδιος Φηγούσιος of Erechtheis, No. 286, line 28, of *ca. init. s. I p.* = writer. EK No. 332.
11. Μᾶρ[κ]ος Κλώδιος (Ἀναγυράσιος) of Erechtheis, No. 286, line 51 (see No. 10 above). EK No. 318.

(VI) LOST *PRAENOMEN* — *NOMEN*:

1. [...] [Π]οπ[λ]ί[κ]ιος ([Παμβωτάδης]) of Erechtheis, No. 285, line 8, of about 40 - 30 B.C.
2. [...] [Σ]ερου[κ]ίος ([Παμβωτάδης]) of Erechtheis, No. 285, line 9, of about 40 - 30 B.C.
3. [...] [Οὔ]αλέριος of Erechtheis, No. 299, line 2 (*fin. s. I a.*).
4. [...] [Ἰο]υέντ[ιος] of Erechtheis, No. 299, line 12 (*fin. s. I a.*).
5. [*ca.* 5-]ος Ὀστίλιος of Leontis, No. 307, line 11 (*fin. s. I a.*, *videtur* = writer). EK No. 488.

(VII) *PRAENOMEN* — *PRAENOMEN*:

1. [Γά]ιος Δέ[κ]μο[ς] of Leontis, No. 317, line 4 (*fin. s. I a.*, *videtur* = writer).

1. For the names Leukios and Manios which could be Greek in origin, see above.

2. Traill: Ἐλέ[νου?].

(VIIIa) *PRAENOMEN*? — GREEK NAME:

1. Λεύκιος Ἐράτων [rather than Ἐράτων(ος)] (Ἀζηνιεύς) of Hippothontis, No. 278, line 31 (*med. s. I a.*). EK No. 288.
2. Γναῖος Ποθεῖνος (Μελιτεύς) of Kekropis, Traill, No. 22 = Nos. 290 + 292b, lines 32 - 33, of about 21/20 B.C. EK No. 352.
3. Λεύκιος Ἐλε[νος?] = writer)² (Μελιτεύς) of Kekropis, Traill, No. 22 = Nos. 290 + 292b, line 91, of about 21/20 B.C. EK No. 353.
4. Κόιντος Σωσιγένης (Παιανιεύς) of Pandionis, No. 293, line 44, of after 20/19 B.C. = writer. EK No. 357.
5. Γάιος Σπ[ί]νθαρος (Φυλ[άσιος]) of Oineis, Traill, No. 21, line 23, of *fin. s. I a.* = writer.
6. Πόπλιος Ἀνδρόμαχος (Θριάσιος) of Oineis, Traill, No. 21, line 31 (see No. 5 above).

(VIIIa) *PRAENOMEN*? — GREEK NAME:

1. [- - - - -]σθένης (Ἀζηνιεύς) of Hippothontis, Traill, No. 17, lines 18 (*med. s. I a.*, *aut paullo ante*).
- 1a. [...^{ca. 7}...]ης (undoubtedly Greek) ([Ξυπετα]ίων) of Kekropis, No. 288, line 14, of about 30/29 B.C.
2. [- - - - -]δης of Erechtheis, No. 299, line 9 (*fin. s. I a.*).

(IX) *PRAENOMEN* — ROMAN *COGNOMEN*:

1. [Λ]εύκιος Μόνδος (Ἀ[ζ]ηνιεύ[ς]) of Hippothontis, No. 280, line 10, of about 50 - 40 B.C.
2. Τίτος Ῥοῦφος ([Κηφισι]εύς) of Erechtheis, No. 286, line 26, of *ca. init. s. I p.* = writer. EK No. 326.

(X) *PRAENOMEN* — *NOMEN* — *COGNOMEN*:

1. Μᾶρκος Ὀρβιος Ἐρμοκράτης (Στειριεύς)³ of Pandionis, No. 293, line 55, of after 20/19 B.C. = writer. The first *civis* with

3. EK No. 364. The *nomen* Orbuius is attested in Delos; see J. Hatzfeld, "Les Italiens résidant à Délos", *BCH* 36 (1912) 61 - 62, Nos. 1 - 4, and 209, No. 21.

tria nomina. His *nomen* is non-imperial.

- 1a. Μᾶρκος Φόλβιος[ς- - -]ος) [Β]ησαιεύς, ταμίας πρυτάνεων, No. 301, lines 2: [Μᾶρκον Φόλβιον- - - -]ον), 4 - 5: Μᾶρκον Φόλβιο[ν/- - - - -ον) Βησαιέα], 13: [Μᾶρκον Φόλβιον- - - - -ον) Βησαι]έα, and 16: [Μᾶρκον Φόλβιον- - - - -ον) Β]ησαιέα (*fin. s. I p.*, *aut fortasse init. s. II p.* = writer)¹. Tribe of Antiochis.

(XI) *NOMEN?* — *COGNOMEN?*:

1. Νεμέριος Φί[λω]ν[- -] (Φλυεύς) of Ptolemais, No. 303, line 17 (*ca. A.D. 45/6* = writer)². Instead of a *civis*, the name may be read as a *praenomen* and patronymic. EK No. 494.

(XII) *COGNOMEN* — *NOMEN*:

1. [- - -]ν Αἴλιος of Erechtheis, No. 299, line 5 (*fin. s. I a.*). Other examples with the *cognomen* reversed can be cited³.

(XIIa) POSSIBLE *CIVIS* (as suggested by the inscription's arrangement):

- 1a. [- -] 'Ηρακλε[ίδης- - -] ('Α[χαρνεύς]) of Oineis, No. 302, line 4 (*ca. a. Chr. n.*).

(XIII) *COGNOMEN*:

1. Πωλλίων [- - -] ([Κηφισι]εύς) of Erechtheis, No. 286, line 8, of *ca. init. s. I p.* = writer. EK No. 325.

(XIIIa) *COGNOMEN* (from Italy?)⁴:

- 1a. Πάτρων (Φαληρεύς) of Aiantis, No. 127, line 33, of 223/2 B.C.
1b. Πάτρων ([Ἀλωπεκεύς]) of Antiochis, No. 240, line 90, of 140/39 B.C.

1. The *tamias* may have been also *prytanis*.

3. For the date, see above, under (II), No. 4.

3. Cf., for example, Lamia Biboullia of IG II² 7441, and Dio Cassius, XXX, 5, 1. EK No. 1361: Kallikles Ailios.

4. These names are included here for completeness' sake. The name Patron is attested as early as Alexander (cf. Q. Curtius, *Hist. of Alexander*, V, xi, 1 - 12, and xii, 4 and 7).

- 1bb. Πάτρων Σφήττ[ιος], ὑπογραμματεύς, Traill, No. 19 + No. 284, line 7, of about 25 - 21 B.C. = writer.

- 1c. Μίλων Σελεύκου (Παιανιεύς)⁵ of Pandionis, No. 293, line 31, of after 20/19 B.C. = writer. EK No. 359].

- 1d. Πάτρων (Πάτρωνος) (Θριάσιος) of Oineis, Traill, No. 21, line 35, of *fin. s. I a.* = writer.

(XIV) ROMAN PATRONYMIC (—*PRAE-NOMEN*), Greek Name of Prytanis:

- 1a. Αἶλος⁶ Φ[λυ?]εύς, father of the ἀντιγράφος Kleomachos, Traill, No. 19 + No. 284, line 6, of about 25 - 21 B.C. = writer.

1. Λεύκιος (Παιανιεύς)⁷ of Pandionis, father of Protogenes, No. 293, line 42, of after 20/19 B.C. = writer. EK No. 358.

2. Κόιντος ([Λακιά]δης) of Oineis, father of (Dem)etrios, Traill, No. 21, line 25, of *fin. s. I a.* = writer.

3. Πόπλιος ([Εὐω]νυμεύς) of Erechtheis, father of (Apoll)onios, No. 286, line 4, of *ca. init. s. I p.* = writer. EK No. 320.

4. Λεύκιος ([Κηφισι]εύς) of Erechtheis, father of Aphrodisios, No. 286, line 19 (see No. 3 above). For the name Leukios, see comment above. EK No. 322.

5. Πόπλιος (Λαμπτρεύς) of Erechtheis, father of Demetrios, No. 286, line 40 (see No. 3 above). EK No. 327.

6. Λεύκιος (Φλυεύς) of Ptolemais, father of Phi(li)stos, No. 303, line 6 (*ca. A.D. 45/6* = writer). For the name Leukios, see under No. 4 above. EK No. 493.

7. Αἶλος (Κυδαθηναίε[ύς]) of Pandionis, father of Pamphilos, No. 318, line 26 (*ca. A.D. 45/6* = writer). For the name Aulos, see comment above.

5. Cf. T. Annus Milo, even though the *cognomen*'s origin is Greek. Another name from Italy, although Greek, is Tarant(e)inos (Nos. 151, line 23 [*ca. a. 200 a.*], and 266, line 3 [*a. 64/3 a.?*]).

6. Aulos is not a *prytanis*. This name may be possibly Greek (see above).

7. The name Leukios has a Greek origin (see above).

(XV) ROMAN PATRONYMIC (=PRAE-NOMEN), Roman Name of Prytanis:

1. ([M]άνιος)¹ of Leontis, father of (M)anios [above, (III) *Praenomen*, No. 1], No. 272, line 2, of about 50 B.C. EK No. 223b (Add.).
2. Μᾶρκος (Ἀ[ζ]ηνιεύς) of Hippothontis, father of Leu(ki)os [above, (III) *Praenomen*, No. 2], No. 280, line 2, of about 50 - 40 B.C.
3. Γάιος (Φλυεύς) of Prolemais, father of Aulos [above, (III) *Praenomen*, No. 3], Traill, No. 20, line 35, of about 30 B.C. The name Gaios may be Greek (see above)².
4. (Σέξτος) (Παιανιεύς) of Pandionis, father of Sextos [above, (III) *Praenomen*, No. 4], No. 293, line 33, of after 20/19 B.C. =writer. EK No. 360.
5. (Λεύκιος)³ ([Κηφισι]εύς) of Erechtheis, father of Leukios [above, (III) *Praenomen*, No. 5], No. 286, line 9, of *ca. init. s. I p.* =writer. EK No. 322.
6. (Κ[ό]ντος) (=writer) (Κυδαθηναίεύς) of Pandionis, father of K(o)intos [above, (III) *Praenomen*, No. 6], No. 318, line 27, of *ca. a. 45/6 p.* (=writer).

(XVI) ROMAN PATRONYMIC (=PRAE-NOMEN), Uncertain Name of Prytanis:

- 1a. Μάν[ι]ος⁴, father of (..)os, an officer, Traill, No. 19 + No. 284, line 1, of about 25 - 21 B.C. =writer. EK No. 333a. (Add.).
1. Μᾶρκος ([Μελιτεύς]) of Kekropis, father of (----)os, Traill, No. 22 = Nos. 290 + 292b, lines 40 - 41, of about 21/20 B.C. EK No. 351.

1. The name Manios may be possibly Greek (see above).

2. The same may be true of Aulos (see above).

3. For this name being probably Greek, see above.

4. Not a prytanis. His name may be Greek (see above).

(XVIa) PATRONYMIC (from Italy?):

- 1a. (Πάτρων) (Θριάσιος)⁵ of Oineis, father of Patron [above, (XIIIa) *Cognomen*, No. 1d], Traill, No. 21, line 35, of *fin. s. I a.* =writer.

The statistical distributions of the above⁶ follow these patterns.

Roman names according to tribe:

1. Erechtheis: 12 prytaneis + 4 patronymics = 16 names.
2. Hippothontis: 9 prytaneis + 1 patronymic = 10
3. Pandionis: 6 prytaneis + 4 patronymics = 10
4. Leontis: 6 prytaneis + 1 patronymic = 7
5. Oineis: 5 prytaneis + 1 patronymic = 6
6. Ptolemais: 3 prytaneis + 2 patronymics + 1 patronymic of *antigraphheus* = 6
7. Kekropis: 4 prytaneis + 1 patronymic = 5
8. Aiantis: 4 prytaneis
9. Antiochis: 2 prytaneis + 1 *hestiouchos* + 1 *tamias* = 4
10. Without deme or tribe: 1 patronymic (of officer)

TOTAL: 69 names (51 prytaneis + 14 patronymics of prytaneis + 2 patronymics of the *antigraphheus* and officer + 2 non-prytaneis [*hestiouchos*, *tamias*]).

Roman names according to deme:

1. Azenia: 9 names (6 *praenomen* + 1 *praenomen*-Greek name + 1 *praenomen*-Roman *cognomen* + 1 patronymic)⁷.
2. Phlya: 6 names (2 *praenomen* + 1 *praenomen*-nomen + 3 patronymics (1 father of *antigraphheus*)).
3. Kephisia: 5 names (1 *praenomen* + 1 *praenomen* Roman *cognomen* + 1 *cognomen* + 2 patronymics).

5. For the name Patron, see under (XIIIa) above.

6. The subclassifications (VIIIa), (XIIa), (XIIIa) and (XVIa) are excluded.

7. *Praenomen* is not expanded to *praenomina*. It is cited here as classified above.

4. Melite: 5 names (2 *praenomen* + 2 *praenomen*-Greek name + 1 patronymic).
5. Paiania: 5 names (1 *praenomen* + 1 *praenomen*-nomen + 1 *praenomen*-Greek name + 2 patronymics).
6. Kydathenaion: 3 names (1 *praenomen* + 2 patronymics).
7. Pambotadai: 3 names (3 [2 lost] *praenomen*-nomen).
8. Besa: 2 names (1 *praenomen* + 1 *praenomen*-nomen-cognomen-patronymic-demonic [tamias]).
9. Lakkiadai: 2 names (1 *praenomen*-nomen + 1 patronymic).
10. Phalerum: 2 names (1 *praenomen* + 1 *praenomen*-nomen).
11. Phyla: 2 names (1 *praenomen*-nomen + 1 *praenomen*-Greek name).
12. Thria: 2 names (1 *praenomen*-nomen + 1 *praenomen*-Greek name).
13. Anagyrous: 1 name (*praenomen*-nomen).
14. Angele: 1 name (*praenomen*).
15. Cholleidai: 1 name (*praenomen*-nomen).
16. Eleusis: 1 name (*praenomen*).
17. Euonymon: 1 name (patronymic).
18. Lamptrai: 1 name (patronymic).
19. Pallene: 1 name (*praenomen*).
20. Phegous: 1 name (*praenomen*-nomen-demonic).
21. Rhamnous: 1 name (*praenomen*).
22. Steiria: 1 name (*praenomen*-nomen-Greek cognomen).

TOTAL: 56 names [41 prytaneis + 14 patronymics (1 of *antigrapheus*' father) + 1 *tamias*].

To the above total of fifty-six names must be added the twelve names by tribe (below) and the patronymic of the category "without a deme or tribe" (above). This will produce the total of sixty-nine names given above under the subtitle of "Roman names according to tribe".

Roman names according to tribe (of unknown deme):

1. Leontis: 6 names (1 *praenomen* + 3 *praeno-*

men (1 lost)-nomen + 1 *praenomen*-*praenomen* + 1 patronymic).

2. Erechtheis: 4 names (1 *praenomen* + 2 *praenomen* (lost)-nomen + 1 cognomen (only last letter [v] preserved)-nomen).
3. Aiantis: 1 name (*praenomen*).
4. Antiochis: 1 name (*praenomen* [hestiouchos]).

The *cives* are distributed as follows:

(a) by tribe (of known deme and tribe):

1. Erechtheis: 9 *cives* (1 *praenomen* + cognomen)
2. Leontis: 5 *cives* (1 *praenomen* + *praenomen*)
3. Oineis: 5 *cives* (2 *praenomen* + Greek name)
4. Pandionis: 3 *cives* (1 *praenomen* + Greek name)
5. Hippothontis: 2 *cives* (1 *praenomen* + cognomen; 1 *praenomen* + Greek name)
6. Kekropis: 2 *cives* (2 *praenomen* + Greek name)
7. Aiantis: 1 *civis*
8. Antiochis: 1 *civis*
9. Ptolemais: 1 *civis*(?)¹

TOTAL: 29 possible *cives*-6 *Praenomen* + Greek name = 23 *cives*. It is not certain whether those who bore a *praenomen* + Greek name should be considered as *cives*, particularly in this early period. It may be simply a case of bearing two names in the tradition of «ὁ καί».

(b) by deme alone:

1. Pambotadai: 3 *cives* (*praenomen*-nomen)
2. Azenia: 2 *cives* (*praenomen*-Roman cognomen, *praenomen*-Greek name) = 1²
3. Melite: 2 *cives* (*praenomen*-Greek name) = 0
4. Paiania: 2 *cives* (*praenomen*-nomen, *praenomen*-Greek name) = 1

1. It is not possible to establish the correct sequence of the name, but perhaps it should be read as "name-patronymic" rather than as *nomen-cognomen*.

2. The =1 signifies that the category "Roman-Greek" has cancelled itself out (Roman name cancelling out the Greek and vice versa).

5. Phyla: 2 *cives* (*praenomen-nomen*, *praenomen-Greek name*) = 1
6. Thria: 2 *cives* (*praenomen-nomen*, *praenomen-Greek name*) = 1
7. Anagyrous: 1 *civis* (*praenomen-nomen*)
8. Besa: 1 *civis* (*praenomen-nomen-cognomen-patronymic-demotic* [*tamias*])
9. Cholleidai: 1 *civis* (*praenomen-nomen*)
10. Kephisia: 1 *civis* (*praenomen-Roman cognomen*)
11. Lakkiadai: 1 *civis* (*praenomen-nomen*)
12. Phalerum: 1 *civis* (*praenomen-nomen*)
13. Phegous: 1 *civis* (*praenomen-nomen-demotic*)
14. Phlya: 1 *civis* (*nomen-cognomen?*)(?)
15. Steiria: 1 *civis* (*praenomen-nomen-Greek cognomen*)

TOTAL: 22 possible *cives*-6 *praenomen* + Greek name = 16 *cives*.

(c) by tribe (of unknown deme):

1. Leontis: 4 *cives* (*praenomen-praenomen*, 2 *praenomen-nomen*, *praenomen* (lost)-*nomen*)
2. Erechtheis: 3 *cives* (2 *praenomen* (lost)-*nomen*, *cognomen-nomen* [only the last letter of the *cognomen* is preserved])

TOTAL: 7 *cives* + 16 *cives* by deme (above) = 23 *cives*.

The *nomina* borne by the *cives* are these:

1. Clodius (*bis*), under (V) above, Nos. 10 and 11.
2. Valerius (*bis*), under (V) and (VI) above, Nos. 6 and 3.

Once each:

1. Aelius, under (XII) above, No. 1.
2. Braccius, under (V) above, No. 1.
3. Cornelius, under (V) above, No. 2.
4. Curtius, under (V) above, No. 4.
5. Fulvius, under (X) above, No. 1a.
6. Hostilius, under (VI) above, No. 5.
7. Juventius, under (VI) above, No. 4.
8. Manius, under (V) above, No. 7.
9. Numerius, under (XI) above, No. 1¹.

10. Orbius, under (X) above, No. 1.
11. Publicius, under (VI) above, No. 1.
12. Rubrius, under (V) above, No. 8.
13. Servius, under (VI) above, No. 2.
14. Staius, under (V) above, No. 9.
15. Tutorius, under (V) above, No. 5.
16. Vibius, under (V) above, No. 3.

The Roman *praenomina* attested in this period are:

1. Leukios (=Lucius): 13 times*
 1. Aulus: 5 times*
2. Poplios = Publius: 7 times
 2. Caius: 5 times*
3. Aulos (=Aulus): 5 times*
 3. Cnaeus: 1 time
4. Gaios (=Caius): 5 times*
 4. Decimus: 1 time
5. Kointos = Quintus: 4 times
 5. Lucius: 13 times*
6. Manios = Manius: 3 times*
 6. Manius: 3 times*
7. Markos = Marcus: 3 times
 7. Marcus: 3 times
8. Sextos = Sextus: 3 times
 8. Publius: 7 times
9. Gnaios = Cnaeus: 1 time
 9. Quintus: 4 times
10. Dekmos = Decimus: 1 time
 10. Sextus: 3 times

TOTAL: 45 times (occurrence of all *praenomina*). The asterisk denotes that the names Αὔλος, Γάιος and Μάνιος may not have their origin in the Roman names Aulus, Caius and Manius, at least in the cases where no clear Roman name is involved. The same applies to Λεύκιος which is known to have a Greek origin (above). However, no attempt was made to exclude at times these four names from the above statistics. On the other hand, the "pure" occurrence of the above four Roman *praenomina* is: Aulus [once: (V), No. 9];

1. Numerius may be a *praenomen* rather than a *nomen*, in which case the prytanis would not be a *civis*.

Caius [twice: (V), No. 6, and (VII), No. 1]; *Lucius* [4 times: (III), No. 2, (V), Nos. 7 and 8, and (IX), No. 1]; and *Manius* [once: (V), No. 1].

The Roman *cognomina* number only four:

1. De(k)mo(s) = Decimus = *praenomen* + *praenomen* (as *cognomen*), under (VII), No. 1, above.
2. Mondos = Mundus = *praenomen* + *cognomen*, under (IX), No. 1, above.
3. Pollion = Pollio, as a personal name, under (XIII), No. 1, above.
4. Rhoupfos = Rufus = *praenomen* + *cognomen*, under (IX), No. 2, above.

As an epilogue to the above, it is clear that the *cives* in this period hailed mostly from Italy, as their two Latin names indicate. Moreover, they do not appear to have been leading personalities¹. On the other hand, the first undisputed (native) Athenian *civis* in the prytany catalogues is M. Orbius Hermokrates Steirius [under (X) above], but he bears a non-imperial *nomen*, which may be traceable to Delos. With the middle of the first century before Christ, the Roman names begin to become noticeable in the prytany catalogues, but their number is still low.

A comparison of Greek names to those of Roman origin (of the prytaneis only)² from about 60 B.C. to A.D. 100 shows that their percentile ratio is 88.8% (Greek) to 11.2% (Roman). The comparison utilized three hundred and ninety-three names (349 Greek + 44 Roman [22 *cives* + 22 non-*cives*]), and it includes the names Milon and Patron on the Greek side (once each) and on the Roman side those of Aulos, Gaios and Leukios, which in some cases could be Greek in origin (above).

1. Cf. J. H. Oliver, *Hesp.* 11 (1942) 29 and the writer's dissertation (above), p. 9.

2. The non-prytaneis may be found in (I), No. 3a, (X), No. 1a, (XIIIa), No. 1bb, and (XIV), No. 1a. The three prytaneis before 60 B.C. are listed in (I), No. 1, and (XIIIa), Nos. 1a and 1b.

The category "(VIII) *PRAENOMEN-GREEK NAME*" has been omitted from the comparison, as the names cancel each other out. By excluding the twenty-two *cives* from the category of Roman names, the relation of Greek names to Roman is 94.1% to 5.9% respectively. A total of three hundred and seventy-one names is involved in this comparison (349 Greek [1 Milon, 1 Patron] + 22 Roman [3 Aulos, 2 Gaios, 1 Kointos, 7 Leukios, 4 Poplios (2?), 1 each: Manios, Markos and Pollion, 2 Sextos])³.

In a comparison of *cives* to non-*cives*, with the twenty-two Roman names included (371 + 22 *cives* = 393 names) or excluded (349 Greek + 22 *cives* = 371 names), the ratio is 94.4% (non-*cives*) to 5.6% (*cives*) and 94% to 6% respectively. When the category "(VIII) *PRAENOMEN-GREEK NAME*" (above), which contains six items, is added to the *cives* (22 + 6 = 28 possible *cives*), the ratio of non-*cives* to *cives* is 93% to 7% respectively (371 [349 Greek + 22 Roman] + 28 possible *cives* = 399 names).

These comparisons, made from the available evidence from the prytany catalogues, indicate that *Romanitas* with its *civitas* had made only a small gain among the ruling class of Athens in the period prior to A.D. 100. The vitality and prevalence of Hellenism in this period is confirmed also by the patronymics, where the ratio is 94.3% (Greek) to 5.7% (Roman). This comparative percentage is derived from a total of two hundred and sixty-five patronymics (250 Greek [1 Patron] + 15 Roman [1 each: Aulos and Gaios, 2 Kointos, 5 Leukios, 1 Manios, 2 each: Markos and Poplios, 1 Sextos])⁴.

Finally, this epilogue may be capped with a brief discussion of the available prytany

3. In some cases, the names Aulos, Gaios, Leukios and Manios may be Greek in origin, and the percentages, therefore, in favor of *Romanitas* would be adulterated.

4. See the comment under the preceding note. The patronymics listed in this study may be found under (XIV) - (XVa) above.

inscriptions from this period (174 of them). The first century after Christ is the most poorly attested period, represented with only 9 fragmentary texts. These are Nos. 301 (*fin. s. I p.* = writer), 302 (*ca. a. Chr. n.*), 303 (*ca. a. 45/6 p.* = writer), 304 (*ca. paullo ante a. 19 p.*), 305 and 306 (*s. I a. / p.*), 308 (*s. I. p.*), 309 (*post a. 48/9 p.* = writer), and 318 (*ca. a. 45/6 p.* = writer). As for Nos. 307 (*init. s. I p.*) and 317 (*aet. Rom.*), they have been reassigned to the end of the first century before Christ (below), while Nos. 310 (*med. s. I p.*)-316 (*s. I/II p.*), 319 (*aet. Rom.*)-320 (*aet. Imp.*) and Traill, No. 24 (*ca. a. 70 - 80 p.?*), have been included in the period after A.D. 100 (above). On the other hand, the second century before Christ has the most texts, a total of 112. They are Nos. 148 (*ca. a. 200 a.*)-231, 233 - 245, 247 - 256 (*fin. s. II a.*) and Traill, Nos. 11 (*init. s. II a.*)-15 (*a. 119/8 a.*)¹. Between the above two extremes lies (literally) the first century before Christ, with 53 texts (No. 293 almost complete). These first century documents are Nos. 257 (*ca. a. 100 a.*)-283, 285 - 289, 291 - 300, 307 and 317 (*fin. s. I a.* = writer) and Traill, Nos. 16 (*s. I a.*)-23 (*aet. Rom.*)². Lastly, these 174 prytany texts of about 200 B.C. - A.D. 100 have survived in varied states of preservation, that is, from fragmentary lines to complete texts (*s. II a.*: Nos. 194 and 206), but with the majority badly damaged.

Documents used in this study according to their chronological and numerical order.

I. Chronological order³:

- a. 223/2 a.*: No. 127, (XIIIa), No. 1a.
- ca. a. 155 a.*: No. 226, (I), No. 1.
- a. 140/39 a.*: No. 240, (XIIIa), No. 1b.
- paullo ante a. 60 a.*: No. 267, (II), Nos. 1 and 2.
- med. s. I a.*: No. 278, (IV), No. 2, and (VIII), No. 1; and Traill, No. 17 (*med. s. I a.*,

1. Nos. 232 + 246 = Traill, No. 14.

2. No. 284 = Traill, No. 19 + No. 284.

3. The references are to be found above, where the names are enumerated by categories [(I) - (XVIa)].

- aut paullo post*), (II), No. 3; (IV), No. 3; and (VIIIa), No. 1.
- ca. a. 50 a.*: Nos. 272, (III), No. 1; (V), No. 1; and (XV), No. 1, and 273, (IV), No. 1; and (V), No. 2.
- a. 50 - 40 a.*: No. 280, (I), No. 2; (III), No. 2; (IV), No. 4; (IX), No. 1; and (XV), No. 2.
- ca. a. 40 - 30 a.*: No. 285, (V), No. 3; and (VI), Nos. 1 and 2.
- ca. a. 30 a.*: Traill, No. 20, (III), No. 3; and (XV), No. 3.
- ca. a. 30/29 a.*: No. 288, (IV), No. 5; and (VIIIa), No. 1a.
- ca. a. 25 - 21 a.*: Traill, No. 19 + No. 284, (XIIIa), No. 1bb; (XIV), No. 1a; and (XVI), No. 1a.
- ca. a. 21/20 a.*: Traill, No. 22 = Nos. 290 + 292b, (IV), No. 6; (VIII), Nos. 2 and 3; and (XVI), No. 1.
- post a. 20/19 a.*: No. 293, (III), No. 4; (V), No. 4; (VIII), No. 4; (X), No. 1; (XIIIa), No. 1c; (XIV), No. 1; and (XV), No. 4.
- fin. s. I a.*: Nos. 299, (IV), No. 7; (VI), Nos. 3 and 4; (VIIIa), No. 2; and (XII), No. 1; 307 (*fin. s. I a.* = writer), (V), No. 8; and (VI), No. 5; 317 (*fin. s. I a.* = writer), (V), No. 9; and (VII), No. 1; and Traill, No. 21, (V), Nos. 5, 6 and 7; (VIII), Nos. 5 and 6; (XIIIa), No. 1d; (XIV), No. 2; and (XVIa), No. 1a.
- ca. a. Chr. n.*: No. 302, (XIIa), No. 1a.
- ca. init. s. I p.*: No. 286, (III), No. 5; (V), Nos. 10 and 11; (IX), No. 2; (XIII), No. 1; (XIV), Nos. 3, 4 and 5; and (XV), No. 5.
- ca. a. 45/6 p.*: Nos. 303, (II), No. 4; (XI), No. 1; (XIV), No. 6; and 318, (III), No. 6; (IV), No. 9; (XIV), No. 7; and (XV), No. 6.
- ca. post a. 48/9 p.*: No. 309, (I), Nos. 3 and 3a.
- s. I. p.*: No. 308, (IV), No. 8 (above: or A.D. 90 - 125?).

fin. s. I p. (aut fortasse init. s. II p. = writer): No. 301, (X), No. 1a.

(VIII), Nos. 2 and 3; and (XVI), No. 1.

II. Numerical Order:

Nos. 127, (XIIIa), No. 1a.

226, (I), No. 1.

240, (XIIIa), No. 1b.

267, (II), Nos. 1 and 2.

272, (III), No. 1; (V), No. 1; and (XV), No. 1.

273, (IV), No. 1; and (V), No. 2.

278, (IV), No. 2; and (VIII), No. 1.

280, (I), No. 2; (III), No. 2; (IV), No. 4; (IX), No. 1; and (XV), No. 2.

[284 = Traill, No. 19 + No. 284].

285, (V), No. 3; and (VI), Nos. 1 and 2.

286, (III), No. 5; (V), Nos. 10 and 11; (IX), No. 2; (XIII), No. 1; (XIV), Nos. 3, 4 and 5; and (XV), No. 5.

288, (IV), No. 5; and (VIIIa), No. 1a.

[290 = Traill, No. 22 = Nos. 290 + 292b].

[292b = Traill, No. 22 = Nos. 290 + 292b].

293, (III), No. 4; (V), No. 4; (VIII), No. 4; (X), No. 1; (XIIIa), No. 1c; (XIV), No. 1; and (XV), No. 4.

299, (IV), No. 7; (VI), Nos. 3 and 4; (VIIIa), No. 2; and (XII), No. 1.

301, (X), No. 1a.

302, (XIIa), No. 1a.

303, (II), No. 4; (XI), No. 1; and (XIV), No. 6.

307, (V), No. 8; and (VI), No. 5.

308, (IV), No. 8.

309, (I), Nos. 3 and 3a.

317, (V), No. 9; and (VII), No. 1.

318, (III), No. 6; (IV), No. 9; (XIV), No. 7; and (XV), No. 6.

Traill, No. 17, (II), No. 3; (IV), No. 3; and (VIIIa), No. 1.

No. 19 + No. 284, (XIIIa), No. 1bb; (XIV), No. 1a; and (XVI), No. 1a.

No. 20, (III), No. 3; and (XV), No. 3.

No. 21, (V), Nos. 5, 6 and 7; (VIII), Nos. 5 and 6; (XIIIa), No. 1d; (XIV), No. 2; and (XVIa), No. 1a.

No. 22 = Nos. 290 + 292b, (IV), No. 6;

Documents which underwent some treatment.

I. Chronological changes:

Nos. [284 = Traill, No. 19 + No. 284].

286 (*ca. init. s. I p.*) (III), No. 5; (V), Nos. 10 and 11; (IX), No. 2; (XIII), No. 1; (XIV), Nos. 3, 4 and 5; and (XV), No. 5.

293 (*post a. 20/19 a.*), (III), No. 4; (V), No. 4; (VIII), No. 4; (X), No. 1; (XIIIa), No. 1c; (XIV), No. 1; and (XV), No. 4.

301 (*fin. s. I p., aut fortasse init. s. II p.*), (X), No. 1a.

303 (*ca. a. 45/6 p.*), (II), No. 4; (XI), No. 1; and (XIV), No. 6.

307 (*fin. s. I a., videtur*), (V), No. 8; and (VI), No. 5.

309 (*ca. post a. 48/9 p.*), (I), Nos. 3 and 3a.

310 - 316 (*post a. 100 p.*), p. 33.

317 (*fin. s. I a., videtur*), (V), No. 9; and (VII), No. 1.

318 (*ca. a. 45/6 p.*), (III), No. 6; (IV), No. 9; (XIV), No. 7; and (XV), No. 6.

319 - 320 (*post a. 100 p.*), p. 33.

Traill, No. 19 + No. 284 (*ca. a. 25 - 21 a.*), (XIIIa), No. 1bb; (XIV), No. 1a; and (XVI), No. 1a.

No. 21 (*fin. s. I a.*), (V), Nos. 5, 6 and 7; (VIII), Nos. 5 and 6; (XIIIa), No. 1d; (XIV), No. 2; and (XVIa), No. 1a.

No. 24 (*post a. 100 p.*), p. 33.

II. Epigraphical Changes:

Nos. 285, (V), No. 3: [Πό]πλιος Ούβιος = [Ἰο]ύλιος Ούβιος.

[290 = Traill, No. 22 = Nos. 290 + 292b].

[292b = Traill, No. 22 = Nos. 290 + 292b].

299, (IV), No. 7: Πόπλ[ιος? - - - - -] = Ποπλ[- - - - -].

- 307, (V), No. 8: [Λεύ?]κιος 'Ρόβριος =
[...]κιος 'Ρόβριος.
318, (III), No. 6; and (XV), No. 6:
Κ[ό]ιντος (Κ[ο]ίντου) = Κῆντος).
Traill. No. 22 = Nos. 290+292b, (VIII), No.
3: Λεύκιος 'Ελε[νος?] = Λεύκιος
'Ελέ[νου?].

Index of names listed under the categories
(I) - (XVIa) above, with no replication of the
original in every detail.

- [-----]δης ('Ερεχθεΐδος), (VIIIa), No. 2.
[...^{ca. 7}...]ης ([Ξυπετα]ίων), (VIIIa), No. 1a.
[---]ος = Μᾶρκος Φόλβιος[ς] (---]ος) [Β]η-
σαιεύς.
[-----]σθένης ('Αζηνιεύς), (VIIIa),
No. 1.
[---]οῦντ[ιος] ('Ερεχθεΐδος), (VI), No. 4.
[---] Οὐ[αλέριος] ('Ερεχθεΐδος), (VI), No. 3.
[... Π]οπ[λ]ίκιος ([Παμβωτάδης]), (VI), No. 1.
[---]ν Αἴλιος ('Ερεχθεΐδος), (XII), No. 1.
[ca. 5-]ς 'Οστίλιος (Λεωντίδος), (VI), No. 5.
[...⁵...]ς Σερούιος([Παμβωτάδης]), (VI), No. 2.
Αἴλιος = [---]ν Αἴλιος ('Ερεχθεΐδος).
'Ανδρόμαχος = Πόπλιος 'Ανδρόμαχος (Θριά-
σιος).
Αἰλ[ος] [-----] ('Ελε[υσίνιος]), (IV), No. 3.
Αἰλος (Κυδαθηναί[ος]), πατήρ Παμφίλου, (XIV),
No. 7.
Αἰλ[ος] Στάτ[ιος] (Λεωντίδος), (V), No. 9.
Αἰλος (Παλληνεύς), (I), No. 3.
Αἰλος Φ[λ]υ[εύς], πατήρ τοῦ ἀντιγραφέως Κλεο-
μάχου, (XIV), No. 1a.
Αἰλος Γαίου (Φλυεύς), (III), No. 3.
Βράκκιος = Μάνιος Βράκκιος (Χολλε[ίδης]).
Γάιος = Γάιος? (above, below).
Γάιος ('Α[ζ]ηνιεύς), (I), No. 1.
Γάιος 'Αμφι[δ]ήμου ('Αζηνιεύς), (II), No. 3.
Γάιος [---] (Βησαιεύς[ς]), (IV), No. 8.
[Γά]ιος 'Οαλέριος ([Λακιά]δης), (V), No. 6.
[Γά]ιος Δέ[κ]μο[ς] (Λεωντίδος), (VII), No. 1.
Γάιος (Φλυεύς), πατήρ Αἰλου (Φλυέως), (XV),
No. 3.
Γάιος Σπ[ί]νθαρος (Φυλ[άσιος]), (VIII), No. 5.
Γναῖος Ποθεῖνος (Μελιτεύς), (VIII), No. 2.
Γναῖος Κόρτιος (Παιανιεύς), (V), No. 4.
Δέ[κ]μο[ς] = [Γά]ιος Δέ[κ]μο[ς] (Λεωντίδος).
Δέκμος, ἐστιοῦχος ('Αντιοχίδος), (I), No. 3a.
'Ελε[νος?] = Λεύκιος 'Ελε[νος?] (Μελιτεύς).
'Εράτων = Λεύκιος 'Εράτων ('Αζηνιεύς).
'Ερμοκράτης = Μᾶρκος 'Ορβιος 'Ερμοκράτης
(Στειριεύς).
[---] 'Ηρακλε[ίδης] (---] ('Α[χαρνεύς]),
(XIIa), No. 1a.
[Ιο]υέντ[ιος] = [---] 'Ιο[υέντ[ιος]] ('Ερεχθεΐ-
δος).
Κλώδιος = Μᾶρ[κ]ος Κλώδιος ('Αναγυράσιος).
Κλώδιος = Πόπλιος Κλώδιος Φηγούσιος.
(Κ[ό]ιντος) (Κυδαθηναί[ος]), πατήρ Κ[ο]ίντου
(Κυδαθηναί[ος]), (XV), No. 6.
Κ[ό]ιντος (Κ[ο]ίντου) (Κυδαθηναί[ος]), (III),
No. 6.
Κόιντος ([Λακιά]δης), πατήρ [Δημ]ητρίου,
(XIV), No. 2.
Κόιντος Σωσιγένης (Παιανιεύς), (VIII), No. 4.
Κορνήλιος = Μᾶρκος Κορνήλιος (Φαλη[ρεύς]).
Κόρτιος = Γναῖος Κόρτιος (Παιανιεύς).
Λεύ[κ]ιος ('Α[ζ]ηνιεύς[ς]), (I), No. 2¹.
Λεύκιος [---] ('Αζηνιεύς), (IV), No. 2.
Λεύκιος [-----] ('Α[ζ]ηνιεύς[ς]), (IV),
No. 4.
Λεύκιος 'Εράτων ('Αζηνιεύς), (VIII), No. 1.
Λεύ[κ]ιος Μάρκου ('Α[ζ]ηνιεύς[ς]), (III), No. 2.
[Λ]εύκιος Μόνδος ('Α[ζ]ηνιεύς[ς]), (IX), No. 1.
Λεύκ[ιος] Νικ[---] (Αἰαντίδος), (II),
No. 1.
Λεύκιος Μάνιος (Θριάσιος), (V), No. 7.
Λεύκιος ([Κηφισι]εύς), πατήρ 'Αφροδισίου,
(XIV), No. 4.
(Λεύκιος) ([Κηφισι]εύς), πατήρ Λευκίου ([Κη-
φισι]έως), (XV), No. 5.
Λεύκιος (Λευκίου) ([Κηφισι]εύς), (III), No. 5.
[Λεύ?]κιος 'Ρόβριος (Λεωντίδος), (V), No. 8.
Λεύκιος [---] (Μελιτεύς), (IV), No. 6.
Λεύκιος 'Ελε[νος?] (Μελιτεύς), (VIII), No. 3.
Λεύκιος (Παιανιεύς), πατήρ Πρωτογένους,
(XIV), No. 1.
Λεύκιος (Φλυεύς), πατήρ Φι[λί]στου, (XIV),
No. 6.

1. *Nota bene* the Leukioi from the deme Azenia. On
the name Leukios, see also G. A. Stamires, *Hesp.* 26
(1957) 252, note 68.

- Μάν[ι]ος, πατήρ [.]ου, an officer, (XVI), No. 1a.
 Μάνιος = Λεύκιος Μάνιος (Θριάσιος).
 ([Μ]άνιος) (Λεωντίδος), πατήρ [Μ]ανίου (Λεωντίδος), (XV), No. 1.
 [Μ]άνιος ([Μ]ανίου) (Λεωντίδος), (III), No. 1.
 Μάνιος Βράκκιος (Χολλε[ίδης]), (V), No. 1.
 Μάρκος ('Α[ζ]ηνιεύ[ς]), πατήρ Λευ[κί]ου ('Α[ζ]ηνιεύ[ς]), (XV), No. 2.
 Μάρ[κ]ος Κλώδιος ('Αναγυράσιος), (V), No. 11.
 Μάρκος Φόλβιο[ς] [Β]ησαιεύς, ταμίας πρυτάνεων, (X), No. 1a.
 Μάρκος ([Μελιτεύς]), πατήρ [----]ου, (XVI), No. 1.
 Μάρκος 'Ορβιος 'Ερμοκράτης (Στειριεύς), (X), No. 1.
 Μάρκος Κορνήλιος (Φαλη[ρεύς]), (V), No. 2.
 Μάρ[κ]ος Πλ[ου]τάρχ[ου] (Φαληρεύς), (II), No. 2.
 [Μίλων Σελεύκου (Παιανιεύς), (XIIIa), No. 1c].
 Μόνδος = [Λ]εύκιος Μόνδος ('Α[ζ]ηνιεύ[ς]).
 Νεμέριος Φί[λω]ν[-] (Φλυεύς), (XI), No. 1.
 'Οαλέριος = [Γά]ιος 'Οαλέριος ([Λακιά]δης).
 'Ορβιος = Μάρκος 'Ορβιος 'Ερμοκράτης (Στειριεύς).
 'Οστίλιος = [-ca. 5-]ς 'Οστίλιος (Λεωντίδος).
 [Ού]αλέριος = [- - - Ού]αλέριος ('Ερεχθεΐδος).
 Ούίβιος = [Πό]πλιος Ούίβιος ([Παμβωτάδης]).
 Πάτρων ([Γ]αλωπεκεύς), (XIIIa), No. 1b.
 (Πάτρων) (Θριάσιος), πατήρ Πάτρωνος (Θριάσιου), (XVIa), No. 1a.
 Πάτρων (Πάτρωνος) (Θριάσιος), (XIIIa), No. 1d.
 Πάτρων Σφήτ[τι]ος, υπογραμματεύς, (XIIIa), No. 1bb.
 Πάτρων (Φαληρεύς), (XIIIa), No. 1a.
 Ποθεΐνος = Γναΐος Ποθεΐνος (Μελιτεύς).
 [Π]οπ[λ]ίος = [.] Π[ο]π[λ]ίος ([Παμβωτάδης]).
 Πόπλιος [- - -] ('Αγγελ[θ]εν), (IV), No. 9.
 Πόπ[λ]ιος? [- - - - -] ('Ερεχθεΐδος), (IV), No. 7.
 Πόπλιος ([Εύω]νιεύς), πατήρ [Γ]απολλ[ωνίου], (XIV), No. 3.
 Πόπλιος 'Ανδρόμαχος (Θριάσιος), (VIII), No. 6.
 Πόπλιος (Λαμπρεύς), πατήρ Δημητρίου, (XIV), No. 5.
 Πόπ[λ]ιος [- - - - -] (Μελιτε[ύς]), (IV), No. 5.
 [Πό]πλιος Ούίβιος ([Παμβωτάδης]), (V), No. 3.
 Πόπλιος Κλώδιος Φηγούσιος, (V), No. 10.
 Π[ό]πλιος? 'Αντιόχου (Φλυεύς), (II), No. 4.
 Πόπλιος Τουτώραιος (Φυλ[άσιος]), (V), No. 5.
 Πωλλίων [- - - -] ([Κηφισι]εύς), (XIII), No. 1.
 'Ρόβριος = [Λεύ?]κιος 'Ρόβριος (Λεωντίδος).
 'Ροῦφος = Τίτος 'Ροῦφος ([Κηφισι]εύς).
 Σέξκ[τ]ος [- - - -] ([Γ]αμνού[σιος]), (IV), No. 1.
 (Σέξτος) (Παιανιεύς), πατήρ Σέξτου (Παιανιέως), (XV), No. 4.
 Σέξτος (Σέξτου) (Παιανιεύς), (III), No. 4.
 Σερούιος = [.] [.] [.] [.] Σερούιος ([Παμβωτάδης]).
 Σπ[ί]νθαρος = Γάιος Σπ[ί]νθαρος (Φυλ[άσιος]).
 Στάτ[τι]ος = [Αδ]λος Στάτ[τι]ος (Λεωντίδος).
 Σωσιγένης = Κόιντος Σωσιγένης (Παιανιεύς).
 Τίτος 'Ροῦφος ([Κηφισι]εύς), (IX), No. 2.
 Τουτώραιος = Πόπλιος Τουτώραιος (Φυλ[άσιος]).
 Φί[λω]ν[-] = Νεμέριος Φί[λω]ν[-] (Φλυεύς).
 Φόλβιος = Μάρκος Φόλβιο[ς] [- - -]ος [Β]ησαιεύς.

ELIAS KAPETANOPOULOS

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟ ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΟΝΟΜΑΧΟ

Οί πληροφορίες του 'Απουλήιου, σχετικά με την τέλεση στη Λάρισα ξακουστών μονομαχικών αγώνων¹ και τη στρατολόγηση περίφημων μονομάχων γενικότερα από τη Θεσσαλία², επιβεβαιώνονταν ως τώρα με δυο γνωστά από τον περασμένο κιόλας αιώνα ἐπιτίμβια ἐπιτύμβια μονομαχικά μνημεία που προέρχονταν από τη Λάρισα³, ένα τρίτο πιο πρόσφατο με πιθανή προέλευση τη Δημητριάδα⁴, και την έμμεση μαρτυρία μιάς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφής από την 'Αγκυρα⁵. 'Ηδη έρχεται να προστεθεί μια ακόμη αποδεικτική μαρτυρία⁶.

Μουσεῖο Λάρισας, άρ. εύρ. 78/45· ἐνεπίγραφο

ἐπιτύμβιο μνημείο μονομάχου που βρέθηκε τυχαῖα και σέ δεύτερη χρήση στο λόφο του «Φρουρίου» τῆς Λάρισας. 'Ηταν ἐντοιχισμένο σέ παλαιό ἀναλημματικό τοῖχο 10 περίπου μέτρα ἀνατολικά από τὸ ἱερό του νέου ναοῦ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου. Βρέθηκε στις 2-5-1978 κατά τὴ διάρκεια ἐργασιῶν γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ γύρω από τὸ ναὸ χώρου.

Πεσσόμορφος λίθος, από ντόπιο λευκὸ χοντρόκοκκο μάρμαρο, ἄδρὰ δουλεμένος, ὀρθογώνιας τομῆς, με ἑλαφρὴ μείωση πρὸς τὰ πάνω. Διαστάσεις: 80 × 50.5/52.5 × 40/41.5. 'Η κύρια (Α') ὄψη τοῦ μνημείου φέρει στὸ πάνω μισὸ ἐπιγραφὴ 13 στίχων συνολικοῦ ὕψους 34 ἑκατοστῶν. 'Υψος γραμμάτων: 1.5 - 2.6 (μέγιστο ὕψος τῆς κάθετης κεραίας τοῦ Φ: 3.5 ἑκατ.), διάστιχα: 0.5 - 1. Οἱ κακώσεις που ἔχει ὑποστει τὸ πάνω μισὸ τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς δημιουργοῦν ὀρισμένα προβλήματα στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. 'Ελαφρότερες κακώσεις ἔχει ὑποστει και ἡ πάνω πλευρά, καθὼς και τὸ πάνω μέρος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Κάτω από τὴν ἐπιγραφὴ ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση βαριὰ ὀπλισμένου μονομάχου, ὁ ὁποῖος παριστάνεται μόνος, ὀρθιος πάνω σέ μιὰ π λ ί ν θ ο', στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ σέ θέση μάχης. Φέρει πλήρη ὀπλισμὸ πού, ἐκτὸς από τὸ ξίφος που κρατᾷ στὸ δεξί του χέρι, ἀποτελεῖ στὸ σύνολό του τὴν ἀμυντικὴ θωράκιση τοῦ μονομάχου. Τὸ κεφάλι του καλύπτεται από στρογγυλὸ κράνος με ἐπίμηκες χαμηλὸ λοφίο και μακρὸ διαπλευσμένο ἐπαυχένιο που προστατεύει ἀπ' ὅλες τὲς πλευρὲς τὸ λαιμό, φτάνοντας ὡς τοὺς ὤμους και τὴν ἀρχὴ τοῦ στήθους. Στὸ ἀριστερό του χέρι κρατᾷ μεγάλη ὀρθογώνια ὀμφαλοφόρα ἀσπίδα που προστατεύει ὅλα τὰ ζωτικὰ του μέρη, από

1. APULIUS, Met. 1, 7.

2. 'Ο.π. 10, 18.

3. IG IX 2, 644 καὶ 982· L. ROBERT, Les gladiateurs dans l'Orient grec (1940, ἀνατύπωση 1971) (στὸ ἐξῆς Gladiateurs) άρ. 56 καὶ 57 (με σωστὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῶν ἐπιγραφῶν).

4. L. ROBERT, Monuments de gladiateurs dans l'Orient grec, Hellenica 8, 1950, 39, άρ. 327 καὶ πίν. XV, 4. Οἱ παραπομπὲς σέ ἐπιγραφὲς που δημοσιεύτηκαν με τὸν παραπάνω τίτλο σέ διάφορους τόμους τῶν Hellenica θὰ γίνονται και αὐτὲς με τὴ συντομογραφία Gladiateurs στὸ ἐξῆς, μιὰ και συνεχίζουν τὴν ἀρίθμηση τῶν Gladiateurs ὡς addenda.

5. Gladiateurs άρ. 57a (=90).

6. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν ἔφορο κ. Κ. Γαλλῆ και τὸν ἐπιμελητὴ κ. Α. Τζιαφᾶλια τῆς 'Εφορείας Κλασικῶν 'Αρχαιοτήτων Λάρισας γιὰ τὴν πρόθυμη παραχώρηση τοῦ δικαιώματος δημοσίευσης τοῦ μνημείου και τὴν πολὺ-πλευρὴ ἐξυπηρέτησή τους. Γιὰ τὴν καλοσύνη τους νὰ διαβάσουν τὸ χειρόγραφο αὐτῆς τῆς ἐργασίας εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς καθηγητὲς κ.κ. Γ. Δεσπίνη, Α. Μέγα, Γ. Σηφᾶκη και Κ. Τσαντσάνογλου. Τὸν καθηγητὴ κ. Γ. Δεσπίνη εὐχαριστῶ ἐπίσης και γιὰ ὀρισμένες χρήσιμες ὑποδείξεις. Τέλος γιὰ τὲς χρήσιμες συζητήσεις πάνω σέ διάφορα προβλήματα τοῦ μνημείου και τῶν ἐπιγραφῶν εὐχαριστῶ τοὺς συναδέλφους κ.κ. Γ. Παράσογλου, Ι. Στεφανῆ και Μ. Τιβέριο, τὸν καλλιτέχνη φωτογράφο κ. Δ. Τλούπα γιὰ τὲς φωτογραφίες, καθὼς και τὴ νέα ἀρχαιολόγο κ. Ρ. Δουλγέρη 'Ινστιτούτου γιὰ διάφορες ἐξυπηρετήσεις.

7. 'Η ἔξεργη ταινία τῆς παράστασης ἴσως ὑποδηλώνει ἀπλῶς και μόνο τὸ ἔδαφος.

τὸ λαιμὸ ὡς κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα. Τὸ προβαλλόμενον ἄριστερό σκέλος προστατεύεται μὲ κνημίδα στερεωμένη μὲ ἱμάντες κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ πάνω ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο. Κάτω ἀπὸ τὴν κνημίδα, ὀλόκληρη ἡ ἄριστερή κνήμη φαίνεται τυλιγμένη μὲ ἱμάντες, καθὼς καὶ τὸ δεξιὸ γόνατο. Φορεῖ βραχὺ πτυχωτὸ χιτωνίσκο μὲ κοντὲς χειρίδες, καὶ ὑποδήματα (μὲ χοντὰ καττύματα) ποὺ καλύπτουν καὶ τοὺς ἀστραγάλους. Ἀριστερά, πίσω ἀπὸ τὸ μονομάχο, τρεῖς στέφανοι δάφνης γεμίζουν τὸ φόντο. Δυὸ φοίνικες, συγκλίνοντας ἀψιδωτὰ τὶς κορυφές τους, πλαισιώνουν ἄριστερά καὶ δεξιὰ τὸ μονομάχο σὲ ὅλο τὸ ὕψος τοῦ σώματός του. Ἕνας τρίτος, συμπλεκόμενος στὴ βάση του μὲ τὸ φοῖνικα ποὺ βρίσκεται μπρὸς ἀπὸ τὸ μονομάχο, ἀποκλίνει πρὸς τὴ δεξιὰ παραφὴ τοῦ μαρμαίρου. Ἀπόγραφο, ἔκτυπο, φωτογραφία (πίν. Εα).

Στὸ πάνω μέρος τῆς ἄριστερῆς γιὰ τὸ θεατὴ (Β') πλευρᾶς τοῦ μνημείου ὑπάρχει, χαραγμένη σὲ ἕξι ἡμιστίχια, ἔμμετρη ἐπιγραφή ἀποτελούμενη ἀπὸ τρεῖς δακτυλικούς ἐξάμετρους στίχους. Ὑψος γραμμάτων: 1.6 - 2.5 (ἡ κάθετη κεραία τοῦ Φ: 4 ἐκατ.), διάστιχα: 1 - 1.5. Συνολικὸ ὕψος ἐπιγραφῆς: 22 ἐκατοστά. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, ἀκριβῶς στὸ μέσο τῆς πλευρᾶς, διακρίνονται ἔχνη φυλλωτοῦ ρόδακα¹, διαμέτρου 18 περίπου ἐκατοστῶν. Σοβαρὲς κακώσεις στὴν πάνω ἄριστερή καὶ δεξιὰ γωνία, στὴ δεξιὰ πλευρὰ σὲ ὅλο τὸ ὕψος τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἐλαφρότερες στὴν ἄριστερή πλευρά. Σπασμένη, πιδ πολὺ στίς γωνίες, καὶ ὅλη ἡ κάτω πλευρά. Ἀπόγραφο, ἔκτυπο, φωτογραφίες (πίν. Εβ).

Στὸ μέσο τῆς δεξιᾶς γιὰ τὸ θεατὴ (Γ') πλευρᾶς τοῦ μνημείου σώζονται τέσσερα φύλλα ἐξάφυλλου ἀνάγλυφου ρόδακα, διαμέτρου 17 ἐκατοστῶν. Τὰ ὑπόλοιπα δύο (κάτω-δεξιὰ) φύλλα τοῦ ἔχουν καταστραφεῖ ἀπὸ μεγάλη καὶ βαθιὰ κάκωση, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πάνω δεξιὰ γωνία καὶ τελειώνει στὴ μέση σχεδὸν τῆς κάτω πλευρᾶς.

Ἡ πίσω (Δ') πλευρὰ τοῦ μνημείου, πολὺ ἀδρὰ δουλεμένη, φέρει καὶ τὶς σοβαρότερες κακώσεις. Λεῖπει ὅλη ἡ πάνω πλευρά, ὀλόκληρο σχεδὸν τὸ ἄριστερό μισὸ καὶ ἡ κάτω δεξιὰ γωνία τῆς. Μι-

1. Ὁ ρόδακας, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ἀνάλογος πρὸς τὸν ἐν μέρει σωζόμενο στὴ Γ πλευρὰ τοῦ μνημείου, ἔχει καταστραφεῖ μὲ καλέμι.

κρότερες κακώσεις ἔχει ὑποστῆ καὶ στὴ δεξιὰ τῆς πλευρά.

A [Ἐ]νθάδε κείμε[ι] πρῶτό-
[π]αλος ὁ Φοῖβος σεκού- *folium*
[τ]ωρ ὁ στῆναρὸς ἐν στα-

4 [δίο]ις, γενόμενος δὲ πα-
[ρὰ π]ᾶσιν φιλητός· ὁ οὐνομα
[πρίν Λ?]αγένης, ἡμην δὲ γένε[ι]
[Κυζι]κηνός, ὅστις πυκτεύσα[ς]

8 [Ἀσί]αν, Θράκην, Μακεδονίαν,
[ἀθ]λῶν δὲ ἐν Λαρείσηι τὸ πεπρω-
[μέ]νον μοίρης ἀπέδωκα. Καλῶς δὲ
[βι]ώσας, φίλοις ἐτέροις συμβιώσας, ἐν-

12 [θ]άδε κείμει συνκαταβιβάσας τὸν
[ε]ἶδιον ἂν *ras. τίπαλον. vacat*

B [Πολ]λοὺς ἤκαχε Φοῖβ[ος]
[ἐ]νὶ σταδίοισι θεωρού[ς],
πᾶσι φίλος γὰρ ἔην· *folium*

4 καὶ νῦν παρὰ Πηνειοῖο
χεύμασιν οὐχὶ μόνος,
[σ]ὺν τῷ κτείναντι δὲ κεῖται.

Κριτικὲς σημειώσεις. Α στ. 1: Κάτω δεξιὰ ἀπόληξη τοῦ Ν ὁρατὴ. Μετὰ τὸ Μ ὁρατὴ ἡ ἀπόληξη τῆς ἄριστερῆς πλάγιας κεραίας τοῦ Α. Ἀπολήξεις τριῶν καθέτων κεραίων, κάτω ὀριζόντια πλευρὰ μᾶλλον τετράγωνου γράμματος, ἀπόληξη κάθετης κεραίας καὶ ἔχνη τοῦ ἄριστεροῦ μισοῦ στρογγυλοῦ γράμματος στὸ τέλος.

Στ. 2: Κενὸ ἐνὸς γράμματος μεταξὺ C καὶ Φ. Στὸ τέλος φύλλο κισσοῦ.

Στ. 3: Δεξιὰ κάθετη κεραία τοῦ W. Κενὸ ἐνὸς γράμματος μεταξὺ P καὶ O, καθὼς καὶ μεταξὺ T καὶ E.

Στ. 5: Στὴν ἀρχή, κατὰ μῆκος τοῦ σπασίματος, δεξιὰ πλάγια πλευρὰ τριγωνικοῦ γράμματος. Κενὸ ἐνὸς γράμματος περίπου μεταξὺ C καὶ O. Σύμπλεγμα **Μ** σαφὲς (σώζεται τὸ ἄριστερό μισὸ τοῦ Α) στὸ τέλος.

Στ. 6: Συμπλέγματα **Ν** καὶ **Ξ**.

Στ. 7: Λεῖπει τὸ πάνω μισὸ τῆς κάθετης κεραίας τοῦ K στὴν ἀρχή. Συμπλέγματα **Η** καὶ **Ε**.

Στ. 8: Στὴν ἀρχή, κάτω ἀπόληξη δεξιᾶς πλάγιας κεραίας τριγωνικοῦ γράμματος. ΘΡΑΚ ΗΝ, χωρὶς προσγεγραμμένο ἰῶτα. Συμπλέγματα ΗΝ καὶ ΛΑ (τὸ δεύτερο χαράχτηκε ἀρχικὰ πιθανὸν ὡς ΛΑ καὶ μετὰ ἐνώθηκάν οἱ δυὸ ἐσωτερικὲς κεραῖες, στὴ βάση τους, μὲ μικρὴ ὀριζόντια γραμμὴ: ΛΑ).

Στ. 9: Στὴν ἀρχή, κορυφὴ καὶ ἔχνη τῆς δεξιᾶς πλάγιας κεραίας τριγωνικοῦ γράμματος, σύμπλεγμα ΗΝ. Μικρὸ προσγεγραμμένο ἰῶτα μεταξὺ Η καὶ Τ. Συμπλέγματα ΓΕ ΙΡ.

Στ. 10: Συμπλέγματα ΡΙ, ΓΕ, ΛΣ. Στὸ τέλος, σῶζεται ἡ κάτω γωνία τετράγωνου Ε.

Στ. 11: Στὴν ἀρχή, βέβαιο σύμπλεγμα ΛΣ (σῶζεται ἡ ἐσωτερικὴ δεξιὰ πλάγια κεραία τοῦ Λ, ἐνωμένη στὴ βάση μὲ τὴν κάθετη κεραία τοῦ τετράγωνου:). ΕΞΕΡΟΙΣ. προφανῶς ἀντιεταί-

ροῖς. Συμπλέγματα Ε καὶ ΛΣ. Λεῖπει ἡ ὀριζόντια κεραία τοῦ Α.

Στ. 12: Σύμπλεγμα ΝΑ.

Στ. 13: Μεταξὺ Ν καὶ Τ ἀπόξεση γράμματος (προφανῶς πρὸς ἀπαλοιφὴ διττογραφίας τοῦ Ν τοῦ ὁποῖου διακρίνονται ἔχνη).

Β στ. 1: Στὴν ἀρχή, ἀπόληξη δεξιᾶς πλάγιας κεραίας τριγωνικοῦ γράμματος. Κάτω γωνία τοῦ Β, στὸ τέλος.

Στ. 2: Ἐσωτερικὸ τοῦ Α ἀπολεπισμένο.

Στ. 3: Στὴν ἀρχή, δεξιὰ κάθετη κεραία καὶ δεξιὰ ἀπόληξη τῆς ὀριζόντιας κεραίας τοῦ Π. Κάτω μισὸ τῆς ἀριστερῆς κάθετης κεραίας τοῦ Ν. Στὸ τέλος, φύλλο κισσοῦ.

Στ. 4: Ἀπολήξεις τῶν βραχιόνων τοῦ Κ.

Στ. 5: Στὴν ἀρχή, πάνω δεξιὰ ἀπόληξη τοῦ Χ καὶ ἔχνη τῆς κάτω δεξιᾶς κεραίας του. Ἀπόληξη τῆς κάτω ἐσωτερικῆς πλάγιας κεραίας τοῦ Σ, στὸ τέλος.

Στ. 6: Ἡ δοτικὴ τοῦ ἄρθρου χωρὶς προσγεγραμμένο ἰῶτα. Ἰ μικρότερου ὕψους κάτω ἀπὸ τὴ δεξιὰ ἀπόληξη τῆς ὀριζόντιας κεραίας τοῦ Τ. Ὁρατὴ ἡ κάτω ἀπόληξη τοῦ Ι, στὸ τέλος.

*Αποκατάσταση καὶ σχολιασμός τοῦ κειμένου

Ἡ Α ἐπιγραφή ἀποτελεῖ ἀναπτυγμένη μορφή αὐτοπαρουσίας τοῦ νεκροῦ τοῦ τύπου ἐνθάδε

καίμαι ὁ δεῖνα¹, ἐμπλουτισμένη μὲ πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ δράση καὶ τὸ θάνατό του.

Στ. 1 - 2: Στὸν πίνακα τῶν ἤδη γνωστῶν μονομάχων προστίθεται ἓνα ἀκόμη ὄνομα, τὸ Φοῖβος, ἐπαγγελματικὸ παρανόμι τοῦ μονομάχου, ἀν κρίνουμε τόσο ἀπὸ τοὺς συμφραζόμενους μονομαχικοὺς τίτλους, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπου (στ. 6) μνημονεύεται προφανῶς τὸ πραγματικὸ τοῦ ὀνόμα. Ἡ χρῆση τοῦ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια δὲν ἦταν σπάνια². Ἡ συγκεκριμένη ἐκλογή τοῦ ἐπίσης, ἀν λάβουμε ὑπόψη τὴ φόρτιση καὶ τίς συνδηλώσεις τῆς λέξης³, φαίνεται ἐναρμονισμένη μὲ τὴ γνωστὴ ἐπίμονη προτίμηση τῶν μονομάχων γιὰ ἐντυπωσιακὰ ὀνόματα⁴.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 2: [π]ᾶλος⁵, τεχνικὸς ὅρος γιὰ τὴ δήλωση τῆς ἱεραρχίας τῶν μονομάχων. Ἡ βαθμίδα, δηλ. ὁ ἀριθμητικὸς προσδιορισμὸς τοῦ πάλου, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ προφανῶς στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου στίχου, ὅπου σῶζονται ὑπολείμματα πέντε συνολικὰ γραμμάτων⁶, ποὺ

1. Πρβ. W. PEEK, Griechische Vers-Inschriften, I, Grab-Epigramme, 1955 (στὸ ἐξῆς GV) 103 κέ. (I 4 b) καὶ 178 κέ. (II 1 d). "Ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἀπαντᾷ συχνὰ καὶ σὲ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὰς μονομάχων" πρβ. Gladiateurs ἀρ. 76, 79· 45, 47, 314 (μὲ πρόταξη τοῦ ὀνόματος)· 16, 34, 84, 239 (μὲ πρόταξη τοῦ ὀνόματος, τίτλων ἢ ἄλλων γνωρισμάτων τοῦ νεκροῦ)· πρβ. ἐπίσης 30, 292, 295.

2. Ἀπαντᾷ πάνω ἀπὸ 15 φορές σὲ ἐπιγραφὰς τῆς Ἀττικῆς καὶ τουλάχιστον 2 φορές σὲ ἐπιγραφὰς τῆς Θεσσαλίας.

3. ΗΣΥΧ. στὴ λ. Φοῖβος· καθαρὸς, λαμπρὸς, ἀγνός, αἰμίαντος· PAPE-BENSELER, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, στὴ λ. Φοῖβος.

4. Βλ. σχετικὰ Gladiateurs 298 κέ.

5. Μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου στίχου ἡ ὑπολογίζοντας ἓνα περιθώριο ± 2 ἑκατ. ποὺ φαίνεται νὰ ἀφῆσε ὁ χαράκτης ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ παρυφὴ τοῦ μαρμάρου, λείπει μόνο ἓνα γράμμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου. Γιὰ τὴν προσέλευση, τὴ σημασία καὶ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου πάλος βλ. Gladiateurs 28 κέ.· γιὰ τὸν τονισμὸ βλ. LSJ⁹, στὴ λ. (πᾶλος < pālus).

6. Ἐπιβεβαιώνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ χαράκτη νὰ ἀφῆσει καὶ στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς ἐπιγραφῆς περιθώριο 2 περίπου ἑκατ. (βλ. καὶ σημ. 5), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τέλειωμα τῶν δυὸ ἐπόμενων στίχων. Στὸ τέλος τοῦ στ. 2 ὁ χαράκτης χωρίζει τὴ λέξη, ποὺ προφανῶς μπορούσε νὰ χωρέσει ὀλόκληρη στὸ στίχο, ἀκριβῶς γιὰ νὰ διατηρήσει τὸ περιθώριο αὐτό, καὶ συμπληρώνει τὸ κενὸ ἐνὸς γράμματος ποὺ δημιουργήθηκε ἔτσι μὲ ἓνα φύλλο κισσοῦ (βλ. σχετικὰ W. LARFELD, Handbuch der griechischen Epigraphik 2, 1902, 586, 6η χρῆση τοῦ fo-

ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ τακτικὸ ἀριθμητικὸ πρῶτος, μὲ τὴ μορφή *πρωτό*⁻¹, δηλ. ὡς ἀ' συνθετικὸ τοῦ ὅρου *πρωτόπαλος*², ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ μαρτυρεῖται τῶρα καὶ ἐπιγραφικά.

Στὸ τέλος τοῦ στ. 2 καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου δηλώνεται ἡ κατηγορία ἥ, καλύτερα, τὸ ὄπλο στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ὁ Φοῖβος: *σεκού* [τ]αρ. Ἡ χρήσις τῆς ὀνομαστικῆς ἐνικοῦ³, ἀντὶ τῆς συνηθέστερης γενικῆς πληθυντικῆς (διαιρετικῆς)⁴, γιὰ τὴ δήλωση τοῦ ὅπλου, σὲ σχέση μετὰ τὸ *πρωτό* [π]αλος ποὺ προηγείται, ὑπαγορεύεται ἐδῶ ἀπὸ τὴν παρεμβολὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ μονομάχου καὶ τὴν παράθεση ποὺ ἀκολουθεῖ. Ὁ ὅρος, ἀπλὴ μετα-

γραφὴ στὰ ἑλληνικά τοῦ καθιερωμένου στὸ λατινικὸ μονομαχικὸ λεξιλόγιό ὅρου *secutor*⁵, ἀπαντᾷ τρεῖς τουλάχιστον φορὲς στὶς ἤδη γνωστὲς ἑλληνικὲς μονομαχικὲς ἐπιγραφές⁶, καθὼς καὶ σὲ συγγραφεῖς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων⁷. Τὸν τίτλο τοῦ σεκούτορα φέρει, ὡς γνωστὸ, μιὰ κατηγορία βαριὰ ὀπλισμένων μονομάχων⁸, ποὺ μάχονται συνήθως ἐναντίον *ρητιαρίων*⁹.

Στ. 3: Τὸ κενὸ ἐνὸς γράμματος μεταξὺ Ρ καὶ Ο ἀφέθηκε ἐνδεχομένως γιὰ τὴν ἀποφυγὴ κάποιας σύγχυσης στὴν ἀνάγνωση τοῦ σημείου αὐτοῦ τῆς ἐπιγραφῆς (σεκούτωρος, ἀντὶ σεκούτωρ ὁ κλπ.), ἐνῶ στὸ στ. 5 μεταξὺ C καὶ Ο δὲν ἔχει νόημα παρὰ ὡς ὑποδηλωτικὸ στίξης. Ἀντίθετα, στὸ στ. 2 μεταξὺ C καὶ Φ, καὶ στὸ στ. 3 μεταξὺ T καὶ E, τὸ κενὸ ὀφείλεται προφανῶς σὲ τεχνικοὺς λόγους, δηλ. στὴ δυσκολία τοῦ χαρακτὴρ νὰ «βολέψῃ» τὴν ὑπερβολικὰ μακριά, σύμφωνα μετὰ τὸ συρμὸ τῆς ἐποχῆς, κάθετη κεραία τοῦ Φ.

Στεναρὸς, δημοτικὸς τύπος ἀντὶ σθεναρὸς. Μὲ τὴ μορφή αὐτὴ, ἐνδεικτικῆς τῶν φωνητικῶν ἀλλοιώσεων τῶν χρόνων τῆς Κοινῆς¹⁰, μαρτυρεῖται σὲ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, μὲ πιθανὴ προέλευση τὴν Ἀλεξάνδρεια

lium hederæ), μιὰ καὶ ἐπιμένει νὰ χωρίζει ὀρθὰ τὶς λέξεις (πρβ. στ. 4, 9 καὶ 11). Παρόμοια ὄχι διακοσμητικὴ ἀλλὰ λειτουργικὴ χρῆσις, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὀπτικὴ ὁμοιομορφία, ἔχει τὸ φύλλο κισσοῦ καὶ στὸ τέλος τοῦ Β στ. 3 (πρβ. ἐπίσης IG IX 2, 447 b, 878 κ.ά.). Τὴν τήρηση περιθωρίων στὸ δεξιὸ ἄκρο, ὥστόσο, τὴν ἐγκαταλείπει ὁ χαρακτὴς ἤδη ἀπὸ τὸ στ. 4, αὐξάνοντας τὸν ἀριθμὸ γραμμάτων κατὰ στίχο (οἱ 3 πρῶτοι φέρουν, ἀν' προσμετρηθεῖ καὶ τὸ *folium hederæ*, 17 γράμματα ὁ καθένας). Ὁ λόγος εἶναι προφανής· διαπίστωσε πῶς ἀν συνέχιζε μετὰ τὸν τρῶπο ποὺ εἶχε γράψῃ τοὺς 3 πρῶτους στίχους, δὲ θὰ ἔταν δυνατό νὰ συμπεριλάβει ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς στὸ χωρὶ ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ στ. 5 ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖ καὶ συμπλέγματα γραμμάτων, αὐξάνοντας προοδευτικὰ τὴ συχνότητά τους. Ἀπὸ τὸ στ. 9 μειώνει τὸ ὕψος γραμμάτων καὶ διαστίχων καὶ γενικὰ πυκνώνει τὸ γράψιμο αἰσθητά. Βλ. ἐνδεικτικὰ πῶς λύνει τὸ πρόβλημα τῆς μακριᾶς κάθετης κεραίας τοῦ Φ στὸ στ. 2 καὶ πῶς στὸ στ. 5.

1. Τὸ ὠμέγα μὲ τὴ μορφή ὕπτου Ε. Ἡ παράλληλη ὑπαρξὴ στὴν ἴδια ἐπιγραφὴ διαφορετικῶν τύπων Ω δὲν εἶναι σπάνια στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια· πρβ. λ.χ. IG III 2, 1946, ὅπου συνυπάρχουν, ὅπως ἐδῶ, Ω μὲ μορφή ὕπτου Ε καὶ ἀνεστραμμένου Μ, ἢ IG IX 2, 294, 325, 626, 643, 658, 820, 885, 929, 948, 952 κ.ά. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλα γράμματα· πρβ. ἔψιλον (Ε: 20, Ε: 5) καὶ σίγμα (Σ: 24, Ε: 3) αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς.

2. Ὡς σύνθετη λέξις μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη καὶ μόνη φορὰ ἀπὸ τὸν ΚΑΣΣΙΟ ΔΙΩΝΑ (72, 22) ὡς ἓνας ἐπιπλέον (πρβ. καὶ 72, 15) τίτλος (*πρωτόπαλος σεκουτόρων*) τοῦ Κοιμώδου.

3. «Βραχυγραφία» τοῦ πρωταρχικοῦ τύπου *πρωτόπαλος σεκουτόρων* (L. FRIEDLÄNDER, *Roman Life and Manners under the Early Empire*, 4 1965², 171), ἢ ἰσοδύναμη ἔκφρασις (*Gladiateurs*, 28),

4. Πρβ. ΚΑΣΣΙΟ ΔΙΩΝΑ 72, 22 (*πρωτόπαλος σεκουτόρων*), *Gladiateurs* ἀρ. 16 καὶ 89 (πρῶτος πᾶλος *ρητιαρίων*).

5. Πρβ. H. DESSAU, ILS 5111 - 5116 καὶ 5123. Ἀπὸ τὸ ρ. *sequor* (=ἀκολουθῶ, διώκω). Στὰ *Hermeneumata Einsidlensia* καὶ *Monacensia* (CGIL 3, 240 καὶ 173 ἀντίστοιχα) ὁ ὅρος ἀποδίδεται μετὰ τὸν, ἀμάρτυρο μ' αὐτὴ τὴ σημασία ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, ἑλληνικὸ ὅρο ὁ ἀκόλουθος. Πρβ. ἐπίσης ISID. Etym. 18, 55: *Secutor ab insequendo retiarium dictus* καὶ APTEM. Ὁνειρ. 2, 32: *ἀεὶ γὰρ διώκει*.

6. *Gladiateurs* ἀρ. 12, 106 (πλήρης)· 135 (σὲ βραχυγραφία). Πρβ. ἐπίσης 239, στ. 2 καὶ σχόλ.

7. Στὸν ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟ, ὁ.π. καὶ τὸν ΚΑΣΣΙΟ ΔΙΩΝΑ, ὁ.π. καὶ 72, 19. Ἀργότερα καὶ στὸν [ΙΕΡΟΚΛΗ], Φιλόγελως 87. Ἀθησαύριστος, ὥστόσο, ἀπὸ τὸ LSJ⁹ (καὶ τὸ Supplement 1968, τοῦ E.A. BARBER).

8. Σχετικὰ *Gladiateurs* 68 κέ.· L. FRIEDLÄNDER, ὁ.π. 174· G. LAFAYE, *Gladiator*, στοῦ DAREMBERG - SAGLIO, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* 2, σ. 1584· M. GRANT, *Gladiators* (1967) 59 κέ.

9. CGIL, ὁ.π. *retarius*: ὁ δικτυοῦχος, καὶ 2, 277: *δικτυοφόρος*. Βλ. σχετικὰ καὶ *Gladiateurs* 65 κέ.· L. FRIEDLÄNDER, ὁ.π. 171 κέ.· G. LAFAYE, ὁ.π. 1585 κέ.· M. GRANT, ὁ.π. 60 κέ.

10. Πρβ. E. MAYSER, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit* (στὸ ἐξῆς MAYSER) I² 1, 1970, 154 καὶ 147 κέ.

τῆς Αἰγύπτου¹, καθὼς καὶ σὲ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα μονομάχου ἀπὸ τὴν Ξάνθο τῆς Μ. Ἀσίας². Τὸ ἐπιθετο ἀπαντᾷ συχνά, ὅπως εἶναι φυσικὸ μιὰ καὶ ἐξυμνεῖ τὴ σωματικὴ δύναμη, σὲ ἐπιγραφές μονομάχων³ καὶ γενικότερα ἀθλητῶν⁴. Μὲ τὴν ἐμπρόθετη ἔκφραση ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ μιὰ γνωστὴ φόρμουλα, ποὺ τελειώνει στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου στίχου: ὁ στεναρὸς ἐν στα[δί]οις⁵. Ἡ ἔκφραση ἐν σταδίοις, δανεισμένη ὅπως καὶ ἄλλες ἀπὸ τὸ ἀθλητικὸ λεξιλόγιον⁶, ἔχει ὑποκαταστήσει στὴ μονομαχικὴ ὀρολογία σχεδὸν ἐντελῶς τὴ λέξη ἀμφιθέατρον⁷ (συνήθη χώρο μονομαχιῶν) καί, μὲ διεύρυνση τῆς σημασίας της, ὑποδηλώνει γενικὰ κάθε χώρο ὅπου ἦταν δυνατό νὰ τελεστοῦν ἀγῶνες μονομάχων⁸.

Στ. 5: Ἡ φόρμουλα πᾶσι φιλητός, ἀσυνήθιστη σὲ μονομαχικὲς ἐπιγραφές ὡς τώρα⁹, ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια κυρίως σὲ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς Ἀμοργοῦ¹⁰. Ἀντὶ τῆς κανονικῆς σύνταξης τοῦ ρηματικοῦ ἐπιθέτου μὲ δο-

τικὴ προσωπικὴ φαίνεται¹¹ πὼς ἐδῶ χρησιμοποιοῦντο ἡ ὁμολογὴ ἐμπρόθετη ἔκφραση: πα[ρὰ] π[ρὸ] φιλητός¹².

Ὀνόμα, ποιητικὸς τύπος ἀντὶ ὄνομα. Μὲ τὸ ὄνομα ποὺ ἀκολουθεῖ στὸν ἐπόμενο στίχο ἐπιβεβαιώνει τὸν παρωνυμικὸ χαρακτήρα τοῦ Φοῖβος, ποὺ δηλώθηκε στὸ στ. 2 ἀνάμεσα στοὺς τίτλους τοῦ μονομάχου.

Στ. 6: Ἡ κάκωση τοῦ μαρμάρου μᾶς στέρησε πέντε γράμματα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου αὐτοῦ καί, τὸ κυριότερο, τὴν ἀρχὴ τοῦ πραγματικοῦ ὀνόματος τοῦ Φοίβου. Ἀπὸ τὰ γράμματα ποὺ σώζονται γίνεται φανερό πὼς πρόκειται γιὰ ὄνομα σύνθετο μὲ β' συνθετικὸ τὴ λέξη γένος. Τὸ πλῆθος τῶν ὀνομάτων τῆς κατηγορίας αὐτῆς¹³ περιορίζεται βέβαια σημαντικὰ ἀπὸ τὸ θεματικὸ χαρακτήρα α τοῦ α' συνθετικοῦ ποὺ διασώζει ἡ πέτρα. Τὸ πρόβλημα ὥστόσο τῆς ἀποκατάστασης τοῦ ὀνόματος τοῦ μονομάχου παρουσιάζει πρόσθετες δυσκολίες ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μονομάχος ἔφερε δυὸ ὀνόματα καὶ ἤδη μᾶς ἔχει δηλωθεῖ τὸ ἓνα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς.

Πρέπει, κατὰ συνέπεια, νὰ ἀποκλείσουμε ἐξαρχῆς μιὰ ἀποκατάσταση τοῦ τύπου οὐνομα δεῖνα¹⁴ μὲ ἓνα ὄνομα ποὺ ἡ ἀρχὴ του θὰ συνέπιπτε μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 6 (π.χ. οὐνομα| [Πολεμ]α-

1. Βλ. Ε. BERNAND, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine* (1969) ἀρ. 71, στ. 23 καὶ σχόλ. Β. LAVAGNINI, *RFIC* 15/65, 1937, 374 καὶ 375, σημ. 1. H. VAN HERWERDEN, *Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum*, στὴ λ. στεναρός.

2. *Gladiateurs* ἀρ. 106.

3. *Gladiateurs* ἀρ. 106, 111, 146, 90· πρβ. 124 καὶ σ. 303. Ἐπίσης L. ROBERT, «Πυκτεύειν», *RA* 30, 1929, 27, σημ. 4.

4. Πρβ. G. KAIBEL, *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, 1878 (στὸ ἐξῆς EG) ἀρ. 949· GV ἀρ. 1843, 1829, 883· Ε. BERNAND, ὁ.π. ἀρ. 22, I, στ. 2 καὶ 9· II, στ. 8.

5. Πρβ. *Gladiateurs* ἀρ. 89 (ὁ θρασὺς ἐν σταδίοις)· 81 (τὸν θρασὺν ἐν σταδ(ι)οις)· 298 (τὸν θρασὺν ἐν σταδίοις)· πρβ. ἐπίσης 55, στ. 3· 106, στ. 10· 124, στ. 1· 314, στ. 2, κ.ά.

6. Πρβ. EG ἀρ. 933, 947, 969· GV ἀρ. 432, 652, 872, 1155, στ. 8.

7. ΚΑΣΣΙΟΣ ΔΙΩΝ 43, 22, 3: ἀμφιθέατρον ἐκ τοῦ πέριξ πανταχόθεν ἔδρας ἀνευ σκηνῆς ἔχειν προσερχήθη. Βλ. καὶ G. LAFAYE, ὁ.π. 1592· *Gladiateurs* 33 κέ.

8. Βλ. *Gladiateurs* 21 καὶ 35 κέ.

9. Μὲ μόνη ἴσως ἐξαίρεση: *Gladiateurs* ἀρ. 29, ὅπου ἀπαντᾷ μιὰ παραλλαγή της (φιλη[θ]ίς ὑπὸ πάντων)· Βλ. καὶ σχόλ. τοῦ ROBERT στοὺς στ. 10 - 11. Ἡ ἴδια παραλλαγή ἀπαντᾷ καὶ στὴν Ἀμοργό: IG XII 7, 479.

10. IG XII 7, 308, 381, 471, 497· πρβ. 479 καὶ add. 517. Πρβ. ἐπίσης 304 (GV ἀρ. 384· πρβ. καὶ 1113). Ὡς σύνθετο ἐπιθετο (πασιφιλήτος): IG V 1, 1494 (Μεσ-

σήνη) καὶ IG V 2, 254 (Τεγέα). Μὲ διάφορες παραλλαγές σποραδικὰ καὶ ἄλλου, πρβ. λ.χ. GV ἀρ. 752, στ. 7, 819, στ. 3, 1732, στ. 5, 1899, στ. 2· ἐπίσης 1950, στ. 2 ἀπὸ τὴ Λάρισα (IG IX 2, 658). Στὴ Θάσο ἐπιχωριάζει ἡ φόρμουλα «δεῖνα προσφιλῆς χαῖρε», βλ. IG XII 8, ἀρ. 288 κέ. Βλ. ἐπίσης σ. 47 σημ. 3. Συχνὴ τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶναι καὶ ἡ χρῆση τοῦ ρηματικοῦ ἐπιθέτου τῆς φόρμουλας (πρωτοεμφανίζεται στὸν ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, Ἡθικ. Νικ., 1168 α 15 καὶ 1156 α 8) ὡς κύριου ὀνόματος (Φίλητος - Φιλήτης). Ἀπαντᾷ τουλάχιστον 25 φορές σὲ ἐπιγραφές τῆς Ἀττικῆς καὶ 4 τῆς Θεσσαλίας.

11. Ἡ πέτρα: πα[ρὰ]...[φί]σιν. Γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ τελικοῦ (εὐφωνικοῦ) ν πρὶν ἀπὸ σύμφωνο, βλ. BLASS - DEBRUNNER - FUNK, *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature* (1961) 12, § 20.

12. Πρβ. IG XII 7, 381. Παράλληλη περίπτωση: GV ἀρ. 1869 (πᾶσι ποθεινότατος) καὶ 1261 (ποθεινοτάτην παρὰ πᾶσιν).

13. Βλ. F. BECHTEL, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit* (1917) 104 κέ.

14. Πρβ. π.χ. GV ἀρ. 592, 1065, 1123, 1826.

γένης), ἡ τοῦ τύπου οὐνομα μὲν δεῖνα¹ πού ἀπαιτεῖ ἓνα ὄνομα κατὰ τρία γράμματα μικρότερο. Καὶ οἱ δυὸ θὰ ἦταν εὐλογες, ἂν ὁ μονομάχος εἶχε ἓνα μόνο ὄνομα, πού δηλωνόταν ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά. Ἡ εἰσαγωγή, ἀντίθετα, ἐνὸς νέου ὀνόματος, διαφορετικοῦ ἀπὸ αὐτὸ πού ἔχει ἤδη δηλωθεῖ στὸν ἀναγνώστη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς, μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δυὸ παραπάνω τρόπους, θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία κάποιας ἀντίφασης. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε καὶ μιὰ ἀποκατάσταση τοῦ τύπου οὐνομά μοι δεῖνα², πού ἀπλῶς ἀλλάζει τὴ δομὴ τῆς ὀνομαστικῆς φράσης, χωρὶς νὰ ἀποφεύγει, ὥστόσο, καὶ τὴν ἀντίφαση πού προαναφέραμε.

Περιπτώσεις παράλληλης μνείας τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ὀνόματος μονομάχων συναντοῦμε βέβαια ἐπανειλημμένα στὶς μονομαχικὲς ἐπιγραφές. Ποτὲ ὅμως μὲ τοὺς τρεῖς παραπάνω τρόπους³. Συνήθως τὰ δυὸ ὀνόματα παραθέτονται τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο μὲ δυὸ βασικοὺς τύπους: *A ὁ καὶ B*⁴ ἢ *B ὁ (τὸ) πρὶν A*⁵ (ὅπου: *A*=τὸ πραγματικὸ ὄνομα καὶ *B*=τὸ παρανόμι τοῦ μονομάχου). Ὁ πρῶτος ἐκφράζει μιὰ σχέση ἀντίθετη πρὸς τὰ δεδομένα αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς καί, κατὰ συνέπεια, ἐδῶ τουλάχιστον δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει. Ὁ δεύτερος, μολονότι στὰ παραδείγματα πού ἐπικαλεστήκαμε (σημ. 5) παρανόμι καὶ ὄνομα παραθέτονται τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, ἀποτελεῖ τὸ μοντέλο σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ εἶναι δομημένη ὡς ἐδῶ κι αὐτὴ ἡ ἐπιγραφή⁶. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει νὰ ἦταν δομημένες καὶ ἄλλες δυὸ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς μονομάχων⁷. Σ' αὐτὲς δὲ σώζεται, βέβαια, ἡ ἀρχή,

ὅπου θὰ ἔπρεπε ὅπωςδὴποτε νὰ δηλωνόταν τὸ παρανόμι. Σώζεται, ἀντίθετα, τὸ παλιό, τὸ πραγματικὸ ὄνομα τῶν μονομάχων, πού δηλώνεται μὲ τὸν τύπο: οὐνομά μοι τὸ πρὶν *A*⁸. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, λοιπόν, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε μιὰ λύση γιὰ τὸ πρόβλημα. Βέβαια, ὁ χῶρος τοῦ χάσματος ἐπαρκεῖ γιὰ πέντα μόνο γράμματα καί, ἐπομένως, εἶναι ἀδύνατο νὰ περιλάβει τὰ ὀκτὼ περίπου γράμματα τοῦ τύπου (δηλ. [μοι τὸ πρὶν-]), στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ μονομάχου. Θὰ μπορούσε νὰ παραλειφθεῖ, χωρὶς συνέπειες, ἡ προσωπικὴ ἀντωνυμία. Τὸ πρὶν, ὡς χρονικὸ ἐπίρρημα γιὰ τὴ δῆλωση τοῦ παρελθόντος, ἀπαντᾷ συχνὰ ἔναρθρο, δηλ. μὲ ἐπιθετικὴ σημασία· σπανιότερα, ὥστόσο, καὶ χωρὶς ἄρθρο. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ τὸ πρὶν ἔναρθρο φαίνεται πρακτικὰ ἀδύνατο, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση πού ὁ χαρακτήρας θὰ εἶχε χρησιμοποιήσῃ σύμπλεγμα ΠΡ στὴ χάραξή του. Θὰ ἔπρεπε νὰ πυκνώσει ὑπερβολικὰ τὴ γραφὴ γιὰ νὰ χωρέσει ἔστω καὶ ἓνα γράμμα ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Φοίβου. Κάτι τέτοιο, ὥστόσο, δὲ φαίνεται πιθανόν, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς διαστάσεις καὶ τὰ μεσοδιαστήματα τῶν γραμμάτων στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ὀνόματος καὶ λάβουμε ἐπιπλέον ὑπόψη ὅτι βρισκόμαστε σὲ ἀρχὴ στίχου καὶ ὄχι σὲ τέλος, ὅπου ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο δὲ θὰ ἦταν καθόλου ἀπίθανο. Δὲ μένει, λοιπόν, παρὰ ἡ ἐκδοχὴ νὰ χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ τὸ ἐπίρρημα χωρὶς ἄρθρο⁹.

Ἄς δοῦμε ὅμως τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ μονομάχου. Ἀπὸ τὶς δυὸ δυνατότητες πού ἐναπομένουν, νὰ λείπει δηλ. τὸ ἀρχικὸ μόνο ἢ τὰ δυὸ πρῶτα γράμματα τοῦ ὀνόματος, ἡ δεύτερη, γιὰ τοὺς λόγους πού προαναφέραμε¹⁰, φαίνεται λιγότερο πιθανή, χωρὶς ὥστόσο νὰ μπο-

1. Πρβ. λ.χ. GV ἀρ. 774, 870, 1102.

2. Πρβ. λ.χ. GV ἀρ. 410, 745, 964, 1031, 1631· ἐπίσης Gladiateurs ἀρ. 124 καὶ 17.

3. Στὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα: Gladiateurs ἀρ. 20, οἱ δυὸ πρῶτοι στίχοι, πού δημιουργοῦν κάποια σύγχυση, πρέπει νὰ διαβαστοῦν: Ἐγὼ Μειλήσις ἐκλήθη, παγανὸς | δὲ Μεστριανὸς κλπ. Πρβ. Gladiateurs ἀρ. 308 καὶ σχόλ.

4. Πρβ. Gladiateurs ἀρ. 12, 19, 191, 271, 288, 292, 319, 321 καὶ σ. 297 κέ.

5. Πρβ. Gladiateurs ἀρ. 16, 67, 68.

6. Ἐδῶ ἔχουμε ἀπλῶς μιὰ ἐπέκταση τοῦ μοντέλου μὲ τὴν παράθεση μεταξὺ τῶν δυὸ ὀνομάτων μιᾶς σειρᾶς γνωρισμάτων τοῦ μονομάχου.

7. Gladiateurs ἀρ. 260 καὶ 308.

8. Ὁ ἴδιος τύπος ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες ἐπιγραφές, λ.χ. Gladiateurs ἀρ. 296· πρβ. καὶ GV ἀρ. 1083· ἐκεῖ ὅμως τὸ ἔναρθρο πρὶν ἔχει τὴ σημασία: *δυερού πρὶν θανάτοιο τυχεῖν* (GV ἀρ. 1029), δηλ. ἐν ζωῇ. Πρβ. καὶ Gladiateurs 297, σημ. 4.

9. Βλ. LSJ⁹, στὴ λ. *πρὶν*, A, II, 2. Πρβ. Gladiateurs ἀρ. 29: [πρ]ὶν φίλοπλος· 129 (AP, 7, 332): *θηροτρόφον πρὶν* GV ἀρ. 1076.

10. Χρήση δηλ. συμπλέγματος γραμμάτων σὲ ἀρχὴ στίχου καὶ σχετικὴ, ἀντίθετα πρὸς τὴ σωζόμενη συνέχεια τοῦ στίχου, πυκνωση τῆς γραφῆς.

ρεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ κατηγορηματικά. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ τὸ ὄνομα θὰ μποροῦσε νὰ ᾿ναι: *Θεαγένης* ἢ *Νεαγένης*¹. Τὶς περισσότερες πιθανότητες, ἀντίθετα, φαίνεται νὰ τὶς συγκεντρώνει ἡ πρώτη δυνατότητα, νὰ λείπει δηλ. μόνο τὸ ἀρχικὸ γράμμα τοῦ ὀνόματος, ὅποτε αἰρούνται καὶ ὅλες οἱ προηγούμενες ἐπιφυλάξεις. Μόνο ἓνα τέτοιο ὄνομα μᾶς εἶναι γνωστό, τὸ ὄνομα *Λαγένης*², ποὺ μαρτυρεῖται σὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴ Μαντίνεια³.

Θὰ μπορούσαμε, συνεπῶς, διατηρώντας ἐλάχιστες ἐπιφυλάξεις, νὰ προτείνουμε τελικὰ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ σημείου αὐτοῦ τῆς ἐπιγραφῆς: *οὐνομα [πρὶν Λ?]αγένης*.

¹ *Ἡμην*⁴, ἀντὶ ἧν.

² Ἡ καταγωγή τοῦ μονομάχου εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ταυτότητάς ποὺ οἱ ἐπιτύμβιες μονομαχικὲς ἐπιγραφές, ἐλληνικὲς καὶ λατινικὲς, δὲν παραλείπουν συνήθως νὰ μνημονεύσουν⁵. Μ' αὐτὴ τὴ σημασία ἀπαντᾷ ἐδῶ ἡ λέξη *γένος* (προφανῶς σὲ δοτικὴ τῆς ἀναφορᾶς⁶) προεξαγγέλλοντας τὴν

ὑπαρξὴ κάποιου ἐθνικοῦ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου στίχου.

Στ. 7: Ἡ κατάληξη τοῦ ἐθνικοῦ εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν προέλευση τοῦ Φοῖβου: παραγωγικὲς καταλήξεις σὲ -ηνός γιὰ τὸ σχηματισμὸ ἐθνικῶν ἀπαντοῦν βασικὰ στὴ βορειοδυτικὴ Μ. Ἀσία⁷. Ἐξίσου καθοριστικὸς ἀποδείχεται τελικὰ καὶ ὁ σωζόμενος θεματικὸς χαρακτήρας *κ* τῆς λέξης. Ἀπὸ τὶς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας, μὲ πιστοποιημένη μονομαχικὴ παράδοση, μόνο ἡ *Κύζικος*⁸ σχηματίζει ἐθνικὸ σὲ -κηνός⁹. Ἀλλωστε καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπόλοιπων γραμμάτων τῆς λέξης συμπίπτει ἀπόλυτα μὲ τὸν ἀριθμὸ γραμμάτων ποὺ λείπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου. Ἐπομένως, ὁ Φοῖβος πρέπει νὰ ἦταν: *γένε[ι] Κυζικηνός*¹⁰.

7. Βλ. BUCK-PETERSEN, A reverse index of Greek nouns and adjectives (1945) 261· P. CHANTRAINE, La formation des noms en grec ancien (1933) 206· P. KRETSCHMER, Glotta 11, 1921, 277, σημ. 1.

8. Βλ. L. FRIEDLANDER, δ.π. 4, 246 κέ. Gladiateurs 226 κέ· πρβ. ἐπίσης ΚΑΞΣΙΟ ΔΙΩΝΑ 51, 7.

9. Βλ. ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. στὴ λ. *Κύζικος*.

10. Τὸ ἐπαγγελματικὸ παρανόμι τοῦ μονομάχου ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετο πρὸς τὴν καταγωγή του. Μιὰ παμπάλαια λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα, ἀναγόμενη στὰ μυθικὰ χρόνια, συνδέει τὸ θεὸ Φοῖβο μὲ τὴν Κύζικο. Μαρτυρεῖται μάλιστα καὶ ἡ ἐπικλήσή του «Κυζικηνός» (ἀπὸ τὸν ΣΩΚΡΑΤΗ στὶς Ἐπικλήσεις θεῶν, ἀπ. 15α, FHG 4, σ. 499· πρβ. W. H. ROSCHER, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, στὸ λ. *Κυζικηνός*). Οἱ Ἀργοναῦτες εἶχαν χτίσει βωμὸ πρὸς τιμὴν τοῦ στὴν Κύζικο (ΑΠΟΛΛ. Ρ. 1, 966). Πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε καὶ μαντεῖο τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν περιοχή (πρβ. Σχόλ. στὸν ΑΠΟΛΛ. Ρ. 1, 955 καὶ 959). Ὁ πατέρας, ἄλλωστε, τοῦ ἐπάνυμου καὶ ἰδρυτῆ τῆς Κυζίκου, ὁ Αἰνέας (Σχόλ. στὸν Ἀπολλ. Ρ. 1, 948) ἢ, σύμφωνα μὲ ἄλλη παράδοση, ὁ ἴδιος ὁ Κύζικος (ΚΟΝΩΝ, Διήγ. 41, στὸν ΦΩΤΙΟ) ἦταν γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνα. Στὴν προσωπογραφία τῶν Κυζικηνῶν, ἐπίσης, ἀπαντοῦν συχνὰ θεοφόρα ὀνόματα ὅπως: Ἀπολλόδωρος (CIG 3655, 3660, 3665· IG IX 2, 776· IG, VII, 1765), Ἀπολλώνιος (CIG 3655, 3658, 3663, 3664), Ἀπολλοφάνης (CIG 3656, 3657), καθὼς καὶ στὰ περίχωρα τῆς Κυζίκου: βλ. E. SCHWERTHEIM, Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung, I, Grabtexte (1980), Namenindex, σ. 262 (Ἀπόλλα 1, Ἀπολλᾶς 1, [Ἀπολ]ινάρι[ος] 1, Ἀπολλόδοτος 2, Ἀπολλόδωρος 9, Ἀπολλόθεμις 1, Ἀπολλοφάνης 1, Ἀπολλωνίδης 7, Ἀπολλώνιος 34, Ἀπολλωνίς 3). Κύρια ὀνόματα σύνθετα, μὲ β' συνθετικὸ τὴ λέξη γένος, δὲν ἦταν, ἐπίσης, ἀσυνήθιστα στὴν Κύζικο, πρβ. CIG 3660: Καλλιπίδης Ἀριστογένης, Ἀριστογένης Ἀριστοκλ[ε- -] 3663:

1. Εἶναι τὰ μόνα ὀνόματα σὲ -αγένης, μὲ σύνολο 8 γραμμάτων, ποὺ μαρτυροῦνται (βλ. BECHTEL, δ.π. 104 κέ.) μὲ α' συνθετικὸ θεὸς (δ.π. 202 κέ.) καὶ νέος (δ.π. 328 κέ.) ἀντίστοιχα. Γιὰ τὸ χαρακτήρα α βλ. καὶ MAYSER, I² 1, σ. 71, Anm. 1.

2. Βλ. BECHTEL, δ.π. 104 κέ. Τὸ α' συνθετικὸ Λα- ἀπὸ τὸ λαός· πρβ. P. CHANTRAINE, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, στὴ λ. *λαός*· BECHTEL, δ.π. 279 κέ. Ὁ ΗΞΥΧΙΟΣ (στὸ λ. *λα*), ἀντίθετα, παρετυμολογώντας: *λα' ἐπὶ τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ λίαν ἐτάσσετο. Ὅθεν καὶ λακάνη ἢ μεγάλως κεχηρνύα*.

3. IG V 2, 293, στ. 16.

4. Νεωτερισμὸς τῆς Κοινῆς γιὰ τὴ διάκριση τοῦ α' ἀπὸ τὸ γ' ἐνικὸ πρόσωπο τοῦ παρατατικοῦ τοῦ ρ. *εἰμί*, MAYSER, I² 2, σ. 127· BLASS-DEBRUNNER-FUNK, 49, § 98.

5. Βλ. Gladiateurs 52 καὶ 295 κέ.

6. Πρβ. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. 5, 3: *Ἐρμίαν, γένει Βιθυνὸν ὄντα*· ΛΟΥΚΙΑΝ., Ποδάγρα, 265: *Σύροι μὲν ἐσμέν, ἐκ Λαμασκῶ τῷ γένει*· EG ἀρ. 593: *τῷ γένει Ἐφέσιον*· 772α: *γένει Σιδήτης*· IG III 2, 1447: *γένει Ἀράδιος*· 3435: *Μαῦρος τὸ ὄνομα, γένει [ἢ Ἀθηναῖος?]*. Ἡ ἐπικράτησή της ἀντὶ τῆς ἀντίστοιχης αἰτιατικῆς σὲ κείμενα τῆς Κοινῆς ὀφείλεται πιθανὸν σὲ ἐπίδραση τῆς λατινικῆς ablativus limitationis, βλ. MAYSER, II 2, 149 κέ. καὶ 285· BLASS-DEBRUNNER-FUNK, 105, § 197· πρβ. λ.χ. δῆλωση καταγωγῆς μονομάχων σὲ ἀντίστοιχες λατινικὲς ἐπιγραφές: DESSAU, ILS 5085, 5087, 5088, 5095, 5096, 5098, 5101, 5104, 5111, 5113, 5115, 5117, 5118, 5120, 5121.

᾽Οστις¹, ἀντὶ δς.

Πυκτεύσα[ς]: τὸ ρῆμα πυκτεύω², δανεισμένο καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἀθλητικὸ λεξιλόγιον, ἔχει ὑποστῆ περνώντας στὴν τεχνικὴ ὁρολογία τῶν μονομάχων μιὰ μετατόπιση τῆς σημασίας του ἀπὸ πυγμαχῶ σὲ μονομαχῶ³. Ἀπαντᾷ σὲ δώδεκα τουλάχιστον μονομαχικὲς ἐπιγραφές⁴, πάντα ὑπὸ τύπο μετοχῆς, ὅπως προφανῶς καὶ ἐδῶ. Ἀπὸ συντακτικῆ ἀποψη, χρησιμοποιοῦται συνήθως ἀμετάβατα⁵, ἀλλὰ καὶ ὡς μεταβατικὸ, μὲ δοτικὴ προσώπου, σὲ δυὸ τουλάχιστον περιπτώσεις⁶. Ἡ ἰδιότυπη σύνταξί του σ' αὐτὴ τὴν ἐπιγραφὴ⁷ θυμίζει ἀνάλογη σύνταξί του ρ. νικῶ. Τὸ νικῶ συντάσσεται συχνὰ μὲ σύστοιχη αἰτιατικὴ ὀνόματος ἐπώνυμων ἀγώνων (Ὀλύμπια, Παναθηναία κλπ.)⁸. Σὲ ἀγωνιστικὲς ἐπιγραφὲς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὥστόσο, σὲ περιπτώσεις μὴ ἐπώνυμων ἀγώνων⁹, τὸ νικῶ συντάσσεται συχνὰ μὲ αἰτιατικὴ τοῦ ὀνόματος τῆς πόλης ὅπου τελέστηκαν οἱ ἀγῶνες¹⁰.

Θεαγένης β' φιλοτ. 3664. Περγένης Θεμισταγόρου, Ἀκί(λιος) Περγένης, Θε[α]γένης β'. IG XII 8, 162: Νικογένης Ἀττάλου 194: [Δι]ογένης Ἀττάλου IG IX 2, 1183: Περιγένης Περιγένους IG VII, 1760 (καὶ 3195): Περιγένης Ἡ[ρα]κλείδου SIG³ 645: Ἡρογένης Πυθομνήστου.

1. Γιά τὴ χρῆσι τῆς ἀόριστης ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας στὴ θέσι τῆς ὀριστικῆς ἀναφορικῆς βλ. MAYSER I² 2, σ. 68, ὑποσ. 1 καὶ II 1, σ. 76. BLASS-DEBRUNNER-FUNK, 35, § 64, 3 καὶ σ. 152 κέ., § 293.

2. Πρβ. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ, 2, 147: ἀλλ' ἐὰν συγκλείσῃς τὴν χεῖρα, τὸ μὲν ἐξωθεν καλεῖται πυγμὴ, ἀφ' ἧς καὶ πύκτης, πυκτεύειν... πρβ. καὶ 3, 150.

3. Βλ. Gladiateurs 16 κέ. L. ROBERT, Πυκτεύειν, RA 30, 1929, 24 κέ.

4. Gladiateurs ἀρ. 20, 30, 65, 76, 89, 141, 146, 149, 169, 293, 314, 331.

5. Στις 10 ἀπὸ τις 12 ἐπιγραφὲς συνοδευόμενο ἀπὸ κάποιο ἀριθμητικὸ συνήθως ἐπίρρημα, γιά τὸν προσδιορισμὸ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ ἀγώνων στοὺς ὁποίους πῆρε μέρος ὁ μονομάχος.

6. Gladiateurs ἀρ. 65 καὶ 146.

7. Μὲ τις τρεῖς ἀσύνδετες αἰτιατικὲς ποὺ ἀκολουθοῦν στὸ στ. 8 καὶ ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τρεῖς συνεχόμενες ρωμαϊκὲς ἐπαρχίες.

8. Βλ. KÜHNER - GERTH, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, 1, σ. 305 κέ., § 410, 2c.

9. Φαινόμενο ὅχι σπάνιο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ὅποτε παρατηρεῖται ἕνας ἐντυπωσιακὸς πολλαπλασιασμὸς γιορτῶν καὶ ἀγώνων βλ. L. MORETTI, Iscrizioni agonistiche greche (1953) σ. VIII.

10. Πρβ. L. MORETTI, ὁ.π. ἀρ. 67: ... νικήσας...

Στ. 8: Τόσο ἡ καταγωγή, ὅσο καὶ ἡ διαγραφόμενὴ στὸ στίχο αὐτὸ πορεία τοῦ μονομάχου, συνηγοροῦν στὴν ἀποκατάστασι: [Ἀσί]αν (=ἐν Ἀσίᾳ) στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου. Πρόκειται προφανῶς γιά τὴ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία Ἀσία, ποὺ ἀποτελέσε, ὅπως φαίνεται, καὶ τὴν ἀφετηρία τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Φοίβου.

Στ. 9 - 10: Σὲ ἀναλογία μὲ ἄλλες ἐπιτύμβιες μονομαχικὲς ἐπιγραφές¹¹, θὰ περίμενε κανεὶς στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 9 μετοχὴ ἐνεστώτος ἐνὸς ρήματος μὲ τὴ σημασία ἀγωνίζομαι. Ἡ σωζόμενη κατάληξη, ἄλλωστε, ἐνισχύει μιὰ τέτοια ὑπόθεσι. Πρὶν ἀπὸ τὸ W διακρίνονται ἔχνη τριγωνικοῦ γράμματος, ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἀποκατάστασι [ἀθ]λῶν¹², στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου. Τὸ ρ. ἀθλέω-ῶ, κοινότερος τύπος τοῦ ἐπικοῦ καὶ ἰωνικοῦ ἀθλεύω ἢ ἀεθλεύω¹³, ἀποτελεῖ ἕνα ἀκόμη δάνειο τῆς ἀγωνιστικῆς ἐν γένει ζωῆς¹⁴ στὸ μονομαχικὸ λεξιλόγιον.

Ἐν Λαρείσῃ: ἡ ὑπαρξὴ προσγεγραμμένου ἰῶτα ἐκπλήσσει¹⁵, μιὰ καὶ οὔτε στὸν προηγούμενο στίχο (Θράκη) οὔτε, κυρίως, στὸ Β στ. 6 (τῷ κτείναντι), ὅπου θὰ συμφωνοῦσε περισσότερο μὲ τὴν ὅλη γλωσσικὴ μορφή τῆς ἑμμετρικῆς ἐπιγραφῆς, προσγράφεται τὸ ἰῶτα. Ἡ γραφὴ τῆς λέξης μὲ εἰ εἶναι, ἀντίθετα, συχνή¹⁶.

Ἐφεσον], Τράλ[λεις] δ', Σάρδεῖς ε', Λαυδίκειαν ε' ... 69: ... νεικήσαντα... Λακεδαίμονα, ... Μαντινείαν, Λακεδαίμονα τὸ β', ... κ.ά.

11. Gladiateurs ἀρ. 56: ἔνατον μονομαχῶν τὸ πεπρω[μέ]ρον | ὅδε ἀπέ[δωκα] ἀπὸ τῆς Λάρισα· 89: ὄγδοον | πυκτεύων Μυρῶν | τέλος ἔσχον κ.ά. πρβ. ἐπίσης 308: τῇ δ' ἐνὰ τῇ πυγμῇ τὸ πεπρωμένον ὅδε ἀπέδωκε.

12. Πρβ. Gladiateurs ἀρ. 314: δωδέκατον δ' ἀθλῶν ὑπὸ σῆμα τόδ' | ἦλθα τὸ γαίης. Πρβ. ἐπίσης 298: [οὐ]δ' ἀνίσων ἀθλῶν κέλαδον ἀ | [εθ]λῶν ἀνεγείρω, (ἀ[θ]λῶν, Jacobs, Welcker ἀ[εθ]λῶν, Froehner), Ἡ ἀποκατάστασι τῶν Jacobs καὶ Welcker φαίνεται πιθανότερη, ἀν ἡ πέτρα δίνει: Α|.ΑΩΝ, πρβ. EG ἀρ. 350 σ. 304.

13. Πρβ. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ, 3, 144: καὶ τὸ ἀθλεύειν παρὰ τε τοῖς ποιηταῖς καὶ παρ' Ἡροδότῃ, καὶ παρ' ἡμῖν τὸ ἀθλεῖν.

14. Βλ. Gladiateurs, σ. 21 κέ. πρβ. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ 3, 143: ἰδίως δ' ἐπὶ τῶν γυμνικῶν ἀθλοῖ οἱ πόνοι καὶ τὸ ἀθλεῖν κάμνειν, πονεῖν, καὶ 3, 153.

15. Ἀπὸ τὸ μικρὸ ὕψος τοῦ γράμματος (θυμίζει τὸ μικρὸ προσγεγραμμένο ἰῶτα τῆς τυπογραφικῆς κεφαλαιογράμματης γραφῆς) καὶ τὸ «στρίμωγμά» του ἀνάμεσα στὸ Η καὶ τὸ Τ, φαίνεται πὼς ἴσως δὲν εἶχε γραφεῖ ἀρχικὰ, ἀλλὰ προστέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων. Δὲ μοιάζει πάντως μὲ τυχαῖο χάραγμα.

16. Πρβ. IG IX 2, 72, στ. 1· 333, 605, 612, 618, 1296,

Τὸ πεπρω|[μέ]νον μοίρης ἀπέδωκα· ἡ περιγραφὴ τοῦ θανάτου μὲ τὸ σχῆμα τῆς ἐξόφλησης ἑνὸς χρέους¹ δὲν εἶναι ἄγνωστη στίς ἐπιτύμβιες μονομαχικὲς ἐπιγραφές. Ἀπαντᾷ σχεδὸν αὐτολεξεῖ (τὸ πεπρωμένον ὡς ἀπέδωκα) ἄλλες δυὸ φορές, τὴ μιὰ μάλιστα στὴ Λάρισα², καὶ τὴν ἄλλη στὴ Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας³. Τὸ ρ. ἀπέδωκα (ἀόρ. ἀ' τοῦ ἀποδίδωμι, πού σημαίνει βασικά: δίνω πίσω κάτι πού ὀφείλω, ξεπληρώνω κάποιο χρέος) ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τοῦ σχήματος. Στίς ἄλλες δυὸ ἐπιγραφές ἀντικείμενο τοῦ ἀπέδωκα εἶναι τὸ πεπρωμένον, χωρὶς ἄλλο προσδιορισμό. Ἡ πλεοναστικὴ σχεδὸν προσθήκη, σ' αὐτὴν τὴν ἐπιγραφὴ, τῆς γενικῆς (ὕποκειμενικῆς) μοίρης⁴ θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ στὰ πλαίσια τῆς ἐπίμονης τάσης πού παρατηρεῖται στίς ἐπιτύμβιες μονομαχικὲς ἐπιγραφές νὰ ἀποδίδεται ὁ θάνατος τοῦ μονομάχου ὄχι σὲ ὑπεροχὴ τοῦ ἀντιπάλου ἀλλὰ στὴ μοίρα⁵.

Στ. 11: Στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου προφανῶς [βι]ώσας (πρβ. συμβιώσας). Ἡ φόρμουλα καλῶς⁶

στ. 19· ἡ χρῆσις εἰ στὴ θέσις ἰ εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο σὲ κείμενα τῆς Κοινῆς, ὡς συνέπεια τοῦ μονοφθογισμού τῶν διφθόγγων, βλ. MAYSER I² 1, σ. 66 κέ.· BLASS-DEBRUNNER-FUNK, 13 κέ., § 23.

1. Βλ. R. LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epitaphs* (1962) 170 κέ.· Α. ΣΚΙΑΔΑΣ, *Ἐπὶ τύμβῳ* (1967) 35, σημ. 4. Πρβ. καὶ IG XII 7, 119, 120, 127.

2. Βλ. Gladiateurs ἀρ. 56 καὶ σχόλ.· πρβ. ἐπίσης J. καὶ L. ROBERT, *Bulletin Épigraphique* 1940, ἀρ. 10. Ἡ παρούσα ἐπιγραφὴ ἐνισχύει τελικὰ τὴν ἀρχικὴ ἀποψη τοῦ Robert (καὶ ἐναλλακτικὴ πρόταση τοῦ Hiller) σχετικὰ μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ στ. 5. Τὸ ἴδιο σχῆμα ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλη θεσσαλικὴ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ: IG IX 2, 1276.

3. Gladiateurs ἀρ. 308.

4. Ἰωνικὸς τύπος, ἀντὶ μοίρας. Ὁμολογία ἔκφρασις ἀπαντᾷ καὶ στὸν ΠΙΝΔΑΡΟ, Ν. 4, 61: τὸ μόρσιμον πεπρωμένον· πρβ. καὶ Ν. 7, 44: τὸ μόρσιμον ἀπέδωκεν. Οἱ δυὸ ἔννοιες ἀπαντοῦν συνηθῶς προσδιορισμένες ἀντίθετα, πρβ. ΗΡΟΔ. 1, 91: τὴν πεπρωμένην μοῖραν· ΑἰΣΧΥΛ. ἀπ. 362 Nauck: τὸν πεπρωμένον μόρον.

5. Πρβ. DESSAU, ILS 5111: «fato deceptus| non ab homine»· πρβ. ἐπίσης Gladiateurs ἀρ. 25, 30, 34, 44, 56, 66, 79, 81, 84, 89, 106, 107, 140, 141, 146, 148, 149, 239, 260, 285, 296, 308, 314, 331 καὶ σ. 304 καὶ 302. Γιά τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ R. LATTIMORE, ὁ.π. 145 κέ.

6. Τὸ τροπικὸ καλῶς (μὲ ἡθικὴ σημασία: καλὰ, σωστά, δίκαια), μολονότι ἀπαντᾷ παράλληλα μὲ τὸ ὁμολόγῳ του μονοσύλλαβο εὖ καὶ σὲ κλασικὰ κείμενα (πρβ.

βιώσας χρησιμοποιεῖται συχνὰ στὴν Ἀμοργό⁷. Στίς λαρισαῖκες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀντὶ τῆς μετοχῆς βιώσας, πού ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά ἐδῶ, χρησιμοποιεῖται ἡ μετοχὴ ἀορίστου τοῦ ζῶ (ζήσας-ζήσασα)⁸.

Φίλοις ἐτ(αί)ροις· ἡ ἔκφρασις γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο⁹. Φίλοις, ὡς ἐπίθετο ἐδῶ, μιὰ καὶ ἡ γραφὴ ἐτέροις τῆς ἐπιγραφῆς ὀφείλεται, προφανῶς, σὲ λάθος τοῦ χαράκτη πού μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ στὰ πλαίσια τοῦ μονοφθογισμού τῶν διφθόγγων¹⁰. Ἐτ(αί)ροις· ἀναφέρεται σὲ ἀνθρώπους τοῦ συναφιοῦ (sodales): συντρόφους τοῦ λούδου, δηλ. συγκελλαρίους (convictores), συνόπλους (coarmiones) κλπ. πού ἔζησε καὶ δέθηκε μαζί τους, χωρὶς νὰ διαταράξουν τίς σχέσεις τους προβλήματα καὶ διενέξεις¹¹.

Στ. 12 - 13: Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ σπάνιου (ὡς διπλοσύνθετο) ρ. συγκαταβιβάζω¹², πού ἡ μετοχὴ του χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μεταφορικὰ γιὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ θανάτου τοῦ ἀντιπάλου μονομάχου¹³. Ἀνάλογες ἐκφράσεις πού περιγράφουν τὸ θάνατο ὡς κατέβασμα στὸν Ἀδὴ (ἢ τὸν τάφο) εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένες καὶ στίς ἐπιτύμβιες μονομαχικὲς ἐπιγραφές¹⁴, ἀν καὶ τὸ ρ. καταβιβάζω δὲν ἀπαντᾷ ποτέ¹⁵. Συνηθῶς χρῆσι-

ΣΟΦ. Αἴας 479), τὴν ἐποχὴ τῆς Κοινῆς ἔχει ἐπικρατήσει ἐκτοπίζοντας σχεδὸν ἐντελῶς τὸ τελευταῖο, βλ. MAYSER I² 3, σ. 126· BLASS-DEBRUNNER-FUNK, 55 κέ. § 102,3 καὶ 68 κέ. § 126.

7. IG XII 7, 120, 208, 347, 352, 355, 374, 377, 383, 487, πρβ. καὶ 128.

8. IG IX 2, 642, 656, 943, πρβ. καὶ 1037.

9. Ἀπαντᾷ 35 φορές στὴν Ἰλιάδα καὶ 6 φορές στὴν Ὀδύσσεια.

10. Βλ. MAYSER I² 1, σ. 85 κέ.· BLASS-DEBRUNNER-FUNK 14, § 25.

11. Πρβ. στ. 4 - 5: γενόμενος δὲ πα[ρὰ π]ᾶσιν φίλητός, καὶ Β στ. 3: πᾶσι φίλος γὰρ ἔην.

12. Μαρτυρημένο μιὰ φορά ὡς τώρα, πάλι ὡς μετοχὴ ἀορίστου, ἀπὸ τὸν ΠΟΛΥΒΙΟ (5,70,8) στὴν κυριολεκτικὴ του σημασία, καὶ μιὰ ἀπὸ τὸν ΑΠΟΛΛΩΝΙΟ τὸν ΔΥΣΚΟΛΟ (Περὶ ἐπιρρ. 173,11), ὡς ἀπαρέμφατο ἐνεστώτος, γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ μεταφορὰ τοῦ τόνου στὴ λήγουσα.

13. Ἡ ἐπιγραφὴ μᾶς δίνει ἓνα ἀκόμη παράδειγμα μονομαχίας πού τέλειωσε μὲ τὴν ἀλληλεξόντωση καὶ τῶν δυὸ ἀντιπάλων· βλ. σχετικὰ Gladiateurs 305 κέ.

14. Πρβ. Gladiateurs ἀρ. 37, 44, 47, 77, 79, 107, 140, 141, 148, 239, 293, 321, 331.

15. Σὲ μιὰ περίπτωση, Gladiateurs ἀρ. 77, χρησιμο-

μποιοῦνται παρεμφερή ρήματα¹, συνοδευόμενα ἀπὸ κάποιον ἐμπρόθετο ἢ ἐπιρρηματικὸ προσδιορισμὸς πού ἔχει σχέση μετὰ τὸν κάτω κόσμος ἢ τὸν τάφο τοῦ νεκροῦ². Αὐτὸ πού ἀναπληρώνει στὴν προκείμενη περίπτωσι τὴ φαινομενικὴ ἀπουσία ἐνὸς παρόμοιου προσδιορισμοῦ εἶναι ἡ σύνθεσι τοῦ καταβιβάζω μετὰ τὴν πρόσθεσι *σύν*. Ὁ μονομάχος, «μιλώντας» ἐδῶ ἀπὸ τὸν τάφο του, δηλ. ἀπὸ τὸν κάτω κόσμον, δηλώνει πὺς ἔχει κατεβάσει μαζί του (= *σύν*), ἔχει δηλ. συμπαράσῃρει στὸ θάνατο, καὶ τὸν ἀντίπαλό του. Ἐπομένως, ἡ ἐμβέλεια τοῦ ἐπιρρήματος πού προσδιορίζει τὴν τωρινή του θέσι (ἐν[θ]άδε κεῖμαι) ἐπεκτείνεται, μετὰ τὴ μεσολάβησι τοῦ *σύν*, καὶ στὸ καταβιβάζω. Ἀπὸ φθογγολογικὴ ἀποψη, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀφομοίωσι τοῦ ν πρὶν ἀπὸ χειλικὸ σύμφωνο (συμβίωσις) καί, ἀντίθετα, ἡ διατήρησις του πρὶν ἀπὸ οὐρανικὸ (συνκαταβιβάζω), πού παρατηρεῖται στὴ σύνθεσι τοῦ *σύν*³.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 13, προφανῶς [ε]ἶδιον⁴, ἀντὶ ἰδίων.

Στὶς μονομαχικὲς ἐπιγραφὰς χρησιμοποιεῖται συχνὰ ὁ γενικὸς ἀγωνιστικὸς ὅρος ἀντίπαλος⁵ ἀντὶ τοῦ ἀντίστοιχου καθαυτοῦ μονομαχικοῦ ὅρου σύνζυγος⁶. Ὁ ἀντίπαλος τοῦ Φοίβου, πού ἴσως

ἦταν κάποιος ρητιάριος, τελικὰ δὲν κατονομάζεται⁷.

Β στ. 1 - 2: ἤκαχε⁸. ἐπικὸς ρηματικὸς τύπος ἀορ. β' μετὰβατικὴ σημασία χρησιμοποιούμενος συνήθως γιὰ τὴ δήλωσι τοῦ ψυχικοῦ πάθους⁹ πού προκαλεῖ στοὺς ἐπιζῶντες (συγγενεῖς, φίλους, ἀνθρώπους τοῦ στενοῦ ἢ εὐρύτερου περιβάλλοντος) ὁ ἀδόκητος θάνατος ἀγαπητοῦ προσώπου¹⁰.

Ἡ σωζόμενη συνέχεια τοῦ στίχου δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ὑποκείμενο τοῦ ρήματος (καὶ ὅλης τῆς ἐπιγραφῆς)· εἶναι, καὶ ἐδῶ, ὁ Φοῖβ[ος]¹¹.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 1, ἀπὸ τὴ σωζόμενη κατάληξι τῆς λέξεως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, μετρικὰ, λείπει τὸ μακρὸ στοιχεῖο τοῦ πρώτου δακτύλου, προφανῶς αἰτιατικὴ πληθυντικοῦ ποσοστικοῦ ἐπιθέτου: [πολ]λούς¹², ὡς προσδιορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου θεωροῦ[ς] (=θεατὲς)¹³, [πού] ἀπαντᾷ στὸ τέλος τοῦ ἐπόμενου στίχου.

Ἡ χαρακτηριστικὴ ἔκφρασι [ε]νὶ σταδίοισι¹⁴, μορφολογικὰ ἐπικὴ ἐδῶ, ἀποτελεῖ, ἀπὸ λεξιλογικὴ ἀποψη, τὸν μοναδικὸ μονομαχικὸ ὅρο τῆς Β ἐπιγραφῆς.

Στ. 3: Τὸ ἡμιπέδες ἀπαντᾷ σχεδὸν αὐτολεξεῖ

7. Βλ. ἀντίθετα Gladiateurs 232.

8. Βλ. LSJ⁹, στὴ λ. ἀχεύω καὶ ἀχέω (Α Π 1)· P. CHANTRAINE, Dict. Étym. στὴ λ. ἀχνημαι. Γιὰ τὴ χρῆσι καὶ τίς σημασίες τῆς λ. καὶ τῶν συγγενῶν ρηματικῶν τύπων στὸν Ὅμηρον βλ. H. EBELING, Lexicon Homericum (1885) στὴ λ. ἀκαχέω καὶ ἀκαχίζω.

9. Πρβ. J. A. CRAMER, Anecdota Graeca 4 (1841) 250: τὸ μὲν ἄχος ἐστὶ λύπη ἀφωρίαν ἐμποιοῦσα, ... διὰ γὰρ τὴν ἐξαίφνης ἔφοδον τῶν ἀκουσθέντων ἢ θεαθέντων εἰς βάθος χωρεῖ τὸ λογιστικόν.

10. Πρβ. ΟΜΗΡ. Π 822: δούπησεν δὲ πεσόν, μέγα δ' ἤκαχε λαὸν Ἀχαιῶν· ο 357: ἡ ἑ μάλιστα ἤκαχ' ἀποφθιμένη καὶ ἐν ὤμῳ γήρατ' ἦκεν· GV 1633: δς ρα θανὼν ἀκάχησε φίλους· AP 7, 627: θύνιον Ἀστακίην δὲ μάλ' ἤκαχες· AP 7, 528 (Εἰς Φαιναρέτην τὴν ἐκ Λαρίσσης): Λάρισσαν δὲ φίλην ἤκαχε καὶ τοκέας.

11. Ἐπιβεβαιώνεται, ἄλλωστε, καὶ ἀπὸ τὸ Β στ. 6.

12. Πρβ. J.G.C. ANDERSON, Exploration in Galatia cis Halum, JHS 19, 1899, 287, ἀρ. 185: δς πολλούς ἀκάχησε θανόν. Πρβ. ἐπίσης GV 77: δς[ς] μάλ[α] πολλοί[ς] ἀστοί[ς] καὶ ξεῖνοις δό[κε] θανόν ἀνίαν, ἀπὸ τῆ Θεσσαλίας.

13. Βλ. LSJ⁹, στὴ λ. θεωρός, III· HETX. στὴ λ. θεωρός· θεωρητάς. Πρβ. καὶ L. ROBERT, Études Anatoliennes (1937) 318 καὶ σημ. 6.

14. Πρβ. Α στ. 3 - 4 καὶ σχόλ.

ποιεῖται τὸ καταβαίνω (μετὰβατικὸ τοῦ ὁποίου εἶναι τὸ καταβιβάζω): πρὸς νέκρας κατέβη.

1. Π.χ.: κατάγω (Gladiateurs ἀρ. 140, 239, 321, 331), ἄγω (Gladiateurs ἀρ. 148), κατέρχομαι (Gladiateurs ἀρ. 107, 141), ἐρχομαι (Gladiateurs ἀρ. 37, 47, 79, 107), ἀπέρχομαι (Gladiateurs ἀρ. 44), οἶχομαι (Gladiateurs ἀρ. 293). Πρβ. ἀνάλογη χρῆσι τῶν ρημάτων καταβαίνω, κάτειμι, κατέρχομαι, κατάγω, καὶ σχετικὰ παραδείγματα στὰ ἀντίστοιχα λήμματα τοῦ LSJ⁹.

2. Π.χ.: εἰς Ἀιδὴν (Gladiateurs ἀρ. 37, 79, 148; 293, 321), ἐς φθιμένους (Gladiateurs ἀρ. 47), πρὸς νέκρας (Gladiateurs ἀρ. 77), ἐς χάος (Gladiateurs ἀρ. 107) κ.ἄ. Ἐπίσης: «ἐνθα», «ὧδε» (Gladiateurs ἀρ. 140, 239).

3. Φαινόμενο συχνὸ στὰ κείμενα τῆς Κοινῆς, βλ. MAYSER I² 1, σ. 206 κέ. (καθὼς καὶ πίνακα μετὰ τὰ ποσοστὰ συχνότητάς τους στὴ σ. 209)· BLASS-DEBRUNNER-FUNK 11 κέ. § 19. Πρβ. IG IX 2, 850 (Πάνκαλος) 971 (συνκλητικῶν), 204 (ἐγκαταλίψας), 931 (Λονγίνος), 950 (Εὐάγγελος), 971 (συνγενίδα), 921 (ἐπιτυγχάνοντα).

4. Πρβ. IG IX 2, 659 στ. 6 καὶ 9· 660 στ. 8· 877· 937 στ. 2 καὶ 4· 945· 956· 972. Βλ. ἐπίσης σ. 44 σημ. 16.

5. Gladiateurs ἀρ. 16, 36, 66, 79, 124, 141.

6. Gladiateurs ἀρ. 106, 191, 239, 307· βλ. σχετικὰ καὶ σ. 282.

σέ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ 1ου - 2ου μ.Χ. αἰ. ἀπό τή Σπάρτη¹. Ἡ ἔκφραση πᾶσι φίλος, ἄγνωστη ὡς τώρα στίς μονομαχικές ἐπιγραφές², ἀπαριθμεῖται συχνά ὡστόσο μεταξύ τῶν ἀρετῶν τοῦ νεκροῦ πού ἐξυμνοῦνται σέ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς ἴδιας ἐποχῆς³.

Στό τέλος τοῦ στίχου, προφανῶς: ἔην⁴, ἐπικῶς τύπος τοῦ γ' ἐνικοῦ προσώπου τοῦ παρατατικοῦ τοῦ εἰμί, ἀντί ἦν.

Στ. 4 - 6: καί νῦν ὁ καί μέ ἐπιρρηματική σημασία (=ἔτσι καί τώρα, καί τώρα ἀκόμη, δηλ. καί νεκρός)⁵.

Παρά Πηνειοῖο| χεύμασιν⁶: ἡ γενική μορφολογικά ἐπική, ἀντί Πηνειοῦ, ὅπως καί ἡ σύνταξη τῆς παρὰ⁷ μέ δοτική τοπική. Ἡ λέξη χεύμα⁸, ποιητική. Ἡ ἐμπρόθετη ἔκφραση προσδιορίζει γενικά τὸ χῶρο ὅπου εἶναι θαμμένοι τόσο ὁ Φοῖβος ὅσο καί ὁ ἀντίπαλός του, πού αὐτὴ τὴ φορά χαρακτηρίζεται ὡς ὁ κτείνας. Ἡ δοτική τοῦ ἄρθρου χωρὶς προσγεγραμμένο ἰῶτα⁹. Ἡ

χρήση καί ἡ θέση τοῦ ἀντιθετικοῦ δὲ συνήθεις¹⁰.

Ἀπὸ μετρικὴ ἀποψη τὸ ἐπίγραμμα εἶναι ἄψογο:

-	-	-υυ	-υ υ	-υυ	-υυ	-	-
-υυ	-υυ	-	-υυ	-	-	-	-
-υυ	-υυ	-	-	-	-υυ	-	-

Ἑρμηνευτικά καὶ πραγματολογικά προβλήματα

Μολονότι οἱ δυὸ ἐπιγραφές παρουσιάζουν σημαντικές καὶ ποικίλες διαφορές¹¹ μεταξύ τους, εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι καί οἱ δυὸ ἀναφέρονται στὸ ἴδιο πρόσωπο¹² καὶ ἐπομένως εἶναι σύγχρονες. Ἐκτός ἀπὸ τὸν κοινὸ τους φορέα καί τὸ ὄνομα Φοῖβος, πού πιθανὸν δὲν ἀποτελοῦν ἀπὸ μόνον τους ἀναμφισβήτητα τεκμήρια, ἡ ἔκφραση [ἐ]νὶ σταδίοισι τῆς Β ἐπιγραφῆς, χαρακτηριστικὸς ὅρος τοῦ μονομαχικοῦ λεξιλογίου, ὅπως καί ἡ ἀσυνήθιστη σέ μονομαχικές ἐπιγραφές ἔκφραση πᾶσι φίλος, ταυτόσημη σχεδὸν τῆς πα|[ρὰ π]ᾶσιν φιλητός, πού ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τοῦ χαρακτήρα τοῦ Φοίβου στὸ κοινωνικὸ του περιβάλλον, γιὰ τὴν ὁποία δικαιολογημένα «ὑπερφηανέεται» στὴν Α ἐπιγραφῇ ὁ μονομάχος, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ταύτισή. Ἐκεῖνο ὅμως πού τὴν κάνει, ἐπιπλέον, ἀναμφισβήτητη εἶναι ἡ διαβεβαίωση τῆς Β ὅτι ὁ Φοῖβος κεῖται (παρὰ Πηνειοῖο χεύμασιν) οὐχὶ μόνος ἀλλὰ σὺν τῷ κτείναντι, πού βρίσκει τὴν ἀνταπόκρισή της στὸ ἐνθάδε κείμεναι συνκαταβιβάσας τὸν εἶδιον ἀντίπαλον τῆς Α ἐπιγραφῆς.

Ἡ συμπλήρωση τῆς κύριας ἐπιγραφῆς Α μέ μιὰ δεύτερη, ἔμμετρη, στὸ συγκεκριμένο ἐπι-

1. GV ἀρ. 1394: πᾶσι φίλος γὰρ ἔφν.

2. Πρβ. Α στ. 5 καὶ σχόλ.

3. GV ἀρ. 225, 531, 673, 726, 1110, 1239, 1394, 1895. Παλαιότερα παραδείγματα: GV ἀρ. 931, 1117 (μέσα καὶ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀντίστοιχα), 557, 1153 (2ος - 1ος αἰ.), 906(;). Ὡς σύνθετο ἐπίθετο (πασίφίλος): IG V 2, 221· SEG 1, 574· E. BERNARD, δ.π. ἀρ. 14 καὶ 44 (πρβ. GV ἀρ. 1239)· CPJ 3, App. 1, 1488 (παραθεμένο ἀπὸ τὸν E. BERNARD, δ.π. 204, σημ. 3)· ἀλλὰ καί ὡς κύριο ὄνομα (Πασίφίλος): IG IX 2, 382, 545, 1232, 1274· AE 1917, 3, ἀρ. 303· σ. 31, ἀρ. 316· σ. 35, ἀρ. 319· BR. HELLY, Gonnoli II (1973) ἀρ. 185 (στὴ Θεσσαλία). Διάφορες παραλλαγές: π.χ. πᾶσι προσφίλης (GV ἀρ. 1851)· πᾶσι φιλητός (βλ. σ. 41 σημ. 10)· πάντων φίλος (GV ἀρ. 985, 1568, 1893). Βλ. ἐπίσης M. N. TOD, Laudatory Epithets in Greek Epitaphs, ABSA 46, 1951, 188 καὶ σημ. 24.

4. Βλ. P. CHANTRAINE, Grammaire homérique 1 (1958) 289.

5. Βλ. LSJ⁹, στὸ λ. καὶ νῦν.

6. Πρβ. AP 7, 741: παρὰ χεύμασι Ρήνον· Orac. Sibyll. 11, 254: παρὰ χεύμασι Νείλον· ETP. Ἦλ. 152: ποταμίους παρὰ χεύμασιν· ΠΙΝΔ. Ν. 9, 39: Σκαμάνδρου χεύμασιν ἀγχοῦ.

7. Βλ. P. CHANTRAINE, δ.π. 2 (1963) 121, § 172, ἀντί τῆς συνηθέστερης αἰτιατικῆς, δ.π. 122 § 174· πρβ. AP 7, 550: Πηνειοῦ παρὰ χύμα.

8. Ἀπὸ τὸ ρ. χέω (=χύνω)· HEYX. στὴ λ. χεύμα· ρεύμα, ὕδωρ· ΣΟΥΔΑ, στὴ λ.: ρεύμα ὕδατος. Ἡ λέξη γνωστὴ καὶ στὸν ΟΜΗΡΟ (Ψ 561), ἀπαντᾷ συχνά στοὺς τραγικοὺς καὶ τοὺς ἐπιγραμματοποιοὺς.

9. Βλ. BLASS-DEBRUNNER-FUNK, 14 κέ. § 26.

10. Βλ. J. D. DENNISTON, The Greek Particles (1950²) 167 κέ. (I B 3), καὶ 186 (III A 3), ἀντίστοιχα.

11. Στὴ γραφῇ (διαφορετικὰ «χέρια», διαφορετικὴ καλαισθησία, διαφορετικοὶ τύποι γραμμάτων· ἡ Α ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς, μέ ἐπιδράσεις τῆς ἐπισε-συρμένης· ἡ Β πιὸ αὐστηρή). Στὴ γλώσσα (ἡ Α ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς πάλι, μέ πολλὲς ιδιομορφίες τῆς Κοινῆς· ἡ Β, ἀντίθετα, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχαίζοντας). Στὸ εἶδος τοῦ λόγου (ἡ Α σὲ πεζό, ἡ Β ἔμμετρη). Στὸ πρόσωπο (ἡ Α σὲ πρῶτο ἐνικό, ἡ Β σὲ τρίτο ἐνικό πρόσωπο). Στὸ περιεχόμενο (ἡ Α τυπικὰ μονομαχική, ἡ Β ὅχι).

12. Ἀναγραφῇ δυὸ ἢ περισσότερων [ἐπιγραφῶν, πού ἀλληλοσυμπληρώνονται, στὸ ἴδιο ἐπιτύμβιο μνημεῖο καὶ γιὰ τὸν ἴδιο νεκρὸ δὲν εἶναι σπάνιο φαινόμενο· πρβ. λ.χ. GV σ. 572 κέ. (B VII).

τύμβιο μνημεῖο, μπορεί νὰ ἐξηγηθεῖ ἴσως ἀπὸ τὴ θέληση αὐτοῦ ἢ αὐτῶν ποὺ φρόντισαν γιὰ τὴν ταφή τοῦ Φοίβου καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ μνημείου του νὰ τὸ κοσμήσουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἐπιτύμβια μονομαχικὴ ἐπιγραφή καὶ τὴν ἐξίσου τυπικὴ μονομαχικὴ παράσταση, καὶ μὲ ἓνα ἀκόμη, πῶς λαμπρὸ καὶ τιμητικὸ, ἐπίγραμμα. Εἶναι ἡ πῶς ἀπλὴ ἐξήγηση ποὺ μπορεί νὰ δοθεῖ. Ὑπάρχει, ὡστόσο, καὶ μιὰ ἄλλη, τολμηρότερη ἴσως, ἐκδοχή. Δὲν ἀποκλείεται ὁ ἀντίπαλος τοῦ Φοίβου νὰ μὴ πέθανε ἐν σταδίοις, ταυτόχρονα δηλ. μ' αὐτόν, ἀλλὰ μερικὲς μέρες ἀργότερα ἀπὸ τὰ τραύματά του¹. Ἔτσι, τὸ κείμενο τῆς Α ἐπιγραφῆς μετὰ τὸ ἀπέδωκα, καθὼς καὶ ἡ Β, ἔμμετρη, ἐπιγραφή, εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ δόθηκαν στὸ χαρακτὴρ ἐκ τῶν ὑστέρων, δηλ. μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀντιπάλου, πράγμα ποὺ ἀνάγκασε τὸ χαρακτὴρ νὰ ἐγκαταλείψει τὸν ἀρχικὸ του σχεδιασμὸ καὶ νὰ προσπαθῇ νὰ «βολέψει» μὲ κάθε τρόπο καὶ τὴν προσθήκη. Ἡ ἀποψη αὕτῃ δικαιολογεῖ θαυμάσια τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου γραφῆς ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ μετὰ στὴν Α ἐπιγραφή, ποὺ διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ προχειρότητα καὶ ἀμέλεια τοῦ χαρακτὴρ νὰ προϋπολογίσαι σωστὰ τὸ διαθέσιμο χώρο. Ἀποτελεῖ ἐπίσης ἐπαρκὴ δικαιολογία γιὰ τὴν ἀναγραφὴ καὶ τῆς συμπληρωματικῆς ἔμμετρης (Β) ἐπιγραφῆς.

Ἡ Α ἐπιγραφή εἶναι ἀπὸ τὶς λίγες μονομαχικὲς ἐπιγραφές ποὺ μᾶς δίνουν τόσα πολλὰ στοιχεῖα. Ἀποτελεῖ θὰ λέγαμε ἓνα ἀρκετὰ ἐνημερωτικὸ curriculum vitae τοῦ μονομάχου². Δίνει τὸ ἐπαγγελματικὸ του παρανόμι, τοὺς τίτλους του, τὸ σθένος του ἐν σταδίοις καὶ τὴ γενικότερη ἐκτίμηση ποὺ ἔτρεφε γι' αὐτόν τὸ περιβάλλον του. Ἀναφέρει ἀκόμη τὸ ἀρχικὸ του ὄνομα, τὸ ὄνομα δηλ. ποὺ ἔφερε πρὶν «ἀπογραφεῖ εἰς μονομάχους», τὴν καταγωγὴν του, τὴ δράση του, τὶς συνθήκες καὶ τὸν τόπο ὅπου «ἐξόφλησε τὸ χρέος του στὸ πεπρωμένο ποὺ ἡ μοίρα τοῦ εἶχε ὀρίσει». Σὰν κατακλείδα προσθέτει ἓνα γενικὸ ἀπολογισμὸ τῆς ζωῆς του, τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς συντροφικῆς, μὴ

παραλείποντας νὰ τονίσει, ἥπια καὶ χωρὶς ἐμπάθεια³ ὡστόσο, πὼς «συμπαρέσυρε στὸ θάνατο» καὶ τὸν ἀντίπαλό του.

Δὲ μᾶς δίνει καμιά πληροφορία, ἀντίθετα, γιὰ τὴν ἡλικία του, γιὰ τὸ ὄνομα καὶ τὸ εἶδος τοῦ ἀντιπάλου του, γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ τοῦ ἀπέδωσε τὶς νεκρικὲς τιμές. Οὔτε ἀκριβὴ ἀριθμὸ τῶν ἀγώνων καὶ τῶν νικῶν του. Ἀξίζει ἴσως νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο.

Ἡ δράση τοῦ μονομάχου ἀναφέρεται μὲ ἓνα γενικὸ καὶ κάπως ἀσυνήθιστο, γιὰ τὰ μονομαχικὰ τουλάχιστον δεδομένα, τρόπο: *πυκτεύσα[ς] | Ἀσί[αν], Θράκη, Μακεδονίαν*. Τὸ minimum τῶν ἀγώνων τοῦ Φοίβου, ἐπομένως, ἂν συμπεριλάβουμε καὶ τὸ μοιραῖο ἀγὼνα του στὴ Λάρισα, πρέπει νὰ εἶναι τέσσερις: τρεῖς νίκες (μιὰ σὲ κάθε ἐπαρχία ποὺ ἀναφέρει) καὶ μιὰ μᾶλλον ἥττα⁴ (στὴ Λάρισα). Μιὰ τέτοια ἐκδοχή, ὡστόσο, ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸν τίτλο *πρωτό[π]αλος* τοῦ μονομάχου⁵. Εἶναι δυνατόν ἓνας μονομάχος μὲ τρεῖς μόνο νίκες στὸ ἐνεργητικὸ του νὰ φέρει τὸν τίτλο τοῦ πρωτόπαλου; Θὰ πρέπει, συνεπῶς, νὰ δεχτοῦμε ἢ πὼς τὰ κριτήρια τοῦ «πάλου» ἦταν ἄσχετα πρὸς τὸν ἀριθμὸ ἀγώνων τῶν μονομάχων, πράγμα μᾶλλον ἀπίθανο, ἂν κρίνουμε μὲ βάση τὰ ἐπιγραφικὰ δεδομένα⁶, ἢ, ἀντίθετα,

3. Πρβ. ἀντίθετα λ.χ. Gladiateurs ἀρ. 34, καὶ σ. 305 κέ.

4. Ἡ περίπτωση τοῦ Φοίβου φαίνεται ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ Κινύρα (Gladiateurs ἀρ. 191· πρβ. καὶ σ. 305), ὁ ὁποῖος νεικήσας καὶ ἀποκτείνων τὸν σύνζυγον ἀπέθανεν προφανῶς ἀπὸ τὰ τραύματά του, ἢ τοῦ μονομάχου (Gladiateurs ἀρ. 239), τὸν ὁποῖο νείκης δὲ βραβίον ἔχο[ν] τα μύρα κατήγαγεν ἰδίᾳ. Ἀντίθετα, θυμίζει περιπτώσεις ὅπως τοῦ Ἀχιλλέα (Gladiateurs ἀρ. 107) ἢ τοῦ Δεκούρατου (Gladiateurs ἀρ. 238).

5. Ἄν δεχτοῦμε πὼς ἡ βαθμίδα τοῦ πάλου δὲν ἦταν ἄσχετη μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγώνων καί, κυρίως, τῶν νικῶν τοῦ μονομάχου, καὶ μὲ τὴν τελειοποίησή του ἐν γένει· πρβ. σχετικὰ Gladiateurs 30.

6. Ὁ Φλαμμεάτης λ.χ. (Gladiateurs ἀρ. 16), *πρωτος πάλος ρητιαρίων*, ἀγωνίστηκε 20 φορὲς ἐπὶ στεφανωθεῖς. Ὁ Καλλεῖδρομος (Gladiateurs ἀρ. 89), *πρωτος πάλος | ρητιαρίων*, ἀριθμεῖ λιγότερους ἀγῶνες: *ὄγδοον | πυκτεύων Μυρῶν | τέλος ἔσχον*. Ὁ Δαναὸς (Gladiateurs ἀρ. 293), *δεύτερος πάλος Θρακῶν*: *[ἐ]ννεάκις πυκτεύσας ὥχετο εἰς | Αἰδην*. Ὁ Μελάντιπος (Gladiateurs ἀρ. 298), *ρητιάρις, δευτερος πάλος*, πεθαίνει στὸν 13ο ἀγῶνα

1. Πρβ. Gladiateurs 293. Πρβ. ἐπίσης ΛΟΥΚΙΑΝ. Τόξ. 60, ἂν καὶ ἐκεῖ τελικὰ ὁ Σισίννης ἐπέζησε. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ ξίφους (*καμπύλῳ τῷ ξίφει*) φαίνεται πὼς ὁ ἀντίπαλός του ἦταν Θράξ· πρβ. Gladiateurs 67 κέ.

2. Γιὰ τὸ θέμα βλ. R. LATTIMORE, δ.π. 267 κέ.

πὼς ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἀγώνων τοῦ Φοίβου ἦταν τελικὰ μεγαλύτερος.

Πράγματι, στὴν ἀνάγλυφη παράσταση ποὺ ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, ὁ μονομάχος πλαισιώνεται ἀπὸ τρεῖς στεφάνους καὶ τρεῖς φοίνικες. Οἱ στέφανοι καὶ οἱ φοίνικες στὸ Ὀνομαστικὸ τοῦ Πολυδεύκη¹ ἀποτελοῦν ταυτόσημα σύμβολα νίκης. Οἱ νίκες τῶν μονομάχων, ὥστόσο, πρέπει νὰ ἦταν ποιοτικὰ διαφοροποιημένες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ χρήση τῆς βραχυλογικῆς φόρμουλας *νικῶν* χ, *στεφάνων* ψ², ποὺ ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ μονομαχικὲς ἐπιγραφές, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴ διάκριση ποὺ γίνεται σὲ *νικῶ* καὶ *νικῶ λαμ*(πρῶς) σὲ μιὰ μοναδικὴ στὸ εἶδος τῆς ἐπιγραφῆ ἀπὸ τὴ Γόρτυνα³. Μὲ βάση τὰ παραπάνω δεδομένα, μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ προηγούμενη δράση τοῦ Φοίβου μεταφράζεται σὲ ἕξι (τουλάχιστον) νίκες⁴, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ τρεῖς μάλιστα «λαμπρὲς» ἦ, μὲ ἀναγωγὴ στὴ βραχυλογικὴ φόρμουλα ποὺ προαναφέραμε, *νικῶν* στ' *στεφάνων* γ', ὅποτε ὁ ἀριθμὸς τῶν προηγούμενων ἀγώνων τοῦ δὲν ἀποκλείεται νὰ ξεπερνᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν νικῶν⁵ καὶ ὁ μοιραῖος ἀγώνας τοῦ στὴ Λάρισα νὰ ἔναι τουλάχιστον ὁ ἑβδομος. Ἐπομένως, ἡ διατύπωση *πνικτεύσα[ς] | Ἀσί]αν, Θράκην, Μακεδονίαν*⁶ πρέπει νὰ ἀποδίδει περιληπτικὰ μόνον τὴ δράση τοῦ «πρωτόπαλου σεκούτορα».

Οἱ ἐπιγραφές δὲν παρέχουν καμιά πληροφορία, ὅπως εἴπαμε, σχετικὰ μὲ τὸ ποιὸς «προέστη τοῦ

μνημείου». Ἐξαιρετικὰ σπάνια ἢ κατασκευὴ τοῦ μνημείου ὀφείλεται στὴν πρόνοια τοῦ ἴδιου τοῦ μονομάχου⁷. Συνήθως ἡ φροντίδα ἀνήκει σὲ κάποιο συγγενικὸ πρόσωπο⁸. Ἀρκετὰ συχνά, ὥστόσο, κάποιοι σύντροφος τοῦ λούδου ἢ κάποιοι φίλος ἀναλαμβάνει αὐτὴ τὴν ὑποχρέωση⁹. Πιθανὸν καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση κάποιοι (ἢ κάποιον) ἀπὸ τοὺς φίλους ἐταίρους, μὲ τοὺς ὁποίους (καλῶς) *συνεβίωσεν* ὁ Φοῖβος, νὰ τοῦ πρόσφερε τίς νεκρικὲς τιμές, διατηρώντας τὴν ἀνωνυμία του, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση ἐπιτόμιου μονομαχικοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Ἀμισό¹⁰, ὅπου δηλώνεται, ὥστόσο, διακριτικὰ «ἡδὲ μ' ἔθαψεν ἕνθα φίλος ἀγαθὸς εὐσεβὴς ἔνεκεν».

Πρὶν περάσουμε στὴ Β ἐπιγραφή, ἀξίζει ἴσως νὰ ὑπογραμμίσουμε ὁρισμένα στοιχεῖα τῆς Α ὑποδηλωτικὰ τοῦ ἥθους καὶ γενικὰ τῆς ψυχολογίας τοῦ Φοίβου, ποὺ κάνουν τὸν πα[ρὰ π]ᾶσιν φιλητὸν μονομάχο νὰ κερδίζει τελικὰ καὶ τὴ δική μας συμπάθεια. Ἀρχικὰ εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ παντελὴς ἑλλειψὴ ἐκφράσεων βίας καὶ μίσους ποὺ μᾶς κάνει νὰ τὸν ἐντάξουμε στοὺς κατ' ἐξοχὴν «μὴ παντάπασιν θηριώδεις ἀλλ' Ἑλληνας» μονομάχους¹¹. Ὁ Φοῖβος ἀσκεῖ τὸ ἐπάγγελμα¹² τοῦ μονομάχου — ἓνα ἐπάγγελμα ὠμὸ καὶ ἄθλιο, ἀν καὶ ὄχι ἄδοξο — χωρὶς φόβο¹³ καὶ πάθος¹⁴, μὲ ἐπαγγελματικὴ μάλιστα συνείδηση καὶ συναδελφικότητα¹⁵. Μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἐπαγγέλματός του «θεωρεῖ» τιμητικὲς τίς διακρίσεις του καὶ τίς

του. Ὁ Ἀμφιάρεος (Gladiateurs ἀρ. 135), *σεκ(ούτωρ) πᾶ(λος)* γ' συγκεντρώνει ἓναν ἀριθμὸ *νικῶν* ια'. Πρβ. ἐπίσης Gladiateurs 293 κέ.

1. 3, 152· πρβ. ἐπίσης G. LAFAYE, ὁ.π. σ. 1596 κέ. καὶ L. ROBERT, RPh 32, 1958, 20, σημ. 3.

2. Ὅπου ὁ ἀριθμὸς ψ εἶναι κατὰ κανόνα μικρότερος ἢ, τὸ πολὺ, ἴσως πρὸς τὸν χ' πρβ. Gladiateurs 295· G. LAFAYE, ὁ.π. σ. 1598.

3. Gladiateurs ἀρ. 65 καὶ σ. 42.

4. Ἐκτὸς ἀν ἡ παρουσία τῶν συμβόλων νίκης στὸ ἀνάγλυφο ἔχει καθαρὰ συμβολικὸ (δοξαστικὸ) χαρακτήρα χωρὶς οὐσιαστικὴ ἀνταπόκριση πρὸς τὴ δράση τοῦ μονομάχου. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Gladiateurs 46, 48 καὶ 49.

5. Πρβ. Gladiateurs ἀρ. 65 καὶ 16 γιὰ ἀνάλογες περιπτώσεις.

6. Γιὰ συγκεκριμένους πόλεις τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν, ὅπου ἐνδέχεται νὰ ἀγωνίστηκε ὁ Φοῖβος, βλ. Gladiateurs 9 κέ.

7. Π.χ. Gladiateurs ἀρ. 57 (ἀπὸ τὴ Λάρισα)· πρβ. ἐπίσης σ. 43. Συχνά, ὥστόσο, ἡ δαπάνη ἀντιμετωπίζεται ἐξ ὧν κατέλιπε.

8. Βλ. Gladiateurs 43 κέ.

9. Βλ. σχετικὰ Gladiateurs 44 κέ. καὶ 306· πρβ. ἐπίσης G. LAFAYE, ὁ.π. σ. 1596.

10. Gladiateurs ἀρ. 79.

11. ΠΛΟΥΤ. Ἡθ. 1099 Β. Πράγμα ποὺ διαφαίνεται καὶ στὴν ἐκλογή τοῦ ἐπαγγελματικοῦ τοῦ ὀνόματος.

12. Εἶναι ἐλεύθερος, ὄχι δοῦλος ἢ κατάδικος· πρβ. Gladiateurs 287 καὶ 296.

13. Πρβ. Α στ. 3 - 4: ὁ στεναρὸς ἐν στα[δί]οις.

14. Πρβ. Α στ. 12 - 13: *συνκαταβιβάσας τὸν [ε]ἶδιον ἀντίπαλον*· Α στ. 9 - 10: *[ἀθ]λῶν δὲ ἐν Λαρείσῃ τὸ περὶ [μέ]νον μοίρης ἀπέδωκα*.

15. Πρβ. Α στ. 11: *φίλοις ἐτ(αί)ροις συμβιώσας*· Α στ. 12: *συνκαταβιβάσας* κλπ. Θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ποῦμε, συγκριτικὰ μὲ ἄλλες περιπτώσεις βέβαια, καὶ μὲ ἀνθρωπισμὸ.

«τονίζει» υπερέφανα¹. Σὲ ἀνάλογη ἐπαγγελμα-
τική ἀξιοπρέπεια ὀφείλεται προφανῶς καὶ ἡ τε-
λική, ἀπαλλαγμένη ὅμως ἀπὸ κάθε μνησικακία,
προσθήκη πῶς ἐνθάδε κεῖται συνκαταβιβάσας
τόν| [ε]ῖδιον ἀντίπαλον.

Παράλληλα, ὡστόσο, «τονίζει» (ἀντισταθμι-
στικά θὰ λέγαμε) καὶ καθαρά ἠθικὲς καὶ κοινωνι-
κὲς ἀρετὲς ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινή του
υπόσταση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γενικὸ ἀπολο-
γισμὸ τῆς ζωῆς του (καλῶς δὲ| [βι]ώσας φίλοις
ἐτ(αί)ροις συμβιώσας ἐν| [θ]άδε κεῖμαι), ἢ τὴν
ἰδιαίτερη ἐκτίμηση ποὺ ἔτρεφαν ὅλοι γιὰ τὸ πρό-
σωπό του (γενόμενος δὲ πα|[ρ]ά π| ἄσιν φιλητός).

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο στοιχεῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸν
πυρήνα τῆς Β ἐπιγραφῆς². Ὁ λόγος ποὺ πλῆθος
θεατῶν λυπήθηκε³ γιὰ τὸ θάνατό του εἶναι ὅτι ὁ
Φοῖβος πᾶσι φίλος ἔην. Ὁ ἴδιος λόγος ὁδηγεῖ
τελικά σὲ μιὰ ἀσυνήθιστη, μοναδική θὰ λέγαμε⁴,
μεταθανάτια «συμφιλίωση» τῶν δυὸ ἀντιπάλων,
ποὺ ὑπῆρξαν ἀμοιβαῖα θύτες καὶ θύματα ἑνὸς
ἀπάνθρωπου καὶ βάρβαρου θεσμοῦ. Ὁ ἀγαπητὸς
στοὺς πάντες Φοῖβος, καὶ νεκρὸς ἀκόμη, δὲν κεῖ-
ται μόνος κι ἀσυντρόφευτος: ἔχει παρέα τὸ φο-
νιά του.

Ἡ ἔκφραση σὺν τῷ κτείναντι κεῖται δὲν πρέπει
βέβαια νὰ ἐκληφθεῖ μὲ τὴ στενή, κυριολεκτικὴ ση-
μασία «εἶναι θαμμένος μαζί (στὸν ἴδιο τάφο) μὲ
τὸ φονιά του» ποὺ ἔχει τὸ σὺν τινι κεῖσθαι σὲ
περιπτώσεις ταφῆς μελῶν τῆς ἴδιας οἰκογένειας
σὲ κοινὸς οἰκογενειακοὺς τάφους⁵. Οἱ δυὸ περι-
πτώσεις διαφέρουν τελείως. Ἀλλωστε καμιά ἐν-

δειξη δὲν ὑπάρχει ποὺ νὰ στηρίξει μιὰ τέτοια ἐρ-
μηνεία. Ἀντίθετα ὁ Φοῖβος, ὡς ἐλεύθερος μονο-
μάχος⁶, πρέπει νὰ εἶχε ταφεῖ σὲ ἀτομικὸ τά-
φο⁷, ὅπως ἀτομικὸ εἶναι καὶ τὸ σωζόμενο ἐπι-
τύμβιο μνημεῖο του. Ὁ ἀντίπαλός του δὲν κατο-
νομάζεται καν. Ἀλλωστε, τοπικὸς προσδιορισμὸς
τοῦ κεῖται δὲν εἶναι, ὅπως στὴν Α ἐπιγραφή, τὸ
ἐνθάδε (=ἐδῶ, σ' αὐτὸ τὸν τάφο), ὅποτε δὲν θὰ
ὑπῆρχε πρόβλημα, ἀλλὰ ἡ ἐμπρόθετη ἔκφραση
παρὰ Πηνειοῖο|χεύμασιν, ποὺ, εἴτε χρησιμο-
ποιεῖται κυριολεκτικὰ⁸, εἴτε συνεκδοχικὰ (ὑπο-
δηλώνοντας τὴ Λάρισα), ἀναφέρεται σὲ ἕνα χώ-
ρο εὐρύτερο τοῦ ἐνθάδε, ὅπου θάφτηκαν τελικά,
ἴσως πλάι-πλάι⁹, οἱ δυὸ ἀντίπαλοι μονομάχοι.

Μέσα στὴ συνολικὴ προσφορὰ τοῦ μνημείου
θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προσμετρηθεῖ καὶ ἡ, ὅχι λι-
γότερο σημαντικὴ, πληροφόρηση ποὺ μᾶς παρέ-
χει ἡ ἀνάγλυφη παράστασή του, σχετικὰ μὲ τὰ
ἐξωτερικὰ γνωρίσματα, ὁπλισμὸ δηλ. καὶ ἀμ-
φίση, τοῦ σεκούτορα.

Ἀπὸ τὰ τρία ἤδη γνωστὰ ἐλληνικὰ μνημεῖα
σεκουτόρων¹⁰ μόνο ἕνα¹¹ παρῆχε μιὰ ἀρκετὰ σα-
φὴ παράσταση μονομάχου τῆς κατηγορίας αὐτῆς,
ἀποτελώντας ὡς τώρα τὸ μοναδικὸ κριτήριο γιὰ
τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν γνώσεών μας πάνω στὰ σχε-

6. Πρβ. Gladiateurs 287, 293, καὶ 296.

7. Ἡ ἀποκλειστικότητα καὶ τὸ ἀπαρξίαστο τοῦ τά-
φου προστατεύονταν μάλιστα συχνὰ μὲ ἀναθήματα καὶ
κατάρες ἢ χρηματικὲς ποινές: πρβ. λ.χ. Gladiateurs ἀρ.
25 καὶ 26. Βλ. ἐπίσης R. LATTIMORE, ὁ.π. 108 κέ.

8. Πρβ. ΑΘΗΝ. 13, 589 b: (Πολέμων εἰρηκεν [44
Pr.] δέκνυσθαι δ' αὐτῆς (Λατῖδος) τάφον παρὰ τῷ Πη-
νειῷ σημειῖον ἔχοντα ὕδριαν λιθίνην καὶ ἐπίγραμμα τόδε·
[1 - 4]. Αὐτοσχεδιάζουσιν οὖν οἱ λέγοντες αὐτὴν ἐν Κο-
ρίνθῳ τεθῆσθαι πρὸς τῷ Κρανείῳ.

9. Ἐπομένως ἡ πρόθεση σὺν(τινι) ἐδῶ μὲ τὴ ση-
μασία: στὸ πλευρὸ (μεταφορ.) κάποιου, ἢ παρέα μὲ
κάποιον.

10. Gladiateurs ἀρ. 12, 106, 135.

11. Gladiateurs ἀρ. 12 (καὶ πίν. XXII), ἐπιτύμβιο
μνημεῖο προερχόμενο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, σήμερα στὸ
Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης. Τὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο
Gladiateurs ἀρ. 106, ἀπὸ τὴν Ξάνθο, δὲν φέρει ἀνάγλυφη
παράσταση. Τὸ ἀναθηματικὸ μνημεῖο Gladiateurs ἀρ.
135 (βλ. καὶ Hellenica 8, 1950, σ. 65 κέ. καὶ πίν. XII 3,
XIII 1 - 2) φέρει τρεῖς ἐπ'ἀλλήλους ἀνάγλυφες παραστά-
σεις ἰσάριθμων φάσεων τοῦ ἀγῶνα ἐνὸς σεκούτορα ἐναντίον
ρητιαρίου. Ἡ μαρτυρία τοῦ ἀναγλύφου ἐλαχιστοποιεῖται,
ὡστόσο, ἀπὸ τὶς σοβαρὲς κακώσεις καὶ τὴν ἐν γένει φθορὰ
τοῦ μνημείου.

1. Πρβ. Α στ. 1 - 3: πρωτό|[π]αλος... σεκού|[τ]ωρ·
Α στ. 7 - 8: πυκτεύσα[ς] Ἀσί[αν], Θράκη, Μακεδονίαν.

2. Ἀρθρώνεται μὲ τὸν γὰρ αἰτιολογικὰ μὲ τὴν προη-
γούμενη πρόταση καὶ μὲ τὸ καὶ νῦν μὲ τὴν ἐπόμενη, ποὺ
προστίθεται ὡς ἔσχατο ἐπιβεβαιωτικὸ παράδειγμα.

3. Γιὰ τὸ θέμα βλ. R. LATTIMORE, ὁ.π. 177 κέ.

4. Πρβ. καὶ H. DESSAU, ILS 5123: Constantius
munerarius gladiatoribus suis propter favorem mu-
neris munus sepulcrum dedit. Decorato retiaro, qui
peremit Caeruleum et peremptus decedit; ambos ex-
tinxit rudis, utrosque protegit rogos. Decoratus se-
cutor, pugnatum VIII, Valerae uxori dolore primum
reliquit. Ἡ περίπτωσις αὕτη, ὡστόσο, διαφέρει βασιικά,
παρόλο ποὺ παρυσιάζει ἀρκετὰ κοινὰ σημεία.

5. Πρβ. λ.χ. GV ἀρ. 1720: «Ἀπφία ἐγὼ κεῖμαι Με-
νεκλεῖ μίγα τῶδε σὺν ἀνδρί», ἢ GV ἀρ. 1169: «σὺν παισὶ
δὲ κεῖται». Γιὰ τὸ θέμα βλ. R. LATTIMORE, ὁ.π. 247 κέ.

τικά θέματα καὶ τὸν μοναδικό, ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὸ ἀνεπαρκή, γνώμονα γιὰ τὶς ἀναγκαῖες συγκρίσεις¹.

Τὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ Φοῖβου προσφέρει μιὰ λεπτομερέστερη καὶ παραστατικότερη ἀπεικόνιση ποῦ, ἂν δὲν ἐπαυξάνει τὶς γνώσεις μας σχετικά μὲ τὸν ὅπλισμό τῶν σεκουτόρων², δίνει ὥστόσο μερικὰ νέα στοιχεῖα στὸν τομέα τῆς ἀμφιεσῆς τους. Ὁ Φοῖβος φορεῖ πτυχωτὸ χιτωνίσκο³ μὲ κοντὲς χειρίδες⁴. Παρόμοιο ἔνδυμα φαίνεται νὰ φορεῖ καὶ ὁ *contraretarius* Ρόδων⁵, ὅπως πολὺ πιθανὸν καὶ ὁ *secutor* (ἐπίσης *primus palus*) *Urbicus*⁶. Σὲ ψηφιδωτό, μὲ παράσταση ἀγώνα βαριὰ ὅπλισμένου μονομάχου ἐναντίον ρητιαρίου, ποῦ βρίσκεται στὴ Μαδρίτη (προερχόμενο ἀπὸ τὴ Ρώμη), ὁ παγιδευμένος κάτω ἀπὸ τὸ δίχτυ τοῦ ρητιαρίου μονομάχος φορεῖ ἐπίσης παρόμοιο πτυχωτὸ χιτωνίσκο μὲ κοντὲς χειρίδες μάλιστα⁷. Οἱ φωτογραφίες, ἀλλὰ πιθανὸν καὶ οἱ ἴδιες οἱ ἀνάγλυφες παραστάσεις τοῦ μνημείου *Gladiateurs* ἀρ. 135, δὲν προσφέρονται

γιὰ λεπτομερέστερη ἐξέταση τῆς ἀμφιεσῆς τοῦ σεκούτορα Ἀμφιαράου. Ἀντίθετα, ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ σεκούτορα *Ναρκίσσου*⁸ ἀφήνει ὀρισμένες ἀμφιβολίες σχετικά μὲ τὸ ἂν ὁ μονομάχος φέρει «ceinture, protégeant aussi le haut des cuisses». Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ φορεῖ καὶ αὐτὸς χιτωνίσκο ζωσμένο, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ *Urbicus*, μὲ τὴ φαριὰ ζώνη (*balteus*) τῶν μονομάχων.

Ὁ Φοῖβος ὅπως φαίνεται καθαρὰ στὸ δεξιὸ κυρίως πόδι τοῦ «πρωτόπαλου σεκούτορα», φορεῖ ὑποδήματα (μὲ χοντρά καττύματα) ποῦ καλύπτουν τοὺς ἀστράγαλους. Ἄλλοι βαριὰ ὅπλισμένοι μονομάχοι φοροῦν συνήθως σάνδαλα. Σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις διακρίνονται καθαρὰ στὰ ἀνάγλυφα οἱ ἱμάντες γιὰ τὴν πρόσδεσή τους⁹. Ἡ παράσταση τοῦ *Ναρκίσσου* εἶναι μᾶλλον ἀσαφὴς στὸ θέμα τῆς ὑπόδησης. Ὁ *Urbicus*, στὴ γραφικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἀναγλύφου, δείχνει ξυπόλυτος μὲ μιὰ περισφυρίδα στὸ δεξιὸ του πόδι. Εἶναι, ἄραγε, πράγματι περισφυρίδα ἢ, ἀντίθετα, φορεῖ ἓνα ἀνάλογο ὑπόδημα μὲ τοῦ Φοῖβου; Ἡ φωτογραφία τοῦ μνημείου πάντως δὲν τὸ διευκρινίζει. Παρόμοια ὑποδήματα, ὅπως καὶ παρόμοιο βραχὺ πτυχωτὸ χιτῶνα, ξανασυναυτοῦμε σὲ ἐπιτύμβιο μνημεῖο ἀπὸ τὸ Δίον¹⁰ νὰ τὰ φορεῖ ὁ «κυνηγός» (*venator*) *Μαριανὸς ὁ καὶ Κωνωπᾶς*.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ὀπλισμοῦ, θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἐπισημανθοῦν μερικὲς ἀρκετὰ χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες. Ὁ Φοῖβος φέρει στὸ ἀριστερό του χέρι τὴ μεγάλη ὀρθογώνια ἀσπίδα (*scutum*) τῶν σεκουτόρων. Ἡ μπρὸς ἐπιφάνειά της παρουσιάζει, στὸ μέσο τῆς κατατομῆς, μιὰ ἀρκετὰ ἐμφανὴ ἑξαρση: εἶναι ὁ «ὀμφαλὸς» (*umbo*) τῆς ἀσπίδας, ἴδιος ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὶς ἀσπίδες τοῦ *Urbicus* καὶ τοῦ *Ναρκίσσου*. Ὁμφαλὸ φαίνεται νὰ ἔχει καὶ ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἀμφιαράου, ὅπως καὶ ἀρκετῶν ἄλλων ἀνεπιβεβαίωτης κατηγορίας μονομάχων, ποὺ φέρουν ὥστόσο τὸ βασικὸ ὅπλισμό τῶν σεκουτόρων, καὶ κυρίως τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς μιᾶς κνημίδας (στὸ προβαλλόμενο σκέλος).

8. *Gladiateurs* ἀρ. 12 καὶ πίν. XXII.

9. Πρβ. λ.χ. *Gladiateurs* πίν. XXI (ἀρ. 241), X (ἀρ. 215), VI (ἀρ. 210).

10. *Gladiateurs* ἀρ. 321 καὶ πίν. XVI.

1. Ἀνάλογη λατινικὴ περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ ἀνάγλυφη παράσταση στὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ σεκούτορα *Urbicus*, βλ. π.κ. σημ. 6.

2. Βλ. *Gladiateurs*, κυρίως 68 κέ. Πρβ. L. FRIEDLANDER, ὁ.π. 4, σ. 174.

3. Ἀντὶ τοῦ *subligaculum* ποὺ φοροῦν συνήθως οἱ μονομάχοι. *Balteus* δὲν διακρίνεται, γιὰτὶ ἡ μέση του καλύπτεται ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἀσπίδα καὶ τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ μονομάχου. Τὸ ἔνδυμά του θυμίζει «φουστανέλα» ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Στὸ ἀκάλυπτο ἀπὸ τὴν ἀσπίδα τμήμα του διακρίνονται 7 τουλάχιστον πτυχές. *Gladiatores tunicati* μᾶς εἶναι βέβαια γνωστοὶ ἀπὸ ὀρισμένες ψηφιδωτὲς κυρίως ἀλλὰ καὶ ἀνάγλυφες παραστάσεις (βλ. σχετικά *Hellenica* 3, 1946, σ. 132 - 137 καὶ *Gladiateurs* ἀρ. 300). Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὅμως πρόκειται γιὰ ἀνεξαρτίβωτης κατηγορίας ἐλαφρὰ ὅπλισμένους μονομάχους.

4. Μᾶλλον χειρίδες καὶ ὄχι «manica», μιὰ καὶ δὲν διακρίνονται ραβδώσεις ἱμάντων στὸ δεξιὸ ἀκάλυπτο μπράτσο τοῦ μονομάχου.

5. Βλ. *Gladiateurs* ἀρ. 315 (καὶ πίν. VII 4· καλύτερη φωτογραφία στὰ *Hellenica* 8, 1950, πίν. XII 1).

6. Φωτογραφία τῆς ἐπιτύμβιας στήλης του (ποὺ βρίσκεται στὸ *Museo d'Arte Antica* τοῦ Μιλάνου) βλ. στοῦ M. GRANT, ὁ.π. 112· βλ. ἐπίσης γραφικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἀναγλύφου στοῦ G. LAFAYE, ὁ.π. σ. 1585, εἰκ. 3576. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. DESSAU, ILS 5115.

7. Γραφικὴ ἀπεικόνιση τῆς παράστασης βλ. στοῦ G. LAFAYE, ὁ.π. σ. 1586, εἰκ. 3581.

Τὸ κράνος τοῦ Φοίβου ἔχει ὑποστῇ κάποιες φθορὲς καὶ εἶναι σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀρκετὰ ἀπολεπισμένο. Διακρίνονται, ὥστόσο, ὀρισμένα βασικά χαρακτηριστικά στοιχεῖα. Εἶναι στρογγυλὸ καὶ ἀπλό, χωρὶς προεξοχὲς ποὺ θὰ τὸ ἔκαναν ἴσως νὰ σκαλώνει στὸ δίχτυ τοῦ ἀντίπαλου ρητιαρίου. Φαίνεται νὰ φέρει χαμηλὸ ἐπίμηκες λοφίον ποὺ παρακολουθεῖ τὴν καμπύλη τοῦ κράνους ἀπὸ μπρὸς ὡς πίσω. Οἱ ἄκρες τοῦ κράνους, ἀρκετὰ μακριές, καλύπτουν ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς τὸ λαίμω, φτάνοντας ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ στήθους. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τὰ ξαναβρίσκουμε στὰ κράνη καὶ τῶν ἄλλων γνωστῶν σεκουτόρων, τοῦ *Narhissus*, τοῦ Ἀμφιαράου καὶ τοῦ *Urbicus*. Τὸ κράνος τοῦ τελευταίου παρουσιάζει βέβαια ὀρισμένες ἰδιομορφίες: κυρίως, οἱ ἄκρες του δὲν εἶναι τόσο μακριές καὶ διαπλατυσμένες ὅσο στὰ κράνη τῶν Ἑλλήνων σεκουτόρων. Πρέπει νὰ εἶχε ἐπίσης δυὸ στρογγυλὰ ἀνοίγματα στὴ θέση τῶν ματιῶν¹. Παρόμοια ἀνοίγματα ἴσως εἶχαν καὶ τὰ κράνη

τόσο τοῦ Φοίβου², ὅσο καὶ τοῦ *Narhissus*³, μιὰ καὶ δὲ φαίνεται νὰ φέρουν «προσκόπιο» (*visière*), ὅπως ἀπὸ παρόμοια πιθανὸν ἀνοίγματα καὶ ὁ «σχολαστικὸς» τοῦ ἀνεκδότου ποὺ ἤδη μνημονεύσαμε⁴: ἔχων τὴν περικεφαλαίαν βιβλίον ἀνεγίνωσκε.

Ἡ προσφορὰ τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου τοῦ «πρωτόπαλου σεκούτορα» Φοίβου (καὶ τρίτου τώρα μονομαχικοῦ μνημείου τῆς Λάρισας) εἶναι, ὅπως εἶδαμε, πολὺπλευρα σημαντική. Τελειώνοντας ξαναθυμώμαστε τὸν Ἀπουλήιο: Ἕνας κάποιος Σωκράτης, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴ Μακεδονία ὅπου εἶχε πάει «κατ' ἐμπορίαν», σκόπευε νὰ καθυστερήσει τὸ ταξίδι του μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὶς ξακουστὲς μονομαχίες τῆς Λάρισας. Διόλου ἀπίθανο μιὰ ἀπ' αὐτὲς νὰ ἦταν καὶ ὁ μοιραῖος ἀγώνας τοῦ Φοίβου, γιὰτὶ κάποιος ἐκεῖ, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. θὰ πρέπει νὰ χρονολογήσουμε καὶ τὸ μνημεῖο⁵.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ

1. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὴ γραφικὴ ἀπεικόνισή του. Παρόμοιο κράνος, μὲ δυὸ στρογγυλοὺς «ὀφθαλμούς», φέρει καὶ ἀγαλμάτιο, φωτογραφία τοῦ ὁποῦ βλ. στοῦ Μ. GRANT, ὁ.π. 22 (ἀριστερά).

2. Παρόλο ποὺ τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κράνους εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένο (ἀπολεπισμένο), διακρίνεται ἓνα ἀβέβαιο βαθύλωμα στὴ θέση ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει τὸ ἀνοίγμα γιὰ τὸ δεξιὸ μάτι τοῦ Φοίβου.

3. Ὁ L. Robert, στὴν περιγραφή τοῦ ἀναγλύφου, χαρακτηρίζει τὸ κράνος ὡς «casque à cimier, qui semble cacher entièrement le visage». Στὴ φωτογραφία τοῦ ἀναγλύφου, ὥστόσο, διακρίνονται ἀβέβαια ἔχνη βαθύλωμα στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ κράνους (στὴ θέση τῶν ματιῶν), ποὺ κάνουν πιθανὴ μιὰ τέτοια ἐκδοχή.

4. Φιλολόγως, 87.

5. Τόσο ἀπὸ τὴ μορφή τῶν γραμμάτων τῶν ἐπιγραφῶν, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἔνταξή τους σ' αὐτὴ τὴν ἐποχή,

ὅσο καὶ ἀπὸ ὀρισμένα ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιγραφῶν, ὅπως ἡ χρῆση τοῦ σύνθετου τεχνικοῦ μονομαχικοῦ ὅρου «πρωτόπαλος», ποὺ μόνο γιὰ τὸν Κόμμοδο εἶναι μαρτυρημένος, καὶ τοῦ ἐπίσης σπάνιου τύπου «στεναρός», ποὺ τὸν ξανασυναντοῦμε σὲ ἄλλες δυὸ ἐπιγραφές. Ὁ W. PEEK χρονολογεῖ τὴ μιὰ (GV ἀρ. 1935) στὸ 2ο μ.Χ. αἰ. (πρβ. καὶ E. BERNARD, ὁ.π., σ. 286 καὶ ὑποσ. 1). Ἡ ἄλλη (Gladiateurs ἀρ. 106) εἶναι ἀχρονολόγητη. Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων της, ὥστόσο, ἐπιτρέπει τὴν ἔνταξή της στὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια, ὅπως πιθανὸν καὶ ἄλλων δυὸ μονομαχικῶν ἐπιγραφῶν (Gladiateurs ἀρ. 56, ἀπὸ τὴ Λάρισα πάλι, καὶ 308), ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν ἐπίσης χαρακτηριστικὴ φόρμουλα «τὸ πεπρωμένον ὧδε ἀπέδωκα». Οἱ φόρμουλες «πᾶσι φίλος», «πᾶσι φιλητὸς» καὶ «καλῶς βιώσας» μολοντί ἀπαντοῦν συχνὰ αὐτὴ τὴν ἐποχή, δὲν μποροῦν, ὥστόσο, νὰ θεωρηθοῦν καθοριστικές.

ΤΟ ΣΤΑΥΡΙΚΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΟΔΟΥ Γ' ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

*Ἐδῶ σίγα· κοιμῶνται
τῶν ἁγίων τὰ λείψανα·
σίγα ἐδῶ μὴ ταράξης
τὴν ἱερὰν ἀνάπαισιν
τῶν τεθνημένων.*

Κάλβος, Εἰς θάνατον

Μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπλωνόταν ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ σὲ ἀκτῖνα πού ἔφθανε μέχρι τῆ σημερινῇ συνοικία τῆς Ἀγίας Τριάδας¹, ἀποκαλύφθηκαν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1980 κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς νέας ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου, ἀνάμεσα στὴ Διεθνή Ἑκθεση καὶ τὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ, τάφοι καὶ τμῆμα μαρμαροθετημένου δαπέδου.

Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ πού ἐπακολούθησε μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς 9ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων², ὁδήγησε στὴν ἀποκάλυψη τῆς μοναδικῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης³, ἐνὸς σταυρικοῦ μαρτυρίου καὶ πολλῶν πρωτοχριστιανικῶν τάφων.

Τὸ νεκροταφεῖο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου ἀποτελεῖ ἓνα συγκεντρωμένο χριστιανικὸ πυρῆνα μέσα στὸ σύνολο τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, γιὰ τὸ

σ' ὅλη τὴν ἑκτασί του δὲ διαπιστώθηκαν προγενέστερες ταφές. Ὁ μόνος μὴ χριστιανικὸς τάφος πού ἐντοπίστηκε, ἓνα ἐλληνιστικὸ ἡρῶο, βρέθηκε 150 μ. περίπου νοτιότερα, στὴ διασταύρωση τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου μὲ τὴ λεωφόρο Στρατοῦ, ἐνῶ παλιότερα εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ σαρκοφάγοι στὸν προσφυγικὸ συνοικισμό τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς⁴, κοντὰ στὴ σημερινὴ ἐκκλησία, ὅπου καταλήγει ὁ δρόμος πρὸς Βορρά.

Ἄλλες συγκεντρώσεις χριστιανικῶν τάφων ἐντοπίστηκαν στὸ ἴδιο νεκροταφεῖο, στίς περιοχὲς τοῦ νοσοκομείου Ἀγίου Δημήτριος⁵, τῆς συνοικίας Ἀγίας Τριάδας⁶ καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς⁷, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὸν τελευταῖο χώρo διαπιστώθηκαν καὶ μὴ χριστιανικὲς ταφές.

Ἡ περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ λεωφόρο Στρατοῦ καὶ τὴν ὁδὸ Κονίτσης, πού ἀκολουθεῖ περίπου τὴν πορεία τῆς ρωμαϊκῆς Via Regia. Πρόκειται γιὰ τὴ «λεωφόρο ἢ φαρδὺ δρόμος», πού ἀκολουθώντας τὴ χάραξη τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ἐγνατίας⁸, διέσχιζε τὴν πόλη ἀπὸ τὴ Χρυσὴ Πύλη ὡς τὴν Πύλη τῆς Καλαμαρίας (Κασσανδρεωτικὴ), περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο, ἔφθανε στὴν Πυλαία, γιὰ νὰ στραφεῖ ἔπειτα πρὸς τὸ Πανόραμα, Χορτιάτη, ὀδηγώντας πρὸς Ἀπολλωνία, Ρεντίνα, Ἀμφίπολη, Καβάλα.

1. Α. ΕΠΙΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ (Παράρτημα) 1924 - 25, 66 - 67. S. PELEKANIDIS, Die Malerei der konstantinischen Zeit «Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie», Trier 1965, 225 κέ. ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 224.

2. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς Ἐφορείας Δ. Εὐγενίδου, Δ. Μακροπούλου, Α. Τούρτα καὶ ἡ ὑπογράφουσα. Πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ φίλου κ. Ἀ. Παπαζώτου στὴν πραγματοποίηση τῆς μελέτης αὐτῆς, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ κι ἀπὸ δῶ.

3. Τὴ δημοσίευση τῆς βασιλικῆς ἐτοιμάζει ἡ Δ. Μακροπούλου.

4. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἀνασκαφὴ Νεκροπόλεως ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΠΑΕ 1949, 145.

5. P. PERDRIZET, Le cimetière chrétien de Thessalonique, Mélanges d'archéol. et d'hist. XIX, 1899, 541 - 548.

6. ΕΠΙΓΟΠΟΥΛΟΣ καὶ S. PELEKANIDIS, ὁ.π.

7. ΑΔ 21, 1966, 334.

8. TH. TAFEL, De via militari Romanorum Egnatia (Tubingae 1841). Μ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, (Θεσσαλονίκη 1880) 41.

Ἡ λεωφόρος σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Πύλη τῆς Καλαμαρίας διχαζόταν στὰ δύο, καμπύλωνε ἔπειτα περνοῦσε ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Στρατιωτικὸ Νοσοκομεῖο καὶ κατευθυνόταν πρὸς τὴν Πυλαία. Τὴ διαδρομὴ αὐτὴ ἀκολούθησε ὁ Cousinéry¹ καὶ οἱ ἄλλοι περιηγητὲς τοῦ 19ου αἰ. ταξιδεύοντας ἀπὸ Θεσσαλονίκη πρὸς Κωνσταντινούπολη.

Παρατηρήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς πὼς ἡ πυκνότητά τῶν τάφων εἶναι μεγαλύτερη κατὰ μῆκος τῶν δρόμων πού ὁδηγοῦσαν ἀπὸ τὴν πόλη στὴν ὕπαιθρο. Ἡ ἀνέυρεση πολλῶν ὑστερορωμαϊκῶν-παλαιοχριστιανικῶν τάφων στὴ συμβολὴ τῆς ὁδοῦ Καυταντζόγλου μὲ τὴ λεωφόρο Στρατοῦ ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς δευτέρου δρόμου πού πιθανότατα περνοῦσε ἀπὸ τὴ θέση αὐτή. Ἴσως ὁ δρόμος αὐτὸς ἀκολουθοῦσε τὴ χάραξη τῶν σημερινῶν ὁδῶν Ἀγγελάκη καὶ Στρατοῦ, περιβάλλοντας τὸ νεκροταφεῖο ἀπὸ τὸ Νότο. Κατὰ συνέπεια ὑποθέτουμε, ὅτι ἀπὸ τὴν Πύλη τῆς Καλαμαρίας πρέπει νὰ ξεκινοῦσαν δύο δρόμοι μὲ κατεύθυνση τὴν ὕπαιθρο, ὅπως φαίνεται καὶ στὶς φωτογραφίες τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα.

Ἀνάμεσα στοὺς παραπάνω δρόμους ἀποκαλύφθηκαν τὸ μαρτύριο καὶ οἱ τάφοι πού ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης.

Τὸ Μαρτύριο

Καὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς· «Τί ἐστὶν μαρτυρία;» Βίπτωρ ὁ στρατιώτης εἶπεν «ἐν τῷ ἡμετέρῳ νόμῳ, βασιλεῦ, ὅστις ἂν ὑπὲρ Χριστοῦ ἀποθάνῃ, μάρτυς ἐστίν».

Μαρτύριον Ἀλεξάνδρου

Τὸ μαρτύριο ἀνασκάφηκε σὲ δύο φάσεις. Στὴν α' φάση, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1980, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μόνον ἡ ἀψίδα μὲ τὸν τάφο καὶ τὸ εὖρημα θεωρήθηκε ταφικὸ παρεκκλήσι. Στὴ β' φάση, ἀπὸ τὸν Αὐγούστο ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1981, διενεργήθηκε λεπτομερειακὴ ἀνασκαφὴ τοῦ παρεκκλησίου μὲ στόχο τὴ διερεύνηση τῆς ὑπόθεσης ὅτι ἦταν ἴσως σταυρικόν. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀρχικῆς ὑπόθεσης, θεωρήθηκε ἀπαραίτητο νὰ στερεωθοῦν οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου, ἐπειδὴ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ διαλυθοῦν ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθῆκες. Ἦδη ἀπὸ

τὸν ἀγωγὸ τοῦ Ο.Α.Θ. εἶχαν κατατσαφεῖ ὁ νότιος τοῖχος τῆς δυτικῆς κεραίας, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς βόρειας καὶ ὁ δυτικὸς τῆς νότιας κεραίας, ἐνῶ ἀπὸ λιθαρπαγὴ λείπει ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς ἴδιας κεραίας. Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἀνασθηλωτικὸ συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας συμπλήρωσε τοὺς τοίχους πού λείπουν ἀποκαθιστώντας τὴν κάτοψη τοῦ κτίσματος.

Τὸ κτίριο

Εἶναι ἓνα σταυρόσχημο στὴν κάτοψη κτίριο (παρ. πίν. Γ), διαστάσεων 10.50 × 8.70 μ., χτισμένο μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα (πίν. ΣΤα). Ἀποτελεῖται ἀπὸ μὴν ἀβαθὴ ἀψίδα πού σχηματίζει τὴν ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ περιέχει τὸν κύριο τάφο καὶ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες τρεῖς κεραῖες, μέσα στὶς ὁποῖες βρέθηκαν ἐπίσης τάφοι. Τὸ πλάτος τῶν τοίχων τοῦ εἶναι 1.60 μ. στὴν ἀψίδα, 1.30 μ. στὰ σημεῖα στεγάζσεως τῶν καμαρῶν καὶ 1 μ. στοὺς ἐγκάρσιους τοίχους τοῦ σταυροῦ. Τὰ εὐρήματα πού μᾶς ἔδωσε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου εἶναι ἐλάχιστα. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο-τρία ὀστρακα παλαιοχριστιανικῶν ἀγγείων καὶ λίγα σπαράγματα ἀπὸ μαρμαροθετήματα, βρέθηκε ἱκανὸς ἀριθμὸς σπαραγμάτων ψηφιδωτῶν σὲ χρώματα γαλάζιο, πορτοκαλί, κεραμιδί, μὲ ψηφίδες πού ἔγιναν ἀπὸ κομμάτια λεπτῶν ἀγγείων terra sigillata, λευκὸ ἀπὸ θαλάσσια ὄστρεα, καθὼς ἐπίσης καὶ δύο χρυσὲς ψηφίδες.

Ὁ τάφος τῆς ἀψίδας

Ἐχει μῆκος 2.50 μ., πλάτος 0.75 μ. καὶ ὕψος 1.10 μ. καὶ εἶναι χτισμένος μὲ πλίνθους διαστάσεων 0.35 × 0.25 μ. καὶ πάχους 3 ἐκ. πού ἔχουν σήματα βέλη ἢ πόδι πτηνοῦ (πίν. ΣΤβ). Στὴν πρώτη φάση τοῦ ἦταν κιβωτιόσχημος, ὅπως φανερώνει ἡ ἐγκοπή γιὰ τὴν καλυπτήρια πλάκα (πίν. ΣΤγ), πού διατηρεῖται κάτω ἀπὸ τὴ γένεση τῆς καμάρας, ταπεινός, μὲ πλίνθινο δάπεδο. Πάνω στὶς πλίνθους διατηροῦνται σήματα ὅπως Θ, σταυρός, βέλη (πίν. Ζα-γ). Στὴ δεύτερη φάση, πού δὲ φαίνεται νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πρώτη, γίνεται πολυτελής μὲ τὴν προσθήκη ὀρθομαρμάρωσης καὶ θολωτῆς ὀροφῆς. Τότε τὸ δάπεδο καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ τάφου καλύφθηκαν μὲ κουρασάνι γιὰ τὴ στερέωση τῶν μαρμάρων (πίν. Ηα-β). Μέσα στὸ μεῖγμα πού χρησιμοποιήθηκε ὡς ὑπόστρωμα τῆς ὀρθο-

1. M. COUSINÉRY, Voyage dans la Macédoine (Paris 1831) I 135.

μαρμάρωσης διακρίνονται μεγάλα κομμάτια πλίνθων. Για τὴ στερέωση τῶν μαρμάρων χρησιμοποιήθηκαν καρφιά. Στὴν τρίτη φάση ἀφαίρεσαν μία πλίνθο ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ τάφου, ὥστε νὰ σχηματισθεῖ ἐγκάρσια, σὲ σχέση μετὰ τὴν ὑπόλοιπη καμάρα τοξοειδῆς κατασκευῆς, ποὺ ἔδινε στὴν ὀροφή τοῦ σταυρικοῦ σχῆμα. Οἱ πλίνθοι τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ἔχουν διαφορετικὲς διαστάσεις ($0.40 \times 0.35 \times 0.04$) ἀπὸ τὶς πλίνθους τῆς ὑπόλοιπης καμάρας, σῆμα κύκλο καὶ ἄρμὸ διαφορετικοῦ πάχους. Ἴσως ἡ σταυρική ὀροφή τοῦ τάφου ἔφερε ἀνοιγμα στὸ κέντρο, ποὺ καλυπτόταν μετὰ τετράγωνη πλάκα, ὅπως συνέβαινε καὶ στὸν Ἅγιο Δημήτριο. Ἐκεῖ ἡ πλάκα εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τοῦ ὀρύγματος, φέρει μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, μικρὴ ὁπὲρ στὸ κέντρο καὶ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ὡς mensa martyrum τοῦ τάφου. Ἀπὸ τὴν ὁπὲρ αὐτὴ ἔκαναν χοῆς μετὰ λάδι ἢ κρασί ἕως τὴ θήκη τῶν λειψάνων, ποὺ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔφερε συνήθως ὀπές¹. Τέλος στὴν τέταρτη καὶ τελευταία φάση τοῦ τάφου κάλυψαν μετὰ παχὺ στρώμα ἀσβεστοκονιάματος τὴ σταυρόσχημη μετατροπὴ τῆς τρίτης φάσης καὶ κατασκεύασαν ξανὰ ὀροφή μετὰ ἀπλὴ καμάρα (πίν. Ηγ). Ἡ τελευταία αὐτὴ μετασκευὴ πρέπει νὰ συνδέεται χρονικὰ μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς παρακείμενης βασιλικῆς.

Ἀσφαλὲς χρονικὴ προσέγγιση τῶν μετασκευῶν τοῦ τάφου δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ. Τὸ μόνο στοιχεῖο στὸ ὁποῖο μποροῦμε νὰ στηριχθοῦμε γιὰ κάποιον χρονικὸ προσδιορισμὸ εἶναι οἱ πλίνθοι, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸ ὑπόστρωμα τῆς ὀρθομαρμάρωσης καὶ στὴν κατασκευὴ τῆς ὑπερφωμένης καμάρας. Πλίνθοι μετὰ ἀνάλογα σῆματα διακρίνονται σὲ πεσμένο τόξο τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Πυροσβεστεῖο, ποὺ προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπισκευή. Οἱ διαστάσεις τους εἶναι $0.30 \times 0.40 \times 0.035$ μ. καὶ τὸ πάχος τοῦ ἄρμου 0.04 μ.

Ὑποθέτουμε ὅτι ὁ τάφος Ι ὡς λατρευτικός, ἴσως χρησίμευε ὡς ἐγκαίνιο καὶ στήριζε τὴν Ἀγία Τράπεζα. Ὅταν ἰδρύθηκε ἡ βασιλικὴ πιθανὸν νὰ μετέφεραν ἐκεῖ τὰ ὀστά καὶ ὁ τάφος μας ἐξακολούθησε νὰ λατρεύεται ὡς κενοτάφιο.

1. Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Ἀθήναι 1952) 61 - 63.

Οἱ τάφοι

Στὴ βόρεια κεραία τοῦ σταυροῦ περιέχονται οἱ τάφοι ΙΙ, μετὰ σωζόμενο μῆκος 2 μ. καὶ πλάτος 0.55 μ. (πίν. Ηδ), καὶ ΙΙΙ, μετὰ σωζόμενο μῆκος 1 μ. καὶ πλάτος 0.70 μ. (πίν. Θα), ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ τοῦ δρόμου. Ἐχουν ὑποκίτρινο ἐπίχρῖσμα καὶ δὲν σώζουν τὴν καμάρα. Ἀπὸ τὰ τυπολογικὰ τους χαρακτηριστικὰ διατηρεῖται μόνο ἡ θέση τῆς πέτρας ποὺ διευκόλυνε τὴν κάθοδο στὸν τάφο.

Στὴ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ περιέχονται οἱ τάφοι ΙV, μετὰ διαστάσεις 2.15×0.80 μ. (πίν. Θβ), V, μετὰ διαστάσεις 2.25×0.90 μ. καὶ VI ποὺ σώζεται σὲ μῆκος 1.05 μετὰ πλάτος 0.80 μ. (πίν. Θγ).

Οἱ παραπάνω τάφοι παρουσιάζουν πολλὰς ὁμοιότητες καὶ ἴσως χτίστηκαν μαζί. Ἦταν καμαροσκέπαστοι καὶ ἔφεραν στὸ κάτω τμήμα τους ἐπένδυση ἀπὸ ὀρθομαρμάρωση, ὅπως δείχνει τὸ παχὺ κουρασάνι, ποὺ διατηρεῖται ἀκόμη σποραδικὰ στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῶν τοίχων. Ἀπὸ τὸν τοιχογραφικὸ τους διάκοσμο δὲ σώθηκε παρὰ μόνο διακοσμητικὴ ταινία κόκκινου χρώματος ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ μαῦρες γραμμές. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ τάφου VI σώζονται καὶ οἱ λεπτὲς μαῦρες γραμμὲς ποὺ περιέβαλαν σὰν κάδρα τὶς συνθέσεις.

Στὴ νότια κεραία τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν ἄλλοι τρεῖς τάφοι. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ VII μετὰ διαστάσεις 2×0.55 μ. ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, ἐνῶ οἱ VIII καὶ IX, διαστάσεων 2.25×0.70 μ. (πίν. Θδ) εἶναι παράλληλοι μετὰξὺ τους καὶ ἀκολουθοῦν τὴν κατεύθυνση τῶν ὑπόλοιπων τάφων. Παρουσιάζουν πολλὰς ὁμοιότητες καὶ φαίνονται σύγχρονοι. Ἀσπρὸ ἐπίχρῖσμα καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ τους ἐπιφάνεια. Ἀπὸ ἓνα κομμάτι μαρμαρίνης πλάκας ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τάφου IX θεωρήσαμε ὅτι ἴσως ἦταν ἀρχικὰ κιβωτιόσχημοι. Ἀργότερα ὅμως πρέπει νὰ ἔγιναν καμαρωτοί, ἀφοῦ σώζεται ἡ γένεση τῆς καμάρας τῶν τάφων VIII καὶ IX.

Ἡ κατεύθυνση τοῦ τάφου VII ἐρμηνεύεται ἀπὸ διάθεση ἐξοικονόμησης χώρου γιὰ ἓναν ἀκόμη τάφο στὴν ἴδια κεραία. Γιὰ τὸν ἴδιο προφανῶς λόγο ὁ τάφος IX ἀντικατέστησε ἓναν παλιότερο, ἔχον τοῦ ὁποῖου διακρίνονται στὴ ΝΑ. γωνία του. Ὁ παλιότερος αὐτὸς τάφος εἶχε ὑποκίτρινο ἐπί-

χρυσμα, ὅμοιο μὲ τῶν τάφων II καὶ III, ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω.

Τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου καταλαμβάνουν οἱ τάφοι X καὶ XI, ποὺ ἐμφανίζουν πολλὰς συγγένειες. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ X διατηρεῖται σὲ μῆκος 3 μ. καὶ πλάτος 1 μ., ἐνῶ ὁ XI (πίν. Ια), σώζεται σὲ μῆκος 2.60 μ. καὶ σὲ πλάτος 1.05 μ. Ἦταν καμαρωτοὶ καὶ πολυτελεῖς, μὲ ὀρθομαρμάρωση ποὺ ἐφθανε ὡς τὴ γένεση τῆς καμάρας. Ὁ X σώζει ἔχνη ἀπὸ τὴν κάλυψη τοῦ δαπέδου του μὲ μάρμαρο. Ἀνάλογο δάπεδο πρέπει νὰ εἶχε καὶ ὁ τάφος XI, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τρία σκαλοπάτια σὲ θέσση λίθινου ἀναβαθμοῦ, ποὺ ἐπενδύονται ἐπίσης μὲ μάρμαρο. Στὸ βόρειο τοῖχο του διατηρεῖται τμήμα τοιχογραφίας ποὺ ἀποτοιχίσθηκε (πίν. Ιβ). Εἰκονίζει ἕνα ὑδρόφιλο φυτὸ σὲ πράσινο χρῶμα, πλάι στὸ ὁποῖο στέκεται τὸ κάτω τμήμα μιᾶς ἀνθρώπινης μορφῆς μὲ κόκκινο χιτῶνα. Πλατιά κόκκινη ταινία ποὺ ὀρίζεται μὲ μαῦρες λεπτότερες γραμμὲς περιβάλλει ὅλη τὴ σύνθεση, ἐνῶ μιὰ ἄλλη λεπτὴ μαῦρη γραμμὴ χωρίζει τὴν ἐπιφάνεια σὲ ὀρθογώνια κάδρα.

Τὸ δάπεδο

Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα, ὑποθέτουμε ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου ἦταν στρωμένο μὲ μαρμαρίνες πλάκες. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ ἦταν ἐγκιβωτισμένοι οἱ τάφοι ποὺ περιγράψαμε.

Ἐσωτερικὴ διακόσμηση

Τὰ σπαράγματα τῶν ψηφιδωτῶν, ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ σταυρικοῦ κτιρίου, προϋποθέτουν διακόσμηση γιὰ τοὺς τοίχους του μὲ πολύχρωμα ψηφιδωτά.

Στέγασση

Τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα συνηγοροῦν γιὰ στέγασση τοῦ σταυρικοῦ κτιρίου ἀνάλογη μὲ τοῦ μαυσωλείου τῆς Galla Placidia. Στὸ ἐσωτερικὸ τέσσερις καμάρες κάλυπταν τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ στὸν κεντρικὸ χῶρο ὑπῆρχε ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένος θόλος, τετράγωνος ἐξωτερικά, ποὺ στεγαζόταν μὲ τετρακλινὴ στέγη.

Χρονολόγηση καὶ ἀπόδοση τοῦ Μαρτυρίου

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλὴ στοιχεῖα ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διαφορὲς στὴ

μορφολογία τῶν τάφων καὶ τῶν πλίνθων καὶ τὸ σταυρικὸ σχῆμα τοῦ κτιρίου.

Θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς ὁ ἀρχαιότερος τάφος τοῦ κτιρίου εἶναι ὁ τάφος I τῆς ἀψίδας. Οἱ πλίνθοι ὅμως τοῦ δαπέδου του προδίδουν μεταγενέστερη κατασκευή. Πλίνθοι μὲ ἀνάλογα σήματα (βέλη, Θ ἢ σταυρὸ) βρέθηκαν σὲ πολλὰ παλαιοχριστιανικά κτίρια τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ εἶναι ὅπως δῆποτε μεταγενέστερα τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι ὁ τάφος εἶναι σύγχρονος μὲ τὸ κτίριο, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ.

Περισσότερο παλαιοχριστιανικὴ ὄψη παρουσιάζουν οἱ II καὶ III, ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ τὸν ἀγωγό. Ἐχουν ὑποκίτρινο κονίαμα καὶ διασώζουν λίθινο ἀναβαθμὸ γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς καθόδου στὸν τάφο. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν εὐρήματα ποὺ θὰ ἔδιναν κάποια χρονικά ὄρια, προτείνουμε τὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ., μὲ βάση τὶς παρατηρούμενες ὁμοιότητες μὲ ἄλλους τάφους τοῦ ἴδιου νεκροταφείου καὶ ἰδιαίτερα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς.

Ἐναν παρόμοιο τάφο ἀντικατέστησε ὁ IX τῆς νοτίας κεραίας. Οἱ τάφοι VII, VIII καὶ IX τῆς κεραίας αὐτῆς νομίζουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. ἢ μία-δύο δεκαετίες ἀργότερα. Τὸ στενὸ τους σχῆμα θυμίζει τοὺς τάφους ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1978 στὴν προέκταση τῶν ἐγκαταστασάσεων τοῦ Νοσοκομείου Ἁγίου Δημήτριος. Μολονότι καὶ οἱ τάφοι ἐκεῖνοι δὲν ἔδωσαν εὐρήματα, ὥστόσο ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ μιὰ ραβδωτὴ οἰνοχόη ποὺ βρέθηκε σ' ἕναν ἀπὸ αὐτούς, μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν σχετικὰ στὸν 4ο αἰ.

Γιὰ τοὺς τάφους IV, V καὶ VI τῆς δυτικῆς κεραίας μὲ τὴν κόκκινη διακοσμητικὴ ταινία ποὺ περιέβαλε τὶς ζωγραφικὲς συνθέσεις, οἱ ὁποῖες δυστυχῶς δὲ σώθηκαν, προτείνουμε μιὰ χρονολόγηση στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. Ἀνάλογη πλατιά ταινία περιβάλλει τὶς τοιχογραφίες καὶ ἄλλων τάφων τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Πελεκανίδης¹ χρονολόγησε στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ.

1. S. PELEKANIDIS, Gli affreschi paleocristiani ed

Οἱ τάφοι Χ καὶ ΧΙ μὲ τὴν κλίμακα καθόδου στὸν ἀνατολικὸ τοῦχο εἶναι οἱ τελευταῖοι τοῦ κτίσματος, στὸ ὁποῖο δὲ φαίνεται νὰ εἶχε προβλεφθεῖ ἐξαρχῆς θέσις γι' αὐτούς. Τοποθετημένοι στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου μοιάζουν συμπίεσμένοι καὶ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονοι, γιατί ἔχουν κοινὸ τὸ διαχωριστικὸ τους τοῦχο. Παρόμοιοι τάφοι βρέθηκαν στὰ θεμέλια τοῦ Κολυμβητηρίου καὶ ἑνας στὸν ἄξονα τοῦ Ἱεροῦ τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι αὐτοὶ ἔχουν μικρότερες διαστάσεις καὶ εἶναι λιγότερο πολυτελεῖς. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ.

Ὁ Grabar ὑποστήριξε ὅτι τὰ παρεκκλήσια πού στέγαζαν τάφους ἁγίων ἐπαιρναν σχῆμα σταυρικό¹. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶχε μεγάλη διάδοση καὶ χρησιμοποιήθηκε κατεξοχὴν γιὰ μαυσωλεῖα. Τὸ πιὸ γνωστὸ σταυρικὸ μαυσωλεῖο πού σώζεται εἶναι τῆς Galla Placidia στὴ Ραβέννα, πού χρονολογεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.

Ἀπ' ὅλους τοῦ σταυρικοῦ ναοὺς πού ἀνασκάφηκαν μεγαλύτερη ἀντιστοιχία παρουσιάζει μὲ τὸ κτίριο πού μελετοῦμε τὸ μικρὸ σταυρικὸ παρεκκλήσι τῆς Κριμαίας². Πρόκειται γιὰ ἕνα κτίριο γεμάτο τάφους, πού βρίσκεται μερικὰ μέτρα βορειότερα ἀπὸ μιὰ μεγάλη σταυρικὴ βασιλική. Ὁ Grabar τὸ θεωρεῖ πραγματικὸ μαρτύριο γιατί ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὴ βασιλικὴ παρεμβάλλεται ἕνα ἄλλο νεκρικὸ παρεκκλήσι, πού ὑποδηλώνει πρόθεση ταφῆς σὲ ἄμεση γειτονία μὲ αὐτό. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς θεωρεῖ τὰ μνημεῖα τῆς Κριμαίας περισσότερο ἀρχαῖα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Μ. Ἀσίας, γιατί νομίζει ὅτι παρουσιάζουν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα αὐθεντικῶν μαρτυρίων.

Μὲ βάση τὴ χρονολόγησι τοῦ μνημείου τῆς Κριμαίας, πού θεωρεῖται κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. καὶ τὰ σφραγίσματα τῶν πλίνθων τοῦ κεντρικοῦ τάφου Ι, προτείνουμε νὰ χρονολογηθεῖ τὸ κτίριο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδοσίου Α' (379 - 395).

Μὲ τὴν ἐλληνικὴ λέξι μαρτύριο προσδιορίζεται ὁ ναὸς πού χτίζεται πρὸς τιμὴ κάποιου μάρτυρα

καὶ περιέχει τὸν τάφο του. Τὰ μαρτύρια δὲν ἦταν στὴν ἀρχὴ ναοὶ γενικῆς λατρείας, ἀλλὰ ἀπλὰ προσευκτήρια ἀφιερωμένα στὴν ἰδιαίτερη λατρεία κάποιου τοπικοῦ μάρτυρα³. Θεωροῦμε τὸ εὐρημά μας μαρτύριο, ἐπειδὴ βρίσκεται μέσα σὲ νεκροταφεῖο, στεγάζει τάφο καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ταφές. Μιὰ τέτοια ἐρμηνεῖα ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Grabar, πού ὑποστήριξε ὅτι τὰ μαρτύρια στὴ Δύση ἦταν μαυσωλεῖα προσαρτημένα στὶς κοιμητηριακὰς βασιλικὰς⁴.

Ἀνάλογα παραδείγματα ἔχουμε στὴν Ἑλλάδα τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Λεωνίδου στὴν Ἀθήνα⁵ καὶ τῶν ἑπτὰ μαρτύρων στὴν Κόρινθο⁶.

Τὸ πρόβλημα τῆς χρονικῆς σχέσης τοῦ μαρτυρίου καὶ τῆς παρακείμενης βασιλικῆς δὲν τὸ θίγουμε ἐδῶ, γιατί δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμη ἡ ἀνασκαφὴ τῆς. Ὡστόσο ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι τὰ δύο κτίρια δὲν ἀπέχουν πολὺ χρονικὰ μὲ προτεραιότητα πάντοτε στὸ μαρτύριο.

Γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο πού μελετοῦμε παρατηρεῖται μεγάλη συγκέντρωση τάφων μεμονωμένων ἢ κατὰ συστάδες, πού παρέχουν ἐνδείξεις ταφῶν *ad sanctos*. Μὲ βάση τὸ δεδομένο αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸ κτίριο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου σὰν κοιμητηριακὸ παρεκκλήσι, ὅπου ὁ μάρτυρας εἶχε κατατεθεῖ *in corpore*. Τὸ ὅτι βρέθηκαν στὰ θεμέλιά του παλιότεροι ἀπὸ τὴ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ τάφου, ἐρμηνεύεται ἂν δεχθούμε ὅτι ὅταν ἰδρύθηκε τὸ κτίριο ἔκριναν καλὸ νὰ συμπεριλάβουν σ' αὐτὸ κάποιους παλιότερους τάφους, γιατί σχετίζονταν μὲ πολὺ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεσσαλονίκης πρόσωπα.

Γιὰ τὸ χρόνον καὶ τρόπο καταστροφῆς τοῦ μαρτυρίου, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα. Ἀπὸ ἕνα στῶμα πυρᾶς πού παρατηρήθηκε σ' ἕνα σημεῖο τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς κοντὰ στὸ μαρτύριο συμπεραίνουμε ὅτι καὶ τὰ δύο κτίρια καταστράφηκαν ταυτόχρονα ἀπὸ πυρκαγιά. Τὰ λιγοστὰ ὀστρακα πού βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς δὲν πηγαίνουν πέρα ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. Γιὰ

3. Ὁ.π. Ι 404.

4. Ὁ.π. Ι 104.

5. Ὁ.π. Ι 336.

6. D. PALLAS, *Les monuments paléochrétiens en Grèce de 1959 - 1973* (Roma 1977) 156 - 163. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Ἀνασκαφὴ κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Παλαιᾶς Κορίνθου, ΠΑΕ 1962 (1966) 51 - 56.

i più antichi mosaici parietali di Salonicco (Collana di Quaderni di antichità ravennati cristiane e bizantine), Ravenna 1963, πίν. 8 καὶ 9.

1. A. GRABAR, *Martyrium*² (London 1972) I 155.

2. Ὁ.π. Ι 158.

τῇ χρονολόγησιν τῆς καταστροφῆς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀναφέρουν κάποιες διαφωτιστικὲς πληροφορίες. Στὸ δεύτερο θαῦμα τῆς διήγησιν τοῦ Ἀωνύμου¹, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ μιὰν ἀποτυχημένη πολιορκία τῆς πόλεως διαρκείας τριαντατριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τοὺς Ἀβαροσλάβους, ὑπάρχει ἡ ἐξῆς πληροφορία: Ὁ τῶν πολεμίων ἑξαρχος χαγάνος, ὡς παντελῶς ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως καταπιυθεὶς προσέταξε πάντας τοὺς ἔξω τῆς πόλεως σεβασμίους ναοὺς πυρὶ παραδοθῆναι, ὁμοίως δὲ καῦσαι καὶ πάσας τὰς τῶν προαστείων οἰκίσεις, ἐπαπειλεῖν μὴ ἀναχωρεῖν τῶν ἐνταῦθα ἀλλὰ καὶ ἕτερα πλεῖστα ἐπὶ τῇ ἐαυτοῦ ἀπωλείᾳ πρὸς συμμαχίαν ἔθνη κατὰ τῆς ἡμῶς πόλεως ἐπισπάσασθαι. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ συνέβη κατὰ τοὺς εἰδικοὺς στὸ α' μισθὸ τοῦ 7ου αἰ. Τελευταῖα ὁ Lemerle προτείνει νὰ τοποθετηθεῖ στὰ 618². Ἡ χρονολογία αὐτὴ σήμανε τὸ τέλος γιὰ πολλοὺς ναοὺς μαρτύρων, ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης.

Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Ἀβάρων οἱ Θεσσαλονικεῖς θὰ φρόντισαν ὅπως ὅποτε νὰ μεταφέρουν μέσα στὴν πόλιν ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς ποὺ φυλάγονταν στοὺς ἔξω ναοὺς, γιὰτὶ ἡ ἀσφάλεια τῶν καιρῶν καὶ οἱ συνεχιζόμενες ἐπιδρομὲς δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἀνοικοδόμησίν τους. Ἀλλωστε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀωνύμος³ στὸ 3ο θαῦμα τῆς διήγησίν του, ἐπακολούθησαν οἱ θεήλατοι σεισμοί, ποὺ ὀλοκλήρωσαν ὅπως ὅποτε τὸ ἔργο τῆς καταστροφῆς. Ὁ Lemerle⁴ τοποθετεῖ τοὺς σεισμοὺς αὐτοὺς στὰ 620.

Ἀπὸ τότε τὸ νεκροταφεῖο μὲ τὸ μαρτύριο καὶ τὴ βασιλικὴ ἐγκαταλείπονται. Ὁ χώρος μεταβάλλεται σὲ ἐρειπιώνα καὶ ἀφήνεται στὴν ἐγκατάλειψη, μὲ ἀποτέλεσμα μέσα σὲ λίγα χρόνια νὰ σβῇ καὶ ἡ ἀνάμνησίν του. Ὁ Ἀωνύμος⁵ συνεχιστὴς τοῦ Ἰω. Θεσσαλονικέως ὁμολογεῖ μερικὰ χρόνια ἀργότερα στὰ ΑΣ ὅτι: *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ἐχεμύθως καὶ μυστηριωδῶς τὰ τίμια σώματα τῶν*

μαρτυρούντων ἁγίων ἐν γῇ κατετίθεσαν, ὡς μὴδὲ μέχρι νῦν τηλαυγῶς μηδενὸς τῶν ἐν αὐτῇ μαρτυρησάντων ἁγιοδόχους θήκας γνωσθῆναι, ὅποι τυχάνοιεν ἀποκείμεναι πλὴν τῆς σεμνοτάτης καὶ παναγίας παρθένου Ματρῶνας. Τὰ ἴδια ὑποστήριξε λίγα χρόνια πρὶν, ἀλλὰ χωρὶς ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένο μάρτυρα, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐσέβιος⁶ σὲ ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μαυρίκιον (582 - 602). Προφανῶς ὅταν ὁ Εὐσέβιος ἀπαντᾷ τὰ τῶν μαρτύρων λείψανα κατακρῦψαι δεῖν ὠθήθησαν οὕτως, ὡς μὴδενὶ τῶν πάντων τὸν τότε γνωσθέντων πλὴν ἐκείνων αὐτῶν τῶν τῆς ἁγίας κοινωνησάντων ταφῆς, ἐκφράζει τὴν ἔλλειψιν ὅπως ὅποτε διαθέσεως νὰ προσφέρει λείψανα τῶν ἐντοπίων μαρτύρων στὸν αὐτοκράτορα.

Τὸ τελευταῖο πρόβλημα ποὺ θέτει τὸ μαρτύριο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀφορᾷ τὸ μάρτυρα στὸν ὁποῖο ἀνήκει ὁ τάφος τῆς ἀψίδας καὶ τὰ πρόσωπα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν οἱ τάφοι, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὰ θεμέλια τοῦ μαρτυρίου. Ὅλοι γενικὰ οἱ ἐρευνητὲς συμφωνοῦν στὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ τάφοι τῶν ἐπισκόπων δὲ συγχέονται ποτὲ μὲ τοὺς τάφους τῶν κοινῶν θνητῶν⁷. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐρμηνεύεται σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λατρείας τῶν ἐπισκόπων, ποὺ τὸν 4ο καὶ 5ο αἰ. γνώρισε παράλληλα μὲ τὴν λατρίαν τῶν μαρτύρων μεγάλη ἀνθισιν, ὅπως φανερώνει τὸ συριακὸ μαρτυρολόγιον τοῦ 411, ὅπου ἐνοποιοῦνται οἱ κατάλογοι ἐπισκόπων καὶ μαρτύρων. Στὴν ἀρχὴ τὰ μνημόσυνα τῶν ἐπισκόπων ἦταν λιγότερο ἐπίσημα ἀπὸ τῶν μαρτύρων καὶ κατὰ τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν ἡ πρώτη θέσις δινόταν στοὺς μάρτυρες καὶ ἡ δευτέρη στοὺς ἐπισκόπους. Μὲ τὸ χρόνον ἡ διάκρισις ἀνάμεσα στοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς μάρτυρες ἐξέλιπε καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ὅλος ὁ ἐπισκοπικὸς κατάλογος, ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς ἀναξίους, ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ μαρτυρολογίου⁸.

Γι' αὐτὸ ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι οἱ τάφοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὰ θεμέλια τοῦ μαρτυρίου θὰ μπορούσαν νὰ συσχετισθοῦν μὲ ἐπισκόπους ἢ ἄλ-

1. P. LEMERLE, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Demétrius I (Paris 1979) 189.

2. "Ο. π. II, Commentaire (Paris 1981) 103.

3. "Ο. π. I 193 κέ.

4. "Ο. π. II 110.

5. T. TAFEL, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica³ (London 1972) Prolegomena XLV.

6. "Ο. π. Prolegomena LXIII.

7. RENÉ CROZET, Chapelles et basiliques funéraires en France, Actas del VIII Congr. Inter. Arq. Crist. Barcelona 1969, 247. JEAN LASSUS, L'architecture chrétienne d'Afrique, Actas del VIII Congr. Inter. Arq. Crist. Barcelona 1969, 121.

8. D.A.C.L. λ. martyr, σ. 2247.

λα διακεκριμένα μέλη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 4ου αἰ. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύει ἡ ποικιλία τῶν τάφων τοῦ μαρτυρίου, ποὺ εἶναι δυνατό νὰ καλύπτει τὴ χρονικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέλιξή τους μέσα στὸν ἴδιο αἰῶνα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μικρὸ ἀριθμὸ τῶν τάφων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν (10), ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ παραπάνω τάφοι θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθῶν σὲ μιὰ σειρὰ ἐπισκόπων¹, ποὺ νὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο (305 - 335) καὶ νὰ περιλαμβάνει τὸν Ἰωάννη, τὸν Ἀέτιο (342 - 347), τὸν Εἰρήνιο (355), τὸν Ἀσχόλιο (384), τὸν Ἀνύσιο (384 - 407) καὶ πιθανῶς τὸ Ροῦφο, μαζὶ μὲ μερικὰ ἀκόμη σημαντικὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀνάλογα φαινόμενα ξεχωριστῆς ταφῆς ἐπισκόπων σὲ ἰδιαίτερα παρεκκλήσια παρατηρήθηκαν σὲ πολλὰ νεκροπόλεις, ὅπως στὰ Τίπασσα τῆς Ἀλγερίας², στὴν Τουλούζ τῆς Γαλλίας κ.ά.

Ἐρχόμαστε τώρα στὸ πρόβλημα τοῦ μάρτυρα στὴ μνήμη τοῦ ὁποίου ἦταν ἀφιερωμένο τὸ μαρτύριο. Στὴν προσπάθεια ἀπόδοσής του σὲ συγκεκριμένο ἅγιο χρησιμοποίησαμε τοὺς βίους τῶν θεσσαλονικέων μαρτύρων ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ, τὸ Συναξάριο Κωνσταντινουπόλεως³ καὶ τοὺς βίους τῶν θεσσαλονικέων ἁγίων ἀπὸ τὸ Μηνολόγιο Βασιλείου, ποὺ παραθέτει ὁ Tafel καθὼς καὶ τὴ θεμελιακὴ ἐργασία τοῦ Delehayé⁴.

Ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν θεσσαλονικέων μαρτύρων φαίνεται πὼς μόνο ἓνα μικρὸ ποσοστὸ πέρασε στὸ μαρτυρολόγιο. Γιὰ λίγους ἀπ' αὐτοὺς ὑπάρχουν στὸ συναξάριο ἢ τοὺς βίους τοπογραφικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸν τόπο μαρτυρίου ἢ τῆς ταφῆς τους. Ἐχομε τὴ γνώμη ὅτι γιὰ ὅσους μάρτυρες ἀναφέρεται στὸ συναξάριο κάποια τοπογραφικὴ ἐνδειξη, γι' αὐτοὺς πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ μαρτύρια. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύει ἡ ἀνεύρεση ἀπὸ

τὸ Perdritzet⁵ στὰ θεμέλια τοῦ Νοσοκομείου Ἁγίου Δημήτριος μιᾶς λατινικῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς (Domesticus positus ad Do (mnum) Ioan(nem) dat sol(idos) tres et semis pro memoriam). Ἡ ἐπιγραφή μαρτυρεῖ τὴν ἀγορὰ ἐνὸς τάφου δίπλα σ' ἓνα ναὸ κάποιου ἀγνωστοῦ μάρτυρα μὲ τὸ ὄνομα Ἰωάννης. Στὸν κατάλογο τῶν θεσσαλονικέων μαρτύρων ἀναφέρονται δύο ἅγιοι μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ στὰ AS Ἰουνίου. Ὁ Leclercq⁶ ὑποθέτει ὅτι στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἓνας τάφος μάρτυρα, ἀποψη ποὺ ἐνισχύει πιθανὸν ὅσα ὑποστηρίζαμε παραπάνω.

Προχωροῦμε τώρα στὴν ἐξέταση τῶν βίων τῶν θεσσαλονικέων μαρτύρων ἀκολουθώντας τὸ ἐορτολόγιο τοῦ συναξαρίου.

Τὴν 1η Ὀκτωβρίου γιορτάζεται ἡ μνήμη τοῦ μάρτυρα Δομνίνου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρονται στὸ συναξάριο τὰ ἐξῆς: *ὃν ὁ τύραννος ἐν διαφόροις μάστιξιν αἰκησάμενος, ἐκέλευσεν ἐν ὑψηλῷ τόπῳ κατ' ἀνατολὰς συντριβῆναι τὰ σκέλη· καὶ τούτου γενομένου τὴν ψυχὴν ἀφῆκεν ὁ ἅγιος.*

Στις 13 Ὀκτωβρίου ἀναφέρεται θεσσαλονικεὺς μάρτυς Φλωρέντιος, ποὺ κήκε στὴν πυρά. Δὲν ὑπάρχει μνεῖα τοῦ τόπου ταφῆς του.

Στις 26 τοῦ ἴδιου μηνὸς τιμᾶται ἡ μνήμη τοῦ μεγαλομάρτυρα καὶ πολιούχου ἁγίου Δημητρίου. Ὡς ἀρχικὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅλη ἡ κρύπτη κάτω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα τῆς βασιλικῆς. Μιὰ ἀνάλογη κρύπτη μαρτύριο, ποὺ ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα κάτω ἀπὸ τὴν ἀψίδα μιᾶς βασιλικῆς, στὴν πόλη Niculitel τῆς Ρουμανίας⁷, χτίστηκε κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ταυτόχρονα μὲ τὸ ναὸ στὸ τέλος τοῦ 4ου, ἀρχὲς 5ου αἰ.

Στις 27 Ὀκτωβρίου εἶναι ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Νέστορα, τοῦ ὁποίου ὁ ναὸς βρισκόταν ΝΔ. τῆς βασιλικῆς, πιθανὸν στὴ θέση τοῦ μεταγενέστερου Fetiyé τεκέ. Ἡ Passio altera τοῦ Ἀωνύμου ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὸ φόνο τοῦ Λυαίου, ὁ

1. L. PETIT, Les évêques de Thessalonique, EO IV, 1901, 137 κέ.

2. RENÉ CROZET δ.π. καὶ P. A. FÉVRIER, Travaux et découvertes en Algérie, Actas del VIII Cong. Inter. de Arq. Crist. Barcelona 1969, 300.

3. H. DELEHAYÉ, Synaxarium Constantinopolitanum (Bruxelles 1902).

4. H. DELEHAYÉ, Les origines du culte des martyrs (Bruxelles 1933).

5. P. PERDRIZET, Inscr. de Salonique, Mél. d'arch. et d'hist. XXV, 1905, 188 - 90 καὶ H. DELEHAYÉ, Les origines 231.

6. D.A.C.L. λ. *Salonique*, σ. 710.

7. I. BARNEA, Un martyrium descopet la Niculitel, Studii și cercetari de Istorie Veche 24, 1973, 123 κέ. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Χ. Μπακιρτζή ποὺ μοῦ παραχώρησε φωτοαντίγραφο τῆς παραπάνω ἀνακοίνωσης.

Μαξιμιανὸς διέταξε νὰ μεταφέρουν τὸ Νέστορα ἔξω ἀπὸ τὴ Χρυσὴ Πύλη, ὅπου τὸν ἀποκεφάλισε ὁ προτέκτωρ Μινουκιανός¹. Ὁ Lemerle² θεωρεῖ ἄξιο προσοχῆς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἴδιο πρόσωπο ἀναφέρεται ὡς ἐκτελεστὴς καὶ τοῦ μάρτυρα Ἀλεξάνδρου σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιτομὴ τοῦ βίου του, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Στὶς 9 Νοεμβρίου τὸ ἀνατολικὸ Συναξάριο τιμᾷ τὴ μνήμη τοῦ μάρτυρα Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ, πού ταυτίστηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Halkin μὲ τὸν ὁμώνυμό του Ἀλέξανδρο Πύδνης. Καὶ οἱ δύο μαρτύρησαν μὲ ἀποκεφαλισμό. Τὸ μνηνολόγιο Βασιλείου ἀναφέρει ὅτι ὁ ἅγιος Ἀλέξανδρος τάφηκε στὴ Θεσσαλονίκη. Καί, λαβὼν αὐτὸν σπεκουλάτωρ καὶ ἐκβαλὼν τὸ ξίφος πρὸς τὸ ἀποκεφαλίσαι, ἵστατο ἐκπεπληγμένος. Καὶ εἶπεν βασιλεὺς πρὸς αὐτόν, τί ἔστηκας καὶ οὐ πληροῖς τὸ προσταχθέν σοι; ὁ δὲ ἔφη· ὁπτασίαν θεωρῶ καὶ εἰμὶ ἔντρομος. Αἰτησάμενος δὲ ὁ ἅγιος ὥραν προσευχῆς καὶ λαβὼν ἠΐστατο καὶ εὐθὺς ἐπλήγη ὑπὸ τοῦ σπεκουλάτορος. Εἶδε δὲ ὁ βασιλεὺς τέσσαρας ἀγγέλους ὀψικεύοντας τὴν ψυχὴν τοῦ ἁγίου. Καὶ διὰ τοῦτο δέδωκε τοῖς αἰτησαμένοις θάψαι τὸ λείψανον αὐτοῦ ἐν πόλει Θεσσαλονίκῃ. Ὁ Tafel συμπληρώνει στὸ τέλος (Ecclesiam ejus nondum Inveni. In menologio vide imaginem palatii imperatori antiquam.)

Στὶς 30 Δεκεμβρίου τιμᾷται ἡ μνήμη τῆς ἁγίας Ἀνυσίας, πού μαρτύρησε ἀφοῦ χτυπήθηκε μὲ ξίφος στὴν πλευρά. Σώζονται δύο βίοι τῆς ἁγίας³, στὸ ὄνομα τῆς ὁποίας μαρτυρεῖται καὶ ναὸς στὴν πόλη. Στὸν πρῶτο βίο ἀναφέρονται γιὰ τὴν ταφή τῆς ἁγίας τὰ ἑξῆς: Τὸ σῶμα ταύτης τὸ καθαρὸν τε καὶ τίμιον χριστιανῶν οἱ φιλομάρτυρες ἀνελόμενοι καὶ ὅσα νόμοις ἐπὶ τούτῳ τελέσαντες ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις ἐν τόπῳ σεβασμίῳ κατέθεντο τριακοστὴν Νοεμβρίου ἐπέχοντος. Στὸ δεύτερο βίο, πού φαίνεται μεταγενέστερος καὶ πιθανότατα ἔχει λάβει ὑπόψη του τὸν προηγούμενο, ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: Τὸ σεμνὸν δὲ καὶ ἅγιον τῆς ὁσίας λείψανον οἱ περὶ ταῦτα σπουδαῖοι ἄνδρες ἐδλαβεῖς χριστιανοὶ καὶ ζηλωταὶ τῶν ἁγίων ἄραν-

τες καὶ ἀξίως κηδεύσαντες μύροις καὶ θρόνοις εἰλήσαντες, ἀπέθεντο ἔξω τῆς Κασσανδρεωτικῆς Πύλης, ὡς ἀπὸ σταδίων δύο, ἐξ ἀριστερᾶς τῆς λεωφόρου, εὐκτῆριον οἶκον ἐπιδομησάμενοι. Ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν βίων συμπεραίνει κανεὶς ὅτι ὁ β' βίος ἔχει ὑπόψη του τὸ συγκεκριμένο ναὸ τῆς ἁγίας, πού ἦταν μετόχι τῆς Μ. Ἰβήρων.

Στὶς 27 Μαρτίου, τιμᾷται ἡ μνήμη τῆς ἁγίας Ματρῶνας, τῆς ὁποίας μαρτυρεῖται στὸ Συναξάριο ναὸς μέσα στὴν πόλη καὶ μονὴ ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Γιὰ τὸν τρόπο τοῦ θανάτου καὶ τῆς ταφῆς τῆς λέγονται τὰ ἑξῆς: Ταύτης φασὶ τὸ ἅγιον λείψανον τὴν Παντίλαν ἀπὸ τοῦ τείχους εἶναι κάτω, ὅπερ οἱ χριστιανοὶ λαβόντες κατέθεντο πλησίον τῆς λεωφόρου. Μετὰ δὲ τὸ παρελθεῖν τὸν διωγμὸν Ἀλέξανδρος ὁ ἐπίσκοπος οἶκον εὐκτῆριον δειμάμενος ἔνδον τῆς πόλεως τὸ ἅγιον αὐτῆς λείψανον κατέθηκε. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνουμε ὅτι τὸ ἀρχικὸ μαρτύριο τῆς ἁγίας ἦταν μέσα στὴν πόλη, ἐνῶ ἀργότερα, ἄγνωστο πότε, ἰδρύθηκε μοναστήρι ἔξω ἀπὸ αὐτὴν ἀφιερωμένο στὴ μνήμη της.

Ναὸς τῆς ἁγίας Ματρῶνας, πού βρισκόταν στὴν ὁδὸ καθόδου τῶν Σλάβων ἀναφέρεται στὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Στὸ 12ο θαῦμα ὁ Ἰωάννης ἱστορεῖ⁴: Εἶτα καθορῶσι ἐπὶ τὸ πεδίον τοῦ σεβασμίου σηκοῦ τῆς χριστοφόρου μάρτυρος Ματρῶνης πληθὺν βαρβαρικὴν. Στὸ 13ο θαῦμα⁵ ὁ ἴδιος συγγραφέας διηγεῖται: Καὶ πρώτη εὐθὺς ἐπισκιάσεις τοῦ πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου γεγένηται, ἐν τῷ ἀμαυρωθῆναι αὐτοὺς τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ καὶ περὶ τὸ φρούριον τῆς καλλινίκου μάρτυρος Ματρῶνης ὥρας ἱκανὰς ἐνασχοληθῆναι, νομίσαντες ἐκεῖνο τὴν πόλιν καθεστηκέναι. Ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στὴ διάθεσή μας ὑποθέτουμε ὅτι ἡ θέση τοῦ ὀχυρωμένου αὐτοῦ ναοῦ, βρισκόταν πιθανότατα στὴν περιοχὴ τῆς Ν. Εὐκαρπίας, ὅπου τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1981 ἀνασκάφηκε στὰ θεμέλια οἰκοπέδου ἰσχυρὸς τοῖχος μὲ πύργο, ἐνῶ στὴ γύρω περιοχὴ ἐντοπίσθηκαν διάσπαρτα παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Κατὰ πληροφορίες κατοίκων τῆς περιοχῆς ἕνας ὁμοιος τοῖχος σώζεται πίσω ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο τσιμέντων Titan. Δεδομένου ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ βρίσκεται στὴν ὁδὸ καθόδου

1. M. XATZHIΩANNOY, δ.π. 41.

2. P. LEMERLE, δ.π. II 75.

3. J. VITEAU, Passions des Saints Écaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia (Paris 1897) 107 - 111.

4. P. LEMERLE, δ.π. I 126.

5. "Ο.π. I 135.

τῶν Σλάβων καὶ ἐφόσον ἄλλες ἀνασκαφές δὲ μᾶς διαψεύσουν, μιὰ τέτοια ὑπόθεση δὲ φαίνεται ἐντελῶς ἀβάσιμη. Τὰ γεγονότα τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Σλάβων τοῦ 13ου θαύματος, τοποθετοῦνται ἀπὸ τὸν Lemerle¹ στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Φωκᾶ (602 - 610) καὶ ἀκριβέστερα στίς 26 Ὀκτωβρίου τοῦ 604.

Στίς 4 Ἀπριλίου εἶναι ἡ μνήμη τῶν μαρτύρων Θεοδούλου καὶ Ἀγαθόποδος, ποὺ βρῆκαν τὸ θάνατο μὲ πνιγμὸ στὸ βυθὸ τῆς θάλασσας. Στὸ βίο τοῦ Ὁσίου Δαυὶδ² θεωρεῖται γνωστὴ ἡ θέση ὅπου πνίγηκαν. Τὸ πλοῖον πλησιάσαν τῇ πόλει ὥρμησεν πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως ἐν ᾧ τόπων ἐρρίφθησαν τὰ σώματα τῶν ἁγίων Θεοδούλου καὶ Ἀγαθόποδος ὑπὸ τῶν ἀσεβεστάτων καὶ ἀθεωμάτων Μαξιμιανοῦ καίσαρος καὶ Φανστίνου ἡγεμόνος. Αὐτὰ συνέβαιναν, ὅταν ἦταν ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης ὁ Ἀριστείδης, ποὺ ἡ ἐπισκοπεία του τοποθετεῖται λίγο πρὶν τὸ 535, ἔτος μεταφορᾶς τῆς ἔδρας τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τὸ Σίρμιο στὴ Θεσσαλονίκη³.

Στίς 16 Ἀπριλίου ἐορτάζεται ἡ μνήμη τῶν τριῶν μαρτύρων Εἰρήνης, Ἀγάπης καὶ Χιονίας. Μαρτυρεῖται ναὸς στὸ ὄνομά τους, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, πολὺ κοντὰ στὸ τεῖχος. Στὰ πρακτικὰ τῆς δίκης τους, ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, ἀναφέρονται πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τους. Μὲ τὴν κατηγορία ὅτι ἔκρυβαν χριστιανικὰ βιβλία ὁδηγήθηκαν στὸν ἑπαρχο τῆς πόλης Δουλίτιο. Ἐπειδὴ ἀρνήθηκαν νὰ θυσιάσουν, χτυπήθηκε πρώτη μὲ βέλος ἡ Εἰρήνη, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο κἀθηκαν σὲ πυρὰ σὲ ὑψηλὸ τόπο, στὸ δυτικὸ μέρος τῆς πόλης. Στὸ 12ο θαῦμα ὁ ἐπίσκοπος Ἰωάννης περιγράφοντας μιὰ ἐπιδρομὴ τῶν Σλάβων ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης μνημονεύει ναὸ τῶν τριῶν αὐτῶν μαρτύρων: *μέχρι τοῦ σεβασμίου τεμένους τῶν τριῶν μαρτύρων Χιόνης, Ἀγάπης καὶ Εἰρήνης, περὶ ὧς ἴστε βραχυτάτω διαστήματι τοῦ τῆς πόλεως τεύχους ἀφίστηκεν*⁴. Ὁ ναὸς αὐτὸς τοποθετεῖται ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Πύργο τοῦ Ἀγάλματος ἢ Ναμάζια κουλέ, στὴ θέση τοῦ

ἄλλοτε τεκέ δερβισάδων Ντζελαλεδὶν Ρουμπή.

Στὴ Θεσσαλονίκη ἀναφέρονται ἀκόμη καὶ ἄλλοι ναοὶ μαρτύρων, ὅπως τῆς ἁγίας Πελαγίας ποὺ εἰκονιζόταν μαζὶ μὲ τὴν ἁγία Ματρώνα στὰ χαμένα ψηφιδωτὰ τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ ἁγίου Δημητρίου⁵. Ναὸς τῆς δὲ σώθηκε· ὥστόσο σὲ πολλές βυζαντινὲς πηγές καὶ μέχρι τὴν πρώιμη Τουρκοκρατία μαρτυρεῖται ὁμώνυμη συνοικία⁶ στὸ κέντρο τῆς πόλης, ποὺ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴ συνοικία τῆς ἁγίας Σοφίας.

Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης ἀναφέρει ναὸ στὸ κέντρο τῆς πόλης πρὸς τιμὴ τῶν Καλυπτηνῶν μαρτύρων καὶ τοῦ συμπαρτηρῆσαντος Μάρκου, ποὺ γιορτάζουν στίς 28 Σεπτεμβρίου. Γιὰ τὸν παραπάνω ναὸ ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ: *Ναὸς αὐτοῖς ἐγγερεται ἀστεῖος καὶ οὐκ ἀνάξιος λόγου καὶ ὁ τῆς Μητροπόλεως οἶκος αὐτὸν ἀμφέπει*⁷. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐκκλησίαν πολὺ κοντὰ στὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, ποὺ τοποθετεῖται βορείως τῆς ἁγίας Σοφίας.

Ἐνας ἄλλος χαμένος ναὸς ἀφιερωμένος σὲ μάρτυρα, εἶναι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Σώζοντος⁸, στὸν ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸ βίο τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ νέου, τάφηκε ὁ πνευματικὸς πατέρας τοῦ Εὐθυμίου, Θεόδωρος: *ἐν τῷ τοῦ μάρτυρος Σώζοντος δόμῳ*.

Ἄλλοι ναοὶ μαρτύρων ποὺ ἀναφέρονται στὴ Θεσσαλονίκη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Μηνᾶ, εἶναι ἓνα μικρὸ μοναστήρι τῶν Σαράντα Μαρτύρων⁹, ποὺ βρισκόταν στὴ συνοικία τοῦ Ὁμφαλοῦ. Σύμφωνα μὲ μιὰν ὁμιλίαν τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Λέοντα μαθηματικοῦ¹⁰ ποὺ ἐκφωνήθηκε τὸ 842, στὴν ὁποία ἀναφέρεται οἰκησις πρὸς τῷ Φάλλῳ, ὁ καθηγητὴς Γ. Μπακαλάκης¹¹

5. A. GRABAR, δ.π. II 98.

6. JANIN, *Les églises et les monastères des grands centres byzantines* (Paris 1975) 405.

Β. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Ὁ Kanunnâme καὶ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* ΙΘ, 1979, 358.

7. T. TAFEL, δ.π. 144.

8. JANIN, δ.π. 411 καὶ H. DELEHAYÉ, δ.π. 231.

9. Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Ἀγνωστα τοπογραφικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 5, 1961 - 63, 1 - 14.

10. VITALIEN LAURENT, Une homélie inédite de l'archevêque de Thessalonique Léon le philosophe sur l'annonciation, *Mélanges Eugène Tisserant* τ. II *Orient Chrétien* (Città del Vaticano 1964) 281 κέ.

11. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Ἱερὸ Διονύσου καὶ φαλλικὰ δρώ-

1. Ὁ.π. II 80.

2. VALENTIN ROSE, *Leben des heiligen David von Thessalonike* (Berlin 1887).

3. L. PETIT, δ.π. 144.

4. P. LEMERLE, δ.π. 126.

ὑποστήριξε, ὅτι ἡ συνοικία τοῦ Φαλλοῦ μετονομάσθηκε ἀπὸ παραφθορὰ σὲ Ὀμφαλοῦ. Ἡ συνοικία αὕτη τοποθετεῖται δυτικὰ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς, στὴν περιοχή τοῦ μεγάλου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τοῦ θερμοῦ Διονύσου, μερικὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Κρυστάλλη καὶ Διοικητηρίου.

Μετὰ τὴ σύντομη ἐξέταση τῶν βίων τῶν Θεσσαλονικέων μαρτύρων, ἡ ἔρευνά μας προσανατολίσθηκε σὲ τρεῖς μάρτυρες, γιὰ τοὺς ὁποίους τὰ συναξάρια ἀναφέρουν σαφῶς ὅτι πραγματοποιήθηκε ταφή. Πρόκειται γιὰ τὴν ἁγία Ἀνυσία, τὴν Ματρώνα καὶ τὸν ἅγιο Ἀλέξανδρο.

Ἀπόδοση τοῦ μαρτυρίου στὴν ἁγία Ματρώνα ἀποκλείεται ἀπὸ τὶς πηγές, ποὺ ἀναφέρουν ὅτι ὁ ναὸς τῆς βρισκόταν στὴν ὁδὸ καθόδου τῶν Σλάβων. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ Σλάβοι κατὰ τὶς ἐπιδρομὲς τοὺς ἀκολουθοῦσαν τὸ ροῦ τοῦ Βαρδάρη ποταμοῦ, ποὺ βρίσκεται δυτικὰ τῆς πόλης.

Ἀπόδοση τοῦ μαρτυρίου στὴν ἁγία Ἀνυσία, ποὺ ὁ ναὸς τῆς περιγράφεται στὸ ὑπὸ ἐκδοσὴ ἐγγράφο τῆς Μ. Ἰβήρων τοῦ 1154¹, ὡς σταυρικὴ βασιλική, κάτω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ὁποίας ὑπῆρχε κρύπτη σταυρικὴ μὲ τὴ λάρνακα τῆς μάρτυρος στὴ βόρεια κεραία, ἀποκλείεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ βίου τῆς. Ἐκεῖ δηλώνεται καθαρά ὅτι ὁ ναὸς βρισκόταν ἀριστερὰ τῆς λεωφόρου, δηλαδὴ εἶχε ὡς ὄριο τὴ βόρεια παρυφὴ τῆς ὁδοῦ. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸν περιορισμὸ τοῦ Ἀπελμενέ² τοῦ 1301 ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Ἀνυσίας τοποθετεῖται στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς πόλης. Τὸ 1321 οἱ Περγαμηνὸς καὶ Φαρισαῖος διορθώνουν τὸν παλιὸ περιορισμὸ: "Ἐξώθεν καὶ πρὸς ἀνατολήν. Ὁ ἴδιος ναὸς ἀναφέρεται καὶ στὸν περιορισμὸ τοῦ πρωτοκυνηγοῦ Ἰω. Βατάτζη τοῦ 1341³. [Δεδομένου ὅτι τὰ παραπάνω ἐγγράφα μᾶς πληροφοροῦν, πὼς τὸ μετόχι τῆς ἁγίας Ἀνυσίας κατεῖχε καὶ ἄλλη ἔκταση, δὲ μᾶς ξενίζει τὸ

ὅτι σὲ χρυσόβουλο τοῦ Ἰω. Καντακουζηνοῦ τοῦ ἴδιου αἵωνα, ἀναφέρεται ἡ ἁγία Ἀνυσία στὸ ὕψος τῆς Πύλης τῶν Ἀσωμάτων⁴: Κατὰ τὴν αὐτὴν θεόσωστον πόλιν, ἔξωθεν τῆς Πύλης τῶν Ἀσωμάτων μονόδριον τιμώμενον εἰς ὄνομα τῆς ἁγίας Ἀνυσίας, μετὰ γῆς πλησίον ἐκ προσενέξεως.

Γιὰ τοὺς παραπάνω λόγους πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πρόωρη ἡ ταύτιση τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου μὲ τὸ ναὸ τῆς ἁγίας Ἀνυσίας. Ὑποθέτουμε ὅμως, ὅτι τὸ ἀρχικὸ σταυρικὸ μαρτύριο τῆς ἁγίας ἐνδέχεται νὰ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸ συνώνυμό της διάδοχο τοῦ Ἀσχολίου ἐπισκοποῦ Ἀνύσιο καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἐπέτειο τῆς μνήμης τῆς τελοῦσαν καὶ μνημόσυνο τοῦ ἐπισκόπου Ἀσχολίου ἢ Ἀχολίου. Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ δημιουργία κοινῆς ἐορτολογικῆς μνήμης γιὰ τοὺς δύο ἁγίους καὶ ὅτι στὶς 30 Δεκεμβρίου παράλληλα μὲ τὴν ἁγία Ἀνυσία τιμᾶται ἡ μνήμη τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἀσχολίου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ἐνῶ ὁ βίος τῆς ἁγίας ἀναφέρει ὡς ἡμέρα ταφῆς τῆς τὴν 30ῃ Νοεμβρίου, στὰ συναξάρια ἡ μνήμη τῆς γιορτάζεται τὶς 30 Δεκεμβρίου καὶ ὅτι ἡ μνήμη τοῦ Ἀσχολίου τὴν ἡμέρα αὕτη ἔχει ἐκπέσει ἀπὸ τὰ ἐορτολόγια καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ διατηρεῖται στὸ Μέγα Ὡρολόγιο.

Ἡ πρόσφατη δημοσίευση μιᾶς ἐπιτομῆς τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸν Φ. Δημητρακόπουλο⁵, ποὺ περιέχεται στὸν Ἀθηναϊκὸ κώδικα 2108 (πρώην Γυμνασίου Θεσσαλονίκης 39), ἔδωσε μιὰ νέα κατεύθυνση στὴν προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τοῦ μάρτυρα γιὰ τὸν ὁποῖο κτίσθηκε τὸ μαρτύριο. Ἦδη ἀπὸ τὸν Halkin ἔχουν ταυτισθεῖ σὲ ἓνα καὶ μόνο ἅγιο οἱ ὁμώνυμοι ἅγιοι Ἀλέξανδρος Πύδνης καὶ Ἀλέξανδρος Θεσσαλονίκης⁶. Σύμφωνα μὲ τὸ συναξάριο Κωνσταντινουπόλεως

μενα στὴ Θεσσαλονίκη. Συνέδριο «Ἀρχαία Μακεδονία» III, Σεπτέμβριος 1977. Τὴν περίληψή τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς ὀφείλω στὸν κ. Χ. Μπακιρτζή.

1. Ἐφημερίς Μακεδονία, 24 Ἰανουαρίου 1982.

2. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges (München 1948) ἀρ. 66/7, 70/1, 72/73.

3. F. Dölger, Sechs Byzantinische Praktika des 14 Jahrhunderts für das Athoskloster Ikon, Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Philos. Hist. Klasse N.T. Heft 28, 1949.

4. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Ἱστορίας (1500 - 1912), Ἀθήνα 1936, 45.

Εὐχαριστῶ τὴν δ. Α. Στουγιαννάκη, ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὴν παραπομπή.

5. Φ. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, "Ἅγιος Ἀλέξανδρος Πύδνης ἢ Θεσσαλονίκης, Ἑλληνικά 29, 1976, 267 κέ.

6. F. HALKIN, La prétendue Passion inédite de S. Alexandre de Thessalonique, Recherches et documents d'hagiographie byzantine, Bruxelles 1971 (Subsidia Hagiographica, 51) 92 - 94.

ἡ μνήμη τοῦ Ἀλεξάνδρου Θεσσαλονίκης τιμᾶται στίς 9 Νοεμβρίου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Πύδνης στίς 14 Μαρτίου. Στὴ λατινικὴ παράδοση τὸ μαρτυρολόγιο Ἰερωνύμου ἀναφέρει στίς 14 Μαρτίου μνήμη τοῦ Ἀλεξάνδρου Θεσσαλονίκης, ἐνῶ ἀργότερα τὸ ρωμαϊκὸ μαρτυρολόγιο σημειώνει στίς 9 Νοεμβρίου τὴ μνήμη τοῦ ἐπίσης στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ ἐπιτομὴ τοῦ βίου του, ἡ ὁποία ἀναδημοσιεύεται παρακάτω, παρέχει ὀρισμένα πολὺ διαφωτιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ πρόβλημα ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ φανερῶνει μιὰ παλαιότατη λατρεία τοῦ ἁγίου. Ὁ Delehayé¹ ὑποστήριξε ὅτι ἡ λατρεία τοῦ μάρτυρα αὐτοῦ ἦταν πολὺ διαδομένη.

1. Οὗτος ὁ ἅγιος μάρτυς Ἀλέξανδρος ἦν ἐπὶ Μαξιμιανοῦ τοῦ βασιλέως καὶ παραστὰς τῷ βήματι καὶ προτραπείς θῆσαι τοῖς θεοῖς, ὡμολόγησεν τὸ ὄνομα τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ λέγων ὅτι «ἐγὼ ἓνα θεὸν μεμάθηκα πιστεύειν καὶ προσκυνεῖν, τὸν ποιήσαντα ἡμᾶς καὶ ὑμᾶς». Ἐπικατηράσατο δὲ τῷ κόσμῳ τούτῳ τῷ ματαίῳ καὶ τοῖς ἄρχουσιν αὐτοῦ διὰ τὸ μὴ ἐπιγινῶναι αὐτοὺς τὸν κύριον. Καὶ ἀπευδοκῆσας τοῦ κόσμου τούτου ὁ ἅγιος Ἀλέξανδρος, ἐλάκτισεν τὴν τράπεζαν ὅπου ἦν ἡ σπονδὴ ἐπικειμένη καὶ στραφεῖσα ἡ σπονδὴ ἐξεχύθη. Καὶ ὀργισθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐκέλευσεν αὐτὸν ἀπενεχθῆναι ὑπὸ Μινουκιανοῦ προτίκτορος καὶ ἀποτμηθῆναι. Καὶ ἐλκύσας τὸ ξίφος Μινουκιανός, ἰστήκει ὡς ἐν ἐκστάσει· καὶ εἶπεν ὁ καῖσαρ πρὸς Μινουκιανόν. «Τί ἔστηκας καὶ οὐ πληροῖς τὸ προσταχθέν σοι ἐν τάχει;» Καὶ εἶπεν ὁ Μινουκιανός «βασιλεῦ, ἡ κεφαλὴ μου ὡς ὄρος ἐστὶν καὶ εἰμὶ ἔντρομος». 2. Ἦτησεν δὲ ὁ ἅγιος μάρτυς Ἀλέξανδρος ὕδωρ καὶ νιψάμενος τὰς χεῖρας προσηύξατο καὶ ἀνεβόησεν καὶ εἶπεν «ἅγιος, ἅγιος, κύριος ὁ θεός». Καὶ ἐπέπαισεν αὐτὸν ὁ στρατιώτης. 3. Ἴδεν δὲ ὁ βασιλεὺς εὐθέως τέσσαρας ἀγγέλους λευχειμονούντας πῶς παρέλαβον τὸν μακάριον Ἀλέξανδρον καὶ ἀπῆρχοντο εἰς τὰ ἐπουράνια καὶ μετενόει ὅτι ἐποίησεν αὐτὸν ἀποθανεῖν. Καὶ στυγνοὶ ἦσαν οἱ μετ' αὐτοῦ Χριστιανοὶ καὶ εἶπεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς «φοβεῖσθε μὴ καὶ ὑμεῖς ἀποθανεῖσθαι;» Καὶ εἶπαν «οὐχὶ κύριε· τὸ γὰρ ὑπὲρ Χριστοῦ ἀποθανεῖν ζῆσαι ἐστίν. Ἀλλὰ δεόμεθά σου ἵνα ἀξίως τῆς μαρτυρίας κηδευθῇ

ὁ ἀδελφός ἡμῶν Ἀλέξανδρος». Καὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς· «τί ἐστὶν μαρτυρία;» Βίτωρ ὁ στρατιώτης εἶπεν· «ἐν τῷ ἡμετέρῳ νόμῳ βασιλεῦ, ὅστις ἂν ὑπὲρ Χριστοῦ ἀποθάνῃ, μάρτυς ἐστίν, καὶ πάντες οἱ Χριστιανοὶ συνερχόμενοι θάπτουσιν αὐτόν· δεόμεθα οὖν σὺν σοι βασιλεῦ, ἐπισταλῆναι τοῖς ἐν Θεσσαλονίκη ἀδελφοῖς, ὥστε αἰσίως κηδευθῆναι αὐτόν». 4. Εἴξας οὖν ὁ βασιλεὺς ἐγραψεν οὕτως· «Μαξιμιανὸς Καῖσαρ τοῖς Θεσσαλονικέων Χριστιανοῖς χαίρειν. Τὸν οὕτως ἐν τῷ ἡμετέρῳ νόμῳ καταφρονήσαντά μου καὶ κελευσθέντα ὑπ' ἐμοῦ ἀποθανεῖν, ἤδη ἀποστείλαντες τοὺς εἰωθότας ἀναλαμβάνειν τὰ τῶν μαρτυρούντων σώματα θάψατε. Ἐπεμψα γὰρ διὰ τοῦτο καὶ ἄκτον ἵνα διὰ τάχους ἅπαντες ἀναλάβετε τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος Ἀλεξάνδρου, ὡς γὰρ ὑμεῖς λέγετε ἐμαρτύρησεν.» Ἀπαντήσαντες οὖν οἱ ἀπὸ Θεσσαλονίκης ἀδελφοὶ εὐλαβεῖς ἀνέλαβον τὸ σῶμα τοῦ θεοφιλοῦς μάρτυρος καὶ ἔθηκαν εἰς ἄξιον τῆς ἐδραίας καὶ εὐσεβοῦς ὁμολογίας τόπον καλούμενον Θεωργίαι, πάντα πληρώσαντες τὰ ἐπὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ καὶ πιστεῖ ἀνεχώρησαν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ἡ δὲ τοῦ μακαρίου μάρτυρος Ἀλεξάνδρου ψυχὴ, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς ὡμολόγησεν, ὑπὸ ἀγγέλων ἀνελήφθη εἰς τὰ ἐπουράνια διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ τῷ Πατρὶ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος σὺν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ἐνδεχομένως ὁ Ἀλέξανδρος, ποῦ δίδασκε τὸ Χριστιανισμὸ στὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ τὸν ἴδιο λόγον ἐπισκέφθηκε τὴν Πύδνα, ὅπου συνελήφθη καὶ μαρτύρησε ἐκεῖ. Ἐξαιτίας τῆς ὁπτασίας τοῦ προτίκτορος, τὸ σῶμα του παραδίδεται στοὺς Χριστιανούς τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ ταφή, παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ ρωμαϊκοῦ νόμου, ποῦ λόγῳ τῆς ἐξάπλωσης τῆς λατρείας τοὺς, ἐμπόδιζε τὴν παράδοση τῶν νεκρῶν μαρτύρων στοὺς χριστιανούς.

Ἀπὸ τὴν ἐπιτομὴ τοῦ βίου ὑπονοεῖται, ὅτι ὁ μάρτυρας τάφηκε στὴν Πύδνα. Ἐχομε ὁμῶς τὴ γνώμη ὅτι ὁ ἄξιος τῆς εὐσεβοῦς αὐτοῦ ὁμολογίας τόπος Θεωργίαι, ὅπου κατατέθηκε τὸ λείψανό του, πρέπει νὰ περιλαμβάνεται, λόγῳ τῆς σημασίας του, στὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἂν δεχθοῦμε πῶς ἴσως ἀργότερα κάποιος ἐπίσκοπος, πιθανότατα ὁ Ἀσχόλιος, μετέφερε τὰ ὀστά τοῦ μάρτυρα στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ ταφή, μέσα στὴ χριστιανικὴ ἀρεά, ὅπου εἶχαν

1. H. DELEHAYÉ, δ.π. 230.

κατατεθεῖ προηγουμένως καὶ ἄλλα ἐπίλεκτα μέλη τῆς χριστιανικῆς κοινότητος τῆς πόλης.

Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐρευνητές, μετὰ τὸ πέραςμα τοῦ χρόνου ἡ ἡμέρα κατάθεσης τῶν λειψάνων τοῦ μάρτυρα σὲ ναὸ ἀπέκτησε τελικὰ ἴση σημασία μετὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἐπετείου του (ἡμέρα ταφῆς¹). Ἄν ὑποθέσουμε κατὰ ἀντίστοιχο γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, τότε εὐκολὰ ἐρμηνεύεται ἡ μετάθεσις τῆς ἀρχικῆς ἡμέρας ἐορτασμοῦ του ἀπὸ τῆς 14 Μαρτίου (ἡμέρα ταφῆς) στὶς 9 Νοεμβρίου (ἡμέρα κατάθεσης). Μετὰ μὴ τέτοια διαδικασία ἰδρύθηκε στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ. τὸ μικρὸ σταυρικὸ μαρτύριο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου. Δὲ μπορεῖ βέβαια νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς μετὰ ἀσφάλεια, ὅτι ὁ μάρτυρας ποὺ κατατέθηκε ἐκεῖ εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος. Οἱ μόνοι λόγοι ποὺ συνηγοροῦν στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀποφῆς αὐτῆς εἶναι οἱ πληροφορίες τῶν συναξαρίων ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος τάφηκε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὅτι σωζόταν τὸ λείψανό του. Ἄν θεωρήσουμε βέβαια τὰ παραπάνω, τότε ὁ ἄξιός τῆς ἐδράιας καὶ εὐσεβοῦς ὁμολογίας τοῦ μάρτυρος τόπος, ὁ καλούμενος Θεωργία, θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ στὸ πιδ ἐπίσημο τμήμα τοῦ χριστιανικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐκοιμήθησαν ἐν εἰρήνῃ οἱ πρῶτοι καὶ ἐνδοξοὶ τῆς πόλης μας ἐπίσκοποι.

Ἀπὸ ἓνα χρυσόβουλο τῆς Λαύρας τοῦ 964², πληροφοροῦμαστέ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ν. Φωκάς δώρισε στὴ Μονὴ αὐτὴ τὶς κάρες τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ ἐνδόξως ἀριστήσαντος καὶ ὑπὲρ τοῦ σωτήρος μου στερεῶς μαρτυρήσαντος ἐν Πύδῃ τῆς Θεσσαλίας ἁγίου Ἀλεξάνδρου, ποὺ φυλάγονταν στὸν εὐκτήριο οἶκο τοῦ ἀνακτορικοῦ τρούλου. Δυστυχῶς οἱ πηγὲς δὲ μᾶς παρέχουν στοιχεῖα ποὺ θὰ μᾶς βοηθοῦσαν νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴν Κωνσταντινούπολη.

Πρῶτος ὁ Delehayé³ διατύπωσε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ναὸς τῶν Καλυτηνῶν μαρτύρων ποὺ μνημονεύει ὁ Εὐστάθιος, ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Ἀλέξανδρο Θεσσαλονίκης, ἀπὸ κοινοῦ μετὰ ἄλλους μάρτυρες. Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ

μαρτυρίου ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους καὶ τὴν πιθανολογούμενη καταστροφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Μάρκου ἀπὸ τοὺς σεισμούς, οἱ Θεσσαλονικεῖς ἔδρυσαν πρὸς τιμὴν τους ἓνα κοινὸ ναὸ στὸ κέντρο τῆς πόλης. Ἡ ὑπαρξὴ βασιλικῆς στὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Μάρκου μαρτυρεῖται ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ Γερμανοῦ πρὸς τὸν πάπα Ὀρμίσδα, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 519⁴. Δεδομένου ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτῆς εἶναι τὸ μόνο ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Μάρκου καὶ ἐπειδὴ οἱ πρόσφατες ἐρευνες γιὰ τὴν ἁγία Σοφία Α⁵, ποὺ ὑπῆρχε κάτω ἀπὸ τὸν σημερινὸ ναὸ, ἔδειξαν ὅτι καταστράφηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., νομίζουμε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Μάρκου μετὰ τὴν ἁγία Σοφία Α. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ βεβαιώσουμε κατὰ πόσο ὁ ναὸς τῶν δύο παραπάνω ἁγίων χρησιμοποίησε τμήμα τοῦ Ἱεροῦ τῆς ἁγίας Σοφίας Α, ἀλλὰ μετὰ βάση τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου Βακούρα⁶, κατὰ τέτοιο φαίνεται πιθανόν.

Σὲ συνάρτησιν μετὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Μάρκου ἐνδέχεται νὰ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς σεισμούς περίπου ταυτόχρονα μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ἐπειδὴ τὰ ὀνόματα τῶν Καλυτηνῶν μαρτύρων εἶναι Ἀλφειός, Ζώσιμος, Ἀλέξανδρος καὶ Μάρκος, βρίσκει εὐκολὰ κατὰ τὴ γνώμη μας ἐξήγησιν ἡ συσχέτισις τῶν δύο παραπάνω ἁγίων μετὰ τοὺς Καλυτηνοὺς μάρτυρες ποὺ συνέβη ἀργότερα.

Ἐπειτα ἀπ' αὐτὰ εἶναι φανερό πὼς σὲ μὴ πόλιν σὰν τὴ Θεσσαλονίκη, καμιά παράδοσις δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σβῇ οὐλοκληρωτικά. Τέλος πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι προσπαθώντας νὰ διαλευκάνουμε τὸ μύθο τοῦ μαρτυρίου, ἔχουμε τὴ συναίσθησιν ὅτι κατασκευάσαμε μὴν ὑποθετικὴ, ἀλλὰ βασισμένη στὰ πράγματα, ἀλήθεια.

Τὸ νεκροταφεῖο

Οἱ τάφοι ποὺ θὰ ἐξετάσουμε περιλαμβάνονται σ' ἓνα ἐκτεταμένο χριστιανικὸ νεκροταφεῖο, ποὺ

1. D.A.C.L. λ. martyr, σ. 2447.

2. P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SYRONOS, Actes de Lavra I, des origines à 1204, Paris 1970, (Archives de l'Athos 5) no. 5. 103 - 6.

3. Φ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, δ.π. 273.

4. TAFEL, δ.π. 151.

5. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν στὴν Ἁγία Σοφία θὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὴν ὁμάδα ποὺ ἐπέβλεψε τὶς στερεωτικὰς ἐργασίες στὸ Μνημεῖο, μετὰ τὴν ἐποπτεία τῆς ἐφόρου κ. Χ. Τσιούμη.

6. ΑΔ 18, 1963, Β² Χρονικά, 238 - 39.

ἀναπτύχθηκε σὲ χῶρο παρθένο ἀπὸ προηγούμενες ταφές. Τὸν πυρήνα τοῦ νεκροταφείου πρέπει νὰ σχημάτισαν οἱ παλιότεροι τάφοι τοῦ μαρτυρίου, ποὺ ἀργότερα ἐνσωματώθηκαν σ' αὐτό.

Ἀνασκάφηκαν συνολικὰ 70 καμαρωτοὶ τάφοι. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 11 περιλαμβάνονται στὴ θεμελίωση τοῦ μαρτυρίου, ἕνας ἀποκαλύφθηκε στὸν ἄξονα τοῦ Ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι 58 ἀνασκάφηκαν στὸν περιβάλλοντα χῶρο τῶν δύο μνημείων, σὲ μιὰν ἔκταση 42 μ. κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου. Κτισμένοι μὲ πέτρες, πλίνθους καὶ κονίαμα οἱ τάφοι ποὺ ἀνασκάφηκαν ἀνήκουν σὲ συστάδες ἀπὸ τρεῖς, τέσσερις ἢ περισσότερους τάφους, ἐνῶ λίγοι εἶναι μεμονωμένοι (πίν. Ιγ). Σὲ ἐλάχιστους, μόνο πέντε, διατηρήθηκαν ἔχνη τῆς καμάρας. Πρόκειται γιὰ τὸν τάφο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ Ἱερό τῆς βασιλικῆς καὶ τοὺς τάφους Τ39, 40, 42 καὶ 45, ποὺ ἡ καμάρα τους ἀποκαταστάθηκε μὲ τὴ φροντίδα τοῦ ἀναστηλωτικοῦ συνεργείου τῆς Ἐφορείας. Σὲ 16 τάφους παρατηρήθηκε πέτρα ποὺ ἐξέχει στὸν ἀνατολικὸ ἢ τὸ νότιο τοῖχο γιὰ διευκόλυνση τῆς καθόδου, ἐνῶ ἄλλοι 15 διέθεταν γιὰ τὸν ἴδιο λόγο κλίμακα μὲ τρία σκαλοπάτια στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Μερικοὶ διατηροῦν προσκέφαλο στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἐλάχιστοι, μόνο 9, σώζουν ζωγραφικὸ διάκοσμο, ποὺ περιορίζεται στίς χρωματικὲς ζῶνες ποὺ περιέβαλαν τίς παραστάσεις. Δὲν ξεπερνοῦν τοὺς πέντε ἐκεῖνοι ποὺ διασώζουν τοιχογραφίες μὲ ἀναγνωρίσιμο διακοσμητικὸ θέμα. Ὅλοι οἱ τάφοι εἶχαν συλληθεῖ ἀπὸ παλιά. Σκελετοὶ δὲ βρέθηκαν παρὰ μόνον ἕνας στὸν τάφο τοῦ Ἱεροῦ καὶ δύο στὸν Τ53. Ὅρισμένοι εἶχαν δάπεδο στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες, ποὺ συλλήθηκε, ἐνῶ ἄλλοι διέσωσαν δάπεδο μὲ πλίνθους ἢ πατημένο χῶμα. Ὁ προσανατολισμὸς τους εἶναι πρὸς τὴν Ἀνατολή. Οἱ διαστάσεις ποικίλλουν στὸ μῆκος, ἀπὸ 1.75 μέχρι 2.70 μ. καὶ σὲ πλάτος ἀπὸ 0.55, 0.75, 0.80, 0.90 μέχρι 1.80 μ. Οἱ τάφοι χρησιμοποιοῦντο γιὰ ἀλλεπάλληλες ταφές σ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς λειτουργίας τοῦ νεκροταφείου, ποὺ τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὴ βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὸ 618 μ.Χ., ὅπως εἶδαμε παραπάνω. Ἡ χρονολόγηση ποὺ προτείνουμε ἀφορᾷ τὴν περίοδο κατασκευῆς τῶν τάφων.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νότιο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς ἀνασκάφηκαν οἱ Τ1 - 5 (παρένθ. πίν. Γ), ποὺ πρέπει νὰ χτίστηκαν ταυτόχρονα, γιὰτὶ παρου-

σιάζουν πολλὲς ὁμοιότητες (πίν. Ιδ). Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Τ1, ποὺ ἐντοπίστηκε στὰ ὄρια τῆς ΔΕΘ ἔχει διαστάσεις 2.10×1 μ. καὶ οἱ Τ2 καὶ Τ3, ποὺ ἐφάπτονται στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ μαρτυρίου, ἔχουν ἀντίστοιχες διαστάσεις 2×0.80 μ. καὶ 2.20×1 μ., ὁ Τ4 2×1.20 μ. καὶ ὁ Τ5, ποὺ κάλυψε τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὴ βασιλικὴ καὶ τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ τοῦ μαρτυρίου 2.20×1.25 μ. Οἱ παραπάνω τάφοι καλύπτονται μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα, διατηροῦν ἔχνη προσκεφαλαίου στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ λίθινο ἀναβαθμὸ γιὰ διευκόλυνση τῆς καθόδου στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους, μολονότι δὲν ὑπάρχουν ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα, προτείνουμε τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ., μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ μαρτυρίου.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ μαρτυρίου ἀποκαλύφθηκε τὸ δάπεδο τοῦ Τ58, διαστάσεων 1.75×0.85 μ., ποὺ εἶναι στρωμένο μὲ πλίνθους διαστ. 0.30×0.40 μ. Λευκὸ ἐπίχρισμα κάλυπτε τοὺς τοίχους του.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς νότιας κεραίας προσκολλήθηκε μιὰ συστάδα ἀπὸ τέσσερις τάφους. Πρόκειται γιὰ τὸν Τ6 (2.10×0.90 μ.), Τ7 (1.85×1 μ.), Τ9 (2.45×1.10 μ.) καὶ Τ10 (2.30×0.80 μ.). Δὲ διασώζουν ἰδιαιτέρως τυπολογικὰ χαρακτηριστικά, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἐπίχρισμα ὑποκίτρινο καὶ πρέπει νὰ χτίστηκαν μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ μαρτυρίου.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ βόρειο τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ μαρτυρίου διαπιστώθηκε ὁ Τ8 (2.75×1.50 μ.), ποὺ διατηρεῖ λευκὸ ἐπίχρισμα. Οἱ μεγάλες διαστάσεις του ὑπαγορεύονται ἀπὸ τίς διαστάσεις τῆς κεραίας τοῦ μαρτυρίου. Χρονολογεῖται μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ μαρτυρίου, μαζί μὲ τοὺς τάφους 1 - 5.

Στὸν Τ10 καὶ τὸ νότιο τμήμα τῆς κεραίας τοῦ μαρτυρίου προσκολλᾶται ἡ συστάδα τῶν τάφων Τ11, 12, 15, 16, 17 καὶ 20 (πίν. ΙΑα). Ἀπὸ τὴ συστάδα αὕτῃ ὁ Τ11 ἔχει διαστάσεις 2×1.10 μ. καὶ σώζει δάπεδο καὶ προσκέφαλο ἀπὸ πλίνθους, ὁ Τ12 2×1.10 μ., ὁ Τ15 2.20×0.80 μ., ὁ Τ16 2.15×0.90 μ. καὶ σώζει λίθινο ἀναβαθμὸ στὸ νότιο τοῖχο, ὁ Τ17 2.20×0.90 μ. καὶ ὁ Τ20 2.20×1.20 μ. μὲ ἀναβαθμὸ στὸ νότιο τοῖχο. Οἱ τάφοι αὐτοὶ καλύπτονται μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ πρέπει νὰ κατασκευάστηκαν μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ μαρτυρίου, στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ.

Ἀκολουθεῖ ἡ συστάδα τῶν τάφων T13, 14, 18, 19, 21, 22 καὶ 23, πού κατασκευάστηκε ὁπωσδήποτε μετὰ τὴν προηγούμενη (πίν. ΙΑβ). Οἱ τάφοι αὐτοὶ ἔχουν μεγαλύτερο πλάτος σὲ σχέση με τοὺς προηγούμενους (παρένθ. πίν. Γ) καὶ οἱ διαστάσεις τους εἶναι γιὰ τὸν T13 2×1.60 μ., τὸν T14 2×1.40 μ., T18 2.20×1.50 μ., T21 καὶ T22 2×1.50 μ. καὶ T23 2.30×1.30 μ.. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ T23 ἀκουμπᾷ ἓνας ἀκόμη τάφος, τοῦ ὁποῦ σῶζεται μόνο ὁ βόρειος τοῖχος σὲ μήκος 2.10 μ. καὶ σὲ πλάτος 1.50 μ. ὁ δυτικός, πού καταστράφηκε ἀπὸ τὸ φρεάτιο τοῦ δρόμου. Οἱ τάφοι αὐτοὶ ἔχουν ὑποκίτρινο ἐπίχρισμα καὶ ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τοὺς T21 καὶ T23, πού διατηροῦν κλίμακες στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, πρέπει νὰ ἔφεραν τρεῖς βαθμίδες καθόδου στὸν ἴδιο τοῖχο. Στὴ συστάδα αὐτὴ πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ ὁ T24, τοῦ ὁποῦ διατηροῦνται μόνο ὁ ἀνατολικὸς με δύο κλίμακες καθόδου καὶ τμήμα τοῦ νότιου τοῖχου.

Ἀπὸ τὴ διακόσμηση τοῦ T23 σώθηκε μόνο ἡ τοιχογράφηση τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἄνθος καὶ μιὰ κόκκινη ζώνη πλάτους 10 ἐκ. πού ὀρίζεται με μαῦρες λεπτές γραμμές. Ἐπάνω ἀπὸ τὴ ζώνη αὐτὴ εἰκονίζεται ἓνα φυτὸ (πίν. ΙΑγ) με λεπτοὺς πράσινους μίσχους καὶ ἄνθη κόκκινα, πού γέρνουν ἀνάλαφρα, σὰ νὰ τὰ κινεῖ ὁ ἀνεμος. Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ πού χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν ἐλευθερίᾳ της, ἀν καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἔργο ἰδιαιτέρων ἀξιώσεων, εἶναι χαριτωμένη, ζωερὴ καὶ προδίδει τὴν παρατηρητικότητα καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ ἄγνωστου δημιουργοῦ της γιὰ τὴ φύση. Χρονολογεῖται σὲ σχέση με τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀχειροποιήτου μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ.

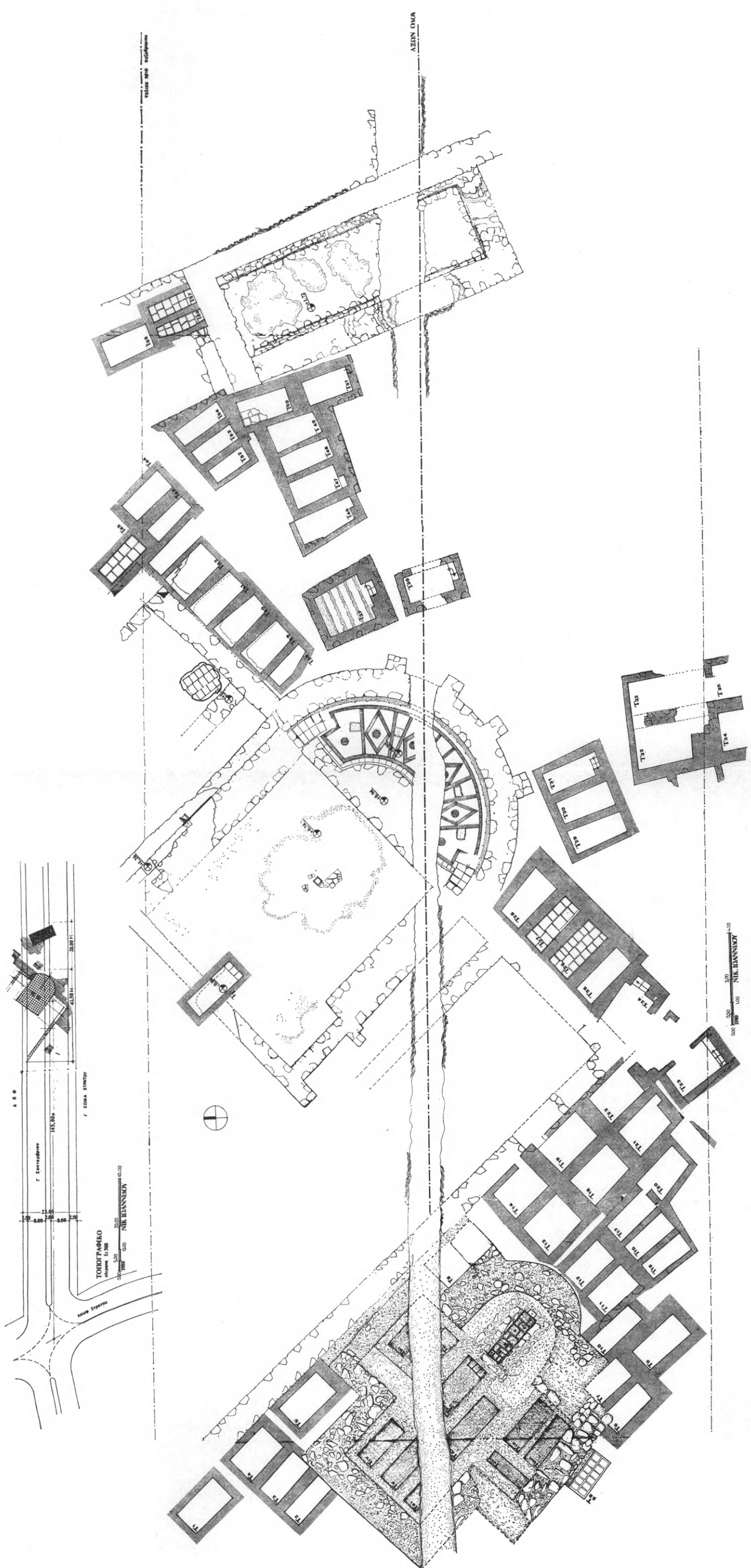
Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς ἀκουμπᾷ ἡ συστάδα τεσσάρων τάφων (πίν. ΙΒα), πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν T 25 (2.50×0.80 μ.), T26 (2.40×1.05), T27 (2.30×1 μ.) καὶ T28 (2.30×1.20 μ.), στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ὁποῦ διακρίνονται ἔχνη ταινίας κόκκινου χρώματος. Οἱ T26 καὶ T27 διατηροῦν πλίνθινο δάπεδο. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ T26 διασώζει τοιχογράφηση πού μιμεῖται ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση με θωράκια καὶ κιονίσκους (πίν. ΙΒβ). Οἱ φολίδες τῶν θωρακίων ἀποδίδονται με κόκκινο καὶ μαῦρο χρῶμα καὶ λευκὸ περίγραμμα. Οἱ κιονίσκοι με μαῦρη λεπτὴ γραμμὴ ἐπάνω σὲ ἄσπρο κάμπο. Ἀντίστοιχα

θέματα παρατηροῦνται τόσο στὴ γλυπτικὴ τοῦ 5ου αἰ., ὅσο καὶ στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τῆς Ροτόντας. Ἡ τοιχογράφηση αὐτὴ ἀν καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ κάποια ξηρότητα, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τάφοι τῆς ἴδιας συστάδας φαίνονται πρωιμότεροι (τέλος 4ου αἰ.).

Ἀκολουθεῖ κοντὰ στὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς, μιὰ ἄλλη συστάδα ἀπὸ τρεῖς τάφους (πίν. ΙΒγ). Εἶναι οἱ T29 καὶ T30 με 2.30×1 μ. καὶ ὁ T31 (2.50×0.80 μ.), πού καλύπτονται με λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ εἶναι ἀκόσμητοι. Στὸν T31 ἔχει προστεθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων κλίμακα καθόδου ἀπὸ πλίνθους στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα, προτείνουμε ὅμως τὸ τέλος 4ου, ἀρχὲς 5ου αἰ.

Στὰ ὅρια τῆς ὁδοῦ με τὸ Γ' ΣΣ διαπιστώθηκε μιὰ συστάδα ἀπὸ τέσσερις τάφους, ἀπὸ τοὺς ὁποῦς ἀνασκάφθηκαν μόνο οἱ T32 (2.40×1.70 μ.) καὶ T33 (2.30×1.50 μ.), γιὰ τὴν T34 καὶ T35 βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ Γ' ΣΣ. Ἐχουν ὑποκίτρινο κονίαμα γιὰ τὴ χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ α' μισὸ τοῦ 5ου αἰ.

Βορείως τῆς κόγχης τῆς βασιλικῆς διατηροῦνται οἱ μεμονωμένοι T36 καὶ T37. Ὁ T36, πού κόπηκε στὰ δύο ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ τοῦ ΟΑΘ, διατηρεῖ ἔχνη τῆς κόκκινης γραπτῆς ταινίας, πού περιέβαλε τὶς ζωγραφικὲς συνθέσεις. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 2×1.15 μ. Ἐχει κλίμακα καθόδου στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Γιὰ τὴ χρονολόγησή του προτείνουμε τὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. Ὁ ἐπόμενος μεμονωμένος T37 φαίνεται νὰ εἶναι παλιὸς καὶ νὰ ἐπιδιορθώθηκε ἀργότερα, λόγω τοῦ μεγάλου πλάτους του ἴσως πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ οἰκογενειακός. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 2.20×1.80 μ. στὴ δυτικὴ πλευρά, ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ τὸ πλάτος του φθάνει τὰ 2 μ. Διασώζει προσκέφαλο καὶ τρεῖς κλίμακες καθόδου στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (πίν. ΙΒδ, ΙΓα). Τὸ ἀρχικὸ του πλίνθινο δάπεδο ξηλώθηκε ὥστε νὰ σχηματιστεῖ σχάρα ἀπὸ κουρασάνι στρωμένο σὲ ἴσες ἀποστάσεις, γιὰ διευκόλυνση διηθήσεως τῶν ὑγρῶν. Οἱ νεκροὶ πρέπει νὰ τοποθετοῦνταν σὲ ξύλινα φορεῖα ἐπάνω στὴ σχάρα. Ἐχουμε τὴ γνώμη ὅτι ὁ T37 κατασκευάστηκε ἀρχικὰ τὸν 4ο αἰ. καὶ ἐπισκευάστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ., ὅποτε κατασκευάσαν καὶ τὴν κλίμακα καθόδου. Δυτικότερα καὶ σὲ ἐπαφὴ με

Γενική κάτοψη της άνωσκαφής της οδού Γ' Σεπτεμβρίου. Στο κέντρο ή βασιλική με τους τάφους και την κινστέρνα (άριστερά) και δεξιά το σταυρικό μαρτύριο (επιτύπωση βασιλικής Α. Κούνουρας, τάφων Ν. Ίωαννίδου, Μαρτύριου Χ. Σιαζαμπάνη, σχεδίαση Μαρτύριου Ε. Μπατάρα).

τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς ὑπάρχει μιὰ συστάδα ἀπὸ πέντε τάφους. Οἱ τάφοι αὐτοὶ διέσωσαν τμῆμα τῆς καμάρας τους καὶ ἔτσι δόθηκε ἡ δυνατότητα στὸ ἀναστηλωτικὸ συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας νὰ τὶς ἀνακατασκευάσει (πίν. ΙΓβ). Ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς συστάδας αὐτῆς ὁ T38 (1.80×0.70 μ.) ἔχει τὴ νότια πλευρὰ του ἀποκλίνουσα, προφανῶς γιατί ὑπῆρχε κάποιο ἐμπόδιο. Καλύπτεται μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα. Ὁ παρακείμενος T39 (2×1.10 μ.) διατηρεῖ ἔχνη προσκεφάλου καὶ λίθινο ἀναβαθμὸ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἀκολουθεῖ ὁ T40, μὲ σωζόμενο μῆκος 2.20 καὶ πλάτος 1 μ. στὸ δυτικὸ καὶ 0.80 μ. στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ποὺ διατηρεῖ ἐπίσης προσκέφαλο καὶ λίθινο ἀναβαθμὸ. Ὁ T41 (2.30×1 μ.), τοῦ ὁποῖου δὲ διατηρήθηκαν τὸ προσκέφαλο καὶ ὁ ἀναβαθμὸς στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀλλὰ μόνο τοιχογράφηση στὸ βόρειο, νότιο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Στὶς μακρὲς πλευρὲς ὑπάρχει ταινία, ποὺ ὀρίζεται μὲ μαῦρες λεπτὲς γραμμὲς καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν δύο παγώνια τοποθετημένα ἀντικριστὰ καὶ ἀνάμεσά τους σταυροὶ. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο εἰκονίζεται μίμηση ὀρθομαρμάρωσης σὲ πράσινο καὶ λευκὸ χρῶμα (πίν. ΙΓγ). Ἀκολουθεῖ ὁ T42 (2.20×1.20 μ.) μὲ προσκέφαλο, λίθινο ἀναβαθμὸ καὶ λευκὸ ἐπίχρισμα. Οἱ τάφοι τῆς συστάδας αὐτῆς παρουσιάζουν πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τοὺς T1-5, ποὺ χρονολογήθηκαν στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. Λίγο βορειότερα ὑπάρχει ἡ συστάδα τῶν τάφων T43-45, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ T45 βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς ἐγκαταστάσεις τῆς ΔΕΘ. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 2.20×0.80 μ. Διασώζει δάπεδο ἀπὸ πλίνθους, ἀπὸ ἓνα λίθινο ἀναβαθμὸ στὴ δυτικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, πλατιὰ ταινία στὴ βάση μὲ κόκκινο χρῶμα καὶ ἀπεικόνιση σταυροῦ μὲ ἀνοιχτὸ κόκκινο χρῶμα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου καὶ βόρειου τοίχου (πίν. ΙΔα). Ὁ σταυρὸς ἔχει πεπλατυσμένα ἄκρα καὶ στὴ βάση του εὐθεῖα κόκκινου χρώματος γραμμὴ, ποὺ καταλήγει σὲ μῆλα. Κάτω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ σταυροῦ σταγόνες κόκκινου χρώματος διαμορφώνουν σχηματοποιημένο σταφύλι. Ὄταν κατασκευάστηκε ὁ T43, ποὺ ἔφραξε τὴν ἀνατολικὴν του εἴσοδο, χρειάστηκε νὰ ἀνοίξουν εἴσοδο ἀπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰ καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ὑπαρξὴ διπλοῦ ἀναβαθμοῦ καὶ στὶς δύο στενὲς πλευρὲς τοῦ τάφου, ποὺ τὴν περίοδο κατασκευῆς του τοποθετοῦμε στὸ τελευταῖο

τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ T43 ὑπάρχει πλίνθινο δάπεδο, ποὺ ἀνήκει προφανῶς σὲ ἄλλο τάφο καὶ ὑποδηλώνει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ εἴχαμε ἴσως ἀλλεπάλληλες ταφὲς σὲ δύο σειρές. Στὴν ἴδια συστάδα περιλαμβάνονται ὁ T43 (2×0.50 μ.) καὶ ὁ T44 (2×1 μ.). Καὶ οἱ δύο ἔχουν λίθινο ἀναβαθμὸ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Μέσα στὸν T44 βρέθηκαν ἔχνη ἀπὸ χρυσοῦφαντο ὕφασμα. Γιά τὴ χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. Ἐμπρὸς ἀπὸ τοὺς παραπάνω τάφους, ὑπάρχει μιὰ συστάδα ἀπὸ ἄλλους τρεῖς T52 (1.70×0.65 μ.), T53 (2×0.75 μ.), T54 (2.10×0.75 μ.) χωρὶς ἔχνη ἀναβαθμοῦ ἢ προσκεφάλου. Μέσα στὸν T53 βρέθηκαν δύο σκελετοὶ (πίν. ΙΔβ). Βορειότερα διαπιστώθηκε ἡ συστάδα τῶν T55 (2×1 μ.), T56 (2×0.50 μ.), T57 (2×0.60 μ.). Οἱ παραπάνω τάφοι καλύπτονται μὲ ὑποκίτρινο ἐπίχρισμα καὶ φέρουν δάπεδο μὲ πλίνθους. Γιά τὴ χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ.

Στὴ συστάδα τῶν τάφων T52 - 54 ἀκουμπᾷ μιὰ ἄλλη συστάδα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς T46 (2.50×1 μ.), T47 (2.30×1.10 μ.), T48 (2.20×0.80 μ.), T49, ποὺ ἔχει μῆκος 2.10 μ. καὶ πλάτος 1.25 μ. στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ 0.90 μ. στὸ δυτικὸ καὶ σώζει ἔχνη τοῦ πλίνθινου δαπέδου του, T50 (2×1 μ.) καὶ T51 (2×1 μ.). Οἱ παραπάνω τάφοι ἔφεραν κλίμακα καθόδου στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ ἔχνη ποὺ διατηροῦνται πρέπει νὰ εἴχαν πλίνθινο δάπεδο. Γιά τὴ χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.

Ἡ δεξαμενὴ

Τὸ νεκροταφεῖο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου κλείνει βόρεια μὲ μιὰ ὀγκώδη ὀρθογώνια κατασκευὴ διαστάσεων 12×6 μ., κτισμένη μὲ ἀργολιθοδομή, πλίνθους καὶ ἰσχυρὸ κονίαμα, ποὺ ἔχει δάπεδο στρωμένο μὲ κουρασάνι (πίν. ΙΔγ). Πρόκειται γιὰ μιὰ δεξαμενὴ, ποὺ παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητες μ' ἐκείνη ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ βασιλικὴ extra muros τῆς Κορίνθου, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ δεξαμενὴ τῆς Κορίνθου εἶναι μικρότερη (6×3 μ.)¹.

Ἡ δεξαμενὴ εἶναι χτισμένη μὲ πολὺ ἰσχυροὺς

1. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, δ.π. 51 - 56.

και παχεῖς πλίνθους πάχους 6 - 7 ἐκ., ὅπως φαίνεται στην τομή πού ἀνοίξε ὁ ἀγωγὸς τοῦ ΟΑΘ καὶ παρουσιάζει δύο φάσεις. Ἡ πρώτη (α'), ἔχνη τῆς ὁποίας διατηροῦνται κατὰ μῆκος τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς της, εἶναι κατασκευασμένη ἀποκλειστικὰ με πλίνθους διαστάσεων 0.41×0.32 μ. καὶ πάχους 2.7 ἢ 3 ἐκ. Ἐπάνω σὲ μιὰ ἰσχυρὴ βάση ἀπὸ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα τοποθέτησαν σὲ σειρὲς πλίνθους, πού σχημάτισαν τοὺς τοίχους τῆς δεξαμενῆς. Μιὰ σειρὰ πλίνθων τοποθετημένων κάθετα, ὅπως δείχνουν τὰ ἔχνη πού διατηροῦνται κατὰ μῆκος τῆς νότιας μακρᾶς πλευρᾶς τῆς κινστέρας περιέβαλε ἐξωτερικὰ τὰ τοιχώματα τῆς φάσης αὐτῆς. Ἀργότερα (φάση β') ἡ δεξαμενὴ ἐνισχύθηκε με ἰσχυρὴ ὑποδομὴ στὸ ἐσωτερικὸ, κατασκευασμένη με ἀργολιθοδομὴ καὶ πλίνθους. Τότε τὸ δάπεδὸ της ὑψώθηκε καὶ καλύφθηκε με παχὺ κονίαμα. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς δεξαμενῆς βρέθηκαν λίγα παλαιοχριστιανικὰ ὄστρακα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρονολογεῖται κατ' ἀναλογία με τὴν εἰκ. 63 form 3,29 τοῦ Hayes στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. κι ἓνα ἄλλο κατ' ἀναλογία με τὴν εἰκ. 92,1 τοῦ Ἰδίου μελετητῆ στὰ μέσα τοῦ 5ου ἀρχῆς τοῦ 7ου αἰ.

Ἡ α' φάση τῆς κινστέρας πρέπει νὰ σχετίζεται χρονικὰ με τὶς πρώτες ἐγκαταστάσεις τοῦ νεκροταφείου καὶ ἡ β' με τὴν ἰδρυση τῆς βασιλικῆς, ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς λατρείας μέσα στὸ χῶρο τοῦ νεκροταφείου ἀπαίτησε μεγαλύτερη καὶ ἰσχυρότερη κινστέρα.

Ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων στὰ κοιμητήρια

Οἱ χριστιανοὶ ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ υἱοθέτησαν ἀπὸ νωρὶς τὴ συνήθεια τοῦ ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν, ἐπειδὴ πίστευαν στὴ μελλοντικὴ ἀνάσταση τῶν σωμάτων¹. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς νεκρικῆς λατρείας στηρίχθηκε στὴν παγανιστικὴ. Σὲ ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμον ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ ὁ σεβασμὸς τῆς μνήμης τοὺς ἀποτελοῦσε θεσμό, πού τηροῦσε τόσο ἡ οἰκογένεια γιὰ τὰ μέλη της, ὅσο καὶ ἡ πολιτεία γιὰ τοὺς νεκροὺς ἡρώες της.

Σύμφωνα με τὶς ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν οἱ μάρτυρες δέχονταν στὴν ἀρχὴ μιὰ «συνήθη» τα-

φή². Οἱ χριστιανοὶ μετέφεραν τὰ σώματα τῶν νεκρῶν μαρτύρων στὰ χριστιανικὰ κοιμητήρια, ἐξῶ ἀπὸ τὴν πόλη καὶ τὰ ἀπέθεταν ἀνάμεσα στοὺς τάφους τῶν ἀπλῶν πιστῶν. Ἀργότερα ἐπικράτησε ἡ συνήθεια νὰ χτίζεται ἐπάνω στὸν τάφο τοῦ μάρτυρα ἓνα μικρὸ παρεκκλήσι, προσευκτήριο κατὰ τὸν Εὐσέβιο, πού με τὸ χρόνο ἄρχισε νὰ ἐπεκτείνεται. Ὅταν αὐτὸ ἀδυνατοῦσε νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας, τότε προχωροῦσαν στὴν ἰδρυση μιᾶς βασιλικῆς δίπλα στὸ ἀρχικὸ μαρτύριο καὶ σὲ ἐπικοινωνία με αὐτό³.

Κατὰ τὸ Liber Pontificalis ἡ ἀρχὴ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων στὴ Ρώμη τοποθετεῖται στὴν ἱερατεία τοῦ πάπα Φήλικα (268 - 273 μ. Χ.)⁴.

Οἱ πρώτες τιμὲς πού ἀποδίδονταν στοὺς μάρτυρες δὲ διέφεραν ἀπὸ ἐκείνες πού συνήθιζαν νὰ προσφέρουν οἱ συγγενεῖς πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν τους, μόνο πού στὴν περίπτωση τῶν μαρτύρων τὶς τιμὲς ὀργάνωνε ἡ χριστιανικὴ κοινότητα ἢ ἡ τοπικὴ ἐκκλησία. Σύμφωνα με τὶς ἀποστολικὲς διαταγὲς ἦταν καθορισμένες οἱ ἡμέρες κατὰ τὶς ὁποῖες τιμοῦσαν τὸ νεκρὸ με ἐπισκέψεις στὸ νεκροταφεῖο. Ἐπιτελεῖσθω δὲ τρίτα τῶν κεκοιμημένων ἐν ψαλμοῖς καὶ ἀναγνώσμασι καὶ προσευχαῖς διὰ τὸν διὰ τριῶν ἡμερῶν ἐγερθέντα καὶ ἔνατα εἰς ὑπόμνησιν τῶν περιόντων καὶ τῶν κεκοιμημένων καὶ τεσσαράκοντα κατὰ τὸν παλαιὸν τύπον⁵. Οἱ συνήθειες αὐτὲς ἔχουν ἐπιβιώσει μέχρι σήμερα στὴν ὀρθόδοξη παράδοση.

Οἱ χριστιανοὶ τιμοῦσαν τὴν ἐπέτειο ταφῆς τῶν μαρτύρων τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν ἡμέραν γενέθλιον με ἐπίσημες ἐκδηλώσεις καὶ ἐπισκέψεις στὸν τάφο τους, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Εὐσέβιος: ἐπὶ τὰς θήκας αὐτῶν ἔθος ἡμῖν παριέναι. Ὁ ἴδιος προτρέπει τοὺς πιστοὺς νὰ μὴ παραλείπουν νὰ προσέρχονται στὶς ἑορτὲς τῶν μαρτύρων: Ἀπαρτηρήτως δὲ συναθροίζεσθαι ἐν τοῖς κοιμητηρίοις τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν βιβλίων ποιούμενοι καὶ ψάλλοντες ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων μαρτύρων

2. D.A.C.L. λ. *martyr* καὶ H. DELEHAYÉ δ.π. 35.

3. H. DELEHAYÉ, δ.π. 47.

4. ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΥΤΡΑΚΗΣ, Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας (Ἀθήναι 1955). 70. Τὴ μελέτη αὐτὴ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ὁ κ. Χ. Σωτηρόπουλος.

5. H. DELEHAYÉ, δ.π. 31.

1. H. DELEHAYÉ, δ.π. 30.

καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων καὶ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν τῶν ἐν κυρίῳ κεκοιμημένων¹.

Σύμφωνα μὲ τὰ κείμενα οἱ χριστιανοὶ τιμοῦσαν τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ μάρτυρα μὲ συναθροίσεις στὸν τάφο του, ψαλμούς, ὁμιλίες, τέλεση θείας εὐχαριστίας καὶ μετάληψη ὅλων τῶν πιστῶν. Μετὰ τὸ τέλος τῶν τελετῶν οἱ παρευρισκόμενοι συμμετεῖχαν σὲ νεκρόδειπνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περισσότερο εὐεργετοῦνταν οἱ φτωχοί². Τὰ νεκρόδειπνα τελοῦνταν ὄχι μόνο στὶς γιορτὲς τῶν μαρτύρων ἀλλὰ καὶ στὰ μνημόσυνα τῶν νεκρῶν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Στὴν Ἀφρική κατὰ τὶς τελετὰς αὐτὲς πρόσφεραν τοὺς μάρτυρες ζωμό, ψωμί καὶ κρασί καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ κάλυπταν τοὺς τάφους μὲ mensas, δηλ. πλάκες ποὺ ἔφεραν ὁπὲς γιὰ τὶς χοές. Γιὰ τὴν τέλεση τῶν νεκροδείπνων διαμορφώθηκαν εἰδικοί χώροι, ποὺ ὀνομάζονταν τρικλίνια καὶ κατασκευάστηκαν στὰ κοιμητήρια κινστέρες ἢ πηγάδια³.

Οἱ πηγὲς μᾶς πληροφοροῦν ὅτι στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. ὁ χαρακτήρας τῶν νεκροδείπνων ἀλλοιώθηκε. Οἱ πιστοὶ ποὺ συγκεντρώνονταν ἐκεῖ δὲν περιορίζονταν στὰ θρησκευτικὰ τοὺς καθήκοντα, ἀλλὰ ἔπιναν καὶ μεθοῦσαν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σημειώνονται ἔκτροπα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Ἀμβρόσιος ἀπαγόρευε τὰ νεκρόδειπνα στὰ κοιμητήρια τοῦ Μιλάνου. Τὸ 393 ἕνας κανόνας τῆς συνόδου τῆς Ἰππώνης, ποὺ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴν σύνοδο τῆς Καρθαγένης τὸ 397, ἀπαγόρευε ὅλα τὰ νεκρόδειπνα μέσα στὶς ἐκκλησίες⁴. Ὡστόσο παρὰ τὶς ἀπαγορευτικὰς διαταγὰς τὰ νεκρόδειπνα ἐξακολούθησαν νὰ τελοῦνται, γιὰ τὴν βαθιὰ ριζωμένα στὴ συνείδηση τῶν πιστῶν. Ἡ συνήθεια

αὕτη ἐπιζεῖ μέχρι σήμερα στὰ κοινὰ τραπέζια μετὰ τὶς κηδεῖες καὶ τὰ μνημόσυνα.

Ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἡ πίστη, ὅτι τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος ἁγιάζει τὸν τόπον, ἁγιάζει δὲ τοὺς εἰς ἑαυτὸν συνιόντας, οἱ χριστιανοὶ ἐπιδίωξαν ἀπὸ νωρὶς νὰ ταφοῦν κοντὰ στοὺς τάφους τῶν μαρτύρων, γιὰ τὴν ὅπως ἔλεγε ὁ Ἰω. Χρυσόστομος δύναται καὶ θῆκαι μαρτύρων πολλὴν ἔχει δύναμιν, ὥσπεροῦν καὶ τὰ ὅστα τῶν μαρτύρων πολλὴν ἔχει τὴν ἰσχύνην⁵. Ἡ ταφή ad sanctos ἦταν πολὺ διαδομένη στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ βασίστηκε στὴν πεποιθὴση, ὅτι ἡ γειτνίαση αὕτη θὰ ἐξασφαλίσαι κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν πλεονεκτήματα γιὰ ὅσους οἱ τάφοι τοὺς εἶναι κοντὰ στοὺς τάφους τῶν μαρτύρων. Ὁ προνομιακὸς αὐτὸς ἐνταφιασμὸς ἀποτελοῦσε ἐξαιρετικὴ ἀμοιβὴ ποὺ ἀπολάμβαναν τὰ πρόσωπα ποὺ προσέφεραν μεγάλες ὑπηρεσίες στὴν ἐκκλησία. Ὡστόσο γνωρίζουμε, ὅτι στὶς κατακόμβες τῆς Ρώμης ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. αὐξήθηκαν οἱ τιμὲς τῶν τάφων ποὺ βρίσκονταν κοντὰ σὲ τάφους μαρτύρων⁶.

Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης κατέθεσαν τὰ σώματα προσφιλῶν τοὺς κοντὰ σὲ ἅγια λείψανα, ἐνῶ ἄλλοι, ὅπως ὁ πάπας Δαμάσιος, ἀρνήθηκαν γιὰ τὸν ἑαυτοὺς τέτοια τιμὴ⁷.

Μετὰ τὴ σύντομη αὕτη ἀναδρομὴ στὴν κοιμητηριακὴ λατρεία τῶν μαρτύρων, δὲ μένει πλέον ἀμφιβολία, ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου ποὺ μελετήσαμε, χρησιμοποιήθηκε γιὰ λατρεία μάρτυρα. Ἐνδεχομένως οἱ τάφοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἐκεῖ νὰ προορίζονταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ ἱερατεῖο τῆς Θεσσαλονίκης.

ΕΥΤΕΡΙΗ ΜΑΡΚΗ-ΑΓΓΕΛΚΟΥ

1. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VII, 11, 10.

2. D.A.C.L. λ. *martyr*, σ. 2434.

3. Ὁ.π. 2459.

4. Ὁ.π. 2460.

5. H. DELEHAYÉ, δ.π. 116.

6. A. ΦΥΤΡΑΚΗΣ, δ.π. 140.

7. D.A.C.L. λ. *martyr*, σ. 2457.

ΤΟ ΕΓΚΑΙΝΙΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΣΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1980 ἄρχισαν οἱ ἐργασίες γιὰ τὴ διάνοιξη τῆς νέας ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου καὶ τὴν τοποθέτηση μεγάλου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὸ δρόμο. Τὶς ἐκσκαφές ἐπέβλεπε ἡ ἸΣΤ' Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Στὸ τμήμα τοῦ δρόμου ἀνάμεσα στὴ λεωφόρο Στρατοῦ καὶ στὴν ὁδὸ Κονίτσης τὰ μηχανήματα ἀποκάλυψαν σὲ μεγάλη ἔκταση χριστιανικοὺς τάφους καὶ ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης ἀνέλαβε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου¹.

Ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε χριστιανικὸ νεκροταφεῖο, ὁργανωμένο γύρω ἀπὸ ἓνα μεγάλο κοιμητηριακὸ ναό. Ἀπὸ τὸ ναὸ ἔχει ἀνασκαφῆ μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα του γιὰτὶ ὁ ὑπόλοιπος βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς ἐγκαταστάσεις τῆς Διεθνoῦς Ἐκθεσῆς Θεσσαλονίκης, δυτικὰ ἀπὸ τὴν ὁδὸ Γ' Σεπτεμβρίου². Ἡ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, στὴ μορφή πού διασώθηκε, περιλαμβάνει ἡμικυκλικὸ τοῖχο μὲ ἀντηρίδες ἐξωτερικὰ καὶ ὁμόκεντρο ἡμικυκλικὸ συμπαγὴ πυρῆνα τοιχοποιίας — ὑποθέτουμε γιὰ τὴ στήριξη σὺνθρονου. Ἀνάμεσα

στὸν κτιστὸ πυρῆνα καὶ στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο δημιουργεῖται κύκλιο, σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Βήματος³. Ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ κύκλιου ἀνεβαίνουμε στὸ Ἱερὸ Βῆμα μὲ δύο μικρὲς κλίμακες στὰ ἄκρα τῆς ἀψίδας (εἰκ. 1). Ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ μνημείου εἶναι ἡ ὑπαρξὴ καμαροσκέπαστου τάφου στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Βήματος⁴.

Μέσα στὸ χῶρο τοῦ Ἀγίου Βήματος, δυτικὰ ἀπὸ τὸ συμπαγὲς ἡμικύκλιο τῆς ἀψίδας, βρέθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου ἀπὸ κεραμεικὸ κονίαμα πάνω σὲ ὑποδομὴ ἀπὸ λιθορριπὴ. Τὸ κονίαμα ἔχει τὰ ἴχνη τοῦ ἐκσκαπτικοῦ μηχανήματος πού ἐργάσθηκε ὡς αὐτὸ τὸ βάθος, καταστρέφοντας πιθανότατα, σημαντικὰ στοιχεῖα τοῦ μνημείου. Κάτω ἀπὸ

3. Πρβ. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, Β' (1954) 494.

4. Ἀπὸ τὸν Θεοδοσιανὸ κώδικα τοῦ 381 (τίτλ. XVII) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ Βασιλικά (βιβλ. 5 τίτλ. Α, 2) γνωρίζουμε ὅτι ἀπαγορευόταν ἡ ταφὴ νεκρῶν μέσα στὴν ἐκκλησία μηδεὶς ἐν ἐκκλησίᾳ ἁγία θαπνέτω νεκρὸν ἐκτὸς βέβαια ἂν πρόκειται γιὰ τάφο μάρτυρα. Πρβ. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ABME Ζ' (1951) 46,1.

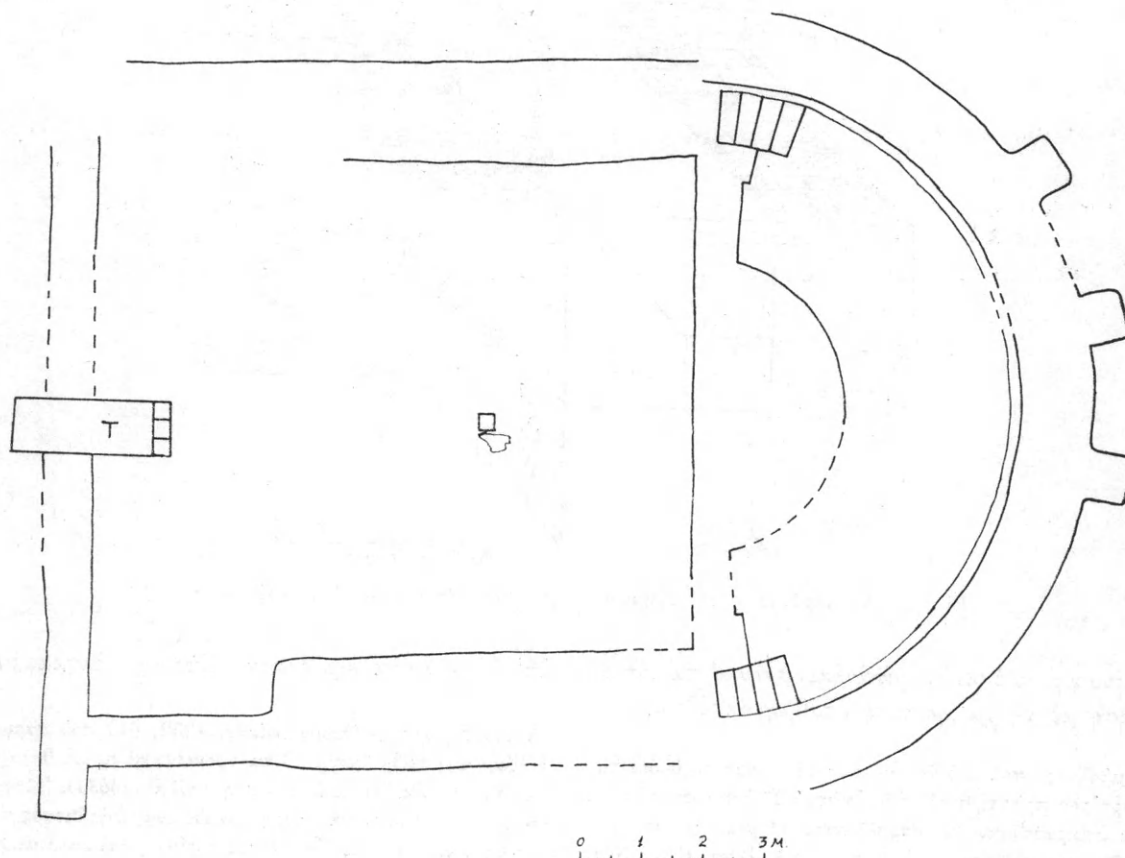
Ὁ καθηγητὴς κ. Ζήσης σὲ ἔκτακτη ἀνακοίνωσή του στὸ 10ο Διεθνὲς Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Θεσσαλονίκης, πρὶν ἀκόμη τελειώσει ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ταύτισε τὴ βασιλικὴ μὲ τὸ Μαρτύριο τῆς Ἀγίας Ἀνυσίας πού μαρτύρησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Μαξιμιανοῦ καὶ ἀναφέρεται ὅτι χτίστηκε εὐκτήριος οἶκος στὴ μνήμη τῆς ἑξω ἀπὸ τὴν Κασσανδρεωτικὴ πύλη, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ λεωφόρο (πρβ. R. JANIN, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, 1975, 352). Ὡστόσο τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα δὲν ἐνισχύουν μιὰ τέτοια ταύτιση. Τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τοῦ τιμώμενου μάρτυρα διαπραγματεύεται πιδ διεξοδικὰ ἡ συνάδελφος κ. Εὐ. Μαρκῆ-Ἀγγέλου στὴ μελέτη τῆς γιὰ τὸ νεκροταφεῖο. Ὅπως δὲ ποτε ἐπειδὴ ὁ τάφος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς περιεῖχε ὅσῃ περισσότερα ἀπὸ ἐνὸς νεκροῦ, νομίζουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνακομιδὴ λειψάνων μαρτύρων, ἴσως σὲ μιὰ β' φάση τοῦ ναοῦ.

1. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε κάτω ἀπὸ μεγάλη πίεση χρόνου γιὰ γρήγορη ἔρευνα καὶ ἀπελευθέρωση τοῦ χώρου ὥστε νὰ ὁλοκληρωθεῖ τὸ ἔργο τοῦ νέου δρόμου. Τελικὰ ἐξασφαλίστηκε ἡ διατήρηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ ἀποφασίστηκε ἡ κατασκευὴ ὑπερυψωμένης γέφυρας πάνω ἀπὸ αὐτὸν γιὰ τὴν ἀνεμπόδιστη κυκλοφορία τοῦ αὐτοκινητόδρομου. Ὁφείλουμε νὰ τονίσουμε τὸ θερμὸ ἐνδιαφέρον πού ἔδειξε γιὰ τὴ διάσωση τοῦ μνημείου ὁ Παναγιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κ. Παντελεήμων. Πολύ θετικὴ ἦταν ἐπίσης ἡ συμπαράσταση τοῦ 10ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖο μὲ ψήφισμά του τόνισε τὴ σημασία τοῦ εὐρήματος καὶ τὴν ἀνάγκη διάσωσής του.

2. Τὸ νεκροταφεῖο δημοσιεύει ἡ ἐπιμελήτρια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Εὐ. Μαρκῆ-Ἀγγέλου καὶ τὸ ναὸ ἡ ἐπιμελήτρια κ. Δ. Μακροπούλου, οἱ ὁποῖες ἐπέβλεψαν ἀντίστοιχα τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

τὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε τὸ ἐγκαίνιο τοῦ ναοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ὀρθογώνιο ὄρυγμα μὲ διαστάσεις 0.22×0.20 μ. καὶ βάθος 0.22 μ. (πίν. ΙΕα). Τὸ σκάμμα εἶχε ἐπένδυση ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Στὸ δάπεδο τοῦ σκάμματος ἦταν κολλημένο μὲ λίγο κονίαμα ἓνα ὀρθογώνιο μαρ-

μὰ ὑποθετικὴ ἀναπαράσταση σταυρικοῦ ἐγκαίνιου¹. Στὶς 4 γωνίες τῆς πλάκας ποὺ περιβάλλει τὸ ὀρθογώνιο σκάμμα τοῦ ἐγκαίνιου, στὰ σημεῖα ἀκριβῶς ὅπου παρουσιάζεται τὸ ἀδρὸ πελέκημα, ὑποθέτουμε ὅτι πατοῦσε ἀπὸ ἓνα μικρὸς πεσσὶσκος ποὺ ἔδινε στὸ ἐγκαίνιο σταυρόσχημη μορφή

Εἰκ. 1. Κάτοψη Βήματος βασιλικῆς (σχέδιο Ἀ. Κούντουρα).

μάρινο λαρνακίδιο ποὺ ἔκλεινε συρταρωτὰ μὲ μιὰ ἐπίπεδη πλάκα. Μέσα στὸ λαρνακίδιο ὑπῆρχε μικρὴ ἀσημένια λειψανοθήκη (πίν. ΙΕβ). Πάνω στὸ ὑπόστρωμα μὲ κονίαμα, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ χεῖλος τοῦ σκάμματος τοῦ ἐγκαίνιου βρέθηκε, στὴ θέση της, θρυμματισμένη μαρμαρινὴ πλάκα, μὲ ἴχνη ἀπὸ ἀδρὸ πελέκημα πάνω στὸ τμήμα τῆς πλάκας ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴ γωνία ἔξω ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο ὄρυγμα. Ἐχοντας ὡς βέβαιο στοιχεῖο τὴ διαφορὰ στάθμης ποὺ ἔχει τὸ κονίαμα γύρω ἀπὸ τὸ ἐγκαίνιο σὲ σχέση μὲ τὸ δάπεδο ποὺ σώζεται στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Βήματος, προχωρήσαμε σὲ

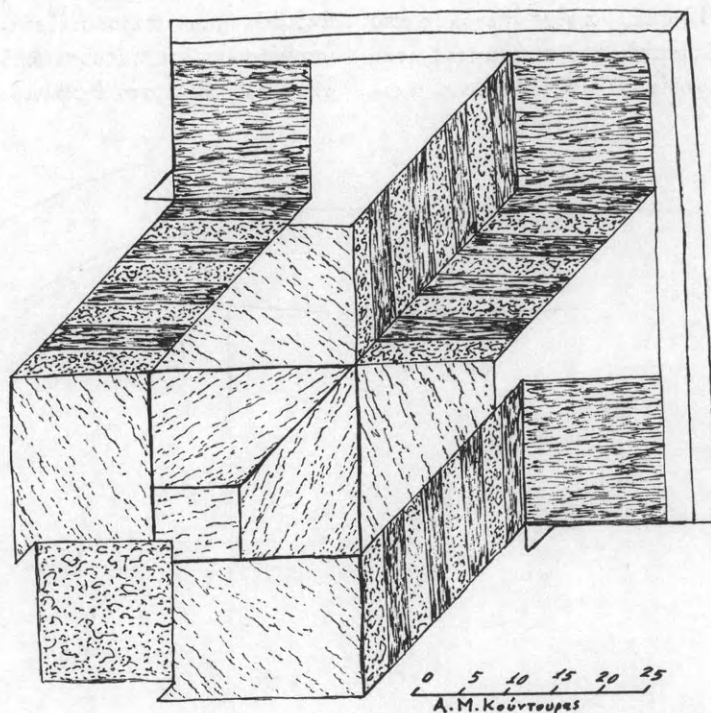
(εἰκ. 2). Στὴν πάνω ἐπιφάνεια τῶν πεσσῶν αὐτῶν πατοῦσε ἡ πλάκα ποὺ κάλυπτε τὸ ἐγκαίνιο καὶ στὸ ὕψος αὐτὸ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε τὴ βάση τῆς Τράπεζας καὶ τὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Βέβαια τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε εἶναι πολὺ λίγα γιὰ νὰ τεκμηριώσουμε τὴν ἄποψη αὐτὴ λύνοντας ἔτσι ὀριστικὰ τὸ πρόβλημα τῆς μορφῆς τοῦ ἐγκαίνιου².

1. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ καθὼς καὶ ἡ ὑποθετικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἐγκαίνιου ὀφείλονται στὸν κ. Ἀργ. Κούντουρα.

2. Ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ σώζονται φαίνεται ὅτι τὸ σταυρικὸ σχῆμα ἦταν τὸ πιὸ συνηθισμένο στὰ ἐγκαίνια γιὰ τὸ

Ἐξ ἄλλου ἡ διαφορὰ στάθμης τῶν δαπέδων μπο-
ρεῖ νὰ σημαίνει δύο διαφορετικὲς φάσεις τοῦ μνη-

Ἐξω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ σκάμμα τοῦ ἐγκαίνιου,
στὴ δυτικὴ πλευρὰ του βρέθηκε θησαυρὸς

Εἰκ. 2. Ἀναπαράσταση τοῦ ἐγκαίνιου τῆς βασιλικῆς (σχέδιο Ἀ. Κούντουρας).

μείου καὶ τὸ ἐγκαίνιο νὰ ἀνήκει στὴν α' παλιότερη
φάση μὲ τὴ χαμηλότερη στάθμη δαπέδου.

συμβολισμό ποὺ τοῦ ἔδιναν, συσχετίζοντας τὴ θυσία τῶν
μαρτύρων πρὸς τὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ. Στὰ σταυρικά ἐγκαί-
νια ἐπικρατοῦσαν δύο παραλλαγές. Ἡ μία ἔχει κανονικὸ
σχῆμα σταυροῦ ὅπως στὶς βασιλικὲς Α, Β καὶ Γ τῆς Νέας
Ἀγχιάλου (βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς
Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, 125, εἰκ. 172 καὶ Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ,
Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου, ΠΑΕ 1969, 25, εἰκ. 3,
πίν. 30), στὴ βασιλικὴ τοῦ Μουσείου Φιλίππων (πίν. ΙΣΤα)
(βλ. ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ΑΔ 1977 -
1980, Χρονικά, ὑπὸ ἐκτύπωση) καὶ στὴ βασιλικὴ Βραυ-
ρώνας (βλ. ΕΥ. ΣΤΙΚΑ, Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς
βασιλικῆς παρὰ τὴ Βραυρώνα, ΠΑΕ 1951, 59, εἰκ. 8, 13).

Ἡ ἄλλη παραλλαγή στὰ σταυρικά ἐγκαίνια ἔχει μορφή
Τ ὅπως στὴ βασιλικὴ Α τῆς Νικόπολης, στὴ βασιλικὴ
τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου καὶ τὴ βασιλικὴ τῆς Τούμπας
Θεσσαλονίκης (βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ
βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΕ 1929, σ. 207, εἰκ. σ. 37, σ. 185,
εἰκ. 16 καὶ σ. 177, εἰκ. 9 ἀντίστοιχα). Μιὰ ἰδιαίτερη σπά-
νια μορφή ἀποτελοῦν τὰ ἐγκαίνια τῆς βασιλικῆς Α τῶν
Φιλίππων (βλ. P. LEMERLE, Philippes et la Macédoine
orientale, 1945, 368 - 371) καὶ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου
Θεσσαλονίκης (βλ. Γ. Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ

ἀπὸ 55 χάλκινα νομίσματα. Ἐπειδὴ ὁ ἐκσκαφέας

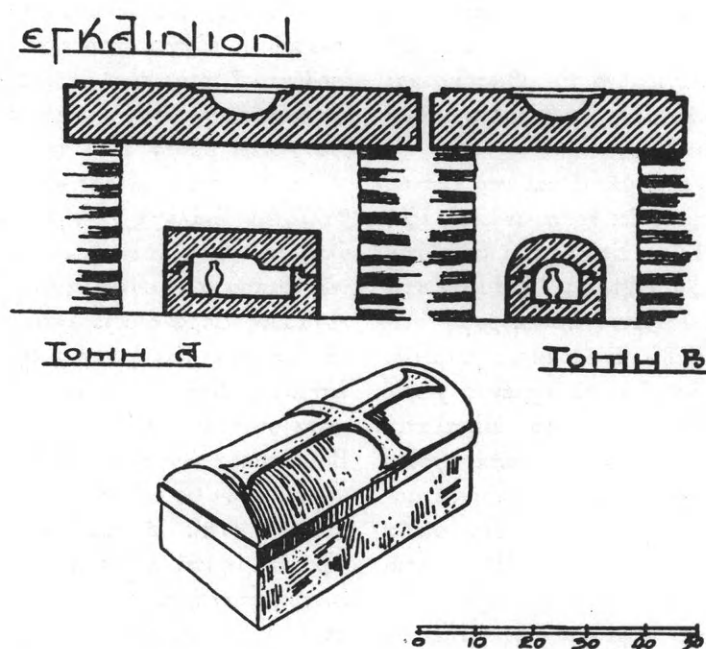
Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1952, 61) ποὺ παρου-
σιάζουν ἓνα βαθὺ ὄρυγμα διαμορφωμένο σὲ μικρὸ θάλαμο
σὰν ταφικὸ οἰκοδόμημα μὲ μικρὴ σκάλα καθόδου. Ὡστό-
σο καὶ αὐτὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἓνας ἐνδιάμεσος τύ-
πος ἐγκαίνιου μᾶλλον καὶ ὄχι μαρτυρίου γιατί εἶναι μικρὰ
γιὰ νὰ χωρέσουν ἀκέραιο λείψανο.

Παράλληλα μὲ τὰ σταυρόσχημα ἐγκαίνια ὑπῆρχαν καὶ
τὰ ἀπλὰ ὀρθογώνια σκάμματα ὅπως τὸ ἐγκαίνιο τῆς βα-
σιλικῆς Ἀφεντέλλης στὴ Λέσβο (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυ-
λόστεγος 466, εἰκ. 429) καὶ τὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς
Ἀλιμουῦντος (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βα-
σιλικαὶ δ.π. 237, εἰκ. 69).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ κυκλικὴ μορφή τοῦ ἐγκαίνιου
στὴ βασιλικὴ τοῦ 6ου αἰ. στὰ Πηγὰδια τῆς Καρπάθου,
ὅπου ἡ μαρμαρίνη στρογγυλὴ πλάκα ἔχει στὸ μέσο κωνικὴ
ὀπή γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν ἱερῶν λειψάνων (βλ. Η. ΚΟΛ-
ΛΙΑΣ, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς «Ἀφωτῆς»
Πηγὰδιων Καρπάθου, ΑΕ 1973, 146, 157 - 158, πίν. 73α).
Ἰδιαίτερη μορφή παρουσιάζει ἐπίσης ἡ κιβωτιόσχημη
κατασκευὴ στὴ βάση τῆς Ἀγίας Τράπεζας στὸ νότιο
πρόσκτισμα-διακονικὸ στὴ βασιλικὴ Μαστιχάρη τῆς Κῶ
(βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ
τῆς Κῶ, ΑΕ 1966, 37, εἰκ. 37).

εἶχε ἤδη διαταράξει τὸ στρώμα αὐτό, ἔγινε προσεκτικὸ κοσκίνισμα τοῦ χώματος γύρω ἀπὸ τὸ ἐγκαίνιο καὶ βρέθηκαν ἄλλα 22 νομίσματα. Τὰ νομίσματα αὐτά, 77 συνολικά, κυμαίνονται χρονολογικὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. ὡς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Κωνστάντιο Β' (337 - 363) ὡς τὸν Θεοδοσίο Β' (425 - 450) καὶ μᾶς δίνουν μιὰ σοβαρὴ χρονολογικὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐγκαίνιου καὶ τὴ διάρκεια τῆς λατρείας γύρω ἀπὸ αὐτό¹.

σχῆμα ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ κιβωτίδια τῶν ἐγκαινίων ποὺ περικλείουν λειψανοθήκες, εἶναι οἱ σαρκοφάγοι σὲ μικρογραφία, εἴτε μὲ κάλυμμα σαρωτὸ καὶ ἀκρωτήρια² εἴτε μὲ ἡμικυλινδρικό πῶμα ὅπως στὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (εἰκ. 3). Ὡστόσο καὶ ἡ μορφή μὲ ἐπίπεδο συρταρωτὸ κάλυμμα δὲν εἶναι ἄγνωστη. Πολλὲς ὁμοιότητες παρουσιάζει π.χ. τὸ λίθινο κιβωτίδιο ἀπὸ τὸ Goren Blisnak στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Βάρνας, τὸ ὁποῖο προερχόταν πιθανότα-

Εἰκ. 3. Ἐγκαίνιο βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (σχ. Ἀ. Ὁρλάνδου).

Τὸ μαρμάρινο λαρνακίδιο ἔχει διαστάσεις 14.5 ἐκατ. × 11.5 ἐκατ. καὶ ὕψος 19 ἐκατ. Ὁλόγυρα στὸ χεῖλος τοῦ σχηματίζει μικρὴ αὐλάκα ὅπου ἐφαρμόζει συρταρωτὰ ἐπίπεδο πλακίδιο γιὰ κάλυμμα. Ἡ μορφή τοῦ κιβωτιδίου ἀν καὶ πολὺ ἀπλή, εἶναι λιγότερο συνηθισμένη. Τὸ

τὰ ἀπὸ κατάθεση λειψάνων³ (πίν. ΙΣΤγ). Μεγάλῃ ὁμοιότητα μὲ τὸ ἐγκαίνιο τῆς Θεσσαλονίκης παρουσιάζει ἐπίσης τὸ εὑρημα ἀπὸ τὴ μικρὴ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ναζαρίου καὶ Κέλσου στὸ Garbagnate τοῦ Μιλάνου (πίν. ΙΣΤδ). Στὴν ἐκκλησία αὐτὴ μέσα σὲ ὄρυγμα κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία

1. Ὁ θησαυρὸς δημοσιεύεται ἀπὸ τὴ συνάδελφο κ. Δ. Εὐγενίδου στὴν ὁποία ὀφείλω τις πληροφορίες γιὰ τὴν ταύτιση τῶν νομισμάτων.

2. H. BUSCHHAUSEN, Die spätrömischen metall-scrinia und frühchristlichen Reliquiare (1971) πίν. C 12 (ἀρ. 12), πίν. C 15 (ἀρ. C 21, C 23, C 25) κλπ. Γιὰ τις περισσότερες λειψανοθήκες παραπέμπω στὸ βιβλίο τοῦ Buschhausen ὅπου βρίσκεται συγκεντρωμένο τὸ

ὕλικό καὶ ἀναφέρεται ἡ καλλίτερη βιβλιογραφία. Πρβ. καὶ τὸ εὑρημα τοῦ Εὐαγγελίδου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ κάτω ἀπὸ τὸ τζαμί τοῦ Σουλεϊμάν (πίν. ΙΣΤβ). Μέσα στὴ μικρὴ μαρμαρίνη σαρκοφάγο ὑπῆρχε χάλκινο ὠοειδὲς κιβωτίδιο μὲ σταυρό, ὅπου βρέθηκαν λείψανα καὶ ἴχνη ὑφάσματος (H. BUSCHHAUSEN δ.π. 296 - 297, πίν. C 19, ἀριθ. C 36).

3. Ὁ.π. 291 - 292, πίν. C 15, ἀρ. C 26.

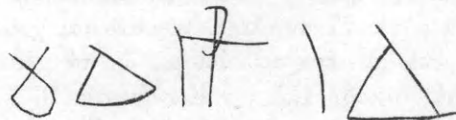
Τράπεζα βρέθηκε α) ὀρθογώνιο λίθινο κιβωτίδιο με συρταρωτὸ κάλυμμα καὶ σταυροὺς στὶς μακρὲς πλευρὲς, β) πῆλινο φιαλίδιο με σταυρὸ καὶ γ) ἀσημένια λειψανοθήκη¹. Τὰ εὐρήματα φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο τοῦ Κόμο. Ἀνάλογο λαρνακίδιο με συρταρωτὸ κάλυμμα περιλαμβάνει τὸ εὔρημα ἀπὸ τὸ Aïoun-Berich ποὺ χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰ. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ σταυρὸς τῆς λειψανοθήκης με τὶς κοῖλες καὶ ἐλικοειδεῖς ἀπολήξεις².

Ἡ ἀσημένια λειψανοθήκη ἔχει σχῆμα ὠσειδὲς καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ κιβωτίδιο καὶ κάλυμμα. Ἐχει μῆκος 8.2 ἐκατ., πλάτος 4.8 ἐκατ. καὶ ὕψος 2.8 ἐκατ. μόνο τὸ κιβωτίδιο καὶ 4.2 ἐκατ. μαζί με τὸ κάλυμμα. Τὸ βάρος τῆς εἶναι περίπου 120 γραμμάρια³.

Τὸ κιβωτίδιο στὸ κάτω μέρος καὶ στὸ ἐπάνω, κοντὰ στὸ χεῖλος, σχηματίζει ἡμικυλινδρική ἐξοχή σὰν κορδόνι (πίν. ΙΖα). Στὸ ἐπάνω (κορδόνι) ἐφαρμόζει τὸ πῶμα (πίν. ΙΖβ-γ). Ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς ἐξοχές ὑπολείπεται κατακόρυφη ἐπιφάνεια ποὺ ὀρίζεται με δύο ἐγχάρακτες γραμμὲς. Στὸ μέσο κάθε πλευρᾶς εἶναι χαραγμένος, χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια, ἀπὸ ἑνα σταυρὸς με πλατιά τὰ ἄκρα τῶν κεραίων. Οἱ 4 σταυροὶ εἶναι σχεδὸν ἰσοσκελεῖς-ἐλληνικοί. Ἐχει χαραχθεῖ πρῶτα μονοκονδυλιὰ ἢ κατακόρυφη κεραία στὴν ὁποία ἔχουν προσκολληθεῖ οἱ δύο πλάγιες. Ἡ ἀμέλεια στὸ χάραγμα φαίνεται στὶς ὀριζόντιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ, ὅπου ἡ γραμμὴ ξεφεύγει στὶς γωνίες.

Τὸ κάλυμμα τῆς λειψανοθήκης εἶναι ἓνα ὠσειδὲς δισκάριο με καμπύλο τὸ κεντρικὸ τμήμα καὶ ἐπίπεδο πλατὺ πλαίσιο στὴν περιφέρεια ποὺ ὀρίζεται με δύο ἐγχάρακτες γραμμὲς. Στὸ κέντρο τοῦ ὑπάρχει χαραγμένο τὸ χριστόγραμμα, στὸ ὁποῖο τὸ Ρ εἶναι κλειστό, καὶ τὰ ἄκρα τῶν κεραίων πλαταίνουν καὶ ἔχουν φυλλόσχημη ἀπό-

ληξη. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς λειψανοθήκης εἶναι χαραγμένη με αἰχμηρὸ ὄργανο ἡ ἐπιγραφή

Οὐ (γγίαι) Δ Γρ (άμματα) ΙΔ

δηλαδή οὐγγίαι τέσσερις γράμματα δέκα τέσσερα (πίν. ΙΖδ).

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ἀποτελεῖ σῆμα ἐνδεικτικὸ τοῦ βάρους τοῦ ἀντικειμένου.⁴ Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ οὐγγία ἀποτελεῖ μονάδα βάρους καὶ ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ 1/2 τῆς λίτρας. Τὸ γράμμα ἡ γραμμάριον εἶναι ὑποδιαίρεση τῆς οὐγγιάς καὶ ἰσοδυναμεῖ με τὸ 1/24 τῆς.

Τὸ βάρος τῆς λίτρας δὲν ἦταν σταθερό, μεταβαλλόταν ἀνάλογα με τὴν ἐποχὴ ἢ τὸ εἶδος τῆς ὕλης ποὺ ζυγίζοταν ἢ καὶ ἀνάλογα με τὸ εἶδος τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν⁵. Παράλληλα με τὴ λογαρική λίτρα ἀναφέρεται ἡ χρυσαφική, ἡ θαλάσσια λίτρα καὶ ἡ ἀργυρική γιὰ τὴ μέτρηση τοῦ ἀσημιοῦ. Στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, ἀνάμεσα στὸν 4ο καὶ 5ο αἰ., ἡ ἐπίσημη λίτρα στὸ Βυζάντιο, ἡ λογαρική, εἶχε περίπου 324 γραμμάρια, στὸν 6ο - 7ο αἰ. περίπου 322 γραμμάρια, στὸν 7ο - 9ο αἰ. 320 γραμμάρια καὶ ἀργότερα μειώθηκε ἀκόμη καὶ ἔφθασε στὰ 319 γραμμάρια. Μεγαλύτερη ἦταν ἡ ἀργυρική λίτρα, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 12 1/2 λογαρικές οὐγγιὲς καὶ ζύγιζε 333.333 γραμμάρια. Δηλαδή ἡ ἀργυρική λίτρα εἶχε σχέση 25:24 με τὴ λογαρική λίτρα. Δὲν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ἀν γιὰ κάθε μέτρηση ἀσημιοῦ χρησιμοποιοῦνταν ἡ ἀργυρική λύτρα. Στὰ Θάματα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου⁶ ἀναφέρεται βάρος ἀσημιοῦ σὲ λίτρες ἀλλὰ δὲ διευκρινίζεται ἀν ὑπονοεῖται ἡ ἀργυρική ἢ ἡ λογαρική λίτρα.

1. Ὁ.π. 285, πίν. C 13, ἀρ. C 15.

2. J. BARADEZ - M. LEGLAY, La croix-trophée et le reliquaire d'Aïoun Berich, CA IX, 1957, 73 - 88, εἰκ. 1 - 2.

3. Τὸ σημερινὸ βάρος τῆς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπόλυτα ἀκριβὲς γιὰ τὴ τῆς λείπουν μικρὰ κομματάκια ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ κιβωτιδίου καὶ ἀπὸ τὸ κάλυμμα. Ἡ λειψανοθήκη συντηρήθηκε καὶ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν ἔμπειρο συντηρητὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Δ. Μαθιό.

4. Ἀνάλογη ἐγχάρακτη ἐπιγραφή, ἐνδεικτικὴ τοῦ βάρους, ὑπάρχει στὴν ἀσημένια πυξίδα τοῦ St. Louis (πίν. ΙΗα). Σ' αὐτὴν ὅμως τὸ βάρος ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή δὲν ἀντιστοιχεῖ στὸ πραγματικὸ βάρος τοῦ ἀντικειμένου καὶ πιστεύεται ὅτι ἀναγράφεται τὸ βάρος τοῦ συνόλου, τοῦ θησαυροῦ στὸν ὁποῖο ἀνήκει ἐνδεχόμενα ἡ πυξίδα. Βλ. H. BUSCHHAUSEN, δ.π. 267 - 270, πίν. C 5 (ἀριθμ. C 3).

5. E. SCHILBACH, Byzantinische Metrologie (1970) 166 κέ.

6. Migne, P. G. 116, 1248.6.

Με τὰ στοιχεῖα αὐτά, τὸ βάρος ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή τῆς λειψανοθήκης εἶναι εἴτε 123.75 γραμμάρια σύμφωνα με τὴ λογαρική λίτρα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς εἴτε 127.306 γραμμάρια σύμφωνα με τὴν ἀργυρική λίτρα. Ἡ λειψανοθήκη, ὅταν ζυγίστηκε πρὶν συγκολληθεῖ, ζύγιζε περίπου 120 γραμμάρια. Ἄν ὑπολογίσουμε λοιπὸν με προσέγγιση τὸ βάρος τῶν μικρῶν κομματιῶν ποὺ ἔλειπαν, πρέπει μᾶλλον νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ μέτρηση τοῦ βάρους τῆς λειψανοθήκης ἡ ἀργυρική λίτρα.

Λ ε ί ψ α ν α. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λειψανοθήκης σὲ μία μόνο ἄκρη ὑπῆρχαν ἴχνη σκουριάς σὰ νὰ εἶχε μείνει ἐκεῖ κάτι ὑγρὸ — ὑποθέσαμε ἴχνη αἵματος ὡς λείψανο ἀγίου. Ἡ χημικὴ ἀνάλυση ποὺ πραγματοποιήσε ὁ καθηγητὴς τῆς ἑδρας ἀναλυτικῆς Χημείας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Κ. Ἀλεξιάδης¹, δὲν μᾶς ἔδωσε ἐνδείξεις ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνθρώπινο αἷμα. Ἐπίσης οἱ ἀνιχνεύσεις ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν ὑφηγητὴ τῆς ιατροδικαστικῆς καὶ τοξικολογίας κ. Ἐπιβατιανὸ ὁδήγησαν σὲ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα. Ὅπως δὲ ὁ καθηγητὴς κ. Ἀλεξιάδης δέχεται ὅτι πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ ὑπόλειμμα ἀποξηραμένου αἵματος γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἀπὸ τὴ μικροσκοπικὴ του μόνο ἐμφάνιση. Με τὰ ἐπιστημονικὰ ὅμως μέσα καὶ τὶς μεθόδους ποὺ διαθέτουμε δὲν μπορούμε νὰ ἔχουμε τεκμηριωμένες ἀποδείξεις ἐπειδὴ τὸ δείγμα ἔχει πολὺ μεγάλη ἡλικία.

Τυπολογία τῆς λειψανοθήκης - χρονολόγηση

Μέσα στὴν ποικιλία τῶν μορφῶν ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἀσημένιες λειψανοθήκες στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχή, ἡ λιτὴ μορφή τῆς νέας λειψανοθήκης ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη δὲν εἶναι ἄγνωστη. Τὸ ὠσειδὲς σχῆμα, με καμπύλο συνήθως κάλυμμα, εἶναι πολὺ συνηθισμένο καὶ στὶς ἀσημένιες λειψανοθήκες με ἀνάγλυφες παραστάσεις ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 7ο αἰ. Ἀπὸ τὰ πρὶν γνωστὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε τὴ λειψανοθήκη στὸ Metropolitan Museum τῆς Νέας

Ἰόρκης², με πιθανὴ συριακὴ προέλευση, τὴ λειψανοθήκη στὸ Λοῦβρο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Castello Brivio³, τὴ λειψανοθήκη ἀπὸ τὴ Νουμιδία στὸ Βατικανό, γνωστὴ ὡς Capsella Argentea Africana⁴ καθὼς καὶ τὴ λειψανοθήκη ἀπὸ τὸ Λατερανό, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τὶς σφραγίδες ἐλέγχου ποὺ ἔχει⁵.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ ὠσειδὲς σχῆμα, ποὺ εἶναι κοινὸ καὶ στὶς λειψανοθήκες με παραστάσεις, μπορούμε νὰ κατατάξουμε τὴ νέα λειψανοθήκη τῆς Θεσσαλονίκης σὲ μιὰν ἰδιαίτερη ὁμάδα ποὺ ἔχει γιὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τὸ ἐλλειψοειδὲς βέβαια σχῆμα, τὸ καμπύλο πῶμα, τὶς ἀνάγλυφες ἐξοχές ἡμικυκλικῆς διατομῆς στὴν πάνω καὶ κάτω ἀπόληξη τοῦ κιβωτιδίου καὶ τὴν ἔλλειψη ἀνάγλυφων παραστάσεων — ἡ διακόσμηση ὅταν ὑπάρχει περιορίζεται σὲ ἐγχάρακτους σταυρούς.

Στὴν ὁμάδα αὐτὴ ἐντάσσουμε τὶς ἀκόλουθες λειψανοθήκες:

1. Ἀσημένια λειψανοθήκη στὸ Μουσεῖο τοῦ Κόμο ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἀγίων Ναζαρίου καὶ Κέλσου στὸ Carbagnate τοῦ Μιλάνου, τὴν ὁποία ἀναφέραμε παραπάνω συγκρίνοντας τὸ μαρμαρίνο λαρνακίδιο ποὺ περικλείει τὴ λειψανοθήκη καὶ ἓνα πήλινο φιαλίδιο με σταυρό. Ἡ ἀσημένια λειψανοθήκη εἶναι ὠσειδὲς με καμπύλο πῶμα, ἀκόσμητη καὶ ἔχει ἀνάγλυφες ἐξοχές στὸ σημεῖο ποὺ ἐφαρμόζει τὸ κάλυμμα. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Carbagnate χρονολογεῖται στὸν 5ο - 6ο αἰ. ἀλλὰ γιὰ τὰ λείψανα πιστεύεται ὅτι μεταφέρθηκαν στὴν Ἰταλία ἀπὸ ἀνατολικούς ἱεραποστόλους τὸν 7ο αἰ.

2. Λειψανοθήκη ἀπὸ τὸ Henschir Telidjen ποὺ βρίσκεται τώρα στὸ Μουσεῖο Stephane Gsell στὸ Ἀλγέρι⁶. Ἀκόσμητη, ὠσειδὲς, ἀσημένια λειψανοθήκη με ἡμικυκλικὴ ἐξοχή στὸ πάνω καὶ κάτω μέρος τοῦ κιβωτιδίου (πίν. ΙΗβ).

3. Λειψανοθήκη ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ 3 τοῦ Hissar στὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας (πίν. ΙΗδ). Τὸ ἐλαφρὰ καμπύλο πῶμα τῆς ἀκόσμητης λειψανοθήκης

2. H. BUSCHHAUSEN, δ.π. 239 - 240, πίν. Β 45 (ἀριθμ. Β 13).

3. "Ο.π. 240 - 242, πίν. Β 47 (ἀριθμ. Β 14).

4. H. LECLERCQ, DACL II 2343, 2344 καὶ H. BUSCHHAUSEN, δ.π. 242 - 243, πίν. Β 48 - 49 (ἀριθμ. Β 15).

5. "Ο.π. 244 - 245, πίν. Β 50 - 52 (ἀριθμ. Β 16).

6. "Ο.π. 315 - 316, πίν. C 26 (ἀριθμ. C 69).

1. Εὐχαριστῶ καὶ ἐδῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Κ. Ἀλεξιάδη καὶ τὸν ὑφηγητὴ κ. Ἐπιβατιανὸ γιὰ τὴν εὐγενικὴ προθυμία με τὴν ὁποία βοήθησαν τὴν ἐρευνά μας.

ἐφαρμόζει σὲ ἡμικυλινδρική ἐξοχή. Φέρει ἐπιγραφή πού διαβάστηκε ἀπὸ τὸν Hunger¹.

θύρα μαρτ(υρίου) ἢ
μαρτ(ύρων)

Ἡ λειψανοθήκη βρέθηκε μέσα σὲ μαρμαρίνο λαρνακίδιο σχήματος σαρκοφάγου. Ἡ ἐκκλησία στὴν ὁποία ἀνήκει χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 5ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ.

4. Λειψανοθήκη ἀπὸ τὸ Dag-Pazari τῆς Ἰσαυρίας, πού φυλάσσεται στὸ Eski Eserler Muzesi στὰ Ἀδανα². Ἀνήκει κι αὐτὴ σὲ ἐγκαίνιο πού βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς ἐκκλησίας. Ἀντιστοιχεῖ στὴν β' οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ναοῦ, γιὰ τὴν ὁποία χρονολογικὸ ὄριο post quem ἀποτελεῖ νόμισμα τοῦ Ἀρκαδίου (395 - 408). Ἡ λειψανοθήκη τῶν Ἀδάνων ἔχει ἡμικυκλικὴ ἐξοχή στὸ πάνω καὶ κάτω μέρος τοῦ κιβωτιδίου καθὼς καὶ στὴν περιφέρεια τοῦ καλύμματος. Τὸ κάλυμμα ἀνοίγονται καὶ στερεώνεται μὲ ἄγκιστρο (πίν. ΙΗγ).

5. Ἀνάλογο κλείσιμο ἔχει ἡ ἀσημένια ὠσειδῆς λειψανοθήκη στὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας³. Τὸ κάλυμμά της εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδο, ἔχει χάσει τὴ φῖνα ἐπεξεργασία πού βλέπουμε στὶς ἄλλες λειψανοθήκες τῆς ομάδας (πίν. ΙΘα). Οἱ στροφεῖς καὶ τὸ ἄγκιστρο εἶναι χονδροδουλεμένα ἐλάσματα, δυσανάλογα μεγάλα γιὰ τὸ μέγεθος τῆς λειψανοθήκης. Βρέθηκε μέσα σὲ λαρνακίδιο σχήματος σαρκοφάγου καὶ χρονολογεῖται στὸν 6ο αἰ.

6. Ἀσημένια ὠσειδῆς λειψανοθήκη στὸ Innsbruck, πού προέρχεται ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἐκκλησίας Santa Maria Maddalena στὸ Sanzeno τοῦ Nonsberg⁴. Στὸ κάλυμμά της σχηματίζεται μὲ στιγμὲς σταυρὸς τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες διακλαδίζονται στὶς ἄκρες (πίν. ΙΘβ).

Ὅπως βλέπουμε στὴν ομάδα τῶν ἀργυρῶν λειψανοθηκῶν μὲ ὠσειδῆς σχῆμα ὅπου ἐντάσσεται, γιὰ τὸ σχῆμα της, ἡ νέα λειψανοθήκη τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ ἐπιφάνειες μένουν ἀκόσμητες. Ἡ διακόσμηση ὥστόσο τῆς λειψανοθήκης τῆς Θεσσα-

λονίκης μὲ ἐγγράκτους σταυροὺς καὶ χριστόγραμμα βρίσκει συγγενεῖς μορφές σὲ σειρά ὁλόκληρη ἀπὸ παλαιοχριστιανικὲς λειψανοθήκες. Ἡ διακόσμηση μὲ σταυροὺς καὶ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσει τὴ μυστικὴ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὰ παράλληλα πάθη τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν μαρτύρων, τὰ λείψανα τῶν ὁποίων περικλείονται στὶς λειψανοθήκες. Μάλιστα, μιὰ λειψανοθήκη ἀπὸ τὴν Νουμιδία, ἔχει ἐπιγραφή στὴν ὁποία δὲν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων, πού τὰ λείψανά τους περιέχει, ἀλλὰ δυὸ φορές τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ γιὰ νὰ τονίσει ὅτι στὸ Χριστὸ μόνο ἀνήκει ἡ λατρεία⁵. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ τῶν λειψανοθηκῶν ἔχει ἀναλογίες μὲ τὰ ταφικὰ εἰκονογραφικὰ θέματα τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. ἐφ' ὅσον ἡ λατρεία τῶν λειψάνων εἶναι στενὰ δεμένη μὲ τὰ ταφικὰ ἔθιμα γενικότερα⁶.

Στὴν ομάδα τῶν λειψανοθηκῶν τοῦ 4ου - 5ου αἰ. μὲ διακόσμηση ἀπὸ σταυροὺς καὶ χριστόγραμμα, στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ λειψανοθήκη τῆς Θεσσαλονίκης, ἐντάσσουμε τὴν τετράγωνη ἀσημένια λειψανοθήκη ἀπὸ τὴν ἐκκλησία St. Lorenz στὸ Paspels τῆς Ἑλβετίας πού χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. καὶ πιστεύεται ὅτι ἔχει εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή (πίν. ΙΘγ)⁷. Ἐχει διακόσμηση μὲ σταυροὺς καὶ χριστόγραμμα μὲ κλειστὸ τὸ Ρ, μέσα σὲ κύκλους, ἀνάλογη μὲ τὴ λειψανοθήκη τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀνάλογη διακόσμηση ἔχει καὶ ἡ ἀσημένια τετράγωνη λειψανοθήκη τῆς Σόφιας ἀπὸ τάφο πού χρονολογεῖται γύρω στὰ 330⁸ (πίν. Κ). Χριστόγραμμα μὲ ἀνοιχτὸ Ρ περιλαμβάνει καὶ ἡ διακόσμηση τῆς λειψανοθήκης τῆς Βαλτιμόρης (πίν. ΚΑα). Ἡ λειψανοθήκη αὐτὴ χρονο-

5. ΙΩ. ΜΠΑΡΝΕΑ, Τὸ παλαιοχριστιανικὸν Θυσιαστήριον (1940) 85.

6. Μ. PANAYOTIDI - Α. GRABAR, Un reliquaire paléochrétien récemment découvert près de Thessalonique, CArch 24, 1975, 39. Πρβ. τοιχογραφίες μὲ χριστόγραμμα σὲ τάφους 4ου - 5ου αἰώνα: α) τάφος Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης (ἀδημοσίευτος)· β) τοιχογραφία ἀνατολικοῦ νεκροταφείου Φιλίππων, ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Παλαιοχριστιανικὸς τάφος ἐν Φιλίπποις, Tortulae, Studien zu Altchristlichen und Byzantinischen Monumenten (1966) 223 - 228 εἰκ. 55.

7. Η. BUSCHHAUSEN, δ.π. 271 - 274, πίν. C 7 (ἀριθμ. C 5).

8. Ὁ.π. 265 - 267, πίν. C 4 (ἀριθμ. C 2).

1. Ὁ.π. 287 - 288, πίν. C 15 (ἀριθμ. C 20).

2. Ὁ.π. 282, πίν. C 12 (ἀριθμ. C 11).

3. Ὁ.π. 283, πίν. C 12 (ἀριθμ. C 12).

4. Ὁ.π. 276 - 277, πίν. C 9 (ἀριθμ. C 8).

λογεῖται ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ τῆς θέματα στὸ τέλος 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ.¹

Ἀνάλογο χριστόγραμμα μὲ φυλλόσχημη ἀπόληξη τῶν κεραίων καὶ κλειστὸ Ρ παρουσιάζει ἡ ἀσημένια λειψανοθήκη ἀπὸ τῆς Νέας Ἡράκλειας τῆς Χαλκιδικῆς ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης καὶ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοδοσίου Α' ², καθὼς καὶ ἡ *Capsella Africana* ³. Μιὰ ἄλλη ἀσημένια λειψανοθήκη σὲ σχῆμα σαρκοφάγου στὸ Μουσεῖο τῆς Βάρνας ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἐγκαίνιο ναοῦ στὸ Djanavar-Tepe παρουσιάζει ἀνάλογο διακοσμητικὸ θέμα μὲ ἐγχάρακτους σταυροὺς, ὁμοίους μὲ αὐτοὺς ποὺ διακοσμοῦν τὸ κιβωτίδιο τῆς λειψανοθήκης τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΑΒ). Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ χάραγμα τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ σταυροῦ ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὸ περίγραμμα ⁴.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ στὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ εὐρήματος εἶναι ἡ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή τοῦ βάρους στὴν κάτω πλευρᾶ τῆς λειψανοθήκης. Τὰ δύο χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἐπιγραφικῆς πλευρᾶς εἶναι ἡ γραφή τοῦ Δ μὲ προεκτεινόμενες τὶς κεραῖες καὶ ἡ συντομογραφία τοῦ ΟΥ. Ἡ συντομογραφία τοῦ ΟΥ εἶναι ἡ πιὸ συχνὴ καὶ ἐμφανίζεται σὲ παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές ἀρκετὰ πρόωγα ⁵. Τὸ συμ-

πλήμα τοῦ Γ καὶ τοῦ Ρ εἶναι ἐπίσης κοινὸ σὲ παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές ⁶.

Ἡ γραφή τοῦ Δ μὲ προέκταση τῶν κεραίων παρουσιάζεται βέβαια πολὺ πρόωγα, ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. σὲ ἐγχάρακτες ἐπιγραφές ⁷ ἀλλὰ γρήγορα περνάει καὶ στὴ γραφή τῶν βιβλίων ⁸.

Ἡ συνύπαρξη τῆς χαρακτηριστικῆς αὐτῆς γραφῆς τοῦ Δ μὲ ἀκρέμονες καὶ τῆς συντομογραφίας τοῦ ΟΥ συναντιέται σὲ σειρά ὁλόκληρη παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 7ο αἰ. ⁹ Ἡ ἐξέλιξη τῆς τυπολογίας τῶν λειψανοθηκῶν χωρὶς παραστάσεις ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 6ο αἰ., ἡ διακόσμηση τῆς λειψανοθήκης μὲ σταυροὺς καὶ χριστόγραμμα καὶ τέλος οἱ ἐπιγραφικὲς ἐνδείξεις μᾶς ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγησιν τοῦ εὐρήματος τῆς Θεσσαλονίκης στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ.

6. Παρόμοιο συμπλήμα τοῦ Φ καὶ τοῦ Ρ παρουσιάζεται σὲ ἐπιγραφή 4ου - 5ου αἰ. μ.Χ. (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀνασκαφὴ Μεσσηνίας, ΠΑΕ 1969 (1971) 118 - 119, εἰκ. 26).

7. Πρβ. τὸ χρυσὸ φυλακτὸ στὸ Μ. Ross, Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, 2 (1965) πίν. XXVI (ἀρ. 28). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἀκόμη ἡ σύγκριση μὲ τὰ χάραγματα καὶ τοὺς σταυροὺς-χριστογράμματα καὶ τὶς ἐπιγραφές ἐπὶ κλήσης στὸ θέατρο τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ θεωροῦνται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν διωγμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ βλ. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Τὸ θέατρον τὸ καλούμενον στάδιον τῆς Θεσσαλονίκης, «Κέρνος» 1972, 129, σχ. 3.

8. Α. ΣΙΓΑΛΑΣ, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς (Θεσσαλονίκη 1934) 159, 172, εἰκ. 112 ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ Θεσσαλονίκη τοῦ 325 μ.Χ. Πρβ. ἐπιγραφή τοῦ 5ου αἰ. στὸ Μουσεῖο Κορίνθου, ἐπιγραφή τοῦ 4 - 5ου αἰ. στὸ Μουσεῖο τῆς ἀρχαίας Κορίνθου καθὼς καὶ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή 4ου - 5ου αἰ. ἀπὸ τὸν Ἀκροκόρινθο ΝΙΚΟΣ ΒΕΕΣ, Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, 1 (1941) 92 (ἀρ. 43), 116 - 117 (ἀρ. 58) καὶ 126 (ἀρ. 64) ἀντίστοιχα. Πρβ. ἐπίσης τὸν κατάλογο τῶν παλαιοχριστιανικῶν γραμμάτων σὲ ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης στὸ CH. BAKIRTZIS, Sur le donateur et la date des mosaïques d'Acheiropoietos à Thessalonique, Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, II (1978) 42, εἰκ. 2.

9. ΝΙΚΟΣ ΒΕΕΣ, ὁ.π. 90 (ἀρ. 42). Α. BANDY, ὁ.π. 99 (ἀρ. 73), 115 (ἀρ. 87), 130 - 131 (ἀρ. 102). Πρβ. καὶ τὸ χάραγμα τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς στὸ Ὀκτάγωνο τῶν Φιλίππων, ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Ἀνασκαφαὶ Ὀκταγώνου Φιλίππων, ΠΑΕ 1960, 93, πίν. 73α. Ἐπίσης ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Μονὴ Ἀγ. Τριάδος Λόγγου Ἐδέσσης, ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, πίν. 199ε.

1. Ὁ.π. 270 - 271, πίν. C 6 (ἀριθμ. C 4).

2. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Ἀργυρᾶ λειψανοθήκη τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ΑΑΑ 2/1, 1969, 48 - 49, εἰκ. 1 καὶ Μ. ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ - Α. ΓΡΑΒΑΡ, ὁ.π. 33 - 42, εἰκ. 3.

3. Η. BUSCHHAUSEN, ὁ.π. 242 - 243, πίν. B 48 - 49 (ἀριθμ. B 15). Η. LECLERCQ, DACL II 2343, 2344.

4. Η. BUSCHHAUSEN, ὁ.π. 263 - 265, πίν. C 2 (ἀριθμ. C 1). Τὸ εὐρημα ποὺ περιλάμβανε χρυσὸ λαρνάκιδον μέσα στὴν ἀσημένια λειψανοθήκη, ἀποδόθηκε στὴν Ἀγία Ἐλένη.

5. Α. BANDY, The Greek Christian Inscriptions of Grete, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Ἑλλάδος X», 1970, 13 καὶ 47 (ἀρ. 18), 125 (ἀρ. 96), ὅπου ἡ συντομογραφία παρουσιάζεται σὲ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 5ου αἰ.

Πρβ. τὴν ἐπιγραφή στὴν ἀσημένια λειψανοθήκη τῶν Ἀδάνων ποὺ χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. Η. BUSCHHAUSEN, ὁ.π. 199 - 202, πίν. B 13 (ἀρ. B 4).

Πρβ. ἐπίσης Δ. ΠΑΛΛΑΣ - ΣΤ. ΝΤΑΝΤΗΣ, Ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ΑΕ 1977, 74 (ἀρ. 17) ὅπου ἔχουμε συνύπαρξη τῆς γραφῆς τοῦ ΟΥ καὶ τῆς συντομογραφίας τοῦ σὲ ἄλλο στίχο ἀπὸ ἑλλειψη χώρου.

Συσχετίζοντας τὰ μορφολογικά αὐτὰ στοιχεῖα μὲ τὴ χρονολογικὴ ἔνδειξη ποὺ μᾶς δίνει ὁ θησαυρὸς τῶν νομισμάτων δίπλα στὸ ἐγκαίνιο, πιστεύουμε ὅτι ἓνα χρονολογικὸ *post quem* γιὰ τὸ ἐγκαίνιο καὶ τὴ λειψανοθήκη μᾶς δίνει ἡ πρώτη συλλογὴ τῶν νομισμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοδοσίου Α'.

Ἡ νέα αὕτὴ ἀσημένια λειψανοθήκη, ἔργο ὄχι ἰδιαίτερης καλλιτεχνικῆς ἀξίας, ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὴ σειρὰ τῶν ἔργων τῆς ἀργυροχοῦσας ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης ἢ ἀποδίδονται σ' αὐτήν¹. Εἶναι ἀντικείμενο ἀπλό, ὄχι ἰδιαίτερα διακοσμημένο, ὅπου τὰ μοτίβα τοῦ ἀνταποκρίνονται μὲ τὸν πιὸ λιτὸ τρόπο στὸν συμβολισμό ποὺ περιέχει ἡ χρῆση καὶ τὸ περιεχόμενό του. Ὡστόσο, ἐνῶ εἶναι φανερὴ ἡ ἀπλότητα καὶ περιορισμένη λάμψη του σὲ σχέση μὲ τὶς λαμπρὲς λειψανοθήκες τῆς ἰδίας ἐποχῆς, μὲ παραστάσεις, ὥστόσο ἡ ἀκρίβεια τῆς δομῆς, τὸ φινιρσμά καὶ ἡ σωστὴ ὀργάνωση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων μαρτυροῦν τὸ χέρι καὶ τὸ ἐργαστήρι μὲ τὴ μακριὰ παράδοση στὴ μεταλλοτεχνία.

Κατάθεση λειψάνων - ἐγκαίνιο

Τὸ ἐγκαίνιο ἢ μᾶλλον ἀκριβέστερα ἡ κατάθεση λειψάνων κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα μιᾶς ἐκκλησίας, μὲ σκοπὸ τὴν καθαγιάσῃ της, συνδέεται στενὰ μὲ τὴ λατρεῖα τῶν μαρτύρων καὶ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων ποὺ γνώρισε μεγάλη ἑξάρση στοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ τὸ θρίαμβο τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμη τῶν διωγμῶν τιμῆθηκαν ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ γινόταν προσπάθεια νὰ τὰ περισυλλέξουν γιατί οἱ διώκτες τοὺς τὰ ἔριχναν στὴ θάλασσα ἢ τοὺς ποταμούς, ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὶς ἐκδηλώσεις τιμῆς καὶ σεβασμοῦ τῶν χριστιανῶν πρὸς τὰ μαρτυρικὰ λείψανα².

Μετὰ τοὺς διωγμούς, πάνω στοὺς τάφους τῶν

μαρτύρων χτίστηκαν ναοὶ-μαρτύρια καὶ ἐπικράτησε ἡ συνήθεια νὰ τελεῖται ἡ Θεία Εὐχαριστία μιὰ φορὰ τὸ χρόνο, στὴ μνήμη τοῦ μάρτυρα, πάνω σὲ Ἀγία Τράπεζα στὸν τάφο τοῦ μάρτυρα, σὰν ἐπέκταση τοῦ ἐθίμου τοῦ νεκρικοῦ δείπνου-ἀγαπῶν ποὺ τελοῦνταν πάνω στοὺς τάφους τῶν μαρτύρων. Ξεκινώντας λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ Εὐχαριστία πρέπει νὰ τελεῖται πάνω στὸ αἷμα τῶν μαρτύρων κατέληξε νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ συνήθεια αὕτη καὶ στοὺς ναοὺς ποὺ δὲν περιλάμβαναν τάφο μάρτυρα καὶ νὰ θεωρεῖται ὑποχρεωτικὴ ἡ παρουσία λειψάνου κάτω ἀπὸ τὴν Τράπεζα ἢ μέσα στὸν κιονίσκο ποὺ τὴν ὑποβάσταζε.

Ἡ θεωρητικὴ βάση αὐτῆς τῆς πίστεως πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ μυστικὴ ιδέα τῆς Ἀποκάλυψης (6, 9) τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἀγρίου, ἣν εἶχον. Ἐπίσης ὁ συμβολισμὸς ποὺ δόθηκε στὴν Ἀγία Τράπεζα ὡς Τάφος τοῦ Χριστοῦ — πρώτου μάρτυρα καὶ ἡ πίστη ὅτι ὑπάρχει ἀντιστοιχία στὸ πάθος ἅρα καὶ στὸν τάφο τοῦ μάρτυρα καὶ στὸ Θεῖο Πάθος καὶ τὸν Τάφο τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ τὴν Ἀγία Τράπεζα³.

Ἡ ἑξάρση τῆς λατρεῖας τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων ὀφείλεται ἀκόμη στὴν πίστη ὅτι τὰ λείψανα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ εἶχαν τὴ δύναμη νὰ μεταδίδουν σωτηρία καὶ ἁγιασμὸ σὲ ὅ,τι ὕλικὸ ἐρχόταν σ' ἐπαφὴ μαζί τους⁴. Συνέπεια τῆς πίστεως αὐτῆς ἦταν ἡ συνήθεια ποὺ ἐπικράτησε στὴ Δύση νὰ ἀκουμποῦν στὸν τάφο τοῦ μάρτυρα ὑφάσματα τὰ λεγόμενα *brandea* ἢ *palliola*, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν ἐπαφὴ αὕτη καθαγιαζόνταν καὶμποροῦσαν νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ ἱερὰ λείψανα⁵. Στὴν πίστη γιὰ τὴ δύναμη τοῦ καθαγιασμοῦ ποὺ εἶχαν τὰ ἅγια λείψανα ὀφείλεται καὶ ἡ συνήθεια κατὰ τὴ διάρκεια τῆς οἰκοδομῆς ἐνὸς νέου ναοῦ νὰ τοποθετοῦνται σὲ διάφορα μέρη τοῦ κτηρίου λείψανα ἁγίων γιὰ νὰ στεριώσῃ ὁ ναὸς⁶, ὅπως ἀναφέρει ἡ Διήγησις Ἀωνύμου περὶ Ἀγίας Σοφίας.

1. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, Τὸ μισσόριο τοῦ Θεοδοσίου, «Κέρνος» 1972, 195. Μ. ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ - Α. ΓΡΑΒΑΡ, ὁ.π. 42.

Πιθανὴ προέλευση ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ ἀναφέρεται καὶ γιὰ τὴ λειψανοθήκη στὸ Bayerisches National Museum τοῦ Μονάχου (ἀρ. 67/1). Ἡ πληροφορία ὀφείλεται στὸ συνάδελφο κ. Ν. Νικονάνο καὶ στὸ συνάδελφο κ. Θ. Παζαρά. Τὸς εὐχαριστῶ θερμὰ.

2. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Λείψανα ἁγία, Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τ. 8ος.

3. Α. ΓΡΑΒΑΡ, *Martyrium* 1 (1972) 38 κέ.

4. Ὁ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, Λόγος IV (P.G. 35,589), μιλώντας γιὰ τοὺς μάρτυρες, λέει ὅτι καὶ τὰ σώματα μόνον ἴσα δύνανται ταῖς ἀγλαῖς ψυχαῖς ἢ ἐπαφώμενα ἢ τιμώμενα ὦν καὶ ρανίδες αἵματος μόνον καὶ μικρὰ σύμβολα πάθους ἴσα δρῶσι τοῖς σώμασι.

5. ΙΩ. ΜΠΑΡΝΕΑ, ὁ.π. 78 - 79.

6. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος Α' (1952) 81, 1.

Σε συνάρτηση με τὴ συνήθεια τῆς κατάθεσης τῶν λειψάνων εἶναι καὶ ἡ συνήθεια μετακομιδῆς τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν μαρτύρων ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς κυρίως ἐπαρχίες στὴν πρωτεύουσα γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν σὲ νέους ναοὺς-μαρτύρια, ποὺ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ αὐτοκράτορες εἶχαν ἀνεγείρει στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ μνήμη τους¹. Γιὰ νὰ ἐπαρκέσουν τὰ μαρτυρικά λείψανα στὴ μεγάλη ζήτηση ποὺ ὑπῆρχε γιὰ ἐγκαίνια νέων ναῶν, ἐπικράτησε ὁ κατεταμαχισμὸς τους γιὰτὶ ἀντίστοιχα παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο νὰ μὴ χρησιμοποιοῦν γιὰ κατάθεση λειψάνων στίς ἐκκλησίες τῆς Ρώμης τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων ποὺ εἶχαν ταφεῖ ἐκεῖ ἀλλὰ νὰ ζητοῦν μαρτυρικά λείψανα ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς περιοχές.

Ὁ τεμαχισμὸς τῶν λειψάνων βασίζεται στὴν πίστη ὅτι καὶ τὸ μικρότερο τεμάχιο ἁγίου λειψάνου ἔχει τὴν ἴδια θαυματουργὴ δύναμη ὅπως καὶ ὁλόκληρο τὸ λείψανο². Φαίνεται ὅτι ἡ μετακομιδὴ καὶ ὁ τεμαχισμὸς τῶν λειψάνων ἔφτασε σὲ ὑπερβολὲς καὶ κατάχρηση ποὺ ἀνάγκασαν τὸν Μ. Θεοδόσιο νὰ ἐκδόσει τὸ 386 ἀπαγορευτικὴ διαταγὴ γιὰ τὴ μεταφορὰ καὶ ἐμπορίαν λειψάνων³.

Υπάρχουν παραδείγματα ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἄρνηση κατατεμαχισμοῦ καὶ μετακομιδῆς λειψάνων. Τὸ 519 ὁ Πάπας Ὁρμίσδας, σὲ αἴτημα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ποὺ ζήτησε λείψανα τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου, ἀρνήθηκε καὶ ἐπικαλέσθηκε τὴ συνήθεια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης νὰ μὴν κατατεμαχίζου τὰ ἅγια λείψανα. Τὴν ἴδια ἄρνηση πρόβαλε καὶ ὁ Πάπας Γρηγόριος στὴν αὐτοκράτειρα Κωνσταντία ποὺ ζήτησε λείψανο ἀποστόλου⁴. Ἐπίσης στὰ Θαύματα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μαυρίκιος ζήτησε ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Εὐσέβιο νὰ τοῦ στείλει λείψανο τοῦ μεγαλομάρτυρος

Δημητρίου. Τὴν ἄρνησή του ὁ ἀρχιεπίσκοπος δικαιολόγησε μεθ' ἑαυτοῦ ποὺ ἔγινε παλιότερα, ὅταν προσπάθησαν νὰ σκάψουν τὸ σημεῖο ποὺ πίστευαν ὅτι βρισκόταν τὸ ἅγιο λείψανο, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν παρόμοιο αἶτημα τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁵. Ἡ ἄρνηση στὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε δείχνει ὅτι ἐνῶ εἶχε μεγάλη διάδοση ἡ συνήθεια τοῦ τεμαχισμοῦ τῶν λειψάνων, ὑπῆρξε ἀντίδραση τῶν ἀρχιεπισκόπων, νομίζουμε, στὸ νὰ ἀπομακρυνθεῖ τὸ πολύτιμο λείψανο τοῦ πολιούχου ἁγίου ποὺ ἀποτελοῦσε προσκύνημα, με σκοπὸ νὰ μὴ μειωθεῖ ἡ αἴγλη, τὸ κύρος καὶ ἡ ἑλξη ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς πιστοὺς ὁ ἀρχιεπὶς τὸς μαρτυρίου καὶ λατρείας τοῦ μάρτυρα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ μαρτύρια-ναοὶ ποὺ ἱδρυσαν οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ αὐτοκράτορες στὴν Κωνσταντινούπολη, μεταφέροντας σ' αὐτὰ λείψανα μαρτύρων, οὐδέποτε ἔφθασαν νὰ ἔχουν τὴ λάμψη καὶ τὴ χαρισματικὴ δύναμη ποὺ εἶχαν τὰ ἀρχικά μαρτύρια στὸν τόπο καταγωγῆς τους.

Ἐχουν διατυπωθεῖ δύο κυρίως διαφορετικὲς γνώμες γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς κατάθεσης τῶν λειψάνων, ἀν δηλαδὴ παρουσιάστηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο ἢ γύρω στὰ 380 μ.Χ., ὁπότε ὁ ἐπίσκοπος Ἀμβρόσιος μετέφερε τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρα Ναζαρίου στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ Μιλάνο καὶ στὰ 386, ὕστερα ἀπὸ ἀπαίτηση τοῦ λαοῦ, κατέθεσε τὰ λείψανα τῶν ἁγίων Γερβασίου καὶ Προτασίου κάτω ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς Ἀμβροσιανῆς βασιλικῆς, γιὰ νὰ τὴν καθιερώσει. Καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία αὕτη ὁ Ἐφραίμ ὁ Σύρος μιλά γιὰ κατάθεση λειψάνου καὶ ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Παυλῖνος ὁ Νόλας μιλοῦν γιὰ ἱερὰ λείψανα, ἀπαραίτητα γιὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν νέων ναῶν⁶. Πάντως πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον ὅτι στὸ β' μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. εἶχε διαδοθεῖ σ' ὅλες τὶς χριστιανικὲς χώρες ἡ συνήθεια τῆς κατάθεσης λειψάνων⁷. Τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν ἐπιβεβαιώνουν τὰ εὐρήματα σ' ὅλο τὸν χριστιανικὸ κόσμον⁸.

Ἡ σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στίς ἐκκλησίες

1. Μετακομιδὴ λειψάνων εἰκονίζεται στὸ γνωστὸ κιβωτίδιο τῶν Τρεβήρων. Ἴσως πρόκειται γιὰ μεταφορὰ λειψάνων γιὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης Κωνσταντινούπολης τὸ 544. Βλ. Α. GRABAR, δ.π. 352.

2. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ὁμιλία εἰς μάρτυρας β (P. G. 49,649) ὅπου μιλώντας γιὰ τὰ λείψανα ἀναφέρει ἀμείωτος ἡ διαίρεσις ἀπεναντίας τοῖς αἰσθητοῖς θησανροῖς.

3. ΙΩ. ΜΠΑΡΝΕΑ, δ.π. 75.

4. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Ἀκολουθίαι καὶ τάξεις ἁγιασμοῦ ὑδάτων, ἐγκαίνων, ὁρθρου καὶ ἑσπερινοῦ, Μικρὸν εὐχολόγιον, Β' (1955) 91, 56.

5. MIGNE, P.G. 116, 1240.

6. ΙΩ. ΜΠΑΡΝΕΑ, δ.π. 76 κέ.

7. Βλ. πληροφορίες πηγῶν γιὰ κατάθεση λειψάνων Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, δ.π. 87 κέ. Η. DELEHAYÉ, Les origines du culte des martyres (1932) 153, 165.

8. Α. GRABAR, δ.π. 351.

τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης εἶναι ὅτι στίς λατινικές χώρες ὄχι μόνο κάθε Ἀγία Τράπεζα καθαγιαζεται με λείψανα ἀλλὰ καὶ ἀντίστροφα ἡ θέση γιὰ κάθε ἅγιο λείψανο εἶναι κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα. Στίς ἀνατολικές χώρες κάθε Τράπεζα κατέληξε νὰ ἔχει ἅγια λείψανα, ὅμως δὲν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο νὰ τοποθετεῖται ὁ τάφος ἐνὸς μάρτυρα κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα.

Ὑπῆρξαν βέβαια πολλές καθυστερήσεις στὴ γενική ἀποδοχή τῆς συνήθειας αὐτῆς, ὅχι ὅμως ἀντιθέσεις. Ἀνάμεσα στὸν 5ο καὶ στὸν 7ο αἰ., ἡ συνήθεια τῆς κατάθεσης ἁγίων λειψάνων κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα γενικεύθηκε τόσο πολὺ ὥστε ἡ Ζ' Οἰκουμένη Σύνδος τῆς Νικαίας τὸ 787 μετὸν 7ο κανόνα της καθιέρωσε ὑποχρεωτικὴ τὴν κατάθεση λειψάνων¹. *Ὡς περ γὰρ τὴν τῶν σεπτῶν εἰκόνων ἀφείλοντο (οἱ εἰκονοκλάστες) ὅψιν ἐκ τῆς ἐκκλησίας, καὶ ἕτερά τινα ἔθην παραλελοίπασιν, ἃ χρὴ ἀνανεωθῆναι, καὶ κατὰ τὴν ἐγγραφὴν καὶ ἄγραφον θεσμοθεσίαν οὕτω κρατεῖν.* Ὅσοι οὖν σεπτοὶ ναοὶ καθιερώθησαν ἄνευ λειψάνων μαρτύρων ὀρίζομεν ἐν αὐτοῖς κατὰθεσιν γίνεσθαι λειψάνων μετὰ τῆς συνήθους εὐχῆς, ὁ δὲ ἄνευ ἁγίων λειψάνων καθιερῶν ναὸν καθαιρεῖσθαι ὡς παραβεβηκώς τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις. Ἀπὸ τὸν Ζωναρᾶ ἔχουμε ἐπίσης τὴν πληροφορία ὅτι ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν εἰκονομαχίαν ἡ κατάθεση λειψάνων θεωροῦνταν παλαιὸν ἔθος ποὺ ἀτόνησε τὴν ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχίας².

Εἶναι φανερό λοιπὸν ὅτι ἡ ἐπίσημη καθιέρωση τῆς κατάθεσης τῶν λειψάνων μετὰ συνοδικὸν κανόνα δὲ σημαίνει βέβαια τὴν ἀρχὴν γενικῆς ἐπιβολῆς μιᾶς δογματικῆς πίστεως ἀλλὰ ἀντίθετα τὴν ἀλύψη μετὰ κανονικὸν κύρος μιᾶς παλαιᾶς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης καὶ τὴν κατάργηση τῆς διαφορετικῆς καὶ ποικίλης ἀντιμετώπισης τῶν ἐγκαινίων ἐνὸς νέου ναοῦ, μέσα στὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως μᾶς δείχνουν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ὡς τὸν 8ο αἰ. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ὁμοιομορφία στὸν τρόπο καθιέρωσης τῶν ἐκκλησιῶν δὲν ἐπικράτησε ἀπόλυτα καὶ ἐξαίρεσεις ἐξακολούθησαν νὰ ὑπάρχουν καὶ

στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Ὁ Θεόδωρος ὁ Βαλσαμών, τὸν 12ο αἰῶνα, γράφει: *Διαφορὰ μεγάλη ἐστὶν ἐκκλησιῶν καθιερωθεῖσων δι' ἐγκαινίων, ἀνοιξίων καὶ ἐνθρονισμοῦ, χρίσματος τε ἁγίου μύρου καὶ ἀποθέσεως λειψάνων ἁγίων μαρτυρικῶν καὶ τῶν μὴ οὕτως ἁγιασθειῶν*³.

Τὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα σωζόμενα παραδείγματα κατάθεσης λειψάνων στὸν ἐλλαδικὸν χώρο. Μέχρι τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ., ἴσως καὶ τὸν 6ο αἰ. ἀκόμη, ἡ κατάθεση τῶν λειψάνων στοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλάδας δὲν εἶχε γενικευθεῖ. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρουμε τὴ βασιλικὴ Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου, μνημεῖο τοῦ 5ου αἰ. ποὺ εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἐγκαίνιο, ἐνῶ στὴ βασιλικὴ Β, τῆς ἰδίας λαμπρῆς χριστιανικῆς πόλης, εἶναι φανερὴ ἡ ἐπέμβαση ποὺ ἔγινε ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ τὴν προσθήκην ἐγκαίνιου. Στὴ βασιλικὴ Γ τῆς ἰδίας πόλης βρέθηκε ἐπίσης σταυροσχημο ἐγκαίνιο. Τὸ μνημεῖο χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα στὴν ἐποχὴ γύρω ἀπὸ τὴ Στάση τοῦ Νίκα τὸ 532 ἢ σύμφωνα μετὰ ἄλλη ἀποψηλίγο νωρίτερα, στὰ χρόνια τοῦ Ἀναστασίου (491 - 518)⁴. Μέσα στὸν 5ο αἰ. ὑπῆρχαν ἀκόμη ναοὶ ποὺ δὲν εἶχαν σίγουρα ἐγκαίνιο, ὅπως ἡ βασιλικὴ τῶν Δαφνουσίων καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἰλισοῦ⁵. Ἀντίθετα, πρῶιμα μέσα στὸν 5ο αἰ., χρονολογεῖται τὸ ἐγκαίνιο τοῦ τρίκογχου ναοῦ τῆς Ἀκρινῆς, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράγωνο λάξευμα στὸ βράχο⁶.

Στὴ Θεσσαλονικὴ τὸ ἐγκαίνιο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου θεωρεῖται ἐπίσης ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα κατάθεσης λειψάνου, ἂν δεχθούμε ὅτι τὸ ἐγκαίνιο εἶναι σύγχρονο μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μαρτυρίου καὶ ὅτι ἡ Ἀγία Τράπεζα καὶ στὸ δεύτερο ναὸ τοποθετήθηκε πάνω ἀπὸ τὸ ἐγκαίνιο μετὰ τὸ αἶμα τοῦ μάρτυρα⁷. Ἐνδιαφέρον θὰ ἔχει καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ ἐγκαινίου τοῦ χριστιανικοῦ

3. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ ξυλόστεγος* 84,3.

4. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, *Les monuments paleochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973* (1977) 47.

5. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ* δ.π. 236.

6. ΣΤΤΑ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, 227 - 228.

7. Α. GRABAR, δ.π. 351 καὶ Γ. Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου* 59 - 61.

1. ΡΑΛΛΗΣ καὶ ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, Β (1892) 580 - 581.

2. Ἀλλὰ οἱ εἰκονομάχοι καὶ ἔθην παλαιὰ παραλελοίπασιν... τὰ ἐν ταῖς καθιερώσεσιν τῶν θείων ναῶν μὴ γίνεσθαι καταθέσεις λειψάνων ἁγίων. Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ* δ.π. 126.

ναοῦ τῆς Ροτόντα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, πού πρόκειται νὰ δημοσιεύσει ὁ καθηγητὴς κ. Η. Τοῦρ.

Τὸ πρῶμο ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ χαρακτῆρα τοῦ κοιμητηριακοῦ ναοῦ σ' ἓνα χῶρο πού φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε μὲ ταφὲς ad sanctos γύρω ἀπὸ τάφο μάρτυρα. Ἴσως

στὸν τάφο τοῦ Ἀγίου Βήματος ἔχουμε μετακομιδὴ λειψάνων, πρόβλημα πού θὰ λύσει πιθανότατα ἡ δημοσίευση τοῦ μνημείου. Ὅπωςδὴποτε ὅμως ὁ ναὸς εἶναι στενὰ δεμένος μὲ λατρεία μάρτυρα, τοῦ ἴδιου ἱσως πού καθαγίασε μὲ τὸ αἷμα του τὸ ἐγκαίνιο τῆς πανάρχαιας ἐκκλησίας.

Μάρτιος 1982

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Γ' ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ¹

Στὸ ἱερὸ τῆς βασιλικῆς, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Γ' Σεπτεμβρίου, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἐγκαίνιο καὶ σὲ μικρὴ ἐσοχὴ τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου, βρέθηκαν συγκεντρωμένα 55 νομίσματα. Ἐπειδὴ τὸ σημεῖο εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ τὸ μηχανικὸ ἐκσκαφέα, κοσκινίστηκε τὸ χῶμα καὶ ἀποκαλύφθηκαν ἄλλα 22 νομίσματα. Εἶναι πολὺ πιθανὸν τὰ 77 αὐτὰ νομίσματα νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύνολο κι ἔτσι τὰ ἐξετάζουμε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα νομίσματα τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. KB).

Γύρω ἀπὸ τὰ νομίσματα δὲν βρέθηκε οὔτε ὅστρακο οὔτε ἔχνος ἀπὸ ἄλλη ὕλη. Πιθανὸν τὰ νομίσματα νὰ ἦταν τυλιγμένα σὲ κάποιο ὕφασμα ἢ νὰ ἦταν ἀπλῶς τοποθετημένα σ' αὐτὴ τὴν ἐσοχή. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν νομισμάτων² ταυτίστηκαν τὰ 21, εἶναι δυνατὸ νὰ δώσουν κάποια πληροφορία τὰ 4. Γιά 20 μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀπλῶς ὅτι εἶναι χάλκινες ὑποδιαίρεσεις τοῦ 4ου - 5ου αἰ. Τὰ 32 εἶναι τελείως φθαρμένα.

Τὸ παλαιότερο νόμισμα εἶναι Κωνσταντίου Β', νομισματοκοπέου Ρώμης, κοπῆς 347 - 48· ὑπάρχει ἓνα κενὸ ὡς τὸ 383, ὁπότε παρουσιάζεται ἓνα αὐξημένο ποσοστὸ 19.4% νομισμάτων τοῦ τύπου Vota (VOT/X/MYLT/XX) τοῦ 383, πέμπτου ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου Α'³. Ἀπὸ τὸ 383 - 392 παρατηρεῖται μία χρονολογικὴ σειρὰ τῶν νομισμάτων. Ἐνα αὐξημένο ποσοστὸ παρουσιάζεται μὲ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Θεο-

δοσίου Β' ὡς Αὐγούστου τὸ 402. Τὸ μεγαλύτερο ὅμως ποσοστὸ ἐμφανίζεται στὴν περίοδο 408 - 423, ἐπὶ Θεοδοσίου Β' καὶ Ὀνωρίου. Τὸ νεώτερο νόμισμα εἶναι Θεοδοσίου Β', 425 - 450, νομισματοκοπέου Κωνσταντινούπολης (βλ. σ. 83, πίνακα 1).

Τὰ νομισματοκοπεῖα ποὺ ἀντιπροσωπεύονται εἶναι τὰ ἀνατολικά καὶ βαλκανικά. Μόνο τὸ παλαιότερο νόμισμα εἶναι νομισματοκοπέου Ρώμης ἐνῶ τὸ νεώτερο Κωνσταντινούπολης. Ἰδιαίτερα ἀντιπροσωπεύονται ἡ Κύζικος καὶ ἡ Ἀντιόχεια (βλ. σ. 84, πίνακα 2).

Τὸ αὐξημένο ποσοστὸ στὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοδοσίου Α' μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ φυσικὸ λόγω τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν τῆς πόλης. Ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι ἡ διοικητικὴ ἔδρα τοῦ Θεοδοσίου τὸ 379 - 380 καὶ τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς πόλης χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ θεοδοσιανὴ προπαγάνδα⁴.

Τὰ νομίσματα ποὺ ταυτίστηκαν καλύπτουν μία χρονικὴ περίοδο ἀπὸ 103 ὡς 78 χρόνια, διάρκεια πολὺ μεγάλη γιὰ νὰ ἔχουν συλλεχθεῖ σὲ μία γενιά⁵. Ἡ ἀπόθεση τῶν νομισμάτων πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴ λατρεία τῆς βασιλικῆς. Ὁ χῶρος ποὺ βρέθηκαν μπροστὰ στὸ ἐγκαίνιο συνηγορεῖ σ' αὐτό. Ἡ βασιλικὴ εἶναι κοιμητηριακὴ καὶ βρίσκεται στὸ χῶρο τοῦ Ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς πόλης ὅπου καὶ παλαιότερα ἔχουν βρεθεῖ τα-

1. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Γ. Τουράτσογλου γιὰ τὶς καίριες παρατηρήσεις.

2. Τὰ νομίσματα ἦταν πολὺ φθαρμένα καὶ ὁ καθαρισμὸς τους ἔγινε μὲ ἠλεκτρόλυση στὸ ἐργαστήριό τῆς Ἐφορείας.

3. Γιά τὸν ἀριθμὸ τῶν χρόνων τῆς βασιλείας Θεοδοσίου Α' πρβ. RIC IX σ. XXXVIII.

4. RIC IX σ. XXV καὶ σ. XXXIII· γιὰ τὸ ρόλο τῆς Θεσσαλονίκης σὰν ἔδρα διοικήσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰαλυρικοῦ ἢ τῆς Μακεδονίας πρβ. Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (Θεσσαλονίκη 1980) 102, ὅπου καὶ οἱ πηγές.

5. Γιά τοὺς θησαυροὺς τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. κυρίως στὴ Δύση πρβ. J. P. CALLU, Rôle et distribution des espèces de bronze de 348 - 392, The Fifth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History (edited by C. E. King, 1980).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Χρονολόγηση	Αριθμ	%	Ρωμη	Κυζικός	Αντιοχεια	Θεσ/νικη	Κων/πολη	
347-348	1	4.7	1					Κωνσταντῖος Β
379-383 383	3 1	19.4		1	1			Θεοδόσιος Α Βαλεντινιανός Β
383-392	1	4.7			1			Αρκάδιος
384-388	1	4.7				1		Βαλεντινιανός Β
388-392	1	4.7		1				"
395-408 402	3 1	19.4					Ανατολικά νομ/πεία	Θεοδόσιος Αρκάδιος Ονώριος
408-423	8	38.9					"	Θεοδόσιος Β Ονώριος
425-450	1	4.7					1	Θεοδόσιος Β
	21		1	2	2	1	1	

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Νομιματοκοπεία	Εργαστ	Μηροστική όψη	Αξόν	Πίσω όψη	Χρονολογική	Παραπομπή	Αρχειο
Ρώμη		CONSTANT-[IYSPFAYG]	→	VICTORIAEDDAYGQNN	347-8	RIC VIII, σ 253, no 76	B N9301T
Αντιόχεια	A	DN THEODO-SIYS	↙	VOT/X/MYLT/X X	383	RIC IX, σ 289 no 56c	B N9301F *
Κύζικος	A	Θεοδόσιος ή Βαλεντινιανός	↓	VOT/X/MYLT/X X	379-383	RIC IX, σ 244, no 21c	B N9301G B N9311T B N9301H
Κύζικος	B	[DN VALENTINIAN[^s]	↓	SALYS [REI-PYBLICAE]	388-392	RIC IX, σ 246, no 26a	B N9311B
● εσ/νική		DN VAL[ENTINIANYS]	↙	GLORIA REI-PYBLICAE	384-388	RIC IX, σ 186, no 62a	B N9301M
Αντιόχεια		DN AR[CADIYS[P FAYG]	→	SALYS REI-PYBLICAE	383-392	LRBC σ 102, no 2768-71	B N9301E
Ανατολικά νομ/νεία		Αρκάδιος ή Θεοδόσιος ή Ονώριος		[GLORIA ROMANORY M] TPEIS αυτοκρατορες	395-408 402	LRBC σ 90-105, no 2214 2450 2801 2923	B N9301A B N9301I B N9311E
"		"	↓	[CONCORDI-AA YG] Κων/πολη ενθρονη	402	LRBC σ 90-105, no 2210 2442 2586 2797	B N9301B **
Ανατολικά νομ/νεία		[DN HON O[R]-YSPFAYG]	→	[GLORIA ROMANOR M] δυο αυτοκρατορες με δορυ και σφαيرا	408-423	LRBC σ 90-105, no 2224 2456 2930	B N9301Z
"		Θεοδόσιος ή Ονώριος		"	"	"	B N9311A B N9301M B N9301I B N9301Z B N9311T
"		[DN THEODO[SIYSPFAYG]	↓	"	"	"	"
"		Θεοδόσιος ή Ονώριος		[GLORIA ROMANORY M] δυο αυτοκρατορες με δορυ και ασπίδα	"	LRBC σ 82-105, no 876, 2454 2000, 2598 2223, 2929	B N9301A B N9301H B N9301K
Κων/πολη		[DN THE[ODOSIY[SPFAYG]	→	Σ ταυρος μέσα σε στεφάνι	425-450	LRBC σ 90, no 2236	B N9301H

φικοὶ θησαυροί¹. Νομίσματα σὲ λατρευτικὸ καὶ μάλιστα ταφικὸ χῶρο ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ὁκτάγωνο τῶν Φιλίππων καὶ πρόσφατα στὴ βασιλικὴ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης². Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ ἀποθέσεις τῶν νομισμάτων γίνονταν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς σὲ κάποιο χῶρο μέσα στὸ ναὸ ἀλλὰ ὄχι στὸ ἱερό, ὅπως στὴ βασιλικὴ τῆς Γ' Σεπτεμβρίου, ὅπου ἡ εἴσοδος τοὺς δὲ θὰ ἦταν καὶ τόσο συχνὴ καὶ μάλιστα στὸ χῶρο κάτω ἀπὸ τὴν Τράπεζα καὶ τὸ δάπεδο. Ἡ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια τοῦ θησαυροῦ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε

νὰ σκεφτοῦμε κάτι ἀνάλογο, ὁ χῶρος ὅμως ποὺ βρέθηκαν κάνει προβληματικὴ μία τέτοια ὑπόθεση.

Μὲ τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε εἶναι δυνατὸ νὰ κάνουμε τὶς ὑποθέσεις: ὅτι μεταφέρθηκαν στὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἐγκαίνιο ἀπὸ κάποιο ἄλλο ταφικὸ χῶρο λατρείας, ὅπου εἶχαν συγκεντρωθεῖ ὅταν ἰδρύθηκε ἡ βασιλική, ἢ ὅτι ἔχουμε δύο περιόδους συλλογῆς, μία γύρω στὸ 383 καὶ μία τὸ 420 - 430, σὲ ἀντίστοιχες φάσεις τῆς βασιλικῆς ἢ σὲ δύο διαφορετικοὺς χώρους λατρείας.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

* Νομίσματα ἀνάλογα καὶ τῆς ἴδιας περιόδου R. HOHLFELDER, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth, III, Coins* (Leiden 1978).

** Γιά τὴ διάκριση Κωνσταντινούπολης καὶ Ρώμης πρβ. LRBC 42.

1. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, ΠΑΕ 1949, 141. ΑΔ 21, 1966, 334. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *Χαριστήριον Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, Β' 377*. Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ - ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, ΑΔ 31, 1976, 23. Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, Γ' Διεθνὲς Συνέδριο Χρυστ. Ἀρχ. Θεσσαλονίκη 1980. *Περὶ λήψεις ἀνακοινώσεων* 72.

2. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1960, 81. Τὰ νομίσματα βρέθηκαν στὸ χῶρο τοῦ Ὁκταγώνου, ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ τάφο. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τῆς κ. Ε. Νικολαΐδου - Κουρκουτίδου, ἡ ὁποία εἶχε δείξει τὰ νομίσματα στὴν Εἰ. Βαρούχα, τὰ περισσότερα νομίσματα ἦταν «βανδαλικά».

Στὴν Ἀγ. Σοφία βρέθηκαν στὸ Ν. κλίτος τῆς παλαιο-χριστιανικῆς βασιλικῆς σὲ ὑπόγειο κτίσμα καὶ εἶναι νομίσματα Θεοδοσίου Α', Ὁνωρίου, Ἀναστασίου καὶ «βανδαλικά». Ἡ μελέτη τῆς ἀνασκαφῆς θὰ γίνῃ ἀπὸ τὸν κ. Σ. Κίσσα.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Στην πεδιάδα νότια του Κιθαιρώνα, κοντά στο 45ο χλμ. της παλιάς οδού που συνδέει την Αθήνα με τη Θήβα, το 1974 έπισημάνθηκαν τα ερείπια μικρού βυζαντινού ναού από τον κ. Ίωάννη Τραυλό και τη δ. Αγγελική Κόκκου, κατά την διάρκεια έρευνας που έκτελοῦσαν για τον έντοπισμό των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Αττικής, στα πλαίσια του ρυθμιστικού σχεδίου των Αθηνών. Μετά την παραχώρηση του θέματος για μελέτη, το άγνωστο αυτό μνημείο αποτυπώθηκε και διερευνήθηκε με αποτέλεσμα να προκύψουν ένδιαφέροντα συμπεράσματα¹.

Ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Αγία Παρασκευή, σύμφωνα με παλιούς στρατιωτικούς χάρτες της περιοχής και την προφορική παράδοση των γύρω κατοίκων, ανήκει δε στον τύπο του σταυροειδῆ έγγεγραμμένου με τροῦλο και ειδικότερα στους δικιόνιους με πλήρες ιερό², με τη διαφορά ότι αντί κιόνων έχει κτιστούς πεσσούς (είκ. 1).

Το μέγεθος του ναού είναι μικρό και έχει καλή χάραξη. Οι έξωτερικές του διαστάσεις είναι 6.80 μ. στο πλάτος και 7.25 μ. στο μήκος χωρίς την κόγχη του ιεροῦ, ή οποία προεξέχει κατά 1.80 μ.

Η κατασκευή των έξωτερικών τοίχων του ναού και μέχρι τη γένεση των θόλων, έχει γίνει κυρίως με μεγάλες άργες πέτρες και κονίαμα, με την παρεμβολή τούβλων στα μεταξύ των λίθων κενά (είκ. 2, πίν. ΚΓ).

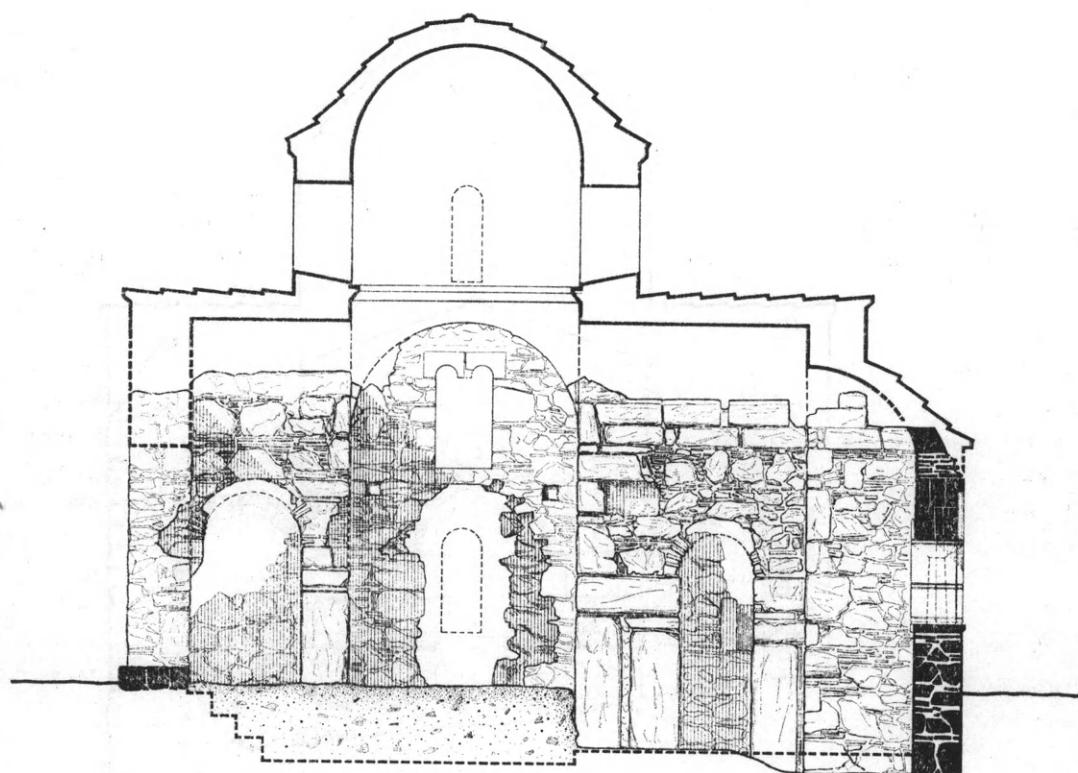
Η κόγχη του ιεροῦ, έξωτερικά είναι ήμιεξαγωνική και έχει σύνθετη και επιμελέστερη κατασκευή. Η τοιχοποιία έχει γίνει και εδώ με μικρότερες μὲν ἀλλὰ πάντα ἀκατέργαστες πέτρες

και άφθονο κονίαμα, που το βλέπουμε στο έσωτερικό μέρος της κόγχης, ενώ ή έξωτερική πλευρά, έχει επενδυθεί με καλά έπεξεργασμένους λίθους από κογχυλιάτη Μεγάρων, πάχους 8 - 15 εκ. του μέτρου και τούβλα από κόκκινο πηλό, κατά το ισόδομο πλινθοπερίκλειστο σύστημα, όπου κυριαρχούν οι όριζόντιες στρώσεις. Το δίλοβο παράθυρο της κόγχης είναι και αυτό επιμελέστατα έπεξεργασμένο από τον ίδιο πωρόλιθο και σώζεται σχετικά σε καλή κατάσταση, δίχως όμως τον άμφικιονίσκο και το επίθημά του, το οποίο φαίνεται σε αποκατάσταση στο σχέδιο της ανατολικής όψης του ναού. Στη βάση του παραθύρου, περνάει λεπτή πώρινη λοξότμητη ταινία που περιτρέπει έξωτερικά τις τρεις πλευρές της κόγχης και σταματάει στο σημείο συνάντησης των λοξών πλευρών με τον ανατολικό τοίχο. Κάτω από αυτή την ταινία και μέχρι το έδαφος ή τοιχοποιία παύει να είναι επιμελημένη και συνεχίζεται με άργες πέτρες, τούβλα και κονίαμα (είκ. 2, πίν. ΚΔα).

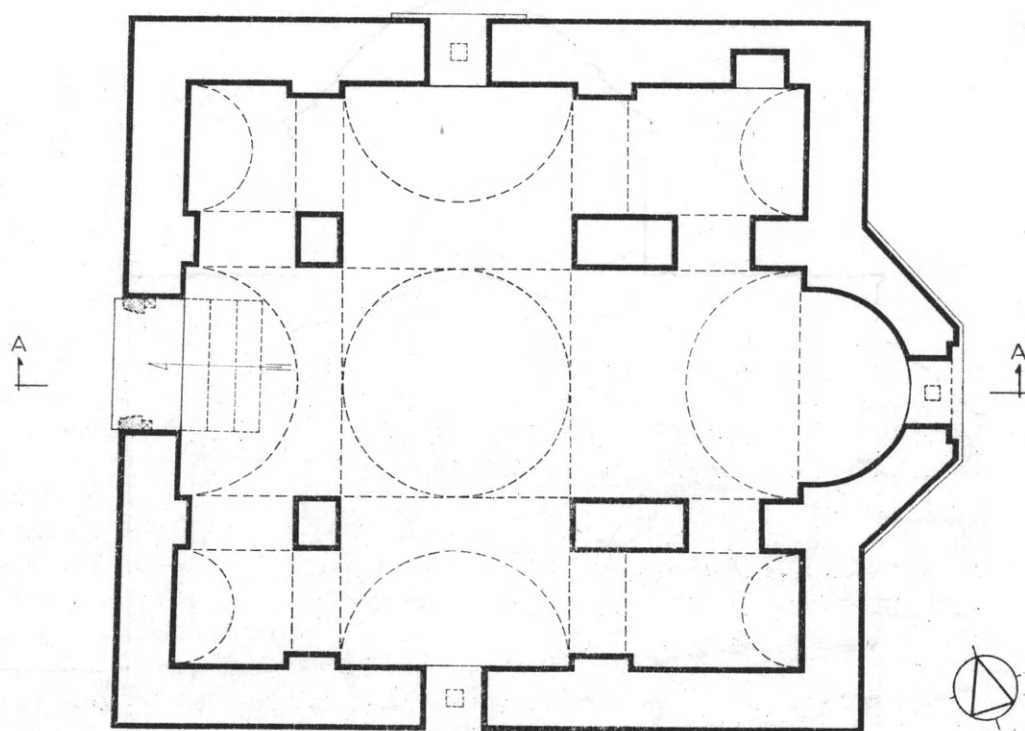
Στη βόρεια πλευρά του ναού, ή οποία και σώζεται σε καλή κατάσταση σε σχέση με τις υπόλοιπες πλευρές, βρίσκουμε πληροφορίες πολύ χρήσιμες για την αποκατάσταση της αρχικής μορφής του ναού. Το τύμπανο της βόρειας κεφαλής του σταυροῦ σώζεται εδώ στο αρχικό του ύψος και με ασφάλεια μπορούμε να μετρήσουμε το ύψος της θολωτής στέγης. Διακρίνουμε επίσης σε κατακόρυφη διάταξη δύο ανοίγματα, από τα όποια το επάνω σώζεται σε καλή κατάσταση. Ενώ σε μορφή και σε διαστάσεις είναι όμοιο με αυτό της κόγχης του ιεροῦ, ή κατασκευή του διαφέρει. Ο λαξευμένος πωρόλιθος περιορίζεται στο άνω μέρος των δύο λοβών του παραθύρου, ενώ στα πλάγια είναι κτισμένο με διάφορο υλικό. Στην ποδιά του παραθύρου, υπάρχει λοξότμητη πώρινη

1. Μία πρώτη παρουσίαση αυτής της μελέτης, έγινε στο Β' συμπόσιο της Χ.Α.Ε. στις 11 Απριλίου 1982.

2. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, 'Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη, ΑΒΜΕ Ε', 1939 - 40, 2,7.

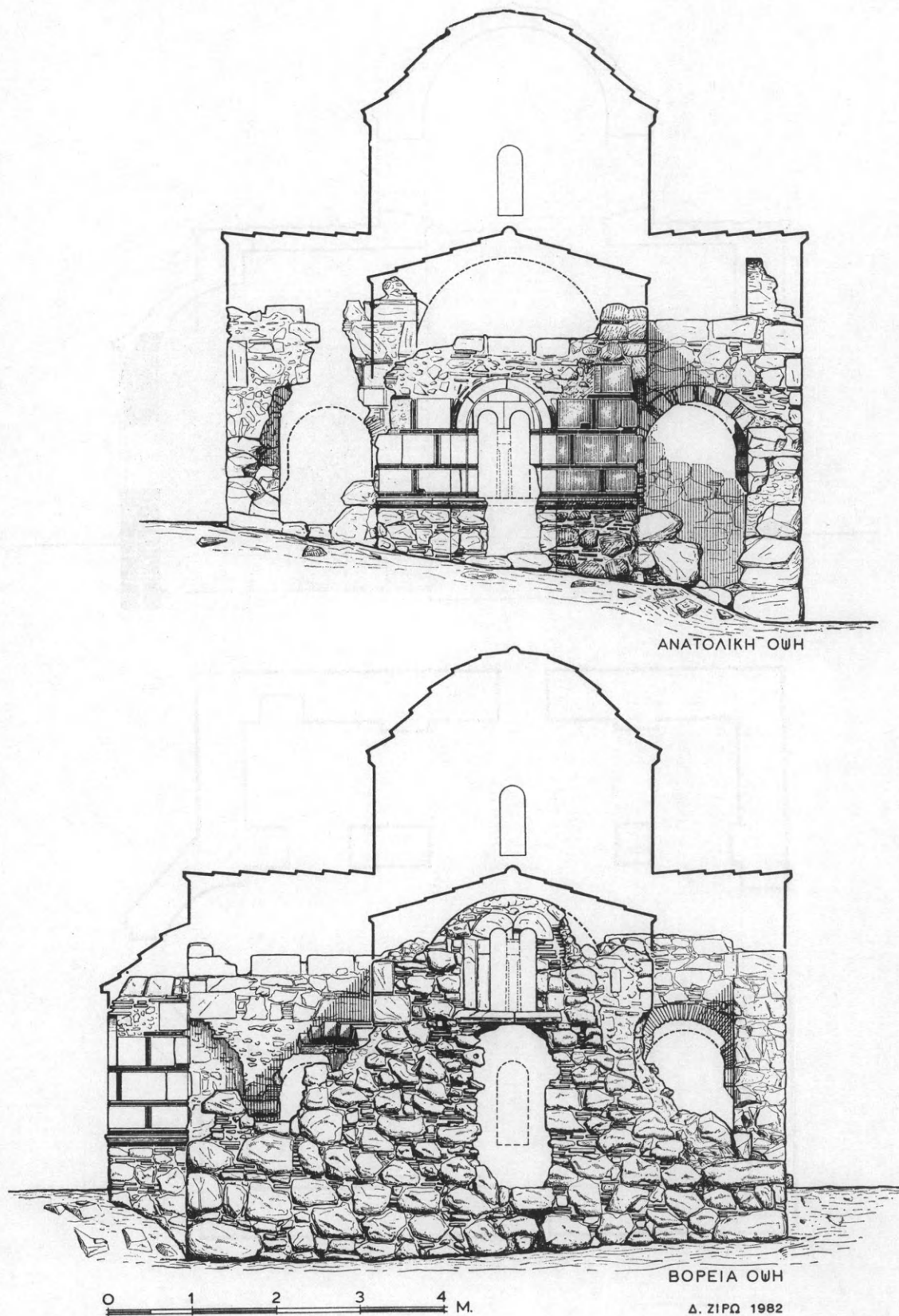
TOMH A-A

0 1 2 3 4 M.

Δ. ΖΙΡΩ 1982

Εἰκ. 1.

Εικ. 2.

ταινία, ή οποία χωρίζει κατασκευαστικά τὰ δύο ανοίγματα. Για τὸ κάτω ἄνοιγμα δὲν ἔχουμε ἐπαρκεῖς πληροφορίες, διότι ἔχει καταστραφεῖ σχεδὸν ἐντελῶς μὲ τὴ διαρπαγὴ τῶν πλίνθινων μερῶν του. Στὴ δυτικὴ μόνον πλευρὰ τοῦ ανοίγματος σώζεται σὲ ἓνα τμήμα τὸ τελείωμα τῆς λιθοδομῆς τοῦ τοίχου, ἀπ' ὅπου ἀρχίζει τὸ κτίσιμο τοῦ παραθύρου (εἰκ. 2, πίν. ΚΓα).

Μπροστὰ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ βρίσκεται πεσμένο τὸ μοναδικὸ ἐπίθημα ἀπὸ κογχυλιὰ τη λίθο, πού σώζεται ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια καὶ τὸ ὁποῖο λόγω διαστάσεων πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ ἐπάνω παράθυρο¹. Τὸ κολουροπυραμιδοειδὲς αὐτὸ ἐπίθημα εἶναι ἀκόσμητο δίχως κανένα σύμβολο καὶ δειχνεῖται στὸ σχέδιο τῆς βόρειας πλευρᾶς σὲ ἀποκατάσταση μαζί μὲ τὸν ἀμφικιονίσκο πάνω στὸν ὁποῖο ἔβαινε.

Ἀντίστοιχα ἀνοίγματα ὑπῆρχαν καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία παρ' ὅτι εἶναι ὁλοκληρωτικὰ σχεδὸν κατεστραμμένη, σώζει εὐτυχῶς τὰ ἴχνη τῶν δύο ανοιγμάτων πού εἶδαμε στὴ βόρεια πλευρά.

Οἱ θόλοι τοῦ ναοῦ εἶναι κατασκευασμένοι μὲ τὸν ἴδιο πωρόλιθο, πάχους 20 ἐκ. περίπου, ὅπως διαπιστώνουμε στὶς γενέσεις τους, ὅπου σώζεται καὶ ἡ πρώτη στρώση τῶν θολιτῶν, ἔχουν δὲ ὅλοι καταπέσει, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μικρὸ τμήμα τοῦ χαμηλότερου θόλου τοῦ βορειοανατολικοῦ γωνιακοῦ διαμερίσματος (εἰκ. 2, πίν. ΚΔα).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ἡ τοιχοποιία εἶναι ἐπιμελέστερη μὲ τὴ χρησιμοποίηση καλὰ λαξευμένων πωρόλιθων κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα στοὺς πεσσούς, ἀλλὰ καὶ ὑλικὸ σὲ δευτέρη χρήση, μὲ τὴ χρησιμοποίηση μεγάλων ἀρουραίων λίθων ἀπὸ θεμέλια ἀρχαιότερων κτισμάτων, στὴ βάση τους (εἰκ. 1, πίν. ΚΓβ). Ἀπὸ τοὺς δύο δυτικούς πεσσούς ὁ νότιος σωζόταν μέχρι τὸ ὕψος τῆς γένεσης τοῦ θόλου μέχρι τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1981 καὶ κατέπεσε πρόσφατα, εὐτυχῶς μετὰ τὴν ἀποτύπωσή του.

Τὰ ἀνοίγματα πού ἐνώνουν τὸ κεντρικὸ σταυρικὸ κλίτος μὲ τὰ χαμηλότερα γωνιακὰ θολωτὰ διαμερίσματα, εἶναι τοξωτά, μὲ πολὺ καλὴ κατα-

σκευὴ ἀπὸ τοῦβλα καὶ φουρούσια ἀπὸ πωρόλιθο στὴν πλευρὰ συνάντησης τῶν τόξων μὲ τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο (εἰκ. 2). Πάνω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ ἡ τοιχοποιία συνεχίζεται μέχρι τὴ γένεση τῶν θόλων, σὲ ἐπάλληλες στρώσεις ἀργῶν λίθων, τοῦβλων καὶ κονιάματος. Ἀπὸ τὴν πτώση τῶν λίθων τῶν θόλων, ἔχει δημιουργηθεῖ ἐπίχωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ ἔχει ἀνέβει ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου κατὰ 0.80 μ. περίπου, γεγονὸς πού δυσκολεύει κάπως τὴν ἐξακρίβωση ὀρισμένων κατασκευαστικῶν λεπτομερειῶν.

Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ παλαιότερη παράνομη ἀνασκαφὴ ἔχει ἀποκαλύψει τὴν ἐσωτερικὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους, δίχως τὴν πλακόστρωση, ἡ ὁποία προφανῶς θὰ ἀφαιρέθηκε. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο ἔχει καὶ αὐτὸ ἐξαφανιστεῖ τελείως, ἐκτὸς ἂν γίνῃ μία συστηματικὴ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης καὶ μπορέσουμε νὰ βροῦμε τὴ βάση του² (εἰκ. 1, πίν. ΚΓβ).

Ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ ἦταν στὴ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ ὅπου σώζεται τὸ κατώφλι, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰς μετρίου μεγέθους πέτρες. Γιὰ νὰ καλύψουμε τὴν ὑψομετρικὴ διαφορὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐδάφους μὲ τὴν ἐσωτερικὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ὑπαρξὴ 4 βαθμίδων, οἱ ὁποῖες σὲ ἀποκατάσταση δειχνονται στὰ σχέδια. Ὅπως δὲ ποτε μιὰ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα θὰ ξεδιάλυε αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ λύση πάντως πού προτείνεται εἶναι γενικὰ παραδεκτὴ καὶ συναντᾶται καὶ σὲ ἄλλους ὁμοίους ναοὺς³.

Στὴν ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ πού ὁ ὄγκος του περιγραμματαῖ ἔχει ἀποδοθεῖ στὰ σχέδια τῶν ὤψεων καὶ τῆς τομῆς, ὁ τροῦλος εἶναι «ἀρχαῖζων κυλινδρικός», διατυπᾶται μὲ τέσσερα σταυροειδῶς τοποθετημένα τοξωτὰ παράθυρα καὶ φέρει λοξότμητη ταινία πού χρησιμεύει γιὰ γεῖσο, στὴν ὁποία καταλήγουν οἱ μεγάλοι κέραμοι πού καλύ-

2. Τὰ γλυπτὰ διακοσμητικὰ μέλη ἀπὸ τὸ τέμπλο, ὅπως καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τοῦ ναοῦ, πιθανότατα μεταφέρθηκαν ἀπὸ μοναχοὺς στὴ Μονὴ τοῦ 'Οσίου Μελετίου — ὅπου ὑπάρχει πλούσια συλλογὴ γλυπτῶν μελῶν — μετὰ τὴν ἐρείπωσή τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς. Γιὰ τὴ συγκέντρωση αὐτῆς γλυπτῶν μελῶν, βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, 'Ἡ Μονὴ τοῦ 'Οσίου Μελετίου καὶ τὰ Παραλαύρια αὐτῆς, ΑΒΜΕ Ε', 1939 - 40, 97.

3. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας (Ἀθήνα 1956) ὅπου καὶ πολλὰ παραδείγματα.

1. Οἱ διαστάσεις τοῦ ἐπιθήματος εἶναι: μῆκ. μεγάλῃς βάσης 0.62 μ., μῆκ. μικρῆς βάσης 0.15 μ., πλάτ. 0.16 μ. καὶ ὕψ. 0.17 μ.

πτουν τὸ σφαιρικό θόλο. Τέτοιοι μεγάλοι κέραμοι ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ καὶ εἶναι ἐνδεικτικοὶ τῆς παλαιότητος τοῦ μνημείου.

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα τὰ χρησιμοποίησα ἔχοντας σὰν πρότυπο τὸ γειτονικό ναῖσκο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ ἄριστη κατάσταση σὲ μιὰ ἀπόσταση 500 περίπου μέτρων, στὰ βορειοδυτικά τοῦ ἐρείπιου. Ὁ ναῖσκος αὐτός, ὅμοιος σὲ μέγεθος, παρουσιάζει κοινὲς κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες μὲ τὸ ἐρείπιο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, πού ἐντοπίζονται κυρίως στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Πράγματι ἡ κόγχη, ἡμιεξαγωνική, εἶναι ἐπιμελέστερα κατασκευασμένη στὸ ἐξωτερικό της μέρος κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα μὲ κογχυλιάτη λίθο, ὁ ὁποῖος διακρίνεται παρὰ τὸ σοβὰ πού τὰ τελευταῖα χρόνια προσθέσανε. Ἐπίσης τὸ ἐπίθημα τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς κόγχης, εἶναι ὅμοιο σὲ μορφή, ὕλικό καὶ διαστάσεις, μὲ τὸ ἐπίθημα πού βρέθηκε στὰ ἐρείπια τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς.

Ὁ ναὸς αὐτός ἔχει μελετηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο, ὁ ὁποῖος τὸν κατατάσσει στὰ παραλαύρια τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου, χρονολογώντας τὸν πιθανῶς στὸν 12ο αἰώνα¹ (πίν. ΚΔβ).

Γενικά μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθός του καὶ τὸ σημεῖο πού βρίσκεται, εἶναι πολὺ καλὴ καὶ δείχνει ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια ὅχι μόνο στὰ ἐμφανῆ ἀλλὰ καὶ στὰ ἀφανῆ σημεῖα, στὴν ἐπεξεργασία τοῦ πωρολίθου. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ναοῦ καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς του, προϋποθέτουν τὴν ἀκμὴ τῆς περιοχῆς κατὰ τὰ χρόνια κτίσεώς του.

Πράγματι, τέτοια ἀκμὴ γνώρισε ἡ περιοχὴ μὲ τὴν ἰδρυση μεγάλου μοναστικοῦ κέντρου ἀπὸ τὸν Ὁσιο Μελέτιο στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Κιθαιρώνα, στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα. Ἐκτός ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Μονή, λόγω τῆς μεγάλης προσέλευσης μοναχῶν γύρω ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ της, σύντομα ἕνας ἀριθμὸς παραλαυρίων ἰδρύθηκε, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ νότιος Κιθαιρώνας νὰ γίνῃ σημαντικὸς τόπος λατρείας, ἕνα δεύτερο Ἅγιο Ὅρος, ὅπως χαρακτηριστικὰ λέγει ὁ Ὁρλάνδος².

Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς τῶν παραλαυρίων ἦταν σύμφωνα μὲ τοὺς δύο βιογράφους τοῦ Ὁσίου Μελετίου, 22 κατὰ τὸν Νικόλαο τὸν Μεθώνης καὶ 24 κατὰ τὸν Θεόδωρο τὸν Πρόδρομο, περιλάμβαναν δὲ τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ ὅχι λιγότερους ἀπὸ 6 μοναχοὺς πού ζοῦσαν κατὰ τὸ κοινοβιακὸ σύστημα. Τὰ παραλαύρια αὐτὰ ἔνα ἢ δύο αἰῶνες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μελετίου στὰ 1105, ἀρχίζαν σταδιακὰ νὰ παρακμάζουν καὶ νὰ ἐγκαταλείπονται. Ὁκτὼ ἀπὸ τὰ παραλαύρια αὐτὰ ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος ἐντόπισε καὶ μελέτησε, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου πού εἶδαμε πῶς πρὶν. Αὐτὰ τὰ παραλαύρια μικρὰ σὲ μέγεθος, ἀνῆκουν κυρίως στὸν τύπο τοῦ σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένου μὲ τροῦλο.

Ὁ ἐρειπωμένος ναὸς τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, πρέπει ἀσφαλῶς νὰ περιληφθεῖ στὰ παραλαύρια τῆς Μονῆς καὶ ἡ κτίση του νὰ τοποθετηθεῖ λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴν κτίση τοῦ καθολικοῦ τῆς κεντρικῆς Λαύρας, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου ἢ τὸ πολὺ στίς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα, σύμφωνα μὲ τίς ὁμοιότητες πού παρατηροῦνται στὴ χρῆση καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου³.

Ὁ ναὸς βρίσκεται σήμερα σὲ κακὴ κατάσταση, ὅχι μόνο ἀπὸ φυσικὴ φθορὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀλόγιστη ἐπέμβαση τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὴ διάσωση τοῦ μνημείου ἀπαιτοῦνται ἄμεσα μέτρα στήριξης τῶν θόλων, ὅπου ἀπόμειναν, καὶ λόγω τοῦ ὄγκου τοῦ σωζόμενου ὕλικου θὰ ἦταν δυνατό νὰ σκεφθοῦμε ἀκόμα καὶ τὴ μερικὴ ἀναστήλωσή του.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΖΙΡῶ

3. Τέτοιες ὁμοιότητες παρατηροῦνται στὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν τύπο τῆς Λιτῆς χτίσθηκε σὲ β' φάση στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα καὶ εἶναι σύγχρονος τοῦ Παραλαυρίου. Ἐδῶ ἡ ὁμοιότητα στὴν ἐπεξεργασία καὶ τὸ εἶδος τοῦ πωρολίθου, στὸ μέγεθος καὶ τὴ χρῆση τῶν τούβλων εἶναι μεγάλη, ἐνῶ στὸ δίλοβο παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ἐσωνάρθηκα παρατηροῦμε τὸ μικτὸ τρόπο κατασκευῆς πού συναντήσαμε καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς· δηλαδὴ πλινθοπερίκλειστο σύστημα στὸ ἄνω μέρος καὶ στίς παραστάδες, ἐνῶ ἡ τοιχοποιία συνεχίζει ἀκατέρραστη κάτω ἀπὸ τὴν ποδιὰ τοῦ παραθύρου.

1. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ Παραλαύρια αὐτῆς, ΑΒΜΕ Ε', 1939-40, 113, 114.

2. Ὁ.π. 35.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΕ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ (ΠΡΩΙΜΗΣ) ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΑΠΟΛΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ*

1. Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Δυστυχώς ο οικισμός, για λόγους ανεξάρτητους από τη θέληση του ανασκαφέα, δεν έχει τοπογραφηθεί. Στην εικ. 1 δηλώνεται ακριβώς η

θέση της οικόδομης (α), οικόπεδο Δημ. Δραγάτη και η θέση της 4×4 μ. τομής (β). Ο οικισμός δεν εκτείνεται και 'Α. από την κοινοτική οδό με κατεύθυνση από Β. - Ν. ούτε και Β. από την κοινοτική οδό με κατεύθυνση από 'Α. - Δ. άμεσα

*Ευχαριστίες: Έκτός από τους συναδέλφους που συνεργάστηκαν στη μελέτη των υλικών κλπ., ευχαριστώ και τους εξής: τον φίλο δρ. Σ. 'Ανδρέου για τη συζήτηση διαφόρων προβλημάτων, τον καθ. Β. Hänsel για την αποστολή της αδημοσίευτης προκαταρκτικής δημοσίευσης της ανασκαφής στον Καστανά, τον Γ. 'Ασλάνη για την παροχή στοιχείων από την ΠΕΧ φάση του Καστανά και τον δρ. Weisshaar για την αποστολή μερικών φωτοτυπών. Επίσης ευχαριστώ θερμά τις σχεδιάστριες του Μουσείου Καβάλας 'Ελένη Κοτζαγιώργη και Κυκή Μαγαρισιώτου για τη σχεδιαστική απόδοση των οστράκων και την αποτύπωση της στρωματογραφίας αντίστοιχα, τον φύλακα αρχαιοτήτων Βέργης Ν. Σερρών για την ενεργό συμμετοχή του στην ανασκαφή και τον υπάλληλο του Μουσείου Καβάλας Γ. Πατέρα για διευκολύνσεις στη μελέτη του υλικού.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

COLES 1979:	J. M. COLES - A. A. HARDING
The Bronze Age in Europe
(London 1979).
DENNELL 1978:	R. DENNELL, Early Farming
in South Bulgaria from the
VI to the III Millennia B.C.,
BAR (Supplementary) 45,
1978.
Ezero 1979:	G. GEORGIEV, N. MERPERT,
R. KATINCHAROV, M. DIMITROV,
Ezero, Eine Siedlung
aus der Frühbronzezeit (Sofia
1979, βουλγ. με γερμ.
περίληψη).
FRENCH 1967:	D. FRENCH, Index of Pre-

GARAŠANIN 1973:

GRAMMENOS 1977:

GRAMMENOS-ΦΩΤΙΑΔΗΣ
1980:

GRAMMENOS 1980:

GRAMMENOS 1979:

historic Sites in Central
Macedonia (Athens 1967,
πολυγρ.).

M. GARAŠANIN, La Prehistoire
sur le Territoire de la Republique
Sosialiste de Serbie I - II, (Beograd
1973, σερβικά με γαλλική περίληψη).

ΔΗΜ. GRAMMENOS, Συμπεράσματα
από τη μελέτη των προϊστορικών
οικισμών της 'Ανατολικής
Μακεδονίας, Α' Τοπικό Συμπόσιο. 'Η Καβάλα
και η περιοχή της, 'Απρ. 1977.

ΔΗΜ. GRAMMENOS - ΜΙΧ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ, 'Από τους προϊστορικούς
οικισμούς της 'Ανατολικής
Μακεδονίας, Μέρος II, 'Ανθρωπολογικά 1,
1980, 15 κέ.

ΔΗΜ. GRAMMENOS, Προϊστορικοί
οικισμοί της 'Ανατολικής
Μακεδονίας, Θρακικά-Χρονικά
1980, 95 κέ. (μετάφραση της
ανακοίνωσης στο III Διεθνές
Θρακολογικό Συνέδριο, Βιέννη
1980, 'Ιούλιος, υπό έκδοση).

ΔΗΜ. GRAMMENOS, Τύμβοι της
υστερης εποχής του χαλκού
και άλλες αρχαιότητες

Β. από αυτή την κοινοτική οδό, υπάρχει μία μεγάλη δεξαμενή για ζώα, όπου συγκεντρώνονται τα νερά από τοπικές πηγές.

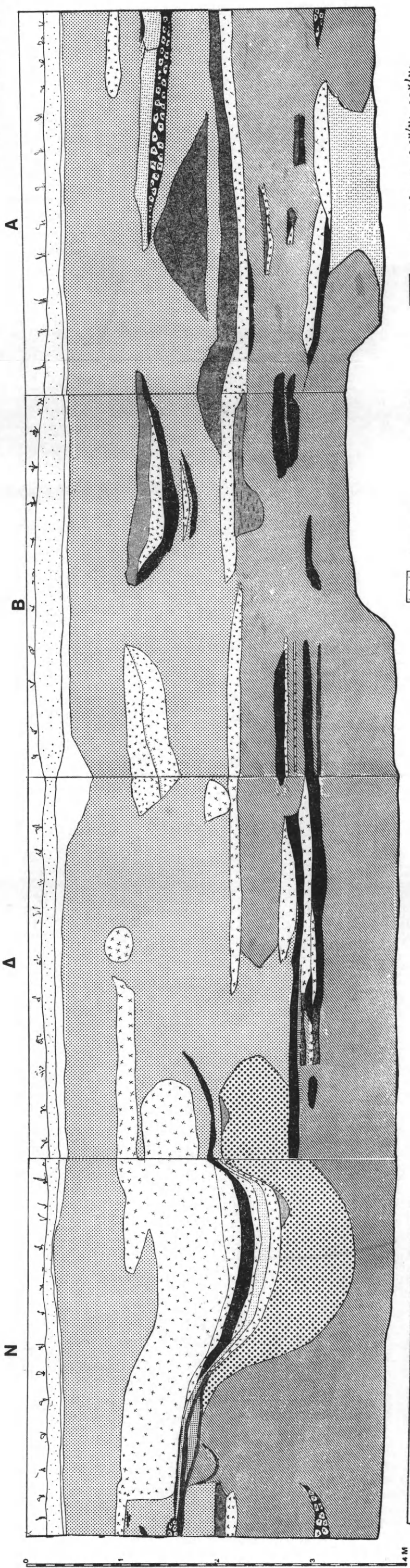
Η ανασκαφή έγινε πολύ γρήγορα, μέσα σε 20 μέρες. Χρησιμοποιήθηκαν 5 εργάτες, φυσικά άνειδίκευτοι, από την Πεντάπολη. Δεν έγιναν καθόλου κοσκινίσματα του χώματος. Έγινε περισυλλογή των έξζης υλικών και δειγμάτων: πυριτόλιθου, μαλακίων, όστών και άνθρακα (βλ. τις σχετικές προσθήκες). Παλαιοβοτανολογικό υλικό δέν ήταν δυνατό να περισυλλεγεί, έφόσον δέν έγιναν

κοσκινίσματα και μάλιστα με νεροκόσκινο (water sive), του όποιου ή χρήση, όπως διαπιστώθηκε στην ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού της Δήμητρας Ν. Σεργών, είναι έξαιρετικά πολυδάπανη και όπωσδήποτε άδιανόητη για τα χρονικά και οικονομικά πλαίσια μιας δοκιμαστικής-σωστικής ανασκαφής.

Η στρωματογραφία

Στόν παρένθ. πίν. Δ και στους πίν. ΚΕ - ΚΖα, εικονίζονται οι τέσσερις παρειές της τομής κα-

	στην περιοχή του Νευροκοπίου Δράμας, ΑΕ 1979, Χρον., 26 κέ.		
GRAMMENOS 1980α:	DIM. GRAMMENOS, Bronzezeitliche Forschungen in Ostmazedonien (21. Inter. Hochschulwoche, 6-10 Okt. 1980 in Tuzing bei München «Urgeschichte Südosteuropas zwischen 1600 und 1000 v. Chr.), υπό έκδοση.	Νεολιθική Έλλάς:	Akad. d. Wissenschaften, Bratislava 1973, 259 κέ.
		ΠΕΧ	Δ. Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ (με συνεργασίες και άλλων), Νεολιθική Έλλάς (Αθήνα 1973)
		ΡΜ	Πρώμη Έποχή του Χαλκού. W. A. HEURTLEY, Prehistoric Macedonia (Cambridge 1939).
HANSCHMANN 1976:	E. HANSCHMANN-V. MILOJČIĆ, Argissa III, Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit, I - II (B.A.M. Bd. 13), Bonn 1976	PRENDI 1976:	F. PRENDI, La néolithique et l'éneolithique en Albanie Iliria VI, 1976.
HÄNSEL:	B. HÄNSEL, Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmazedonien, 1975 - 1978 (υπό έκδοση).	RENFREW 1969:	C. RENFREW, The Autonomy of the Southeast European Copper Age, PPS 1969, 12 κέ.
HOLMBERG 1976:	E. HOLMBERG, Some Notes on the Imigration of Indo-europeans into Greece during the Early Bronze Age, Op. Athen. XII: 1, 1 κέ.	RENFREW 1970:	C. RENFREW, The Place of the Vinča Culture in European Prehistory, Zbornik radova Narodnog Muzeja VI, 1970, 46 κέ.
KALICZ 1963:	N. KALICZ, Die Pécelér (badener) Kultur und Anatolien, Akadémiai Kiadó (Budapest 1963)	RENFREW 1970a:	C. RENFREW, The Burnt House of Sitagroi, Antiquity 44, 131 κέ.
MAKKAY, 1976:	J. MAKKAY, Problems concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin, Act. Archaeol. Acad. Scientiarum Hungaricae 28, 1976, 251 κέ.	RENFREW 1973:	C. RENFREW, The Aegean and the Balkans at the Close of the Neolithic Period (the Evidence of Sitagroi), Symposium über. Badener Kultur, 427 κέ.
MORINZ-ROMAN 1973 :	S. MORINZ - P. ROMAN, Über die Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Slowak.	ROMAN 1979:	P. ROMAN, Die südlichen Beziehungen der Badener Kultur, Dacia 23, 1979, 307 κέ.
		Ξάνθη 1981:	XI Inter. Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit, Xanthi 1981.
		Servia	C. RICLEY - K. WARDLE, Rescue Excavations at Servia 1971 - 1973, BSA 74, 1979, 185 κέ.
		ΥΕΧ	Υστερη Έποχή του Χαλκού.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ	
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ	
ΑΝΑΣΚΑΦΗ Π Ε Ν Τ Α Π Ο Λ Η	
ΣΧΕΔΙΟ	ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΙΜΑΚΑ	1 : 20
ΤΟΜΗΣ	1978
Α Ρ Χ Α Ι Ο Λ Ο Γ Ο Σ	Α. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ
ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ:	Κ. ΜΑΓΑΡΙΣΙΩΤΟΥ
ΣΧΕΔΙΑΣΗ:	

Επιφανειακό	10YR / 6/4
δάπεδο	10YR / 7/1
σκύρο καφέ	10YR / 4/3
καστανό πορτοκαλί	10YR / 5/8
άνθρακας-πολύ εκδερμακτωμένος	2.5Y / N2
κεραμίδι	10R / 4/8
σκύρο καφέ	10YR / 3/3
καστανό πορτοκαλί - άνθρακας	

σταχτί - άνθρακας	2.5Y / N4	2.5Y / N2
πηλος καστανό πορτοκαλί	10YR / 6/8	
σταχτί	2.5Y / N 4	
καφέ σταχτί - άνθρακας	10YR 5/2	2.5Y / N2
πράσινο γκρι	5Y / 6/4	
πυρί	7.5YR / N8	
σκύρο καφέ γκρι	10YR / 4/2	
καστανό γκρι	10YR / 5/2	

*Ανασκαφή προϊστορικού οικισμού Πεντάπολης Ν. Σερρών. Στρωματογραφία.

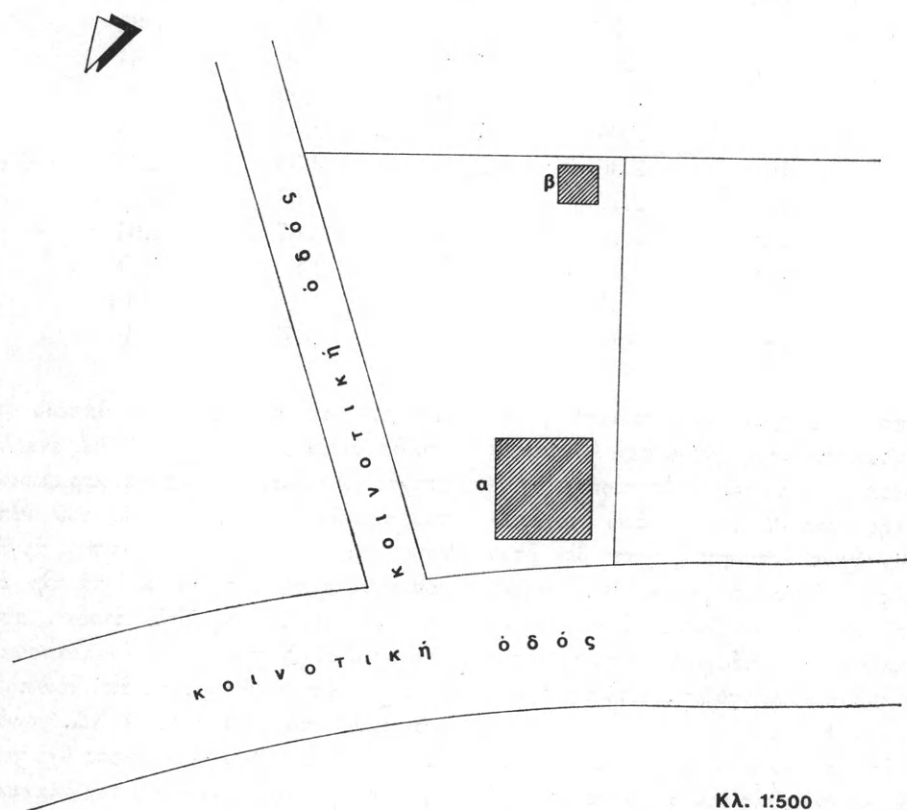
θώς και ο πυθμένας της, δηλ. το φυσικό έδαφος το οποίο είναι παρόλιθος πού, όταν είναι υγρό, είναι εύθριπτος ενώ, αν ξεραθεί, γίνεται αρκετά ανθεκτικός.

Τό ότι ο οίκισμός είναι αρκετά επίπεδος, δεν όφείλεται μόνο στην έντατική σημερινή καλλιέργεια, αλλά και σε κάποια εγκατάσταση στα ρωμαϊκά χρόνια ή και παλιότερα (έπιφανειακά εύ-

ται δύο φάσεις πού αντιστοιχούν στα στρώματα πού αναφέραμε.

Οί κατασκευές και τὰ οίκοδομικά λείψανα

Πρίν από την έκθεση των ανασκαφικών δεδομένων παραθέτουμε τὰ βάθη των ανασκαφικών ένοτήτων, για να είναι δυνατή από τον αναγνώστη ή παρακολούθηση του κεφαλαίου αυτού αλλά

Εικ. 1. Έ θέση της οίκοδομής (α) και ή θέση της τομής (β).

ρήματα, τάφοι στην περιοχή του ναϊδρίου του "Αη Βλάση), πού κατέστρεψε το πάνω μέρος από τις έπιχώσεις του οίκισμοϋ, με αποτέλεσμα να μην αντιπροσωπεύεται ή ΥΕΧ παρά μόνο από έλάχιστα διαγνώσιμα έπιφανειακά όστρακα.

"Όπως γίνεται φανερό από τον παρένθ. πίν. Δ, ούσιαστικά έχουμε δύο στρώματα: ένα σκοϋρο καφέ και ένα καστανό γκρί. Τά διάφορα στρώματα με σκοϋρο καστανό χρώμα και πολύ άνθρακα, δεν συνεχίζονταν σ' όλη την έκταση της τομής και όπωσδήποτε δεν όρίζουν κάποιαν άλλη πολιτιστική φάση. "Όπως θα φανεί και από την ανά-λυση της κεραμικής, στην τομή αντιπροσωπεύου-

και του κεφαλαίου για την κεραμική πού θα ακολουθήσει. ΈΗ τομή, για λόγους καθαρά πρακτικούς, χωρίστηκε σε Β (όρειο) και Ν (ότιο) μισό πού σκάβονταν πρώτα το ένα και ύστερα το άλλο, για να αποτελέσουν μια ένιαία ανασκαφική ένότητα (πάσα). Τέτοιες, με βάθη από 0.10 ως 0.20 εκ. το πολύ, έχουμε 28, χωρισμένες σε Β. και Ν. μισό. Το σημείο 0 για τη μέτρηση του βάθους είναι στη ΒΔ. γωνία της τομής, 0.10 εκ. πάνω από το έδαφος. "Όπου ύπάρχει κενό σημαίνει ότι δεν έχει γίνει μέτρηση. ΈΗ τομή, πού δεν είναι ακριβώς προσανατολισμένη, έπι-χώστηκε μετά τη λήξη της ανασκαφής.

Ανασκαφική ένότητα	2:	ΒΔ 0.70	ΝΔ 0.54	ΝΑ 0.55	ΒΑ 0.68	(ή αρχή της)
»	3:	1.00	0.85	0.85	0.90	»
»	4:	1.10	1.00	0.92	1.03	»
»	5:	1.20	1.10	1.04	1.13	»
»	6:	1.30	1.20	1.20	1.30	»
»	7:	1.41	1.24	1.24	1.33	»
»	8:	1.44	1.33	1.33	1.50	»
»	9:	1.49	1.44	1.50	1.50	»
»	10:	1.60	1.55	1.53	1.60	»
»	11:	1.75	1.63	1.65	1.65	»
»	12:	1.91	1.85	1.79	1.84	»
»	14:	2.04	1.96	1.94	1.96	»
»	15:	2.04	2.04	2.05	2.05	»
»	16:	2.36	2.32	2.35	2.33	(τὸ τέλος της)
»	19:	2.70	2.65	2.67	2.57	»
»	22:	2.77	2.73	2.67	2.64	»
»	23:	2.84	2.87	2.80	2.78	»
»	26:	3.17	3.15	3.14	3.14	»
»	28:	3.80	3.75	3.75	3.40	»

Ἀμέσως μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα βρέθηκαν δάπεδο καλύτερα διατηρημένο στὴ Β. παρειὰ πού ἐπεκτείνεται μᾶλλον καὶ στὶς τέσσερις παρειὰς τῆς τομῆς (παρένθ. πίν. Δ) ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δὲν ἔγινε ἀντιληπτό, γιατί δὲν ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο χῶμα. Ἡ κεραμικὴ ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀνήκει ἐπίσης στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ ἐνῶ ὑπάρχουν ὅστρακα ἱστορικῶν χρόνων πού δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση πού ἀναφέραμε.

Βαθύτερα ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτό, στὸ σκούρο καφέ στρώμα, οἱ ἐνδείξεις γιὰ κατασκευὲς ἢ οἱ κατασκευὲς πού βρέθηκαν ἦταν οἱ ἑξῆς: τεμάχια ἀπὸ ἀποσπασμένους ἢ καμένους πλίνθους δείχνουν ὅτι ἡ ἀνωδομὴ τουλάχιστο τῶν τοίχων ἦταν ἀπὸ πλίνθους ὠμούς, ξεραμένους στὸν ἥλιο, μὲ πάχος ὅχι περισσότερο ἀπὸ 0.10. Στὸ ἴδιο στρώμα, ἀπὸ βάθος 1.35 στὸ Ν. μισὸ τῆς τομῆς, βρέθηκαν οἱ δύο καλύτερα διατηρημένες κατασκευὲς τῆς ἀνασκαφῆς: ΝΑ. μία ἐστία καὶ ΝΔ. ἕνας, προφανῶς, σιρὸς (λάκκος γιὰ ἀπορρίμματα), πίν. ΚΖβ-γ, ΚΗα καὶ παρένθ. πίν. Δ, Ν. παρειὰ, ὅπου διακρίνονται οἱ ἐναλλὰξ ἐπιστρώσεις ἀπὸ καφέ-σταχτὶ χῶμα, ἄνθρακα καὶ πηλό, πού μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς φωτιᾶς καὶ σὲ ἀτμόσφαιρα ἀνοικτοῦ (ὀξειδωμένου) χώρου ἔγινε κεραμίδι. Τόσο Δ. ὅσο καὶ Β. ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ περιχειλώματος τῆς ἐστίας

διατηρήθηκαν τμήματα ἀπὸ δάπεδο (πίν. ΚΖγ) στὸ ὁποῖο παρατηρήθηκαν οἱ ἴδιες ἐναλλαγὲς καφέ σταχτὶ χῶματος, ἄνθρακα καὶ κεραμιδιοῦ, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἕνας χῶρος τοῦ δαπέδου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐστία, ὥσπου, ἀργότερα, τοποθετήθηκε τὸ τόσο τυπικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ περιχειλῶμα. Στὸν παρένθ. πίν. Δ ἔχουν ἀποτυπωθεῖ (Ν. παρειὰ) τὰ ἐναλλασσόμενα στρώματα τῆς ἐστίας βαθύτερα ἀπὸ τὸν πυθμένα τοῦ περιχειλώματος. Ἡ πρὸς τὴ ΝΔ. γωνία τῆς τομῆς κατασκευὴ θεωρεῖται σιρὸς ὅχι γιατί τὰ εὑρήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τὸν ἔκαναν νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ εὑρήματα τοῦ περιβάλλοντός του, ἀλλὰ γιατί δὲν εἶχε κανένα ἴχνος ἀπὸ ἐπίδραση φωτιᾶς· ἂν εἶχε, δὲ θὰ διέφερε σὲ τίποτα ἀπὸ μιὰ ἐστία. Οἱ δύο αὐτὲς κατασκευὲς ἀνήκουν σὲ ἐσωτερικὸ σπιτιοῦ. Ἐνα ὑπόλειμμα ἀπὸ πλινθόκτιστο τοῖχο πού βρέθηκε σὲ βάθος 1.60 - 1.90 μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σίγουρο ὅτι ἀποτελοῦσε τοῖχο τῆς οἰκίας. Ἡ ὑποδομὴ τῆς ἐστίας ἦταν ἀπὸ εὐθριπτο πωρόλιθο καὶ μεγάλα ὅστρακα «χονδροειδῆ». Τμήματα ἀπὸ δάπεδα διαπιστώθηκαν στὴν ἀνασκαφικὴ ἐνότητα Β14, στὴ Β15 καὶ στὸ τέλος τῆς Β15 (στὴ ΒΔ. γωνία). Τὸ ἴδιο καὶ στὴ Ν15. Στὴ Ν16 καὶ στὴ θέση τοῦ σιροῦ πού ἀναφέραμε, ἀλλὰ μὲ ἄλλα ὅρια (πίν. ΚΗβ), βρέθηκε ἕνα μέρος

από έστια (παρένθ. πίν. Δ, Ν. παρειά, στο μεθεπόμενο από το παχύ με άνθρακα στρώμα, έχει αποδοθεί το «γέμισμα» της έστιας). Γενικά, σε όλη την ανασκαφική ένότητα 16 διαπιστώθηκαν τμήματα από δάπεδο το οποίο θα μπορούσε να συσχετισθεί με την έστια (πίν. ΚΘα). Ένα τμήμα του στη ΒΑ. γωνία της τομής είναι πιο σκληρό, από την επίδραση φωτιάς. Μικρά τμήματα από δάπεδα μαζί με μεγάλα «χονδροειδή» όστρακα διαπιστώθηκαν και στο τέλος της ανασκαφικής ένότητας 19 και στο προς Δ. μισό της 21. Στην τελευταία μάλιστα έχει ψηθεί, εξαιτίας της επίδρασης έστιας. Υπολείμματα της τελευταίας, απλής και χωρίς περιχέλιωμα, βρέθηκαν με τη συνέχιση της έρευνας: αποτελούνται από συνεχείς επιστρώσεις με στάχτη και μία τελική πρασινογκρί επίστρωση που είναι και η άρχική (παρένθ. πίν. Δ, Δ. παρειά, το λεπτότατο πρασινογκρί στρώμα, πίν. ΚΘβ). Κάτω από την επίστρωση αυτή βρέθηκαν διάφορα λεπτά στρώματα που δείχνουν τη διαρκή χρήση και ανανέωση της έστιας, δηλ. από πάνω προς τα κάτω: πρασινογκρί λεπτό, τέσσερα στρώματα από 0.05 - 0.10 με πορτοκαλλοκαστανές αποχρώσεις τα οποία έχουν υποστεί την επίδραση φωτιάς σε ανοικτό χώρο. Ανάμεσα στα στρώματα βρέθηκαν άρεκτα μεγάλα όστρακα. Καμένα υπολείμματα από πλίνθους με σκούρο καστανό χρώμα, βρέθηκαν στη ΝΑ. γωνία της ανασκαφικής ένότητας 26. Από την ανασκαφική ένότητα 27 και έξης, μέχρι δηλαδή το φυσικό έδαφος, δεν διαπιστώθηκε καμιά κατασκευή. Από τη χρωματική καθαρά διαφορά διαπιστώθηκε στη Ν. παρειά (στο Δ. της μισό, παρένθ. πίν. Δ), λάκκος, στον ίδιο χώρο που, αργότερα, κατασκευάστηκε η έστια και ο σιρός που αναφέραμε: από άποψη υλικών το περιεχόμενο του λάκκου (είδη, ποσότητες), δεν ήταν διαφορετικό από της υπόλοιπης τομής με εξαίρεση την ανεύρεση στην αρχή της ανασκαφικής ένότητας 27 (0.50 Δ, 0.60 Ν) μις μάζας από λέπια ψαριών.

Τα εδρήματα

Η κεραμική

Ός βάση για τη συγκρότηση της τυπολογίας της κεραμικής, χρησίμευσε η τυπολογία της κε-

ραμικής των τύμβων της ΥΕΧ από τους Ποταμούς και την Έξοχή του Ν. Δράμας (Γραμμένος 1979, 28 κέ.). Η ιδέα αυτή αποσκοπεί στην προσπάθεια για τη συγκρότηση μις, κατά κάποιο τρόπο, ενιαίας τυπολογίας της εποχής του χαλκού στην Άν. Μακεδονία, στο να διαπιστωθεί αν και ποιοι τύποι των τύμβων υπάρχουν στην κεραμική του οίκισμού της Πεντάπολης δηλαδή, σε τελική ανάλυση, ποιοι από τους τύπους της ΥΕΧ προϋπάρχουν και στις παλιότερες φάσεις της εποχής του χαλκού. Σε μια ανασκαφή δοκιμαστική με πολύ μικρή έκταση στην οποία δεν έχουν βρεθεί όριοθετημένοι χώροι, είναι δύσκολος ένας άλλος χωρισμός της κεραμικής, π.χ. με λειτουργικά κριτήρια (κεραμική αποθηκευτική ή παρασκευής τροφής). Η τυπολογία που αναφέραμε παραπάνω, δεν αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση φορμαλιστικών στόχων αποσκοπεί στην άμεση ενημέρωση του αναγνώστη. Έτσι στον πίν. κειμένου 1 παρουσιάζεται ο αριθμός των όστράκων (κατά ανασκαφική ένότητα) που έχουν υπαχθεί σε συγκεκριμένο τύπο, δηλαδή η «διαγνωστική», κατά κάποιο τρόπο κεραμική στην οποία, κατά κύριο λόγο, στρέφεται το ενδιαφέρον της βιβλιογραφίας. Στον πίν. κειμένου 2 παρουσιάζεται η κεραμική που είναι αδιάγνωστη, δηλαδή δεν διατηρεί συγκεκριμένα στοιχεία για την ύπαυγής της σε τύπους με το πνεύμα που αναφέραμε παραπάνω: χωρίστηκε με βάση κατασκευαστικά-τεχνικά χαρακτηριστικά και ζυγίστηκε με σκοπό να δοθεί μια πλήρης, ποσοτικά τουλάχιστο, εικόνα της. Τέλος, στον υπομνηματισμό της σχεδιασμένης κεραμικής παραθέτονται ανασκαφικά και λοιπά στοιχεία για κάθε σχεδιασμένο όστρακο και αντικείμενο.

Η τυπολογία της κεραμικής και των υπόλοιπων αντικειμένων:

Για τους τύπους ΦΕ, ΦΗ, ΦΘ, ΦΚ, ΦΛ που ανήκουν και στην ΥΕΧ, βλ. Γραμμένος 1979, 28.

Τύπου ΦΟ. Σάν τον τύπο ΦΘ (με καμπύλα προς τα έσω τοιχώματα χωρίς τονισμό του χείλους, ψημένη σε όξειδωμένη ή αναγωγική ατμόσφαιρα, δηλ. με επιφάνεια κεραμιδι ή σκούρο φαιό ως μαύρο), αλλά χωρίς καμπύλα τοιχώματα και ψοα (ψημένη σε όξειδωμένη ατμόσφαιρα).

Τύπου ΦΠ. Με άνω μέρος που νεύει προς τα έξω, επίπεδη βάση, κυλινδρική ή ημικυκλική λαβή πάνω από το χεῖλος, επίχρισμα φαιό, μαῦρο, στιλβωμένο. Πάρα πολύ σπάνια με ἐγγάρια διακόσμηση και σπάνια χονδροειδής ψοα ή ψαα (ψημένη σε ἀναγωγική ἀτμόσφαιρα). ὁ ὅρος χονδροειδής δὲν ἔχει ἀξιολογικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ ἀποδίδει τὸν ὅρο π.χ. coarse.

Τύπου ΦΡ. Σὰν τὸν τύπο ΦΗ ἀλλὰ με κομβοειδή, ἢ μαστοειδή, ἢ ἐπιμήκη ἀπόφυση. Ψοα ἢ ψαα, με ἐπίχρισμα φαιό, μαῦρο, κοκκινοκαφέ στιλβωμένο.

Τύπου ΦΣ. Με σχετικὰ λεπτά, ὄχι καμπύλα καὶ σχετικὰ κάθετα τοιχώματα, φαιό ἢ κοκκινοκαφέ ἐπίχρισμα, ψαα ἢ ψοα. Σπανιότατα με ἐγγάρια διακόσμηση ἢ αὐλακωτή. Ἡ ἀπόληξη τοῦ χεῖλους εἶναι ἐλάχιστα τονισμένη πρὸς τὰ ἔσω καὶ σπάνια πρὸς τὰ ἔξω.

Τύπου ΦΤ. Σὰν τὸν τύπο ΦΠ, ἀλλὰ με προχοή, με ἐπίχρισμα γκριζοκαφέ ἢ φαιό στιλβωμένο.

Τύπου ΦΥ. Με κάθετες ἢ ὀριζόντιες ἢ λοξές αὐλακώσεις. ψαα ἢ ψοα με ἐπίχρισμα φαιό ἢ καφεκρέμ στιλβωμένο.

Τύπου ΨΧ (τὸ στοιχεῖο Φ παραλείφθηκε ἀπὸ παραδρομή). Σὰν τὸν τύπο ΦΠ ἀλλὰ με λαβή τύπου τρομπέτας (ἢ ὁποία σπάνια ἔχει αὐλακωτή διακόσμηση) ἢ σωληνωτή.

Τύπου ΦΨ. Με λεπτά ἢ καὶ ἀρκετὰ παχιά τοιχώματα που ἔχουν σιγμοειδή πρὸς τὰ ἔξω τομή με στιλβωμένο ἐπίχρισμα ἢ χωρὶς καθόλου ἐπίχρισμα, ψοα ἢ ψαα. Σπανιότατα με ἐγγάρια διακόσμηση. Στὴν ἴδια κατηγορία ὑπάγονται καὶ ἀγγεῖα με τὴν ἴδια τομή καὶ διακόσμηση με αὐλακώσεις καὶ ἐπίχρισμα μαῦρο ἢ καφεκρέμ, καθὼς καὶ ἀνάλογα μικρὰ ἀγγεῖα με ὑπερυψωμένη λαβή πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος.

Τύπου ΦΩ. Φιάλες με διφυή λαβή (wish bone).

Τύπου ΦΩΑ. Ἀγγεῖα μικρὰ με σιγμοειδή τομή πρὸς τὰ ἔξω καὶ δύο λαβές πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος.

Τύπου ΑΖ. Ἀγγεῖα με στενὸ σὲ σχέση με τὸ σῶμα λαιμὸ με στιλβωμένο ἐπίχρισμα κρέμ ὡς μαῦρο ἢ χονδροειδή.

Τύπου ΔΙ. Ἀγγεῖο με στενότερο, σὲ σχέση με τὴ σφαιροειδὴ κοιλιά, λαιμὸ ὁ ὁποῖος νεύει

ἀπότομα πρὸς τὰ ἔξω. Χονδροειδὲς ἢ με ἐπίχρισμα κυρίως φαιό.

Τύπου ΔΚ. Πῶμα ἀγγείου (;) κωνικό, πηλὸς ἀκάθαρτος.

Τύπου ΔΛ. Ὑφαντικὸ βάρος πυραμιδοειδὲς, ψοα, πηλὸς ἀκάθαρτος.

Τύπου ΔΜ. Ἀπότομα κλειστὰ πρὸς τὰ πάνω χονδροειδὲς ἀγγεῖο με μέτριες διαστάσεις, ψοα.

Τύπου ΔΝ. Πεσσός, «βλήμα» γιὰ σφενδόνα.

Τύπου ΔΞ. Σφονδύλι κυλινδρικό, ψοα.

Τύπου ΔΟ. Μόνωτο κύπελλο, λαβὴ κυλινδρική, μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, χονδροειδὲς, ψοα.

Τύπου ΔΠ. Χάντρα πήλινη.

Τύπου ΔΡ. Ἰθμός (σουρωτήρι).

Τύπου ΔΣ. Πίθος. Λαβὲς κάθετες. Χονδροειδής.

Τύπου ΔΤ. Ἀξίνα διάτρητη, λίθινη.

Τύπου ΔΥ. Ἀξίνα λίθινη.

Τύπου ΔΦ. Σφονδύλι ἀμφικολουροκωνικό.

Τύπου ΔΧ. Σφονδύλι κολουροκωνικό.

Τύπου ΔΨ. Σφαιροειδὲς λίθος.

Ἡ παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τῆς κεραμικῆς που μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στοὺς τύπους που ἀναφέραμε, μπορεῖ νὰ γίνεῖ κατὰ τρόπο πολὺ ἀναλυτικὸ καὶ λεπτομερὲς με τὴν παρακολούθηση τοῦ πίν. κειμένου 1 ὅπου ἀναφέρονται οἱ ἀνασκαφικὲς ἐνότητες καὶ οἱ τύποι που ἀναφέραμε: ἀμφορεῖς, φιάλες καὶ διάφορα. Ἐξάλλου ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τοῦ πίν. κειμένου 1 εἶναι σχεδιασμένο κατὰ ἀνασκαφικὴ ἐνότητα καὶ ὑπομνηματισμένο. Ὅλη ἡ ἄλλη κεραμικὴ που δὲ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στοὺς τύπους που ἀναφέραμε, περιλαμβάνεται στὸν πίν. κειμένου 2, πάλι κατὰ ἀνασκαφικὲς ἐνότητες καὶ κατὰ ὁμάδες χωρισμένες με κατασκευαστικὰ-τεχνικὰ κριτήρια. Τὰ ὅστρακα εἶναι μετρημένα καὶ ζυγισμένα κατὰ ἀνασκαφικὴ ἐνότητα-ὁμάδα. Στὶς μετρήσεις ἔχει περιληφθεῖ καὶ ἡ σχεδιασμένη κεραμικὴ. Παραθέτονται τὰ διάφορα σύνολα καὶ ἡ ἐπὶ τοῖς ἑκατὸ ἀναλογία. Τὸ ποσοστὸ τῶν ὀστράκων που συναρμόζουν εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐλάχιστο. Ἡ ἐγγάρια κεραμικὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια, δὲν ἀντιπροσωπεύει χωριστὴ ὁμάδα καὶ ἐντάχθηκε στὶς γενικότερες ὁμάδες τοῦ πίν. κειμένου 2. Σχεδιάστηκαν ὅλα τὰ ὅστρακα με ἐγγάρια διακόσμηση. Δὲν ὑπάρ-

χει κανένα γραπτό όστρακο. Όπως γίνεται φανερό από τόν πίν. κειμένου 1, οι τύποι της ΥΕΧ (ΦΕ, ΦΗ, ΦΘ, ΦΚ, ΦΛ), παρουσιάζουν σαφέστατη μείωση στις βαθύτερες ανασκαφικές ενότητες, εκτός από την κατηγορία ΦΕ (υπάρχει σίγουρα και στη νεότερη νεολιθική και στη μέση νεολιθική περίοδο) με τη διαφορά που το άνω μέρος του άγγείου νεύει, πάντα σχεδόν, προς τα έσω. Δεν υπάρχει μεγάλη εξειδίκευση ούτε στα σχήματα των άγγείων (υπάρχουν πολύ μεγάλα άγγεϊα και άγγεϊα άνοικτα άνω, δηλαδή φιάλες και κλειστά, δηλαδή άμφορείς), ούτε στις τεχνικές (ψήσιμο, έπιχρίσματα κλπ.),

όμάδα 4 (πίν. κειμένου 2), στην ανασκαφική ένότητα Β15:1 όστρακο, Ν16:2, 16:1, Β17:3, Ν18:1, Β18:4, Β19:1, Β21:2, Β23:4, Β24:5, Ν25:1, Β25:1, Β26:1, Ν28:1. Από την ομάδα 6: Ν21:1, Β21:1, Β22:1, Ν24:3, Β24:5, Ν25:1, Ν26:3, Ν27:1. Από την ομάδα 8: Ν11:1, Β23:2 (στις μετρήσεις αυτές περιλαμβάνεται και ή σχεδιασμένη κεραμική). Η παρουσία της κεραμικής αυτής ιδιομορφίας, όπως θα δούμε παρακάτω, μάς δίνει άφορμή για μιá προσέγγιση του προβλήματος των στοιχείων του πολιτισμού Baden στο βορειοελληνικό χώρο. Οί λαβές με σχήμα τρομπέτας, οί χαρακτηριστι-

Πρώτο στρώμα (σκούρο καφέ)			Δεύτερο στρώμα (καστανό-γκρι)	
Όμαδες	Όστρακα επί τοῖς ἐ- κατό (σχετικά με τὸ σύνολο τῶν ὀστράκων τῆς τομῆς)	Γραμμάρια ἐπὶ τοῖς ἐ- κατό (σχετικά με τὸ σύνολο τῶν ὀστράκων τῆς τομῆς)	Όστρακα ἐπὶ τοῖς ἐ- κατό (σχετικά με τὸ σύνολο τῶν ὀστράκων τῆς τομῆς)	Γραμμάρια ἐπὶ τοῖς ἐ- κατό (σχετικά με τὸ σύνολο τῶν ὀστράκων τῆς τομῆς)
1	20.082 %	37.587 %	6.836 %	7.407 %
2	11.525 %	11.174 %	5.385 %	4.479 %
3	4.730 %	7.769 %	2.805 %	3.228 %
4	9.133 %	4.185 %	11.635 %	5.851 %
5	0.818 %	0.545 %	1.839 %	1.200 %
6	3.787 %	2.847 %	6.375 %	3.827 %
7	0.397 %	0.326 %	—	—
8	2.789 %	1.880 %	2.634 %	1.849 %
9	2.945 %	1.883 %	3.149 %	1.785 %
10	0.974 %	0.532 %	2.158 %	1.641 %
	57.180 %	68.728 %	42.816 %	31.267 %

άλλα ούτε και στα σχήματα με εξαίρεση τόν τύπο ΦΤ (ίσως τοπική παραλλαγή της αίγαια-κής σαλτσιέρας, sauce-boats, Schnabelkanne). Στην καλύτερα έπεξεργασμένη κατηγορία με άριστα στιλβωμένο έπιχρίσμα, λεπτά τοιχώματα και, σχετικά, όχι μικρά μεγέθη, περιλαμβάνονται οί ομάδες 4, 6 και 8 του πίν. κειμένου 2. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και όστρακα με αύλακωτή διακόσμηση (grooved, Kannelierte) που έμφανίζεται από την ανασκαφική ένότητα 15 και συνεχίζει να άντιπροσωπεύεται μέχρι και την τελευταία ανασκαφική ένότητα. Πιο συγκεκριμένα, έχει βρεθεί κατά ανασκαφική ένότητα ό έξής άριθμός όστράκων: από την

κότερες λαβές της ΠΕΧ, που υπάρχουν μόνο σε φιάλες (τύπος ΦΧ στον όποιο περιλαμβάνονται και οί σωληνωτές), έχουν όλες σχεδιασθεί. Περιλαμβάνονται επίσης οί με σωληνωτές αλλά άτρητες λαβές. Έμφανίζονται από την ανασκαφική ένότητα 11.

Έκτός από τη χρωματική διαφορά των δύο στρωμάτων που ήδη αναφέραμε (ανασκαφικές ένότητες από 1 μέχρι και 16 και από 17 μέχρι και 28 το δεύτερο), δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές στην κεραμική εξέλιξη των δύο στρωμάτων, αν εξαίρεσουμε τη μεγάλη μείωση των ομάδων της χονδροειδούς κεραμικής και την αύξηση των ομάδων με έπιχρίσματα. Οί τελευταίες, έχουν

πολύ λεπτότερα τοιχώματα, όπως διαπιστώνει κανείς βλέποντας τη σχέση γραμμαρίων και όστράκων του πίν. κειμένου 2, και πηλό με πολύ λιγότερα ή ελάχιστα μη πλαστικά στοιχεία. Οι ομάδες αυτές εκτός από εκείνες που έσωτερικά δεν έχουν επίχρισμα, θα πρέπει να χρησιμοποιούν για σκεύη σερβιρίσματος της τροφής. Αντίθετα οι χονδροειδείς ομάδες αλλά και, προφανώς, οι ομάδες χωρίς έσωτερικό επίχρισμα, θα χρησιμοποιούν για παρασκευή της τροφής και για αποθήκευση αγαθών (ιδίως οι πίθοι και, για τα ύγρα, τα κλειστά άγγεϊα).

Η ομάδα 1 έχει όστρακα (ποσοστό περίπου 7%) σε όλες τις ανασκαφικές ενότητες, όστρακα με ισχυρή επίδραση της φωτιάς (όχι φωτιάς του ψησίματος του αγγείου ή της ατμόσφαιρας του ψησίματος του αγγείου) συνήθως έξωτερικά, ή οποία προέρχεται, αν θα εξαίρουσε κανείς την περίπτωση πυρκαϊάς, από την επίδραση της έστίας. Σε καμιά άλλη ομάδα, εκτός από εξαίρετικά σπάνιες περιπτώσεις, δεν παρουσιάζεται κεραμική με δευτερογενή επίδραση φωτιάς (πρωτογενής ή του ψησίματος). Ως άλλες διαφορές ανάμεσα στην κεραμική των δύο στρωμάτων, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει την εμφάνιση στο δεύτερο στρώμα της αλκαλικής κεραμικής. Τέλος όπως γίνεται άμεσα φανερό από τα στοιχεία που παραθέσαμε, δεν αντιπροσωπεύεται καθόλου (ούτε ένα όστρακο), ή κεραμική με σχοινοειδή διακόσμηση (corded, Schnurkeramik). Δεν αντιπροσωπεύονται επίσης τελείως τα γνωστά αίγαιακ-βαλκανικά-τρωικά σχήματα του άσκοι και του «δέπας άμφικύπελλον».

Οικοδομικά υλικά

Εκτός από διάφορα υπολείμματα από πλίνθους που βρέθηκαν στις ανώτερες ανασκαφικές ενότητες, το κυριότερο οικοδομικό υλικό που βρέθηκε είναι οι με πηλό έπαλείψεις στις καλαμωτές. Τέτοιες έπαλείψεις από πηλό με πολλά μη πλαστικά στοιχεία, κυρίως χόρτο, βρέθηκαν σε πολλές ανασκαφικές ενότητες. Αναλυτικότερα: 2B:5/28 gr., 3B: 2/310 gr., 4N:1/420 gr., 4B:5/310 gr., 5N:1/235 gr., 5B:3/90 gr., 7B: 3/510 gr., 7N:2/240 gr., 11B:9/505 gr., 12B:1/230 gr., 14N:2/65 gr., 14B:1/20 gr.,

17B:5/230 gr., 19N:3/40 gr., 19B:3/75 gr., 20N:1/40 gr., 20B:1/10 gr., 21N:1/65 gr., 23B:2/30 gr., 24B:1/10 gr., 25N:7/150 gr., 26N:6/125 gr., 26B:1/5 gr., 27B:4/700 gr., 28B:2/25 gr., Σε πολύ λίγα από τα κομμάτια αυτά έχουν διατηρηθεί αποτυπώματα από καλάμια τα περισσότερα είναι άμορφα.

Διάφορα μικροαντικείμενα

α. *Λίθινες άξινες (ΔΤ, ΔΥ)* (είκ. 5:19, 6:45, 8:86, 10:132α, 14:222, 15:249, 24:455, 26:504, 28:549, 29:571, 30:597, 31:616 - 618 - 619, 33:666. Έχουν αποδοθεί σχεδιαστικά σχεδόν όλες).

Οι άξινες δεν έχουν γίνει αντικείμενο ειδικής έρευνας για να έντοπισθούν τα ίχνη της χρήσης και ή εξειδικευμένη χρήση τους. Αν έκρινε πάντως κανείς από τους τύπους που υπάρχουν, λαμβάνοντας ώστόσο υπόψη τη μικρή έκταση της ανασκαφής, θα διατύπωνε την άποψη ότι ό βαθμός της εξειδίκευσης των άξινών (σε αντίθεση π.χ. με το Ezero) είναι περιορισμένος.

β. *Ύφαντικά βάρη (ΔΔ)*. Όλα ανήκουν στην κατηγορία των κολουροπυραμιδοειδών είναι κατασκευασμένα από κακοψημένο με πολλά μη πλαστικά στοιχεία πηλό, σε όξειδωμένη ατμόσφαιρα και είναι πολύ εύθριπτα. Έχουν αποδοθεί όλα σχεδιαστικά (είκ. 5:16, 15:250 - 251, 20:359, 22:405).

γ. *Σφοντόλια (ΔΕ, ΔΦ, ΔΧ)*. Όλα σχεδόν είναι κολουροκωνικά κατασκευάστηκαν από αρκετά καθαρό πηλό σε όξειδωμένη ατμόσφαιρα έχουν όλα αποδοθεί σχεδιαστικά, είκ. 5:15 - 17 - 18, 15:245 - 246, 17:298, 20:360, 30:594.

δ. *«Πεσσοί» (βλήματα) για σφενδόνα (ΔΝ)*. Είναι όλοι σφαιρικοί και ένας άτρακτοειδής· σαφώς μικρότεροι από τους νεολιθικούς έχουν όλοι αποδοθεί σχεδιαστικά (είκ. 8:88, 10:132, 15:247 - 248, 17:299, 18:319).

ε. *«Πώματα» (ΔΚ)*. Με κωνικό σχήμα, πηλό με πολλά μη πλαστικά στοιχεία, κακοψημένο σε όξειδωμένη ατμόσφαιρα και εύθριπτο έχουν αποδοθεί όλα σχεδιαστικά, είκ. 11:162, 16:271, 22:407, 30:593.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ 1

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

1B	3ΦΠ, 3ΦΣ, 1ΦΥ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 1560 γρ.)
1N	1AZ, 3ΦΠ, 1ΦΣ, 1ΦΥ, 1ΔX (βάρος κεραμικής 940 γρ.)
2B	2AZ, 6ΦΕ, 2ΦΗ, 1ΦΘ, 1ΦΚ, 11ΦΠ, 8ΦΣ, 2ΦΤ, 1ΦΧ, 1ΦΩΑ, 2ΔΙ, 1ΔΛ, 1ΔΞ, 1ΔΥ, 1ΔΦ, 1ΔX (βάρος κεραμικής 2460 γρ.)
2N	1AZ, 4ΦΕ, 4ΦΗ, 1ΦΚ, 1ΦΛ, 6ΦΠ, 1ΦΡ, 11ΦΣ, 2ΦΤ, 2ΦΥ, 9ΔΙ, 1ΔΝ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 2080 γρ.)
3B	3ΦΕ, 12ΦΠ, 5ΦΣ, 1ΦΤ, 5ΦΥ, 2ΔΙ, 1ΔΝ, 1ΔΤ (βάρος κεραμικής 5760 γρ.)
3N	2ΦΕ, 2ΦΗ, 3ΦΠ, 3ΦΣ, 1ΦΥ, 2ΔΙ (βάρος κεραμικής 1860 γρ.)
4B	3ΦΕ, 2ΦΗ, 9ΦΠ, 4ΦΣ, 4ΦΥ, 1ΔΝ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 1200 γρ.)
4N	1AZ, 2ΦΕ, 1ΦΗ, 2ΦΠ, 11ΦΣ, 4ΦΤ, 1ΦΥ, 1ΔΙ (βάρος κεραμικής 2980 γρ.)
5B	2AZ, 2ΦΕ, 1ΦΗ, 1ΦΘ, 1ΦΛ, 2ΦΟ, 8ΦΠ, 1ΦΡ, 13ΦΣ, 1ΦΤ, 3ΦΥ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 3600 γρ.)
5N	1AZ, 3ΦΕ, 4ΦΘ, 4ΦΠ, 10ΦΣ, 2ΦΤ, 1ΔΙ, 1ΔΚ (βάρος κεραμικής 1820 γρ.)
6B	1ΦΕ, 2ΦΗ, 1ΦΘ, 11ΦΠ, 7ΦΣ, 1ΦΥ, 1ΔΙ (βάρος κεραμικής 1460 γρ.)
6N	2ΦΕ, 1ΦΚ, 5ΦΠ, 2ΦΣ, 1ΦΤ, 1ΦΥ, 2ΔΛ (βάρος κεραμικής 1860 γρ.)
7B	1ΦΕ, 9ΦΠ, 12ΦΣ, 1ΦΤ, 1ΔΙ, 2ΔΝ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 660 γρ.)
7N	1ΦΕ, 3ΦΠ, 1ΦΣ, 1ΦΥ, 1ΔΚ, 2ΔΟ, 1ΔΥ, 2ΔΥ (βάρος κεραμικής 1430 γρ.)
8B	5ΦΕ, 1ΦΚ, 11ΦΠ, 23ΦΣ, 1ΦΤ, 4ΦΥ, 2ΔΙ, 2ΔΝ (βάρος κεραμικής 1090 γρ.)
8N	3ΦΕ, 1ΦΘ, 15ΦΠ, 1ΦΡ, 3ΦΣ, 1ΦΤ, 1ΦΥ, 1ΔΜ, 1ΔΝ (βάρος κεραμικής 1480 γρ.)
9B	4ΦΕ, 1ΦΘ, 2ΦΚ, 9ΦΠ, 11ΦΣ, 1ΦΤ, 2ΦΥ, 2ΔΝ, 1ΔΥ _α (βάρος κεραμικής 950 γρ.)
9N	2ΦΕ, 4ΦΛ, 4ΦΣ, 2ΦΤ (βάρος κεραμικής 920 γρ.)
10B	4ΦΕ, 2ΦΟ, 6ΦΠ, 2ΦΡ, 10ΦΣ, 4ΦΤ, 6ΦΥ, 1ΔΙ, 1ΔΟ (βάρος κεραμικής 1590 γρ.)
10N	1ΦΗ, 1ΦΟ, 5ΦΠ, 1ΦΡ, 1ΦΣ, 1ΔΠ (βάρος κεραμικής 1100 γρ.)
11B	1AZ, 3ΦΕ, 4ΦΠ, 3ΦΣ, 1ΦΧ, 2ΦΥ, 1ΔΙ, 1ΔΛ, 1ΔΡ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 2800 γρ.)
11N	3ΦΕ, 2ΦΗ, 3ΦΠ, 5ΦΣ, 1ΦΧ, 1ΦΥ, 1ΔΞ (βάρος κεραμικής 865 γρ.)
12B	1ΦΕ, 1ΦΗ, 4ΦΠ, 1ΦΡ, 1ΦΣ, 1ΦΤ, 1ΦΥ, 3ΔΙ (βάρος κεραμικής 1130 γρ.)
12N	1AZ, 2ΦΕ, 2ΦΠ, 6ΦΣ, 3ΦΥ, 1ΔΙ (βάρος κεραμικής 2090 γρ.)
13B	2ΦΕ, 6ΦΟ, 2ΦΠ, 1ΦΡ, 4ΦΣ, 1ΦΤ, 5ΦΥ (βάρος κεραμικής 630 γρ.)
13N	2ΦΕ, 2ΦΟ, 2ΦΠ, 2ΦΣ, 1ΔΛ (βάρος κεραμικής 330 γρ.)
14B	1AZ, 1ΦΕ, 8ΦΟ, 3ΦΠ, 1ΦΣ, 1ΦΧ, 4ΦΥ (βάρος κεραμικής 1195 γρ.)
14N	3ΦΕ, 1ΦΟ, 6ΦΠ, 5ΦΣ, 2ΦΥ, 4ΔΙ, 1ΔΚ, 1ΔX (βάρος κεραμικής 430 γρ.)
15B	1AZ, 2ΦΕ, 6ΦΠ, 4ΦΣ, 1ΦΥ, 5ΦΥ, 1ΔΙ (βάρος κεραμικής 730 γρ.)
15N	3AZ, 2ΦΕ, 3ΦΟ, 6ΦΠ, 4ΦΣ, 1ΦΧ, 1ΦΥ, 1ΔΤ (βάρος κεραμικής 860 γρ.)
16B	1ΦΕ, 2ΦΠ, 1ΦΡ, 8ΦΣ, 2ΦΤ, 1ΦΥ, 1ΦΩΑ (βάρος κεραμικής 880 γρ.)
16N	6ΦΠ, 11ΦΣ, 1ΦΥ, 1ΦΩΑ, 1ΔΙ (βάρος κεραμικής 300 γρ.)
17B	2ΦΕ, 1ΦΟ, 3ΦΠ, 7ΦΣ, 1ΔΙ (βάρος κεραμικής 300 γρ.)
17N	2ΦΕ, 1ΦΗ, 1ΦΘ, 4ΦΠ, 6ΦΣ, 2ΦΥ (βάρος κεραμικής 320 γρ.)
18B	1AZ, 1ΦΗ, 5ΦΠ, 1ΦΡ, 9ΦΣ, 1ΦΥ, 1ΔΙ, 1ΔΡ (βάρος κεραμικής 350 γρ.)
18N	1ΦΕ, 1ΦΗ, 2ΦΠ, 5ΦΣ, 1ΦΥ, 1ΦΥ (βάρος κεραμικής 240 γρ.)
19B	1ΦΟ, 3ΦΠ, 7ΦΣ, 1ΦΥ, 1ΔΝ (βάρος κεραμικής 235 γρ.)
19N	3ΦΠ, 11ΦΣ, 3ΦΥ, 5ΦΥ, 1ΔΙ (βάρος κεραμικής 1030 γρ.)
20B	1ΔΠ (βάρος κεραμικής 55 γρ.)
20N	1ΦΟ, 1ΦΠ, 8ΦΣ, 6ΦΥ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 980 γρ.)
21B	3ΦΠ, 4ΦΣ, 1ΦΥ, 1ΔΙ, 3ΔΡ (βάρος κεραμικής 440 γρ.)
21N	1ΦΤ, 2ΦΩ (βάρος κεραμικής 50 γρ.)
22B	1ΦΗ, 2ΦΠ, 3ΦΣ, 1ΔΝ (βάρος κεραμικής 145 γρ.)
22N	1ΦΟ, 2ΦΠ, 6ΦΣ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 190 γρ.)
23B	1AZ, 2ΦΟ, 1ΦΠ, 13ΦΣ, 4ΦΤ, 2ΦΧ (βάρος κεραμικής 770 γρ.)
23N	—
24B	1ΦΕ, 1ΦΗ, 2ΦΟ, 9ΦΠ, 23ΦΣ, 1ΦΤ, 1ΦΥ, 5ΦΥ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 1105 γρ.)
24N	1AZ, 1ΦΟ, 5ΦΠ, 12ΦΣ, 1ΦΥ, 4ΦΥ (βάρος κεραμικής 1215 γρ.)
25B	2AZ, 1ΦΟ, 1ΦΠ, 4ΦΣ, 2ΦΥ, 1ΦΥ, 2ΔΣ (βάρος κεραμικής 4150 γρ.)
25N	6ΦΠ, 14ΦΣ, 1ΦΤ, 2ΦΥ, 2ΦΧ, 3ΦΥ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 1080 γρ.)
26B	2ΦΟ, 8ΦΠ, 14ΦΣ, 3ΔΥ, 1ΔΦ (βάρος 680 γρ.)

- 26N 2ΦΕ, 1ΦΛ, 7ΦΠ, 6ΦΣ, 1ΦΥ, 2ΦΨ (βάρος κεραμικής 750 γρ.)
 27B 1ΦΚ, 1ΑΖ, 1ΦΟ, 1ΔΙ, 11ΦΠ, 17ΦΣ, 1ΦΧ, 2ΦΨ, 1ΔΥ (βάρος κεραμικής 570 γρ.)
 27N 1ΦΕ, 3ΑΖ, 2ΦΟ, 3ΔΙ, 3ΦΠ, 8ΦΣ, 1ΦΤ, 3ΦΧ, 3ΦΨ, 2ΔΥ (βάρος κεραμικής 1280 γρ.).
 28B 2ΑΖ, 3ΦΟ, 6ΦΠ, 8ΦΣ, 2ΦΥ, 2ΦΨ (βάρος κεραμικής 1450 γρ.).
 28N 1ΑΖ, 2ΦΕ, 3ΦΟ, 3ΦΠ, 6ΦΣ, 3ΦΨ (βάρος κεραμικής 655 γρ.).
 Έπιφανειακό στρώμα: 6ΦΕ, 2ΦΗ, 2ΦΚ, 2ΑΖ, 2ΦΟ, 3ΔΙ, 2ΦΠ, 9ΦΣ, 2ΦΤ, 6ΦΨ (βάρος κεραμικής 2380 γρ.).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ 2

Ο Μ Α Δ Ε Σ

1. «Χονδροειδή» ψημένα σε όξει-
δωμένη ατμόσφαιρα

1B: 34/1100, 1N: 13/800, 2B: 278/16570, 2N: 229/12350, 3B: 155/10270, 3N: 34/3100, 4B: 99/4730, 4N: 20/1450, 5B: 95/7850, 5N: 79/3100, 6B: 81/1300, 6N: 21/690, 7B: 91/5000, 7N: 43/2770, 8B: 137/5850, 8N: 90/5800, 9B - 9N: 98/4300, 10B: 131/9250, 10N: 29/970, 11B: 84/7400, 11N: 48/2620, 12B: 93/5600, 12N: 139/11950, 13B: 83/5600, 13N: 39/2950, 14B: 90/3350, 14N: 68/2370, 15B: 101/7800, 15N: 75/5500, 16B: 62/2510, 16N: 70/1775, 17B: 60/2410, 17N: 44/2220, 18B: 53/1550, 18N: 47/1370, 19B: 75/1800, 19N: 13/215, 20B: 11/680, 20N: 22/810, 21B: 7/230, 21N: 14/380, 22B: 15/245, 22N: 7/75, 23B: 25/530, 23N: —, 24B: 55/3500, 24N: 13/310, 25B: 14/400, 25N: 53/2130, 26B: 39/780, 26N: 28/1500, 27B: 24/910, 27N: 25/790, 28B: 32/1160, 28N: 45/560, έπιφανειακό στρώμα: 24/1190.

2. «Χονδροειδή» ψημένα σε άνα-
γωγική ατμόσφαιρα

18: 32/770, 1N: 17/670, 2B: 100/3760, 2N: 66/1960, 3B: 50/970, 3N: 7/210, 4B: 50/3230, 4N: 38/750, 5B: 71/1430, 5N: 41/1480, 6B: 56/1500, 6N: 27/535, 7B: 60/2330, 7N: 13/260, 8B: 71/2445, 8N: 69/1810, 9B - 9N: 132/3400, 10B: 80/2250, 10N: 39/1090, 11B: 88/1390, 11N: 30/530, 12B: 63/3000, 12N: 54/1490, 13B: 55/1960, 13N: 24/940, 14B: 47/1050, 14N: 56/1480, 15B: 31/985, 15N: 32/780, 16B: 51/1110, 16N: 32/295, 17B: 37/610, 17N: 25/890, 18B: 29/800, 18N: 42/650, 19B: 24/425, 19N: 18/550, 20B: 3/40, 20N: 22/755, 21B: 7/120, 21N: 22/495, 22B: 20/380, 22N: 35/600, 23B: 43/1360, 23N: —, 24B: 29/845, 24N: 30/1050, 25B: 20/615, 25N: 46/1110, 26B: 36/880, 26N: 30/565, 27B: 25/1040, 27N: 17/850, 28B: 11/495, 28N: 12/470, έπιφανειακό στρώμα: 25/1910.

3. «Χονδροειδή» ψημένα σε όξει-
δωμένη ατμόσφαιρα από τη μία έ-
πιφάνεια και ψημένα σε άναγωγι-
κή ατμόσφαιρα από την άλλη

1B: 16/70, 1N: 10/600, 2B: 56/4250, 2N: 23/1970, 3B: 24/790, 3N: /490, 4B: 19/1175, 4N: 13/920, 5B: 14/700, 5N: 7/320, 6B: 14/430, 6N: 5/570, 7B: 27/650, 7N: 10/1760, 8B: 32/1340, 8N: 4/350, 9B - 9N: 28/1320, 10B: 53/3000, 10N: 7/415, 11B: 25/1455, 11N: 13/390, 12B: 42/995, 12N: 34/1330, 13B: 22/2215, 13N: 18/900, 14B: 22/750, 14N: 24/870, 15B: 24/1120, 15N: 17/755, 16B: 43/2150, 16N: 15/350, 17B: 29/930, 17N: 9/130, 18B: 8/405, 18N: 20/340, 19B: 28/655, 19N: 17/700, 20B: 2/20, 20N: 15/380, 21B: 6/145, 21N: 6/160, 22B: 4/90, 22N: 6/420, 23B: 7/245, 23N: —, 24B: 13/935, 24N: 9/440, 25B: 14/380, 25N: 23/800, 26B: 11/400, 26N: 3/60, 27B: 5/210, 27N: 11/705, 28B: 36/515, 28N: 10/480, έπιφανειακό στρώμα: 10/1040.

4. Με έπίχρισμα φαιό και στυλβω-
μένο και στις δύο έπιφάνειες ψημέ-
να σε άναγωγική ατμόσφαιρα

1B: 5/70, 1N: 4/70, 2B: 62/1080, 2N: 36/680, 3B: 26/480, 3N: 4/90, 4B: 67/1170, 4N: 22/85, 5B: 75/1320, 5N: 23/380, 6B: 44/660, 6N: 7/65, 7B: 51/810, 7N: 12/130, 8B: 67/850, 8N: 38/510, 9B - 9N: 41/540, 10B: 62/835, 10N: 25/390, 11B: 40/440, 11N: 43/655, 12B: 64/935, 12N: 37/720, 13B: 82/1330, 13N: 21/290, 14B: 46/555, 14N: 58/640, 15B: 44/670, 15N: 43/520, 16B: 59/650, 16N: 194/1700, 17B: 40/400, 17N: 69/635, 16B: 67/830, 18N: 50/580, 19B: 53/815, 19N: 50/770, 20B: 4/185, 20N: 24/730, 21B: 52/1230, 21N: 30/635, 22B: 23/245, 22N:

5. Με επίχρισμα φαιό και στιλβωμένο στη μία επιφάνεια και με άλλο στρώμα στην άλλη

23/400, 23B: 74/1110, 23N: —, 24B: 104/1240, 24N: 60/820, 25B: 38/640, 25N: 91/1180, 26B: 13/1500, 26N: 75/1090, 27B: 93/1680, 27N: 99/1995, 28B: 18/250, 28N: 47/1070, επιφανειακό στρώμα: 66/1340.

1B: 13/230, 1N: 5/110, 2B: 6/110, 2N: 12/330, 3B: 2/30, 3N: —, 4B: 5/90, 4N: 2/60, 5B: 6/100, 5N: 3/150, 6B: 1/55, 6N: —, 7B: —, 7N: —, 8B: 4/75, 8N: 1/15, 9B - 9N: 1/15, 10B: 6/100, 10N: —, 11B: 1/10, 11N: 1/60, 12B: 4/85, 12N: 3/100, 13B: 3/60, 13N: 2/105, 14B: 3/90, 14N: 3/50, 15B: 7/80, 15N: 9/100, 16B: 6/150, 16N: 22/250, 17B: 5/80, 17N: 5/70, 18B: 9/150, 18N: 10/120, 19B: 8/120, 19N: 5/65, 20B: —, 20N: —, 21B: 5/110, 21N: 1/20, 22B: 3/30, 22N: —, 23B: 8/90, 23N: —, 24B: 17/340, 24N: 13/440, 25B: 4/70, 25N: 20/400, 26B: 26/675, 26N: 15/315, 27B: 15/210, 27N: 14/450, 28B: 13/275, 28N: 9/360, επιφανειακό στρώμα: 4/75.

6. Με καφετιά κοκκινωπά στιλβωμένα επιχρίσματα και στις δύο επιφάνειες ψημένα σε όξειδωμένη ατμόσφαιρα και ψημένα σε αναγωγική ατμόσφαιρα

1B: 5/150, 1N: —, 2B: 2/25, 2N: 18/350, 3B: 17/270, 3N: —, 4B: 14/190, 4N: 6/170, 5B: 28/600, 5N: 10.210, 6B: 25/365, 6N: 5/110, 7B: 23/300, 7N: 10/70, 8B: 27/280, 8N: 27/690, 9B - 9N: 28/3000, 10B: 35/860, 10N: 4/55, 11B: 11/180, 11N: 8/135, 12B: 24/325, 12N: 27/710, 13B: 24/410, 13N: 9/90, 14B: 17/300, 14N: 27/695, 15B: 25/555, 15N: 30/450, 16B: 14/210, 16N: 86/1065, 17B: 33/420, 17N: 16/180, 18B: 40/630, 18N: 21/340, 19B: 25/530, 19N: 45/1150, 20B: 4/70, 20N: 35/740, 21B: 20/535, 21N: 12/300, 22B: 12/190, 22N: 11/170, 23B: 31/420, 23N: —, 24B: 63/1160, 24N: 26/530, 25B: 10/220, 25N: 69/1095, 26B: 40/825, 26N: 55/1180, 27B: 49/1420, 27N: 49/1010, 28B: 15/335, 28N: 20/480, επιφανειακό στρώμα: 17/310.

7. Με καφετιά - κοκκινωπά στιλβωμένα επιχρίσματα εξωτερικά και φαιό ή άλλο έσωτερικά

1B: —, 1N: 11/350, 2B: 17/290, 2N: 3/20, 3B: 7/310, 3N: —, 4B: 4/70, 4N: 3/95, 5B: 5/110, 5N: 1/10, 6B: —, 6N: —, 7B: 1/30, 7N: —, 8B: —, 8N: —, 9B - 9N: 2/40, 10B: —, 10N: —, 11B: —, 11N: —, 12B: —, 12N: —, 13B: —, 13N: —, 14B: —, 14N: —, 15B: —, 15N: —, 16B: —, 16N: —, 17B: —, 17N: —, 18B: —, 18N: —, 19B: —, 19N: —, 20B: —, 20N: —, 21B: —, 21N: —, 22B: —, 22N: —, 23B: —, 23N: —, 24B: —, 24N: —, 25B: —, 25N: —, 26B: —, 26N: —, 27B: —, 27N: —, 28B: —, 28N: —, επιφανειακό στρώμα: —.

8. Με στιλβωμένο καφέ - κόκκινο επίχρισμα εξωτερικά, χωρίς επίχρισμα έσωτερικά· ψημένα σε όξειδωμένη ατμόσφαιρα

1B: 15/380, 1N: —, 2B: 17/440, 2N: 18/440, 3B: 8/160, 3N: 3/40, 4B: 7/105, 4N: —, 5B: 8/130, 5N: 9/220, 6B: 8/190, 6N: 9/200, 7B: 6/100, 7N: 15/160, 8B: 18/290, 8N: 10/120, 9B - 9N: 8/140, 10B: 8/150, 10N: —, 11B: 18/485, 11N: 4/75, 12B: 14/300, 12N: 8/265, 13B: 31/530, 13N: 8/160, 14B: 47/1490, 14N: 30/630, 15B: 14/175, 15N: 17/250, 16B: 19/420, 16N: 27/370, 17B: 8/120, 17N: 8/110, 18B: 18/285, 18N: 24/440, 19B: 17/190, 19N: 17/260, 20B: 1/20, 20N: 5/270, 21B: 4/45, 21N: 11/230, 22B: 2/50, 22N: 3/90, 23B: 24/375, 23N: —, 24B: 21/530, 24N: 5/60, 25B: 8/195, 25N: 20/360, 26B: 12/315, 26N: 3/20, 27B: 11/600, 27N: 21/565, 28B: 23/695, 28N: 14/440, επιφανειακό στρώμα: 12/440.

9. Με επίχρισμα φαιό και στιλβωμένο εξωτερικά χωρίς επίχρισμα και με επιφάνεια· ψημένα σε όξειδωμένη ατμόσφαιρα ή ψημένα σε αναγωγική ατμόσφαιρα έσωτερικά

1B: —, 1N: —, 2B: 8/220, 2N: 16/275, 3B: 11/280, 3N: 2/100, 4B: 19/350, 4N: —, 5B: 1/20, 5N: 7/190, 6B: 5/60, 6N: 5/60, 7B: 16/330, 7N: 4/30, 8B: 18/230, 8N: 9/100, 9B - 9N: 18/210, 10B: 25/335, 10N: 16/460, 11B: 23/450, 11N: 10/150, 12B: 13/125, 12N: 12/255, 13B: 34/810, 13N: 3/60, 14B: 30/790, 14N: 30/710, 15B: 20/405, 15N: 23/375, 16B: 41/635, 16N: 32/405, 17B: 18/220, 17N: 9/195, 18B: 19/220, 18N: 24/305, 19B: 21/250, 19N: 6/80, 20B: 4/60, 20N: 3/60, 21B: 11/260, 21N: 9/255, 22B: 2/35, 22N: 6/110, 23B: 27/435, 23N: —, 24B: 38/730, 24N: 17/470, 25B: 10/340, 25N: 21/285, 26B: 7/70, 26N: 3/65, 27B: 12/400, 27N: 16/300, 28B: 12/540, 28N: 17/395, επιφανειακό στρώμα: 19/305.

10. Με φαιό, στιλβωμένο επίχρισμα έσωτερικά και καφετι

1B: —, 1N: —, 2B: 16/150, 2N: —, 3B: 1/15, 3N: —, 4B: 5/70, 4N: 8/80, 5B: 5/110, 5N: —, 6B: 3/90, 6N: 3/90, 7B: 2/35, 7N: 3/40, 8B: 1/10,

στιλβωμένο επίχρισμα εξωτερικά

8N: —, 9B - 9N: 4/60, 10B: 7/65, 10N: 2/20, 11B: 7/110, 11N: 1/20, 12B: 7/90, 12N: 4/10, 13B: 8/200, 13N: 4/100, 14B: 12/290, 14N: 7/260, 15B: 7/80, 15N: 8/165, 16B: 11/150, 16N: 19/145, 17B: 6/70, 17N: 8/160, 18B: 7/100, 18N: 10/95, 19B: 12/310, 19N: 11/195, 20B: —, 20N: 13/250, 21B: 39/1310, 21N: 3/80, 22B: 11/240, 22N: 2/50, 23B: 15/410, 23N: —, 24B: 22/550, 24N: 5/40, 25B: 3/100, 25N: 18/290, 26B: 2/30, 26N: 3/55, 27B: 14/600, 27N: 11/480, 28B: 5/95, 28N: 23/665, επιφανειακό στρώμα: 3/80.

Σύνολο 12.832 δστρακα, 405.425 γραμμάρια, 61 κυβ. μέτρα ο όγκος του χώματος.

Όμαδα	1.	3.454, δστρακα, 182.420 γραμμάρια δηλ. 26.917% ως προς τα δστρακα και 44.994% ως προς τα γραμμάρια.
	2.	2.170 δστρακα, 63.465 γραμμάρια δηλ. 16.910% ως προς τα δστρακα και 15.653% ως προς τα γραμμάρια.
	3.	967 δστρακα, 44.585 γραμμάρια δηλ. 7.535% ως προς τα δστρακα και 10.997% ως προς τα γραμμάρια.
	4.	2.665 δστρακα, 40.690 γραμμάρια δηλ. 20.768% ως προς τα δστρακα και 10.036% ως προς τα γραμμάρια.
	5.	341 δστρακα, 7.075 γραμμάρια δηλ. 2.657% ως προς τα δστρακα και 1.745% ως προς τα γραμμάρια.
	6.	1.304 δστρακα, 27.060 γραμμάρια, δηλ. 10.162% ως προς τα δστρακα και 6.674% ως προς τα γραμμάρια.
	7.	51 δστρακα, 1.325 γραμμάρια δηλ. 0.397% ως προς τα δστρακα και 0.326% ως προς τα γραμμάρια.
	8.	696 δστρακα, 15.120 γραμμάρια δηλ. 5.423% ως προς τα δστρακα και 3.729% ως προς τα γραμμάρια.
	9.	782 δστρακα, 14.875 γραμμάρια δηλ. 6.094% ως προς τα δστρακα και 3.668% ως προς τα γραμμάρια.
	10.	402 δστρακα, 8.810 γραμμάρια δηλ. 3.132% ως προς τα δστρακα και 2.173% ως προς τα γραμμάρια.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α Ι

Η ΕΚΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΓΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ἡ προϊστορική θέση Πεντάπολη-Δεξαμενή (ύψόμετρο 120μ_{αεθ}) εἶναι σήμερα μιὰ πολὺ χαμηλὴ τούμπα (μέγιστο ὕψος περίπου 2.5 μ.) στὴν ἀνατολική παρυφὴ τῆς πεδιάδας Χρυσοῦ-Πεντάπολης (βλ. εἰκ. 2). Ἡ τούμπα κάθεται πάνω σὲ μιὰ ἐλαφρὰ κεκλιμένη ἐπιφάνεια ἀποθέσεων τοῦ Νεογενούς. Ἡ πρόσβαση εἶναι ὁμαλὴ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές.

Ἡ ἄμεση γειτονία τῆς θέσης σὲ μιὰ ἀκτίνα μέχρι 800 μέτρα χαρακτηρίζεται ἀπὸ χῶμα ἐξαιρετικὰ πλούσιο σὲ ὀργανικὲς οὐσίες καὶ εἶναι κατάσπαρτη μὲ πολιτισμικὸ ὑλικὸ διαφόρων ἐποχῶν. Τὸ παλιότερο ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὑλικὸ («Μέση Νεολιθική» - «Σιταγροὶ I - II») περιορίζεται στὴ θέση Πεντάπολη - Προφ. Ἡλίας, περὶ τὰ 750 μέτρα ἀνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ¹ τῆς χαλκοκρατίας. Ἀντίθετα, τὰ λείψανα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἰδιαίτερα τῶν μεταχριστιανικῶν, καλύπτουν ὁλόκληρη τὴ γύρω περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ. Χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ οἰκισμὸς τῶν μεταχριστιανικῶν χρόνων ἦταν τεράστιος (τῆς τάξεως 500 - 1000 στρεμμάτων), ἀποτελεῖ μαρτυρία μακρόχρονης καὶ ἔντονης ἀνθρώπινης δραστηριότητος στὴ γειτονία τῆς Πεντάπολης. Τέτοια δραστηριότητα ἔχει πιθανότατα συμπληρώσει τὸ ἔργο τῆς φύσης ἐπιφέροντας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ μέχρι σήμερα, σημαντικὲς ἀλλοιώσεις στὴ μορφή τῆς τούμπας καὶ τὴ φυσιογραφία τῆς περιοχῆς. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν θέτουν διάφορα ἐρωτήματα πάνω στὸ ζήτημα τῆς προϊστορικῆς φυσιογραφίας καὶ τῶν ἀλλοιώσεών της.

Ὁ οἰκισμὸς. Ἀναμιγμένα μὲ πολὺ μεγαλύτερη ἀναλογία ὑλικοῦ τῶν ἱστορικῶν χρόνων, τὰ λείψανα τῆς χαλκοκρατίας καλύπτουν ἔκταση τουλάχιστον 5 στρεμμάτων². Ἡ τούμπα καθαυτὴ

ὅμως εἶναι πολὺ μικρότερη. Ἀξιόπιστος καθορισμὸς τῆς ἔκτασης τῆς θέσης καὶ τοῦ μεγέθους τῆς κοινότητος δὲν εἶναι δυνατός. 2,5 στρέμματα κατοικημένου χώρου καὶ μιὰ κοινότητα μὲ 25 - 30 μέλη εἶναι οἱ χαμηλότεροι ἀριθμοὶ ποὺ μπορεῖ νὰ γίνουν δεκτοί. Διπλάσια ἔκταση καὶ πληθυσμὸς εἶναι ἐξίσου πιθανοί. Ὁ σκεπτικισμὸς ὀφείλεται ἀκριβῶς στὸ ἐνδεχόμενο ὅτι οἱ σημερινὲς διαστάσεις τῆς τούμπας καὶ ἡ διασπορὰ τοῦ ἐπιφανειακοῦ ὑλικοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς κατοίκησης τοῦ χώρου, καλλιέργειας καὶ φυσικῆς διάβρωσης (γιά τὴν τελευταία βλ. παρακάτω, ἰδιαίτερα σελ. 105).

Ὁ ζωνικὸς χώρος τοῦ οἰκισμοῦ³. Ἡ πεδιάδα Χρυσοῦ - Πεντάπολης (ύψόμετρο 20 - 260μ_{αεθ}) εἶναι μιὰ διαβρωσιγενὲς ἐπιφάνεια μὲ ἀρκετὸ ἀνάγλυφο καὶ γενικὴ κλίση ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. περίπου 2.5 %. Τὸ «στερεὸ» τῆς περιοχῆς, ἐκτεθειμένο στὶς ὄχθες χειμάρρων καὶ στὰ ψηλότερα σημεῖα τοῦ ἀνάγλυφου, συνίσταται κυρίως ἀπὸ σκληρὰ κροκαλοπαγή, ἀνάμικτα μὲ ἐρυθροπηλούς, μάργες καὶ ἄμμους (οἱ τελευταῖοι ἐπικρατοῦν στὸ κατώτατο ἓνα πέμπτο περίπου τῆς πεδιάδας). Γνωστὸς στὴ γεωλογικὴ βιβλιογραφία ὡς Νεογενές, ὁ σχηματισμὸς αὐτὸς εἶναι Πλειοκαινικῆς καὶ κατώτερης Πλειστοκαινικῆς ἡλικίας (Kockel καὶ Walther 1965· Σακελλαρίου - Μανὲ καὶ Συμεωνίδης 1968). Κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τοῦ Νεογενὲς καλύπτεται σήμερα ἀπὸ ἀμμοαργιλώδη, ἐλαφρὰ ἀλκαλικά ἐδάφη, φτωχὰ σὲ ὀργανικὲς οὐσίες (Ἐρυθρὰ Μεσογειακά: Κοροζενίδης 1978, καὶ ἀλληλογραφία μὲ τὸ γράφοντα 1979). Χειμαρρικὲς ἀποθέσεις περιορίζονται κυρίως στὴν κάτω πεδιάδα (βλ. εἰκ. 2). Μὲ ἐξαίρεση τὶς κοῖτες χειμάρρων καὶ σημεῖα μὲ ἀπότομη κλίση, ὅλη ἡ ἔκταση βρίσκεται κάτω ἀπὸ ἐντατικὴ μηχανικὴ καλλιέργεια, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ καπνοῦ καὶ σιταριοῦ. Πολυετὴς βλάστηση εἶναι ἐπομένως πολὺ περιορισμένη καὶ καχεκτικὴ.

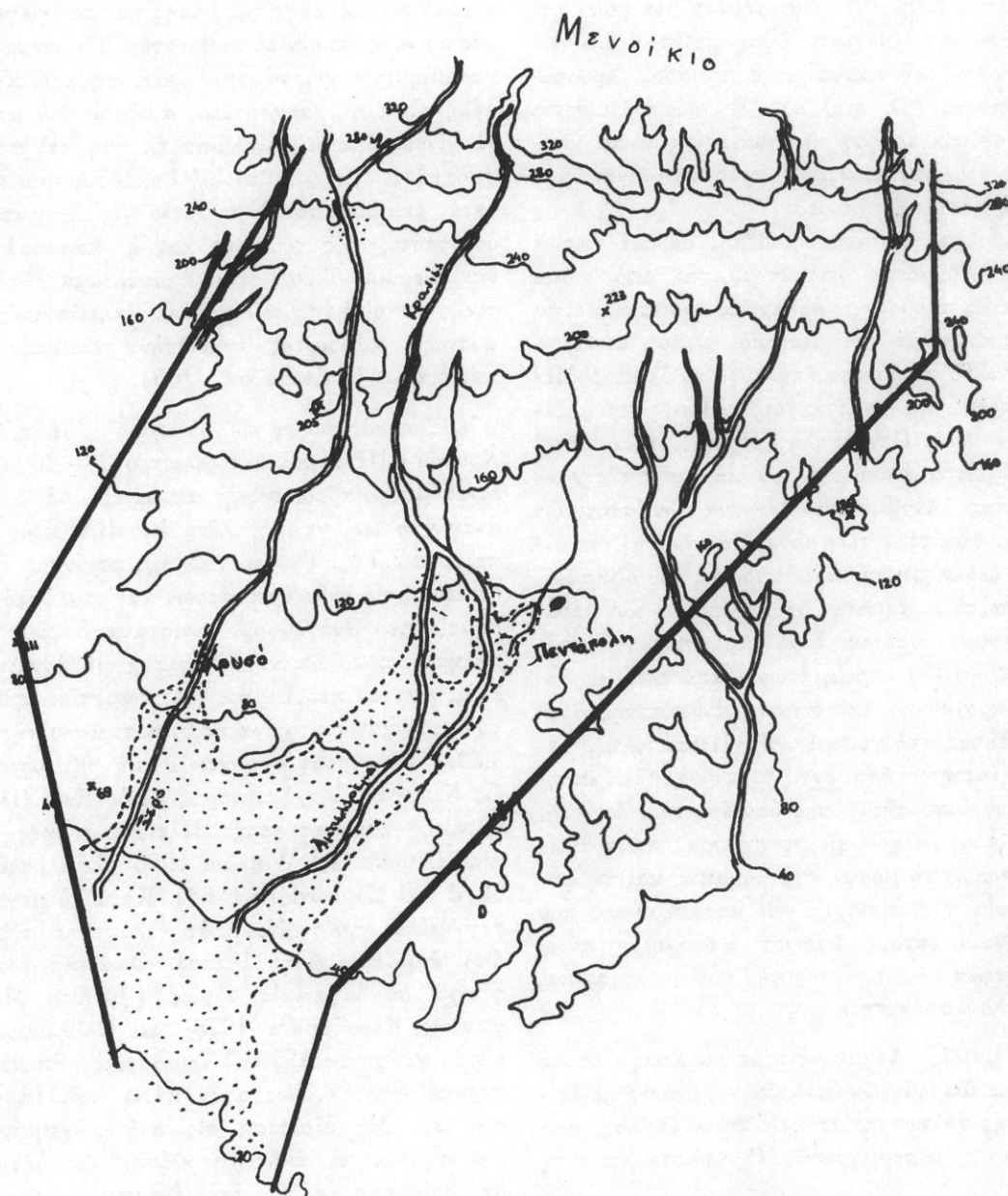
3. Μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ ἀποδίδεται τὸ «site exploitation territory» (HIGGS καὶ VITA-FINZI 1972, 29 - 30).

1. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ προϊστορική Πεντάπολη - Δεξαμενή θεωρεῖται οἰκισμὸς, δηλ. θέση κατοικίας καὶ ποικίλης δραστηριότητος (multi-purpose settlement site) δὲν θὰ συζητηθοῦν ἐδῶ. Βλ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ 1980.

2. Ἡ παρουσία κατοικημένων σπιτιῶν στὴ νότια καὶ δυτικὴ περιφέρεια τοῦ χώρου ἐμποδίζει ἀκριβέστερο καθορισμὸ τῆς ἔκτασης ποὺ καλύπτει τὸ ἐπιφανειακὸ ὑλικό.

Ἡ περιοχή διατρέχεται ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ρεμάτων ποὺ στραγγίζουν τὴ μεσημβρινή παρειὰ τοῦ Μεναικίου καὶ τὴν πεδιάδα τὴν ἴδια.

παρελθόν, ἀποφεύγεται σήμερα χάρη στὴ συνε-
χὴ τεχνητὴ ἐκβάθυνση καὶ εὐθυγράμμιση τῶν
κοιτῶν. Ἡ ἀποξήρανση τῆς λίμνης Ἀχινοῦ καὶ

Εἰκ. 2. Ἡ πεδιάδα Χρυσοῦ - Πεντάπολης.

Στεγνὰ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου, τὰ ρέματα αὐτὰ παρουσιάζουν χαρακτηριστικὰ χειμαρρική ροή. Ὑπερχείλιση ὕστερα ἀπὸ ραγδαία βροχή, συχνὸ φαινόμενο στὸ πρόσφατο

τὸ συνεπακόλουθο χαμῆλωμα τῆς στάθμης τῶν ὑπογείων ὑδάτων, ἢ κατασκευὴ ὑδραγωγείων καὶ στερνῶν γιὰ πότισμα ἔχουν ἐπίσης συντελέσει στὴ μείωση τῶν πλημμυρῶν. Ἡ σημερινή

υδρολογική κατάσταση — οι βαθιές και σταθερές κοιτές των ρεμάτων, ή σχεδόν απουσία τρεχούμενου νερού από την επιφάνεια, ο περιορισμός της διάβρωσης, ή γενική ξηρασία του τοπίου — είναι ολοφάνερα έργα ανθρώπινο.

Τα σημάδια μιᾶς παλιότερης υδρολογικῆς φάσης είναι παρόλα αυτά ευδιάκριτα. Ἀριστερά και δεξιά τῆς κοίτης τοῦ ρέματος Ξερό, στὴ νοτιοδυτικὴ εἴσοδο τῆς κοινότητος Χρυσοῦ, ἡ επιφάνεια εἶναι κατάσπαρτη ἀπὸ καλοστρογγυλεμένες κροκάλες, ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ σκεπάζουν τὸν πυθμένα τοῦ σημερινοῦ καναλιοῦ. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται κατὰ μῆκος πολλῶν ἄλλων χειμάρρων τῆς πεδιάδας (π.χ. νότια τοῦ χωριοῦ Ἀγ. Πνεῦμα, στὸ χεῖμαρρο Ἀμπελόρεμα μεταξὺ Χρυσοῦ καὶ Πεντάπολης, κ.ἄ.). Σὲ μερικὲς τοποθεσίες ἡ κροκαλοφόρα επιφάνεια ἐκτείνεται σὲ ἀπόσταση πολλῶν δεκάδων μέτρων ἀπὸ τὶς ὄχθες. Τὸ χῶμα ἐπίσης ξεχωρίζει ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ γύρω χώρου: πιδ ἁμῶδες, μὲ λιγότερο ζωηρὸ χρῶμα (ἀποχρώσεις γκρι), μὲ ἀρκετὴ ποσότητα λεπτῶν χαλικιῶν¹.

Ἐγκαταλειμμένες κοιτές ρεμάτων ἐπίσης διακρίνονται στὴν επιφάνεια τῆς ἄνω πεδιάδας (= πάνω ἀπὸ τὴν ἰσοϋψὴ τῶν 120 μ.). Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ ὄχθες ἔχουν σβῆσει τελείως καὶ τὸ ἐπιχωσμένο κανάλι, σήμερα καλλιεργούμενο, ξεχωρίζει μόνον σὰ μιὰ ζώνη ἀπὸ κροκάλες καὶ γκριζωπὸ χῶμα. Ἄλλοι οἱ ὄχθες διατηροῦνται ἀκόμα ἀλλὰ ὁ πυθμένας τοῦ καναλιοῦ καλύπτεται ἀπὸ θαμνῶδη βλάστηση, ὅπως σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀνατολικούς βραχίονες τοῦ χειμάρρου Κρανιῆς (περιοχὴ Τρανῆς Πουλιάνες). Ἡ μακριὰ ἱστορία τοῦ ρέματος ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσε καθὼς καὶ ἡ διαβρωτικὴ του ἱκανότητα μαρτυροῦνται ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς κοίτης (>20μ), τὴ βαθμιδωτὴ διατομὴ τῆς καὶ τὸ κόσμημα τοῦ κροκαλοπαγοῦς ὑποστρώματος.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις μαρτυροῦν μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὰ χειμαρρικά φαινόμενα ἐλέγχονταν πολὺ λιγότερο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἡ πορεία τῶν ρεμάτων ρυθμιζόταν ἀπὸ μόνη τῆς. Ἡ συστηματικὴ σχέση ποὺ συνεπάγεται αὐτὴ ἡ αὐτορύθμιση ἐκφραζόταν μὲ συνεχὴ ἀναπροσαρμογὴ

τῆς κλίσης τοῦ καναλιοῦ — διάβρωση στὰ πιδ ἀπότομα τμήματα, ἀπόθεση στὰ πιδ ὀριζόντια, ἐπομένως μείωση τῆς γενικῆς κλίσης καὶ περισσότερη ἀπόθεση, μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ προσχωμένο κανάλι ὀδηγοῦσε σὲ ὑπερχείλιση. Ἀλλαγὴ τῆς διαδρομῆς τοῦ ρέματος ὕστερα ἀπὸ ὑπερχείλιση ξανάφερνε τὸν κύκλο τῆς διάβρωσης στὴν ἀρχὴ του. Στὴν ἄνω πεδιάδα, ὅπου ἡ κλίση συχνὰ ξεπερνάει τὸ 4 % καὶ ἡ σύσταση τοῦ ἐδάφους εὐνοεῖ χαραδρωτὴ διάβρωση, κατὰ κανόνα τὰ ρέματα ἔσκαβαν βαθιὰ τὴν κοίτη τους, ὅχι διαφορετικὰ ἀπὸ ὅτι συμβαίνει καὶ σήμερα. Ἐτσι ἐξασφαλιζόταν ἡ στράγγιση καὶ ἡ ροὴ περιοριζόταν σὲ σχετικὰ σταθερὰ κανάλια. Στὴ μέση καὶ κάτω πεδιάδα ὅμως, ὅπου ἡ μέση κλίση εἶναι μόλις 1 %, τὰ ρέματα κυλοῦσαν ψηλότερα ἀπὸ τὸ σημερινό τους ἐπίπεδο, σχεδὸν στὴν επιφάνεια τῆς πεδιάδας, μὲ ἀποτέλεσμα πλημμύρες, συχνὲς ἀλλαγὲς διαδρομῆς καὶ ἐκτεταμένες ἀλλοιωματικὲς ἀποθέσεις.

Τὸ ἐρμηνευτικὸ αὐτὸ μοντέλο ἀφήνει πολλὰ ἐρωτηματικά. Κύριο πρόβλημα ἡ ἔλλειψη χρονολογικοῦ ἐλέγχου. Ἄν ἡ κατάσταση ποὺ περιγράφηκε παραπάνω ἐπικρατοῦσε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας πρὶν ἀπὸ τὰ μεγάλα παραγωγικὰ ἔργα, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἔχει παραμείνει ἀπαράλλακτη στὸ πέρασμα χιλιετιῶν. Ὁ βαθμὸς ὅπου τὸ μικρὸ-ἀνάγλυφο ἔχει ἀλλάξει κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἶναι ἐπίσης ἀδύνατο νὰ προσδιοριστεῖ μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα. Σὲ ἀπόσταση μερικῶν δεκάδων μέτρων δυτικὰ ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ θέση βρίσκεται ἡ κοίτη ἐνὸς ἀκόμη «παλιοῦ» χειμάρρου, ποὺ σήμερα παρουσιάζει ἐλάχιστη δραστηριότητα. Ἡ ἔκταση ὅπου ὁ χεῖμαρρος ἔχει διαβρώσει τὴν τούμπα στὸ παρελθὸν θὰ μπορούσε νὰ ὑπολογιστεῖ μόνον μὲ ἔρευνα σὰν ἐκείνη ποὺ ἔχει γίνεῖ γιὰ τοὺς Σιταγροῦς (Davidson 1976).

Γιὰ τὴ φυσιογραφία στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ λίγα καὶ ἀβέβαια μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν. Ὑπάρχουν κάποιες ἐνδείξεις ὅτι στὰ νεολιθικὰ χρόνια ἡ λίμνη Ἀχينوῦ ἦταν πολὺ πιδ περιορισμένη ἀπὸ ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, ἴσως μάλιστα ὁ πυθμένας τῆς σεραϊκῆς λεκάνης νὰ ἦταν τελείως ἐλεύθερος ἀπὸ στάσιμα νερά (Φωτιάδης 1980). Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ λίμνη ἄρχισε νὰ σχηματίζεται κυρίως κατὰ τὶς ἐπόμενες χιλιετίες καὶ ὅτι ἡ

1. 14 δείγματα ἐδάφους ἐξετάστηκαν ἀπὸ τὸ γράφοντα μὲ τὸ γνωστὸ field test (LIMBRY 1975).

στάθμη της έφτασε στο ψηλότερο σημείο πριν ή κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων¹. Μπορεί έπομένως να θεωρηθεί ότι στην έποχή του χαλκού ή έλεύθερη στάθμη του νερού στο κατώτατο τμήμα της λεκάνης ανέβαινε. 'Η άνοδος της στάθμης στον πυθμένα της λεκάνης πρέπει να είχε έπιπτώσεις για την υδρολογία περιοχών που βρίσκονται ψηλότερα, συμπεριλαμβανομένης και της πεδιάδας Χρυσού-Πεντάπολης. Συγκεκριμένα, ή μείωση της ύψομετρικής πτώσης κατά τη διαδρομή των ρεμάτων πρέπει να άκολουθήθηκε από άναπροσαρμογή της κλίσης των καναλιών και, ιδιαίτερα, έλάττωση της ικανότητας στερεομεταφοράς και συσσώρευση άποθέσεων στο κατώτερο τμήμα της πεδιάδας. Με άλλα λόγια, το ύλικό της στερεομεταφοράς, που στα νεολιθικά χρόνια πρέπει να άποθέτονταν στο κατώτατο τμήμα της λεκάνης (σημερινό ύψόμετρο 4 - 6 μ.α.ε), θά άρχισε τώρα να άποτίθεται λίγο ψηλότερα, στη βάση της πεδιάδας Χρυσού-Πεντάπολης. Έτσι, ή κατάσταση που περιγράφτηκε παραπάνω ως χαρακτηριστική των άρχων του 20ου αιώνα, πιθανόν μόλις είχε άρχισι να δημιουργείται στην έποχή του χαλκού.

Τό συμπέρασμα αυτό δέν πρέπει με κανένα τρόπο να θεωρηθεί όριστικό. 'Ο γράφων τό προσφέρει σά μια υπόθεση έργασίας με την έλπίδα ότι θά κινήσει κάποιον ένδιαφέρον και θά οδηγήσει σέ συστηματική έρευνα. 'Η άνεπάρκεια των σημερινών έμπειρικών δεδομένων δικαιολογεί μεγάλη έπιφυλακτικότητα.

"Αν πάντως τά παραπάνω δέν απέχουν πολύ από την αλήθεια, τότε οι χειμαρρικές άποθέσεις που σήμερα σκεπάζουν σημαντικό μέρος της κάτω πεδιάδας θά πρέπει να ήταν πολύ περιορισμένες στα προϊστορικά χρόνια. Έτσι, ουσιαστικά όλόκληρος ό ζωτικός χώρος της Πεντάπολης-Δεξαμενής θά κατεχόταν από ένα είδος γής: τά έρυθρά μεσογειακά έδάφη που εξέλίσσονταν επάνω στο Νεογενές «στερέο». Διάφορες παρατηρήσεις όμως δείχνουν ότι οι έδαφολογικές συνθήκες ήταν κάπως διαφορετικές στην έποχή του χαλκού.

1. 'Ιδανική για τη μελέτη της ιστορίας των λιμνών της σερραϊκής λεκάνης είναι ή θέση του τείχους της Άμφιπολης. 'Η χρονολόγηση της ίζηματικής στρωματογραφίας μπορεί να φωτιστεί ιδιαίτερα από τά άρχαιολογικά δεδομένα της άνασκαφής του τείχους.

'Η σημερινή έδαφοκάλυψη της περιοχής, όπου τό πάχος της μπορεί να διαπιστωθεί, είναι γενικά λεπτή. Με εξαίρεση ίσως τά σημεία εκείνα που βρίσκονται βαθύτερα (toeslopes, valley bottoms), τό πάχος του έδάφους στα καλλιεργούμενα χωράφια κυμαίνεται συνήθως από 25 ως 50 εκατοστά. Τό προφίλ χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποσότητα κροκαλών, ένδειξη έδαφογένεσης από τό τοπικό κροκαλοπαγές υπόστρωμα². Στις λίγες περιπτώσεις όπου ένα χωράφι έχει μείνει άκαλλιέργητο για χρόνια, οι κροκάλες και τό χώμα που τις περιβάλλει σχηματίζουν ένα συμπαγές, εξαίρετικά σκληρό στρώμα, όπως θά περίμενε κανένας στο C όρίζοντα έδάφους που προέρχεται από κροκαλοπαγή. Άξιοσημείωτο είναι ότι στις περιπτώσεις αυτές τό «στερέο» βρίσκεται μόλις μερικά εκατοστά κάτω από την έπιφάνεια. Τά χαρακτηριστικά των έγκαταλειμμένων χωραφιών δημιουργούν την υπόνοια ότι τά 25 - 50 εκατοστά έδάφους στα καλλιεργούμενα είναι κατά μεγάλο μέρος άποτέλεσμα του όργώματος και της καλλιέργειας. Τό πάχος του στρώματος είναι πραγματικά όσο και τό βάθος που φτάνει τό σημερινό μηχανικό άροτρο. Έπιπλέον, είναι γνωστό ότι έδαφογένεση πάνω σέ τσιμεντοποιημένο άσβεστολιθικό κροκαλοπαγές και κάτω από ξεροθερμικές συνθήκες προχωράει με εξαίρετικά άργό ρυθμό και, στην περίπτωση που τό σχηματιζόμενο έδαφος δέν συγκρατείται από βλάστηση, ή διάβρωση είναι παχύτερη από την έδαφογένεση (Κοροξενίδης 1978:2). Έτσι έρμηνεύεται ή ουσιαστική άπουσία έδάφους από τά έγκαταλειμμένα χωράφια. Μόνο εκεί όπου ή βαθιά άροση και συνεχής καλλιέργεια συμβάλλουν στην έδαφογένεση είναι δυνατή ή ανάπτυξη και διατήρηση έδαφικού όρίζοντα με ικανοποιητικό πάχος.

Στην έποχή του χαλκού μπορεί να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο ότι οι τεχνολογικές, κοινωνικές και οικονομικές δομές απέκλειαν τη βαθιά άροση³. Κατά συνέπεια, θά μπορούσε κανένας να υποθέσει ότι οι προϊστορικοί γεωργοί καλλιεργούσαν ένα εξαίρετικά λεπτό και άνεπαρκή έδαφικό όρί-

2. 'Η διάκριση ανάμεσα σέ αυτές τις κροκάλες και εκείνες που έχουν άποτεθεί από τά ρεύματα είναι κατά κανόνα εύκολη (βλ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ 1980).

3. 'Η γενίκευση αυτή γίνεται μόνο για την περιοχή που εξετάζεται έδω.

ζοντα και ότι οι αποδόσεις ήταν πολύ χαμηλές. Η υπόθεση αυτή είναι πιθανότατα σωστή. Πρέπει μόνο να τονιστεί το ένδεχόμενο ότι τα έδαφη εκείνης ήταν λιγότερο εκπλυμένα και επομένως σχετικά πιο εύφορα¹.

Τα έρυσθρα μεσογειακά της πεδιάδας Χρυσού-Πεντάπολης χαρακτηρίζονται σήμερα ως έδαφη μικρής ως μέσης παραγωγικότητας (Κοροζενίδης, άλληλογραφία με τον γράφοντα 1979). Συνεχής εκμετάλλευση και σταθερή απόδοση εξασφαλίζονται μόνο χάρη στην εφαρμογή λιπασμάτων (σπάνια κοπριάς) και την άμειψισπορά, ενώ ή σχετικά βαριά σύσταση αντιμετωπίζεται με εντατικό όργωμα. Η καπνοκαλλιέργεια είναι σχετικά κερδοφόρα επιχείρηση. Ο καπνός φαίνεται πραγματικά να είναι καλά προσαρμοσμένος στις τοπικές κλιματικές και εδαφικές συνθήκες. Το ριζικό σύστημα του φυτού δεν εμποδίζεται από την παρουσία μεγάλης ποσότητας κροκάλας στο προφίλ. Το χοντρόκοκκο αυτό υλικό, που καταλαμβάνει σημαντικό όγκο, και ή σχετικά βαριά σύσταση δεν είναι το ίδιο εύνοϊκά για άλλες καλλιέργειες.

Χωρίς τα πλεονεκτήματα της βαθιάς άροσης, τα έδαφη της περιοχής πρέπει να ήταν ακόμη λι-

γότερο παραγωγικά στα χρόνια του χαλκού. Το ρηχό κροκαλοφόρο προφίλ θα εμποδίζει την ανάπτυξη του ριζικού συστήματος των φυτών και το σκληρό χώμα θα έκανε την προετοιμασία των χωραφιών εξαιρετικά επίπονη. Πώς λοιπόν έξηγεϊται ή έκλογή της θέσης για εγκατάσταση, άναμεσα σε μικρής παραγωγικότητας έδαφη, τη στιγμή μάλιστα που ή περιοχή πρόσφερε πιο αποδοτικές και εύκολοκαλλιέργητες εκτάσεις;

Το έρώτημα αυτό μπορεί να έρευνηθεί μόνο όταν ληφθεί υπόψη ή όλη κατανομή προϊστορικών οικισμών στον ευρύτερο χώρο της σεραϊκής λεκάνης. Για την ώρα ή κατανομή αυτή είναι μόνο μερικά γνωστή. Οι επιφανειακές έρευνες του Γραμμένου και οι δικές μου από το 1975 και έδω έχουν προσθέσει πολλούς οικισμούς σε εκείνους που από παλιά ήταν γνωστοί (Γραμμένος 1978· Γραμμένος και Φωτιάδης 1980). Ο συνολικός αριθμός όμως παραμένει μικρός (λιγότεροι από 40 σε όλοκληρη τη λεκάνη) και δεν προσφέρεται για στατιστική μεταχείριση. Οι τάσεις για έκλογή θέσης που παρατηρούνται στο υπάρχον δείγμα δεν είναι απόλυτα σαφείς. Έντόπιση τριών ή τεσσάρων ακόμη οικισμών στη μια ή στην άλλη κατηγορία γής θα μπορούσε να ανατρέψει τις σήμερα παρατηρούμενες τάσεις. Οι γενικεύσεις που ακολουθούν είναι προσωρινές και πρέπει να διαβαστούν με επιφυλακτικότητα.

Οι γενικεύσεις άφορούν στη ζώνη του Νεογενοϋς της βόρειας παρειάς της λεκάνης, μεταξύ Σερρών και της κοιλάδας του Άγγίτη (συμπεριλαμβανομένης). Η ζώνη, συνολικής έκτασης 350 τετραγωνικών χιλιομέτρων, μπορεί να χωριστεί σε τρεις ενότητες:

Η υπόζώνη (i) περιλαμβάνει τις ψηλότερες, βαθιά διαβρωμένες βαθμίδες του Νεογενοϋς (250 - 500μ.εθ) και χαρακτηρίζεται από κροκαλοπαγές «στερέο», ρηχά και πετρώδη προφίλ εδάφους. Αν και σήμερα χρησιμεύει σχεδόν αποκλειστικά για βοσκή, στους τουρκικούς χρόνους — τα δεδομένα της επιφανειακής έρευνας δείχνουν — σημαντικά τμήματά της καλλιεργούνταν έντατικά. Σε παλιότερες περιόδους ο οικονομικός της ρόλος φαίνεται να ήταν μηδαμινός. Κανένα ίχνος προϊστορικής κατοίκησης δεν έχει έντοπιστεί.

Τα εδαφολογικά χαρακτηριστικά της υπόζώνης (ii) (80 - 250μ.εθ) είναι αυτά της πεδιάδας

1. Είναι πολύ δύσκολο να γίνουν αξιόπιστες υποθέσεις για το πάχος και την εύφορία των τοπικών εδαφών στην εποχή του χαλκού. Η δασοκάλυψη των πρώτων χιλιετιών της Όλοκαίνου αναμφίβολα θα συνέβαλε στο σχηματισμό και προστασία εδαφικού στρώματος άρκετου πάχους, καθώς και στον εμπλουτισμό αυτού του εδάφους με όργανικές ουσίες. Η εξέπλωση των άγροτικών εγκαταστάσεων από τα μέσα της 5ης χιλιετίας π.Χ. (σε χρόνια C₁₄) και ή συνεπακόλουθη εκχέρωση όρισμένων περιοχών για καλλιέργεια πρέπει να όδήγησε σε σημαντική διάβρωση και εκπλυση. Στην εποχή του χαλκού ή πεδιάδα Χρυσού-Πεντάπολης είχε πίσω της μια ιστορία άγροτικής εγκατάστασης, αν και όχι έκτεταμένης, τουλάχιστον 2000 χρόνων. Η σημασία του γεγονότος αυτού τόσο για τη βλάστηση όσο και για τις εδαφολογικές συνθήκες δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Είναι όμως άξιοσημείωτο ότι ή υποτιθέμενη εκχέρωση δεν αντικατοπτρίζεται στις αναλύσεις γύρης από προϊστορικά ίζήματα των γειτονικών τεναγών Φιλίππων (GREIG και TURNER 1974 183): Η φυσική βλάστηση φαίνεται να μην έχει ουσιαστικά αλλοιωθεί από την καλλιέργεια μέχρι τον Μεσαίωνα (πρβ. TURNER και GREIG 1975: 201 - 203). Η μόνη έρμηνεία που μπορεί να δοθεί στα δεδομένα των αναλύσεων γύρης είναι ότι ή προϊστορική εκχέρωση στη βορειοανατολική Ελλάδα ήταν περιορισμένη.

Χρυσού-Πεντάπολης, που κατά το μεγαλύτερο μέρος της ανήκει στην υποζώνη αυτή. Καλλιέργειες καλύπτουν περίπου 90 % της έκτασης. Πολλά και μεγάλα χωριά βρίσκονται σήμερα εδώ, ή πυκνότερη κατοίκηση όμως φαίνεται να συμπίπτει με τους τουρκοικούς χρόνους. Προϊστορικές και πρώιμες ιστορικές (κλασικές και ρωμαϊκές) εγκαταστάσεις είναι επίσης γνωστές. Συνολικά 9 προϊστορικοί οικισμοί έχουν εντοπιστεί.

Η υποζώνη (iii) (20 - 100μ.εθ) διακρίνεται για το λεπτόκοκκο Νεογενές της υπόστρωμα (κυρίως άμμοι) και για τα σχετικά βαθιά, ελεύθερα από κροκάλες προφίλ εδάφους. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι ιδιαίτερα εύνοικα για κάθε είδους αγροτική εκμετάλλευση, και πραγματικά η υποζώνη (iii) έχει κατοικηθεί σχετικά πυκνά από τους νεολιθικούς χρόνους μέχρι σήμερα. 15 προϊστορικοί οικισμοί είναι γνωστοί εδώ.

Το γεγονός είναι ότι τόσο στη νεολιθική όσο και στην εποχή του χαλκού η πυκνότητα πληθυσμού σε ολόκληρη την περιοχή που εξετάζεται εδώ ήταν χαμηλή. Ο απόλυτος αριθμός (υπολογιζόμενος σε 3 - 5 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο στις υποζώνες (ii) και (iii)) δεν έχει τόσο σημασία όσο το γεγονός ότι η πυκνότητα ήταν μικρή σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας (π.χ. Θεσσαλία) και, προπαντός, σε σχέση με την παραγωγική δυνατότητα της τοπικής γης. Αν και η τελευταία είναι δύσκολο να υπολογιστεί με αξιοπιστία, η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στους οικισμούς επιτρέπει το συμπέρασμα ότι ο ζωτικός χώρος κάθε κοινότητας περιβαλλόταν από μια πλατιά ζώνη που παρέμενε ανεκμετάλλευτη (Φωτιάδης 1980). Η παρατήρηση αυτή ισχύει τόσο για την υποζώνη (ii) όσο και για τη σημαντικά παραγωγικότερή της υποζώνη (iii). Έτσι η περιοχή δεν μπορεί με κανένα τρόπο να θεωρηθεί ότι ήταν υπερκατοικημένη.

Τα μοντέλα εκλογής της θέσης. Θα μπορούσε να γίνει η υπόθεση ότι ανάμεσα σε δύο γειτονικές ζώνες με σημαντικά διαφορετικές δυνατότητες για γεωργική παραγωγή, ή ποιοτικά ανώτερη ζώνη θα άσκούσε μεγαλύτερη έλξη σε αγροτικές κοινότητες. Θα περίμενε λοιπόν κανένας ότι οι πρώτες αγροτικές αποικίες θα εγκαθιστόταν σε κάποιο τμήμα της ζώνης που πρόσφερε τις κα-

λύτερες δυνατότητες. Αν και, εφόσον ο πληθυσμός μεγάλωνε, οι εγκαταστάσεις θα εξαπλώνονταν και στα υπόλοιπα τμήματα της ζώνης, όπου ή τελευταία θα βρισκόταν σε όλη της την έκταση κάτω από έντατική εκμετάλλευση. Στο σημείο αυτό οι γεωργοί θα άρχιζαν να πειραματίζονται με την καλλιέργεια της ζώνης κατώτερης ποιότητας και, αν ο πληθυσμός εξακολουθούσε να αυξάνεται, βαθμιαία οι αγροτικές εγκαταστάσεις θα επεκτεινόταν και εκεί. Το μοντέλο επομένως προβλέπει ότι (1) ο αποικισμός περιοχών με περιορισμένες δυνατότητες γεωργικής παραγωγής θα άρχισι μόνο αφού εξαπληθεί όλη ή ανώτερης ποιότητας γη, και, κατά συνέπεια, (2) στο μεγαλύτερο διάστημα αυτής της διαδικασίας η ζώνη κατώτερης ποιότητας θα έχει ελάχιστο πληθυσμό σε σχέση με τη ζώνη ανώτερης ποιότητας.

Παραβάλλοντας τις προβλέψεις αυτές με τα προϊστορικά δεδομένα της περιοχής που εξετάζεται παρατηρούνται τα ακόλουθα:

(α) Η αρχαιότερη γνωστή εγκατάσταση (θέση Τούμπα, πιθανόν σύγχρονη με «Καράνοβο Ι») βρίσκεται στην υποζώνη (iii), όπως προβλέπεται από το μοντέλο. Μικρή σημασία μπορεί όμως να προσαρτηθεί στην παρουσία ενός μοναδικού οικισμού¹.

(β) Η εγκατάσταση στην υποζώνη (ii) άρχισε σε μια εποχή όπου η υποζώνη (iii) ήταν ακόμη πολύ άραια κατοικημένη. Για την ακρίβεια, όπως παρατηρήθηκε και παραπάνω, η υποζώνη (iii) σε καμιά φάση της προϊστορίας δεν κατοικήθηκε με τόσο πυκνότητα ώστε να δικαιολογείται η εξέταση των οικισμών και στην υποζώνη (ii). Στις φάσεις «Σιταγοί Ι - ΙΙ», όταν άρχισε αυτή η εξάπλωση, υπήρχαν μόνο 5, ίσως 7 οικισμοί στην υποζώνη (iii) και η μέση απόσταση μεταξύ γειτονικών οικισμών ήταν 5.3 χιλιόμετρα. Όταν ληφθεί υπόψη το μικρό μέγεθος των κοινοτήτων (Φωτιάδης 1980), γίνεται φανερό ότι οι οικισμοί θα μπορούσαν να βρίσκονται πολύ πιο κοντά ό ένας στον άλλο (2.5 ως 4 χιλιόμετρα) και ότι υπήρχε αρκετή γη για τουλάχιστον 5 - 6 ακόμη οικισμούς.

1. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εντοπίστηκε η θέση δείχνουν ότι είναι πιθανό η φάση «Καράνοβο Ι» να αντιπροσωπεύεται και σε άλλες θέσεις όπου έχει περάσει απαρατήρητη μέχρι τώρα (βλ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ και ΦΩΤΙΑΔΗΣ, 1980).

(γ) Ἄν καὶ ἡ ὑποζώνη (iii) φαίνεται νὰ ἔχει εὐνοηθεῖ ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς γεωργούς, ἡ σημασία τῆς πληθυσμιακῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὶς δυὸ ὑποζώνες δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐκτιμηθεῖ. Ἡ κατὰ περίοδο κατανομή τῶν οἰκισμῶν συνοψίζεται στὸν πίνακα 1. Ὅπως δείχνει ὁ πίνακας, ἡ ὑποζώνη (iii) εἶχε σὲ κάθε περίοδο περισσότερους οἰκισμοὺς ἀπὸ τὴν ὑποζώνη (ii). Οἱ μεγαλύτεροι οἰκισμοὶ βρίσκονται ἐπίσης στὴν ὑποζώνη (iii). Μέρος τῆς διαφορᾶς ὀφείλεται ἀναμφίβολα στὸ γεγονός ὅτι ἡ ὑποζώνη (iii) εἶναι κατὰ 30 % περίπου μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν (ii). Ἐπιπλέον, τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ δείγματος ἐπιτρέπει τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ἡ παρατηρούμενη διαφορὰ εἶναι τυχαία. Καταλήγοντας, μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἕνας ἀπρόβλεπτος μεγάλος ἀριθμὸς προϊστορικῶν γεωργῶν ἀγνόησαν τὰ πλεονεκτήματα τῆς ὑποζώνης (iii) καὶ προτίμησαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν ὑποζώνη (ii).

ἀνὰ μονάδα ἀγροτικῆς ἐργασίας: $\Pi_e = A/E_e$, ὅπου E_e : ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια ποὺ πρέπει νὰ ξοδευτεῖ προκειμένου νὰ παραχθεῖ προϊόν A , καί, ἐπομένως, Π_e : ἡ παραγωγικότητα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας. Θὰ ἦταν τότε δυνατὸν νὰ γίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ προϊστορικοὶ γεωργοὶ εἶχαν γιὰ στόχο τοὺς τὴν μεγιστοποίηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας τοὺς καὶ ὄχι τὴν μεγιστοποίηση τῆς παραγωγικότητας τῶν χωραφίων τοὺς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀντὶ νὰ ἀποβλέπουν σὲ ὑψηλὲς στρεμματικές ἀποδόσεις καὶ νὰ προσπαθοῦν νὰ παράγουν τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ ποσότητα προϊόντος ἀπὸ τὰ χωράφια τοὺς, ἀπέβλεπαν στὴν παραγωγή μιᾶς ὀρισμένης ἐπιθυμητῆς ποσότητας προϊόντος μὲ τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ οἰκονομία ἀγροτικῆς ἐργασίας. «Φεῖδου κόπων» ἀντὶ γιὰ «ὅσο περισσότερο, τόσο καλύτερα». Προτοῦ ὅμως παρουσιαστοῦν οἱ προβλέψεις στὶς ὁποῖες ὁδηγεῖ αὐτὴ ἡ ὑπόθεση, πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν παρα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Ἡ κατὰ περίοδο κατανομή τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν στὴ ζώνη τῶν Νεογενῶν τῆς βόρειας παρειᾶς τῆς σερραϊκῆς λεκάνης, μεταξὺ Σερρῶν καὶ κοιλάδας Ἀγγίτη συμπεριλαμβανομένης.

περίοδος	ἀριθμὸς κατοικημένων οἰκισμῶν ὑποζώνη (ii)	ὑποζώνη (iii)
«Καράνοβο I»	0	1
«Σιταγροὶ I - II» - «μέση νεολιθική»	3	7
«Σιταγροὶ III» - «χαλκολιθική»	3	7
«Σιταγροὶ IV - V» - «πρώιμη ἐποχὴ χαλκοῦ»	4	5
«ὕστερότερη ἐποχὴ χαλκοῦ»	6	8

*Τὰ σημερινὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν διακρίσεις φάσεων στὴ 2η χιλιετία π.Χ.

Παρόλο ποὺ ἡ ἔλλειψη στατιστικῆς μεταχείρισης ἀφήνει πολλὰς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν παραπάνω συμπερασμάτων, ἡ διάσταση ἀνάμεσα στὶς προβλέψεις καὶ στὰ ἐμπειρικά δεδομένα δὲν ὑποστηρίζει τὴ βασικὴ ὑπόθεση. Ἀναθεώρηση τοῦ μοντέλου φαίνεται ἀναγκαία.

Μέχρι τώρα οἱ ὅροι «παραγωγικότητα» καὶ «δυνατότητα γιὰ γεωργικὴ παραγωγή» χρησιμοποιοῦνταν μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀπόδοσης ἀνὰ στρέμμα: $\Pi_\gamma = A/E_\gamma$, ὅπου E_γ : ἔκταση καλλιεργούμενης γῆς, A : τὸ προϊόν ποὺ ἀποφέρει ἡ καλλιέργεια αὐτῆς τῆς ἔκτασης καὶ Π_γ : ἡ παραγωγικότητα τῆς γῆς. Ὁ ὅρος «παραγωγικότητα» θὰ μπορούσε ὅμως νὰ ἀναφέρεται καὶ στὴν ἀπόδοση

γωγικότητα τῆς γῆς καὶ τὴν παραγωγικότητα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας.

Προκειμένου γιὰ τὴν καλλιέργεια ἐνὸς ὀρισμένου εἴδους γῆς ὀρισμένης ἔκτασης, π.χ. ἐνὸς χωραφιοῦ 5 στρεμμάτων στὴν ὑποζώνη (iii), ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Ὅσο πιὸ πολλὴ ἐργασία βάζει ὁ γεωργὸς στὸ χωράφι του, τόσο ἀνεβαίνει ἡ στρεμματικὴ ἀπόδοση (Π_γ)¹. Ταυτόχρονα ὅμως ἡ ἀπόδοση τῆς ἐργασίας (Π_e) μειώ-

1. Μέσα σὲ ὀρισμένα ὅρια φυσικά. Πέρα ἀπὸ ἕνα ὀρισμένο σημεῖο, ἡ στρεμματικὴ ἀπόδοση θὰ σταματήσει νὰ αὐξάνεται (καὶ μάλιστα μπορεῖ νὰ ἀρχίσει νὰ ἐλαττώνεται), ἄσχετα μὲ τὸ πόσο περισσότερη ἐργασία θὰ βάλει ὁ γεωργός (HEADY 1952: 62 κέ.).

νεται. Για παράδειγμα, αν 5 στρέμματα μπορούν να παράγουν 100 κιλά καρπό με 20 ώρες εργασία (όπότε $\Pi_e = 100/20 = 5$), ή ίδια έκταση μπορεί να παράγει μόνο 150 κιλά καρπό με 40 ώρες εργασία (όπότε $\Pi_e = 150/40 = 3.75$). Έτσι, η μεγαλύτερη παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας αντιστοιχεί σε χαμηλές στρεμματικές αποδόσεις (βλ. π.χ. Heady 1952:62 κέ. Upton 1972: 30 - 37).

Από την άλλη, η παραγωγικότητα μιᾶς ὀρισμένης κατηγορίας γῆς δεν έχει απαραίτητα σχέση με τις δυνατότητες που προσφέρει αυτή ή γῆ για οικονομική ἐκμετάλλευση τῆς ἀγροτικής ἐργασίας. Δηλαδή ἐδάφη ὑψηλῆς παραγωγικότητας μπορεί νὰ ἀπαιτοῦν τεράστια ποσὰ ἐργασίας προκειμένου νὰ γίνει ἐκμετάλλευση τῶν παραγωγικῶν τους δυνατοτήτων. Ἀντίστροφα, φτωχή γῆ εἶναι δυνατόν νὰ καλλιεργηθεῖ με μεγάλη οικονομία ἀγροτικῆς ἐργασίας. Σὲ μιὰ ἐποχὴ σὰν τὴ σημερινή, ὅπου ὁ στόχος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ αὐξηση τοῦ ὀλικοῦ προϊόντος καὶ ἡ ὑψηλῆς ποιότητος γῆ περιορισμένη, ἡ ἀγρονομικὴ αὐτὴ ἀρχὴ συχνὰ ἀγνοεῖται (Hilton 1968: 130).

Σχετικὰ μετὰ τὴν παραγωγικότητα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας στὶς δύο ὑποζῶνες τῆς περιοχῆς ποὺ ἐξετάζεται μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν τὰ ἀκόλουθα. Μετὰ τὰ παραγωγικὰ μέσα τῶν προϊστορικῶν τεχνολογικῶν δομῶν καὶ προκειμένου γιὰ χαμηλὴ παραγωγή ἀνὰ στρέμμα, οἱ δύο ὑποζῶνες θὰ μπορούσαν πιθανότατα νὰ προσφέρουν παρόμοιες δυνατότητες γιὰ οικονομικὴ ἐκμετάλλευση. Θὰ ἦταν δηλαδή δυνατόν νὰ καλλιεργηθοῦν με παρόμοια οικονομία ἐργασίας. Συγκεκριμένα, ἀκόμη καὶ ἐπιτόλαιη προετοιμασία τῶν χωραφιῶν στὴν ὑποζῶνη (ii) (π.χ. ἐλαφρὸ σκάλισμα τῆς ἐπιφάνειας με αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο, χωρὶς νὰ ἀποπειραθεῖ «σπάσιμο» τοῦ κροκαλοφόρου στρώματος) θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιθυμητὴ ποσότητα προϊόντος. Μετὰ τέτοια μέθοδο καλλιέργειας, ἡ στρεμματικὴ ἀπόδοση (Π_y) θὰ ἦταν ἀναμφίβολα χαμηλὴ, πολὺ χαμηλότερη ἀπὸ αὐτὴν τῆς ὑποζῶνης (iii), ὅπου τὸ βαθύτερο προφίλ τοῦ ἐδάφους θὰ ἐπέτρεπε πληρέστερη ἀνάπτυξη τοῦ ριζικοῦ συστήματος. Ἡ ἀπόδοση ἀνὰ ὥρα ἐργασίας ὅμως (Π_e) δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ διέφερε σημαντικὰ στὶς δύο ὑποζῶνες. Τὰ μειονεκτήματα τῆς ὑποζῶνης (ii) θὰ γίνονταν αἰσθητὰ μόνο ἀνὰ οἱ καλλιεργητὲς προσπα-

θοῦσαν νὰ ἐντείνουν τὴν παραγωγή καὶ νὰ τὴ φέρουν σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο στρεμματικῆς ἀπόδοσης. Τὸ «ὄργωμα» τοῦ κροκαλοφόρου στρώματος, ἀπαραίτητη προϋπόθεση τέτοιας ἐντατικοποίησης, θὰ συνεπαγόταν πολὺ ὑψηλὸ φόρο ἐργασίας. Σύμφωνα ὅμως μετὰ τὴν παρατήρηση ποὺ ἤδη διατυπώθηκε, ὅτι σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς τοπικῆς προϊστορίας ὑπῆρχε περίσσεια γεωργικῆς γῆς, ἐντατικοποίηση τῆς καλλιέργειας δὲ θὰ εἶχε νόημα: Ἄν ἡ ζήτηση γιὰ τὸ ἀγροτικὸ προϊόν αὐξανόταν, τὸ ἐπιπλέον θὰ μπορούσε νὰ παραχθεῖ μετὰ τὴν καλλιέργεια περισσότερης γῆς. Ἐτσι, μετὰ τὴν ἐπέκταση μᾶλλον παρὰ μετὰ τὴν ἐντατικοποίηση τῆς καλλιέργειας θὰ ἀποφεύγονταν ἡ ἐπιβάρυνση τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας.

Ἄν λοιπὸν οἱ προϊστορικοὶ γεωργοὶ ἀπέβλεπαν στὴν οικονομικότερη χρῆση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τους μᾶλλον παρὰ τῆς γῆς τους, τότε δὲν θὰ ἔκαναν παρὰ ἀσήμαντὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς δύο ὑποζῶνες. Ἐπομένως οἱ πιθανότητες ποὺ θὰ εἶχε ἡ κάθε ἀγροτικὴ κοινότητα νὰ διαλέξῃ τὴ μιὰ ἀντὶ τὴν ἄλλη ὑποζῶνη θὰ ἦταν 50%. Ἡ ἐγκατάσταση στὴν ὑποζῶνη (ii) θὰ ἄρχιζε ταυτόχρονα μετὰ τὴν ὑποζῶνη (iii) καὶ θὰ προχωροῦσε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πληθυσμιακὴ πυκνότητα στὴν τελευταία. Σύμφωνα μετὰ αὐτὸ τὸ μοντέλο προβλέπεται ὅτι (1) σύγχρονοι καὶ ἐξίσου πρῶτοι οἰκισμοὶ θὰ βρίσκονται καὶ στὶς δύο ὑποζῶνες, ἀλλὰ (2) ἐπειδὴ στὴν ὑποζῶνη (ii) ἡ στρεμματικὴ ἀπόδοση εἶναι χαμηλότερη, ἡ πληθυσμιακὴ τῆς πυκνότητα θὰ εἶναι μικρότερη. Τὸ τελευταῖο σημαίνει ὅτι στὴν ὑποζῶνη (ii) οἱ οἰκισμοὶ εἴτε θὰ εἶναι μικρότεροι εἴτε θὰ βρίσκονται σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο¹.

Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὰς τὶς προβλέψεις ἐπαληθεύεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ἐπιφανειακῆς ἐρευνας. Ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ ὅχι μόνο ἐμφανίζονται πολὺ πρῶιμα καὶ οὐσιαστικὰ ταυτόχρονα καὶ στὶς δύο ὑποζῶνες ἀλλὰ, ἐπιπλέον, ἡ ἐμφάνισή τους στὴν ὑποζῶνη (ii) δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ὑπερπληθυσμοῦ στὴν ὑποζῶνη (iii) (βλ. παραπάνω σ. 109). Ἡ παρουσία τῆς ἀρχαιότερης φάσης μόνο στὴν ὑποζῶνη (iii) δὲν ἀντιφάσκει μετὰ τὴν πρόβλεψη: Ἐφόσον ἡ θέση εἶναι μία, θὰ μπο-

1. Μετὰ τὸν ὅρο αὐτὸ μεταφράζεται τὸ «Domestic Mode of Production» (βλ. SAHLINS 1972: κεφ. 2).

ροῦσε νὰ βρίσκεται μόνο στη μιὰ ἀπὸ τὶς δύο ὑποζώνες (πρβ. ἐπίσης σ. 108 σημ. 1).

Ὅσο γιὰ τὴ δεύτερη πρόβλεψη, τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα τείνουν ἐπίσης νὰ τὴν ἐπαληθεύσουν, ἀν καὶ μὲ κάποια ἀνεπάρκεια. Οἱ περισσότεροι οἰκισμοί, ὅπως παρατηρήθηκε καὶ παραπάνω, βρίσκονται στὴν ὑποζώνη (iii). Οἱ δύο ἢ τρεῖς μεγαλύτεροι οἰκισμοί (Τούμπα, Δήμητρα καὶ πιθανὸν Θολὸ) βρίσκονται ἐπίσης σὲ αὐτὴ τὴν ὑποζώνη. Αὐτὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ὑποζώνη (iii) ἦταν σχετικὰ πρὸ πυκνοκατοικημένη. Ἐπειδὴ ὅμως ὑπάρχουν ἀμφιβολίες (α) γιὰ τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ οἰκισμῶν στὴν κάθε ὑποζώνη (πρβ. καὶ παραπάνω σ. 11), (β) γιὰ τὸ μέγεθος ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς καὶ (γ) γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ ζωτικῆς τοῦ χώρου, συνιστᾶται κάποια ἐπιφυλακτικότητα. Σὲ καμιά περίπτωση πάντως τὰ σημερινὰ δεδομένα δὲν ἔρχονται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴ δεύτερη πρόβλεψη.

Τὰ πλεονεκτήματα αὐτοῦ τοῦ τελευταίου μοντέλου ἀπέναντι στὸ προηγούμενο εἶναι φανερά. Ἡ βασικὴ ὑπόθεση ποὺ γύρω της ἔχει «κτιστεῖ» τὸ μοντέλο ὁδηγεῖ σὲ προβλέψεις ποὺ ἐπαληθεύονται. Ἐπομένως ἡ ὑπόθεση «ἀποδείχεται σωστὴ» (γιὰ τὰ εἰσαγωγικὰ ὁ ἀναγνώστης παραπέμπεται παρακάτω): Οἱ προϊστορικοὶ γεωργοὶ τῆς περιοχῆς ποὺ ἐξετάζεται ἀδιαφοροῦσαν γιὰ ἐδάφη μεγάλης παραγωγικότητας καὶ ὑψηλὲς στρεμματικὲς ἀποδόσεις. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ἀπέβλεπαν στὴ χρησιμοποίηση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τους μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ οἰκονομία. Ἡ ὑπόθεση ἐξηγεῖ γιὰτὶ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀγροτικῶν κοινοτήτων ἀγνόησαν τὰ «πλεονεκτήματα» ποὺ πρόσφερε ἡ ὑποζώνη (iii) καὶ προτίμησαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πολὺ «φτωχότερη» ὑποζώνη (ii).

Τὸ θεώρημα ὅτι κάτω ἀπὸ συνθῆκες οἰκονομικῆς αὐτάρκειας καὶ «οἰκιακοῦ τρόπου παραγωγῆς»¹ ἡ παραγωγικὴ μονάδα (=οἰκογένεια, ἀπλὴ ἢ ἐκτεταμένη) δὲν ἐκμεταλλεύεται πλήρως οὔτε τὴ γῆ της οὔτε τὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ της, δὲν εἶναι καινούργιο (Sahlins 1972: κεφ. 2). Ἡ συγγένεια αὐτοῦ τοῦ θεωρήματος μὲ τὴν ὑπόθεση ποὺ ἀναπτύχθηκε ἐδῶ εἶναι φανερή: Ἡ ἐντατικὴ ἐκμετάλλευση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν

μιᾶς περιοχῆς, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ της, συνεπάγεται τὴ δαπάνη τεραστίων ποσῶν ἐνεργείας. Σὲ οἰκονομίες μοντέρνου τύπου μὲ στόχο τοὺς ὑψηλὰ ἐπίπεδα παραγωγῆς καὶ ὁλοένα πρὸ ἐντατικὴ ἐκμετάλλευση, τὸ πρόβλημα αὐτὸ μετριάζεται χάρις στὴ χρησιμοποίηση «ἀπολιθωμένων» πηγῶν ἐνεργείας (π.χ. πετρέλαιο). Ὅχι πολὺ παλιότερα τὸ ρόλο αὐτὸ ἔπαιζαν οἱ δοῦλοι. Σὲ κοινωνίες ὅμως ὅπου οἱ παραγωγικὲς μονάδες ἦταν οὐσιαστικὰ αὐτάρκειες, ὁ στόχος ἦταν ἡ διατήρηση ὑψηλῶν ἐπιπέδων ἀπόδοσης τῆς ἐργασίας. Ἀποτέλεσμα, τὰ μέλη τῶν παραγωγικῶν μονάδων ἀπολάμβαναν περισσότερο ἐλεύθερο χρόνο, οἱ στρεμματικὲς ἀποδόσεις ἦταν χαμηλὲς καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνατότητες τῆς γῆς ἔμεναν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνεκμετάλλευτες.

Ὅτι ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή στὴν προϊστορία τῆς λεκάνης τῶν Σερρών ἦταν ὁργανωμένη σὲ αὐτάρκειες παραγωγικὲς μονάδες μπορεῖ σήμερὰ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο (Φωτιάδης 1980). Πρὸ σημαντικὸ, στὴ μελέτη αὐτὴ ἔχει γίνεи μιὰ ὑπόθεση σχετικὴ μὲ ἀνθρώπινη συμπεριφορά, τρόπους σκέψης καὶ συστήματα ἀξιών — ζητήματα ποὺ βρίσκονται στὸ κέντρο τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἐρευνας. Ἐπιπλέον, ἡ ὑπόθεση ποὺ παρουσιάστηκε εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τόπο καὶ χρόνο: Δὲν ἀφορᾷ σὲ μιὰ συγκεκριμένη περιοχή, φάση τῆς προϊστορίας, πολιτισμικὴ ἢ φυλετικὴ ομάδα. Ἀντίθετα οἱ συνθῆκες ποὺ κάτω ἀπὸ αὐτὲς ἡ ὑπόθεση θεωρεῖται ὅτι ἰσχύει εἶναι κοινωνικο-οικονομικὲς: αὐτάρκεια τῶν παραγωγικῶν μονάδων, «οἰκιακὸς τρόπος παραγωγῆς». Ἐπομένως ἡ ἐρευνα ποὺ παρουσιάστηκε ἐδῶ εἶναι κοινωνικὴ, ὄχι ἱστορικὴ. Τέλος, ἡ ὑπόθεση ὁδηγεῖ σὲ προβλέψεις ποὺ μποροῦν νὰ ἐπαληθευθοῦν / διαψευσθοῦν μὲ βάση ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Μένει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀρχαιολογία μπορεῖ νὰ εἶναι κοινωνικὴ ἐπιστήμη;

Τὰ ὄρια τῆς ἐπαλήθευσης: ἀπόδειξη ἢ ἐρμηνεία;
Ἡ λογικὴ δομὴ τοῦ ἐπιχειρήματος ποὺ ἀναπτύχθηκε στὶς τελευταῖες σελίδες εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Ἐπόθεση: Κάτω ἀπὸ συνθῆκες $\sigma_1, \sigma_2, \dots, \sigma_n$, ἰσχύει ἡ πρόταση Α.

Πρόβλεψη: Ἄν ἡ πρόταση Α εἶναι σωστή, τότε πρέπει νὰ παρατηροῦνται $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$. (Ἄν Α, τότε $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$).

1. Τὸ μοντέλο αὐτὸ ἀναπτύσσεται μὲ λεπτομέρεια στὴ διδακτορικὴ διατριβή μου (ΦΩΤΙΑΔΗΣ 1980).

Παρατήρηση Παρατηρούνται / δέν παρατηρούνται $\alpha_1, \alpha_2, \dots \alpha_n$.

Συμπέρασμα: 'Η πρόταση Α είναι σωστή / λάθος.

'Η δομή δηλαδή ακολουθεί τις υποθήκες του θετικισμού. 'Η παράβαση των λογικών κανόνων είναι όμως φανερή: "Αν παρατηρούνται $\alpha_1, \alpha_2, \dots \alpha_n$, αυτό δεν αποτελεί έγγυση ότι η πρόταση Α είναι σωστή. Θεωρητικά, τα $\alpha_1, \alpha_2, \dots \alpha_n$ μπορεί να είναι άπορροια όχι της πρότασης Α αλλά κάποιας άλλης πρότασης Χ, που δεν εξετάζεται εδώ. 'Η λογική του επιχειρήματος δεν είναι έπομένως αυτή της μαθηματικής απόδειξης, όπου η πρόβλεψη θα διατυπωνόταν «αν Α, και μόνον Α,

τότε $\alpha_1, \alpha_2, \dots \alpha_n$ ». 'Η «άσυνεπεια» αυτή στη θεωρία της σύγχρονης αρχαιολογίας έχει τονιστεί πολλές φορές (π.χ. Morwood 1975, ιδιαιτ. σ. 112). 'Η «άσυνεπεια» όμως δεν περιορίζεται στην αρχαιολογία. 'Η έμπειρική έρευνα, στις κοινωνικές επιστήμες τουλάχιστον, σπάνια έχει τη δυνατότητα να θεμελιώσει προτάσεις του είδους «αν Α, και μόνον Α, τότε $\alpha_1, \alpha_2, \dots \alpha_n$ ». Κατά κανόνα η έρευνα ικανοποιείται με έρμηνευτικά μοντέλα, σαν αυτά που αναπτύχθηκαν εδώ, παρά με αποδείξεις. Και φυσικά, είναι δυνατό τα ίδια έμπειρικά δεδομένα να επιδέχονται περισσότερες από μια έρμηνείες¹.

Μ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ

1. 'Η έρευνα όπου βασίζεται αυτή η μελέτη έγινε το καλοκαίρι και φθινόπωρο του 1978 χάρη στη χρηματική γενναιοδωρία της Μαρίας Χρυσούλη - Φωτιάδη και του Πολυνείκη Φωτιάδη.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, Δ. 1978. 'Από τους προϊστορικούς οικισμούς της 'Ανατολικής Μακεδονίας. ΑΔ 30, 1975, 193 - 234.
- ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, Δ. και Μ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ. 'Από τους προϊστορικούς οικισμούς της 'Ανατολικής Μακεδονίας, II, 'Ανθρωπολογικά 1, 1980, 15 κ.έ.
- DAVIDSON, D. A. 1976. Processes of tell formation and erosion. Geoarchaeology, D. A. DAVIDSON και M. L. SHACKLEY (έκδ.), London.
- GREIG, J. R. A. και J. TURNER. 1974. Some pollen diagrams from Greece and their archaeological significance. Journal of Archaeological Science 1, 177 - 194.
- HEADY, E. O. 1952. Economics of Agricultural Production and Resource Use (New York).
- HIGGS, E. S. και C. VITA - FINZI. 1972. Prehistoric economies: A territorial approach. Papers in Economic Prehistory, E. S. HIGGS (έκδ.), Cambridge.
- HILTON, N. 1968. An approach to agricultural land classification in Great Britain. Land Use and Resources: Studies in Applied Geography. Institute of British Geographers, Special Publication no. 1.
- KOCKEL, F. και H. W. WALTHER. 1965. Die Strymonlinie als Grenze zwischen Serbo-Mazedonischen und Rila-Rhodope Massiv in Ost-Mazedonien, Geologisches Jahrbuch 83, 575 - 598.
- ΚΟΡΟΒΕΝΙΑΔΗΣ, Ν. 1978. 'Ενδειγμένη χρήση της γής και η λίπανση των καλλιεργειών. 'Ομιλία στις 'Επιθεωρήσεις Γεωργίας.
- LIMBREY, S. 1975. Soil Science and Archaeology (New York).
- MORWOOD, M. J. 1975. Analogy and the acceptance of theory in archaeology. American Antiquity 40, 111 - 116.
- SAHLINS, M. 1972. Stone Age Economics (Chicago).
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ-MANE, Ε. και Ν. Κ. ΣΥΜΕΩΝΙΑΔΗΣ. 1968. Στρωματογραφική έρευνα εις την περιοχή της λεκάνης Νιγρίτης. Annales Géologiques des Pays Helléniques 21, 21 - 29.
- TURNER, J. και J. R. A. GREIG. 1975. Some Holocene pollen diagrams from Greece, Review of Paleobotany and Palynology.
- UPTON M. 1973. Farm Management in Africa: The Principles of Production and Planning (London).
- ΦΩΤΙΑΔΗΣ, Μ. 1980. Prehistoric Human Ecology in the Serres Basin, Northeastern Greece (διδ. διατρ., πανεπιστ. 'Ινδιάνα).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

ΤΟ ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Από την εξέταση του υλικού των οστών, των δοντιών και των κεράτων των διαφόρων ζώων, μπορούμε να σημειώσουμε τα ακόλουθα:

1) Υπάρχει μικρό ποσοστό αιγοπροβάτων.
2) Το ποσοστό των χοίρων και των βοδιών είναι αρκετά ύψηλό.

3) Υψηλό είναι και το ποσοστό των ελαφιών. Το αύξημένο ποσοστό των ελαφιών και των αγρίων χοίρων δείχνει ότι πρόκειται για ένα πληθυσμό που ή κύρια απασχόλησή του ήταν το κυνήγι.

4) Η παρουσία του αλόγου είναι ίσως τυχαία και δε μπορούμε να βγάλουμε από ένα μόνο δείγμα το συμπέρασμα ότι έτρεφαν άλογα.

5) Διαπιστώθηκε ή παρουσία μερικών σπονδύλων ψαριών που δείχνει ότι οι άνθρωποι της περιοχής είχαν κάποια σχέση με θάλασσα ή λίμνη.

6) Παρατηρήσαμε ίχνη φωτιάς σε πολλά δείγματα όλων των στρωμάτων.

Οι προσδιορισμοί των οστών έγιναν από τον επιμελητή της έδρας κ. Γ. Κουφό.

1 πτέρνα, Bos: 1 1η φάλαγγα νεαρού ατόμου.

Ανασκαφική ενότητα 2B: Sus scrofa: 1 τμήμα κάτω γνάθου, 1 μηρός, 1 κνήμη. Ovis aries: 1 τμήμα κάτω γνάθου, 1 τμήμα άνω γνάθου. Bos: 1 κάτω άκρο μεταποδίου, 2η φάλαγγα.

Ανασκαφική ενότητα 2N: Bos: 1 κάτω άκρο, μεταταρσικού, 1η φάλαγγα, 2η φάλαγγα. Ovis aries: 1 τμήμα κάτω γνάθου, 1 ώμοπλάτη.

Ανασκαφική ενότητα 3B: Cervus: 1 κέρατο. Bos: 1 τμήμα άνω γνάθου, 1η φάλαγγα, 1 μεταταρσικό. Sus scrofa: 1 τμήμα κάτω γνάθου, 2 μηροί, 1 βραχίονας. Ovis aries: 1 τμήμα κάτω γνάθου, 1 κνήμη.

Ανασκαφική ενότητα 3N: Sus scrofa: 1 κυνόδοντας. Bos: Δόντια κάτω γνάθου. Canis: 1 δόντι.

Ανασκαφική ενότητα 4B: Sus scrofa: 1 άνω τμήμα γνάθου, Bos: 1 κνήμη νεαρού ατόμου, 1 μεταταρσικό.

Ανασκαφική ενότητα 4N: Sus scrofa: 2 μετακαρπικά, 1 μηρός. Capra hircus: 1 μηρός, 1 ώμοπλάτη, 1η φάλαγγα.

	Αιγοπρόβατα Capra hircus (κατσίκια) Ovis aries (πρόβατο)	Sus scrofa (χοίρος)	Bos taurus (βόδι)	Cervus (έλάφι)	Equus caballus (άλογο)	Σύνολο
Αριθμός δειγμάτων	Capra: 32 Ovis: 23 55	59	60	18	1	193
% αναλογία	Capra: 16.58 Ovis: 11.91 28.49	30.56	31.08	9.32	0.51	99.96

Αναλυτικότερα, παραθέτουμε τα στοιχεία κατά ανασκαφική ενότητα.

Επιφανειακό στρώμα: Equus: Δόντι άνω γνάθου. Capra hircus: 1 κέρατο, 1 μετακαρπικό. Sus scrofa: 1 τμήμα άνω γνάθου.

Ανασκαφική ενότητα 1B: Sus scrofa: 1 τμήμα άνω γνάθου.

Ανασκαφική ενότητα 1N: Cervus: 1 κέρατο,

Ανασκαφική ενότητα 5B: Bos: 1 κνήμη νεαρού ατόμου.

Ανασκαφική ενότητα 5N: Bos: 1 κερκίδα. Capra hircus: 1 κνήμη, 1 τμήμα άνω γνάθου, 1 τμήμα μεταποδίου.

Ανασκαφική ενότητα 6B: Bos: 3η φάλαγγα. Ovis aries: 1 τμήμα άνω γνάθου.

Ανασκαφική ενότητα 6N: Cervus: 1 κάτω

ἄκρο μεταταρσικοῦ, 1 πτέρνα. Capra ἢ ovīs: 1 δόντι κάτω γνάθου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 7B: Sus scrofa: τμήμα κάτω γνάθου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 7N: Ovis aries: 1 ἀστράγαλος.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 8B: Sus scrofa: 3 τμήματα ἄνω γνάθου. Bos: 1 κερκίδα, 1 κνήμη νεαροῦ. Ovis aries: 1 πτέρνα.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 8N: Cervus: 1 κέρατο. Bos: 1 κάτω ἄκρο μεταποδίου. Sus scrofa: 1 ἀστράγαλος, 2η φάλαγγα, 1 ἄνω ἄκρο μεταποδίου. Capra hircus: 1 ἀστράγαλος.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 9B: Bos: 1η φάλαγγα. Capra hircus: 1 βραχίονας, 1η φάλαγγα. Sus scrofa: 1 μετακαρπικό, 1 ἄκρο μηροῦ.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 10E: Bos: 1η φάλαγγα. Cervus: ἀστράγαλος, 1 κάτω ἄκρο μεταποδίου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 11B: Sus scrofa: 1 τμήμα ἄνω γνάθου. Bos: 2η φάλαγγα. Ovis aries: 1 τμήμα ἄνω γνάθου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 11N: Cervus: 1 κέρατο, 1 ἀστράγαλος. Sus scrofa: 2 τμήματα ἄνω γνάθου, 1 μηρὸς νεαροῦ ἀτόμου, 1 βραχίονας. Ovis ἢ capra: μεμονωμένα δόντια.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 12B: Bos: 1 κνήμη νεαροῦ ἀτόμου, 1 βραχίονας νεαροῦ ἀτόμου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 12N: Sus scrofa: 1 τμήμα κάτω γνάθου. Ovis aries: 1 τμήμα ἄνω γνάθου. Bos: 1 κάτω ἄκρο μηροῦ.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 13B: Sus scrofa: 1 τμήμα κάτω γνάθου. Bos: 1 κάτω ἄκρο μεταποδίου, 2 φάλαγγες μεταποδίου, 2η φάλαγγα, 3η φάλαγγα.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 13N: Bos: 1 ἀστράγαλος. Cervus: 1 τμήμα κάτω γνάθου, Sus scrofa: 1 τμήμα κάτω γνάθου. Ovis aries: 1 κάτω ἄκρο κνήμης νεαροῦ ἀτόμου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 14B: Capra hircus: 1 τμήμα κάτω γνάθου νεαροῦ ἀτόμου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 14N: Bos: 1η φάλαγγα νεαροῦ ἀτόμου, 1 βραχίονας νεαροῦ ἀτόμου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 15B: Bos: 1 ἄνω ἄκρο μετακαρπικοῦ, 2η φάλαγγα.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 15N: Sus scrofa: 2 τμήματα κάτω γνάθου, 1 κάτω ἄκρο βραχίονα. Capra

hircus: 1 ἄνω ἄκρο μεταταρσικοῦ 1η φάλαγγα. Cervus: δόντι ἄνω γνάθου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 16B: Bos: 1 κάτω ἄκρο κερκίδας, 3η φάλαγγα. Sus scrofa: 1 πτέρνα. Capra hircus: 1 τμήμα κάτω γνάθου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 17N: Sus scrofa: 1 δόντι κάτω γνάθου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 18B: Bos: 1 κάτω ἄκρο βραχίονα, 1 κερκίδα, 2 πρώτες φάλαγγες. Ovis aries: 1 τμήμα κάτω γνάθου, 1 βραχίονας, 1 μετακαρπικό, 2η φάλαγγα νεαροῦ ἀτόμου. Cervus: 1 ἄνω ἄκρο μεταταρσικοῦ. Sus scrofa: 1 ἀστράγαλος, 2 τμήματα κάτω γνάθου, 1η καὶ 2η φάλαγγα.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 18N: Sus scrofa: 1η φάλαγγα, 1 κερκίδα, Bos: 1 πτέρνα, 1 σπόνδυλος ψαριοῦ.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 19B: Sus scrofa: 1 κάτω ἄκρο βραχίονα. Ovis ἢ Capra: 1 τμήμα ἄνω γνάθου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 19N: Sus scrofa: 1 κάτω ἄκρο μεταποδίου. Ovis aries: 1 ἄνω ἄκρο μετακαρπικοῦ.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 20N: Sus scrofa: 2 τμήματα ἄνω γνάθου. Ovis ἢ Capra: 1 δόντι, 1 σπόνδυλος.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 22N: Sus scrofa: 1 τμήμα κάτω γνάθου. Bos: 1 κνήμη πολὺ νεαροῦ ἀτόμου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 23B: 2 κάτω ἄκρα μεταποδίου. Cervus: 2 κέρατα. Capra hircus: 1 κέρατο, 1 σπόνδυλος ψαριοῦ.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 23N: Sus scrofa: 1 τμήμα κάτω γνάθου. Bos: 1 δόντι ἄνω γνάθου. Cervus: 3ο καὶ 4ο μεταταρσικό κάτω ἄκρου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 24B: Ovis aries: 1 τμήμα κάτω γνάθου νεαροῦ ἀτόμου, 1 βραχίονας. Bos: 2η φάλαγγα.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 22B: Sus scrofa: 2 τμήματα κάτω γνάθου.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 24N: Bos: 1 ἄνω ἄκρο μεταταρσικοῦ. Ovis aries: 1 μετακαρπικό, 1η φάλαγγα, 1 πτέρνα.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 25B: Sus scrofa: 1 κάτω γνάθος νεαροῦ ἀτόμου. Capra ἢ ovīs: μεμονωμένα δόντια.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 25N: Bos: 1 δόντι. Capra

hircus: 1 άνω άκρο μετακαρπικού, 1 ώμοπλάτη.

Άνασκαφική ενότητα 26B: Bos: 1η φάλαγγα, 1 ταρσικό.

Άνασκαφική ενότητα 26N: Bos: 1 κάτω άκρο μεταταρσικού, 1η φάλαγγα. Sus scrofa: 1 τμήμα κάτω γνάθου, 1 άνω άκρο 3ου μετακαρπικού, 1 κάτω άκρο βραχίονα, 1 πτέρνα. Capra ή onis: 1 μεμονωμένο δόντι.

Άνασκαφική ενότητα 27B: Bos: 1 κερκίδα, 2 μεμονωμένα δόντια, 2η φάλαγγα. Cervus: 1η φάλαγγα.

Άνασκαφική ενότητα 27N: Bos: 1 τμήμα άνω

γνάθου, 1 άνω άκρο μετακαρπικού, 3η φάλαγγα. Ovis aries: 1 κάτω γνάθος. Sus scrofa: 1 τμήμα κάτω γνάθου νεαρού άτόμου.

Άνασκαφική ενότητα 28B: Sus scrofa: 1 κάτω άκρο βραχίονα νεαρού άτόμου. Cervus: 2η φάλαγγα.

Άνασκαφική ενότητα 28N: Sus scrofa: 1 άνω άκρο 3ου μετακαρπικού.

Χώρος της οικίας: Bos: 1 Άστράγαλος, 1 τμήμα κάτω γνάθου. Capra hircus: 1 τμήμα κάτω γνάθου νεαρού άτόμου, 1 πτέρνα, 1 μετακαρπικό, 1 ώμοπλάτη.

Γ. ΚΟΥΦΟΣ

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α ΙΙΙ

ΜΑΛΑΚΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Η άνασκαφή της Πεντάπολης έφερε στο φώς άρκετο μαλακολογικό ύλικό, που προέρχεται από την τομή IB και IN. Έγινε προσεκτική περισυλλογή όλων των όστρέων. Δυσκολίες στην καταμέτρηση ύπήρξαν πολλές έπειδή τὰ περισσότερα όστρεα βρέθηκαν πολύ θρυμματισμένα και έτσι δυσκολεύει η άποκατάσταση και άκριβής άριθμητική άπόδοσή της.

Παρ' ότι όμως είναι θρυμματισμένα κατά τὰ άλλα η κατάσταση συντηρήσεως του όστρέου είναι καλή (τò φίλντισι είναι λαμπερό). Μετρήσαμε συνολικά 550 όστρεα, δηλαδή 321 στην τομή IB και 229 στην τομή IN. Άναγνώρισαμε 6 διαφορετικά είδη μαλακίων (είκ. 3). Άπ' αυτά άλλα είναι γλυκού νερού, άλλα θαλάσσια και ένα χερσαίο. Τὰ περισσότερα είναι έλασματοβράγχια και τὰ υπόλοιπα γαστερόποδα. Τὰ μαλάκια αυτά παρουσιάζονται στους πίνακες 1, 2 και 3 ποσοτικά κατά είδος, τομή και άνασκαφική ενότητα.

Και στις δύο τομές από τὰ 550 όστρεα τὰ 524 ανήκουν στο είδος *Unio pictorum*. Δηλαδή τò *Unio* παρουσιάζει ποσοτικά τò 93.70 % του συνόλου. Πρόκειται για μαλάκιο των γλυκών νερών, ποταμών, λιμνών κλπ. Είναι έδωδιμο και καθώς φαίνεται καταναλωνόταν στη νεολιθική Θεσσαλία αλλά ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τη νεο-

λιθική εποχή και την εποχή του χαλκού, όπως διαπιστώσαμε στη Δήμητρα¹, Dikili Tash², Όλυμπο³, Ν. Νικομήδεια⁴ και άλλου.

Helix sp. (χερσαίο γαστερόποδο, κοινό σαλιγκάρι).

Βρέθηκαν συνολικά 13 σαλιγκάρια. Τὰ περισσότερα είναι άρκετά μεγάλα και θρυμματισμένα. Φαίνεται ότι αυτός ήταν ό τρόπος, που τὰ έτρωγαν. Τὰ σαλιγκάρια είναι συχνή τροφή σε σύγχρονους και νεώτερους οίκισμους (Δήμητρα, Dikili Tash, Σαντορίνη⁵ κλπ.).

Cardium edule L.: Μετρήσαμε 10 μαλάκια αυτού του είδους (κοινή άχιβάδα). Πρόκειται για μαλάκιο, που προσαρμόζεται εύκολα στις μεταβολές της άλμυρότητας του νερού. Τò βρίσκουμε σε περιοχές άμμώδεις και σε έκβολές ποταμών. Τò συναντούμε στους περισσότερους παρα-

1. Άνασκαφή Δ. Γραμμένου, όπου μελετήσαμε τò μαλακολογικό ύλικό.

2. Άνασκαφή J. Deshayes, της οποίας έτοιμάζεται ή δημοσίευση.

3. G. MYLONAS, Excavations at Olynthus, Part I: The neolithic settlement at Olynthus (Baltimore 1929).

4. R. J. RODDEN, P.P.S. 1962, 267.

5. Άνασκαφή X. Ντούμα, όπου μελετήσαμε τò μαλακολογικό ύλικό.

Πίνακας 1: ΠΕΝΤΑΠΟΛΗ 1979 — ΜΑΛΑΚΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΕΩΣ		ΕΙΔΗ ΜΑΛΑΚΙΩΝ				Σύνολο
ΤΟΜΗ I B	Ανασκαφικές ένότητες	Unio pictorum	Cardium edule L.	Helix sp.	Mytilus gallopro- vincialis Lamarck	
	έπιφανειακή	13	—	1	—	14
	1	2	—	1	—	3
	2	19	—	2	—	21
	3	5	—	—	—	5
	4	3	2	—	—	5
	5	8	1	—	—	9
	6	7	—	—	—	7
	7	4	1	—	—	5
	8	16	—	—	—	16
	9	6	—	—	—	6
	10	12	—	—	—	12
	11	11	1	—	—	12
	12	5	—	—	—	5
	13	7	—	—	—	7
	14	4	—	—	—	4
	15	5	2	—	1	8
	16	6	—	—	—	6
	17	—	—	—	—	—
	18	21	—	—	—	21
	19	5	—	—	—	5
	20	1	—	—	—	1
	21	6	—	—	—	6
	22	2	—	—	—	2
	23	8	—	—	—	8
	24	19	—	—	—	19
	25	11	—	—	—	11
	26	30	—	2	—	32
	27	35	—	4	—	39
	28	32	—	—	—	32
ΣΥΝΟΛΑ		303	7	10	1	321

Πίνακας 2: ΠΕΝΤΑΠΟΛΗ 1979 — ΜΑΛΑΚΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΕΩΣ		ΕΙΔΗ ΜΑΛΑΚΙΩΝ					Σύνολο
ΤΟΜΗ IN	Άνασκαφικές ένότητες	Unio pictorum	Cardium edule L.	Murex trunculus L.	Chlamys varia L.	Helix sp.	
	1	2	—	—	—	—	2
	2	20	—	—	—	—	20
	3	3	—	—	—	—	3
	4	2	—	—	—	—	2
	5	5	—	—	—	—	5
	6	1	—	—	—	—	1
	7	4	—	—	—	—	4
	8	10	—	—	—	—	10
	9	3	1	—	—	—	4
	10	4	—	—	—	—	4
	11	6	1	—	—	—	7
	12	7	—	—	—	—	7
	13	8	—	—	—	—	8
	14	7	—	—	1	—	7
	15	8	—	—	—	—	8
	16	4	—	—	—	—	4
	17	11	—	—	—	—	11
	18	21	—	—	—	—	21
	19	9	—	—	—	—	9
	20	3	—	—	—	—	3
	21	8	—	—	—	—	8
	22	5	—	—	—	—	5
	23	13	1	—	—	—	13
	24	5	—	1	—	—	5
	25	18	—	—	—	—	18
	26	14	—	—	—	—	14
	27	16	—	—	—	3	19
	28	4	—	—	—	—	4
ΣΥΝΟΛΑ		221	3	1	1	3	229

Πίνακας 3: ΠΕΝΤΑΠΟΛΗ 1979 — ΜΑΛΑΚΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

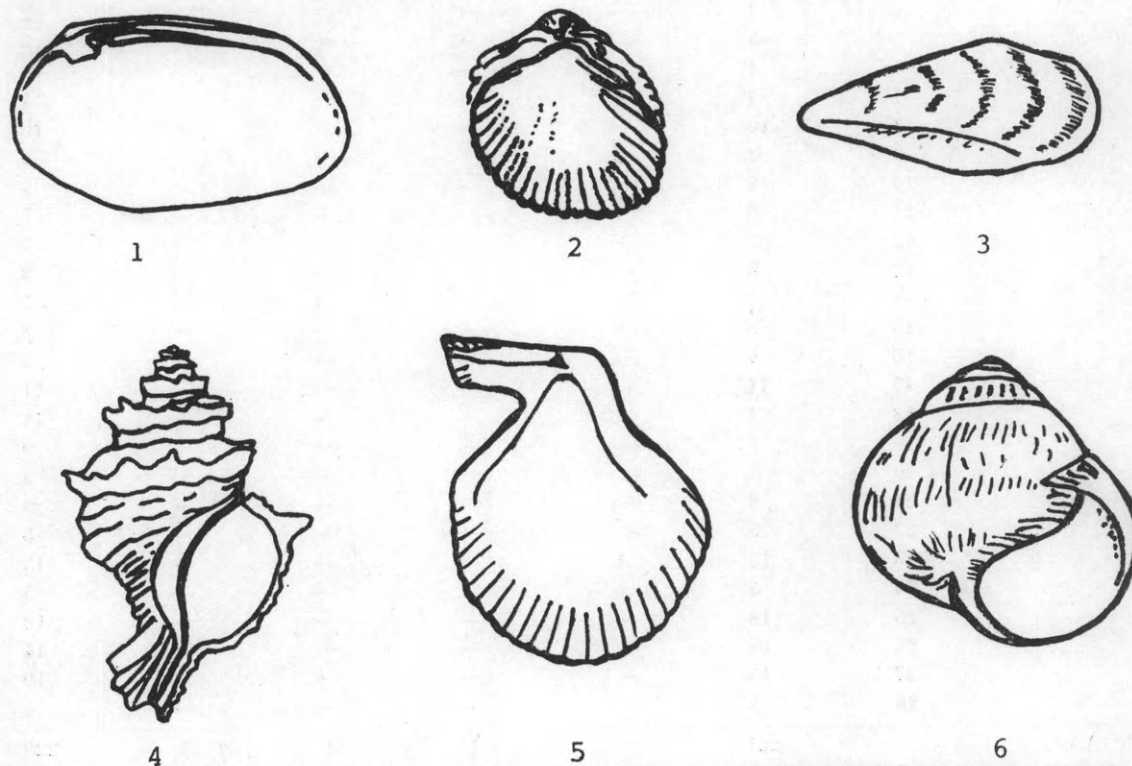
ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΕΩΣ	ΕΙΔΗ ΜΑΛΑΚΙΩΝ						
	1) Έλασματοβράγχια		2) Γαστερόποδα				Σύνολα
	Unio pictorum	Cardium edule L.	Chlamys varia L.	Mytilus galloprovincialis L.	Murex sp.	Helix sp.	
ΤΟΜΗ IB άνασκ. ένοτ. έπιφαν. -28	303	7	—	1	—	10	321
ΤΟΜΗ IN άνασκ. ένοτ. 1 - 28	221	3	1	—	1	3	229
ΣΥΝΟΛΑ	524	10	1	1	1	13	550

θαλάσσιους οικισμούς όπως και τα είδη που περιγράφονται παρακάτω.

Mytilus galloprovincialis Lamarck: Υπάρχει μόνο μία θύρα από *Mytilus*, το κοινό μείδι. Ζει σε βράχους ή σε άλλα σταθερά υπόβαθρα, όπου και προσκολλάται.

Chlamys varia L.: Υπάρχει μόνο μία θύρα. Πρόκειται για μαλάκιο, που ζει σε ποικίλης συ-

Αυτός ο τρόπος διανοίξεως φαίνεται και στα καταναλωμένα χερσαία σαλιγκάρια. Μερικές θύρες και θρύμματα από *Unio* φαίνονται καμένα. Αυτά βρίσκονται στα βαθύτερα στρώματα της προς νότον τομής (Τομή ΙΝ, ανασκαφικές ενότητες 20, 21, 23, 24, 26 = Πεντάπολις ΙΙ). Εκεί όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα υπάρχουν καμένα στρώματα.

Εικ. 3. Τα είδη μαλακίων που βρέθηκαν στην ανασκαφή της Πεντάπολης: 1) *Unio pictorum*, 2) *Cardium edule* L., 3) *Mytilus galloprovincialis* L., 4) *Murex trunculus* L., 5) *Chlamys varia* L., 6) *Helix* sp.

στάσεως περιοχές (αμμόδεις, βραχώδεις κλπ.).

Murex trunculus L.: Είναι το μοναδικό θαλάσσιο γαστερόποδο και βρέθηκε μόνον ένα. Πρόκειται για μαλάκιο, που ζει πάνω σε πέτρες και βράχους.

Συμπεράσματα: Στην Πεντάπολη φαίνεται ότι οι κάτοικοι όχι μόνο συνέλεγαν μαλάκια από τη διπλανή λίμνη, αλλά έφθναν και μέχρι τη θάλασσα για να τα βρουν. Η μικρή ποσότητα των θαλασσίων μαλακίων ίσως οφείλεται στη μικρή έκταση της ανασκαφής. Η παρουσία της όμως δεν είναι τυχαία, αφού επί πλέον βρέθηκαν μαζί με άλλα υπολείμματα τροφής.

Ο τρόπος, που τα έτρωγαν φαίνεται πολύ απλός: έσπαζαν το κέλυφος, κάποτε το θρυμάτιζαν.

Άλλες χρήσεις εκτός από την τροφή¹ δε διαπιστώθηκαν (όπως χρήση όστρέων για πρακτικούς λόγους — εργαλεία — και για κόσμηση). Ίσως όμως και αυτό να οφείλεται στην περιορισμένη έκταση της ανασκαφής.

ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ - ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

1. D. και P. BROTHWELL, Food in Antiquity. A survey of the diet of early peoples (London 1969).

P. J. Ucko and G. W. DIMBLEBY (ed.), The Domestication and Exploitation of Plants and Animals (London 1969).

L. KARALI, Les mollusques dans la Protohistoire de l'Égée (thèse de doctorat, Paris 1979) κεφ. alimentation 54 - 112.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV

Η ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΑ

Αντίθετα με την κεραμική, η οποία θεωρείται το «κατ'έξοχόν» υλικό μιᾶς προϊστορικής ανασκαφῆς καὶ ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἔγινε ἀντικείμενο ιδιαίτερης προσοχῆς καὶ μελέτης στὴ χώρα μας, οἱ λιθοτεχνίες δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀπασχολήσει συστηματικὰ τὴν ἐλληνικὴ ἔρευνα.

Μερικὲς πρῶτες προσπάθειες σημειώθηκαν στὴ δεκαετία 1960 - 70 μετὰ τὴν εὐκαιρία τῶν διαφορῶν παλαιολιθικῶν ἐρευνῶν ποὺ γίνονταν ἐκείνη τὴν περίοδο¹. Ἡ πιὸ σοβαρὴ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Δ. Ρ. Θεοχάρη τόσο παλαιολιθικῶν ὥς καὶ νεολιθικῶν ἐργαλείων ἀπὸ τὴ Θεσσαλία². Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἦταν ἀξιόλογη ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς καὶ ιδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι γράφτηκε στὰ ἑλληνικὰ μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ βασικοὶ ἐπιστημονικοὶ ὅροι στὴ γλῶσσα μας. Δυστυχῶς ὅμως ἂν καὶ ἀποτέλεσε μιὰ σημαντικὴ προσφορὰ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ἔμεινε γιὰ πολλὰ χρόνια χωρὶς συνέχεια.

Ἐδῶ ἐρευνοῦμε τὴ λιθοτεχνία ποὺ ἤρθε στὸ φῶς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμὸ τῆς Πεντάπολης νομοῦ Σερρών. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ δημοσιεύεται ὁλοκληρωμένα στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία λιθοτεχνία θέσης τῆς εποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἐντάσσεται στὰ πλαίσια ἐνὸς εὐρύτερου προγράμματος ποὺ περιλαμβάνει τὴ συστηματικὴ μελέτη νεολιθικῶν καὶ μεταγενεστέρων λογοτεχνικῶν ἀπὸ τὸ βορειοελλαδικὸ χῶρο. Ὑλικὸ ἀπὸ ἄλλες θέσεις πρόσφατα ἀνασκαμμένες (ἀνασκαφὲς Δ. Γραμμένου) εἶναι ὑπὸ ἐξέταση (Βασιλικὰ) ἢ ἐτοιμάζεται γιὰ δημοσίευση (Δήμητρα). Γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν πρόκειται νὰ ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ σὲ πλατιὲς συγκρίσεις καὶ γενικὰ συμπεράσματα. Ἀλλωστε ἡ συλλογὴ, μικρὴ σὲ ἀριθμὸ, καὶ ἡ περιορισμένη ἔκταση τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἐπιτρέπουν κατὰ τὴ

γνώμη μας γενικὲς διαπιστώσεις οὔτε ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις.

Ἡ συλλογὴ ποὺ μελετήσαμε ἀποτελεῖται ἀπὸ 270 ἀντικείμενα δουλεμένα ὅλα, μετὰ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, σ' ἓνα πυριτόλιθο μέτριας ποιότητος καὶ χρώματος καστανοῦ πορτοκαλλόχρου. Μεγάλα κομμάτια τέτοιας πρώτης ὕλης ὑπάρχουν ἐπίσης στὴ συλλογὴ σχεδὸν ἀδούλευτα. Ὅλη ἡ σειρὰ διατηρεῖται σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς φολίδες καὶ ἐργαλεῖα ποὺ εἶναι καμένα.

Τὰ ἀπολεπίσματα καὶ ἄλλα ἀκαθόριστα θραύσματα ἀνέρχονται σὲ 182, δηλαδὴ καλύπτουν τὸ 64,47 %.

Οἱ ἀκατέργαστες φολίδες καὶ λεπίδες εἶναι 61 (22,59 %) καὶ ἀναλυτικὰ:

— 41 ἀκατέργαστες φολίδες: ἀπὸ αὐτὲς μόνο δύο διατηροῦν τμήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ φλοιοῦ. Οἱ βάσεις εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπίπεδες, σπανιότερα γραμμικές. Οἱ διαστάσεις τῶν φολίδων κυμαίνονται: μῆκος: 1,50 ἕως 3,38 ἐκ. Πλάτος: 1,30 ἕως 2,70 ἐκ.

— 20 ἀκατέργαστες λεπίδες: μία μόνο εἶναι ἀκέραια· ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες οἱ 11 σῶζουν μόνο τὸ κάτω τμήμα τους καὶ οἱ 8 μόνο τὸ μεσαῖο.

Οἱ πυρῆνες ὑπάρχουν σὲ πολὺ μικρὸ ἀριθμὸ· μετρήσαμε μόνο 8 (2,90 %) ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι: 3 πυρῆνες γιὰ λεπίδες, οἱ δύο πυραμιδοειδεῖς· 1 πυρήνας μετὰ τὶς δύο ἐπιφάνειες κρούσης ἀντιμέτωπες· 3 ἄμορφοι πυρῆνες· 1 θραῦσμα πυρήνα.

Τὰ ἐργαλεῖα εἶναι μόνο 19 τὸν ἀριθμὸ (7,03 %) (εἰκ. 4). Χαρακτηριστικὸς τύπος ἐργαλείου στὴν Πεντάπολη εἶναι ἓνα ὀδοντωτό, δουλεμένο πάνω σὲ μικρὲς παχιὲς φολίδες ἢ πλάκες πυριτόλιθου, μετὰ κατεργασία καὶ στὶς δύο πλευρὰς. Τέτοια μετρήσαμε 4:

— Ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο ἀπὸ πυριτόλιθο κοκκίνο-πορτοκαλλόχρου· ἡ μία ὀψὲς εἶναι καμένη ἢ ἄλλῃ ἐντελῶς λεία χωρὶς κατεργασία (ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 87). Μῆκος: 2,10 ἐκ. Πλάτος: 1,40 ἐκ. Πάχος: 0,30 ἐκ. (εἰκ. 4,1).

— Ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο ἀπὸ καφετὶ πυριτόλιθο·

1. G. Kourtesi - Philippakis Le Paléolithique de la Grèce continentale. Etat de la question et perspectives de recherche (thèse de doctorat, Paris 1981).

2. Δ. Θεοχάρης, Ἡ αὐγὴ τῆς θεσσαλικῆς προϊστορίας (Βόλος 1967) 19 - 23 καὶ 79 - 81.

τά ἔχνη κατεργασίας καλύπτουν όλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια καὶ τῶν δύο ὀψεων (ἀνασκαφικὴ ἐνότητα N2). Μῆκος: 2.60 ἐκ. Πλάτος: 1.42 ἐκ. Πάχος: 0.51 ἐκ. (εἰκ. 4,4).

—Ὁδοντωτὸ ἐργαλεῖο ἀπὸ ξανθωπὸ πυριτόλιθο (ἀνασκαφικὴ ἐνότητα N 15). Μῆκος: 2.72 ἐκ. Πλάτος: 1.35 ἐκ. Πάχος: 0.72 ἐκ.

—Ὁδοντωτὸ ἐργαλεῖο ἀπὸ γκριζωπὸ πυριτόλιθο· πρόκειται γιὰ ἓνα κομμάτι σπασμένο τοῦ ὁποῖου διατηροῦνται μόνο δύο «δόντια» (ἀνα-

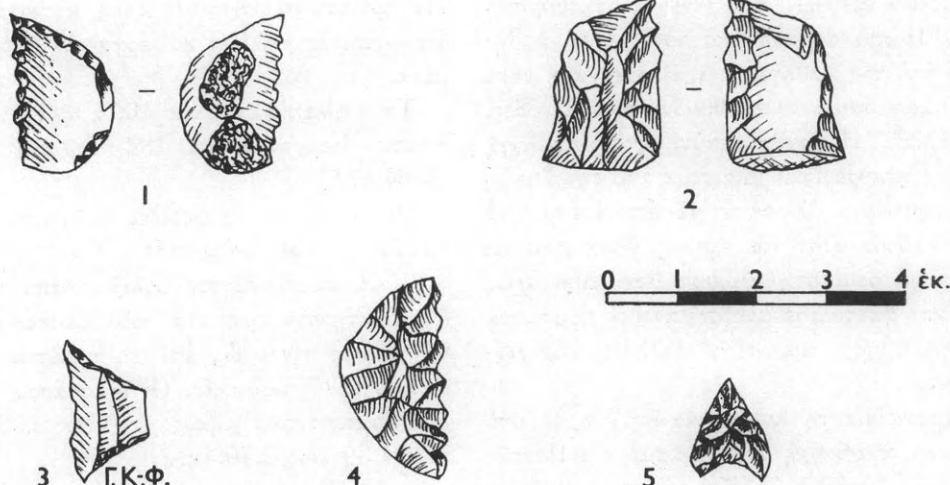
1 φολίδα με ἐγκοπὴ (ἀνασκαφικὴ ἐνότητα B15).

3 φολίδες καὶ 2 λεπίδες με κατεργασία.

Στὸ παραπάνω ὕλικό χρειάζεται νὰ προσθέσουμε καὶ 23 λειασμένα ἐργαλεῖα τὰ ὁποῖα κατατάσσονται ὡς ἐξῆς:

4 ἀξίνες ἀκέραιες· 2 ἀξίνες διάτρητες· 16 θραύσματα καὶ 1 σφαιρικὸ διάτρητο ἐργαλεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται τὸ μισό.

Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, εἶναι δύσκολο νὰ χωρήσουμε ἐδῶ σὲ ὀριστικὲς καὶ ὁλοκληρωμένες

Εἰκ. 4. Λίθινα ἐργαλεῖα ἀπὸ τὴν Πεντάπολη.

σκαφικὴ ἐνότητα: B9). Μῆκος: 2.29 ἐκ. Πλάτος: 1.61 ἐκ. Πάχος: 0.70 ἐκ. (εἰκ. 4,2)

Οἱ γεωμετρικοὶ μικρόλιθοι ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ἓνα ἰσοσκελὲς τραπέζιο πὺ βρέθηκε ἐπιφανειακά. Μῆκος μεγάλης πλευρᾶς: 1.80 ἐκ. Μῆκος μικρῆς πλευρᾶς: 0.70 ἐκ. Πάχος: 0.20 ἐκ. (εἰκ. 4,3).

Ὑπάρχουν ἐπίσης:

1 μικροσκοπικὴ αἰχμὴ βέλους ἀπὸ ἄσπρο γαλακτερὸ πυριτόλιθο, κομμάτι πιθανὸν ξενόφερτο. Μῆκος: 1.26 ἐκ. Πλάτος: 1.03 ἐκ. Πάχος: 0.38 ἐκ. (ἀνασκαφικὴ ἐνότητα B7), (εἰκ. 4,5).

2 φολίδες καὶ 1 θραῦσμα λεπίδας πὺ φέρουν τὸ γνωστὸ γυάλισμα (lustre) στὴ μία ἀπὸ τὶς πλευρὲς (ἀνασκαφικὲς ἐνότητες N14, B26, B27).

1 pièce esquillée.

1 ὀπείας σπασμένος (ἀνασκαφικὴ ἐνότητα N8).

1 φολίδα με ἑρίνη.

1 λεπίδα à crête με κατεργασία.

παρατηρήσεις πάνω στὴ συλλογὴ. Μποροῦμε μόνο νὰ συμπεράνουμε τὰ ἐξῆς:

Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς πυρήνων καὶ ἡ ἀπουσία κρουστήρων, σὲ συνδυασμὸ με τὴν παρατήρηση ὅτι πολὺ λίγα ἀπὸ τὰ ἀκατέργαστα κομμάτια διατηροῦν ὑπόλοιπα τοῦ ἐξωτερικοῦ φλοιοῦ καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμιά πρώτη φολίδα, σημαίνουν ὅτι οἱ πρῶτες φάσεις ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου δὲν λάβαιναν χώρα στὸν οἰκισμό, τουλάχιστον στὸν ἀνασκαμμένο χῶρο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς Πεντάπολης δὲ φαίνεται νὰ εἶχαν στὴ διάθεσή τους οὔτε ἄφθονη οὔτε καλὴ ποιότητα πυριτόλιθου, ὅπως μαρτυροῦν ὁ ἀριθμὸς καὶ οἱ τύποι τῶν πυρήνων καθὼς καὶ οἱ διαστάσεις τῶν ἀκατέργαστων λεπίδων.

Γιὰ τὴν ἐπεξεργασία χρησιμοποίησαν σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἓνα κρουστήρα σκληροῦ τύπου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν

βολβών και τών βάσεων. Ἀντίθετα ἡ κατεργασία ὀρισμένων ἐργαλείων ἔγινε μὲ μαλακὸ κρουστήρα καὶ μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς πίεσης.

Ἡ στρωματογραφικὴ κατανομὴ τῶν ἐργαλείων

δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἐνδεικτικὴ κάποιας πολιτιστικῆς ἐξέλιξης. Ἀντίθετα αὐτὸ ποὺ ἐκπλήσσει εἶναι ἡ ποικιλία τῶν τύπων, ἐξαιρετικὴ γιὰ μιὰ τόσο μικρὴ συλλογὴ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Πεντάπολη 1979. Λιθοτεχνία. Τομὴ IB. Στρωματογραφικὴ κατανομὴ.

Ἀνασκ. ἐν.	Ἀπολεπίσματα	Πυρῆνες	Ἀκατέργ. κομμάτια Φολίδες Λεπίδες		Ἐργαλεῖα	Σύνολο
1	3	—	2	—	2	7
2	3	—	3	1	—	7
3	—	—	—	—	—	—
4	3	—	—	1	—	4
5	9	1	—	—	—	10
6	9	—	2	—	1	12
7	6	—	2	1	2	11
8	10	—	3	—	—	13
9	3	—	—	1	1	5
10	7	—	3	1	—	11
11	1	—	1	1	—	3
12	—	—	—	—	—	—
13	4	—	—	1	—	5
14	2	—	1	—	—	3
15	4	—	1	—	1	6
16	3	—	—	—	—	3
17	3	—	—	—	—	3
18	3	—	—	—	—	3
19	2	—	1	—	—	3
20	—	—	—	—	—	—
21	—	—	—	—	—	—
22	—	—	1	—	—	1
23	4	—	1	—	—	5
24	2	1	—	—	—	3
25	2	—	2	—	—	4
26	3	1	—	—	3	7
27	3	2	1	1	3	10
28	2	—	2	—	—	4
Σύνολα	91	5	26	8	13	143

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 2 : Πεντάπολη 1979. Λιθοτεχνία. Τομή ΙΝ. Στρωματογραφική κατανομή

Ανασκ. έν.	Απολεπίσματα	Πυρήνες	Ακατέργ. κομμάτια Φολίδες Λεπίδες		Έργαλεία	Σύνολο
έπιφ.	—	—	—	—	1	1
2	4	—	—	1	1	6
3	—	—	—	—	—	—
4	1	—	1	—	—	2
5	—	—	1	—	—	1
6	4	—	—	—	—	4
7	3	—	2	1	—	6
8	3	—	—	2	2	7
9	—	—	1	—	—	1
10	—	—	—	—	—	—
11	6	—	—	—	—	6
12	2	—	—	—	—	2
13	3	—	—	—	—	3
14	3	—	1	—	1	5
15	2	—	1	—	1	4
16	1	—	1	—	—	2
17	3	—	2	—	—	5
18	4	—	—	1	—	5
19	2	1	—	—	—	3
20	3	—	—	—	—	3
21	1	—	—	1	—	2
22	3	—	—	—	—	3
23	6	—	—	2	—	8
24	8	—	—	3	—	11
25	14	1	—	1	—	16
26	5	1	3	—	—	9
27	6	—	2	—	—	8
28	4	—	—	—	—	4
Σύνολα	91	3	15	12	6	127

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 3 : Πεντάπολη 1979. Λιθοτεχνία. Τομή ΙΒ και ΙΝ. Διαστάσεις τών λεπίδων (σε εκατοστά)

Τομή	Διαστάσεις		Παρατηρήσεις
	Μήκος	Πλάτος	
ΙΒ	1.43	0.95	θραύσμα, μεσαίο τμήμα
	1.22	1.04	» κάτω τμήμα
	2.78	1.12	» »
	2.12	1.13	» »
	1.92	1.18	» »
	1.60	1.10	» »
	1.78	1.41	» μεσαίο τμήμα
	1.42	1.72	» »
	1.29	1.05	» κάτω τμήμα
	1.19	1.12	» »
	2.41	1.19	» μεσαίο τμήμα
	2.12	0.91	» »
	1.55	1.10	» »
ΙΝ	1.22	1.13	» »
	2.81	1.21	» »
	4.88	1.11	» »
	1.31	1.32	» »
	1.13	1.22	» »
	2.43	1.38	» »
	2.35	0.98	» »

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΥΡΤΕΣΗ - ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΜΕ C14

Δείγμα 10, 'Ανασκαφική ενότητα 4N, βάθος 1.10 μ.

Bln - 2396: 3805 ± 50 B. P. (1855 b.c.).

Δείγμα 7, 'Ανασκαφική ενότητα N7, βάθος 1.40 μ.

Bln - 2395: 3955 ± 55 B. P. (2005 b.c.).

Δείγμα 6, 'Ανασκαφική ενότητα 11N, βάθος 1.75 μ.

Bln - 2394: 3820 ± 55 B. P. (1870 b.c.).

Bln - 2454: 3850 ± 50 B. P. (1900 b.c.).

Δείγμα 5, 'Ανασκαφική ενότητα 18N, βάθος 2.60 μ.

Bln - 2393: 4025 ± 50 B. P. (2075 b.c.).

Δείγμα 3, 'Ανασκαφική ενότητα 24B, βάθος 2.90 μ.

Bln - 2392: 4235 ± 50 B. P. (2285 b.c.).

Το δείγμα 6 μετρήθηκε δύο φορές γιατί, αν

και προέρχεται από βαθύτερη ανασκαφική ενότητα σε σχέση με το δείγμα 7, δίνει νεότερη χρονολόγηση. Η διαφορά θα μπορούσε να εξηγηθεί από το γεγονός ότι το δείγμα προέρχεται από σημείο που παρουσιάζει απότομη πρὸς τὰ κάτω καμπύλωση.

Οι χρονολογίες είναι «συμβατικές και όχι διορθωμένες, «calibrated».

Με βάση πρόσφατες διορθώσεις (H. E. Suess, 1979), οι χρονολογήσεις τῶν δειγμάτων είναι οι εξής (με 66 % πιθανότητα)

Bln - 2396: cal. 2350 - 2450 B. C.

Bln - 2395: cal. 2450 - 2550 B. C.

Bln - 2394: cal. 2370 - 2450 B. C.

Bln - 2454: cal. 2370 - 2450 B. C.

Bln - 2393: cal. 2560 - 2670 B. C.

Bln - 2392: cal. 2900 - 3000 B. C.

H. QUITTA

2. ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

α. Οι οικισμοί της ΠΕΧ στη Μακεδονία

Σχετικά με τὰ θέματα που σχετίζονται με τους οικισμούς της ΠΕΧ στην 'Αν. Μακεδονία, τὴ διασπορά τῆς διαγνώσιμης ΠΕΧ κεραμικῆς, τῆς συνέχειας στὴν κατοίκηση ἀπὸ τὴ νεολιθική περίοδο καὶ ἄλλα σχετικά προβλήματα, βλ. Γραμμένος 1977, Γραμμένος 1980 καὶ Grammenos 1980. Ἀπὸ τὴ Δυτική Μακεδονία δὲν ὑπάρχουν πρὸς τὸ παρὸν στοιχεῖα, ἐνῶ γιὰ τὴν Κεντρική Μακεδονία ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ French (French 1967). Ὡστόσο ἐπειδὴ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἔχει γίνῃ στὸ μεταξὺ μιὰ αὐξηση τόσο τῶν θέσεων ὅσο καὶ τοῦ ἐπιφανειακοῦ ὕλικου, δὲ θὰ ἦταν σκόπιμο νομίζω, προτοῦ γίνῃ ἐιδικὴ σχετικὴ ἔρευνα, νὰ παραθέταμε στατιστικὰ στοιχεῖα, παρμένα ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ ὕλικὸ πὺ καταλογογραφεῖ στὸ τέλος τοῦ ἔργου τοῦ ὁ French. Κρίνοντας πάντως τόσο τὰ δεδομένα τοῦ French ὅσο καὶ τὰ νεό-

τερα, φαίνεται ὅτι καὶ στὴν Κεντρική Μακεδονία ἡ κατάσταση δὲν ἀλλάζει σὲ σχέση με τὴν Ἀνατολική Μακεδονία: δὲν παρατηρεῖται μαζικὴ μετακίνηση ἀπὸ τοὺς νεολιθικοὺς οικισμοὺς στοὺς οικισμοὺς ΠΕΧ, ἀλλὰ οἱ νεολιθικοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν, ἐλάχιστοι ἐγκαταλείπονται καὶ ἐλάχιστοι κατοικοῦνται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ΠΕΧ.

β. Φυσικὴ καὶ ἀνθρώπινη οἰκολογία

Ὅπως ἔδειξε πειστικὰ ὁ Μιχάλης Φωτιάδης, οἱ μειωμένες παραγωγικὲς δυνατότητες γύρω ἀπὸ τὸν οἰκισμό, δὲν προϋποθέτουν ἀναγκαστικὰ καὶ μειωμένη γεωργικὴ παραγωγή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ γεγονὸς τῆς παραμονῆς τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἀπὸ τοὺς οικισμοὺς τῆς ΠΕΧ σὲ νεολιθικοὺς οικισμοὺς, οἱ ὅποιοι μάλιστα, τουλάχιστο στὴ λεκάνη τῶν Σερρῶν, βρίσκονται ἐπίσης στὴ ζώνη μετὰ τὴν μειωμένες παραγωγικὲς δυνατότητες, δείχνει ὅτι δὲν σημειώθηκε οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τῶν θέσεων

ανάμεσα στη νεολιθική εποχή και στην ΠΕΧ. Ούσιαστική αλλαγή, κατά τη γνώμη μου, σημειώνεται στην ΥΕΧ (Γραμμένος 1977). Ο πολύ μεγάλος αριθμός μαλακίων γλυκού νερού σε σχέση με τα μαλάκια του θαλασσινού νερού δείχνει 1. ότι η άλιεία ήταν μια σημαντική παραγωγική δραστηριότητα που δεν απαιτούσε πολλές ώρες εργασίας εφόσον η άλιεία τους λογικά θα πρέπει να γινόταν στη λίμνη τη γνωστή ως 'Αχινού και 2. ότι υπάρχουν έτσι μεγάλες πιθανότητες η λίμνη του 'Αχινού να είχε αρχίσει να σχηματίζεται ήδη από την ΠΕΧ. Η ύπαρξη σημαντικού αριθμού μαλακίων γλυκού νερού στο νεολιθικό οικισμό της Δήμητρας θα μπορούσε να εξηγηθεί και από την ύπαρξη του παραπλήσιου ποταμού 'Αγγίτη (παραπλήσιος ποταμός στην περιοχή της Πεντάπολης δεν υπάρχει) και όχι από το σχηματισμό της λίμνης ήδη από τα νεολιθικά χρόνια. Η συμπτωματική, εφόσον δεν έγιναν βέβαια κοσκινίσματα, ανεύρεση σπονδύλων από ψάρια (είναι δύσκολο χωρίς τη μελέτη ειδικού να ειπωθεί αν είναι γλυκού νερού ή θαλασσινά, αν και το πιθανότερο είναι το πρώτο), ακόμη και λεπιών (άνασκαφική ένότητα 27N), δείχνει ότι, εκτός από την περισυλλογή των μαλακίων, και το ψάρεμα πρέπει να θεωρηθεί ότι περιλαμβανόταν στις παραγωγικές δραστηριότητες του οικισμού. Η έλλειψη της περισυλλογής σπέρων δέ μās δίνει τη δυνατότητα να κάνουμε σχετικές παρατηρήσεις σχετικά με τις καλλιέργειες (σε σχέση π.χ. με το νεολιθικό οικισμό της Δήμητρας όπου έχει γίνει πλήρης περισυλλογή). 'Αξιοσημείωτη αλλαγή σε σχέση με τη νεολιθική περίοδο γενικά, φαίνεται ότι σημειώνεται στην παραγωγική διαδικασία του κυνηγιού. Το ποσοστό των όστων από έλαφι (cervus) είναι, συγκριτικά με τη νεολιθική περίοδο (τόσο με βάση τα δεδομένα της Δήμητρας όσο και άλλων νεολιθικών θέσεων) αρκετά αυξημένο. Αύξημένο είναι και στους Σιταγρούς (Bökönyi, Νεολιθική Έλλάς, 167, 173) αλλά και στο Ezero όπου το κυνήγι βέβαια χωρίς να είναι υποκατάστατο της κτηνοτροφίας, παρουσιάζει αύξηση π.χ. το έλαφι (Ezero, 437). 'Αντίθετα στα Σέρβια, η παρουσία μη εξημερωμένων ζώων είναι περιορισμένη στην ΠΕΧ, όπως οπωσδήποτε όμως μεγαλύτερη από της νεότερης νεολιθικής (Servia, 228).

Το ποσοστό από ζώα κυνηγιού και μάλιστα δορυκάδων είναι αυξημένο στην ΠΕΧ του Καστανά σε αντίθεση με τα δεδομένα του θεσσαλικού ('Αργισσα) και νοτιότερου (Λέρνα) χώρου (Hänsel). Η ύπαρξη ενός αυξημένου ποσοστού ελαφιών ίσως να αποτελεί μια ένδειξη για τη χλωρίδα της ΠΕΧ στην περιοχή γύρω από τον οικισμό: ίσως υπήρχε η κατάλληλη για τα έλαφια χλωρίδα σε απόσταση αρκετά προσιτή για τον κυνηγό της ΠΕΧ και όχι στην απόσταση που υπάρχει σήμερα, δηλαδή στα γειτονικά βουνά και μάλιστα σε αρκετό ύψομετρο. Έχοντας υπόψη τα όσα ο Φωτιάδης παράθεσε αναλυτικά, πιστεύω ότι οι τροφосуλλεκτικές δραστηριότητες των κατοίκων του οικισμού (άλιεία μαλακίων, ψαριών και κυνήγι ελαφίου) δεν εμφανίζονται ως αυξημένες επειδή οι τροφопαραγωγικές δυνατότητες του έδαφους γύρω από τον οικισμό δεν είναι πολύ μεγάλες, αφού 1. και οι νεολιθικές θέσεις στη λεκάνη των Σερρών τουλάχιστο, βρίσκονται στην ίδια εδαφολογική ζώνη και 2. ειδικά για τον οικισμό της Πεντάπολης δεν μπορεί να υποθεθεί μείωση των παραγωγικών δυνατοτήτων του έδαφους από τη συνεχή χρήση, δεδομένου ότι ο οικισμός κατοικείται για πρώτη φορά στην ΠΕΧ. Το αν η μικρή αλλαγή στις τροφосуλλεκτικές διαδικασίες που διαπιστώνουμε θα μπορούσε να αποδοθεί σε περιβαντολογικές αλλαγές, π.χ. αύξηση ύγρασίας στην ΠΕΧ και διαφοροποίηση της χλωρίδας όπως υποστηρίζει ο Bökönyi (Νεολιθική Έλλάς 173) ή σε άλλους παράγοντες, είναι πολύ δύσκολο να απαντήσει κανείς. 'Οπωσδήποτε βρισκόμαστε στην ανάγκη να υποθέσουμε μιαν αύξηση στις τροφосуλλεκτικές δραστηριότητες στην ΠΕΧ της Μακεδονίας ή και των βορειότερων περιοχών, χωρίς βέβαια να μειωθεί ή αντίστοιχη τροφопαραγωγική διαδικασία, δηλ. η κτηνοτροφία. 'Οπως αναφέραμε, δεν έχουμε πληροφορίες για την τροφосуλλεκτική δραστηριότητα, δηλαδή την δραστηριότητα της περισυλλογής καρπών, ούτε και την αντίστοιχη της τροφопαραγωγική, δηλαδή τη γεωργία. 'Από τις άλλες θέσεις, οι πληροφορίες για αλλαγή των καλλιεργειών στη νεολιθική και στην ΠΕΧ είναι πολύ περιορισμένες. 'Από τους Σιταγρούς και τα Σέρβια δεν έχει αναφερθεί τίποτε σχετικά. 'Από τον Καστανά αναφέρονται τα είδη που υπάρχουν στην

PEX αλλά όχι εκτίμηση των δεδομένων αυτών κάτω από το πρίσμα που αναφέραμε, εκτίμηση που, εξάλλου, είναι δύσκολη γιατί δεν υπάρχουν παλαιο-βοτανολογικά δεδομένα από νεολιθικό οίκισμο στην Κεντρική Μακεδονία. Από το Ezero (Ezero, 541 γερμ. περίλ.), αναφέρεται ότι η παραγωγικότητα της γης είναι μεγάλη (σε αντίθεση με τον Dennel, 141)· ο Dennel ωστόσο γράφει σχετικό κεφάλαιο στη δημοσίευση του Ezero και αναφέρει ότι δεν διαπιστώνονται ουσιαστικές αλλαγές στις καλλιέργειες στο μεταβατικό στάδιο για την PEX.

Κανένα άμεσο ή και έμμεσο συμπέρασμα δε μπορεί να υπάρξει σχετικά με την εξόρυξη, επεργασία και χρήση του χαλκού ή και άλλων μετάλλων. Έχει βρεθεί μόνο στην ανασκαφική ένότητα 14N ένα υπόλειμμα σκουριάς που ίσως προέρχεται από τήξη μετάλλου. Δεν έχει γίνει σχετική ανάλυση.

Το πρόβλημα της πολιτιστικής αλλαγής από τη νεολιθική στην PEX στο επίπεδο της ανθρωπίνης οικολογίας στον ευρύτερο χώρο που αναφέραμε παραπάνω είναι εξαιρετικά δύσκολο να καλυφθεί γιατί υπάρχουν εξαιρετικά περιορισμένα δεδομένα. Τα δεδομένα από Νότια Βουλγαρία έχουν συγκεντρωθεί από το Dennel (Dennel 1978, κυρίως κεφ. 10 αλλά και κεφ. 9, κυρίως σ. 141).

γ. Πολιτιστικές σχέσεις

Τα οικιστικά στοιχεία που αποκαλύφθηκαν, δηλαδή η ανοιχτή έστια με περιχέλιωμα και ο λάκκος δίπλα της, δείχνουν άμεση συγγένεια με το καμένο σπίτι της φάσης Va των Σιταγρών (κυρίως Renfrew 1970α). Αν η ανασκαφή είχε μεγαλύτερη έκταση, σίγουρα θα αποκαλυπτόταν κάτι ανάλογο, τουλάχιστο σχετικά με το έσωτερικό του κυρίως χώρου, με τη διαρρύθμιση του κυρίως χώρου του «καμένου σπιτιού» και των εξωτερικών τοίχων του (ψάθα από καλάμια στρωμένη σε τοποθετημένους σε διαστήματα πασσάλους και επιχρισμένη με στρώμα από άργιλλώδη λάσπη). Δεν μπορεί να βεβαιωθεί τίποτε σχετικά με την κάτοψη του σπιτιού, αν δηλαδή η μία στενή πλευρά ήταν άψιδωτή, αν υπήρχε προθάλαμος, ή αν η οίκια είχε τετράγωνη κάτοψη. Πολλές συγγενείς κατασκευές βρέθηκαν και στις 9 οικιστικές φάσεις (Bauphasen) της PEX του Ezero = Erero I (Ezero, γερμ. περίλ. 537), στις

πρώιμες φάσεις του πολιτισμού Baden στη Γιουγκοσλαβία (Vučedol) και στην πρωτοελλαδική III (βλ. συνοπτικά Coles, 1979, 132). Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία από την Κεντρική Μακεδονία (εκτός από ελάχιστα από τις παλιές ανασκαφές του Heurtley) από τη Δυτική Μακεδονία (Σέρβια) και τη Θεσσαλία (Αργισσα). Τα στοιχεία που είναι γνωστά από την Κεντρική Μακεδονία είναι τα εξής: Στόν "Άγιο Μάμα έχει διαπιστωθεί η χρήση λίθων και ωμών πλίνθων στην τοιχοδομία (Heurtley). Στο Μολυβό-πυργο (settlement I) έχει διαπιστωθεί μόνο η χρήση ωμών πλίνθων στην τοιχοδομία και η ύπαρξη βόθρου. Βόθρος και τοιχοδομία από πλίνθους διαπιστώθηκε και στο νεότερο στρώμα της PEX (settlement II). Οι οίκες και στα δύο στρώματα θα πρέπει να ήταν ορθογώνιες (PM, 14 κέ.). Από τα Κριτσανά, αν εξαιρέσουμε τη διαπίστωση ότι δεν υπάρχουν τοίχοι από πλίνθους (PM, 22), άλλα συγκεκριμένα στοιχεία δεν υπάρχουν. Χρήση πασσάλων εξαιτίας της ύπαρξης νερών, έχει διαπιστωθεί στη Γκόνα (PM, 23). Στο Άρμενοχώρι (PM, 59) διαπιστώθηκε η χρήση ξεραμένων πλίνθων στον ήλιο και χρήση, σε νεότερη φάση, λίθων αλλά και δοκαριών σε υποθεμελίωση - τοίχο. Κρίνοντας κανείς από τα στοιχεία αυτά, θα διαπίστωνε κάποιες οικιστικές διαφορές ανάμεσα στις διάφορες περιοχές της Μακεδονίας. Ωστόσο στα βαθύτερα στρώματα του Καστανά είναι γνωστή η τοιχοδομία με επιχρισμένη ψάθα που στερεώνεται με κατά διαστήματα μπηγμένους βαθιά στο χώμα πασσάλους και, το κυριότερο, στο στρώμα 25 (=Κριτσανά IV = Μακεδονική PEX III, κατά Hanschmann 1970), έχει βρεθεί άψιδωτο κτίσμα που παρουσιάζει απόλυτες αναλογίες με το «καμένο σπίτι» των Σιταγρών VIa.

Οι τύποι της κεραμικής που υπάρχουν και στην ΥΕΧ, δηλαδή οι τύποι ΦΕ, ΦΗ, ΦΘ, ΦΚ, και ΦΛ αλλά και ο ΦΟ παρουσιάζουν μείωση ή δεν αντιπροσωπεύονται καθόλου μετά, περίπου, την ανασκαφική ένότητα 17 με εξαίρεση βέβαια τον ΦΕ που, όπως ήδη αναφέραμε, είναι γνωστός και στη νεολιθική περίοδο (σύμφωνα με τα δεδομένα από την ανασκαφή στον νεολιθικό οίκισμο της Δήμητρας). Ανάλογη μείωση, πολύ μεγάλη μάλιστα, όπως είδαμε, παρατηρείται και στις

κατηγορίες της χονδροειδοῦς κεραμικῆς, κεραμικῆς στήν ὁποία ὑπάγονται οἱ διαγνώσιμες κατηγορίες πού ἀναφέραμε. Οἱ τύποι ΦΠ, ΦΡ, ΦΤ καί ΦΧ, διάφορες παραλλαγές τοῦ πιό χαρακτηριστικοῦ ἴσως ἀγγείου τῆς ΠΕΧ, εἶναι οἱ πιό συνηθισμένοι ἀλλά καί διαγνώσιμοι τύποι κεραμικῆς ἀπό τόν οἰκισμό. Παράλληλα ὅλοι καί ὁ καθένας χωριστά, συναντῶνται σέ μιὰ εὐρύτατη περιοχή. Πιό συγκεκριμένα στή Ρουμανία, Βουλγαρία, εὐρύτερη περιοχή Τροίας, Ἀνατολικό Αἰγαῖο, Μακεδονία, Θράκη, Ἀλβανία, Γιουγκοσλαβία, Οὐγγαρία. Οἱ τύποι ΦΥ, ΦΨ, ΦΩΑ, ΦΣ καί ΦΧ ὡς πρὸς τὴν αὐλάκωση μόνο, ἀπαντῶνται σέ ὅλες τὶς περιοχές στίς ὁποῖες ἔχει ἐντοπισθεῖ ἡ ἐξάπλωση κεραμικῶν ἰδιορρυθμιῶν τοῦ πολιτισμοῦ Baden. Ὁ τύπος ΦΩ εἶναι περισσότερο μακεδονικός, ἀν καί δὲν παύει νὰ ὑπάρχει καί στήν εὐρύτερη σχετικά μὲ τὴ Μακεδονία περιοχή. Οἱ ὑπόλοιποι τύποι εἶναι κοινότυποι ἢ καί κοινοί, δὲν παρουσιάζουν πολιτιστικές ἰδιαιτερότητες οἱ ὁποῖες μάλιστα νὰ ἔχουν γίνει ἀντικείμενο ἰδιαίτερης συζήτησης.

Ὅλοι οἱ τύποι τῶν σφοντυλιῶν εἶναι ἐξαιρετικά κοινοί σέ ὅλες τὶς ΠΕΧ θέσεις τῆς περιοχῆς πού ἤδη ἀναφέραμε. Ἐντύπωση κάνει τὸ ἐξαιρετικά βαρὺ ὕφαντικό βάρος (τύπος ΔΑ), ἀν πράγματι εἶναι ὕφαντικό βάρος. Ἀπόλυτα ἴδιο ἔχει βρεθεῖ στή Δήμητρα (ὅμως ἀνήκει στή φάση τῆς ΥΕΧ), ἀλλὰ καί σέ θέσεις τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας (PM 87, εἰκ. 67Π - nn, ὅχι τόσο μεγάλα, καί στὰ Σέρβια, Servia 224).

Ὁ τύπος ΔΥ τῶν λίθινων ἀξινῶν ὑπάρχει ἤδη τόσο στή μέση ὥσο καί στή νεότερη νεολιθική καί εἶναι παντοῦ κοινός. Τὸ ἴδιο καί ἡ διάτρητη ἀξίνα ἢ ἡ διάτρητη ἀξίνα τύπου σφυριοῦ (πρόσφατα Holmberg 1976).

Στὸ σφαιροειδὲς λίθο (ΔΨ) προφανῶς δὲν ἄνοιξαν τρύπα προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς κυνηγετικὸ ἐργαλεῖο, γνωστὸ καί ἀπὸ ἄλλες θέσεις.

δ. Συνοπτικὴ θεώρηση τοῦ προβλήματος τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων καί τοῦ χρονικοῦ καθορισμοῦ τῶν πολιτισμῶν τῆς ΠΕΧ στὰ Βαλκάνια καί τὸν αἰγαιακὸ ἥλιο.

Ἡ πολὺ μεγάλη ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα τῶν τελευταίων δύο κυρίως δεκαετιῶν σέ οἰκισμοὺς πού ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΠΕΧ σέ συνδυα-

σμὸ μὲ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ραδιοχρονολογήσεις, πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι διορθωμένες (calibrated), ἔγιναν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση τοῦ προβλήματος τῶν χρονικῶν προτεραιοτήτων ἀνάμεσα στίς δύο περιοχές καί κυρίως τοῦ προβλήματος τῆς χρονολόγησης τῶν πρώτων τρωικῶν φάσεων. Ἡ κατὰ τὰ μέσα τῆς 3ης χιλιετίας πολιτιστικὴ ὁμοιογένεια ἀνάμεσα στίς δύο περιοχές (εὐρύτερη περιοχή τῆς Θράκης - Ἀνατολία) εἶχε ἤδη τονισθεῖ ἀπὸ τὸν Micou, Childe κλπ. (Morinz - Roman 1973, 287 κέ.). Οἱ νεότερες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες καί κυρίως ἡ μεγάλη σὲ ἔκταση ἀνασκαφὴ τοῦ Ezero, κοντὰ στή Nova Zagora τῆς Βουλγαρίας, φαίνεται νὰ ἐπαληθεύουν τὴν ἄποψη. Ἡ ἐρευνα τῆς περιόδου πού μᾶς ἐνδιαφέρει παρουσιάζει σχετικὸ κενὸ 1. στή Νότια Γιουγκοσλαβία (βλ. τὸ βιβλίον τοῦ Garsanin 1973 πού παρέχει μιὰ πρόσφατη, σὲ σχέση μὲ τὶς παλιότερες, σύνθεση τῶν προϊστορικῶν φάσεων στή χώρα αὐτή) μὲ ἀποτέλεσμα οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς νὰ γίνονται ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὸ Bubani Hum, 2. στήν Ἀλβανία (Maliq Iib, βλ. Prendi 1976, 70), στή Δυτικὴ καί Κεντρικὴ Μακεδονία. Πλήρες σχεδὸν εἶναι τὸ κενὸ στή Θράκη καί τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία. Τὶς ἀπόψεις πού ἀναφέραμε προηγουμένως ὁλοκληρώσει ὁ Renfrew ὁ ὁποῖος χρησιμοποιώντας συστηματικὰ τὶς πρόσφατες ραδιοχρονολογήσεις, διορθωμένης καί μὴ, καθὼς καί, σὲ δευτέρου στάδιο, τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Σιταγρῶν, διατύπωσε τὴν ἄποψη τῆς αὐτονομίας στήν ἐξέλιξη τῆς χαλκολιθικῆς - χαλκῆς περιόδου ἀνάμεσα στήν Ἀνατολία καί στή ΝΑ. Εὐρώπη (Renfrew 1969). Ὅπως ἦταν φυσικό, οἱ ἀπόψεις αὐτές, ὁ παραλληλισμὸς δηλαδὴ τῶν Σιταγρῶν IV μὲ τὴν τελικὴ νεολιθικὴ φάση τοῦ Αἰγαίου (final neolithic) καί τῶν Σιταγρῶν V μὲ τὴν Τροία I, τὸ Ezero I καί τὴ φάση Baden-Kostolac τῶν βορείων Βαλκανίων (π.χ. Renfrew 1970, Renfrew 1973), προξένησαν ἀντιδράσεις ἐπειδὴ ἡ ἀποδοχὴ τους θὰ σήμαινε 1. ἀνακατατάξεις τῶν συμβατικῶν χρονολογικῶν πινάκων πού «ἰσχύουν» γιὰ τὶς πολιτιστικὲς φάσεις τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ 2. μὴ παραδοχὴ ἀπὸ τοὺς Οὐγγρους συναδέλφους (π.χ. Kalicz 1963) τῆς ἀποψῆς ὅτι στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ Baden στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Οὐγγαρίας ἔχουν τρωικὴ

προέλευση και ότι δεν μπορούν να συγχρονιστούν με την Τροία I ή και με τις προ-τρωικές φάσεις της Πολιόχνης και επομένως με την τελική νεολιθική (Renfrew 1973, 438), αλλά είναι πολύ νεότερα, γύρω στα 2000 π.Χ. (Kalicz 1963, 80). Έκτενη κριτική της διαδοχής των χρονικών φάσεων των Σιταγρών IV και V κάνει ο Makkay (Makkay 1976, 272 κέ.), ο οποίος δέχεται, με βάση τις γνωστές ραδιοχρονολογήσεις των Σιταγρών, ότι υπάρχει ένα κενό (hiatus) 1600 - 900 ετών μεταξύ των Σιταγρών III (=πολιτισμός Lengyel που εξαπλώνεται κυρίως στην Ούγγαρία) και Σιταγρών IV (=επιδράσεις Baden). Το κενό αυτό, τουλάχιστο για την Ούγγαρία καλύπτεται με τέσσερις πολιτιστικές φάσεις της εποχής του χαλκού. Ακόμα δηλαδή κι αν θα δεχόταν όμαλη τοπική μετάβαση στους Σιταγρούς, θα αμφισβητούσε τη χρησιμότητα των ραδιοχρονολογήσεων. Αμφισβητεί ακόμη τον τυπολογικό παραλληλισμό των στοιχείων Baden από τους Σιταγρούς IV (και V), με το ύλικό από τις φάσεις Baden - Boleráz - Kostolac. Επίσης, εξαιτίας της διαταραχής των στρωμάτων, αμφισβητεί την όμαλη χρονική ακολουθία μεταξύ νεότερης νεολιθικής και ΠΕΧ στο Ντικιλ Τάς (φάση Γαληψού και φάση που έχει στοιχειά Baden, Makkay (1976) 268. Αντίθετα, πολύ πρόσφατα ο Roman (1979) 309, 310 δέχεται ότι der Parallelismus der Sitagroi IV Schicht mit ante-Baden und ante-Cotofeni Etappen ist höchst wahrscheinlich.

Τα σχετικά με τον ακριβή καθορισμό των στοιχείων Baden του αϊγαιακού χώρου συμπεράσματα της Pavucova ή οποία πολύ πρόσφατα είδε το σχετικό ύλικό των Σιταγρών και του Ντικιλ Τάς, νομίζω ότι είναι εξαιρετικά διαφωτιστικά και τα παραθέτω έχοντας υπόψη την περίληψη της σχετικής της ανακοίνωσης (Ξένθη 1981). Ας σημειωθεί εξάλλου ότι η Pavucova είναι ή μοναδική αρχαιολόγος που είδε το ύλικό αυτό και διατύπωσε σχετικές απόψεις οι οποίες, νομίζω, έχουν σημαντική έγκυρότητα, εφόσον γνωρίζει σε βάθος τις ανάλογες βορειότερες πολιτιστικές φάσεις αλλά και προσκομίζει, ύστερα από επιτόπιες επισκέψεις της, συγκρίσεις με ύλικό από τη Νότια Γιουγκοσλαβία, ένα χώρο δηλαδή που, όπως ήδη αναφέραμε, είναι σχετικά άγνωστος.

1. Συσχετίζει τον όριζοντα Σιταγροί IV με την ομάδα Boleráz, δηλ. Baden I, τον όριζοντα Σιταγροί Vb με Baden III ή, το αργότερο, με Baden IV.

2. Η αύλακωτη κεραμική ταυτίζεται με του πολιτισμού Baden. Αποκλείεται ή εισαγωγή της από τον χώρο του πολιτισμού αυτού, γιατί είναι πολυάριθμη, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι ο χώρος της διάδοσης του πολιτισμού Baden, ή ειδικότερα της κεραμικής αυτής, θα πρέπει να επεκτείνεται κατά μήκος του Στρυμόνα, στη Δυτική Βουλγαρία και στα βουλγαροσερβικά σύνορα.

Στο σημείο αυτό θα πρόσθετα ότι πράγματι με βάση τα δεδομένα της Πεντάπολης ή διάδοση αυτή εντοπίζεται στην περιοχή του Στρυμόνα, όχι όμως και στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία (δεδομένα Καστανά και Σερβίων καθώς και δεδομένα από την επιφανειακή έρευνα στην Κεντρική Μακεδονία). Εντοπίζεται όμως και πάλι στο Maliq Ib (Prendi 70).

3. Με βάση τα δεδομένα της Νότιας Σερβίας, θα πρέπει να υποθεθούν επαφές του πολιτισμού Baden με τον αϊγαιακό χώρο, όχι μόνο άμεσα με μεσάζοντες τους πολιτισμούς του Ezero ή του Ντικιλ Τάς (έτσι ονομάζει συμβατικά ή Pavucova την ΠΕΧ στην Ανατολική Μακεδονία) αλλά και έμμεσα με την περιοχή του Άνω Μοράβα και Άνω Αξιοῦ.

4. Τα μεταξύ των πολιτισμών Ezero, Ντικιλ Τάς, Cernavoda III - Cotofeni και Baden κοινά σημεία είναι περιορισμένα από άποψη τυπολογίας· οι πολιτισμοί αυτοί διαφέρουν και φυσικά δε μπορεί να γίνει λόγος για μεταναστεύσεις (ethnische Verschiebungen und Migrationen von Bevölkerungsgruppen) ούτε από βορρά προς νότο.

5. Η αύλακωτη διακόσμηση, οι υπερυψωμένες σε σχέση με το χεῖλος ταινιωτές λαβές, οι σωληνωτές λαβές, συνδέουν τις φάσεις Baden Ib με την Πολιόχνη II, πιθανώς με το νεότερο τμήμα της Τροίας I και γενικότερα με την ΠΕΧ I (FBI). Επίσης ή Baden IIa με την ΠΕΧ II, ή Baden IIb με την εξελιγμένη ΠΕΧ II, ή Baden III με το τέλος της ΠΕΧ II, δηλαδή με τον όριζοντα Θέρμη V Τροία IIg ή και III.

Αν ανάφερα σχετικά έκτεταμένα τα συμπε-

ράσματα της ανάλυσης της Pavucova, είναι για να δείξω ότι και μια καθαρά τυπολογική ανάλυση έρχεται να επιβεβαιώσει τη χρονολογική κατάταξη των βαλκανικών - αϊγαιακών φάσεων της ΠΕΧ με βάση τις απόλυτες χρονολογίες των ραδιοχρονολογήσεων. Πιστεύω ότι 1. με την ολοκλήρωση της σύνθεσης των δεδομένων από τις ραδιοχρονολογήσεις τόσο του παλιού τρωικού υλικού (δείγματα καμένων σπόρων κυρίως από τις ανασκαφές του Schliemann), όσο και των σύγχρονων ανασκαφών (οι σχετικές ανακοινώσεις του Quitta που αφορούν κυρίως τις πρώιμες φάσεις, πρόσφατα Ξάνθη 1981 και παλιότερα στο Προϊστορικό Συνέδριο του Plovdiv 1978, είναι ακόμη αδημοσίευτες). 2. με την χρονολόγηση και άλλων δειγμάτων από θέσεις που είναι προβληματικές ως προς την ακολουθία των φάσεων, και 3. με την επανεκτίμηση των ιστορικών χρονολογιών (πολύ πρόσφατη ή προσπάθεια του Strahm, Ξάνθη 1981), θα οριστικοποιηθεί μια αποδεκτή χρονολόγηση της αρχής αλλά και των υπόλοιπων φάσεων της πρώιμης εποχής του χαλκού στο βαλκανικό - αϊγαιακό χώρο. Οι ραδιοχρονολογήσεις πάντως των Σιταγρών έναρμονίζονται προς το παρόν με τις χρονολογήσεις του αϊγαιακού χώρου (AJA 84, 1980, 498, [Warren]).

Τα δεδομένα των ραδιοχρονολογήσεων, ή στρωματογραφία του οικισμού και το αρχαιολογικό υλικό από τον οικισμό της Πεντάπολης μάς επιτρέπουν το συγχρονισμό και τη συσχέτιση με

τους Σιταγρούς IV και V. Συγκεκριμένα στον οικισμό της Πεντάπολης έχουμε δύο φάσεις, Πεντάπολη I και II. Η Πεντάπολη I περιλαμβάνει τις ανασκαφικές ενότητες από και 17 μέχρι και 28· χρονολογείται από το 2075 ως το 2285 (με διορθωμένες χρονολογίες 2560 ως 2670 και 2900 ως 3000. Ωστόσο η αρχή της φάσης θα πρέπει να χρονολογηθεί κατά πολύ παλαιότερα, άγνωστο πόσο, πάντως όχι λιγότερο από 200 χρόνια. Όπως αναφέραμε ήδη, στο βάθος από 3 ως 4 μέτρα δυστυχώς δεν βρέθηκε κανένα δείγμα από ανθρώπινα. Η αντίστοιχη φάση των Σιταγρών (Σιταγροί IV), χρονολογείται (Renfrew 1971, 277) από το 2440 ως το 2600 (διορθωμένες 2970 και 3180 αντίστοιχα). Η φάση Πεντάπολη I είναι σύγχρονη με την τελική νεολιθική του αϊγαιακού χώρου (final neolithic) και σαφώς προ-τρωική. Η φάση Πεντάπολη II περιλαμβάνει τις ανασκαφικές ενότητες 1 μέχρι και 16. Χρονολογείται από το 1855 μέχρι το 2005 (με διορθωμένες χρονολογίες 2350 ως 2450 και 2450 ως 2550). Η αντίστοιχη φάση των Σιταγρών (Σιταγροί Va και b), χρονολογείται (Renfrew 1971, 277), από το 1853 μέχρι το 2220. Ακριβέστερους χρονικούς παραλληλισμούς και εντάξεις σε χρονολογικούς πίνακες θα μπορούσε να κάνει κανείς μόνο όταν θα δημοσιευθούν τα πρακτικά από τα συνέδρια που αναφέραμε, όπου ο Quitta εκθέτει τα συμπεράσματα από τις ραδιοχρονολογήσεις του έργαστηρίου του Ανατολικού Βερολίνου.

ΔΗΜ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΕΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ἡ διάμετρος τῶν ἀγγείων, ὅπου μπορεῖ νὰ ὑπολογισθεῖ, ἀναγράφεται στὸ σχέδιο. Μερικὰ ἀντικείμενα, ἀπὸ λάθος, δὲ σχεδιάστηκαν μὲ τὴ σωστή τους κατεύθυνση.

Συντομογραφίες:

ψα· ψημένος, η, ο σὲ ὀξειδωμένη ἀτμόσφαιρα
ψα· » σὲ ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα
σ.ε· στιλβωμένο ἐπίχρισμα

βλ. προηγουμένως Ἀνθρωπολογικά 1,18 (ἀρ. οἰκισμοῦ 63), πίν. 16.

Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 1B (B = τὸ πρὸς B μισὸ τῆς τομῆς)

Εἰκ. 5

1. ΦΥ, χονδροειδής, ψα
2. ΦΠ, μὲ φαῖδ σ.ε., ψα
3. ΦΣ, μὲ καφετὶ σ.ε., ψα
4. ΦΠ, μὲ καφετὶ σ.ε., ψα, μαστοειδὴς ἀπόφυση
5. Ταινιωτὴ λαβή· ἀπὸ ἀμφορέα; ἔξω καφετὶ σ.ε. ψα, ἔσω φαῖδ σ.ε.

Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 1N (N = τὸ πρὸς N μισὸ τῆς τομῆς)

6. ΑΖ, μὲ φαιοκαφὲ σ.ε., λευκὴ ἐπίθετη ὕλη στὶς ἐγχαραξεις
7. Κλειστὸ ἀγγεῖο· μὲ φαιοκαφὲ σ.ε.
8. ΦΠ, μὲ φαῖδ σ.ε., ψα
9. ΦΥ, μὲ φαῖδ σ.ε.
10. ΦΠ, μὲ φαιοκαφὲ σ.ε., ψα
11. ΦΣ, χονδροειδής, μὲ ἐπιμήκη ἀπόφυση, ψα
12. ΦΠ, μὲ φαῖδ σ.ε., μαστοειδὴς ἀπόφυση, ψα
13. Ταινιωτὴ λαβή, χονδροειδής, ψα
14. Βάση ἀπὸ φιάλη, χονδροειδής, ψα
15. Σφοντύλι· χονδροειδής, ψα

Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 2B

16. Ὑφαντικὸ βάρος· χονδροειδής, ψα (καμένο)
17. Σφοντύλι· χονδροειδής, ψα
18. »
19. Ἀξίνα· κοκκινωπὸς λίθος
20. Λαβή· χονδροειδής, ψα
21. »
22. ΦΠ, μὲ καφετὶ σ.ε., ψα

Εἰκ. 6

23. ΦΕ, χονδροειδής, ψα - ψα
24. ΦΗ, » ψα,
25. ΦΕ, »
26. ΦΕ, χονδροειδής, ψα
27. »
28. »
29. ΦΣ, μὲ διφυὴ μαστοειδὴ ἀπόφυση, χονδροειδής, ψα

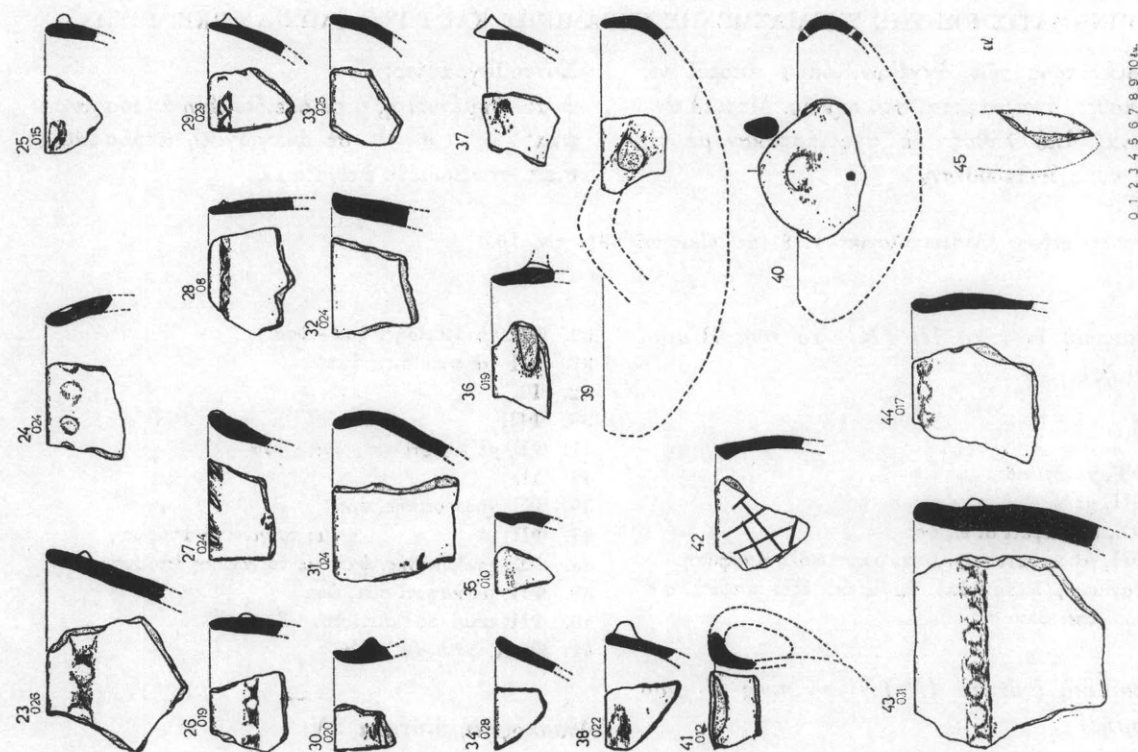
30. ΦΕ, χονδροειδής, ψα - ψα
31. ΦΠ, μὲ φαῖδ σ.ε., ψα
32. ΦΣ, »
33. ΦΠ, »
34. ΦΣ, μὲ καφετὶ σ.ε., ψα - ψα
35. ΔΙ, »
36. ΦΣ, χονδροειδής, ψα
37. ΦΠ, » μὲ τριγωνικὴ ἀπόφυση
38. ΦΣ, χονδροειδής, ψα, μὲ τριγωνικὴ ἀπόφυση
39. ΦΠ, μὲ καφετὶ σ.ε., ψα
40. ΦΠ, φαιοκαφὲ σ.ε., ψα - ψα
41. ΦΩΑ, φαῖδ σ.ε., ψα

Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 2N

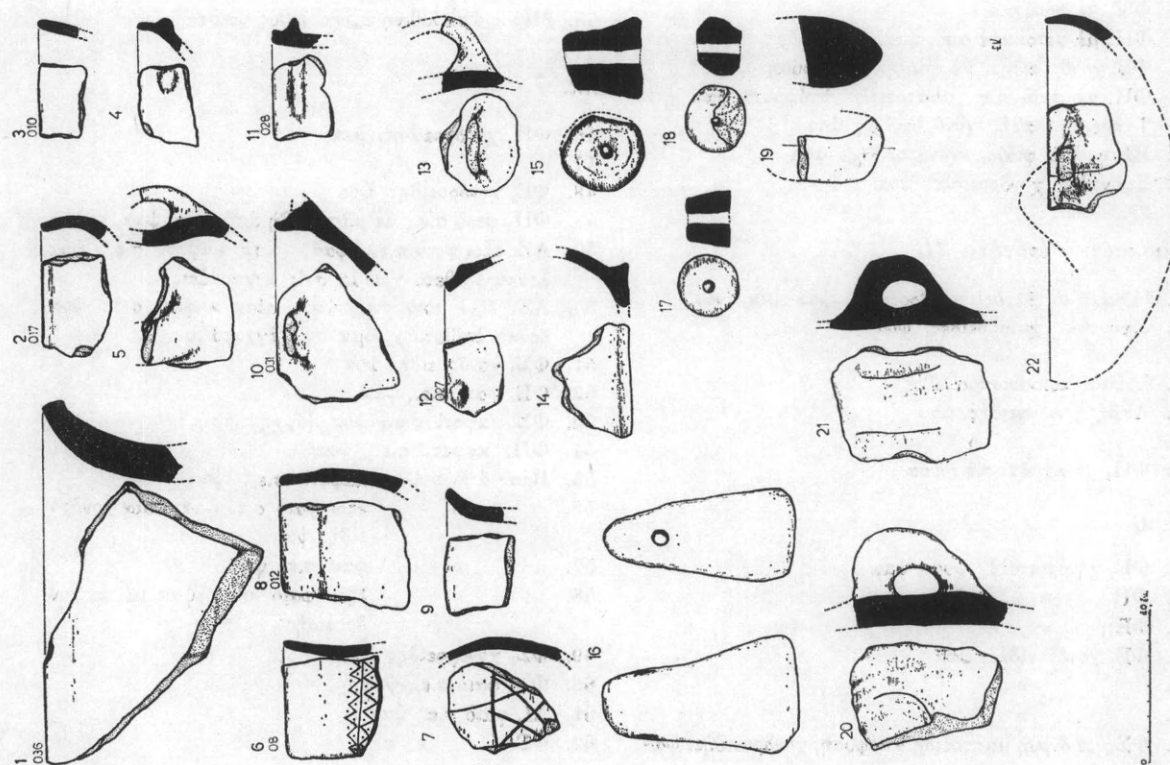
42. ΦΣ, μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση, ἔξω φαῖδ σ.ε. ψα, ἔσω καφετὶ σ.ε. ψα
43. ΦΕ, χονδροειδής, ψα
44. ΦΗ, χονδροειδής, ψα - ψα
45. Μέρος ἀπὸ λίθινη ἀξίνα, λίθος φαῖδς

Εἰκ. 7

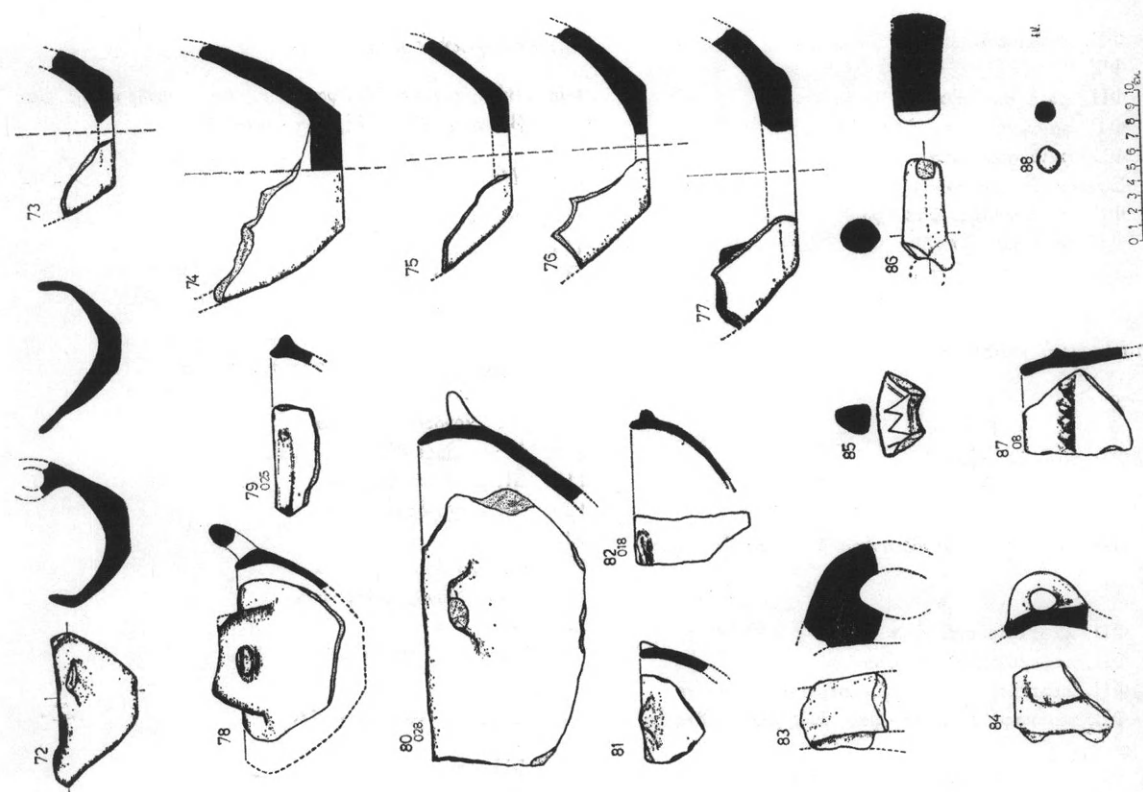
46. ΦΗ, χονδροειδής, ψα
47. »
48. ΦΕ, χονδροειδής, ψα
49. ΦΠ, φαῖδ σ.ε., μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση, ψα
50. ΑΖ, ἔξω φαῖδ σ.ε., ψα, μέσα καφετὶ σ.ε., ψα, λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαραξεις
50. ΑΖ, ἔξω ποῖδ σ.ε., ψα, μέσα καφετὶ σ.ε., ψα, λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαραξεις
51. ΦΣ, χονδροειδής, ψα
52. ΦΕ, φαῖδ σ.ε., ψα
53. ΦΣ, καφετὶ σ.ε., ψα (ἀρχὴ λαβῆς)
54. ΦΠ, καφετὶ σ.ε., ψα
55. Βάση ἀπὸ φιάλη, καφετὶ σ.ε., ψα
56. » ἔξω φαῖδ σ.ε. ψα, ἔσω χονδροειδής ψα
57. » φαῖδ σ.ε., ψα
58. » ἔξω φαῖδ σ.ε., ψα μέσα χονδροειδής
59. ΦΣ, χονδροειδής, ψα
60. ΦΤ, φαῖδ σ.ε., ψα
61. ΔΙ, φαῖδ σ.ε., ψα
62. ΦΣ, »

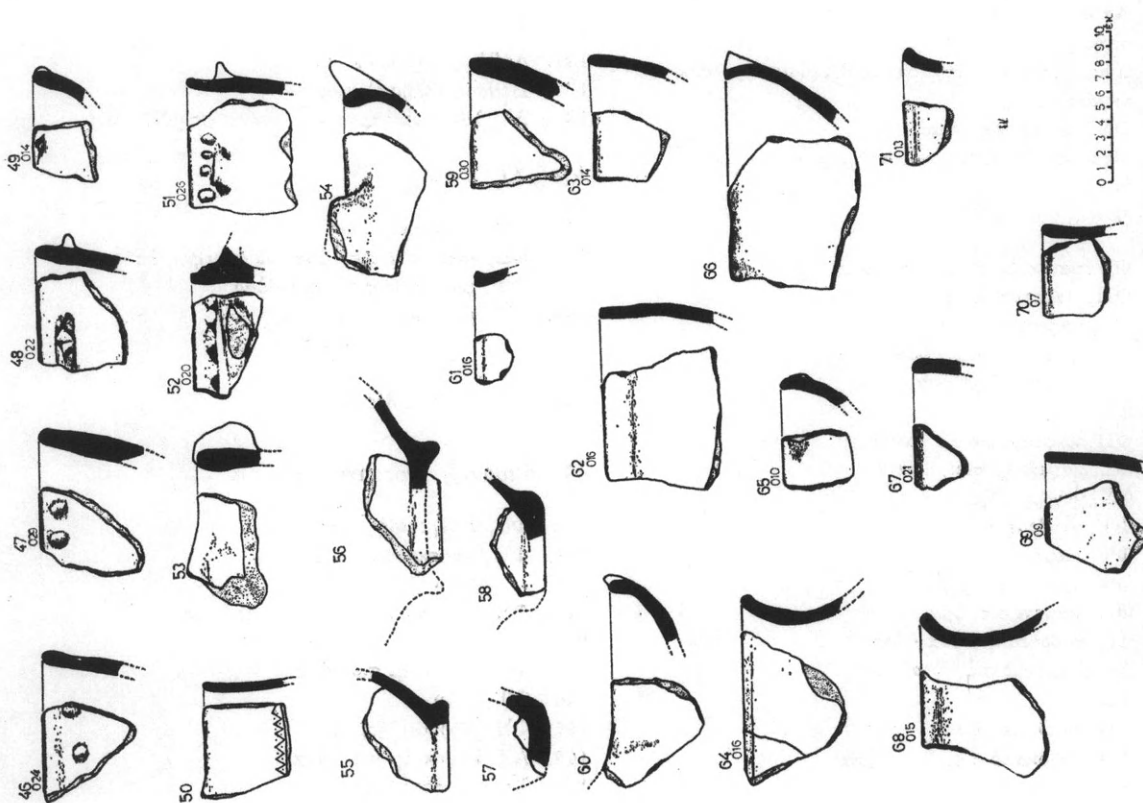
Ελκ. 6.

Ελκ. 5.

Ελκ. 8.

Ελκ. 7.

63. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα
64. ΦΨ, » ψαα
65. ΦΠ, φαιδ σ.ε., ψαα
66. ΦΤ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα
67. ΦΣ, φαιδ σ.ε., ψαα
68. Συναρμύζει με τὸ 64
69. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα - ψαα
70. ΦΨ, φαιδ σ.ε., ψαα
71. ΔΙ, καφετί σ.ε., ψαα

Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 3B

Εἰκ. 8

72. ΦΤ, φαιδ σ.ε., ψαα
73. Βάση ἀπὸ φιάλης, χονδροειδής ψαα - ψαα
74. »
75. Βάση ἀπὸ φιάλης, χονδροειδής, ἔξω ψαα, ἔσω ψαα
76. »
77. »
78. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
79. ΦΠ, καφεκόκκινο σ.ε., ψαα
80. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα, μαστοειδής ἀπόφυση
81. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα, ἄνω, μαστοειδής ἀπόφυση
82. ΦΠ, καφετί σ.ε., ψαα, ἐπιμήκης ἀπόφυση
83. Λαβή, χονδροειδής, ψαα
84. Λαβή, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
85. Λαβή, καφετί σ.ε., ψαα - ψαα, ἐγγράρακτη διακόσμηση
86. Διάτρητη ἀξίνα, ἐγγράρακτη διακόσμηση, λίθος φαιοπράσινος
87. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
88. Πεσσὸς (βλήμα), χονδροειδής ψαα

Εἰκ. 9

89. ΦΕ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα
90. ΦΠ, καφετί σ.ε., ψαα
91. ΦΣ, καφετί σ.ε., ψαα
92. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα
93. ΦΨ, χονδροειδής, ψαα
94. ΦΨ, »
95. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
96. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
97. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα
98. ΦΨ, χονδροειδής, ψαα
99. ΦΨ, καφεκόκκινο σ.ε., ψαα
100. ΦΨ, χονδροειδής, ψαα
101. ΦΠ, καφετί σ.ε., ψαα
102. ΔΙ, χονδροειδής, ψαα - ψαα
103. ΔΙ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα
104. ΦΣ, »
105. ΦΠ, φαιδ σ.ε., ψαα
106. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα
107. ΦΠ, φαιδ σ.ε., ψαα

Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 3N

108. Βάση φιάλης, ἔξω φαιδ σ.ε., ἔσω χονδροειδής ψαα
109. Βάση, χονδροειδής, ψαα - ψαα

Εἰκ. 10

110. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
111. »
112. ΦΗ, χονδροειδής, ψαα
113. »
114. ΦΠ, χονδροειδής, ψαα
115. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα, ἀπόφυση
116. ΦΠ, καφετί σ.ε., ψαα
117. ΦΨ, χονδροειδής, ψαα
118. ΔΙ, χονδροειδής, ψαα - ψαα
119. ΔΙ, χονδροειδής, ψαα
120. Λαβή, χονδροειδής, ψαα
121. »
122. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα
123. Λαβή, χονδροειδής, ψαα
124. Βάση »
125. Ταινιωτή λαβή, φαιδ σ.ε., ψαα

Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 4B

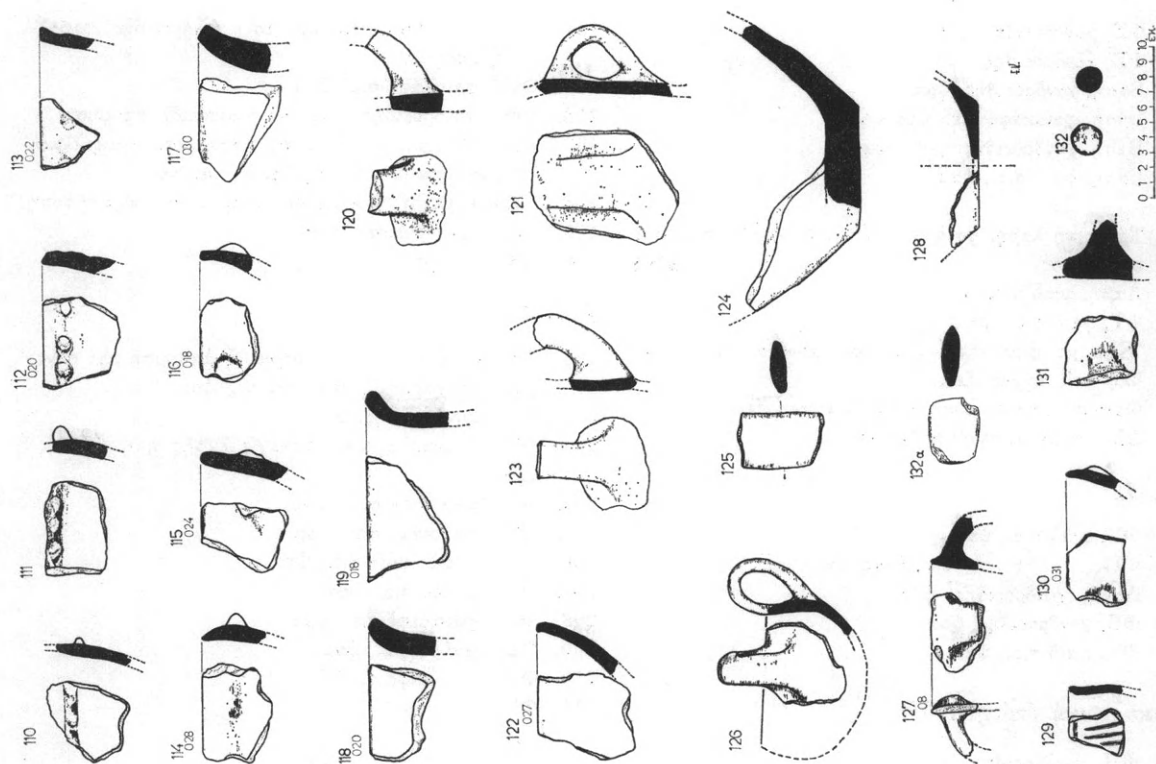
126. ΦΠ, φαιδ σ.ε., ψαα
127. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
128. Βάση, φαιδ σ.ε., ψαα
129. ΦΨ, φαιδ σ.ε., ψαα
130. ΦΠ, »
131. Λαβή, χονδροειδής, ψαα
132. Πεσσὸς (βλήμα), ψαα
- 132α ΔΥ, λίθος φαιοπράσινος· ἀνήκει στὴ Ν7

Εἰκ. 11

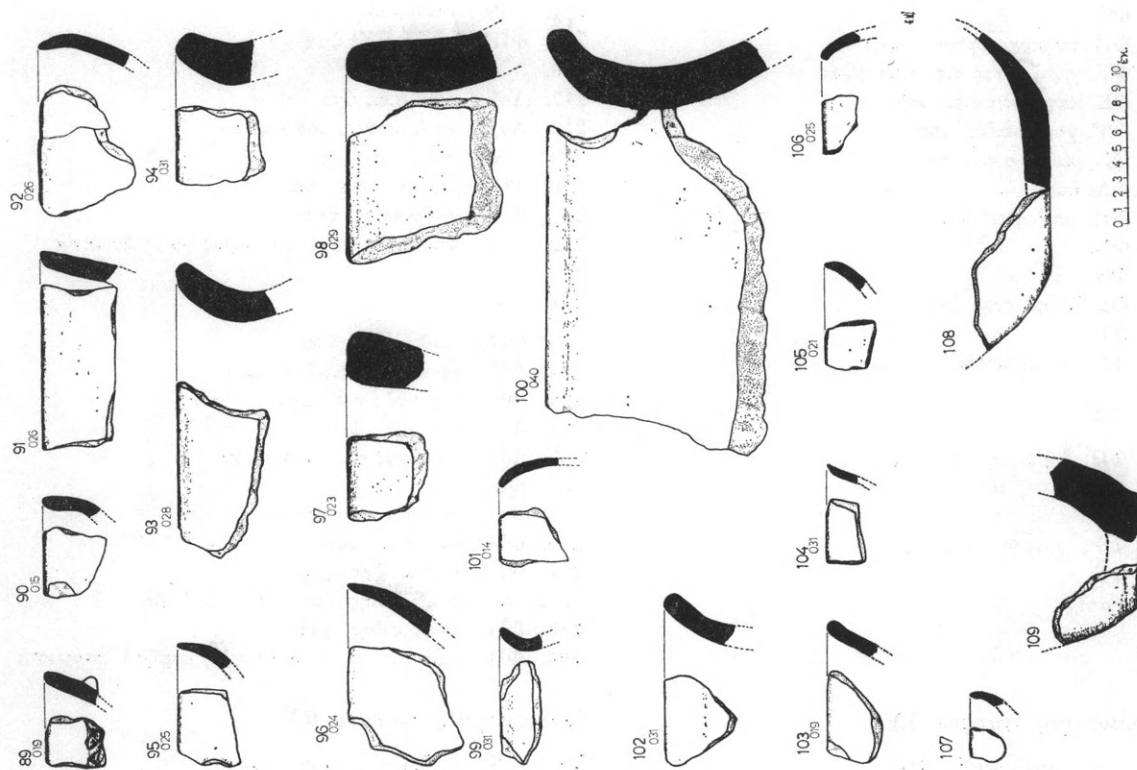
133. ΦΠ, φαιδ σ.ε., ψαα
134. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα, με ἐπιμήκη ἀπόφυση
135. ΦΨ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα
136. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
137. » ψαα
138. » ψαα
139. ΦΗ, χονδροειδής, ψαα - ψαα

Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 4N

140. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
141. ΦΗ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
142. » ψαα
143. ΦΣ, φαιδ σ.ε., ψαα, ἐπιμήκης ἀπόφυση
144. »
145. ΦΤ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
146. ΦΨ, »
147. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα
148. ΑΖ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
149. Χονδροειδής, ψαα

Εκ. 10.

Εκ. 9.

150. ΦΣ, χονδροειδής, ψοα
151. ΦΣ, χονδροειδής, ψοα
152. Βάση, χονδροειδής, ψαα
153. Βάση, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα - ψαα
154. Βάση, χονδροειδής, ψοα - ψαα
155. Βάση, φαιό σ.ε., ψαα
156. »
157. Ταινιωτή λαβή, φαιό σ.ε., ψαα, ή λαβή απόληγει στο χεῖλος
158. Λαβή, φαιό σ.ε., ψοα
159. ΦΤ, φαιό σ.ε., ψαα
160. Έξω με φαιό σ.ε., ψαα, έξω χονδροειδής, λευκή ὕλη στις ἐγχαράξεις.
161. Φαιό σ.ε., ψαα, λευκή ὕλη στις ἐγχαράξεις
162. ΔΚ (πῶμα;), χονδροειδής, ψοα

Εἰκ. 12

163. ΦΣ, φαιό σ.ε., ψαα
164. ΦΠ, » ἐπιμήκης απόφυση
165. Λαβή, χονδροειδής, ψοα
166. ΦΕ, χονδροειδής, ψοα
167. ΦΤ, φαιό σ.ε., ψαα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 5B

168. ΦΠ, χονδροειδής, ψοα
169. ΦΕ, χονδροειδής, ψοα
170. Χονδροειδής, ψοα
171. ΦΗ, χονδροειδής, ψοα
172. ΦΕ, »
173. ΦΠ, κοκκινοκαφέ σ.ε., ψοα
174. ΦΤ, γκριζοκαφέ σ.ε., ψοα - ψαα
175. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
176. ΦΥ, χονδροειδής, ψοα
177. ΦΣ, μαῦρο σ.ε., ψαα
178. ΦΛ, ψοα
179. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψοα
180. ΦΣ, »
181. ΦΘ, ψαα
182. ΦΣ μαῦρο σ.ε., ψαα
183. ΔΤ
184. ΦΥ, χονδροειδής, ψοα

Εἰκ. 13

185. ΦΠ, με καφετι σ.ε., ψαα
186. ΦΡ, »
187. ΑΖ, »
188. ΦΥ, χονδροειδής, ψοα
189. ΦΣ, »
190. Βάση, »
191. »
192. »

Ἀνασκαφική ἐνότητα 5N

193. Βάση, χονδροειδής, ψοα

194. ΦΘ, έξω καφεκρέμ σ.ε., έξω χονδροειδής, τριγωνική απόφυση
195. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα
196. ΦΘ, χονδροειδής, ψοα, με μαστοειδή απόφυση
197. ΦΕ, με κάθετη ταινιωτή λαβή και ήμικυκλική απόφυση πάνω από τη λαβή, καμένο
198. Ταινιωτή λαβή, χονδροειδής, ψοα, με ἐπιμήκη απόφυση
199. Λαβή, χονδροειδής, ψοα
200. ΔΚ, χονδροειδής, ψοα

Εἰκ. 14

201. ΦΕ, χονδροειδής, με μαστοειδή απόφυση και συνε-
χόμενες χαράξεις στο χεῖλος, ψοα
202. ΦΕ, χονδροειδής, ψοα
203. ΦΘ, καφεκρέμ σ.ε., ἀπαρχή λαβής ή απόφυσης
ψοα
204. ΦΘ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα
205. ΑΖ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα
206. ΦΣ, γκριζοκαφέ σ.ε., ψαα
207. ΦΤ, μαῦρο σ.ε., ψοα
208. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
209. ΦΣ, μαῦρο σ.ε., ψαα
210. ΦΤ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
211. ΦΣ, »

Ἀνασκαφική ἐνότητα 6B

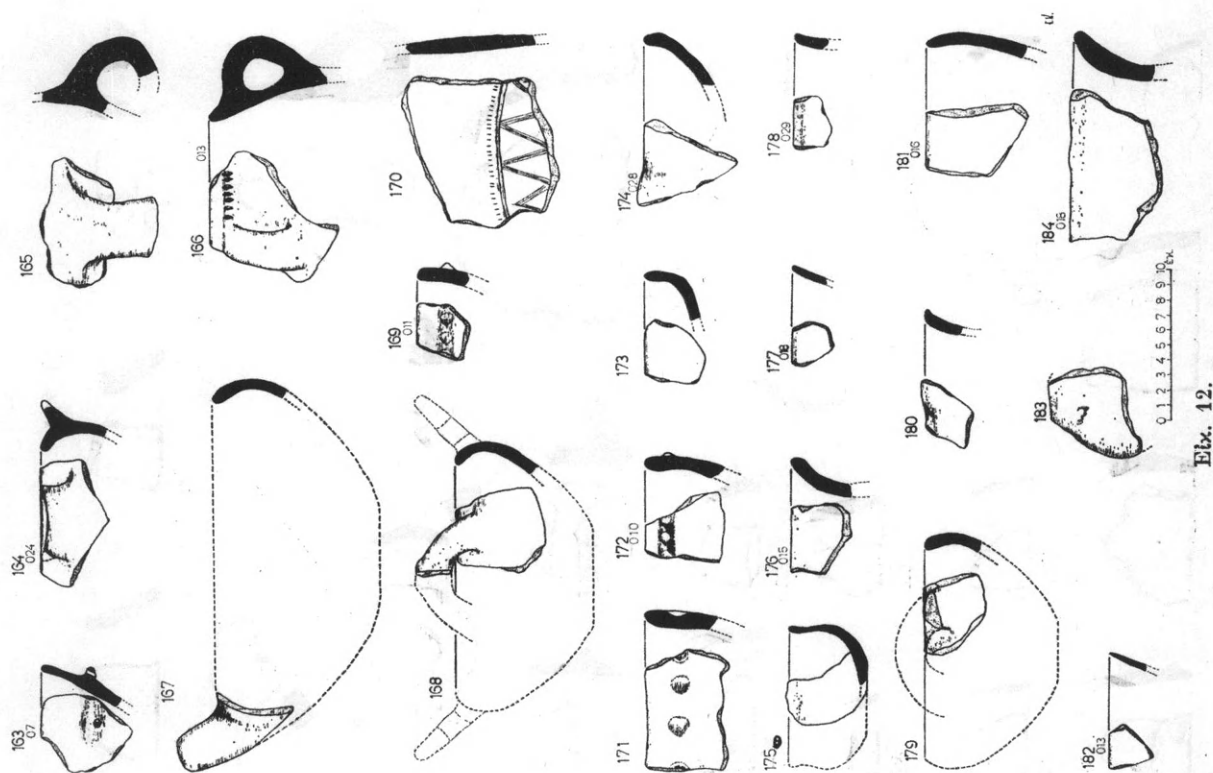
212. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα, ἐπιμήκης απόφυση
213. Φιάλη, »
214. Λαβή, χονδροειδής, ψοα
215. ΦΠ, με φαιό σ.ε., ψαα
216. »
217. Λαβή, φαιό σ.ε., ψαα
218. Λαβή, χονδροειδής, ψοα - ψαα
219. Φιάλη, φαιό σ.ε., ψαα
220. ΦΘ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψοα
221. ΦΥ, χονδροειδής, ψοα
222. Μέρος από λίθινο ἐργαλεῖο, λίθος φαιός ἀνοιχτός

Εἰκ. 15

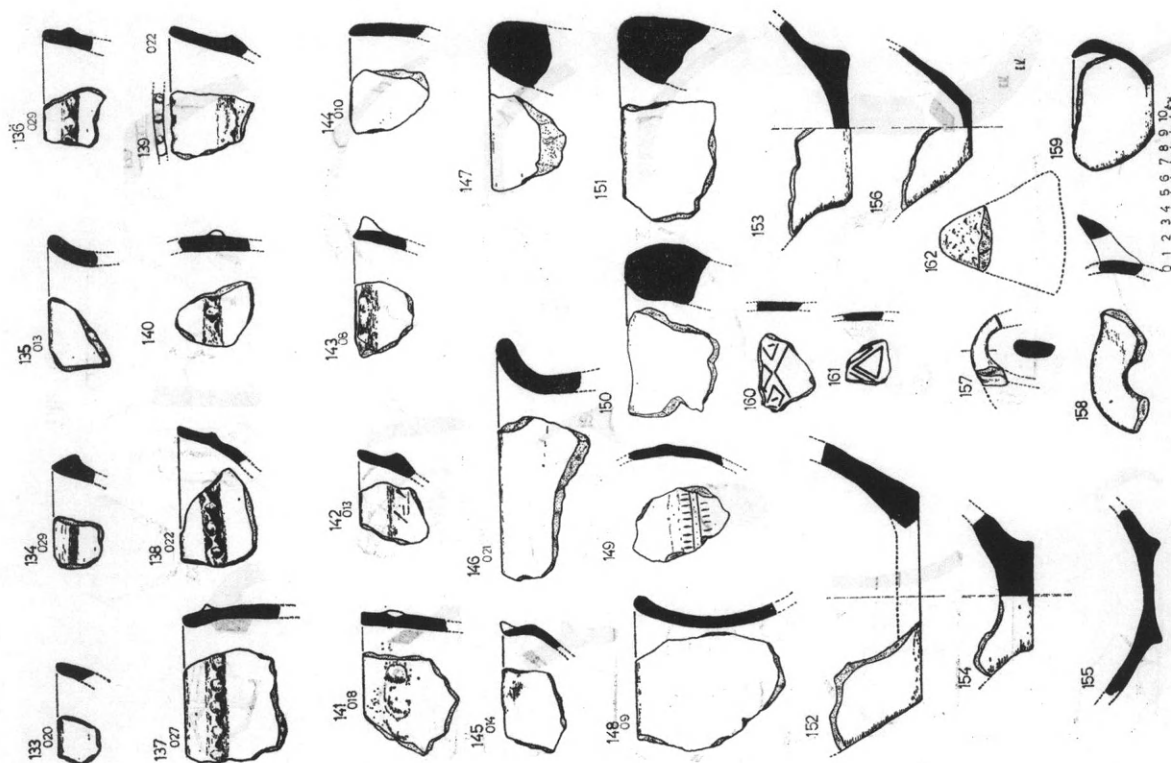
223. ΦΗ, χονδροειδής, ψοα
224. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα - ψαα
225. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
226. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
227. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα - ψαα
228. ΦΣ, »
229. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
230. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
231. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
232. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα, με διφυή λαβή
233. ΦΗ, χονδροειδής, ψαα
234. ΦΗ, φαιό σ.ε., ψαα, με ἀπαρχή λαβής ή απόφυσης

Ἀνασκαφική ἐνότητα 6N

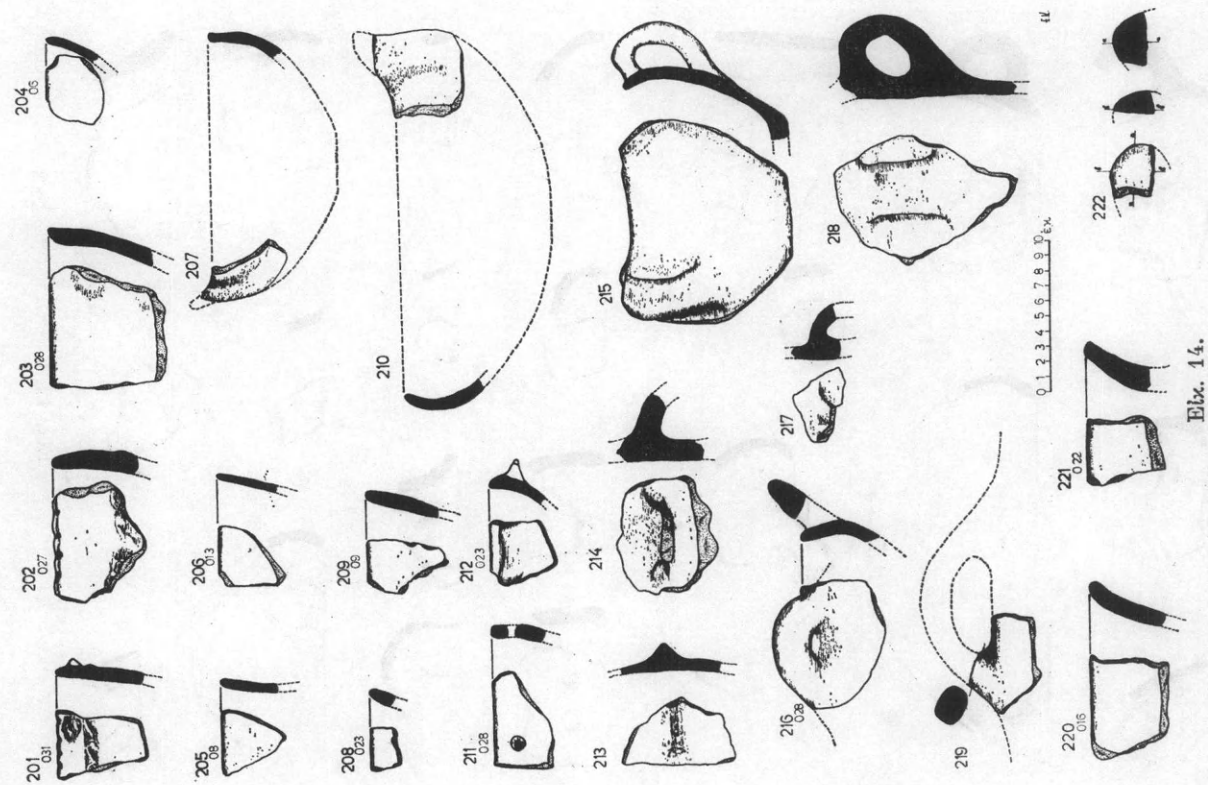
235. ΦΕ, χονδροειδής, ψοα - ψαα

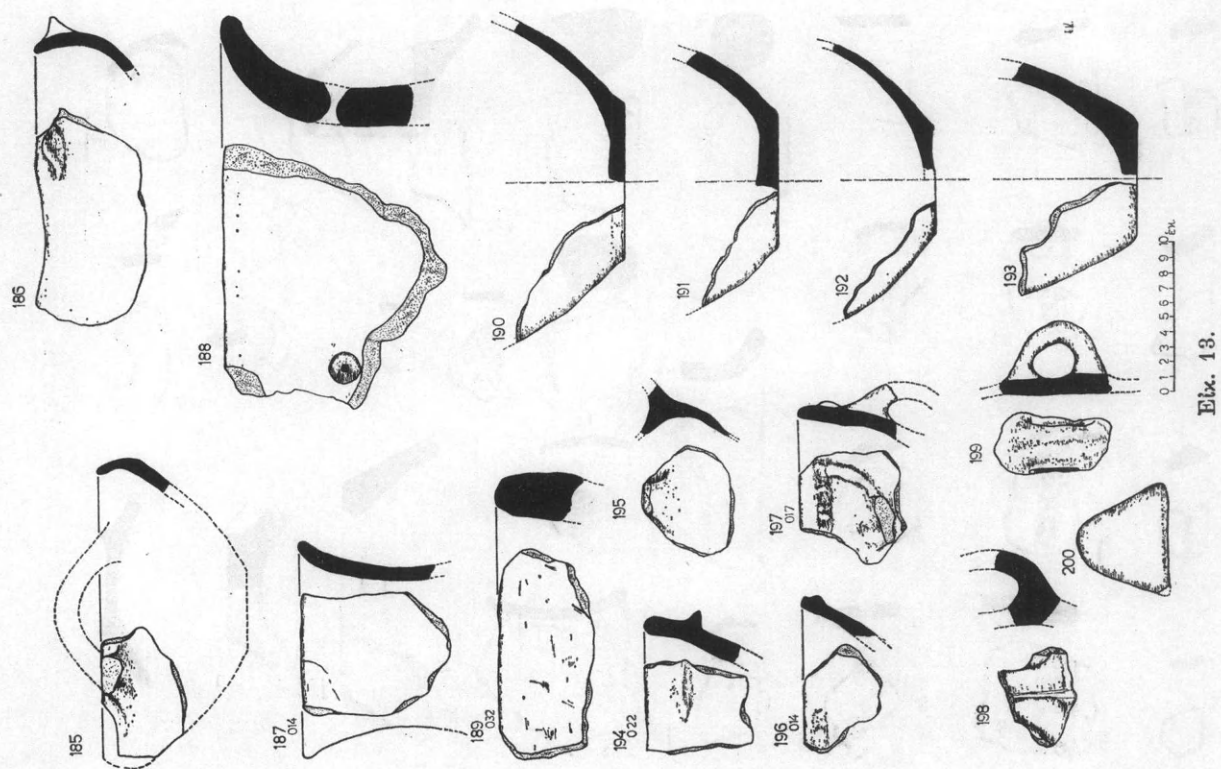
Ελκ. 12.

Ελκ. 11.

Εκ. 14.

Εκ. 13.

236. Χονδροειδές, ψαα
 237. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
 238. ΦΧ, ψαα - ψαα
 239. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 240. Ταινιωτή λαβή, φαιό σ.ε.
 241. Βάση, χονδροειδής, ψαα - ψαα
 242. ΦΝ αλλά με έγχρακτη διακόσμηση και λευκή ύλη
 στις έγχραξις καφεκρέμ σ.ε., ψαα' ανήκει στην 7N
 243. Λαβή, φαιό σ.ε., ψαα
 244. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 245. ΔΧ, χονδροειδές, ψαα' ανήκει στην 7N
 246. ΔΧ, με καφεκρέμ σ.ε., ψαα' ανήκει στην 7N
 247. ΔΝ, χονδροειδής ψαα' ανήκει στην 7B
 248. » ανήκει στην 7B
 249. Μέρος από λίθινη άξίνα, λίθος φαιός' ανήκει στην 7B
 250. ΔΛ, χονδροειδές, ψαα' ανήκει στην 6B
 251. »

Ἀνασκαφική ενότητα 7B

Εἰκ. 16

252. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 253. ΦΕ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα
 254. Λαβή, »
 255. ΦΠ, »
 256. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
 257. ΦΣ, »
 258. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 259. ΦΗ, φαιό σ.ε., ψαα
 260. »
 261. Ἐξω φαιό σ.ε. ψαα, ἔσω χονδροειδές ψαα
 262. Ταινιωτή λαβή, φαιό σ.ε., ψαα
 263. ΦΠ, »
 264. ΔΙ, »

Ἀνασκαφική ενότητα 7N

265. ΦΠ, χωρίς επίχρυσμα αλλά με στιλβωμένη επι-
 φάνεια, ψαα
 266. ΦΥ, »
 267. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα, με ώτοειδή απόφυση
 268. Χονδροειδές, ψαα
 269. Λαβή από ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 270. ΦΠ, με άστίλβωτο επίχρυσμα καφεκρέμ, ψαα
 271. ΔΚ, χονδροειδές, ψαα

Ἀνασκαφική ενότητα 8B

Εἰκ. 17

272. ΦΠ, άστίλβωτη, χωρίς επίχρυσμα, ψαα
 273. Ἐξω με φαιό σ.ε., ἔσω χονδροειδές, ψαα - ψαα
 274. ΦΠ, φαιό άστίλβωτο επίχρυσμα
 275. ΦΥ, καφεκόκκινο σ.ε., ψαα
 276. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα

277. ΦΕ, χονδροειδής ψαα
 278. »
 279. » καμένο
 280. ΦΚ, φαιό σ.ε. ψαα
 281. ΦΣ, »
 282. ΔΙ, »
 283. ΦΠ, με φαιοκαφέ άστίλβωτο επίχρυσμα, ψαα-ψαα
 284. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 285. ΦΣ, με φαιό σ.ε., ψαα
 286. »
 287. » τὸ επίχρυσμα εἶναι ἄριστα στιλ-
 βωμένο
 288. »
 289. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα

Ἀνασκαφική ενότητα 8N

290. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 291. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
 292. ΦΘ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 293. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 294. ΦΕ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 295. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
 296. Χονδροειδές ψαα' ανήκει στην 9B
 297. »
 298. ΔΧ, χονδροειδές ψαα
 299. ΔΝ, χονδροειδής, ψαα

Εἰκ. 18

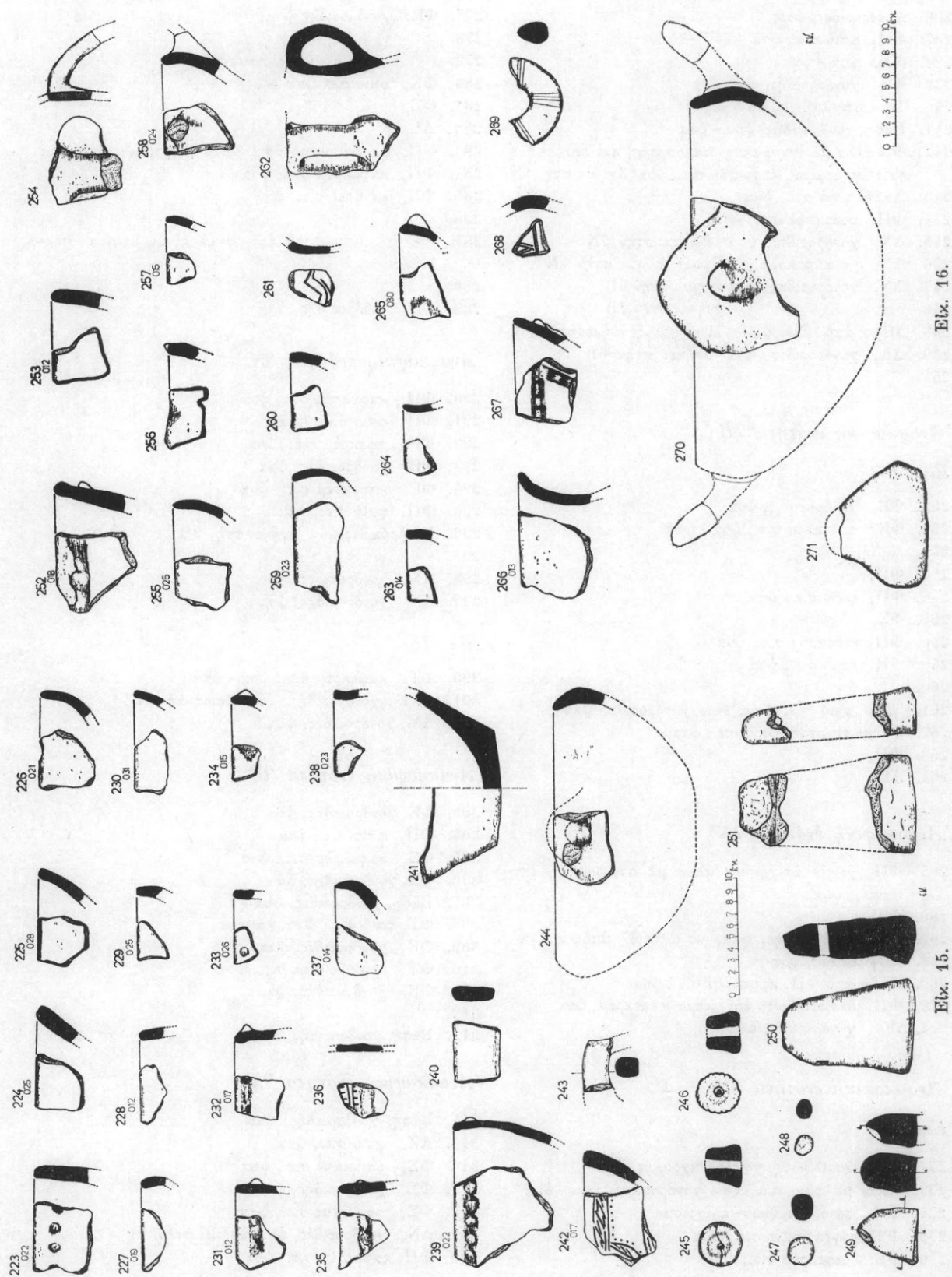
300. ΦΤ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα - ψαα
 301. Λαβή, χονδροειδής, ψαα (ἴσως από ΑΖ)
 302. ΔΜ, χονδροειδές, ψαα

Ἀνασκαφική ενότητα 9B

303. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 304. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
 305. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 306. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα
 307. Βάση, χονδροειδές, ψαα
 308. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα, καμένο
 309. ΦΚ, χονδροειδές, ψαα
 310. ΦΥ, κοκκινοκαφέ σ.ε., ψαα
 311. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 312. »
 313. Βάση, χονδροειδής, ψαα

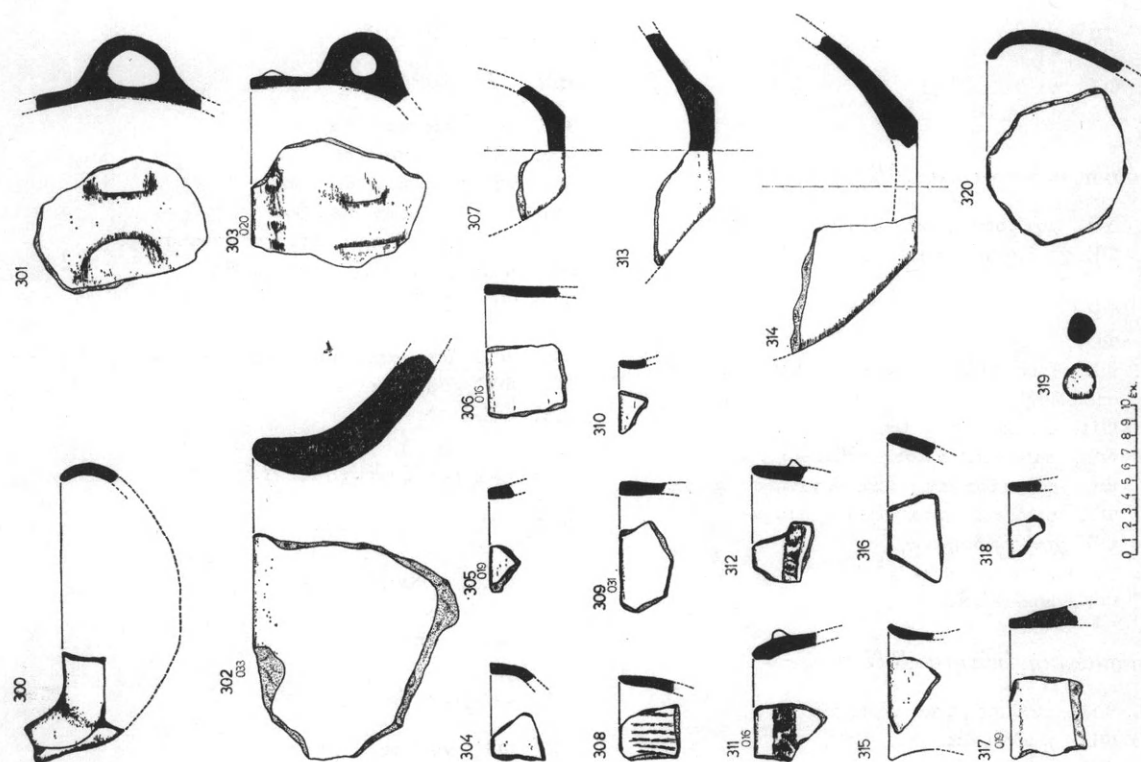
Ἀνασκαφική ενότητα 9N

314. Βάση, χονδροειδής, ψαα
 315. ΑΖ, φαιό σ.ε., ψαα
 316. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 317. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα
 318. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 319. ΔΝ, χονδροειδές, ψαα' ανήκει στην 9B
 320. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα

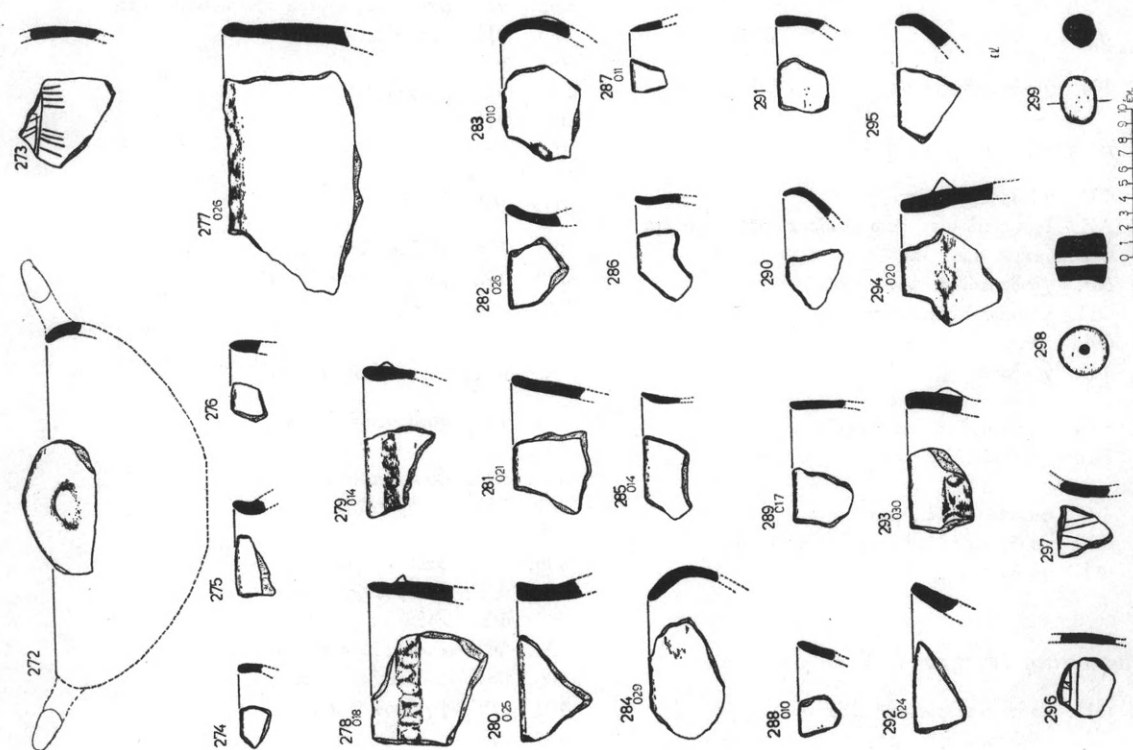

Ελκ. 15.

Ελκ. 16.

Εκ. 18.

Εκ. 17.

Εικ. 19

321. ΦΤ, φαιό σ.ε., ψαα
322. »

Ἀνασκαφική ενότητα 10B

323. ΔΟ, χονδροειδές, ψοα, καμένο
324. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
325. »
326. ΦΡ, »
327. ΦΟ, »
328. ΦΣ, έξω φαιό σ.ε., έσω καφεκρέμ σ.ε. ἄριστη στίλβωση
329. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
330. ΦΥ, φαιό σ.ε. ἄριστη στίλβωση, ψαα
331. ΦΡ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα ἄριστη στίλβωση
332. ΦΣ, φαιό σ.ε., ψαα ἄριστη στίλβωση
333. ΦΥ, χονδροειδές, ψοα
334. » ψαα
335. ΦΥ, κοκκινοκαφέ σ.ε., ψοα

Ἀνασκαφική ενότητα 10N

336. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
337. ΦΗ, χονδροειδές, ψοα
338. ΦΡ, φαιό σ.ε., ψαα
339. ΦΠ, χονδροειδές, ψοα
340. ΦΟ, χονδροειδές, ψοα
341. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
342. ΔΠ, χονδροειδής ψοα ἄνῃκει στὴν 10B

Εικ. 20

343. ΦΕ, χονδροειδής, ψοα

Ἀνασκαφική ενότητα 11B

344. ΦΕ, χονδροειδές, ψαα
345. ΑΖ, έξω φαιό σ.ε., έσω χονδροειδής, ψοα-ψαα
346. Φαιοκόκκινο σ.ε., ψαα
347. ΔΡ, χονδροειδής, ψοα
348. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
349. ΦΥ, καφεκόκκινο, σ.ε., ψοα
350. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
351. » ψοα
352. Βάση, χονδροειδές ψαα, καμένο
352. Βάση, χονδροειδές, ψαα
354. »
355. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
356. ΦΧ, χονδροειδής, με ἐπιμήκη ἀπόφυση
356. ΦΥ, χονδροειδής, ψοα
357.

Ἀνασκαφική ενότητα 11N

358. ΦΠ, λαβή, χονδροειδής, ψοα
359. ΔΛ, χονδροειδές, ψοα

360. ΔΞ, χονδροειδές, ψοα

Εικ. 21

361. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
362. ΦΕ, χονδροειδής, ψοα
363. ΦΕ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
364. ΦΧ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα
365. ΦΣ, φαιό σ.ε., με ἐπιμήκη ἀπόφυση, ψαα
366. ΦΕ, χονδροειδές, ψαα, καμένο
367. ΦΗ, χονδροειδής, ψοα
368. »
369. ΦΣ, έσω καφεκρέμ σ.ε., έξω φαιό σ.ε., ψοα
370. ΦΥ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
371. ΦΣ, »

Ἀνασκαφική ενότητα 12B

372. ΦΡ, φαιό σ.ε., ψαα
373. ΦΥ, »
374. ΦΣ, χονδροειδής, ψαα
375. Λίθινο ἀντικείμενο (μήτρα;)
376. Λαβή - ἀπόφυση, ψοα

Ἀνασκαφική ενότητα 12N

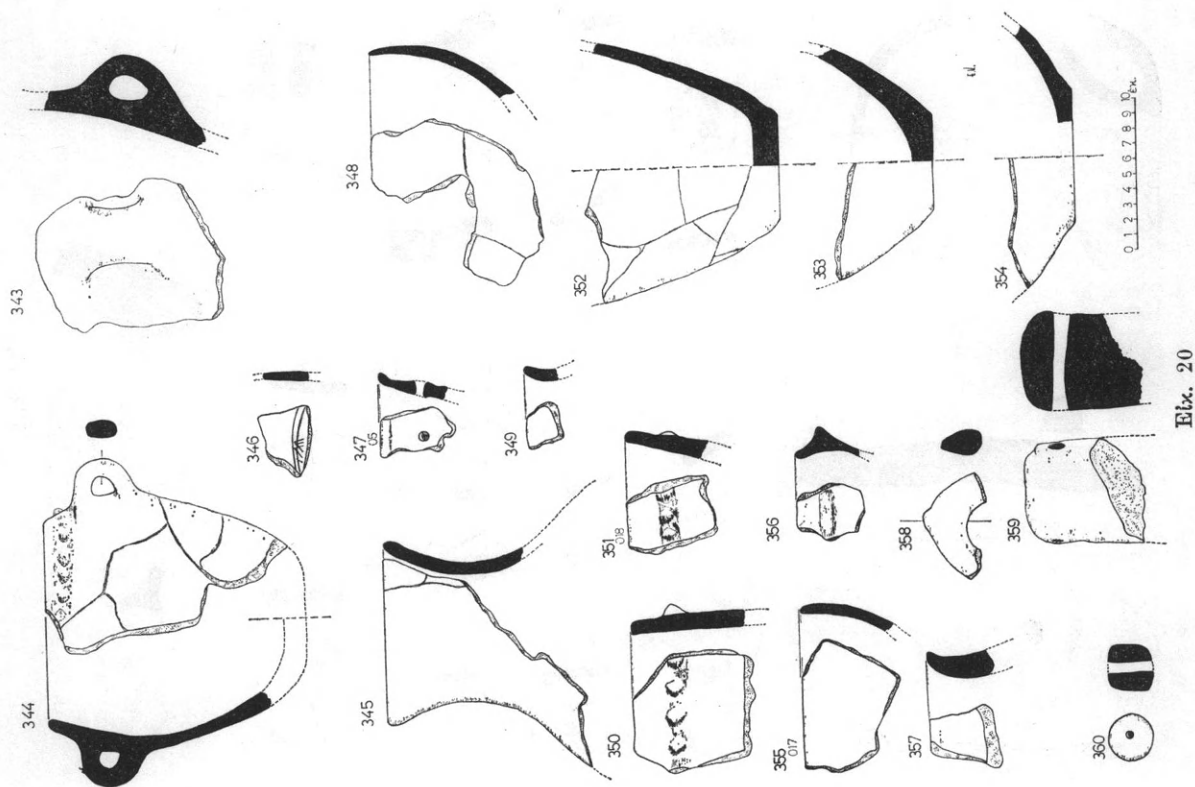
377. ΦΥ, χονδροειδής, ψοα
378. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
379. ΑΖ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
380. ΦΕ, χονδροειδής, ψοα
381. ΦΣ, χονδροειδής, ψοα, με ἐπιμήκη ἀπόφυση
382. ΦΣ, φαιό σ.ε., ἄριστα στίλβωμένο, ψαα
383. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
384. ΦΣ, »
385. ΦΥ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα-ψαα
386. ΦΠ, »
387. »

Εικ. 22

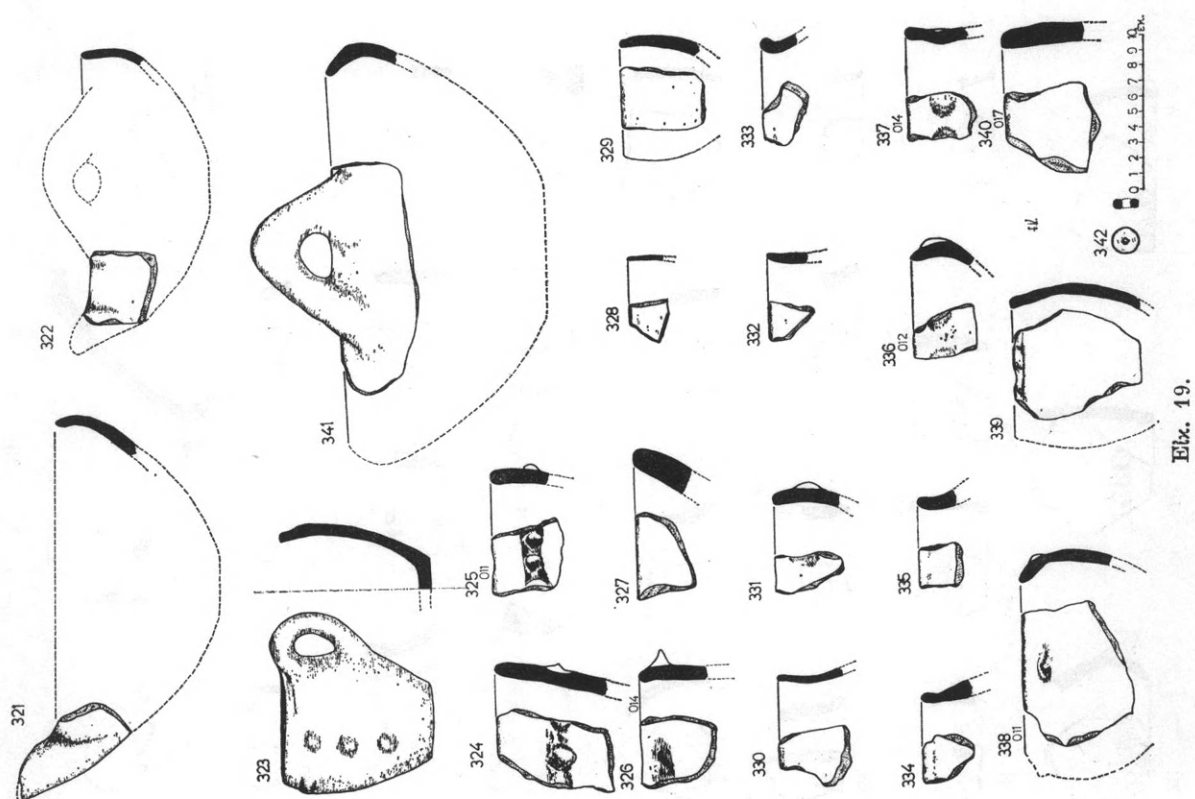
388. ΦΟ, χονδροειδής, ψοα
389. ΑΖ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
390. Βάση, χονδροειδές, ψοα

Ἀνασκαφική ενότητα 13B

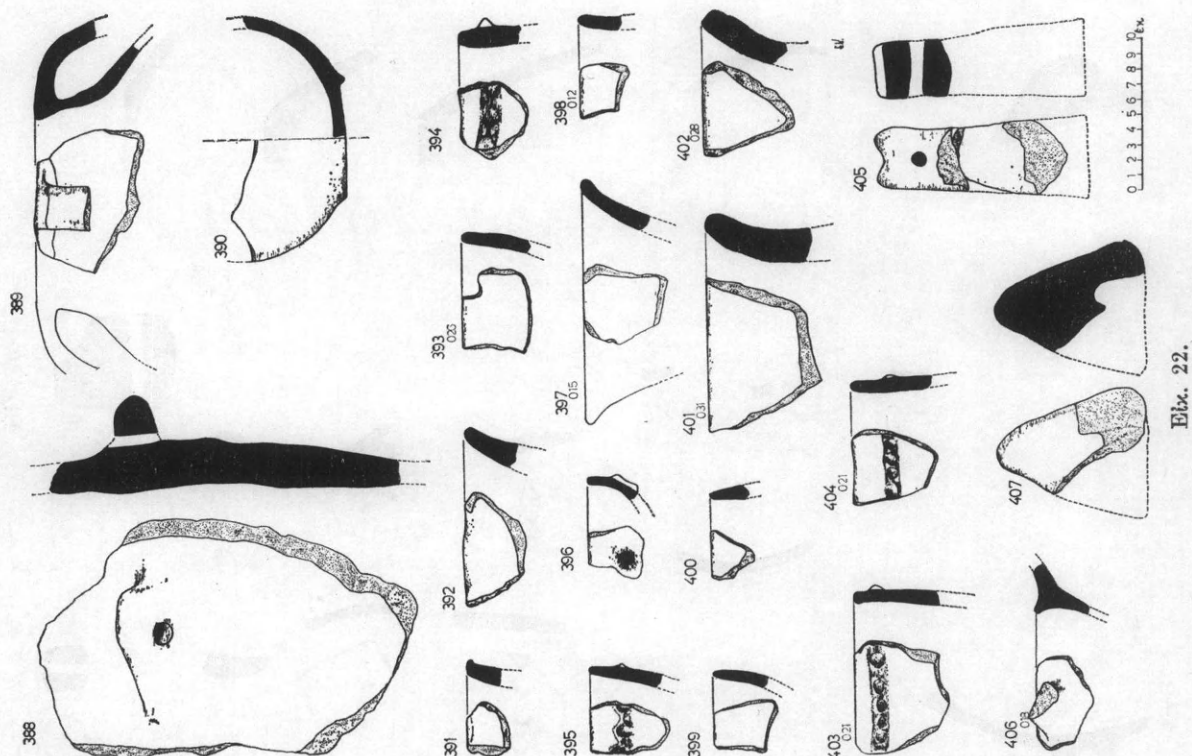
391. ΦΟ, χονδροειδής, ψοα
392. »
393. ΦΟ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα
394. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
395. »
396. ΦΡ, φαιό σ.ε., ψαα
397. ΦΥ, χονδροειδής, ψοα
398. ΦΣ, κρέμ σ.ε., ψοα
399. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
400. ΦΟ, χονδροειδής, ψοα
401. ΦΥ, χονδροειδής, ψοα
402. »

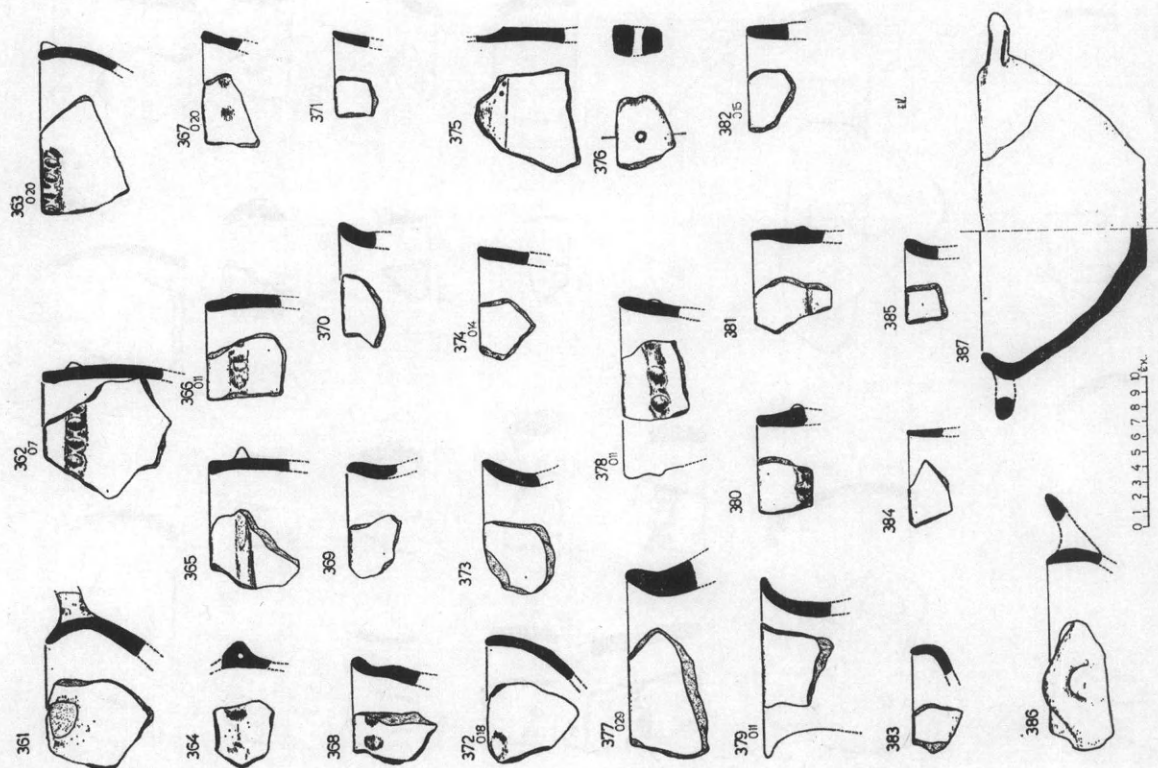
Ελκ. 20

Ελκ. 19.

Εκ. 22.

Εκ. 21.

Ἀνασκαφική ενότητα 13N

403. ΦΕ, χονδροειδής, ψα - ψαα, καμένο
 404. »
 405. ΦΛ, χονδροειδής, καμένο
 406. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 407. ΔΚ, χονδροειδής, ψαα· ανήκει στην 14N

*Ἀνασκαφική ενότητα 14B**Εἰκ. 23*

408. ΦΥ, χονδροειδής, ψαα· τελική επεξεργασία της επιφάνειας με «κτένισμα» (striated, ίσως με δ-στρεο cardium
 409. ΦΠ, φαιδ σ.ε., ψαα
 410. »
 411. ΦΟ, χονδροειδής, ψαα - ψαα, αρχή λαβής
 412. ΦΧ, φαιδ σ.ε., ψαα
 413. ΦΥ, χονδροειδής, ψαα
 414. ΦΥ, κρέμ σ.ε., ψαα
 415. ΑΖ, φαιδ σ.ε., ψαα
 416. ΦΠ, κοκκινοκαφέ σ.ε., ψαα
 417. ΦΥ, χονδροειδής, ψαα

Ἀνασκαφική ενότητα 14N

418. ΦΥ, κοκκινοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα
 419. ΦΥ, φαιδ σ.ε., ψαα
 420. ΦΠ, »
 421. ΦΟ, χονδροειδής, ψαα
 422. Λαβή, χονδροειδής, ψαα
 423. ΦΣ, καφεκόκκινο σ.ε., ψαα έξω, ψαα έσω
 424. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 425. »

Ἀνασκαφική ενότητα 15B

426. ΦΥ, χονδροειδής, ψαα
 427. ΦΥ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 428. ΦΥ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 429. ΦΠ, φαιδ σ.ε., ψαα
 430. Χονδροειδής, ψαα
 431. Βάση, κρέμ σ.ε., ψαα
 432. Λαβή, »

Εἰκ. 24

433. ΑΖ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 434. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 435. »
 436. ΦΥ, φαιδ σ.ε., ψαα

Ἀνασκαφική ενότητα 15N

437. ΑΖ, καφεκόκκινο σ.ε., ψαα
 438. ΑΖ, χονδροειδής, ψαα

439. ΑΖ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα - ψαα
 440. ΦΥ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 441. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 442. ΦΣ, κοκκινοκαφέ σ.ε., ψαα
 443. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 444. ΦΣ, φαιδ σ.ε., ψαα
 445. Φαιδ σ.ε., ψαα
 446. ΦΠ, φαιδ σ.ε., ψαα

Ἀνασκαφική ενότητα 16B

447. ΦΥ, χονδροειδής, ψαα
 448. ΦΕ, »
 449. Χονδροειδής, ψαα
 450. ΦΥ, φαιδ σ.ε., ψαα
 451. ΦΥ, χονδροειδής, ψαα· εγχάρακτη διακόσμηση
 452. Ἀπόφυση από άγγείο, φαιδ σ.ε., ψαα
 453. ΦΡ, φαιδ σ.ε., ψαα
 454. ΦΩΑ, φαιδ σ.ε., ψαα
 455. ΔΤ, λίθος φαιδ· ανήκει στην 15N

*Ἀνασκαφική ενότητα 16N**Εἰκ. 25*

456. Χονδροειδής, ψαα
 457. ΦΥ, φαιδ σ.ε., ψαα
 458. »
 459. ΦΥ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα

Ἀνασκαφική ενότητα 17B

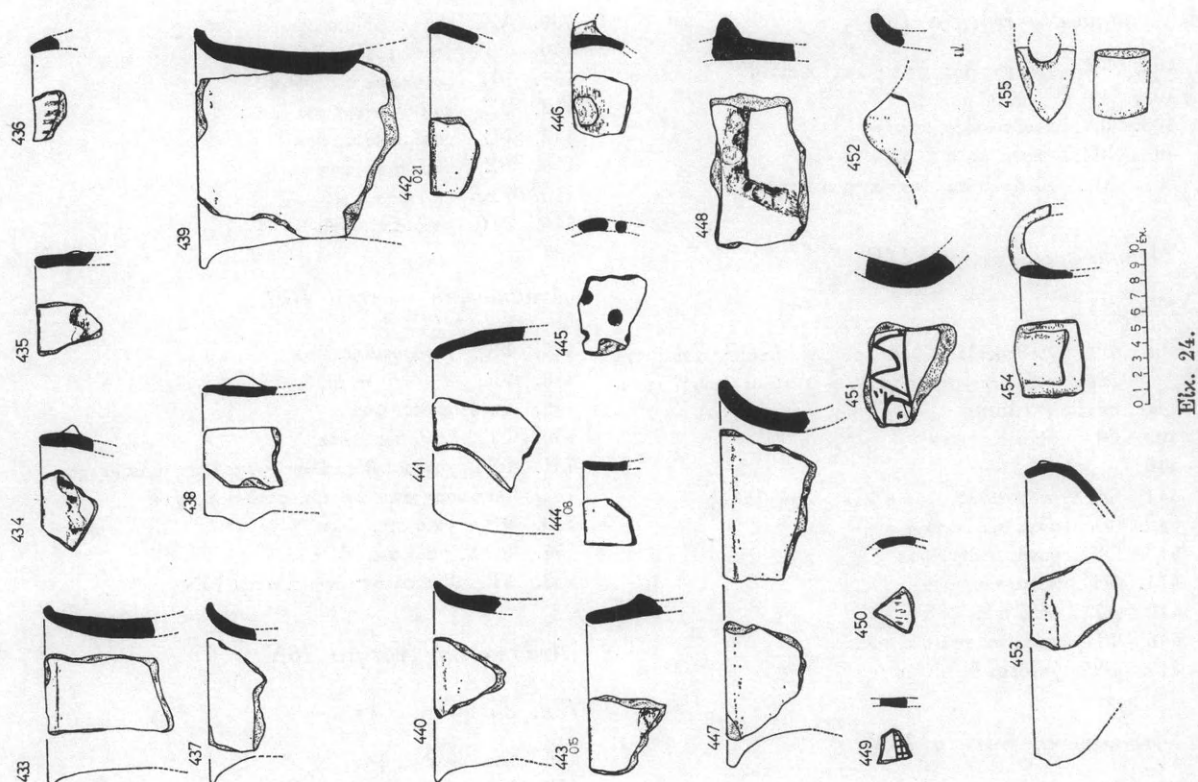
460. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 461. » · νυχιές
 462. Χονδροειδής, ψαα

Ἀνασκαφική ενότητα 17N

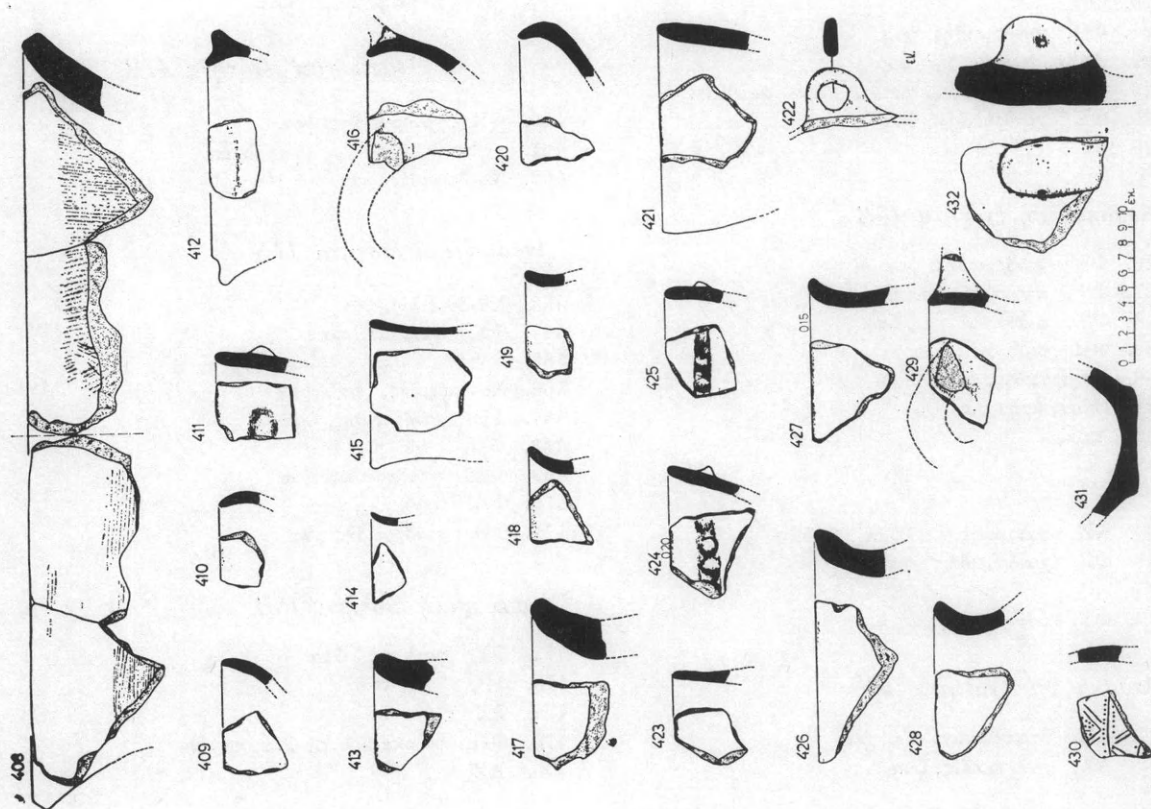
463. Χονδροειδής, ψαα
 464. ΦΥ, φαιδ σ.ε., ψαα
 465. »
 466. Χονδροειδής, ψαα - ψαα
 467. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 468. ΦΗ, »
 469. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 470. ΦΣ, φαιδ σ.ε., ψαα
 471. ΦΟ, χονδροειδής, ψαα

Ἀνασκαφική ενότητα 18B

472. ΦΥ, φαιδ σ.ε., ψαα
 473. ΔΡ, »
 474. ΦΣ, »
 475. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα, καμένο
 476. ΑΖ, » »

Ελκ. 24.

Ελκ. 23.

Ἀνασκαφική ἐνότητα 18N

477. ΦΗ, χονδροειδής, ψοα
 478. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα· ἄριστη στίλβωση
 479. ΦΠ, χονδροειδές καμένο ισχυρά
 480. ΦΕ, χονδροειδές, ψαα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 19B

481. ΦΟ, χονδροειδές, ψοα
 482. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα
 483. Ἐπίστρωμα με πηλό σὲ καλαμωτή, ἀνήκει στὴν 17B
 484. » »
 485. » »
 486. » »
 487. » »

Ἀνασκαφική ἐνότητα 19N

Εἰκ. 26

488. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
 489. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα
 490. ΦΨ, »
 491. ΦΥ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
 492. ΦΨ, χονδροειδής, ψαα
 493. ΦΨ, σκοῦρο καφέ σ.ε., ψοα
 494. ΦΣ, »
 495. ΦΨ, με κοκκινοκαφέ σ.ε., ψοα - ψαα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 20B

498. ΦΨ, καφεκρέμ σ.ε.· ἄριστη στίλβωση

Ἀνασκαφική ἐνότητα 20N

496. ΦΣ, φαιοκαφέ ἐπιφάνεια ἀστίλβωτη
 497. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
 499. ΦΣ, καφεκόκκινο σ.ε., ψοα
 500. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
 501. »
 502. »
 503. »
 504. ΔΥ, λίθος φαιός
 505. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα

Εἰκ. 27

506. ΦΥ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα
 507. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψοα
 508. »
 509. ΦΥ, κρέμ σ.ε., ψοα
 510. »
 511. ΦΣ, »

Ἀνασκαφική ἐνότητα 21B

512. ΦΡ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα

513. »
 514. »
 515. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 22B

516. ΦΣ, φαιό σ.ε., ψαα
 517. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 22N

518. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα
 519. ΦΣ, χονδροειδής, ψοα
 520. ΦΣ, καφέ σ.ε., ψοα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 23B

521. ΦΥ, κρέμ σ.ε., ψοα
 522. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα
 523. »
 524. ΦΟ, χονδροειδής, ψαα
 525. ΦΧ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα - ψαα
 526. »
 527. ΦΥ, φαιοκαφέ στιλβωμένη ἐπιφάνεια, ψοα· ἀν-
 λάκωση ἐσωτερικά
 528. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψοα· με διφυή ἀπόφυση

Εἰκ. 28

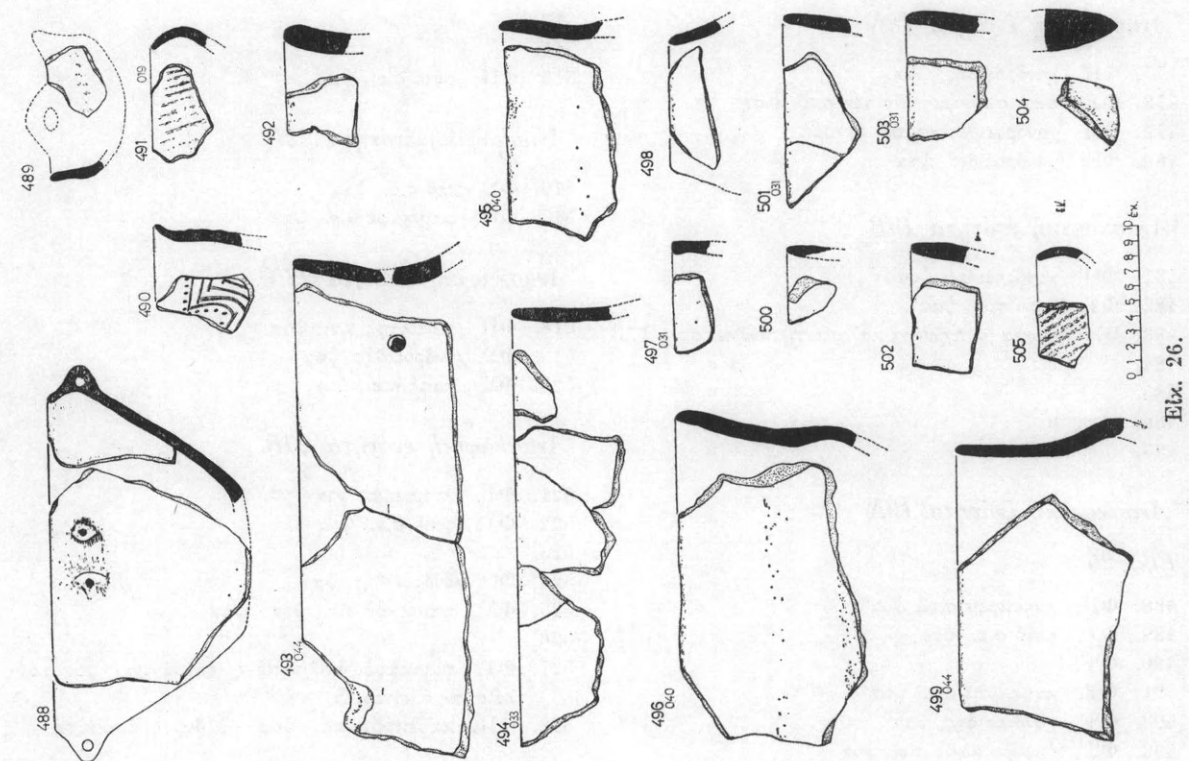
529. ΦΟ, χονδροειδές, ψαα, καμένο
 530. ΑΖ, φαιό σ.ε., ψαα· ἄριστη στίλβωση

Ἀνασκαφική ἐνότητα 24B

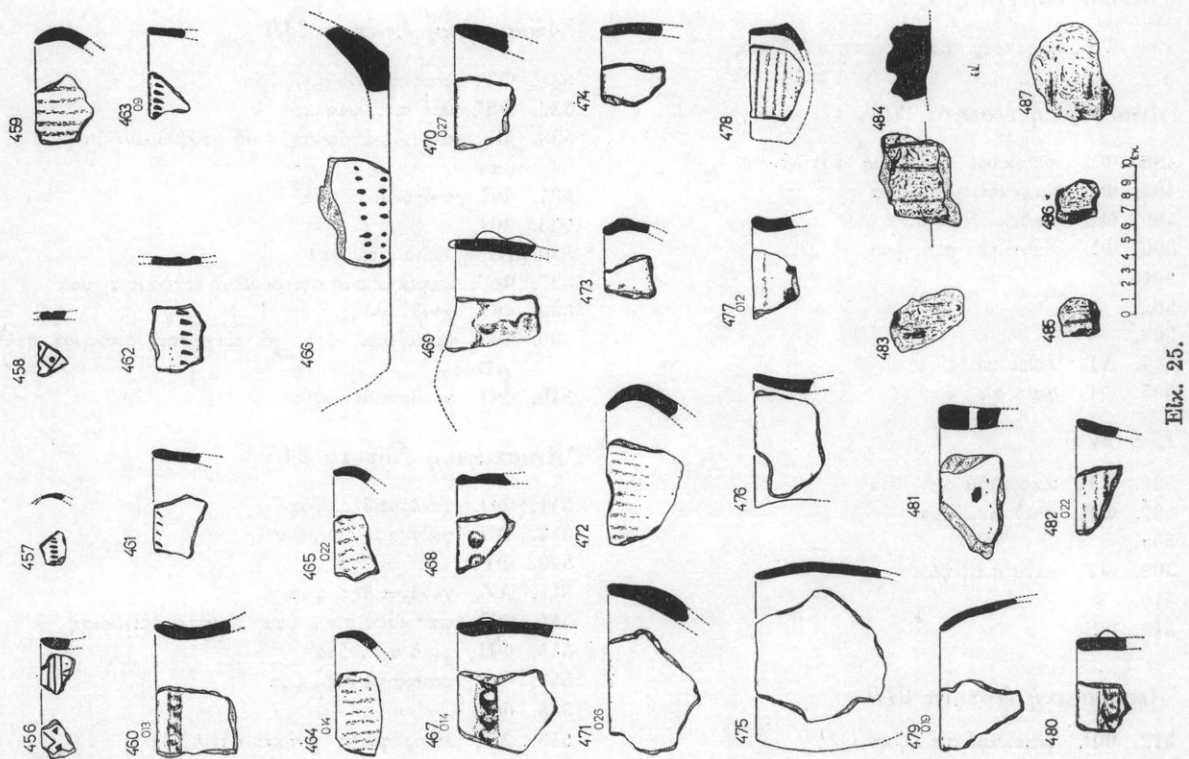
531. ΦΤ, φαιοκόκκινο σ.ε., ψαα
 532. ΦΨ, φαιό σ.ε., ψαα
 533. Με μαστοειδή ἀπόφυση, φαιά στιλβωμένη ἐπιφάνεια,
 ψαα
 534. ΦΕ, χονδροειδής, ψοα
 535. ΦΗ, »
 536. Βάση, φαιό σ.ε., ψαα
 537. ΦΨ, καφεκόκκινη στιλβωμένη ἐπιφάνεια, ψοα
 538. ΦΟ, χονδροειδής, ψαα
 539. ΦΠ, κρέμ σ.ε., ψοα· με τριγωνική ἀπόφυση στὸ
 χεῖλος
 540. ΦΟ, χονδροειδής, ψοα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 24N

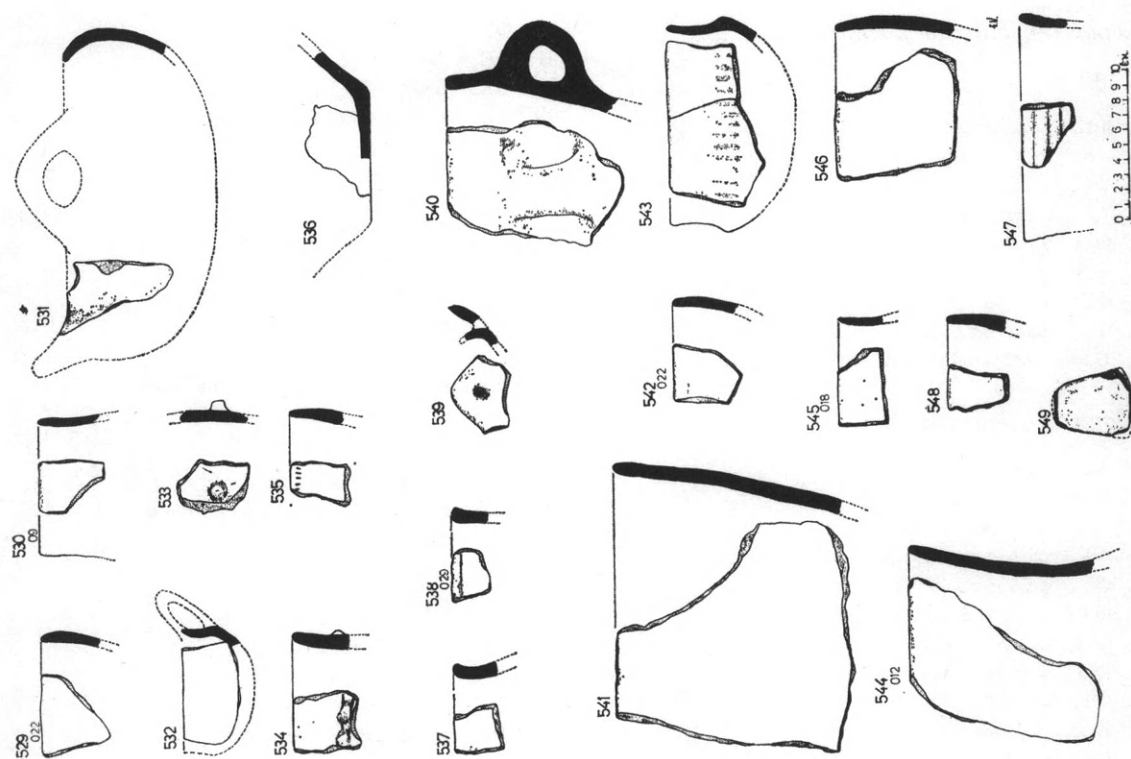
541. ΦΟ, χονδροειδής, ψοα
 542. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 543. ΦΥ, »
 544. ΑΖ, χονδροειδής, ψοα
 545. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα· ἄριστη στίλβωση
 546. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψαα
 547. ΦΥ, φαιοκαφέ σ.ε., ψοα
 548. ΦΣ, »
 549. ΔΥ, λίθος φαιός· ἀνήκει στὴν 24B

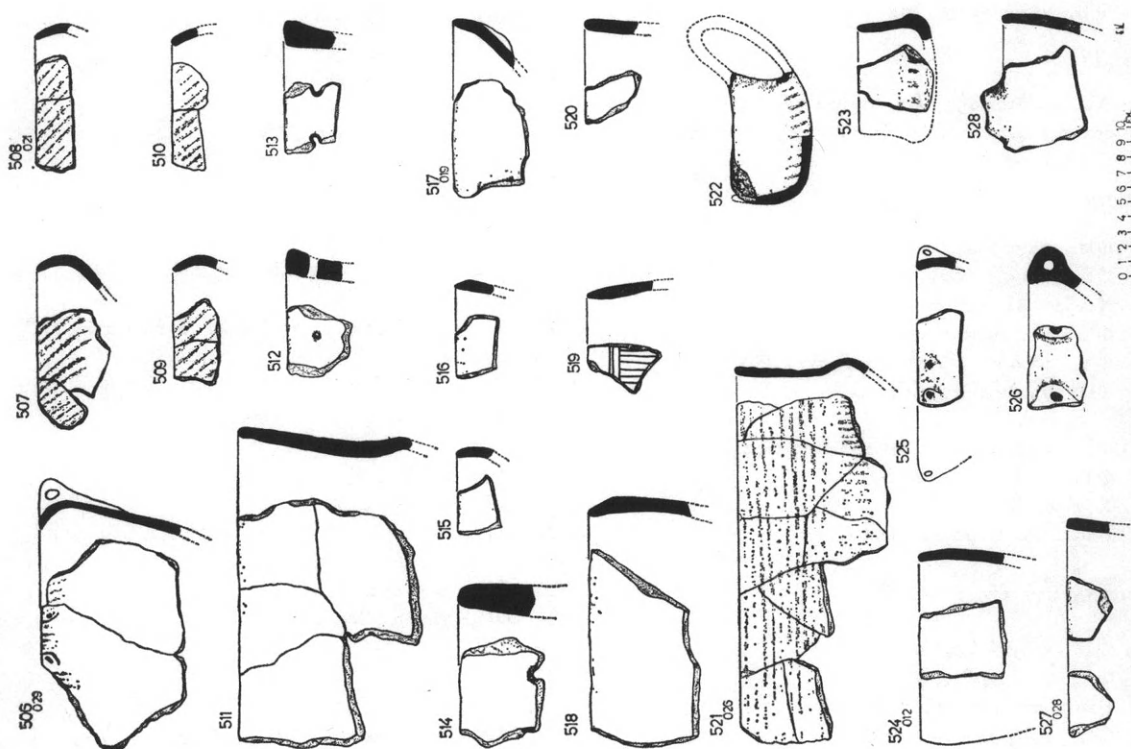
Εκ. 26.

Εκ. 25.

Ελκ. 28.

Ελκ. 27.

*Ἀνασκαφική ἐνότητα 25B**Εἰκ. 29*

550. ΦΣ, κοκκίνοκαφέ στιλβωμένη ἐπιφάνεια ψα
 551. »
 552. ΦΥ, »
 553. ΑΖ, καφέ σ.ε., ψα
 554. ΦΣ, χονδροειδής, ψα
 555. ΦΠ, φαιοκαφέ στιλβωμένη ἐπιφάνεια, ψα
 556. ΦΣ, »
 557. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψα
 558. Βάση, χονδροειδής, ψα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 25N

559. ΦΤ, φαιοκαφέ σ.ε. ψα
 560. Βάση, »
 561. »
 562. ΦΧ, φαιό σ.ε. ἐπιμήκης ἀπόφυση
 563. ΦΧ, φαιό σ.ε., ψα
 564. ΦΥ, χονδροειδής, ψα - ψα
 565. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψα
 566. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψα
 567. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψα
 568. Καφεκρέμ σ.ε., ψα
 569. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψα - ψα
 570. ΦΥ, » ψα
 571. ΔΥ, λίθος φαιός
 572. ΔΠ, χονδροειδής, ψα· ἀνήκει στην ἀνασκαφική ἐνότητα 25B
 573. ΦΥ, χονδροειδής, ψα

Εἰκ. 30

574. ΔΣ, χονδροειδής, ψα, ἰσχυρά καμένος· ὑπόστρωμα ἐστίας· ἀνήκει στην ἀνασκαφική ἐνότητα 25B

Ἀνασκαφική ἐνότητα 26B

575. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψα
 576. ΦΣ, φαιό σ.ε., ψα
 577. Χονδροειδής, ψα
 578. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψα
 579. ΦΧ, φαιό σ.ε., ψα· ἀνήκει στην 26N
 580. ΦΟ, χονδροειδής, ψα
 581. »
 583. ΦΠ, καφεκρέμ στιλβωμένη ἐπιφάνεια
 583. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψα
 584. Χονδροειδής, ψα
 585. Βάση, φαιοκαφέ σ.ε., ψα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 26N

586. ΦΥ, κοκκίνοκαφέ σ.ε., ψα
 587. ΦΑ, χονδροειδής, ψα
 588. Βάση, φαιοκαφέ σ.ε., ψα
 589. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψα

590. ΦΣ, καφεκρόκκινο σ.ε., ψα
 591. ΦΕ, φαιό σ.ε., ψα
 592. ΦΕ, χονδροειδής, ψα
 593. ΔΚ, χονδροειδής, ψα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 26B (συνέχεια)

594. ΔΦ, χονδροειδής, ψα - ψα
 595. ΔΥ, λίθος φαιός
 596. Ἐπάλειψη μὲ πηλὸ καλαμωτῆς
 597. ΔΥ, λίθος φαιός

*Ἀνασκαφική ἐνότητα 25B (συνέχεια)**Εἰκ. 31*

598. ΦΥ, καφεκρέμ σ.ε., ψα
 599. ΑΖ, καφεκρέμ σ.ε., ἔξω ψα, ἔσω ψα
 600. ΔΣ, χονδροειδής, ψα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 27B

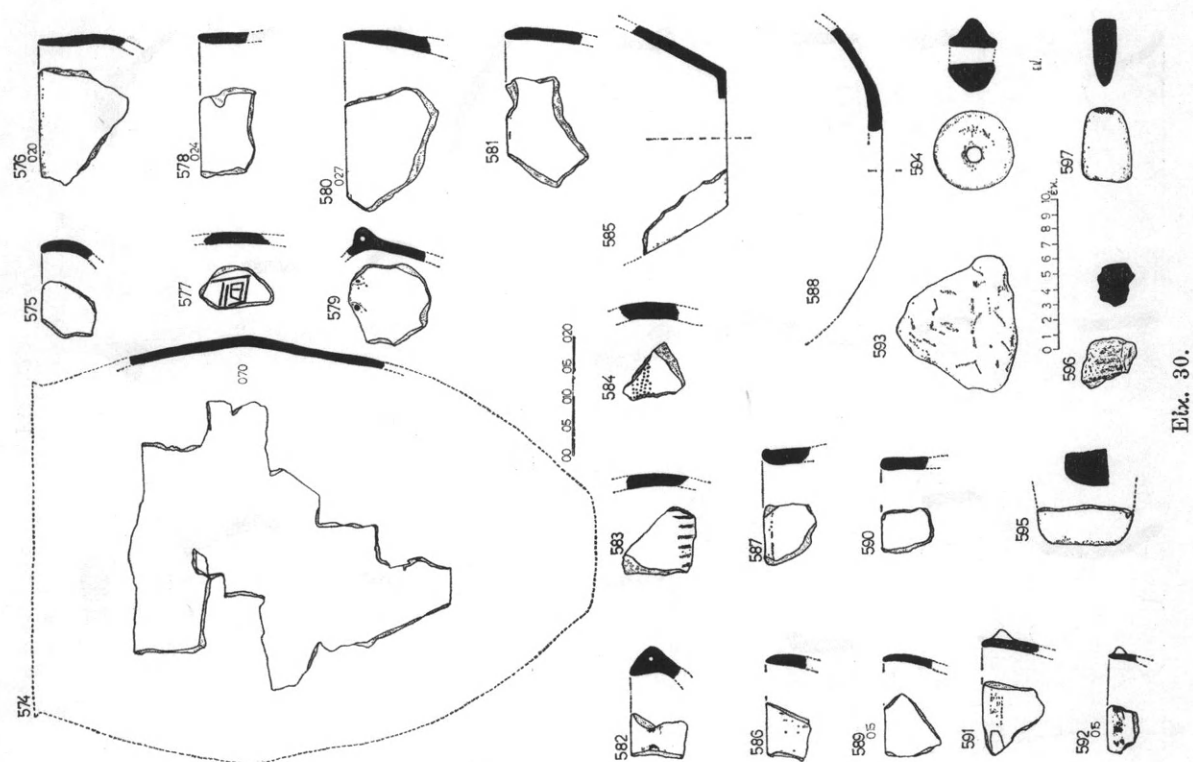
601. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψα
 602. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψα - ψα
 603. ΦΥ, »
 604. ΦΚ, χονδροειδής, ψα - ψα
 605. Καφεκρέμ σ.ε., ψα· μὲ λευκὴ ἐπίθετη ὕλη στὶς ἐγχαράξεις
 606. ΦΧ, χονδροειδής, ψα
 607. ΦΠ, φαιό σ.ε., ψα
 608. ΦΟ, χονδροειδής, ψα
 609. ΦΠ, φαιοκρόκκινο σ.ε., ψα
 610. ΦΠ, φαιοκαφέ σ.ε., ψα
 611. ΑΖ, φαιό σ.ε., ψα

Ἀνασκαφική ἐνότητα 27N

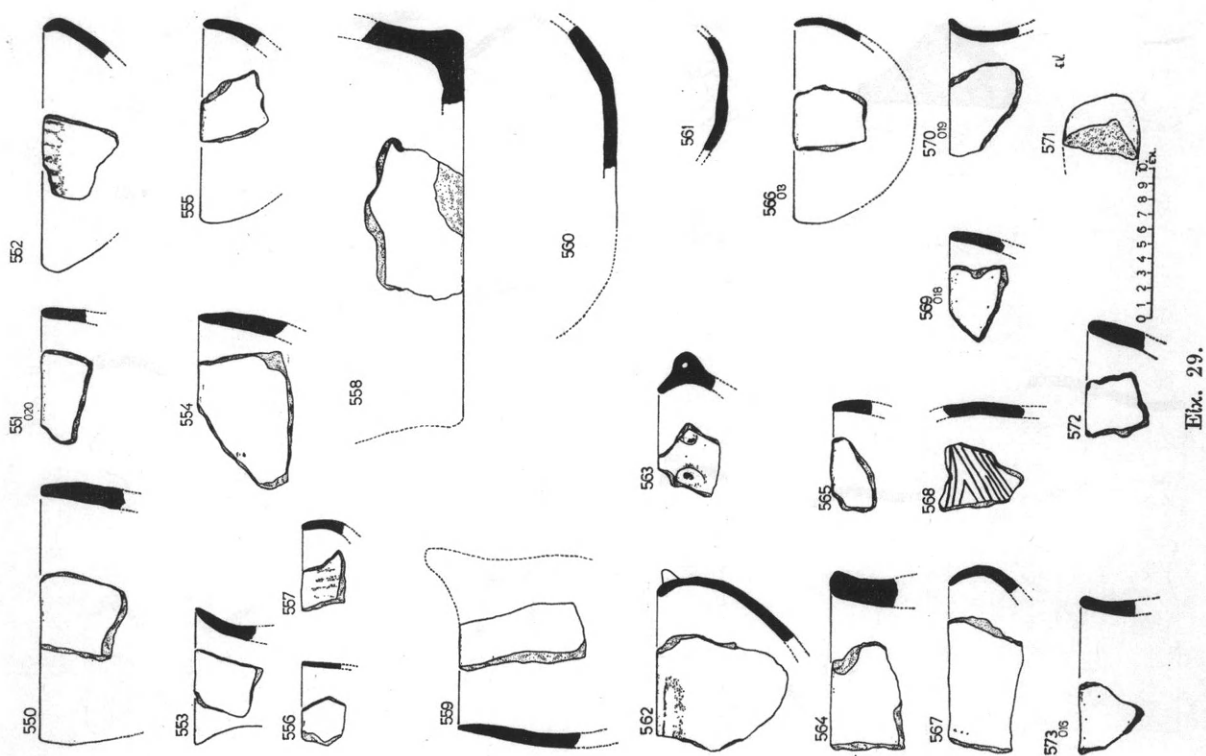
612. ΦΧ, φαιό σ.ε., ψα
 613. »
 614. ΦΧ, »
 615. ΦΠ, » μὲ ἐπιμήκη ἀπόφυση
 616. ΔΥ, λίθος φαιός.
 617. Ἐπάλειψη καμαρωτῆς μὲ πηλὸ (ἀνήκει στην 27B)
 618. ΔΥ, λίθος φαιοπράσινος
 619. Μέρος ἀπὸ λίθινο ἐργαλεῖο, λίθος φαιός

Εἰκ. 32

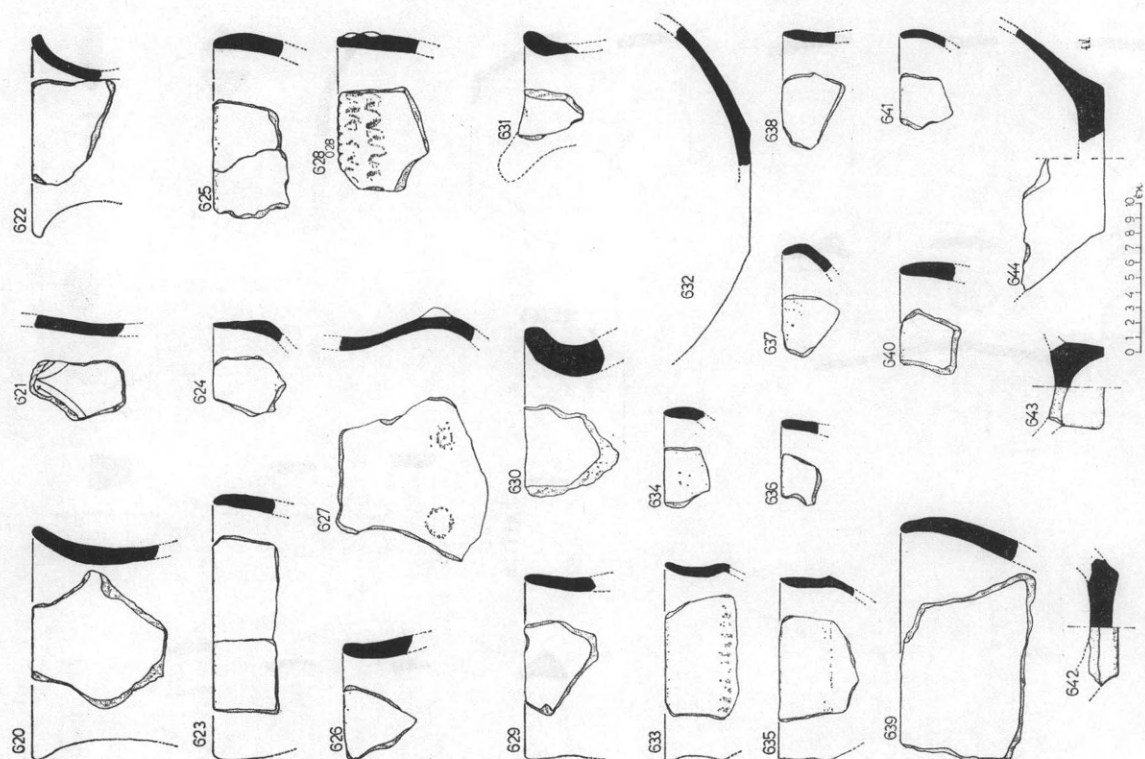
620. ΑΖ, χονδροειδής, ψα - ψα
 621. Μὲ φαιό σ.ε., ψα
 622. ΑΖ, φαιοκαφέ στιλβωμένη ἐπιφάνεια, ψα ψα
 623. ΦΟ, χονδροειδής, ψα
 624. ΦΣ, φαιό σ.ε., ψα
 625. ΦΟ, χονδροειδής, ψα
 626. ΦΥ, »
 627. ΦΥ, »
 628. ΦΕ, χονδροειδής, ψα
 629. ΑΖ, φαιοκαφέ σ.ε., ψα

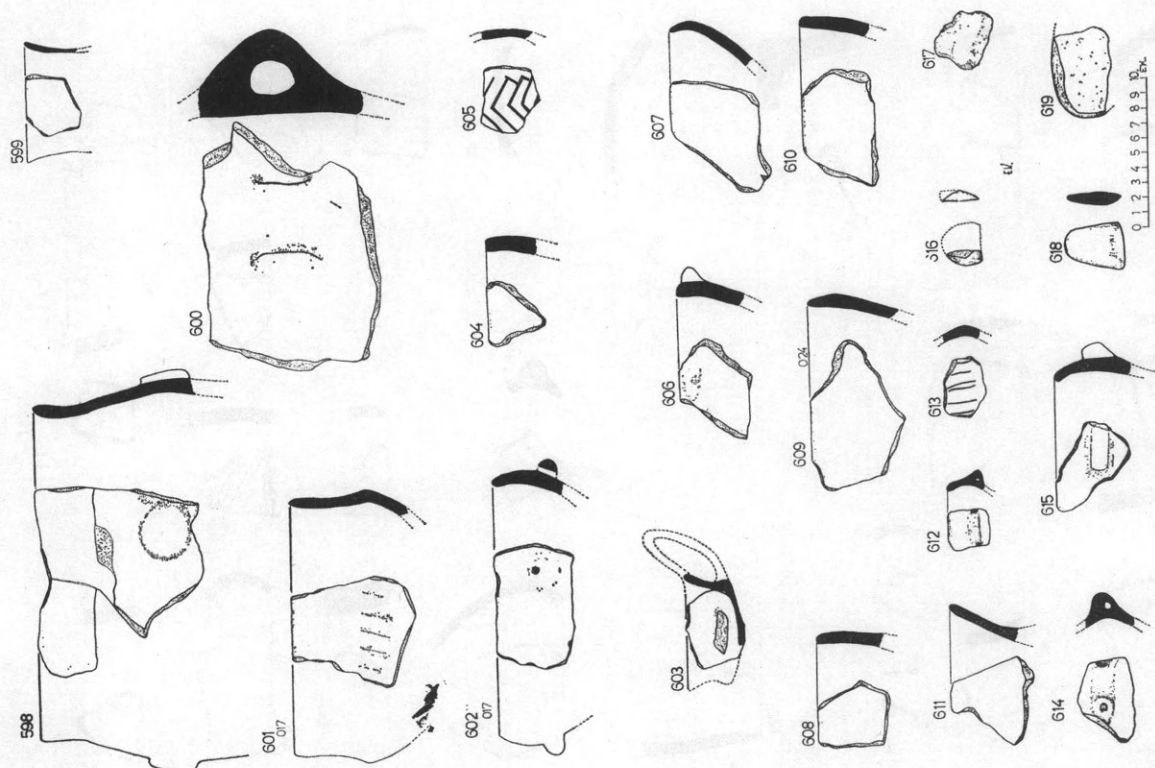
Ελκ. 30.

Ελκ. 29.

Ελκ. 32.

Ελκ. 31.

630. ΦΥ, χονδροειδής, ψαα
 631. ΦΤ, χονδροειδής, ψαα, καμένη
 632. Βάση, καφεκόκκινη στιλβωμένη επιφάνεια.

Άνασκαφική ένότητα 28B

633. ΦΥ, φαιό σ.ε.,
 634. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα
 635. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα
 636. ΦΣ, »
 637. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα
 638. ΑΖ, φαιοκόκκινο σ.ε., ψαα - ψαα
 639. ΦΝ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα - ψαα
 640. ΦΟ, χονδροειδής, ψαα
 641. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 642. Βάση, φαιό σ.ε., ψαα.
 643. »
 644. »

Εικ. 33

645. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 646. ΦΥ, με φαιό σ.ε., ψαα
 647. Χονδροειδής, ψαα

Άνασκαφική ένότητα 28N

648. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα
 649. ΑΖ, »
 650. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 651. ΦΣ, κοκκινοκαφέ στιλβωμένη επιφάνεια, ψαα - ψαα
 652. » φαιά »
 653. ΦΥ, χονδροειδής, ψαα
 654. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα - ψαα
 655. ΦΟ, χονδροειδής, ψαα
 656. ΦΠ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα

Κεραμική από το επιφανειακό στρώμα της τομής

657. ΑΖ, χονδροειδής, ψαα
 658. ΦΕ, »
 659. ΦΥ, »
 660. ΦΕ, »
 661. ΦΗ, »
 662. ΦΥ, »
 663. ΦΟ, »
 664. ΦΕ, »
 665. » »
 666. μέρος από λίθινο έργαλειο

Εικ. 34

667. ΦΕ, χονδροειδής, ψαα
 668. »
 669. ΦΚ, »
 670. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα
 671. ΦΟ, »

672. ΦΥ, χονδροειδής, ψαα
 673. ΦΤ, φαιό σ.ε., άριστη στίλβωση
 647. ΦΥ, »
 675. Ιστορικών χρόνων, ίσως ρωμαϊκό
 676. ΑΖ, χονδροειδής, ψαα
 677. ΦΚ, »
 678. Λαβή, φαιό σ.ε., λευκή επίθετη ύλη στις έγχαραξεις
 679. Λαβή από φιάλη, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 680. ΦΗ, χονδροειδής, ψαα
 681. Άπό έγχάρακτο άμφορέα (ΑΑ), της ΥΕΧ (Γραμμένος 1979)
 682. ΦΣ, φαιό σ.ε., ψαα

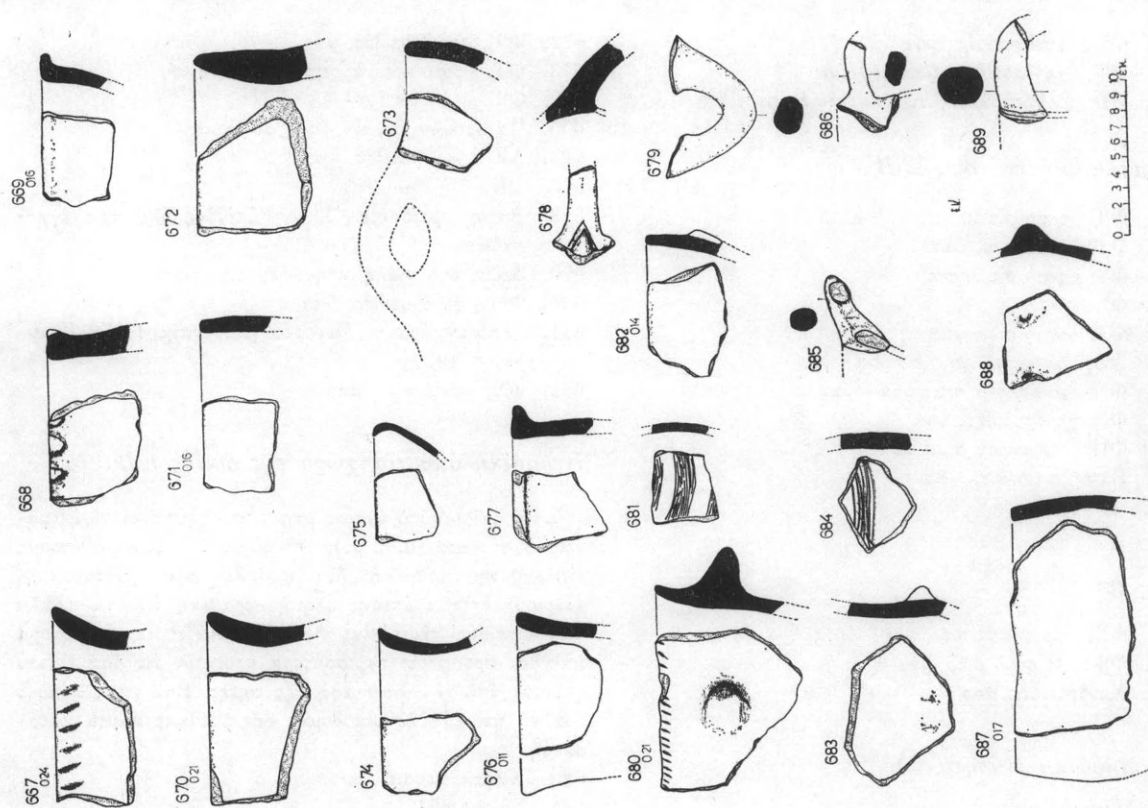
Κεραμική από τον χώρο της οικίας (εικ. 1α)

Στόν χώρο αυτό άνασκάφτηκε συστηματικά το επιφανειακό στρώμα (0.60 μ.), από το όποιο και παραθέτουμε έπιλεγμένη κεραμική· δέν βρέθηκε καμιά κατασκευή· Περισυλλέχτηκε επίσης όλη ή κεραμική από τα πέδιλα τών θεμελίων της οικίας· δέν παρουσιάζει καμιά διαφορά και δέν προσφέρει περισσότερα στοιχεία άπ' όσα έγιναν γνωστά από την άνασκαφή της τομής. Και στους λάκους για τα πέδιλα της οικοδομής δέν βρέθηκε καμιά κατασκευή.

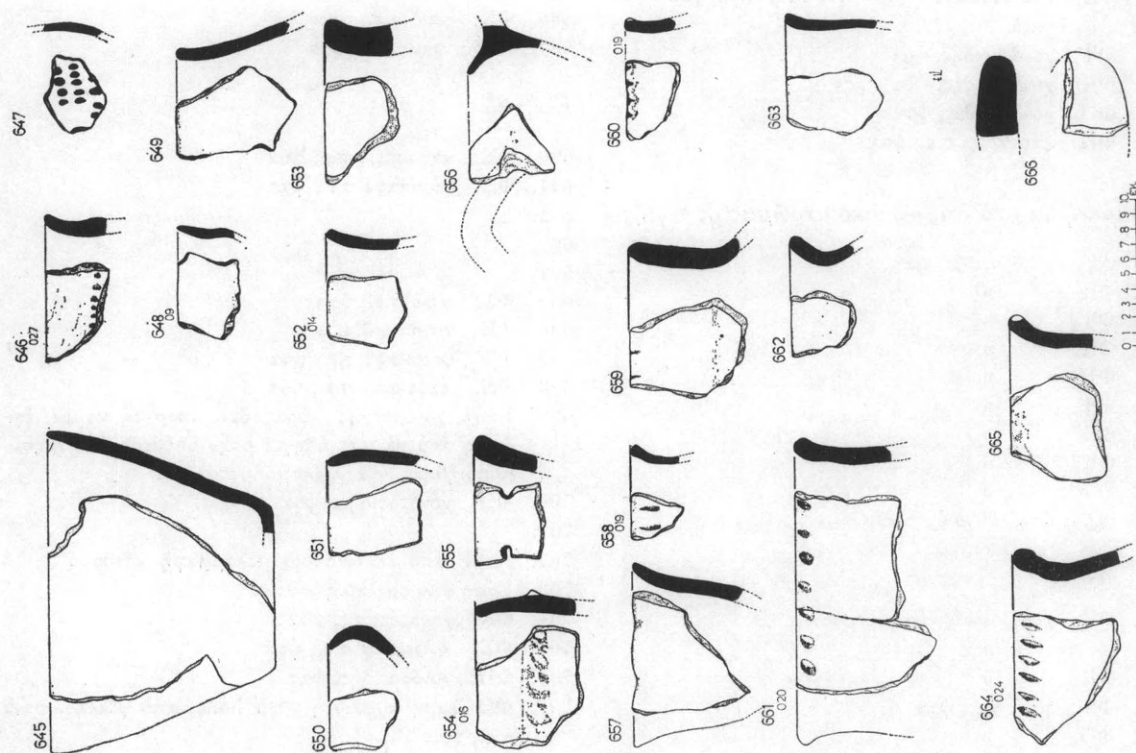
683. Καφεκρέμ σ.ε.,
 684. Σάν το 681
 685. Λαβή, φαιό σ.ε., ψαα
 686. » χονδροειδής, ψαα
 687. ΦΟ, »
 688. ΦΧ, φαιό σ.ε., ψαα
 689. Λαβή, φαιό σ.ε., ψαα

Εικ. 35

690. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 691. ΦΣ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 692. »
 693. »
 694. »
 695. ΦΥ, φαιό σ.ε., ψαα
 696. ΦΚ, χονδροειδής, ψαα
 697. ΦΥ, φαιοκαφέ σ.ε., ψαα
 698. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 699. Βάση, χονδροειδής, ψαα· δέν ύπάρχει καμιά ένδειξη που νά μάς όδηγεϊ στην ύπόθεση ότι χρησιμοποιήθηκε για λιώσιμο μετάλλου.
 700. ΦΟ, χονδροειδής, ψαα
 701. »
 702. Λαβή από έλληνιστικό μελαμβαφή κώνθαρο
 703. Βάση από ρωμαϊκή κύλικα
 704. ΦΚ, χονδροειδής, ψαα
 705. ΦΣ, καφεκρέμ σ.ε., ψαα
 706. ΦΠ, χονδροειδής, ψαα
 707. ΦΩ (λαβή διχαλωτή wish bone, από φιάλη), φαιό σ.ε., ψαα

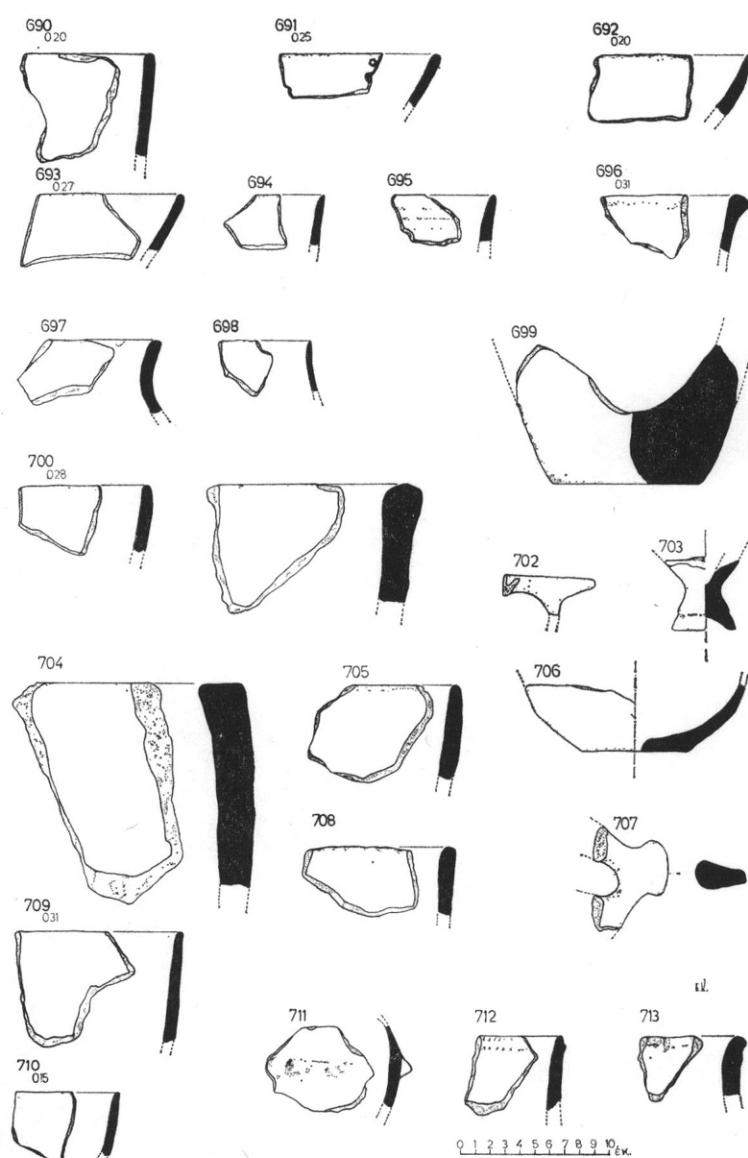
Εκ. 34.

Εκ. 33.

708. ΦΟ, χονδροειδής, ψαα
 709. ΦΣ, φαιό σ.ε., ψαα
 710. »

711. Χονδροειδής, ψαα
 712. ΦΕ »
 713. » ψαα,

Ελκ. 35.

ΠΙΝΑΚΕΣ

UNAKET

α-β. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Σφακίων.

β

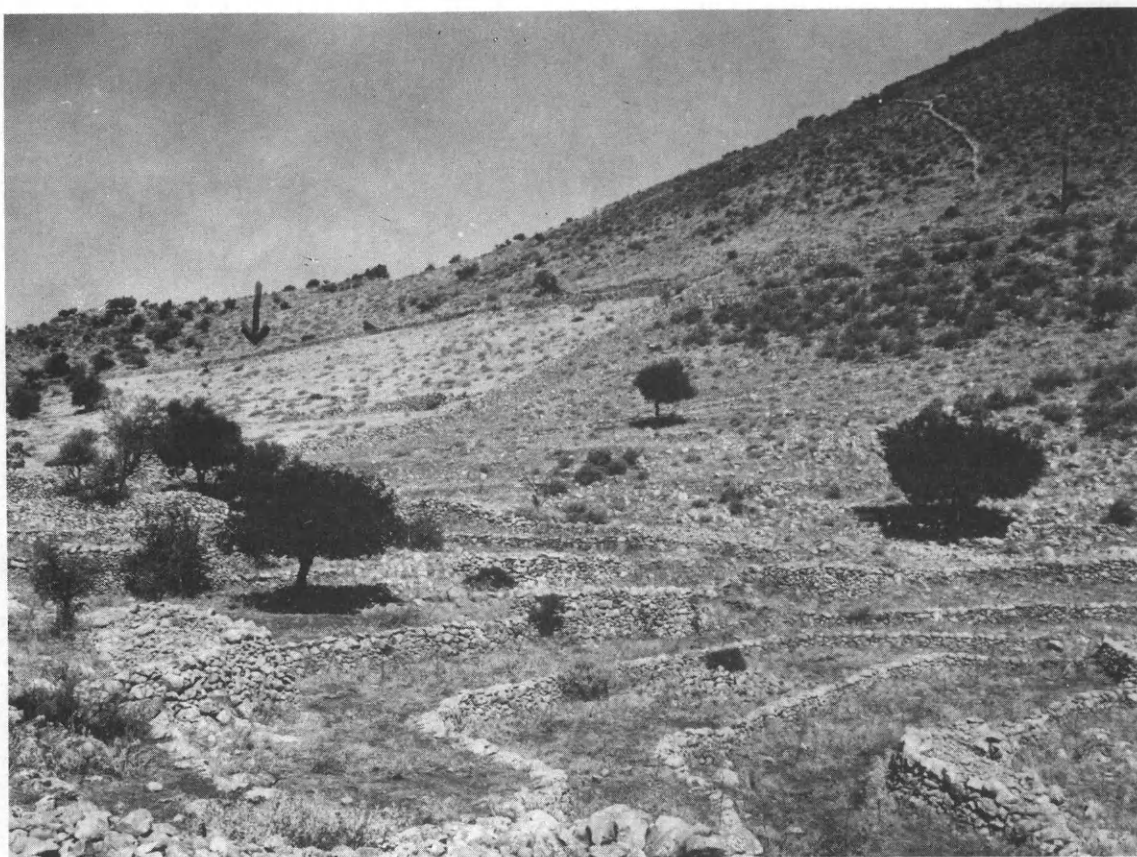

γ

α

α. Ἡ ὀρειχάλκινη ὑδρία ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Σοφάδων. β. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ὑδρίας. γ. Ὀρειχάλκινο εἰδώλιο ἱπποῦ.

α. Σταυρί. Τὸ ὑψίπεδο (σημειώνεται ὁ ἀρχαῖος δρόμος Τευθρώνης-Ἀσίνης). β. Φρούριο Τευθρώνης. Ἡ πρὸς Β. πορεία τοῦ τείχους.

Φρούριο Τευθρώνης. α. Πάνω επιφάνεια τείχους. β. Τμήμα δυτικής πλευράς τείχους.

Ἐπιτύμβιο μονομαχικὸ μνημεῖο ἀπὸ τῆς Λάρισα: α. Πλευρὰ Α. β. Ἐπιγραφὴ Β.

α

β

γ

α. Γενική άποψη του μαρτυρίου από Δ. β. Ό τάφος της άψίδας του μαρτυρίου. γ. Ή έγκοπή για την καλυπτήρια πλάκα της α΄ φάσης του τάφου.

β

γ

α

α. Τὸ δάπεδο τοῦ τάφου Ι καὶ τὰ σήματα τῶν πλίνθων. β-γ. Λεπτομέρεια τῶν σφραγισμάτων τῶν πλίνθων τοῦ ΤΙ.

β

δ

α

γ

α. Τίχνη κουρασάνιου στη ΝΔ. γωνία του ΠΙ για τη στερέωση του μαρμάρινου δαπέδου της β' φάσης. β. Το υπόστρωμα της
 ορθομαρμάρωσης των τοίχων του ΠΙ γ. Ο τρόπος κάλυψης της σταυρικής μετασκευής κατά την δ' φάση του ΠΙ. δ. Αποψη
 του ΠΙ.

β

α

δ

γ

α. Άποψη του ΤΗΠ. β. Ο ΤΙΥ της δυτικής κεραίας. γ. Οί ΤΥ και VI της δυτικής κεραίας. δ. Οί ΤΥ, VIII και IX της νότιας κεραίας.

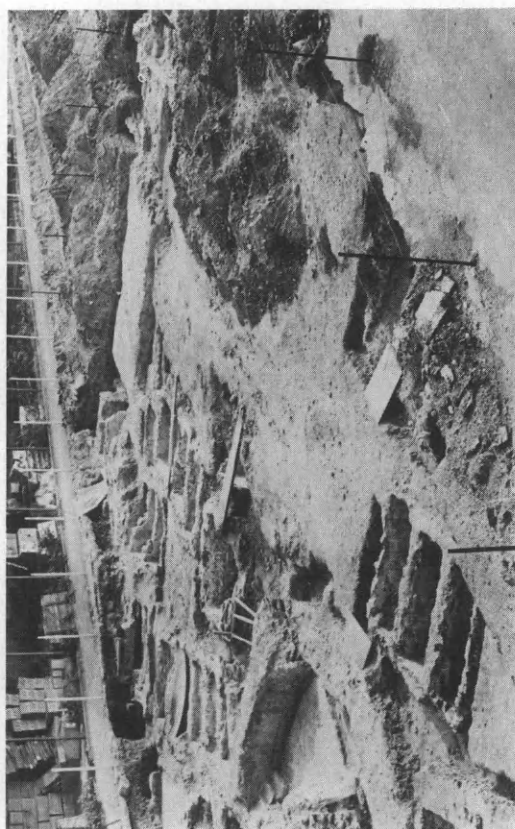
β

δ

α

γ

α. Οί ΤΧ και ΤΧΙ στο κέντρο του μαρτυρίου. β. Τμήμα τοιχογραφίας στο βόρειο τοίχο του ΤΧΙ. γ. Γενική άποψη του κοιμητηρίου της όδου 3ης Σεπτεμβρίου. δ. Άποψη των Τ1, Τ3 και Τ4.

α

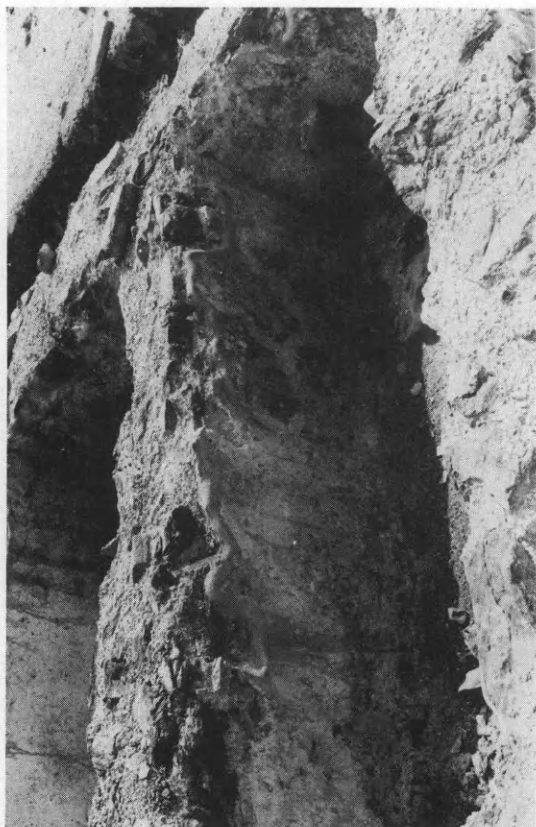

β

γ

α. Ταφές ad sanctos ανατολικά του μαρτυρίου. β. Ἡ συστάδα τῶν T13-23, ἀνατολικά τοῦ μαρτυρίου. γ. Τμήμα διακόσμησης τοῦ T23.

β

δ

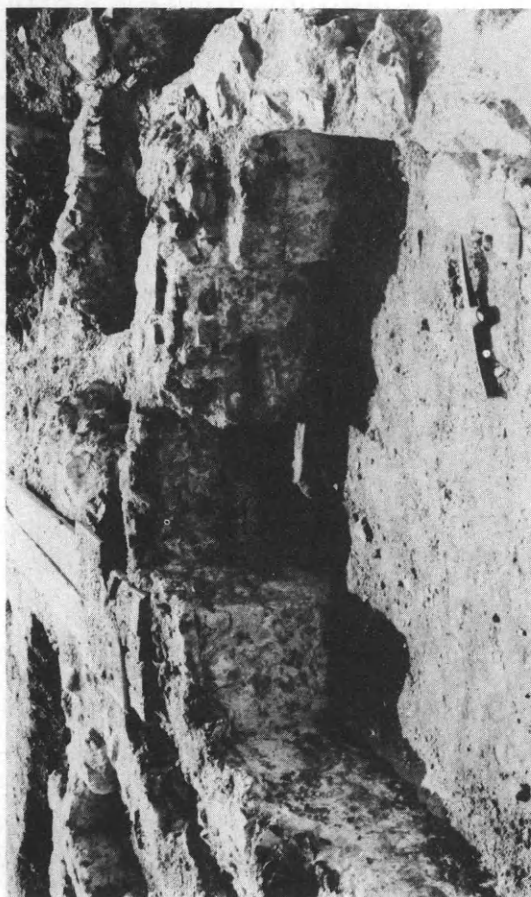

α

γ

α. Ή συστάδα τῶν T25-T28. β. Ή διακόσμηση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ T26. γ. Ή συστάδα τῶν T29 - T31. δ. Ἀποψη τοῦ T37.

α

β

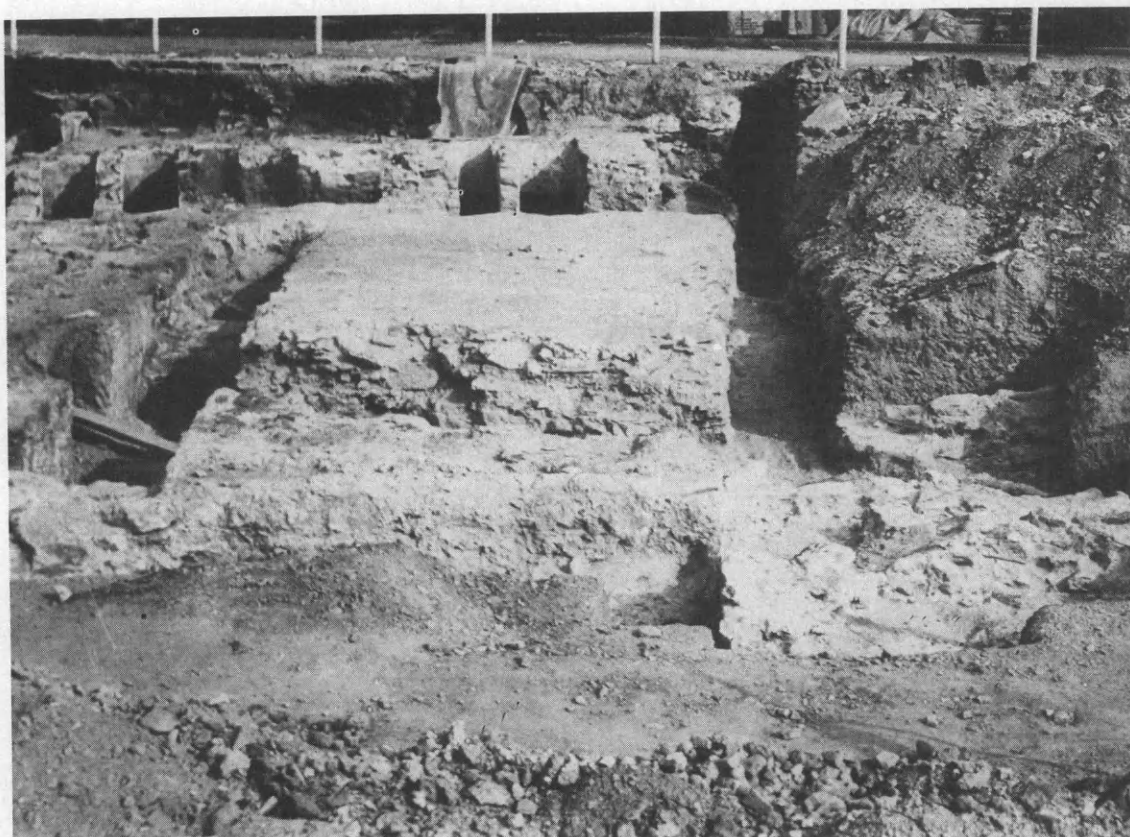

γ

α. Άποψη του Τ37. β. Οί Τ38 και Τ39 μετά το τέλος των εργασιών ανακατασκευής της καμάρας. γ. Ή διακόσμηση του ανατολικού τοίχου του Τ41.

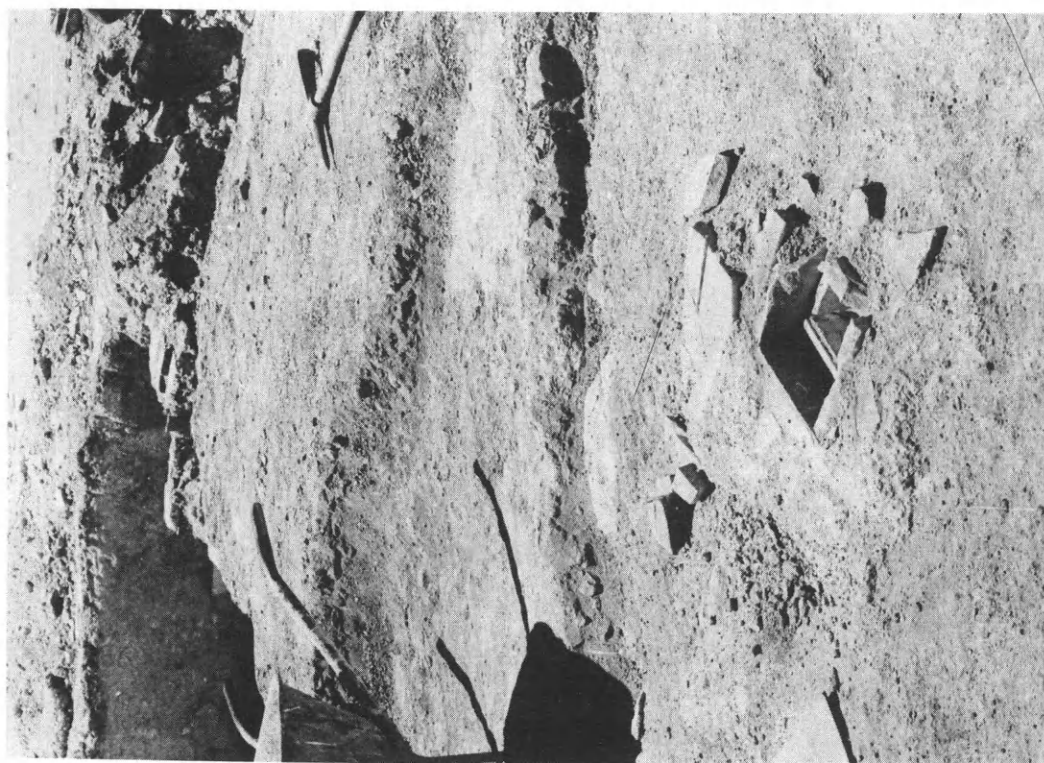

β

γ

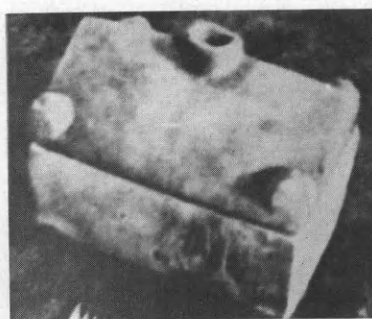
α. Ἡ διακόσμηση τοῦ T45. β. Οἱ σκελετοὶ τοῦ T53. γ. Γενικὴ ἄποψη τῆς δεξαμενῆς καὶ τῶν T52 - T57.

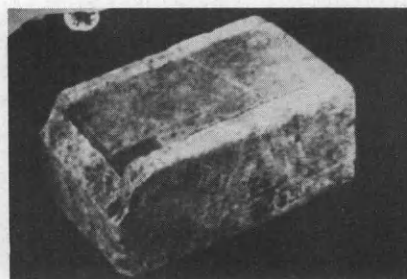
α. "Αποψη ανασκαφής 'Ιερου Βήματος. β. 'Εγκαίνιο - Λειψανοθήκη.

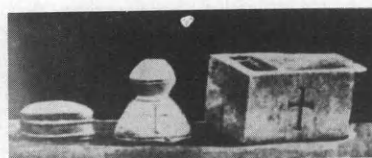
α

β

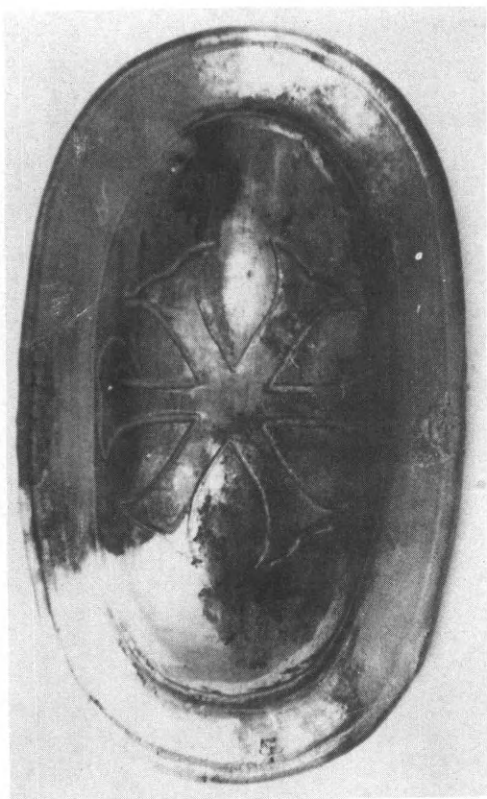

γ

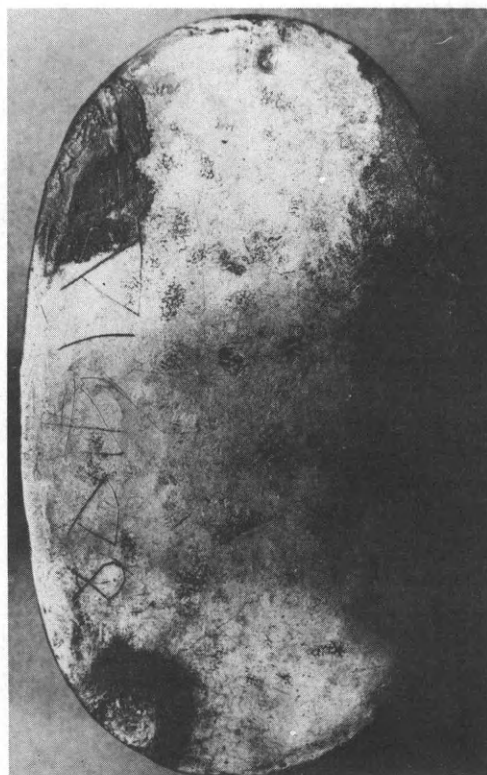

δ

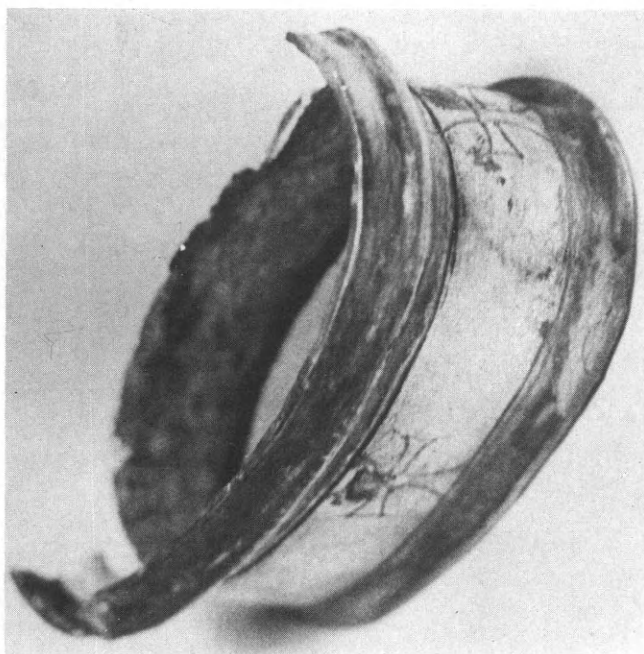
α. Τράπεζα και ἔγκαϊνιο βασιλικῆς Μουσείου Φιλίππων β. Λειψανοθήκη Συλλογῆς Ροτόντας. γ. Λίθινο κιβωτίδιο ἔγκαϊνιου ἀπὸ τὸ Goren Blisnak (φωτ. Buschhausen). δ. Ἐγκαϊνιο ἀπὸ τὸ Garbagnate Μιλάνου (φωτ. Buschhausen).

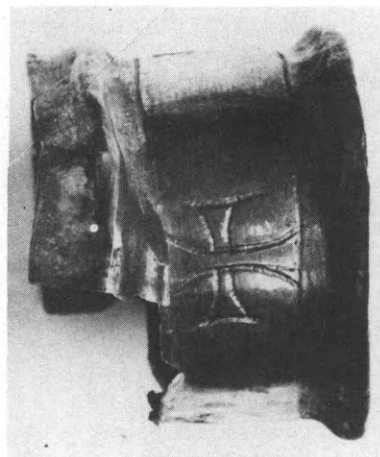
β

δ

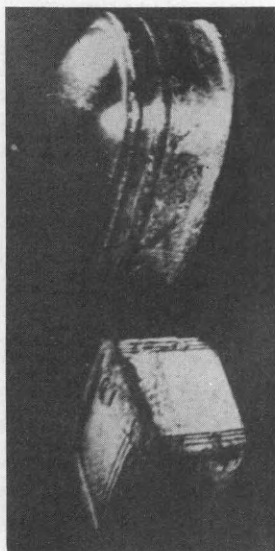

α

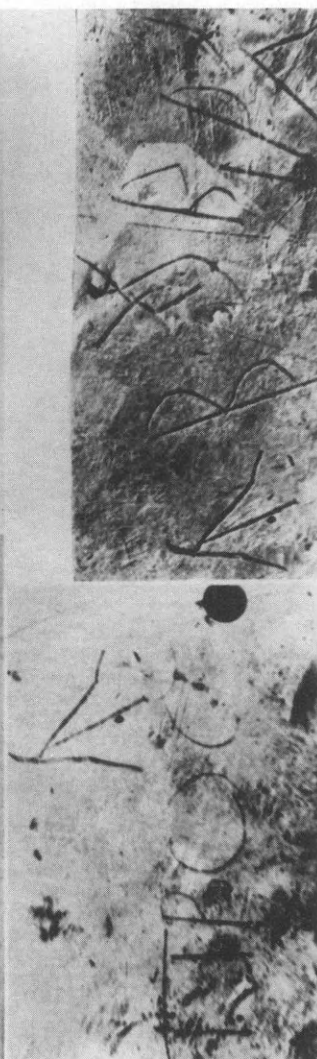
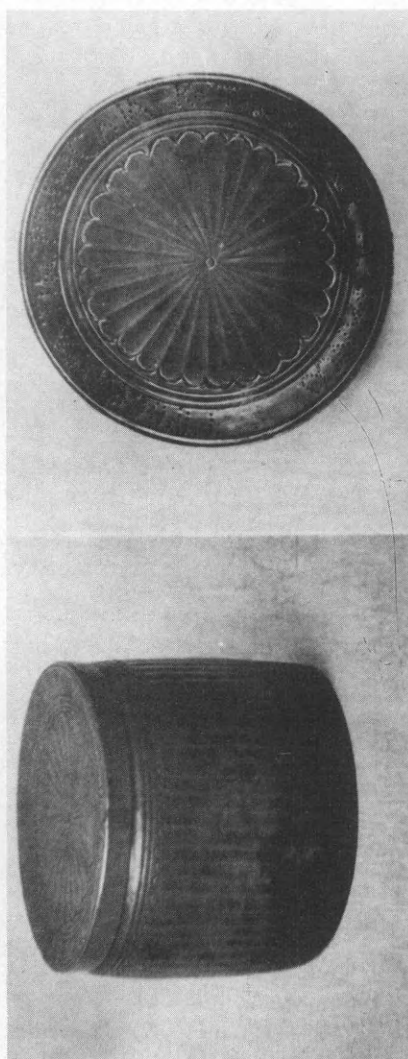

γ

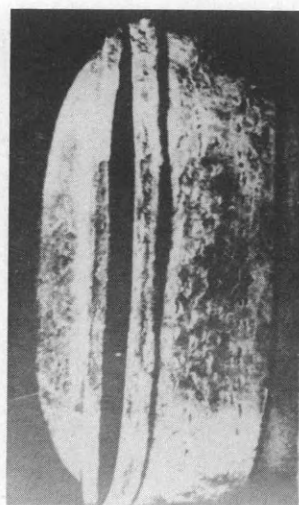
* Ασημένια λειψανοθήκη Θεσσαλονίκης: α. γ. Κιβωτίδιο. β. Κάλυμμα. γ. * Επιγραφή.

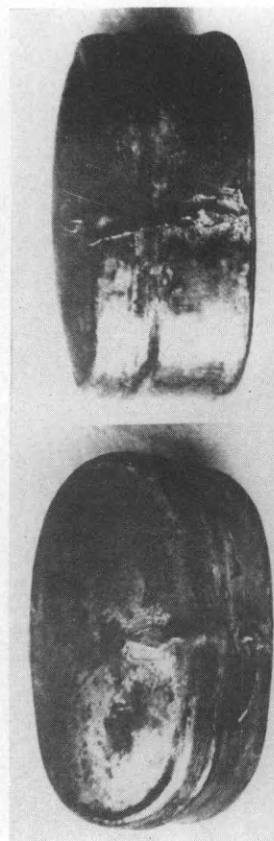
β

α

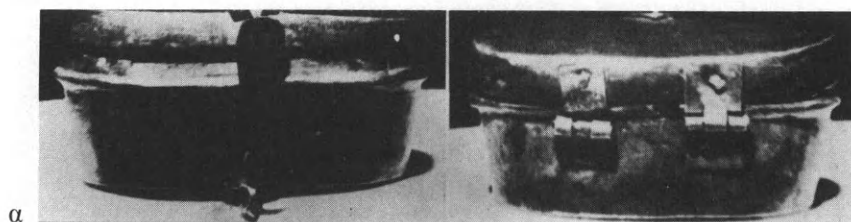

δ

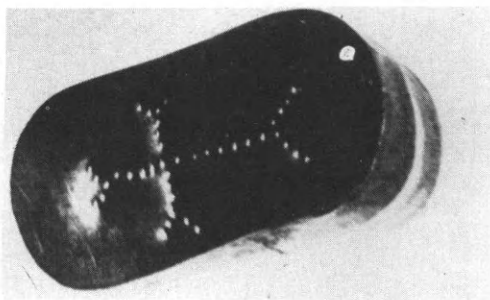

γ

α. Πυξίδα του St. Louis. β. Λειψανοθήκη από το Henschir Telidjen. γ. Λειψανοθήκη της Ίσαυρίας. δ. Λειψανοθήκη του Hissar.
(Φωτογραφίες H. Buschhausen)

α

β

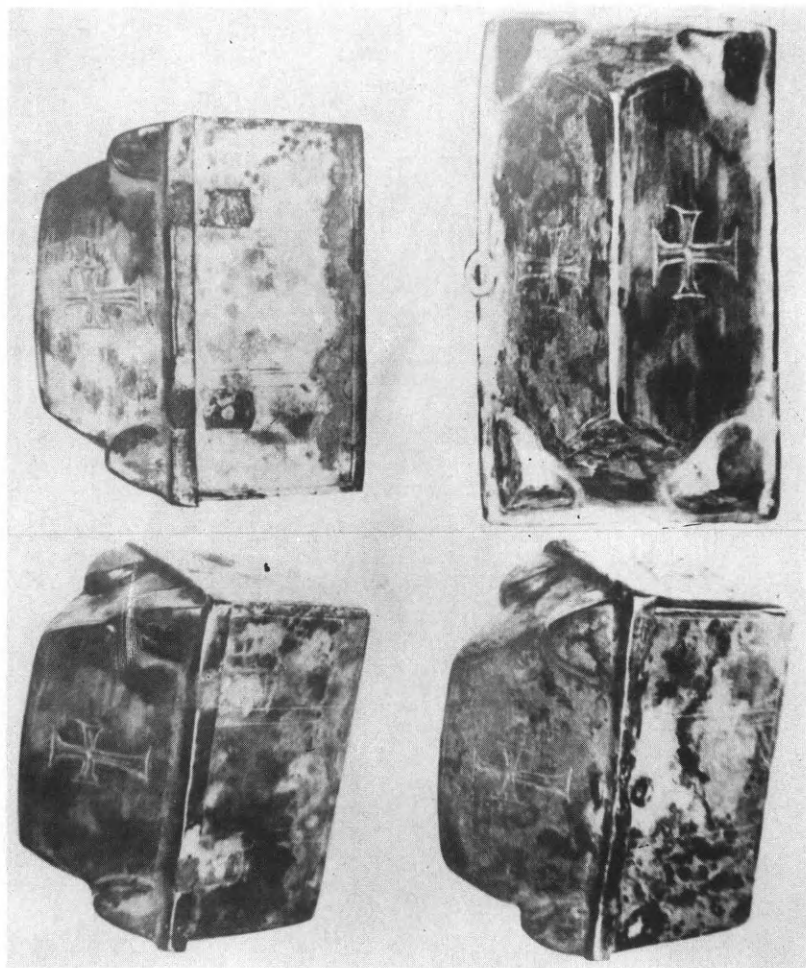
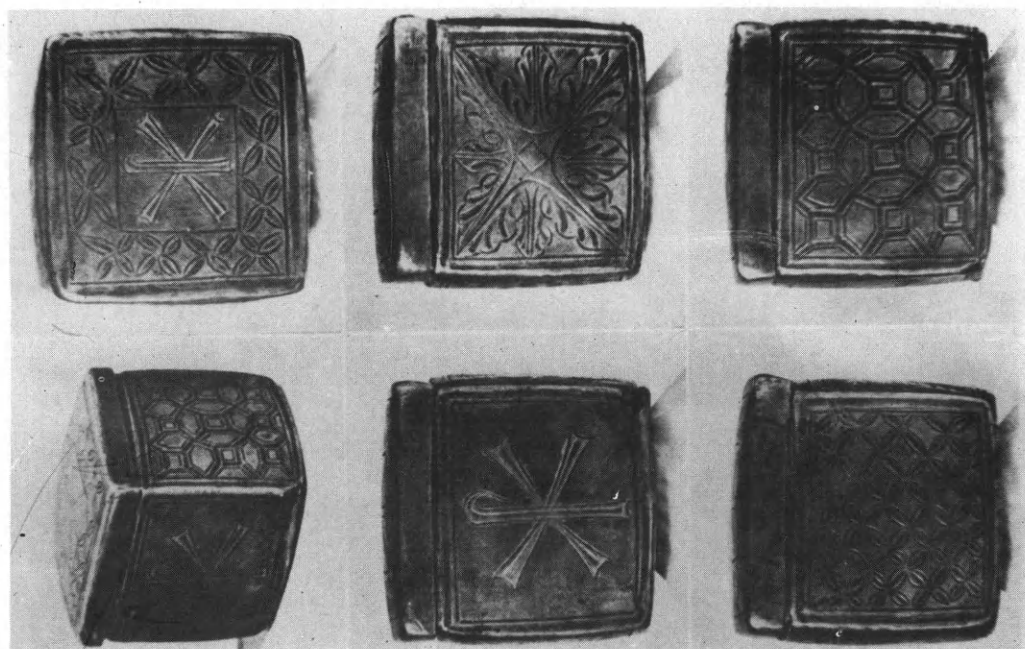

γ

α. Λειψανοθήκη Σόφιας. β. Λειψανοθήκη στο Innsbruck. γ. Λειψανοθήκη από το Paspels. (Φωτογραφίες H. Buschhausen)

Λειψανοθήκη Σόφιας (φωτ. H. Buschhausen).

α. Λειψανοθήκη Βαλτιμόρης. β. Λειψανοθήκη Μουσείου Βάρνας. (Φωτογραφίες Η. Buschhausen).

930 ετ

930 ιγ

930 γ

931 ετ

930 μη

BN 930 μ

BN 930 ιξ

BN 931 ιβ

BN 931 ιε

BN 930 μα

BN 931 ι

BN 930 ζ

BN 931 ετ

BN 930 μο

BN 931 γ

BN 930 ζ

BN 930 δ

BN 930 κη

BN 930 λη

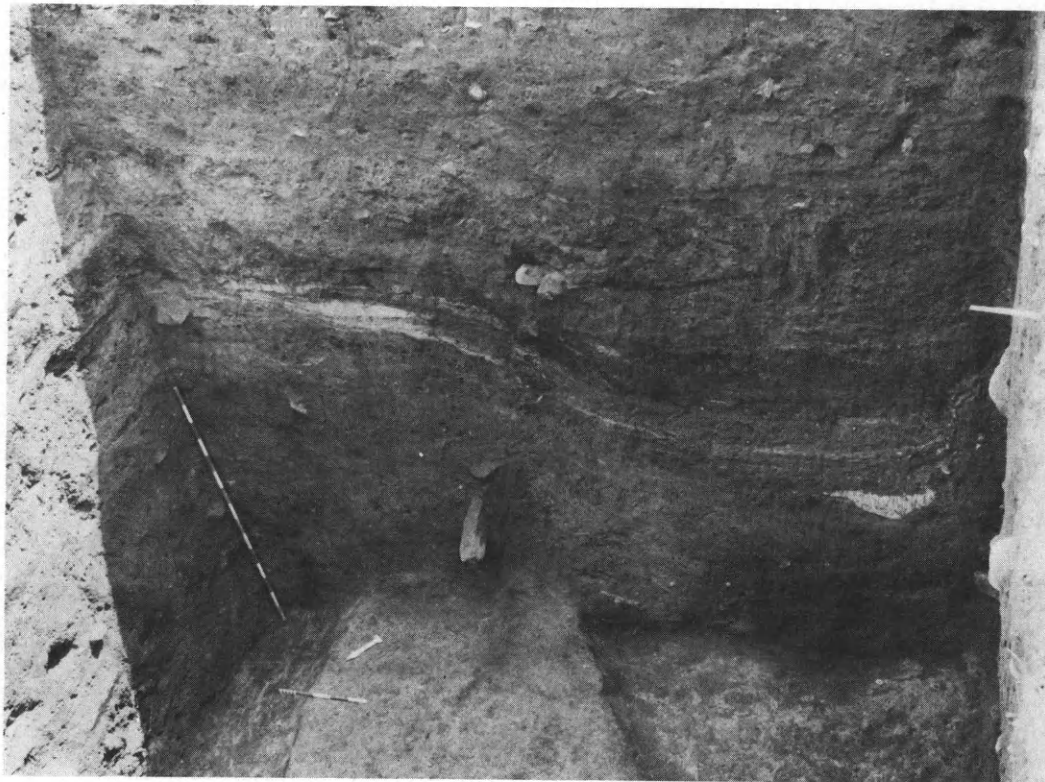
Νομίσματα από τὸ ἱερό τῆς βασιλικῆς τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου στὴ Θεσσαλονίκη.

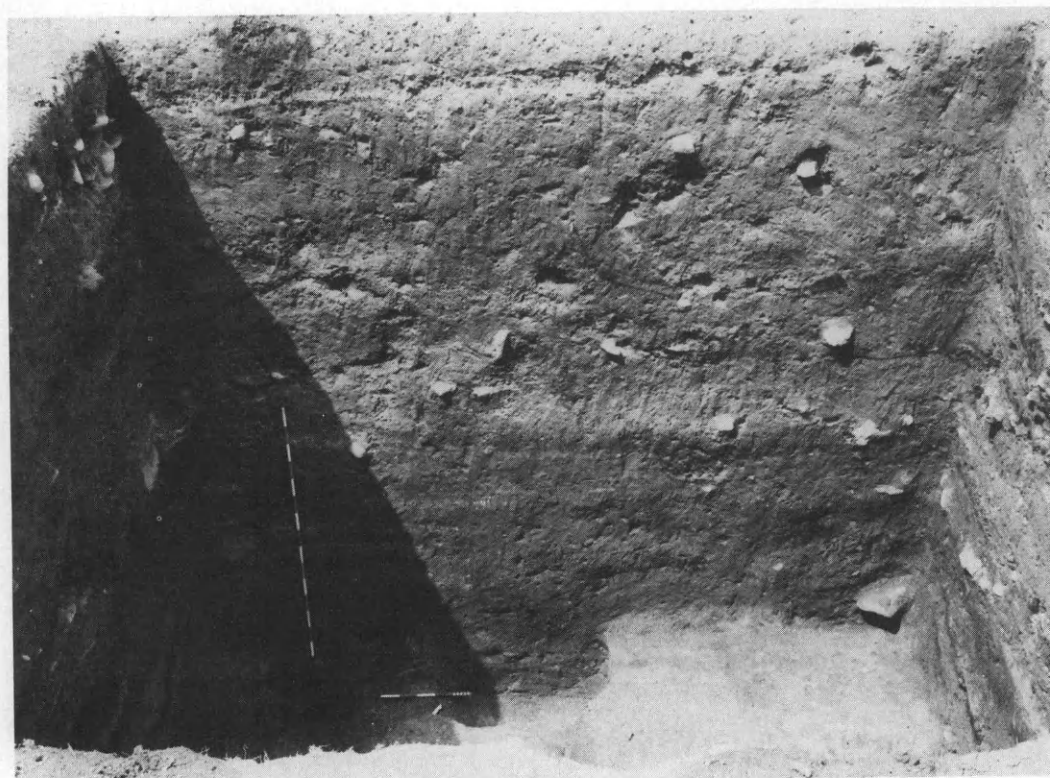
α. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς. Βορεινὴ πλευρά. β. Ὑπόψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ.

α. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἱεροῦ. β. Τὸ παραλαύριο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

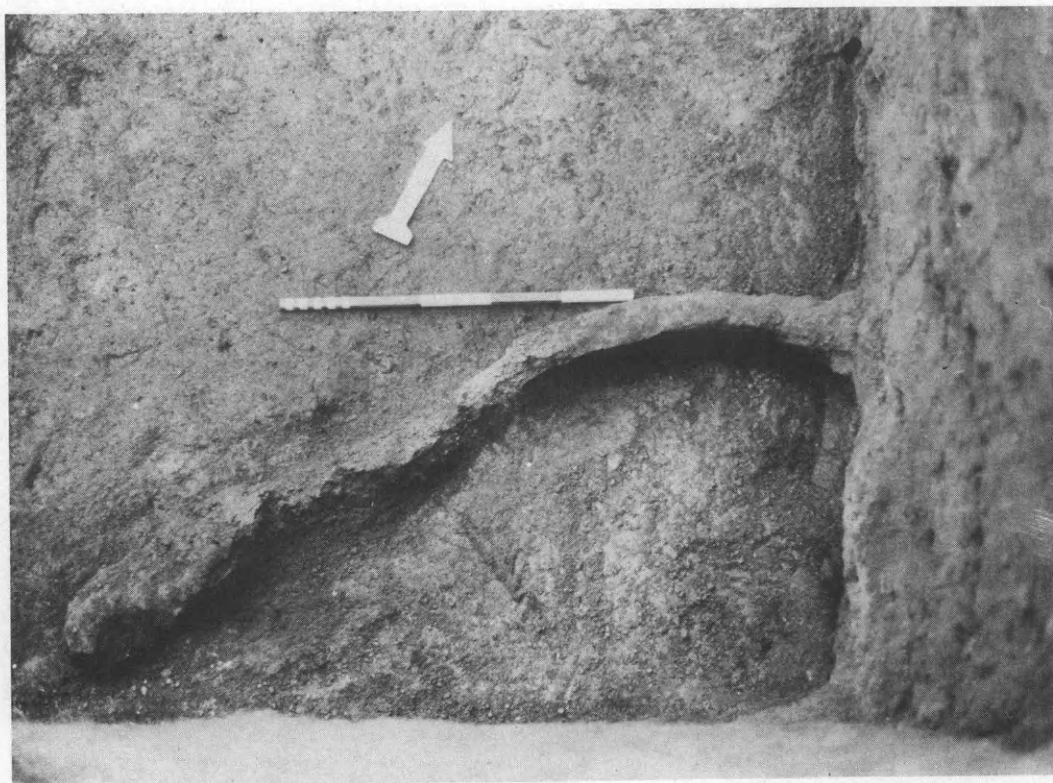
α. Άνασκαφή προϊστορικού οικισμού Πεντάπολης Ν. Σερρών. Νότια παρειά τομής. β. Δυτική παρειά τομής.

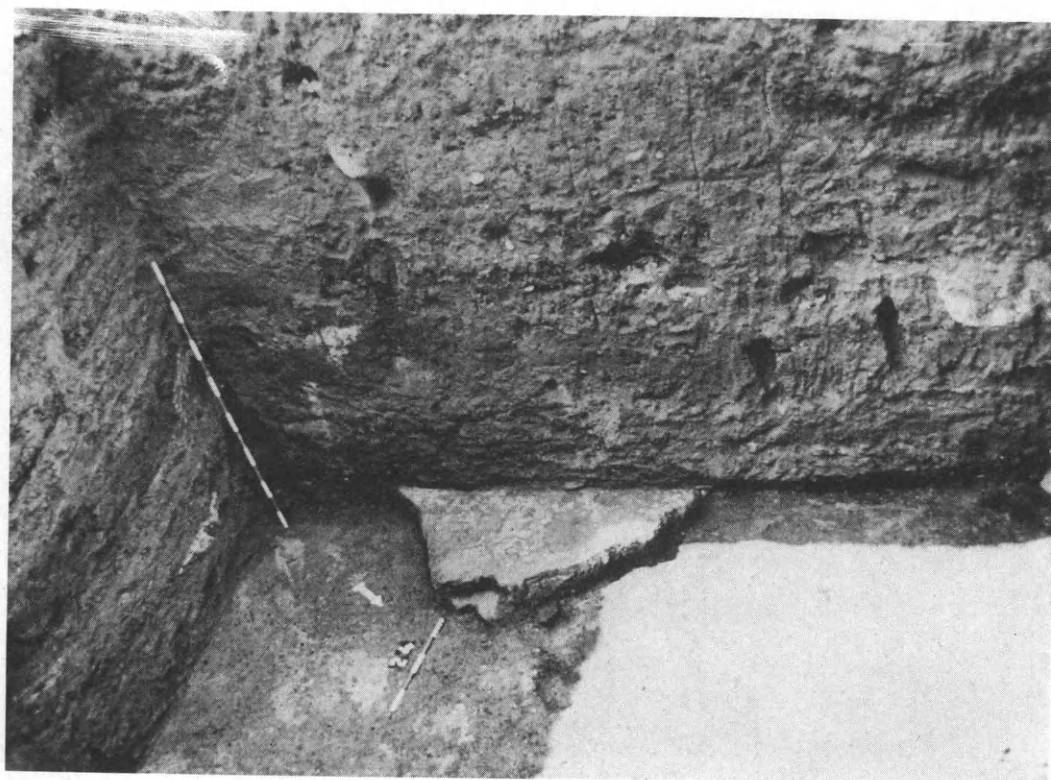
α. Βόρεια παρειά τομής. β. Ανατολική παρειά τομής.

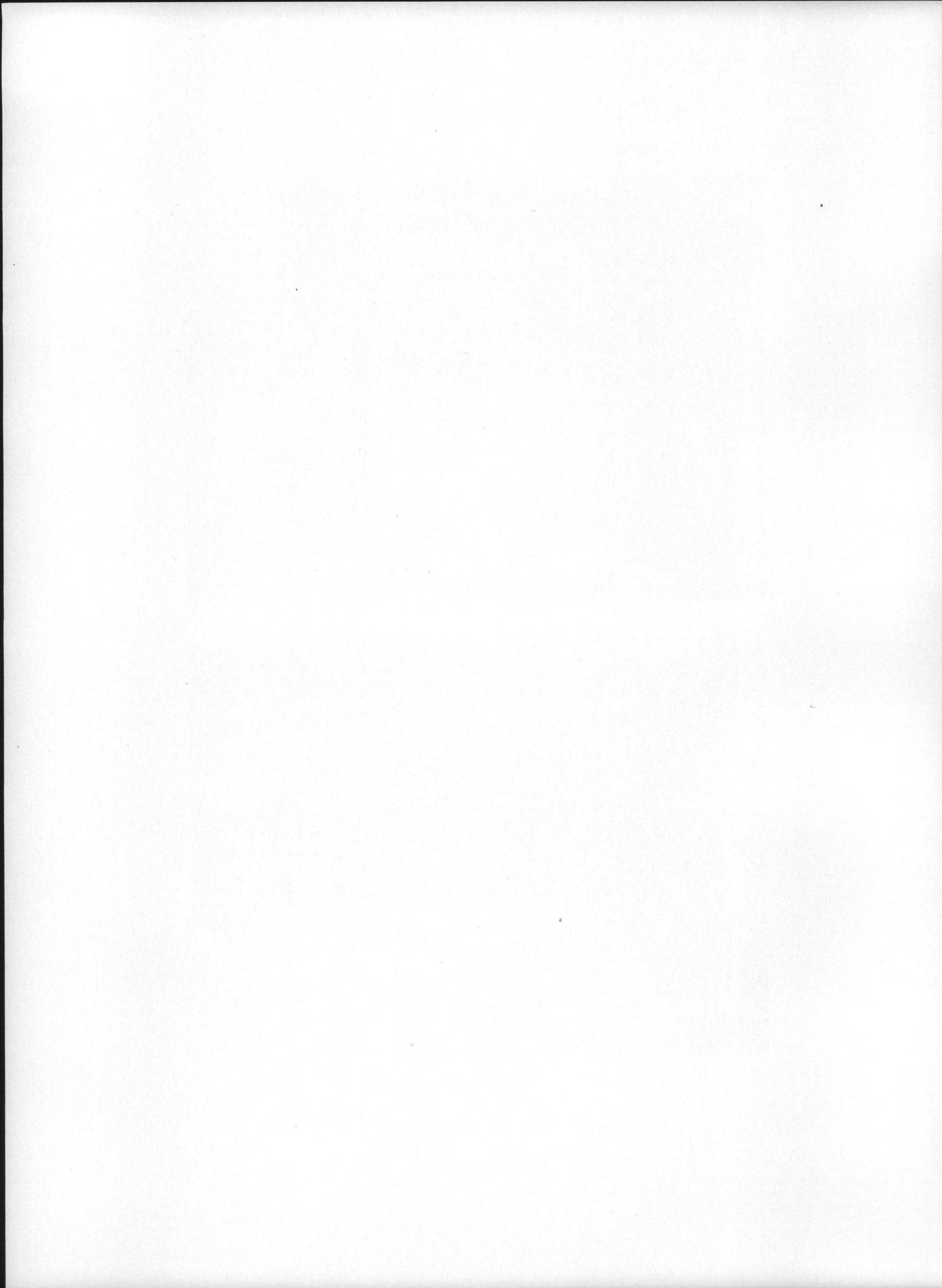
α. Πυθμένας τῆς τομῆς. β-γ. Ἡ ἐστία με τὸν σιρό.

α-β. Ἡ ἐστία με τὸν σιρό.

α. Δάπεδο. β. Έστια.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1981
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
«Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ» Α.Ε.
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ

